

CD

V

Christen Democratische
Verkenningen

Lente 2019

Uit de kunst

Redactie

Drs. S.J.L. Aghina
Mr. dr. G. Boogaard
Prof. dr. Th.B.F.M. Brinkel
prof. dr. S.C. van Bijsterveld
Drs. P.H.J. Dijkman
Drs. M.J. Fraanje
Prof. dr. P.J.J. van Geest [voorzitter]
Drs. P.E. Heerma
Drs. M. Janssens [hoofdredacteur]
Prof. dr. E. de Jong
Drs. G. de Jong
Drs. L. Kooistra
Drs. J. Prij [redactiesecretaris]
P.J. Schenderling MSc
Dr. P.J.G. van Velthoven

Eindredactie

Drs. W.M. van Koppen

Redactieadres

Christen Democratische Verkenningen
Ter attentie van drs. M. Janssens
Postbus 30453
2500 GL Den Haag
e-mail marc.janssens@wi.cda.nl
internet www.tijdschriftcdv.nl

Typografische verzorging

OSAGE [basisontwerp]
Pre Press Media Groep, Zeist.

Vanwege de aard en inhoud van de uitgave wordt u geacht het abonnement in het kader van uw beroep of bedrijf te ontvangen en niet als consument op te treden in de zin van de artikelen art. 236 en 237 boek 6 BW. Mocht dit anders zijn, dan bent u gehouden dit binnen één maand na ingang van het abonnement per e-mail, telefonisch, schriftelijk of anderszins bij de abonnementenadministratie van de uitgever aan te geven.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgever

Boom uitgevers Amsterdam
Prinsengracht 747-751
1017 JX Amsterdam
www.uitgeverijboom.nl

Abonnementen

CDV verschijnt vier keer per jaar.
Voor de actuele prijzen en mogelijke abonnementsvormen, zie: www.tijdschriftcdv.nl.
Voor een abonnement kunt u contact opnemen met Boom uitgevers Amsterdam via tel. 020-520 01 20 of e-mail abbonementen@bua.nl.
Het abonnement kunt u tevens afsluiten via www.tijdschriftcdv.nl.

Abonnementen worden aangegaan voor de duur van één jaar. U kunt het abonnement te allen tijde tegen het einde van deze termijn opzeggen met inachtneming van een opzegtermijn van één maand. Het abonnement wordt na verloop van één jaar telkens stilzwijgend verlengd voor een bepaalde duur van drie maanden. U kunt het abonnement telkens tegen het einde van de verlenging opzeggen met inachtneming van een opzegtermijn van één maand. Opzegging geschiedt schriftelijk of per email. De opzegging kan worden gericht aan de abonnementenadministratie.

www.tijdschriftcdv.nl

Administratie

Boom uitgevers Amsterdam B.V.
Postbus 15970
1001 NL Amsterdam
Nederland
telefoon (020) 520 01 20
e-mail abbonementen@bua.nl

© 2018 Boom uitgevers Amsterdam

ISSN 0167-9155

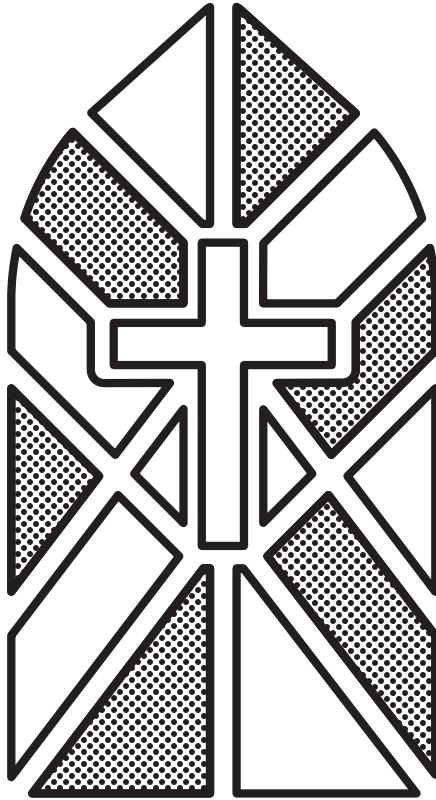
Jaargang 39

Christen Democratische Verkenningen is een voortzetting van Anti-Revolutionaire Staatkunde, Christelijk Historisch Tijdschrift en Politiek Perspectief

CD

V

**Christen Democratische
Verkenningen**

Lente 2019

Uit de kunst

Boom Tijdschriften

Inhoudsopgave

Actualiteit

Intro

door Marc Janssens

7

Dwars: Opmars Engels in hoger onderwijs is een probleem

Eens, te veel Engels staat vorming studenten in de weg

door Harry van der Molen

12

Oneens, goed onderwijs kan niet zonder grotere culturele diversiteit

door Pieter Gerrit Kroeger

14

Vanuit de basis: interview met Manfred Weber

'Fundament EVP is christendemocratisch'

door Marc Janssens
en Jan Prij

16

Een wervelwind in de rustige provinciale politiek

door Harmen Binnema

22

Evenwichtig asielbeleid kan niet op een koopje

door Jos Wienen

26

Thema: Uit de kunst

**Zo zijn onze manieren.
Over politieke stijl** 30
door Geerten Boogaard

Moed en samenwerking! 34
door Ruth Peetoom

Grond aan de samenleving 38
door José Goud-van der Plas

**Uitgesproken politiek
Linkse hobby** 43
door Désanne van Brederode

Redactioneel
**Waarom kunst bij uitstek een
christendemocratisch thema is** 46
door Rien Fraanje

Interview met Antoine Bodar
**De muze en de christen-
democratie** 50
door Marc Janssens

**De paradox van de kunst-
politiek** 57
door Jan Dirk Snel

**We moeten weer leren zien en
proeven** 65
door Désanne van Brederode

Intermezzo
**Op vleugels van kuisheid en
eenvoud** 70
Uit 'De kunst en de maatschappij'
van Herman Schaepman

Thema: Uit de kunst

Kunst en het afstel van executie

door Ger Groot **72**

De waarde van kunst voor de samenleving

door Koen van Eijck **75**

De desastreuze gevolgen van het neoliberale beleid

door Robbert van Heuven **81**

Intermezzo

Kunst los van religie

Uit 'Het calvinisme en de kunst'
van Abraham Kuyper **86**

Naar een regionalisering van het cultuurbeleid

door Joop Daalmeijer **88**

In het spoor van Edinburgh, Nantes, Galway en Osijek

door Ton Rombouts **93**

Interview met Lenny Geluk

Het plezier en de kracht van kunst om je heen

door Marc Janssens **100**

CDA, onderscheid u van de liberalen en de populistten

door Leen La Rivière **105**

Boek & Cultuur

Theo Boer

Paul Frissen

*Staat en taboe. Politiek van
de goede dood*

112

Gerrit de Jong

Jonne Harmsma

*Jelle zal wel zien. Jelle Zijlstra, een
eigenzinnig leven tussen politiek en
economie*

117

Uit de kunst

**Hoe om te gaan met de momenten
die je krijgt aangereikt**

door Rien Fraanje

122

Vanuit de achterbanken

Christelijke erfenis

door Jan Schinkelshoek

124

Bron: iStock

Intro

door Marc Janssens De auteur is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.
marc.janssens@wi.cda.nl/@janssensmarc

‘Alles wat waar is, is mooi.’ Dat houdt de jonge vrouw Elisabeth in de recent uitgekomen film *Werk ohne Autor* haar neefje Kurt voor, als ze samen in 1937 een tentoonstelling over *entartete Kunst* in Dresden bezoeken. Een gids, met strakke nazi-uitstraling, laat niet na de bezoekers erop te wijzen dat de getoonde kunst – van onder anderen Kandinsky en Chagall – ‘ontaard’ is. Ze strookt niet met de nationaalsocialistische ideologie en moet daarom afgewezen worden. Niks van aantrekken, fluistert Elisabeth: alles wat waar is, is mooi.

In *Werk ohne Autor* speelt kunst een hoofdrol. Kurt blijkt te beschikken over hetzelfde artistieke talent als zijn tante. Na de oorlog willen echter ook de nieuwe machthebbers kunst voor hun propagandistische doelen gebruiken en mag Kurt voor de communisten een belangrijke muurschildering maken. Toch bevredigt dit niet, en samen met zijn vrouw vlucht hij naar West-Duitsland, waar hij in Düsseldorf de vrijheid vindt om kunst vanuit zichzelf te laten spreken. Dit lukt echter pas als hij de verwachtingen van anderen de rug toekeert en de pijn die hem en zijn tante is overkomen toelaat. Kunst die voortspuit uit de voedzame bodem van menselijk leed.

In dit nummer van CDV gaan we op zoek naar een christen-democratische visie op kunst. Dat is een mooie en ergens ook unieke zoektocht, aangezien het CDA en zijn voorgangers zich nooit erg hebben willen profileren op kunst- en cultuurpolitiek, zo blijkt uit de historische schets van Jan Dirk Snel. Maar aan onze woordelijke zoektocht zit ook een risico. Praten – en dus ook schrijven – is namelijk iets anders dan proeven, weet Désanne van Brederode in haar bijdrage aannemelijk te maken. Hoe snel kan een theoretische exercitie over kunst mensen niet doen wegdrijven van waartoe kunst werkelijk in staat is: namelijk dat ze door waar te nemen boven zichzelf worden uitgetild naar iets – of zelfs i/emand – wiens aanwezigheid ze daarvoor niet op die manier opmerkten.

Het risico is dat we door op zoek te gaan naar een eigen visie op kunst in de valkuil van het nuttigheidsdenken trappen. Wat dat betreft zit er een bepaalde spanning in de uitgave die voor u ligt. Enerzijds is er de wens om de waarde van kunst te laten zien, anderzijds is er de beduchtheid om kunst instrumenteel in te zetten.

Duider van zin

Dat de christendemocratie als politieke stroming die aan zingeving, religie en samenleving veel waarde hecht, iets zinnigs over kunst te zeggen heeft, komt ruimschoots aan bod. Kunst verbindt, kunst biedt troost en houvast in een gebroken wereld, kunst communiceert, onderwijst en zet aan tot gesprek; kunst zorgt voor fysiek en geestelijk welbevinden, kunst weet deplorabele steden weer aantrekkelijk te maken; kunst helpt bij het vormen van een identiteit, kunst leert je om begrip te krijgen voor de ander met wie je het juist zeer oneens bent. Kunst biedt regionale herkenning, kunst kan schuren en zo een spiegel voorhouden waarin tekortkomingen zichtbaar worden; kunst duidt en geeft zin in onze westerse samenleving waarin de kerk als traditionele duider van zin steeds minder mensen aanspreekt. Kunst houdt tradities levend; kunst kan mensen tot God of het goddelijke voeren. Stellen dat kunst een bepaalde functie heeft, is dan ook helemaal niet verkeerd, meent priester en kunsthistoricus Antoine Bodar: ‘Wat hebben we aan kunst die narcistisch naar zichzelf verwijst?’

Maar tegelijk is er schroom. Wie vooral hamert op de maatschappelijke waarde van kunst, loopt het risico dat deze haar legitimatie verliest als die waarde niet keihard kan worden aangetoond, stelt hoogleraar Koen van Eyck. En Ger Groot zegt het zo: ‘Vragen naar het nut [...] ketsen af op het besef dat er dingen in het leven zijn die we waarderen omwille van henzelf, niet omdat ze ook nog ergens anders goed voor zijn.’

Bovendien blijven er genoeg vragen over. Als we toch met heel ons wezen aanvoelen dat kunst voor individu en samenleving van waarde is, hoe ver gaat dan de rol van de overheid? Dreigt niet hetzelfde te gebeuren als bij religie, namelijk dat kunst vooral iets voor ‘achter de voordeur’ is? Hoe heeft het beleid van VVD-staatssecretaris Zijlstra onder Rutte I, toen ook het CDA in het kabinet zat, uitgewerkt? Robbert van Heuven vertelt van binnenuit. En als de overheid via onderwijs en subsidies wel degelijk een taak heeft, op welk niveau dan? Is meer regionalisering, zoals Joop Daalmeijer bepleit, de aangewezen weg?

Verkiezingen

Verder ook in deze CDV actuele onderwerpen. We bieden een eerste analyse van de Provinciale Statenverkiezingen, maar blikken met EVP-leider Manfred Weber ook vooruit op de Europese verkiezingen. Waar sommigen menen dat de EVP langzaam maar zeker een algemene volkspartij wordt, stelt Weber nadrukkelijk dat de partij een christendemocratische basis heeft die voor heel Europa van belang is. 'Het christendom is niet iets voor het museum maar is onze erfenis, onze basis en ons fundament voor de Europese leefwijze.' Ook ten aanzien van de richting die de EU op moet is hij helder. De zinsnede 'an ever closer union' is weliswaar 'het hart van de Europese Unie', maar deze passage gaat volgens Weber niet over lidstaten, maar over mensen. Op weg gaan naar een federale staat is dan ook niet aan de orde.

Ook zetten we het debat voort over de waarde van politieke marketing. Redactielid van CDV en kandidaat-senator Geerten Boogaard pleit voor invoering van het begrip 'politieke stijl', dat zijns inziens de tegenstelling tussen vorm en inhoud overstijgt. '*Politieke* stijl is geen kunstje dat valt aan te leren door mannetjesmakers; daarvoor is het te inhoudelijk. Maar evenmin is politieke *stijl* iets wat in een wetenschappelijk beleidsrapport kan worden gevangen; daarvoor is het te persoonlijk.'

'Waar vechten we anders voor?', antwoordde Winston Churchill, toen hem tijdens de Tweede Wereldoorlog werd voorgesteld een deel van het nationale kunstbezit te verkopen om zo geld voor de oorlog vrij te maken. Met andere woorden: als we onze kunst en cultuur verwaarlozen, wat hechten we dan nog aan onze vrijheid? Kunst heeft wel degelijk met politiek te maken. Zie *Werk ohne Autor* en je beseft dat de staat een gevaarlijke rol kan spelen. In die zin gaat de uitspraak van Elisabeth tegen haar neefje Kurt niet altijd op. Soms kan de waarheid lelijk zijn, maar wel noodzakelijk. Gelukkig de samenleving waarin de ruimte en de vrijheid bestaan om ook ongemakkelijke waarheden via kunst te verwoorden en te verbeelden. Als deze CDV aan die vrijheid – die mede via de waarheid tot het g/Goede en s/Schone kan leiden – een bijdrage levert, zijn wij als redactie tevreden.

Actualiteit

Opmars Engels in hoger onderwijs is een probleem

Eens, te veel Engels staat vorming studenten in de weg

door **Harry van der Molen** De auteur is Tweede Kamerlid voor het CDA en onder meer woordvoerder hoger onderwijs.

Voor jongeren die hun plekje op de arbeidsmarkt willen veroveren is onder meer een uitstekende beheersing van het Nederlands van groot belang. Zo'n 1,1 miljoen mensen in ons land hebben problemen met de beheersing van de Nederlandse taal, onder wie ook een behoorlijk percentage hoger opgeleiden. Werkgevers vragen in vacatures om een uitstekende beheersing van de Nederlandse taal. Dat is logisch, want veel werk bestaat uit communicatie. Die communicatie verloopt voor meer dan driekwart van de werknemers in Nederland dagelijks in het Nederlands.

Je zou zeggen dat zo'n constatering voor zichzelf spreekt. Toch lijkt het erop dat het idee postgevat heeft dat je alleen nog met Engels uit de voeten kunt. Althans, er stappen zoveel universitaire opleidingen volledig op het Engels over dat 'verengelsing' een begrip is geworden. Of zoals journaliste Anna Holligan (BBC) schreef: 'Dutch language besieged by English at university.' Het gemak waarmee universiteiten

overstappen op het Engels valt ook in Groot-Brittannië op. Inmiddels is de helft van de universitaire opleidingen Engels. Daarmee loopt Nederland in Europa ver voorop. Of beter gezegd: Nederland is gekke Henkie aan het worden.

De Volkskrant deed vorig jaar een onderzoek onder studenten die een volledig Engelstalige opleiding hadden gevolgd. 'Vrijwel allemaal hebben ze, eenmaal aan het werk, moeite met terugschakelen naar het Nederlands. Sommigen zijn in een paar weken tijd weer helemaal gewend, anderen worstelen er langer mee', citeer ik de krant. 'Merel [...] had er op haar beurt een half jaar stage "en heel veel google translate" voor nodig om zich het Nederlands weer helemaal eigen te maken.'

Vorming

Het lijkt erop dat men in grote delen van academisch Nederland vergeten is dat onderwijs bedoeld is om de beheersing van de eigen taal te bevorderen, en voor

het overdragen van kennis over de specifieke omstandigheid en cultuur in eigen land. Dat noemde men ooit ‘vorming’. Onder druk van het economisch denken is ‘vorming’ echter grotendeels ingeruild voor wat ‘nuttig’ is. Immers, over vorming kun je van mening verschillen, en dat is lastig. Langs nut kun je wél een meetlat leggen. Engels is in die context nuttiger dan Nederlands, want meer mensen spreken Engels. Wat ook leidt tot minder studenten Nederlands. Dat kan op termijn grote gevolgen hebben: door een tekort aan docenten zou een verschraling van onze taal kunnen optreden.

Veel duidt erop dat opleidingen vooral overstappen op het Engels om daarmee internationale studenten te trekken. Grotere studentenaantallen leveren meer financiering op. De overstap naar het Engels wordt aangemoedigd door het bedrijfsleven, dat hoopt via deze stroom tekorten op de arbeidsmarkt te kunnen dichten.

De overstap naar het Engels wordt aangemoedigd door het bedrijfsleven

In ruil daarvoor krijgen bedrijven medewerkers met een te beperkte beheersing van het Engels én het Nederlands.

In ons land is het verzet tegen de verengelsing van het hoger onderwijs in volle gang. Auteurs van naam en faam melden zich via ingezonden stukken in kranten. Daarin waarschuwen ze voor de teloorgang van het Nederlands als (wetenschaps)taal. Studenten die als de eerste in hun familie gaan studeren, melden dat een Engelstalige studie een extra drempel is. Dat roept de volgende vraag op: zijn we met de internationalisering van ons onderwijs dan volledig op de verkeerde weg? Ik zou zeggen: nee. De Europese samenwerking en de internationale competitie op het vlak van wetenschap vragen ook dat onze universiteiten op wereldschaal kunnen meedoen, en dat levert ons veel op.

Maar die volledige verengelsing kost ons ook wat. De Onderwijsinspectie concludeerde dit jaar dat universiteiten amper taalbeleid voeren. Studenten klagen over de gebrekkige beheersing van het Engels door docenten. Daar lijdt de kennisoverdracht onder. Omdat het Engels de standaard is geworden, zijn bronnen in het Engels dat ook. Dat leidt tot onderzoek dat losgezongen raakt van onze specifieke nationale context. Waar internationalisering vroeger inhield dat je ook elkaars taal leerde, is dat nu niet meer aan de orde. Onlangs jubelde een onderwijsbestuurder tijdens een bijeenkomst dat er een subsidie was ingesteld waarmee internationale studenten die in Nederland bleven, vervolgens Nederlands konden gaan leren. Laat dat even op u inwerken.

Het typisch technocratische antwoord op deze ontwikkeling is dit: ‘De wereld verandert nou eenmaal, en we moeten daarin mee.’ Maar waarom zien we in de landen om ons heen dan een veel gematigder beeld? Omdat die iets doorhebben wat wij in Nederland dreigen te vergeten: publiek onderwijs is niet alleen de trend volgen, maar ook een standaard hooghouden.

Niet inwisselbaar

Gezond tegenwicht tegen de verengelsing van ons hoger onderwijs is op zijn plaats. Onze taal hoeft niet aan de kant. Laat internationale studenten Nederlands leren om zo de kans te vergroten dat ze hier willen blijven. Laat Nederlandse studenten hun eigen taalbeheersing op peil houden. Dat kan allebei prima door tweetaligheid het uitgangspunt te laten zijn waar dat nodig is; kritiekloos volledig overstappen op het Engels is niet de juiste weg. Met zo’n aanpak erkennen we ook dat onze taal niet inwisselbaar is en dat universiteiten een verantwoordelijkheid hebben om de Nederlandse taal als (wetenschaps)taal hoog te houden.

Opmars Engels in hoger onderwijs is een probleem

Oneens, goed onderwijs kan niet zonder grotere culturele diversiteit

door **Pieter Gerrit Kroeger** De auteur is historicus en was vijftien jaar lang hoofdredacteur van *ScienceGuide*, het vakblad van het hoger onderwijs.

Meer Nederlands in het hoger onderwijs? Ik ben voor! Voor nog veel meer colleges, stages, practica, laboratoriumwerk en projecten in hbo en wo voor nog veel meer Nederlandse jongeren in hun moedertaal, die mooie taal van Vondel en Vasalis. Ik hoop ook op nog veel meer van zulke inhoud in het Duits, het Chinees, Engels en Russisch. Want ons land moet zijn missie als kennissnatie op alle terreinen met elan verwezenlijken. We stoppen met het pompen van gas, dus meer dan ooit hangen onze welvaart en ons welzijn samen met ons vernuft, onze kwaliteit en onze wereldwijde attractie voor het talent uit ieder land.

Weg met de legendevoorming

Wat dan erg helpt zijn feiten en cijfers die legendes, broodjes aap en mythologie daarover kunnen bestrijden. Zoals: 'Onze studenten worden overspoeld met het Engels.' Onzin. Feitenvrije praatjes van de SP, de PVV en hun

acoliëten, zoals Baudets VU-filosoof Ad Verbrugge. Wat zijn de feiten? Ruim twee derde van de ho-studenten is hbo'er, en voor hbo'ers is bijna alles bijna altijd in het Nederlands, tenzij zij natuurlijk een stage in het buitenland doen. Slechts enkele hbo-opleidingen zijn in andere talen. Hoe wilt u Asian Trade Management doceren zonder een internationale insteek die zich richt op Azië en de economie en culturen daar? En de wereldtop van de kunsten studeert ook in ons hbo. Dus de beste choreografen, operazangers, Bachkenners en designtoppers zijn hier docent voor een zeer begaafde studentenpopulatie die wereldwijd uiterst streng is geselecteerd. Hun lessen in operazang zijn vaak Italiaans. Hun ballettraining is extreem zwaar en vaak in een Russisch Engels. Vindt u het gek? Dit maakt het land van Rembrandt en Haitink wel de toplocatie van de creatieve industrie uit heel de wereld.

In de universiteiten, met slechts een derde van het aantal ho-studenten, zijn wel meer internationale opleidingen, en dat is logisch: grote delen van de wetenschap zijn *global communities*, zeker in bèta en technologie. Wil je als land daarin voorhoede zijn – en Nederland is dat! –, dan onderzoek je in multiculturele en multinationale teams, mede gefinancierd door de meer dan honderd miljard euro vanuit de EU-wetenschapsfondsen. De meeste Engelstalige bacheloropleidingen komen dan ook voor binnen de technieksector en bij de – net als de kunstopleidingen in het hbo zeer selectieve – universitycolleges. De ‘Engelstalige’ delen omvatten vooral het laatste van de vier jaar van de academische vorming. De bacheloropleidingen van drie jaar zijn vooral in het Nederlands, de op R&D en academische professies gerichte masters van één jaar zijn in meerderheid in het Engels, dan wel gemengd Nederlands en Engelstalig.

Het is onzin dat onze studenten met Engels overspoeld worden

De postmasteropleidingen zijn bijna geheel in het Nederlands.

En o ja: klaagzangen over colleges in het Engels miskennen ook nog dat hoorcolleges echt niet de dominante vorm van kennisoverdracht zijn in praktijkopleidingen in het hbo en in R&D-opleidingen in het wo. Die gedachte over hoger onderwijs is ernstig verouderd. Oftewel: van een derde van de studenten is een kwart van hun opleiding veelal in het Engels. Van twee derde van de studenten is vrijwel honderd procent van hun vier jaar in het Nederlands, op enkele neusjes van de zalm na in de culturele wereldtop. En daar zijn wij terecht trots op.

Klagerig en achterhaald

Dit zijn de feiten en cijfers. Nationalistische propagandisten willen ook het CDA iets anders

doen geloven. Ik snap wel waar dat vandaan komt. In de hierin doorklinkende eurosceptische somberheid over ons land klinken argwaan én jaloezie door uit krimpgebieden als Friesland, Limburg en andere rurale streken naar de centra van wetenschap en cultuur in het urbane deel van ons land. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat de studerende jeugd in ons land zulke zuren tonen niet aansprekend vindt. Jongeren vinden het klagerig en achterhaald. Onze pleidooien voor de basisbeurs komen daardoor weinig aan onder hen. Zij ruiken in verhalen tegen internationalisering in het hoger onderwijs niet alleen een rurale spruitjeslucht, maar nog iets anders, namelijk een bewuste weigering om te investeren in de faciliteiten die nodig zijn voor Nederland als *global player* in kennis, talent en technologie, en vooral ook een weigering om geld te steken in hún talent.

Zie de tekorten op het terrein van

studentenhuisvesting. Die komen uiteraard sterk voor in steden met een snelgroeiende vraag, ook van internationale studenten. De rem daarop vanuit het CDA is duidelijk, want velen zien die stedelijke

centra niet als osm, ‘ons soort mensen’. Een CDA dat zo redeneert is geen ‘volkspartij’ meer, en evenmin een partij die serieus verantwoordelijkheid kan nemen voor Europa en voor ons land in de komende decennia van technologische en wetenschappelijke revoluties en innovaties. Willen we dat?

Dus ja, ik wil meer Nederlandse colleges en practica en stages in hbo en wo. Veel meer! En ook veel meer andere inspiratie, topkennisoverdracht en docenten, promovendi, geleerden en onderzoekers uit heel de wereld die alom uitstralen: ‘Holland is the place to be!’ Want de gasvelden zijn bijna leeg, maar de breinen zijn dat niet.

Weber: fundament EVP is christen- democratisch

Niet alleen de Europese Volkspartij, ook de EU zelf is gebaseerd op de christelijke erfenis en waarden die daaruit voortvloeien, zegt Manfred Weber, die namens de EVP kandidaat is om Jean-Claude Juncker op te volgen. 'Dat is niet iets voor het museum. Elk dorp in Europa heeft in het centrum een kerk. Het christendom is onze erfenis en onze basis. Ook de EVP heeft nadrukkelijk laten opschrijven dat haar fundament christendemocratisch is. Dat willen we levend houden in de Europese Unie.'

door Marc Janssens en Jan Prij De auteurs zijn respectievelijk hoofdredacteur en redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

Manfred Weber (1972) laat zich voorstaan als een bruggenbouwer, iemand die verschillende posities met elkaar wil verbinden. 'Dat zit in mij, maar ook in de christendemocratische politiek', zegt de Duitse politicus, die al sinds 2004 voor de Beierse CSU in het Europees Parlement zit en de zogeheten *Spitzenkandidat* van de EVP is om de huidige voorzitter van de Europese Commissie, de Luxemburger Jean-Claude Juncker, op te volgen.

Het is 8.00 uur in de morgen op deze donderdag eind januari, en Weber heeft net ontbeten in het restaurant van de ss Rotterdam, het schip van de oude

Holland-Amerika Lijn dat nu als hotel in de Rotterdamse haven ligt. De dag ligt klaar voor de aftrap van de campagne voor de Europese verkiezingen die eind mei worden gehouden. Deze verkiezingen zijn essentieel voor de toekomst van Europa, stelt Weber, omdat de decennialange Europese manier van leven, werken en politiek bedrijven niet meer vanzelfsprekend is. 'Populisten en extremisten, ter rechter- en ter linkerzijde, rukken op. Op dit moment wordt een derde van de zetels in het Europarlement door hen bezet, maar kijk naar de opkomst van populistische partijen in Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk en Nederland. Kijk naar wat

Manfred Weber *Bron: EVP*

er in Polen, Hongarije en Italië gebeurt. Er staat veel op het spel. Als we deze opmars niet stuiten, kan er een situatie ontstaan waarin het ons niet meer lukt om compromissen te sluiten. Het gaat me niet eens om méér Europa. Het gaat erom dat we met elkaar beslissingen moeten kunnen nemen die belangrijk zijn voor de burgers van Europa. De EU moet democratischer worden, want het ligt nu te ver van de mensen vandaan. Onze opdracht is om Europa weer terug te geven aan de mensen.'

Hoe wilt u dat doen?

'Door mensen helderheid te verschaffen. We weten hoe een democratie werkt en hoeven heus het wiel niet opnieuw uit te vinden. Democratie

gaat om politici die zich kandidaat stellen, een programma hebben en dat op een transparante manier uitleggen en verdedigen. Om die reden hebben we als EVP diverse onderwerpen vastgesteld die we in alle Europese landen agenderen, zodat men weet: als je op een EVP-kandidaat stemt, gebeurt er dat. Neem Turkije. In de komende vijf jaar moeten we de buitengrenzen van de Europese Unie vaststellen. En laten we eerlijk zijn: mensen weten heus wel dat de Balkan in Europa ligt en de Kaukasus niet. Dat laatste geldt ook voor Turkije. Als ik voorzitter van de Europese Commissie word, zal ik opdracht geven om de onderhandelingen met Turkije over het EU-lidmaatschap stop te zetten. Het is van groot belang dat we een goede relatie met

Turkije hebben, maar een lidmaatschap zit er niet in. Dat soort helderheid moeten we geven. Vroeger waren de campagnes voor de Europese verkiezingen altijd nationale campagnes. Nu komen we in allerlei landen met beloftes op grensoverschrijdende thema's. Dat is nieuw in Europa, maar wel de essentie van politiek.'

Is het een manier om de harten van de mensen terug te winnen?

'Nee, het is respect tonen door te zeggen: "Dit is mijn programma, hier sta ik voor, en u kunt kiezen welke richting de EU opgaat." Tot mijn verbazing zie ik dat de liberalen bij monde van Macron of Rutte deze wil om tot een democratischer Europa te komen bekritisieren. In Mark Rutte was ik zelfs teleurgesteld toen hij zei dat de Europese verkiezingen niet zo belangrijk zijn. Geen democratisch gekozen persoon mag ooit zeggen dat verkiezingen onbelangrijk zijn.'

Soevereiniteit

Mensen willen ook dat duidelijk wordt waar Europa wel, maar vooral ook níét over gaat.

'Het is prima dat we dit debat voeren. Dat kan betekenen dat Europa op bepaalde terreinen een stapje terug doet, maar ook dat landen op onderdelen soevereiniteit inleveren. Op die eerlijkheid hebben burgers recht. Maar belangrijk is vooral dat nationale politici niet iets in Brussel afspreken om vervolgens thuis de EU daarvan de schuld te geven, terwijl ze er zelf medeverantwoordelijk voor zijn. Politici moeten zich niet alleen verantwoordelijk weten voor wat ze op het nationale niveau doen, maar ook voor wat ze op Europees niveau doen.'

Wat houdt de Europese manier van leven in die u wilt verdedigen?

'Het is een manier van leven die uniek is in de wereld en die veel Europeanen pas beseffen als ze buiten Europa komen. We hebben het vaak over een Franse, een Duitse, een Vlaamse of een Nederlandse levenswijze, maar daaronder ligt wel degelijk een gemeenschappelijk fundament van waarden. Daarvan is de rechtsstaat een wezenlijk onderdeel, met een onafhankelijk rechtssysteem, maar ook met vrijheden als die van godsdienst, van meningsuiting en van demonstratie. Ook onze sociale markteconomie hoort daarbij. Neem de sociale zekerheid en het stelsel van gezondheidszorg, dat in alle Europese landen veel minder ter discussie staat dan bijvoorbeeld Obamacare in de VS. Overal in Europa, van het rijke Duitsland tot het armere Bulgarije, bestaat

er een basaal systeem van sociale zekerheid en een publiek stelsel van gezondheidszorg. Deze hele manier van leven staat onder druk. Economisch gezien vanuit China, militair vanuit Rusland. Het is nu

een historisch moment waarin we moeten kiezen of we deze Europese manier van leven gaan verdedigen of verliezen.'

U heeft het over Europese waarden. In hoeverre speelt het christendom hierbij een rol?

'Dat is cruciaal. Zonder christelijke traditie en het christendom zou dit alles niet mogelijk zijn. Het uitgangspunt van het christendom is dat elk individu zijn waarde heeft omdat iedereen gelijk is voor God. Dat geloven we als christenen, en die notie is fundamenteel gebleken voor de rechten van de mens en voor de vrijheid van meningsuiting. Deze tijd heeft behoefte aan waardegedreven politiek tegenover politiek die door peilingen en publieke opinie wordt geleid. Het christendom is niet iets voor het museum

*Onze hele Europese
manier van leven staat
onder druk*

maar is onze erfenis, onze basis en ons fundament voor de Europese leefwijze. Waar je ook in Europa komt, in elk dorp en in elke stad staat in het centrum een christelijke kerk. Laten we trots zijn dat we in een cultuur leven die door het christendom gestempeld is.'

Maar wat betekent dit concreet in de dagelijkse Europese politiek? Met welke waarden onderscheiden christendemocraten zich van liberalen of socialisten?

'Als het om de waarden gaat heeft het christendom specifiek subsidiariteit en solidariteit ingebracht. Het is aan elke generatie christendemocraten om deze opnieuw naar hun eigen politieke situatie te vertalen. Konrad Adenauer deed dat anders dan Helmut Kohl, en die deed het weer anders dan Angela Merkel nu. Om iets concreets te noemen: ik ben katholiek, en daarom luister ik naar paus Franciscus, die ons herinnert aan het lot van vluchtelingen die Europa via de Middellandse Zee proberen te bereiken. Dit zou ook moeten gelden voor Jarosław Kaczyński, die eveneens katholiek is. Ook hij moet luisteren naar wat de paus vertelt en wat dit voor de dagelijkse politiek betekent.'

Bruggenbouwers

Migratie en de vluchtelingenproblematiek zijn voorbeelden waaruit blijkt dat je met het christendom alle kanten op kunt. Iemand als Viktor Orbán zegt het christelijke Hongarije en Europa te willen verdedigen tegen islamitische invloeden van buiten, en anderen zeggen juist dat het onze christelijke plicht is vluchtelingen uit moslimlanden op te vangen. Aan welke kant staat u?

'Dat is een ander element van onze christendemocratische identiteit. Wij christendemocraten

zijn bruggenbouwers. We kiezen niet voor één van de twee extremistische posities, maar proberen de verschillen te overbruggen. In het verleden hadden we de tegenstelling tussen communisten en kapitalisten, tussen arbeid en kapitaal, die diametraal tegenover elkaar stonden. Nee, zeiden de christendemocraten, en ze vonden de sociale markteconomie uit, die op een coöperatieve gedachte is gestoeld. In bedrijven staan werknemers niet tegenover werkgevers; ze hebben elkaar nodig. Dat geldt ook voor migratie, die ik op dit moment als dé open wond van de EU zie. Ook hier kiezen we niet het ene óf het andere uiterste, maar voor een positie daartussenin. Aan de ene kant wil ik een strikte grenscontrole. Ik wil weten wie er zich op Europees grondgebied bevindt en wil niet dat mensensmokkelaars dit bepalen. Politici moeten daarvoor zorgen, en zij kunnen beslissen dat ze als middel voor deze controle een hek willen plaatsen. Als politici zoiets willen, hebben ze mijn volledige steun.'

'Maar aan de andere kant nemen wij onze humanitaire verantwoordelijkheid.

We zullen als Europa moeten bijdragen aan een Marshallplan voor Afrika, waarvan de bevolking in 2050 twee keer zo groot zal zijn. Daarnaast ben ik voor een ambitieus hervestigingsprogramma om samen met de UNHCR Syrische vluchtelingen die dat echt nodig hebben, zoals ouderen of andere hulpbehoevendenden, vanuit de kampen in Libanon of Turkije naar Europa te halen en hun goede gezondheidszorg te geven. Ik wil echt geen ijzeren gordijn rondom Europa. Dat is onze positie: bescherming van de grenzen aan de ene kant en humaan zijn aan de andere kant. Dat is een middenpositie tussen enerzijds de groenen en de socialisten, die iedereen welkom heten, en

anderzijds de populisten en extremisten, die niet de mens achter de vluchteling willen zien en elke verantwoordelijkheid van zich afschuiven.’

Lukt het om op dit onderwerp eenstemmigheid te krijgen binnen de EVP?

‘U weet dat ik een bruggenbouwer ben; ik ben dus niet uit op een verdeeld Europa. We moeten ook bedenken dat de mensen in Oost- of Centraal-Europa niet stom zijn of idioot; zij hebben hun eigen reden om zich op te stellen zoals ze dat doen. Het is zaak om goed naar hen te luisteren. Kennis van de geschiedenis is daarbij van belang. Ze hebben decennia onder het communisme geleden en willen nu niet dat Brussel in hun ogen over hen beslist. Wij in West-Europa zijn niet in de positie om het Oosten te vertellen hoe het moet, en andersom geldt dat precies zo. We zullen dus in gesprek moeten blijven en wat dat betreft spreekt het voorstel van de Oostenrijkse premier Sebastian Kurz op dit thema me aan, die het had over “flexibele solidariteit”. Bindende afspraken over de verdeling van vluchtelingen via quota is niet haalbaar; dat is de realiteit waarmee we te maken hebben. Maar landen die geen afgesproken hoeveelheid vluchtelingen willen opnemen, kunnen wel op andere manieren aan dit probleem bijdragen. Door extra inzet op de grenscontrole bijvoorbeeld, of via het Marshallplan voor Afrika. Het is geen perfecte oplossing, maar als we op die manier in plaats van een hele stap een halve stap kunnen zetten, moeten we dat doen. Het vluchtelingenvraagstuk is dé Europese uitdaging van deze tijd, en alle landen zullen daaraan moeten bijdragen.’

Vleugel

Is het lastig dat de Europese Volkspartij uit diverse politieke partijen bestaat? Merkt u een verschil tussen christendemocratische partijen en meer conservatieve partijen?

‘Als EVP willen we een volkspartij zijn met een brede achtergrond, waarin politici met christelijke, sociale, liberale en conservatieve wortels naast elkaar zitten. Dan is het belangrijk dat we goed naar elkaar luisteren en dat de ene vleugel de andere niet overstemt. Natuurlijk is er een verschil tussen christendemocratische partijen en meer conservatieve partijen, en daarom wil ik nog wel benadrukken dat de EVP in haar documenten heeft opgeschreven dat ze een christendemocratische basis heeft.’

Wij in West-Europa zijn niet in de positie om het Oosten te vertellen hoe het moet, en andersom geldt dat precies zo

Ook de CDU/CSU zal christendemocratisch blijven?

‘Geen twijfel over mogelijk. Ook in Duitsland hebben we een debat over de vraag hoe conservatief een christendemocratische partij kan zijn. We doen ons best om het centrumrechtse deel

van de samenleving te integreren, maar we zijn en blijven een centrumpartij. Dat geldt ook voor de EVP. Om die reden zijn de sociaaldemocraten en de liberalen, die net als wij pro-Europa zijn, onze natuurlijke partner, en niet de populistten of de extremisten.’

U wilt de populisten bestrijden, maar zegt tegelijkertijd vast te houden aan de frase dat de EU ‘an ever closer union’ is. Zijn populisten niet juist zo populair omdat burgers van Europa hechten aan hun nationale identiteit en niet willen dat hun land steeds meer vergroeit met de EU?

‘De zinsnede “an ever closer union” vormt het hart van de Europese Unie, maar dan is het wel zaak haar goed te lezen. Dat hebben de Britten nooit gedaan. Het gaat niet over “an ever closer union” van lidstaten, maar van mensen. Dat is totaal iets anders. Belangrijk is dat we als mensen elkaar steeds beter leren kennen en zo dichter bij elkaar komen. Dat is altijd de Europese opdracht geweest. Maar dat betekent niet dat we van de Unie één geheel willen maken of in de richting van een federale staat gaan. Het is

een unieke samenwerking tussen lidstaten, waarbij we onze verschillen koesteren.

Ik verdedig altijd mijn regionale identiteit, en kan dat het best doen met een uitspraak van een CSU-politicus uit de jaren zestig van de vorige eeuw. Die zei: “Beieren is mijn thuis, Duitsland is mijn land, en Europa is mijn toekomst.”

Zo zie ik het ook. Ik sta nationalist niet toe dat ze een wig drijven tussen onze regionale, onze nationale en onze Europese identiteit. Dat is onze christendemocratische inzet.’

‘Natuurlijk verschillen we in Europa van elkaar, ook als landen. Maar dat is een teken van rijkdom en niet van zwakte. Met onze verschillen werken we samen, maar wel op een gemeenschappelijke basis. Dat is onze unieke Europese manier van leven. Zonder dat gezamenlijke fundament zal de Unie niet overleven.’

Europees leger

De EU staat bekend om haar soft power van rechtsstatelijkheid, en uzelf benadrukt uw verbindend vermogen als bruggenbouwer. Maar moet de EU met autocratische leiders als Poetin, Erdoğan en ergens ook Trump niet veel meer aan powerplay doen?

‘Het een gaat niet zonder het ander. Toen Juncker afgelopen zomer naar de VS reisde, was zijn boodschap heel duidelijk: speel economisch geen spelletje met Europa, dat economisch gezien sterker is dan Amerika, en leg ons geen handelstarieven op. Een handelsoorlog is toen voorkomen. Geen enkel Europees land, Frankrijk, Duitsland, Nederland en België niet, zou in zijn eentje zo’n vuist hebben kunnen maken.’

Moet Europa zich niet alleen economisch maar ook militair en op het gebied van buitenlandse politiek niet veel meer eensgezind en krachtig opstellen?

‘Zeker. Kijk naar Syrië: wie is daar om over de toekomst van het land te praten? Dat zijn Trump, Poetin, Iran.

Geen Merkel, Macron of

Juncker. De EU is de grote afwezige daar, terwijl de migratie van Syrische vluchtelingen vooral ons probleem is, en niet dat van Amerika of Rusland. Binnen vijf à tien jaar moet onze economische kracht zich ook vertalen in politieke kracht. Onze buitenlandse politiek moet sterker worden, wat betekent dat we niet meer met unanimité maar met meerderheid van stemmen zullen beslissen. Ook op defensiegebied moeten we meer samenwerken. Een Europees leger is lastig, maar laten we beginnen met meer samenwerking op het gebied van cybersecurity, drones enzovoort. De kosten van een dergelijk veiligheidssysteem zijn voor de afzonderlijke lidstaten niet te dragen.’

Een wervelwind in de rustige provinciale politiek

Het is maar de vraag hoe groot de invloed van de stormachtige entree van Forum voor Democratie zal zijn op het functioneren van de provinciale politiek. De kans is groot dat een nog rijkere variatie aan partijen coalities gaan vormen en pragmatisch beleid gaan maken, in de relatieve rust en onbekendheid die provincies waarschijnlijk meer dan ooit zullen koesteren.

door Harmen Binnema De auteur is als universitair docent verbonden aan het departement Bestuurs- en Organiseringswetenschap van de Universiteit Utrecht en lid van de Eerste Kamer namens GroenLinks.

Dat Statenverkiezingen sterk door landelijke thema's en politici worden gedomineerd, is niet nieuw. De mate waarin dat in 2019 het geval was, is dat echter wel. Klimaat, veiligheid en immigratie waren de centrale thema's en de Eerste Kamerkaart werd van links tot rechts ongegeneerd getrokken. De grote winnaar Forum voor Democratie was zo goed als afwezig in de provinciale campagnes: veel Statenleden van andere partijen hadden hun toekomstige collega's tot en met de verkiezingsdag nog niet ontmoet. Daarentegen trokken Forumkopstukken Baudet en Hiddema door het hele land met optredens in theaters en congrescentra.

In deze bijdrage wil ik op hoofdlijnen stilstaan bij drie thema's. Ten eerste de opkomst, die hoger is dan velen hadden verwacht. Ten tweede de uitslag zelf, met de spectaculaire entree

van Forum voor Democratie in alle provincies en in de Eerste Kamer. Ten derde de coalitievorming, die gezien het gefragmenteerde politieke landschap uitdagend zal zijn. Ter afsluiting leg ik verbindingen met trends van verandering en continuïteit in de provincies en blik ik vooruit op de toekomst van provinciale politiek.

Trend van dalende opkomst (tijdelijk?) gekeerd

Sinds in 1999 de opkomst bij de Statenverkiezingen voor het eerst onder de vijftig procent kwam, is telkens meer dan de helft van de kiesgerechtigden niet gaan stemmen. Tot nu toe was 2011 de enige uitzondering, toen het kabinet van VVD en CDA met gedoogsteun van de PVV zowel voorstanders als tegenstanders van het kabinet naar de stembus trok en de opkomst steeg

naar 56 procent. Die urgentie werd in 2015, bij het tweede kabinet-Rutte, minder gevoeld en de opkomst daalde naar 47,8 procent. In 2019 herhaalt het beeld van 2011 zich, met een vrijwel identieke opkomst van rond de 56 procent en daarmee net als in 2011 een hogere opkomst dan bij de gemeenteraadsverkiezingen van het jaar ervoor.

Onderzoek onder niet-stemmers bij provinciale verkiezingen laat zien dat zij wegblijven vanwege gebrek aan kennis over de provincie, uit gebrek aan interesse voor de provincie, of omdat zij zich er niet in hebben verdiept.¹ Dit is niet zomaar in enkele weken campagne te herstellen met voorlichting over wat de provincie doet en hoe belangrijk provinciale politiek is. Vandaar dat politieke partijen probeerden de opkomst te verhogen door de link met de Eerste Kamer en de meerderheid voor het kabinet centraal te stellen. De coalitiepartijen stelden dat het van belang was te gaan stemmen om te zorgen dat het kabinet belangrijke hervormingen ook door de Eerste Kamer kon krijgen. Daarentegen was de centrale boodschap op de verkiezingsposter van de PVV ‘Stuur Rutte weg’, beloofde Forum voor Democratie de Klimaatwet in de Eerste Kamer tegen te houden, en noemde de SP de verkiezingen een referendum over Rutte. De hoge opkomst lijkt een bevestiging dat deze strategieën hun vruchten hebben afgeworpen.

Bijna alle coalitiepartijen in de min Kiezers zijn onbekend met de taken van de provincie en staan onverschillig tegenover het functioneren van de provincie.² In combinatie met de focus op de Eerste Kamer maakt dit Statenverkiezingen steeds minder provinciaal en steeds meer een afspiegeling van landelijke verhoudingen. Dit wordt bovendien in de hand gewerkt doordat er nauwelijks regionale partijen meedoen bij de

Statenverkiezingen. Deze verkiezingen worden daarom ook wel *second-order* of tweederangs genoemd.³ Kenmerkend hiervoor is dat, met name halverwege een kabinetsperiode, de coalitiepartijen worden ‘gestraft’ en de oppositiepartijen worden ‘beloond’.

Voor een belangrijk deel komt de uitslag overeen met deze verwachtingen. De enige coalitiepartij die tegen de trend in winst boekt, is de ChristenUnie. De VVD weet het verlies weliswaar beperkt te houden, maar is niet langer de grootste partij, zoals in 2011 en 2015. Met name regeringspartijen D66 en CDA verliezen veel Statenzetels. Wel blijft het CDA de grootste partij in vier provincies: Overijssel, Zeeland, Friesland en Limburg. In Overijssel heeft het CDA deze positie al sinds 1978, en ook in de andere drie provincies is het CDA de grootste geweest bij de meeste verkiezingen in de afgelopen dertig jaar. Daar staat tegenover dat het

Statenverkiezingen zijn steeds minder provinciaal en steeds meer een afspiegeling van landelijke verhoudingen

CDA zowel VVD als FvD voor zich moet dulden in Noord-Brabant en Gelderland, provincies waar het in de jaren negentig en begin deze eeuw nog de grootste was. De positie in de randstedelijke provincies wordt steeds zwakker, en het CDA wordt meer en meer de partij van de regio’s.

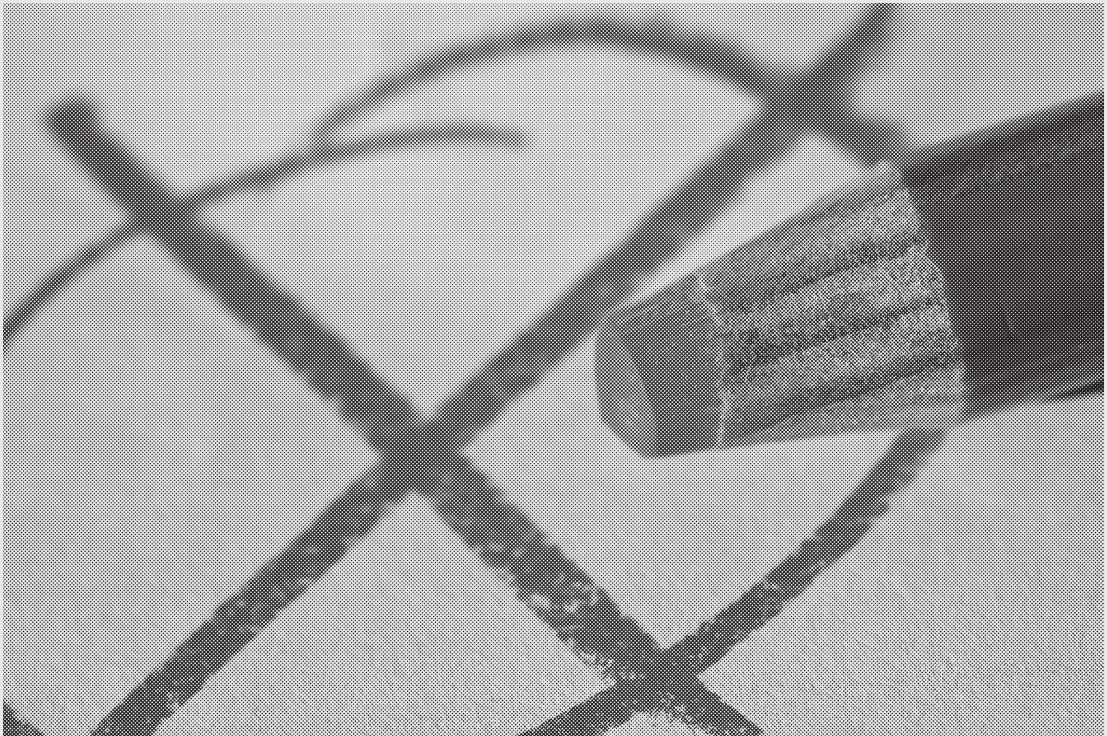
Een deel van de oppositie weet niet te profiteren, want ook PvdA, PVV en SP verliezen; met name de twee laatstgenoemde gaan fors achteruit. Maar GroenLinks zet de groei van 2017 en 2018 door, met een ruime verdubbeling, en ook de Partij voor de Dieren en 50PLUS winnen een zetel. De spectaculairste winst is echter voor het Forum voor Democratie, dat bij zijn eerste deelname meteen de grootste partij wordt in enkele provincies en in de Eerste Kamer.

Besturen met vier partijen of meer

VVD, PvdA en CDA (inclusief voorlopers) zijn de drie partijen die sinds de Tweede Wereldoorlog traditioneel de colleges van Gedeputeerde Staten vormden. Wel begonnen na 1970 ook andere partijen mee te besturen, en die variatie nam vooral sinds begin jaren negentig van de vorige eeuw toe. Partijen als D66, de ChristenUnie, de SGP, GroenLinks en de SP gingen gedeputeerden leveren. Bovendien kennen de provincies een lange traditie van *oversized coalitions*, coalities waarin meer partijen meedoen dan strikt noodzakelijk is voor de meerderheid.⁴ De inhoudelijke verschillen tussen politieke partijen zijn minder groot dan in de landelijke politiek, en persoonlijke verhoudingen spelen een belangrijke rol bij coalitievorming.

In zekere zin zijn de provincies dus gewend aan grotere coalities en was er gezien de krimp van CDA, PvdA en VVD al eerder de noodzaak

om met nieuwe (en soms onverwachte) partijen samen te besturen. Een uitzondering hierop is de PVV, die als grote winnaar in 2011 behalve in Limburg overal buiten de coalitie gehouden werd en ook in 2015 nergens ging besturen. Dit lijkt ten aanzien van Forum voor Democratie in 2019 alleen al getalsmatig veel lastiger te zijn. In enkele provincies heeft Forum bovendien als grootste partij het initiatief bij de onderhandelingen. Tegelijk is het te verwachten dat, al dan niet in een 'Rotterdamse constructie' (een college zonder Leefbaar Rotterdam), in de meeste provincies partijen uit de reeks van VVD tot en met SP de provinciale coalities zullen gaan vormen. Al was het maar vanwege de eerdergenoemde factor van persoonlijke verhoudingen: de grote onbekendheid met de nieuwe Statenleden en ook met de provinciale standpunten van Forum kunnen hier belemmerend werken.

Bron: Pixabay

Toekomst provinciale politiek

Het 'goede nieuws' vanuit de provincies was dat het, zeker vergeleken met ruim tien jaar geleden, bij deze Statenverkiezingen niet of nauwelijks ging over het bestaansrecht van de provincies, al was hier en daar een pleidooi voor opheffing te lezen.⁵ In 2007 werden de provincies nog opgeschrikt door de kritische analyse in het boek *Het opgeblazen bestuur*, waarin Klaartje Peters beschreef hoe provincies zich, vanuit de wens tot profilering en zichtbaarheid, op allerlei beleidsterreinen begonnen te begeven die niet tot hun kerntaken behoorden.⁶ In de afgelopen jaren hebben de provincies gefocust op kerntaken, en zij lijken redelijk goed te presteren op die kerntaken, zoals duurzame energie en natuur.⁷ Hun bestaansrecht staat veel minder ter discussie: in het huidige regeerakkoord staan geen voornemens om provincies te laten fuseren of op te heffen.

De verkiezingscampagne had weinig te maken met waar de provincies over gaan of wat de provincies hebben gedaan. Hoewel het klimaat een belangrijk thema was, ging dit met name over de landelijke afspraken over Klimaatwet en Klimaatakkoord en lukte het de provincies niet om hun eigen rol in de verduurzaming van energie voor het voetlicht te brengen. Wel lijkt de gaswinning in Groningen

effect te hebben gehad op het stemgedrag in deze provincie. De opkomst ging flink omhoog dankzij de link met de Eerste Kamer, en de uitslag werd door landelijke verhoudingen sterk beïnvloed. Dat is soms frustrerend voor provinciale politici die hadden gehoopt te kunnen oogsten wat zij hadden gezaaid, maar het is voor hen ook steeds meer een gegeven. Verkiezingen als een korte, en nu extra hevige, onderbreking die wordt gevolgd door een terugkeer naar een in vele jaren ontstane en gekoesterde manier van werken en politiek bedrijven. Immers, ook de Statenleden van Forum voor Democratie zullen merken dat het in de provincie meer gaat over buslijnen, waterberging en monumenten dan over de Europese Unie, veiligheid of migratie. Het is maar de vraag hoe groot de invloed van deze zetelverschuiving zal zijn op het functioneren van de provinciale politiek. De kans is groot dat een nog rijkere variatie aan partijen coalities gaat

De provincie gaat meer over buslijnen, waterberging en monumenten dan over de Europese Unie, veiligheid of migratie

vormen en pragmatisch beleid gaat maken, in de relatieve rust en onbekendheid die provincies waarschijnlijk meer dan ooit zullen koesteren.

1 De Jong, R. & Van Ostaaijen, J. (2019). De verkiezingen van Provinciale Staten: Toen en nu. In H. Binnema & H. Vollaard (red.), *Provinciale politiek: De provincies democratisch getoetst* (pp. 71-90). Amsterdam: Boom.

2 Binnema, H. (2019). Vertegenwoordiging en participatie in de provincies. In Binnema & Vollaard, pp. 105-132.

3 Schakel, A.H. & Jeffery, C. (2013). Are Regional Elections really 'Second-Order' Elections? *Regional Studies*, 47(3), 323-341.

4 Vollaard, H. (2019). De invloed van Provinciale Staten op Gedeputeerde Staten. In Binnema & Vollaard, pp. 133-158.

5 Marijnissen, H. (2019, 30 januari). Stemmen voor de provincie? 'Ik zie ze niet, ik hoor ze niet en weet niet wat ze doen'. *Trouw*.

6 Peters, K. (2007). *Het opgeblazen bestuur: Een kritische kijk op de provincie*. Amsterdam: Boom.

7 Herweijer, M. (2019). Kunnen provincies voorkeuren van kiezers omzetten in effectief beleid? In Binnema & Vollaard, pp. 159-174.

Evenwichtig asielbeleid kan niet op een koopje

Het vluchtelingendebat is gebaat bij meer nuchterheid. Door te grote nadruk op emoties dreigen barmhartigheid en rechtvaardigheid elkaar in de weg te zitten. In het asielbeleid zijn beide pijlers nodig, alsmede de bereidheid om te investeren.

door Jos Wiene De auteur is burgemeester van Haarlem en was voorzitter van de asielcommissie van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

Het vluchtelingenbeleid is al tientallen jaren een groot politiek vraagstuk. Europa worstelt ermee, Nederland worstelt ermee en ook het CDA worstelt ermee. Reacties variëren van barmhartigheid, meelevens en hulp voor op drift geraakte mensen tot bezorgdheid en afkeer vanwege het aantal asielzoekers en gevreesde gevolgen voor de samenleving. Vanuit hun Bijbelse en humane inspiratie zou voor CDA'ers een barmhartige reactie vanzelfsprekend moeten zijn. Daarnaast vereist de rechtvaardigheid een eerlijke toepassing van regels en criteria. Er leven ook zorgen over kosten, mogelijke verdringing op arbeidsmarkt en woningmarkt, vermeende veiligheidsrisico's en gevolgen voor identiteit en leefbaarheid van de samenleving. Dat vraagt ook serieuze aandacht. Ik zet wat aandachtspunten op een rij. Mijn hoofdpunt daarbij is dat

een debat over vluchtelingen nuchterheid vraagt en de bereidheid te investeren. Dat is goed voor het draagvlak en voor de rechtvaardigheid.

Drie soorten asielzoekers

Bij de beoordeling van asielverzoeken zou je drie groepen moeten onderscheiden.

Mensen die vervolgd worden hebben recht op asiel. Je stuurt mensen niet terug naar een plek waar ze vervolging en wellicht zelfs de dood wacht, vanwege hun geloof, hun geaardheid, hun politieke opvattingen of het volk waartoe ze behoren. Dat is niet alleen een verplichting op basis van het vluchtelingenverdrag, maar ook een eeuwenoude Nederlandse traditie.

Mensen die hierheen komen op de vlucht voor oorlogsgeweld of natuurrampen zouden tijdelijk kunnen worden opgevangen. Wanneer vrede

en veiligheid hersteld zijn, kunnen deze mensen in principe weer terug. Na verloop van tijd kan een deel van deze groep vanwege werk of relaties hier definitief verblijfsrecht krijgen. Er zijn geen mensenrechten in het geding als ze terugkeren naar hun land, maar wel emotie. Duidelijkheid vooraf is heel belangrijk.

Daarnaast is er een grote groep asielzoekers die hun huis en omgeving hebben verlaten op zoek naar een omgeving met meer perspectief voor henzelf en hun kinderen. Zij worden vaak aangeduid als economische vluchtelingen of gelukzoekers. Die laatste term vind ik ongelukkig; wie is er nu geen gelukzoeker? Deze groep voldoet niet aan de criteria voor asiel. Mensen uit deze groep zal dus in principe asiel worden geweigerd.

Efficiënte beoordeling en opvang

Er is onderzoek nodig om te zien of mensen recht op asiel hebben. De

beoordeling van asielverzoeken is het werk van de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND).

De opvang wordt gedaan door het Centraal Orgaan opvang asielzoekers (COA). Terugkeer van afgewezen asielzoekers

wordt begeleid door de Dienst Terugkeer en Vertrek (DT&V). Deze diensten krijgen budget afhankelijk van de aantallen cliënten. Dat klinkt logisch: als het aantal asielzoekers stijgt, komt er extra geld; zodra het aantal asielzoekers daalt, moet er weer budget ingeleverd worden. Deze aanpak is normaal gesproken goed om de overheidsbudgetten goed te beheersen. Maar de wijze waarop dit nu functioneert levert bij de aanpak van de asielverzoeken, met de grote fluctuaties in aantallen, veel nadeel op. Het kost tijd om medewerkers te werven en te scholen. Iedereen vindt het belangrijk dat de procedures sneller verlopen, maar het bekostigingssysteem helpt niet. Dus de ondertussen ontstane wachtlijst

wordt niet snel ingelopen. Mensen kunnen ook bezwaar en beroep aantekenen, en ook de wachttijden voor rechtszaken nemen veel extra tijd, ook al omdat er ook bij de rechtbanken vaak lange wachttijden zijn.

De asielzoekers moeten vanaf de eerste dag worden opgevangen. Maar het COA mag geen ruime voorraad opvangplaatsen gereserveerd houden, dus telkens moeten er overhaast noodoplossingen gezocht worden. Dat kost veel extra geld. Natuurlijk is het jammer om meer mensen in dienst te hebben dan strikt genomen nodig is. Maar het is duurder als je mensen telkens moet aantrekken en weer ontslaan. Langere procedures kosten ook veel, omdat mensen al die tijd in de opvang verblijven. Bovendien zorgt een lange opvangperiode zonder werk of opleiding ervoor dat de medische kosten oplopen en dat later de integratie veel moeilijker verloopt. Enthousiaste mensen worden somber,

Het gejojo met budgetten zorgt ervoor dat er vaak gewerkt moet worden met ingehuurd en niet ingewerkt personeel

lusteloos en passief. En ook terugkeer wordt veel ingewikkelder.

Het gejojo met budgetten zorgt ervoor dat er vaak gewerkt moet worden met ingehuurd en niet ingewerkt personeel. Dat vertraagt de procedures. Een extra probleem is dat het continue proces van zoeken en weer afstoten van asielzoekerscentra een belasting is van het draagvlak. Al tientallen jaren blijkt dat er telkens weer flinke weerstand is tegen de komst van een asielzoekerscentrum. Vrees voor criminaliteit speelt iedere keer een flinke rol. Het maakt de zoektocht naar geschikte azc-locaties lastig. Het is interessant dat in de praktijk de gevreesde effecten nauwelijks of helemaal niet aan de orde zijn en dat als het azc weggaat er weer protesten zijn tegen het vertrek.

Dan gaat het vaak om mensen die betrokken geraakt zijn bij de vluchtelingen. Het proces van geforceerd opbouwen en afbouwen is slecht voor het draagvlak.

Het is financieel en inhoudelijk wenselijk om reservecapaciteit aan te houden. Die kan indien nodig snel worden ingezet. Dat voorkomt piekuitgaven en ook veel heftige emoties. De kosten blijven lager en er kan sneller worden gewerkt. Wanneer de uitkomst van de procedures sneller bekend is, kunnen terugkeer en integratie allebei beter verlopen.

Inburgering

Wanneer mensen asiel krijgen begint het traject van inburgering. Statushouders moeten de taal leren, de gang van zaken in een nieuw land leren kennen, en een (aangepaste) opleiding volgen en/of een baan vinden. Dat laten we nu nog te veel over aan de verantwoordelijkheid van de

Een verblijfstitel voor gewortelde kinderen lijkt soms belangrijker dan asiel voor vervolgd

statushouder. We zouden er als samenleving meer bovenop moeten zitten. Als een kind in Nederland wordt geboren investeren we twintig jaar in gezondheidszorg, opleiding, sport en cultuur. Als mensen van buiten hier komen zouden we via de gemeenten ten minste twee jaar moeten zorgen voor een verplicht, fulltime en op de persoon afgestemd programma van inburgering, taalonderwijs, opleiding, en bemiddeling naar werk. Dit kost veel geld, maar het helpt voorkomen dat mensen levenslang een uitkering nodig hebben en bovendien diep gefrustreerd raken. Het bespaart geld en levert waarde op voor de vluchteling én de samenleving.

Uitgeprocedeerden

Als mensen niet worden toegelaten en hun bezwaar- en beroepsmogelijkheden uitgeput zijn, zijn ze uitgeprocedeerd. Dan rest de terugkeer, maar vaak blijft die uit. De betrokkenen zijn het niet eens met de afwijzing van hun verzoek. Ze zeggen voor hun leven te vrezen en weigeren om terug te keren. Vaak lukt het ook niet om ze terug te laten gaan. In principe worden dan de opvangvoorzieningen beëindigd. Omdat veel gemeenten bang zijn voor het rondzwerven van mensen met alle risico's van dien, geven ze toch opvang. Het rijk is bang dat mensen dan nooit weggaan. Recent is afgesproken dat de rijksoverheid en een aantal gemeenten speciale opvangvoorzieningen voor uitgeprocedeerden gaan maken om samen succesvoller te werken aan terugkeer. Speciale aandacht verdient het versneld uitzetten van criminele en ernstige overlast gevende vreemdelingen uit veilige landen, die eigenlijk niet in de asielpcedure thuishoren. Dit vraagt krachtige actie van Europa naar deze veilige landen om hun onderdanen te laten terugkeren. De onlangs ingestelde commissie-Van Zwol onderzoekt nu de oorzaken van het langdurig in Nederland blijven van uitgeprocedeerde vreemdelingen. Daarna is het de bedoeling dat er verdere maatregelen komen om dat zo veel mogelijk te voorkomen.

Rond de terugkeer zie je de omgekeerde emotie als bij de komst van asielzoekers. Vanuit een andere groep is er dan juist verzet tegen het uitzetten van uitgeprocedeerden. Geregeld zijn er emotionele debatten rond de terugkeer van bepaalde personen. Daarvoor hadden we in Nederland het fenomeen van de discretionaire bevoegdheid van de verantwoordelijke bewindspersoon. Geregeld werden mensen zo, in schrijnende gevallen, toch toegelaten. Nu is afgesproken dat dat vroeg in de procedure ambtelijk wordt afgedaan. Wat voegt dat toe?

Dan kan het ook in de gewone procedure aan de orde komen. Het is verstandiger om een gekwalificeerde commissie te laten adviseren aan de bewindspersoon in de eindfase, als er inderdaad sprake is van bijzondere omstandigheden. Door die mogelijkheid uit te schakelen, wordt een emotionele discussie alleen maar politieker.

Kinderpardon

Een aandachtspunt is het kinderpardon. Al jaren wordt aan uitgeprocedeerde kinderen met hun gezin opvang geboden in een gezinslocatie. Je wilt kinderen niet op straat laten zwerven. Die opvang kan heel lang duren, waardoor terugkeer steeds problematischer wordt. Door lange procedures en gebrek aan medewerking aan terugkeer van de ouders zijn de kinderen al jaren hier. Wil je die kinderen nog terugsturen? Het is een serieus dilemma, omdat een besluit om hen toch te laten blijven, stimuleert dat anderen ook eindelijk blijven proberen terugkeer te voorkomen om zo uiteindelijk ook toelating af te dwingen. Vaak gaat het in deze gevallen om mensen die niet bij de categorie vervolgd horen of uit landen met ernstige mensenrechtenschendingen komen. Tegelijk is juist hier sprake van een beroep op barmhartigheid, om kinderen niet naar een voor hen vreemd land te sturen.

Het is mooi dat er een gebaar gemaakt is om voor een groep lang verblijvende kinderen genade voor recht te laten gelden. Maar het is ook zaak dat dergelijke situaties voorkomen worden. Door de emoties rond deze situaties lijkt een verblijfstitel voor gewortelde kinderen soms belangrijker dan asiel voor vervolgd. Het is goed dat kinderen speciale aandacht krijgen – ze zijn ook extra kwetsbaar –, maar een algemene regeling dat iemand, wanneer hij zich een bepaalde tijd aan terugkeer weet te onttrekken, alsnog wordt toegelaten, is ongewenst. Wanneer

zo'n lang verblijf aan de overheid is te wijten, ligt dat natuurlijk anders. Een eindelijk verblijf in gezinslocaties waar mensen kunnen blijven tot het jongste gezinslid 18 wordt is ook absoluut ongewenst. Ook hier zou een commissie met een afgewogen advies goed werk kunnen doen.

Barmhartigheid én rechtvaardigheid

Asielzoekers zijn mensen, vaak verkerend in moeilijke omstandigheden. Ze verdienen respect en medemenselijkheid. Tegelijk is het van belang om nuchter en helder te kijken naar wat er speelt en om snelheid te betrachten. Het uitstellen van beslissingen lijkt aardig naar betrokkenen, maar is slecht voor iedereen. Het ondergraaft het rechtvaardigheidsgevoel, bemoeilijkt terugkeer, en als mensen uiteindelijk toch mogen blijven wordt integratie ook lastiger na zo lang passief wachten. En het kost ook veel geld. Het is nodig voldoende middelen beschikbaar te stellen, rechtvaardig te

Als mensen asiel krijgen is een stevige investering nodig om een nieuw bestaan in Nederland mogelijk te maken

oordelen, en op tijd te handelen naar de genomen beslissingen. Als mensen asiel krijgen is een stevige investering nodig om een nieuw bestaan in Nederland mogelijk te maken. Dat is niet alleen belangrijk voor de statushouders, maar ook voor de samenleving. Het levert ook financieel meer op dan het kost. Wie niet worden toegelaten moeten snel terug, hoe vervelend dat ook is voor de betrokkenen. Barmhartigheid en rechtvaardigheid hand in hand: dát zou de leidraad moeten zijn voor het CDA.

Zo zijn onze manieren. Over politieke stijl

De christendemocratie is vooral een stijlkenmerk, niet een verzameling te verkopen producten of een uit de beginselen afgeleide boodschap. In politieke stijl komen inhoud en vorm samen. Radicale subsidiariteit is een van de stijlkenmerken die christendemocratische bestuurders bij uitstek belichamen. Ze zijn aanspreekbaar op een resultaat zonder daarvoor invloed te eisen.

door Geerten Boogaard De auteur is stafmedewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en universitair docent staats- en bestuursrecht in Leiden.

In de laatste nummers van CDV flakkerde discussie op over de verhouding tussen vorm en inhoud binnen het CDA, tussen beginselen en communicatie. Nelleke Weltevrede en Herman de Vries, respectievelijk hoofd van de afdeling communicatie en senior stafmedewerker marketing van het CDA in Den Haag, vergeleken in het herfstnummer van 2018 de christendemocratie met een bouwmarkt vol producten, waarvan je een slimme selectie met goede marketing aan zo veel mogelijk klanten moet zien te verkopen.¹ Die uitdaging wordt steeds groter. Met het verspreiden van een dik verkiezingsprogramma vol degelijke plannen komen we er immers niet meer. Om daadwerkelijk verkozen te worden moeten we met steeds minder middelen opvallen bij steeds minder trouwe kiezers, die overigens toch al niet overmatig geïnteresseerd zijn in politiek. Dat is de dagelijkse realiteit van het werk op de afdeling communicatie.

Rien Fraanje, voormalig directeur van het Wetenschappelijk Instituut en lid van de redactie van dit blad, reageerde in het winternummer.² Hij betoogde dat de christendemocratie niet bestaat uit een assortiment artikelen maar, meer bepaald, uit een inhoudelijke boodschap waarvan de politieke marketing alleen nog over toon en vorm gaat. Voorkomen moet in ieder geval worden, zo betoogde hij, dat de electorale doelgroep de te verkopen beleidsproducten bepaalt. Of marketingbureaus de koers van het CDA.

Wie zijn wij?

Deze discussie raakt de kern van de crisis in de partijdemocratie. Weltevrede en De Vries refereren aan 'ons electoraat' als een ijkpunt, Fraanje aan 'onze beginselen'. In beide gevallen is echter niet duidelijk wie de bijbehorende 'wij' dan zijn. En dat is precies het probleem. Toen de partijdemocratie aan het einde van de negentiende eeuw werd

uitgevonden, waren electoraat en beginselen op een natuurlijke manier met elkaar verweven. Er was een religieus en cultureel bepaalde achterban die de beginselen formuleerde, en die beginselen bepaalden vervolgens ook weer de achterban. Hoe scherper een achterban kan worden afgebakend, hoe explicieter een politieke ideologie kan zijn. Dan kan je immers heel precies aangeven wie bij 'wij' hoort, en wie niet. Sinds de ontzuiling in de tweede helft van de twintigste eeuw werkt ideologie op deze manier alleen nog maar een beetje bij de SGP; die is nog enigszins het politieke filiaal van een zelfstandige maatschappelijke zuil. De andere klassieke partijen verloren hun vaste achterban. Dat is een uitdaging voor de campagne, maar maakt ook het articuleren van politieke beginselen in actuele omstandigheden steeds moeilijker.

Politieke stijl

Een oplossing voor de spanning tussen politieke vorm en inhoud heb ik niet. Wel zou ik een ander begrip aan de discussie willen toevoegen, omdat daarmee de spanning voor een groot gedeelte kan worden weggenomen. Dat is het begrip 'politieke stijl'. Het ontstijgt de tegenstelling, omdat politieke stijl over zowel vorm als inhoud gaat. *Politieke stijl* is geen kunstje dat valt aan te leren door mannetjesmakers; daarvoor is het te inhoudelijk. Maar evenmin is politieke *stijl* iets wat in een wetenschappelijk beleidsrapport kan worden gevangen; daarvoor is het te persoonlijk. Het begrip is samengesteld. Politieke stijl is 'een moeilijk te omschrijven, maar intuïtief herkenbare kwaliteit van bepaalde politieke uitingen, houdingen en handelingen in een losvast patroon, dat contrasteert met andere stijlpatronen, die samen het veld van politieke mogelijkheden op een bepaald tijdstip bepalen. "Politieke stijl" is een begrip dat niet zozeer verwijst naar een scherp afgebakende, rationeel gefundeerde handelingsmethode als naar een bepaalde samenhangende manier van doen

waarin rationaliteit in open verbinding staat met intuïtie en gevoel, waarin hart en hoofd, inhoud en vorm, argument en ritueel direct worden gekoppeld, en waarin presentatie, retoriek, toon, accent, gebaar, en uitstraling evenveel gewicht en betekenis krijgen als de meer rationele of zakelijke aspecten van het politieke optreden.³ Betekenisvolle vorm dus, of instinctieve inhoud.

Deze omschrijving van politieke stijl komt uit de recente politieke filosofie. Maar welbeschouwd omspant het begrip de hele geschiedenis van de christelijke politiek. Abraham Kuiper betoogde destijds dat het kiesrecht moest worden uitgebreid. Het 'volk achter de kiezer', zoals dat heette, mocht dan misschien niet altijd zo hoog zijn opgeleid als de liberale elite van die dagen, maar dat maakte dat volk nog niet ongeschikt om een moreel oordeel te vellen over de koers van het land.⁴ Politiek moest dan alleen wel geschikt worden gemaakt voor

Politieke stijl: betekenisvolle vorm of instinctieve inhoud

mensen zonder abonnement op het *Staatsblad* en met een normale hobby. En dat kan prima. Je hoeft immers de verkiezingsprogramma's niet te kunnen doorrekenen om te weten wie 'jouw man' of 'jouw vrouw' is. Dat gaat instinctief, betoogde Kuiper, en dus inhoudelijk. De kiezer herkent in het optreden van een kandidaat zijn eigen beginsel en baseert daarop zijn keuze. De kiezer reageert op de *politieke stijl* van een partij en een kandidaat. En dat is eigenlijk prima voor de meeste mensen met een andere hobby dan politiek. Wie te lang op de inhoud blijft hameren, is feitelijk bezig de democratie zelf weer tot de wijzen en verstandigen te beperken.

Zoals de protestant Kuiper zijn partij bouwde op het concept politieke stijl, zo blikt Jos van Gennip ermee terug op de katholieke politiek. In zijn poging het eigene van de katholieke politiek te vatten, komt hij er niet

met de inhoudelijke beginselen, en zelfs niet met de beeldbepalende personen. Er is nog een derde element dat de KVP onderscheidde: de cultuur die de katholieke achterban met zijn vertegenwoordigers deelde. Een kwestie van 'doe maar gewoon, bereikbaarheid, nabijheid', schrijft Van Gennip, 'van een bepaalde stijl ook'.⁵

Radicale subsidiariteit

'Politieke stijl' is dus een begrip met potentie. Maar wat is tegenwoordig dan de politieke stijl van het CDA? Die zullen we voortdurend moeten aflezen aan onderscheidende christendemocraten op zichtbare en minder zichtbare plekken. Het Wetenschappelijk Instituut heeft daarmee een begin gemaakt door opvallende CDA-wethouders in het sociaal domein te interviewen en daarin te zoeken naar gedeelde stijkenmerken.⁶

Het resultaat van dit eerste onderzoek is een beeld waarin wethouders zich onderscheiden

worden gelopen. Wethouder Janny Bakker uit Huizen liep ook risico's doordat zij haar wijkteams maximale vrijheid gaf om in het sociaal domein te indiceren wat zij zelf naar de maatstaven van hun eigen professionaliteit nodig vonden. Bakker nam daarmee politieke verantwoordelijkheid voor een ingrijpende maar juridisch verder ongereguleerde bevoegdheid en een financiële openeinderegeling. Dat is volstrekt onlogisch voor bestuurders die willen beheersen en controleren, maar het is juist ideologisch voor een christendemocraat.

De voorgaande twee voorbeelden laten zich niet ombouwen tot algemeen beleid. Het zijn persoonlijke keuzes die alleen kunnen worden gemaakt door iemand die daar dan ook zelf de verantwoordelijkheid voor neemt. Andere omstandigheden of andere personen hadden tot andere uitkomsten geleid. De politieke stijl van de geïnterviewde wethouders is praktische wijsheid

van christendemocratische aard. Telkens verschillend, maar toch altijd herkenbaar als imitatie van de radicale subsidiariteit van de barmhartige Samaritaan: eerst noodhulp verlenen aan wie voor dood langs de weg wordt

achtergelaten, en de zorg snel daarna overdragen aan een particulier initiatief om zelf weer verder te gaan, maar tegelijk wél verantwoordelijk durven blijven voor verder niet gedefinieerde kosten. Dat laatste maakt precies het verschil: een liberale Samaritaan had vooraf over de kosten willen onderhandelen en daarna afscheid genomen, en de socialistische Samaritaan had iedere avond gebeld willen worden over het zorgzwaartepakket.

Radicale subsidiariteit is een van de politieke stijkenmerken van de christendemocratie. Er zijn er ongetwijfeld meer en er zou beter onderzoek naar moeten worden gedaan. Dat zou ook goed zijn om overspannen verwachtingen van de inhoud tegen te gaan. Wie de kernbeginselen van het CDA ziet als wonderlampen die het Wetenschappelijk Instituut moet opwrijven om het nieuwe onderscheidende verhaal voor de toekomst te laten verschijnen, overschat die beginselen.

Wie de kernbeginselen van het CDA ziet als wonderlampen, overschat die beginselen

in roepingsbesef (niet zomaar een baan) en in bestuursstijl (samen bereiken we meer), maar vooral ook in inhoudelijke focus (dienaar van de samenleving). Ze hanteren een politieke stijl die kan worden omschreven als 'radicale subsidiariteit'.⁷ Dat wil zeggen: verantwoordelijkheid zonder eigenaarschap. Aanspreekbaar blijven op een resultaat zonder daarvoor invloed te eisen. Wethouder René Peters uit Oss leverde zich bijvoorbeeld feitelijk uit aan iemand die beweerde met een paar koffiekannen en een lokaaltje de ggz-dagbesteding overbodig te kunnen maken. Peters bleef als wethouder politiek aanspreekbaar op de voorziening en op de publieke middelen die hij ter beschikking stelde, maar toch liet hij het eigenaarschap volledig aan het initiatief. Er wordt niet werkelijk gewerkt op basis van vertrouwen als er niet ook politieke risico's

Die functie vervulden ze in 1980 bij de start van het CDA ook niet. Ze zijn veel meer ontwikkeld om een bestaande beweging van vooral lokale christendemocraten bij elkaar te brengen dan als een recept voor telkens nieuwe beleidsrapporten. De kernbeginselen scheppen nog altijd de ruimte voor christendemocratie en vormen een voortdurende toetssteen voor de inhoudelijke discussie daarover. Maar wie wil weten wat de christendemocraten van nu onderscheidt, moet vooral naar hun politieke stijl kijken. Dan wordt veel scherper zichtbaar wat we anders alleen maar in vage begrippen kunnen herhalen of in papieren voorbeelden kunnen zeggen.

Vorm én inhoud

Waarom kan het begrip ‘politieke stijl’ de spanning tussen vorm en inhoud overbruggen? Omdat de conclusie van het voorgaande is dat politieke stijl het communicatiemiddel was om partijdemocratie mogelijk te maken én omdat dat begrip inhoudelijk verwijst naar herkenbaar geconcretiseerde beginselen. Als we dus over politieke stijl zouden spreken, overlappen vorm en inhoud elkaar, en kunnen we over hetzelfde spreken.

In de metaforen uit de stukken van Weltevrede en De Vries en van Fraanje: de christendemocratie is misschien niet zozeer een verzameling producten of een uit de beginselen afgeleide boodschap, maar heeft vooral iets van een merk – een merk zo sterk als de concrete positieve ervaringen die

men ermee heeft. De uitdaging voor zowel de afdeling communicatie als het Wetenschappelijk Instituut wordt er niet minder om. Hoe zet je niet wéér een obligate ‘stip op de horizon’ met een of ander beleidsplan vol oplossingen voor allerlei problemen, maar geven we het inhoudelijk appellerende voorbeeld, zoals de A in ‘CDA’ belooft? Hoe vertaal je een politieke stijl die wezenlijk op lokaal niveau blijkt en daar dan veel verschillende vormen aanneemt, naar een heldere nationale campagne? Aan het antwoord op dit soort vragen wordt al gewerkt. Interessant is de poging van minister Hugo de Jonge om zijn lokale voorbeeld van radicale subsidiariteit met de bestrijding van eenzaamheid onder ouderen, nationaal uit te venten met een landelijk actieplan. De grote vraag is of het lukt om bij zo’n landelijke schaal het radicaal subsidiaire karakter van het idee vast te houden. Het moet dus iets zijn waar een minister zichzelf in politieke zin verantwoordelijk voor maakt, mét serieus budget voor wat niet voor rekening van de samenleving zou moeten blijven, maar zónder invloed op de besteding daarvan te eisen. Echt afhankelijk van de samenleving dus. Dat is veel gemakkelijker gezegd dan gedaan, omdat zelfs minister De Jonge niet iedereen in de ogen kan kijken aan wie hij vertrouwen moet geven, en omdat achter een minister altijd ambtenaren weggomen. Hoe zijn plan uitpakt, zal de praktijk leren, en de kiezer zal daarna over de politieke stijl ervan kunnen oordelen.

- 1 Weltevrede, N. & De Vries, H. (2018). Waarom politieke marketing onmisbaar is voor het CDA. *Christen Democratische Verkenningen*, 38(3), 26-30.
- 2 Fraanje, R. (2018). Marketing moet de politieke boodschap niet bepalen. *Christen Democratische Verkenningen*, 38(4), 30-33.
- 3 Pels, D. & Te Velde, H. (red.) (2000). *Politieke stijl: Over presentatie en optreden in de politiek*. Amsterdam: Het Spinhuis, p. 3.
- 4 Kuyper, A. (1880). *“Ons program”* (2e druk; volksuitgave). Amsterdam: J.H. Kruyt, p. 131.
- 5 Van Gennip, J. (2017). *De katholieke bijdrage aan de politiek*. Z.p.: Nolenfonds, p. 15.

- 6 Boogaard, G. (2018). *Woorden én daden: De politieke stijl van CDA-wethouders in het sociaal domein*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Het rapport is te downloaden via <https://www.cda.nl/wetenschappelijk-instituut/actueel/nieuws/nieuw-wi-rapport-woorden-en-daden>. Een fysiek exemplaar kan worden aangevraagd via irma.bultman@wi.cda.nl (zolang de voorraad strekt).
- 7 Ik ontleen het begrip ‘radicale subsidiariteit’ aan: Kaiser, H. (2018). *In waarde verbonden: Op zoek naar gedeelde ruimte voor een waardevolle toekomst*. Baarn: Adveniat.

Moed en samenwerking!

Grondrechten, verschil van mening, rekening houden met minderheden, stemrecht – op zó veel plekken in de wereld is zichtbaar hoe weinig vanzelfsprekend die zaken zijn. 1919, 1949 en 1989 gedenken is steeds weer werken aan democratie en aan constructieve samenwerking. In navolging van Adenauer, Kohl en Merkel zijn nieuwe fakkeldragers nodig. Omdat democratie nooit vanzelfsprekend is. ¹

door **Ruth Peetoom** De auteur is oud-voorzitter van het CDA en nu werkzaam voor het *Friesch Dagblad*.

Het jaar 2019 is om meerdere redenen speciaal. Dit jaar zijn er Europese verkiezingen. Het klimaat is op drift, ook in politiek opzicht. Er is wereldwijde turbulentie en alom polarisatiedrang. Het CDA kiest ook nu voor de helderheid van het politieke midden en een politiek van waarden, met een program van ‘samen sterk’. Tégen de polarisatie, vóór Europa. Oplossingen zitten niet op de flanken, in een exit van wat voor soort dan ook, in weglopen. Oplossingen zitten in vertrouwen, in je thuis voelen, in perspectief ervaren, voor jezelf en voor volgende generaties.

Het zijn de mensen die daaraan smoel geven. Onze voorvrouw Esther de Lange zei op 16 januari jl. in het Europees Parlement al klip-en-klaar dat het gaat om verantwoordelijkheid nemen. Wat ze over de brexit zei geldt eigenlijk voor heel Europa: ‘De tijd van mooie speeches is voorbij.

De burgers verdienen oplossingen.’ En Manfred Weber is onze *Spitzenkandidat* – na ‘weltschmerz’, ‘angstgegner’ en ‘schwalbe’ opnieuw een eigenzinnig woord uit het Duits in de Nederlandse taal. Weber is een Beierse Europeaan en daarmee letterlijk van de verbinding: een man van Noord én Zuid op ons continent. En iemand die staat voor de waarden. Of, zoals *de Volkskrant* schreef: ‘Kom niet aan zijn kernprincipes, want dan hardt deze zacht ogende man uit tot een Beierse Alpenrots.’²

Drie bepalende gebeurtenissen

Duitsland kreeg in de twintigste eeuw de kans om een democratisch en constructief land in Europa te worden. 1919, 1949 en 1989: drie momenten, dit jaar herdacht, die tot op de dag van vandaag de visie van christendemocraten op Europa bepalen, en die wat mij betreft ook iets te maken hebben met de

opdracht waarvoor we staan: de opdracht voor onze toekomst. Een blik in de achteruitkijkspiegel helpt om die opdracht beter te zien.

1919

1919, honderd jaar geleden. De Eerste Wereldoorlog is voorbij. Ook toen was er enorme turbulentie. In Duitsland is de keizer gevlucht, naar Nederland. Een communistische staatsgreep dreigt, net als extreemrechtse militaire coups. Er is honger, er is armoede, er is het enorme verdriet om miljoenen jongens en mannen die gesneuveld of verminkt zijn. Littekens voor het leven tekenen het land.

Het is grote moed die de Duitse politici dan tonen. Zij richten een democratie in, een republiek van het midden en van samenwerking: de Weimarrepubliek. Een democratie met een vrije grondwet – voor het eerst in Duitsland! – met mensenrechten en burgerlijke vrijheden voor iedereen. *Der Untertan* van de *Junkers* en van militarisme³ werd ‘burger’ in een westerse democratie.

Die republiek was geen lang leven beschoren; we kennen de geschiedenis. Dat is een indringende waarschuwing aan ons in het heden, een eeuw later. De democratie en de rechtsstaat van de Weimarrepubliek gingen ten onder om twee bittere redenen: ten eerste omdat de rest van Europa aan Duitsland geen nieuwe kans wilde geven om een gelijkwaardige partner te worden in plaats van een bedreigende macht, en ten tweede omdat de extreme partijen van links en van rechts die nieuwe democratie van het fatsoenlijke midden kapot wilden maken. En dat is ze gelukt.

Het heeft een gruwelijke prijs. Daarover vertellen zij die het meemaakten. Johan van Hulst, onze oud-senator, pas gestorven toen hij 107 jaar oud was; hij was kind in de Eerste Wereldoorlog en mensenredder in de Tweede. En Hannie van Leeuwen, die óver haar angst heen gewoon op weg ging, omdat het onrecht bevochten moest worden en omdat wie in nood was moest worden gered. En na de gruwelen, de

ontelbare doden, de Shoah en de puinhopen was er het besef: ‘Nie wieder!’ Nooit meer!

Maar ze zijn er weer: de extremisten op rechts en op links, onbeschaamd, meedogenloos, net als toen in Weimar. En de Unie in Europa – dat unieke experiment van vrede, samenwerking en vrijheid – kán kapot. Zij die daarop uit zijn krijgen steun van autoritaire heersers elders, met wapens, met geld, door ondermijning met nepnieuws en hacks. ‘Nie wieder!’ is hoogst actueel.

Wat is dan een krachtiger wapen dan vriendschap en samenwerking! Merkel en Macron, hand in hand bij de herdenking van honderd jaar einde van de Eerste Wereldoorlog. Europa en de Unie – en 75 jaar vrede. Laat dat ook onze toekomst zijn! En laten we dus in het geweer komen tegen de verspreiders van haat, nepnieuws en machtswellust. Thierry, Geert, de AfD, Le Pen, Salvini, Vlaams Belang of wie dan ook – geen sprake van dat zij Europa kapotmaken. Wij christendemocraten, wij Europeanen van het eerste uur, wij staan voor samenwerken, voor vrede en welzijn, voor duurzaamheid en welvaart. Dat laten wij door niemand verwoesten. ‘Nie wieder!’, inderdaad. Dat is de eerste grote les, die uit 1919 en Weimar.

*‘Nie wieder!’ is
hoogst actueel*

1949

Het tweede moment dat Duitsland en Europa in 2019 herdenken is het jaar 1949. Toen was er voor onze oosterburen opnieuw de kans om van Duitsland een democratie te maken, een constructieve en vrije natie in Europa. Dit keer lukte het. En hoe! Dat het lukte, had te maken met twee dingen.

Ten eerste waren de burens in Europa door schade en schande wijzer geworden. Zij gaven een nieuw Duitsland echt een kans. Angela Merkel zei het prachtig bij haar eredoctoraat in Nijmegen: ‘Wij kregen van u een *Vorschuss des*

*Vertrouens ...*²⁴ Binnen een nieuw, democratisch en vrij Europa zou ook een democratisch en vrij Duitsland zijn plek en zijn bestemming moeten kunnen vinden. Dát was de centrale gedachte, dát was dat voorschot.

De tweede beslissende factor was een mens, een bejaarde man, de burgemeester van Keulen, Konrad Adenauer. Adenauer werd in 1949 de eerste bondskanselier van het nieuwe Duitsland, althans van het westelijke deel ervan. Hij mocht nog nét van zijn dokter: ‘U bent 73’, zei die, ‘maar een jaar of twee op zo’n zware post zou nog wel moeten kunnen.’ Hij bleef veertien jaar, tot hij 87 was. *Der Alte* noemden de Duitsers hem eerbiedig, en bijna liefkozend. Adenauer was een politiek dier pur sang, en hij deugde. Maar hij was geen heilige: hij was óók machtsbewust, behoorlijk autoritair en cynisch. Geen doetje. Hij zocht naar verzoening met de burens, allereerst met Frankrijk. Hij ging naar Moskou om

Der Alte noemden de Duitsers hem eerbiedig, bijna liefkozend

krijgsgevangenen in Siberische strafkampen vrij te pleiten. En hij verzoende zich met David Ben-Gurion, de oprichter van de vrije staat Israël. Echt grote staatslieden durven dat en kunnen dat.

Van hem, de CDU’er Adenauer, is de les dat je een politiek dier moet zijn om iets voor elkaar te krijgen. En dat het niet alleen mooi is als politici ook uit zijn op verzoening, op toch maar wat moeite doen om goed met de burens overweg te kunnen, op wederzijds respect voor de ander en zijn geloof, maar dat het ook lóónt. Wat er ook gebeurt, welke verschillen van inzicht er binnen de EVP ook af en toe zijn, wij blijven beseffen: zonder Adenauer was het Europa van vrede en welvaart er niet geweest.

1989

En dan het derde jaar dat Duitsland dit jaar herdenkt. 1989, het jaar dat de Muur viel. Reagan had daartoe opgeroepen op 12 juni 1987, bij de Brandenburger Tor: ‘Mr. Gorbachev, open this gate. Mr. Gorbachev, tear down this wall!’ Het beeld van de val twee jaar later voelt vlakbij in de achteruitkijkspiegel van de geschiedenis.

Voor het eerst mochten mensen in een communistische dictatuur vrijuit spreken, vrijuit geloven, vrijuit politiek bedrijven. Ook die chemisch onderzoekster in Oost-Berlijn, Angela Merkel. Zij koos voor de CDU. De val van de Muur was opnieuw een ongekende kans voor Duitsland en Europa wat betreft democratie en samenwerking. Wat tot dan toe West was en Oost, werd nu sámen: samen werken aan vrede, aan vrijheid, aan welvaart. Polen, Letland, Estland, Tsjechië, Litouwen en ja, juist ook Hongarije: het werden broedernaties. En het was

opnieuw een CDU-voorzitter die daarbij belangrijk was: Helmut Kohl. Hij deed het toch maar! Net als Adenauer en net als Merkel was hij alert en doortastend toen het erop aankwam. Voor sommigen is

het beladen, maar voor mij staat het voor hoop, moed en toekomst, hun gezamenlijk motto: ‘Wir schaffen das.’

Van Kohl in 1989 leren wij Europeanen iets heel wezenlijks: moed, durf. Niet treuzelen, niet luisteren naar ophitsers van de burgers, niet bang zijn voor peilingen, geen lauw gedoe. Kohl zag dat de val van de Muur een nieuw, vrij Europa mogelijk kon maken. Hij was daadkrachtig en onvermoeibaar, en hij liet niet los tot hij zijn droom en die van zijn miljoenen landgenoten verwezenlijkt had. Of zoals hijzelf zei, met nota bene een citaat van Bismarck: ‘Als de mantel van de geschiedenis ineens voorbijkomt, moet je die desnoods aan de zoom vastpakken.’

2019 en verder: werken aan constructieve samenwerking

De wereld leek nieuw, kansrijk, hoopvol in de jaren negentig. Het nieuwe, vrije Europa van Kohl werd de Unie van vandaag.

Natuurlijk is er genoeg over te zeggen.

Dat Europa democratischer moet en dat het geregeld over de verkeerde dingen gaat. Dat het lastig is met nu, en laten we hopen straks ook nog, 28 landen. Dat we heel zuinig moeten zijn met het geld en dat het onzinnig is dat alle parlementariërs elke maand van Brussel naar Straatsburg verhuizen. Maar tegelijk is en blijft Europa iets prachtigs. 75 jaar vrede – dat is nog nooit vertoond in de geschiedenis. Piepend en krakend, af en toe bijna barstend, maar we houden vol. En ik ben nooit méér Europeaan dan wanneer ik de mensen hoor die nog niet bij de EU horen, maar die dat zo graag willen: uit Oekraïne, uit Wit-Rusland, uit Macedonië. Of uit de landen waar democratie pril is, zoals in Polen – dat burgemeester Paweł Adamowicz met bruut geweld werd vermoord⁵ is een grote schok in menselijk opzicht, maar ook een aanslag op de democratie. Er is zo veel wat het waard is om ervoor te vechten. Als wij Viktor Orbán bij zijn kladden grijpen en bij de lurven pakken, dan doen we dat dáárom. Omdat we de Hongaren, onze neven,

die we af en toe niet kunnen luchten of zien, erbij willen houden, niet in de steek willen laten, juist omdat we het debat over onze waarden ook met hem en met hen niet schuwen. Schelden kan iedereen; zo moeilijk is dat niet. Waarden en normen scherpstellen is echter een kunst.

1919, 1949 en 1989 gedenken is werken aan democratie en aan constructieve samenwerking. Ook nu, opnieuw. De politici van de Weimarrepubliek, Adenauer, Kohl, Merkel: zij vragen fakkeldragers, ook vandaag. Democratie is nooit vanzelfsprekend. De Duitsers begrijpen veel beter dan de Nederlanders waarom. Niet wat het kost telt, maar de waarde ervan. Grondrechten, verschil van mening, rekening houden met minderheden, stemrecht – op zó veel plekken in de wereld is zichtbaar hoe weinig vanzelfsprekend die zaken zijn. Daarin samen optrekken, op allerlei manieren, is nodig. In de Europese samenwerking, maar ook ieder op z'n

Schelden kan iedereen, zo moeilijk is dat niet. Waarden en normen scherpstellen is echter een kunst

eigen plek, als minister, als lid van een politieke partij, als journalist, als burger. Zo krijgt democratie spankracht.

-
- 1 Deze bijdrage is de uitwerking van het coreferaat van Peetoom, toen nog voorzitter van het CDA, bij de 16e Schmelzerlezing, gehouden door Peter Altmaier in de Paleiskerk te Den Haag op 18 januari 2019. Met dank aan Pieter Gerrit Kroeger.
 - 2 Elshout, A. (2018, 10 mei). De stille kracht van Brussel, Manfred Weber, ziet ook in dat Viktor Orbán rode lijnen dreigt te overschrijden met zijn huidige politiek. *de Volkskrant*.
 - 3 Zie Mann, H. (1918). *Der Untertan*. Leipzig: Kurt Wolff Verlag. Mann voltooide het boek in juli 1914, maar

- door de oorlog moest publicatie worden uitgesteld. De laatste Nederlandse vertaling is van 2014: *De onderdaan*. Soesterberg: Aspekt.
- 4 Oftewel een 'voorschot op het vertrouwen'. Merkel zei dit in haar dankwoord na het ontvangen van een eredoctoraat aan de Radboud Universiteit in Nijmegen, op 23 mei 2013.
- 5 Adamowicz, burgemeester van Gdańsk, werd op 13 januari 2019 tijdens een benefietevenement in Gdańsk op het podium neergestoken. Hij overleed een dag later aan zijn verwondingen

Grond aan de samenleving

Speculeren met grond moet minder aantrekkelijk worden. Met het eigendomsrecht van grond is ook een ontwikkelplicht gegeven om de samenleving te dienen. Het aan de samenleving laten toevallen van de waardeverhoging van grond past in een evenwichtige christendemocratische visie op grondpolitiek, waarin het eigendomsrecht nooit absoluut is, noch de staat de allesbepalende speler.

door José Goud-van der Plas De auteur is als programmaleider Grond bij de gemeente Eindhoven verantwoordelijk voor het grondbeleid en de aan- en verkoop van gronden door de gemeente. Zij schreef dit artikel op persoonlijke titel.

In de Bijbelse gelijkenis van de talenten stopt een van de dienaren het aan hem toevertrouwde talent in de grond. Hij krijgt daarvoor straf van zijn meester, want deze luie aanpak genereert geen rendement. Het huidige economische tijdperk lijkt juist het omgekeerde te

spoorlijnen een paar jaar later van een slimme ondernemer voor vele miljoenen moest worden teruggekocht.¹ Het is tijd voor een christendemocratische visie op grondbezit en gebiedsontwikkeling en op de cruciale rol van de overheid daarin.

Eigenaren profiteren van schaarste

Het meest expliciete christendemocratische standpunt ten aanzien van grond werd ingenomen door Dries van Agt in zijn rol als vicepremier in het kabinet-Den Uyl (1973-1977). Intentie van de regering was om

prediken: het simpelweg bezitten van eigendommen, zoals grond en vastgoed, leidt tot opbrengsten die de resultaten van hard werken in de schaduw zetten. Een recent voorbeeld zijn de in de media breed uitgemeten grondblunders van ProRail, waarbij gratis weggegeven grond langs

de Onteigeningswet te wijzigen. Waardeverhoging van grond doordat er een andere bestemming aan gegeven zou gaan worden, zou niet meer aan de eigenaar toevallen: grond zou onteigend gaan worden op basis van gebruikswaarde. Van Agt vreesde echter beroering in de agrarische sector omdat boeren zich in hun vermogenspositie aangetast konden voelen, en nam afstand van deze afspraak.² Gevolg was dat op 22 maart 1977 het kabinet viel, 64 dagen voor de al geplande verkiezingen.³

De waarde van grond wordt in Nederland ook nu nog bepaald door

de marktwaarde. De marktlogica houdt bij het bepalen van een prijs rekening met een eventuele toekomstige waardeverhoging. Adagium is: locatie, locatie, locatie. Schaarste van grond is de bepalende factor en drijft de prijs op. Dit alles maakt speculeren met grond aantrekkelijk.

Christendemocratisch denken over grondbeleid

In 1997 schreef de heer De Schutter in *Christen Democratische Verkenningen* dat het CDA ‘voorstander [zou] moeten zijn van het ontwikkelen van dergelijke nieuwe regelgeving die de grondprijzen drukt en middelen oplevert voor de financiering van collectieve voorzieningen’, want ‘door de overheid veroorzaakte voordelen komen in principe niet toe aan het individu’. Dit was een reactie op de opstelling van het CDA in discussies omtrent de uitbreiding van de Wet voorkeursrecht gemeenten (Wvg), waarin – in lijn met Van Agt in 1977 – gesteld werd dat het niet de bedoeling kan zijn om de vermogenspositie van eigenaren aan te tasten. De Schutter vond ‘de problematiek te weinig fundamenteel benaderd’.⁴

In 2000 constateerden leden van de CDA-Tweede Kamerfractie dat door het hoofdzakelijk private eigendom op de grondmarkt ‘de regiefunctie van de gemeente bij de realisering van nieuwe bestemmingen [...] tot op zekere hoogte door de ontwikkelingen op de grondmarkt [wordt] uitgehouden’.⁵ Een volledige terugkeer naar actieve grondpolitiek door gemeenten, waar vanuit socialistische hoek vaak voor wordt gepleit, vonden zij echter te veel van het goede gezien het christendemocratische uitgangspunt dat particulier initiatief de ruimte moet kunnen krijgen, ‘mits zij niet ten koste gaat van bredere, maatschappelijke doelen’. Net als De Schutter constateerden de auteurs dat de ontwikkeling op de grondmarkt ertoe leidt dat enkelingen zich verrijken ten koste van de gemeenschap. Ook stelden zij dat gezien de

hoeveelheid claims die er zijn op de beschikbare ruimte, er nooit voldoende grond beschikbaar zal zijn om prijsstijgingen een halt toe te roepen.⁶ De problematiek van schaarste is sindsdien onverminderd actueel gebleven.

Overheidstaken vanuit publieke gerechtigheid

De overheid is er om het recht en de mensen te dienen en zo voorwaarden te scheppen voor solidariteit, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap. Vanuit het principe van publieke gerechtigheid heeft de overheid drie kerntaken. Het *aanspraak*karakter maakt dat de overheid toeziet op de elementaire voorwaarden waaronder de samenleving tot ontplooiing kan komen. Het *normerend* karakter ziet toe op rechtvaardigheid. Tot slot maakt het *waarborg*karakter de rol van de overheid niet groter dan noodzakelijk: de overheid moet de

De ontwikkeling op de grondmarkt leidt ertoe dat enkelingen zich verrijken ten koste van de gemeenschap

eigenheid en zelfstandigheid van niet-statelijke verbanden respecteren.⁷

*Aanspraak*karakter: regie op de invulling van de ruimte

Momenteel wordt op landelijk niveau gewerkt aan een ingrijpende beleidswijziging: de nieuwe Omgevingswet, die een versimpeling van regelgeving beoogt en ruimtelijke ontwikkelingen centraal wil stellen: ‘Het gaat erom dat burgers, bedrijven en overheden in onderlinge samenspraak tot een goede afweging van alle belangen komen bij het beschermen en benutten van de fysieke leefomgeving. [...] Deze benadering sluit aan bij de veranderende rol van de overheid, waarin de overheid steeds minder centraal bepalend is.’⁸ De overheid wil zich bescheidener en meer ondersteunend

ten opzichte van wenselijke ontwikkelingen opstellen. Maar hoe en door wie wordt die wenselijkheid bepaald en bewaakt? En wat vraagt dat van de overheid? In de nieuwe werkelijkheid blijft de kaderstellende rol hoe dan ook de eindverantwoordelijkheid van de overheid.

Vanuit een christendemocratische visie wil de overheid ruimte bieden aan maatschappelijke ambitie, maar in de praktijk lopen initiatiefnemers geregeld tegen terughoudendheid bij de overheid aan. Het mogelijk maken en ruimte creëren voor initiatief zou positiever benaderd mogen worden. Er is niks mis met gezond ondernemerschap. Dit is in lijn met wat de nieuwe Omgevingswet voorstaat, maar dit ideaal kan alleen slagen als het logisch wordt dat ruimte inzetbaar is voor de samenleving als geheel: in omstandigheden waarin nagenoeg alle grond al ‘van iemand’

De regie op ruimtegebruik teruggeven aan de samenleving is het leidende principe in een christendemocratische visie op gebiedsontwikkeling

is, heeft het algemene belang soms het nakijken en heeft de maatschappij uitsluitend een reactieve inspraakmogelijkheid in een bestemmingsplanprocedure. Waar het maatschappelijke belang het particuliere – letterlijk door perceelsgrenzen afgebakende – belang overstijgt, daar moet het voor een eigenaar lonend worden om samen te werken met partijen die ideeën hebben over de invulling van de beschikbare ruimte.

De overheid kan hierbij optreden als matchmaker tussen initiatieven en eigenaren. Door initiatief de ruimte te bieden, krijgen waarden als inclusiviteit en innovatie een concrete vertaling in ontwikkelingen. Daarin blijft financiële haalbaarheid belangrijk, maar

kan winststreven van een grondeigenaar niet altijd het leidende principe zijn. Om de logica van winstmaximalisatie en het te ver doorgeslagen marktdenken te kunnen vervangen door deze logica van maatschappelijke waardecreatie, is stevige regie op het inperken van grondspeculatie nodig.

Normerend karakter: regie op betaalbaarheid van de ruimte

De gemeente stelt vast waar gebruik van grond aan moet voldoen via het publiekrechtelijke middel van het bestemmingsplan. Deze rol is historisch gegroeid: het maken van onderlinge afspraken tussen eigenaren, gebruikers en betrokkenen over grondgebruik en het toezien op de naleving ervan is door de tijd heen steeds verder verstatelijk.⁹ In het proces van gebiedsontwikkeling vindt een transformatie van grondgebruik plaats en wordt het bestemmingsplan aangepast.

Opmerkenswaardig hierbij is dat als bestemmingswijzigingen de waarde van een perceel laten dalen, dit via de zogenoemde planschaderegelingen door de overheid aan eigenaren wordt vergoed. Voor waardevermindering geldt een dergelijke regeling andersom niet: deze valt

toe aan de eigenaar.¹⁰ Voor een eigenaar is waardeontwikkeling van zijn perceel daarmee een loterij zonder nieten.

De mensheid heeft als taak een goede rentmeester te zijn en de aarde verantwoord te gebruiken. De aarde is immers aan ons allen gegeven. Tegelijkertijd geldt dat grondeigenaren een sterke positie hebben. Dat heeft zijn waarde: een boer die zaait, heeft de zekerheid dat hij kan oogsten. Het christendemocratisch denken ondersteunt bezitsvorming, omdat eigenaarschap bijdraagt aan betrokkenheid en goed rentmeesterschap. Toch kunnen vragen worden gesteld over de rechtvaardigheid van de verdeling van lusten en lasten die ontstaan is. Op de woningmarkt is deze het duidelijkst ontspoord: voor starters

is het momenteel vrijwel onmogelijk geworden een woning te kopen.¹¹ Maar waar het in het belang van de samenleving is om tempo te maken met het ontwikkelen van woningen, zien we in de praktijk te vaak dat strategisch handelende eigenaren rustig op waardeestijging van hun eigendom wachten. En deze eigenaren worden daarin geholpen, omdat tegenover zelfrealisatierecht zelden ontwikkelplicht staat.

Om dit probleem bij de wortel aan te pakken, moet de overheid de mogelijkheid krijgen om gebruik van ruimte te verplichten als dat tot maatschappelijke waarde leidt. Het moet ook bespreekbaar zijn om in ieder geval waardeestijging door bestemmingswijziging in te zetten voor het algemeen nut door het zwaarder belasten of verplicht afdragen van waardeestijging van eigendom, zoals De Schutter in 1997 al suggereerde, want dit zijn verdiensten die de samenleving toekomen. Ook de wetwijziging rondom onteigening die het in 1977 niet haalde, zou een bijdrage kunnen leveren: het simpele

gegeven dat de overheid in staat is te onteigenen op basis van de waarde van het gebruik, maakt dat speculatief kopen veel minder interessant wordt.¹²

Waarborgkarakter: ieder zijn eigen rol

In een grondmarkt van eigenaren en strategisch handelende ontwikkelaars komt de gemeente vaak in een positie dat ze zich actief op de grondmarkt moet bewegen om maatschappelijk wenselijke ontwikkelingen mogelijk te maken. In het uiterste geval dat pogingen om minnelijk te verwerven niet tot aankoop leiden, heeft de gemeente een beperkte mogelijkheid om gronden te onteigenen.¹³ Geregeld wordt gesteld dat een gemeente zich eigenlijk helemaal niet zou moeten bezighouden met het actief kopen en verkopen van grond. Dit zou moeten worden overgelaten aan marktpartijen; de gemeente zou zichzelf met een dubbele pet kunnen bevoordelen, en daarnaast zou de overheid geen risicovolle onderneming moeten voeren met publiek geld.

Bron: iStock

Maar kan de overheid haar taak dan nog wel vervullen?

De nieuwe Omgevingswet gaat – net als het christendemocratisch denken – uit van een netwerksamenleving, waarin de overheid in eerste instantie aanvult en faciliteert. Om een netwerksamenwerking te laten slagen moeten deelnemers elkaar vertrouwen. Het is echter naïef om een paradigmawijziging na te streven die uitgaat van vertrouwen, als de samenleving in het gebruik van de ruimte amper positie meer heeft. De overheid moet daarom een sterke positie krijgen om vanuit een eigenstandige rol namens de samenleving waar nodig het speelveld voor marktpartijen af te bakenen, desnoods door zelf actief gronden te verwerven. Van daaruit kunnen partijen dan werken aan het opbouwen van een constructieve samenwerking.

Ruimte aan de samenleving

De regie op ruimtegebruik teruggeven aan de samenleving is het leidende principe in een

christendemocratische visie op gebiedsontwikkeling. Een krachtige overheid moet daarvoor de instrumenten ontwikkelen. Doel daarbij is om initiatieven vanuit de samenleving leidend te laten zijn in het benutten van ruimte, soms zelfs als dit ten koste gaat van particuliere eigendomsrechten. Dit vraagt om democratische maatregelen waardoor brede waardecreatie ruimte krijgt boven grondspeculatie.

De overheid moet daarbij blijven toezien op een rechtvaardige verdeling van de beschikbare ruimte en zou haar rol kunnen vinden in het bijeenbrengen van initiatief en locatie en het mogelijk maken van beoogde invullingen. Uit strategische overwegingen terreinen braak laten liggen of maatschappelijke initiatieven negeren moet verleden tijd worden. Een christendemocratisch perspectief op grondeigendom stelt niet de belangen van individuen voorop. De ruimte is aan de samenleving.

- 1 Nieuwenhuis, M. & Groenendijk, P. (2018, 15 december). Rotterdamse zakenman kost ProRail 18 miljoen: wie betaalt dat? Jij! *Algemeen Dagblad*.
- 2 De Schutter, A.J.M. (1997). Grondpolitiek: Helderheid verschaffen in private en collectieve belangen. *Christen Democratische Verkenningen*, 17(5), 198-204.
- 3 Bootsma, P. & Dijkman, P.J. (2003). Den Uyl wilde niet vallen: De besluitvorming in de ministerraad over de grondpolitiek in maart 1977. In C.C. van Baalen, W. Breedveld, J.W.L. Brouwer, P.G.T.W. van Griensven, J.J.M. Ramakers & W.P. Secker (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2003: Emotie in de politiek* (pp. 103-112). Nijmegen/Den Haag: Centrum voor Parlementaire Geschiedenis/Sdu Uitgevers.
- 4 De Schutter (1997).
- 5 Biesheuvel, P.J. & Tulner, P.R. (2000). De ruimte betaald: Aanzet voor een CDA-visie op het grondbeleid. *Christen Democratische Verkenningen*, 20(6), 9-19.
- 6 Biesheuvel & Tulner (2000).
- 7 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2016). *Gezag, vrijheid en burgerschap. De rol van de overheid in onze samenleving*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, pp. 61-62.
- 8 Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2018, 3 juli). *Wetsvoorstel Invoeringswet Omgevingswet: Memorie van Toelichting*, p. 8. Kamerstuk, opgevraagd via <https://www.omgevingswetportaal.nl/documenten/kamerstukken/2018/07/03/wetsvoorstel-invoeringswet-omgevingswet---memorie-van-toelichting>
- 9 Freyfogle, E.T. (2010). Property and liberty. *Harvard Environmental Law Review*, 34(1), 75-118, aldaar 95.
- 10 Met uitzondering van beperkte mogelijkheden om bepaalde kosten op eigenaren te verhalen die samenhangen met de bestemmingswijziging.
- 11 In dit kader kan ook gedacht worden aan diverse hervormingen op de woningmarkt, bijvoorbeeld het inperken van de leenmogelijkheden. Uit onderzoek blijkt dat hoe meer er geleend kan worden, hoe sterker de woningprijzen stijgen.
- 12 Ryan-Collins, J., Lloyd, T. & Macfarlane, L. (2017). *Rethinking the economics of land and housing*. Londen: Zed Books, p. 197.
- 13 In het geval een eigenaar zelf in staat is de beoogde nieuwe bestemming te realiseren, kan onteigening veelal voorkomen worden met een beroep op het zogenoemde zelfrealisatierecht.

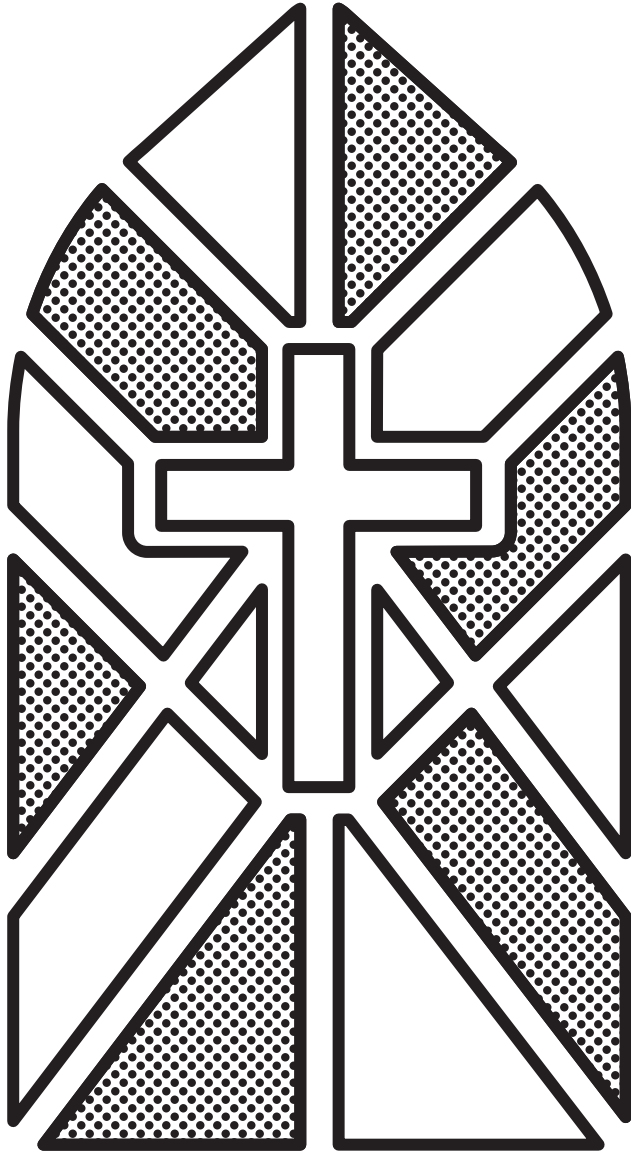
Linkse hobby

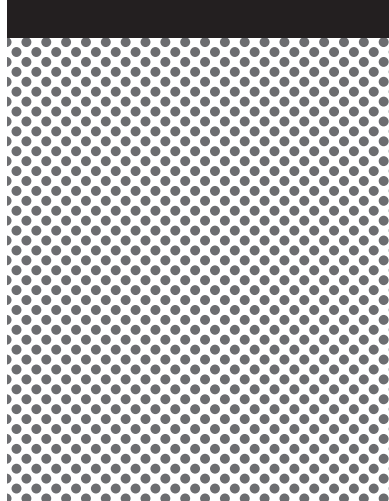
door Désanne van Brederode De auteur is schrijver. In deze rubriek belicht ze een woord of uitdrukking uit het politieke taalveld.

Bestaan er eigenlijk ook rechtse hobby's? Het is een vraag waar ik kennelijk niet als enige mee rondloop: tik 'rechtse hobby' in bij Google en je merkt dat die vaker wordt gesteld én dat er vervolgens pogingen worden gewaagd tot het formuleren van inhoudelijke antwoorden. Die, zelfs als de toon kalm blijft, toch iets defensiefs behouden. Vreemd is dat niet. De aanduiding 'linkse hobby' bestond het eerst, en het mag dan misschien geen scheldwoord zijn, er spreekt onmiskenbaar dedain uit. Hobbyisten doen dingen puur voor hun eigen plezier, in hun vrije tijd. Goed hoeven ze er niet eens in te worden. Waar de amateur binnen de eigen categorie nog een zekere winst, roem of een bepaald einddoel nastreeft, gaat de hobbyist al op in het geklungel zelf. Maar ook als hij het liefst in afzondering prutst, stemt het hem blij te weten dat er méér nerdy idioten zijn als hij – mensen die onbegrijpelijke, experimentele kunst maken, ervan genieten, en/of deze kunst (willen) subsidiëren.

De aanhangers van dit soort kunst zijn allemaal linkse elitaire loners en losers. Althans, volgens degenen die met verbijstering toezien hoe mensen soms zelfs grote offers brengen om voor hun hobby te kunnen leven. Verspilling van tijd, energie, middelen, gebouwen, soms op (top)locaties; de meerderheid vraágt niet om dit soort kunst, maar dient door de subsidies niettemin mee

te betalen aan de afwijking, of zelfs overtuigd te worden van het belang ervan? 'Verheffing!?' Hoezo?' Geen onterechte vragen om verantwoording, maar het is en blijft apart dat ze over kunst en kunstsubsidies zoveel vaker, luider en cynischer worden gesteld dan over, bijvoorbeeld, de miljoenen die er omgaan in de wapenhandel. Het nut van een Joint Strike Fighter? Om over de zin en betekenis ervan nog maar te zwijgen ... Ooit vroeg ik een CDA-kopstuk off the record hoe hij de Bijbelse notie van het omsmeden van zwaarden tot ploegscharen opvatte. Hij antwoordde ontwijkend: 'Haha! Dat Jesse Klaver nou het liefst drones zou inzetten om rozenblaadjes over Aleppo uit te strooien ... Zo naïef zijn wij tenminste niet.' In alle wrangheid een uiterst poëtische opmerking, van iemand die realpolitik hoog heeft. En die zijn Nietzsche kent: creatie en destructie horen bij elkaar. Misschien wel net als het rijmwoordenpaar 'hobby' en 'lobby'.

Uit de kunst

Waarom kunst bij uitstek een christendemocratisch thema is

Kunst doet op een andere manier hetzelfde als religie: ze voedt ons verlangen om geraakt te worden door iets wat groter is dan wijzelf, en bevredigt onze behoefte aan heilheid en schoonheid. Maar ze helpt ook het goede en het ware te vinden door – in een boek, toneelstuk of schilderij – grote verhalen te vertellen. De christendemocratie mag de potentie van kunst niet langer negeren.

door Rien Fraanje De auteur is lid van de redactie en vormt samen met Marc Janssens de kernredactie van dit CDV-nummer over kunst.

Christendemocraten hebben de afgelopen decennia niet bepaald vooropgelopen in de visievorming rond kunst en cultuur.¹ En dat terwijl er toch meerdere momenten waren dat het debat over kunst een alternatieve visie voor enerzijds het pleidooi voor cultureel ondernemerschap en anderzijds de noodzaak van door de overheid gesteund cultuurbeleid goed had kunnen gebruiken. Het is ook om een andere reden ronduit opmerkelijk dat christendemocraten politiek geen prioriteit geven aan kunst en cultuur: de christendemocratische mensvisie zet ons neer als creatieve en scheppende wezens.

De christendemocratische mensvisie is gebouwd op het fundament van vier pijlers: ieder mens is uniek, de mens is een sociaal wezen, ieder mens is geroepen, en mensen zoeken zin. De eerste pijler komt voort uit de vaststelling dat mensen uniek zijn omdat ze van elkaar verschillen. ‘We ontlelen onze waardigheid vooral aan wat ons onderscheidt van anderen, wat ons bijzonder maakt’, noteert het WI-rapport *Mens, waar ben je?*² Een christendemocraat zal daarom niet streven naar gelijkheid; hij kan beter uit de voeten met de notie van gelijkwaardigheid. De politiek heeft daarbij de taak om de waardigheid en daarmee de gelijkwaardigheid van mensen te beschermen. Daarmee moet zij de ruimte in de publieke ruimte borgen voor de verschillen tussen mensen. Een samenleving van mensen die verschillen in ambities, vaardigheden en interesses, is een samenleving die veerkrachtig en sterk is.

De tweede pijler onder de christendemocratische visie wil laten zien dat mensen relationele of – in andere woorden – sociale wezens zijn. Christendemocraten menen dat mensen pas volledig tot hun recht komen in relatie tot anderen. Het *Program van Uitgangspunten* van het CDA stelt dat de christendemocratie een benadering verwerpt die ‘mensen louter als losstaande individuen beschouwt of in zijn effecten de onderlinge betrokkenheid aantast’, en zij ‘stelt daartegenover de publieke erkenning van de menselijke verbondenheid’.³

Paradox

De eerste en de tweede pijler van het christendemocratische mensbeeld leveren een mooie paradox op. De nadruk op hun onderlinge verschillen zet de *individuele* uniciteit van mensen in het licht, terwijl het besef dat mensen tot bloei komen als zij zich onderhouden met en verhouden tot anderen, met name de natuurlijke gemeenschapszin van mensen benadrukt. Hier is enigszins sprake van een spanningsveld dat ieder mens bij tijd en wijle zal ervaren. In de woorden van de Vlaamse psycholoog en psychoanalyticus Paul Verhaeghe: '[W]e willen deel uitmaken van grotere gehelen en tegelijk streven we naar onafhankelijkheid.'⁴

De christendemocratische mensvisie lost dat spanningsveld gedeeltelijk op met haar derde pijler. Als ieder mens uniek is, onder meer vanwege de verschillen in capaciteiten, en elk mens ook een sociaal wezen is dat verbonden wil zijn met zijn medemensen, dan volgt daaruit dat ieder mens een taak of opdracht heeft te vervullen in de sociale verbanden waarvan hij deel uitmaakt. Anders gezegd: iedereen heeft op basis van de unieke talenten die hem van anderen doen verschillen een verantwoordelijkheid voor de gemeenschap. Kortom: ieder mens is geroepen.

De individuele eigenheid van mensen maakt dat eenieder ook weer de vrijheid heeft om het appel dat op hem wordt gedaan wel of niet te beantwoorden. Omdat christendemocraten geloven dat mensen ook spirituele wezens zijn (de vierde pijler) die willen bijdragen aan en deel uitmaken van iets wat groter is dan zichzelf, verwachten zij dat mensen onder de juiste omstandigheden en voorwaarden geneigd zullen zijn om hun roeping te volgen.

Als we recht willen doen aan zowel het individuele als het relationele, zonder in een eenzijdig individualisme of gemeenschapsdenken te vervallen, moeten we volgens *Mens, waar ben je?* benadrukken dat de mens bovenal een *transcenderend* wezen is: 'Het is typisch iets voor mensen om *boven zichzelf uit te willen stijgen*, op zoek naar wat ons draagt en houvast geeft, naar volheid, heelheid, geluk of rust.'⁵

Een christendemocraat kan beter uit de voeten met de notie van gelijkwaardigheid

Uniek

De vier onderdelen van de christendemocratische mens- en maatschappijvisie vormen impliciete argumenten die het belang van kunst en cultuur laten zien:

1. *Ieder mens is uniek.* Zijn uniciteit komt vooral voort uit wat hem onderscheidt van andere mensen. De mens is geschapen als een door en door creatief wezen. Zijn creativiteit is wat hem mede zo uniek maakt. Voor nieuwe vraagstukken gaat hij steeds weer op zoek naar nieuwe antwoorden en oplossingen. Maar hij gebruikt zijn creativiteit niet alleen om het goede en het ware, maar ook om het schone te vinden. Wij weten dat het leven op deze gebroken wereld nooit perfect zal worden, juist omdat mensen ook feilbaar zijn. Het zoeken naar en (soms) vinden van het schone biedt troost om de gebrokenheid van deze wereld te leren begrijpen en een plek te geven.
2. *De mens is een sociaal wezen.* Elk mens wil ook ergens bij horen, zich thuis voelen in verbanden zoals familie, vereniging, bedrijf of school. Samen kunst maken of consumeren kan ook zo'n gedeelde ervaring zijn. Van sport wordt

gezegd dat die mensen samenbrengt. We lijken een blinde vlek te hebben voor wat koren, fanfares en andere muziekgezelschappen, toneelclubs, musea, poppodia en kleine dorps- en wijktheaters aan samenbindende kracht vertegenwoordigen. Wanneer we politiek inzetten op de vormende en verbindende kracht van sport, dan mogen we daarbij zeker die van kunst en cultuur niet uit het oog verliezen.⁶

3. *Ieder mens is geroepen om bij te dragen.* Juist omdat mensen verschillend zijn, vinden zij hun rust, geluk, heelheid en volheid op verschillende plekken en manieren. Hoe divers die vormen ook zijn, een constante is dat mensen willen bijdragen aan een groter geheel. De een draagt bij door kinderen te leren lezen en schrijven, een ander door een bedrijf met nieuwe innovaties competitief te houden, een volgende door films te maken of artistieke installaties te maken. Mensen zoeken zin door het appel dat op hen wordt gedaan te beantwoorden. Dat appel beantwoorden zij door in beweging te komen, zich uit te spreken, te scheppen en te creëren.
4. *De mens is een zin zoekend wezen.* De christendemocratie accepteert als enige politieke filosofie dat mensen zich niet eerst en vooral door functionele en dan met name sociaal-economische drijfveren laten leiden, maar dat zij zin zoekende wezens zijn die willen bijdragen aan iets wat henzelf overstijgt. We moeten theses over secularisering daarom ook sterk nuanceren. Ja, veel mensen zoeken niet meer in een institutie als de kerk naar het hogere, en daarom lopen de

kerken leeg. Maar nee, dat betekent niet dat mensen zijn gestopt te zoeken naar vervulling, heelheid en volheid. In boeken, films, schilderijen, toneelstukken, muziek, gebouwen en sculpturen proberen zij dat te vinden; door in woorden even de waarheid te vatten, of in een film even een glimp van

We moeten theses over secularisering sterk nuanceren

het goede te aanschouwen, dan wel op een schilderij volmaakte schoonheid te ervaren. Wat religie met verhalen en symbolen doet, kan kunst ook: houvast bieden in een gebroken wereld. Kunst schoolt bovendien onze verbeeldingskracht en vormt ons inlevingsvermogen, noodzakelijke vaardigheden waarmee we onze wereld heel kunnen maken.⁷

Op zoek naar het hogere

Gabriël van den Brink heeft met het boek *De Lage Landen en het hogere* laten zien dat mensen onverminderd op zoek zijn naar het hogere, maar dat zij dat niet alleen meer vinden in de kerk of een (christelijk) geloof. Er zijn inmiddels vele andere uitings- en verschijningsvormen van het hogere of het transcendente dan het sacrale alleen.⁸ Kunst is er daar één van. Ze kan in veel opzichten hetzelfde bereiken als religie. Religie inspireert en geeft zin, normeert en onderwijst. Kunst doet op een andere manier hetzelfde; ze voedt ons verlangen om geraakt te worden door iets wat groter is dan wijzelf en bevredigt onze behoefte aan heelheid en schoonheid.

Tegelijkertijd heeft de politiek er de afgelopen decennia alles aan gedaan om de vraag naar zingeving volledig los te laten. Religie wordt zogenaamd vanwege de scheiding van kerk en staat weggeduwd achter de voordeur; het moet volgens de dominante liberale visie een exclusief private aangelegenheid worden. En kunst en cultuur zijn in het dominante bedrijfseconomische discours getrokken van

kunstenaars die als culturele ondernemers hun meerwaarde met aandacht en verkoop moeten bewijzen; als er geen vraag naar je schilderijen bestaat, voldoet het werk blijkbaar niet. Net als veel andere domeinen zijn dus ook cultuur en godsdienst geïnstrumentaliseerd; ze worden beoordeeld op basis van hun nut, noodzaak en opbrengst. Daarmee heeft de politiek de publieke ruimte leeggemaakt en ontdaan van een zingevend kader. Wij moeten het nu zelf maar uitzoeken met onze vragen over het goede, het ware en het schone.

Culturele afbraak

Christendemocraten hebben niet vooropgelopen in de afbraak van onze culturele infrastructuur, maar toen populist en liberalen – vanuit de gedachte dat de kunsten vooral geld kosten en weinig opbrengen – met het voorstel kwamen om fors te snoeien in de culturele voorzieningen van dit land, hadden zij geen argumenten om tegenwicht te bieden. Jarenlange verwaarlozing van de visievorming over kunst en cultuur heeft daarmee zijn tol geëist en uiteindelijk ook haar weerslag gehad op het kunstbeleid in Nederland. En dat terwijl kunst bij uitstek een christendemocratisch thema is.

Het is bij uitstek een taak voor de christendemocratie om de publieke ruimte te vullen met zingevende kaders die houvast bieden. Ruimte voor religie in het publieke debat, ruime aandacht voor literatuur- en kunstonderwijs, muziekscholen en theaters ondersteunen, bibliotheken overeind houden, ontmoetingsplaatsen creëren, met projectsubsidies optredens van koren of tentoonstellingen van amateurkunstenaars ondersteunen. De mogelijkheden voor politici om de kunsten te ondersteunen zijn legio.

‘Kunst, religie en humor leren ons beter omgaan met deze wereld’, zei Herman Finkers in een aflevering van *College Tour*. Dat doet kunst doordat schoonheid troost biedt, maar ook doordat grote verhalen – verteld in een boek, toneelstuk of op het doek – helpen het goede en het ware te vinden. Kunst geeft zin, is vormend en ‘waardenvol’. Het past christendemocraten als zij in gemeenten, provincies en de Staten-Generaal vooroplopen om dat te beschermen én te activeren.

Jarenlange verwaarlozing van de visievorming over kunst en cultuur heeft zijn tol geëist

-
- 1 Zie ook de bijdragen van Joop Daalmeijer en Leen La Rivière in dit nummer.
 - 2 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2011). *Mens, waar ben je? Een verkenning van het christendemocratische mensbeeld* (2e, bewerkte druk). Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, p. 67.
 - 3 CDA (1993). *Program van Uitgangspunten*. Den Haag: CDA, p. 13. Geraadpleegd via <http://dnpprepo.ub.rug.nl/9872/7/CDA%20Beginselprogramma%201993.pdf>
 - 4 Verhaeghe, P. (2013). *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij, p. 19.
 - 5 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2011), p. 47; cursivering in origineel.
 - 6 Koen van Eijck heeft zeker gelijk als hij in zijn bijdrage in dit nummer schrijft dat we kunst niet als doel moeten geven om sociale cohesie te creëren. Maar dat hoeft kunstinstellingen er niet van te weerhouden om vanuit hun eigenlijke intrinsieke waarde toch mensen samen te brengen.
 - 7 Zie het prachtige essay van Désanne van Brederode in dit nummer.
 - 8 Van den Brink, G. (red.) (2012). *De Lage Landen en het hogere: De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

De muze en de christendemocratie

door **Marc Janssens** De auteur is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

Antoine Bodar is een kunstminnaar. Hij kan zich bij een kunstwerk ‘vermeien’, zoals hij dat zelf verwoordt, maar het is hem meestal niet alleen om de kunst zelf te doen. ‘Waar anderen moeite hebben met een functionele benadering van kunst, heb ik dat niet.’ Het doel van kunst is volgens hem dan ook even bescheiden als verheven. ‘Idealiter verheft de kunst ons zó, dat die voorbij onszelf wijst en bij voorkeur naar boven, om onder meer God te kunnen ontwaren.’

Priester Antoine Bodar is weer even in Nederland, het land waar hij is geboren maar dat hem ook vaak bedroeft. Nederland is verdeeld, zo klaagt hij, en weet vaak schoonheid niet te waarderen. Liever dan mensen te verheffen, willen Nederlanders dat iedereen gelijk is. ‘Maar mensen zijn nooit helemaal gelijk; iedereen is slechts gelijkwaardig’, stelt de kunsthistoricus en priester. Het gelijkheidsdenken ontardt volgens hem in Nederland al snel in de lat wat lager leggen. ‘Grenzen verleggen is natuurlijk goed. Maar dan moet je de grenzen wel naar bóven verleggen en niet naar benéden. Bij ons moet het altijd minder. Een woord als “kribbe” mag je tegenwoordig niet meer gebruiken, omdat de mensen dat niet meer kennen. Nou, dan leg

je een keer uit dat het “voederbak” betekent en hebben de mensen weer wat bijgeleerd. We moeten mensen verheffen. Ik heb mijn hele leven niets anders geprobeerd, zowel in mijn werk als priester als bij de omroep en op de universiteit. In die zin heb ik de VARA vroeger gewaardeerd: proberen mensen cultuur bij te brengen. En dan niet alleen – om met Cicero te spreken – de *cultura agri*, wat vanouds “verbouwing van het land” betekent, maar ook de *cultura animi*, de geestelijke verheffing: cultuur die de mensen boven zichzelf doet uitstijgen.’

Ambacht

Het gesprek gaat over kunst en de vraag wat dat is. Of je over een functie ervan kunt spreken, wat de rol van de

Antoine Bodar

overheid zou moeten zijn, en of de christendemocratie daarbij een onderscheidende visie kan formuleren. In zijn appartement in de Amsterdamse binnenstad, dat met zijn vele wanden vol boeken oogt als een bibliotheek, geeft Bodar een definitie van kunst zoals hij dat vroeger ook altijd op college deed. ‘Kunst heeft allereerst te maken met het woord “kunde”. Kunst is een ambacht, of dat nu om bouwen, componeren, schrijven, beeldhouwen, dichten of schilderen gaat: een kunstenaar moet zijn vak technisch goed beheersen. Zonder kunde geen kunst. Vervolgens is bij kunst altijd sprake van een zekere bevlogenheid: de aanblazing van de muze, of zo u wilt de

Heilige Geest. Kunst heeft dus met inspiratie te maken. En ten slotte moet kunst altijd communiceren. Ik ben niet van de stroming die meent dat kunst de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie moet zijn. Ook heb ik weinig met zogeheten conceptuele kunst, waarbij je een heel boekwerk nodig hebt om er iets van te kunnen begrijpen. Dat betekent overigens niet dat je altijd de bedoeling van de kunstenaar kunt achterhalen. Een gedicht kan iets communiceren wat de dichter er zelf helemaal niet bewust in heeft gelegd.’

Interview in het kort:

- * Kunst is pas kunst als er kunde, inspiratie en communicatie bij te pas komen
- * Religie en kunst duiden elk op eigen manier de wereld en hebben beide aanblazing van buitenaf nodig
- * Wanneer steeds minder mensen naar de kerk gaan, kan kunst tot God of het goddelijke leiden
- * Met name literatuur leent zich voor maatschappijkritiek. Andere kunsten moeten vooral schoonheid laten zien
- * Mensen hebben leiding nodig om zich via vorming te kunnen laten verheffen
- * De overheid dient via subsidies en goed onderwijs de kunsten te stimuleren

Kunst moet geïnspireerd zijn, stelt u. Hoe ziet u als priester en kunsthistoricus de relatie tussen godsdienst en kunst?

‘Religie en kunst willen beide op hun eigen manier de wereld duiden en hebben beide de aanblazing van buitenaf nodig. In mijn opvatting is die relatie zelfs nog wat nauwer. In de katholieke traditie is kunst altijd dienstbaar geweest aan het christendom. Dat sluit aan bij de visie van Plato, namelijk dat God het Schone, het Goede en het Ware is en dat de kunsten naar Hem heenwijzen. Kunst moet naar datgene verwijzen wat buiten onszelf ligt en bij voorkeur naar wat boven onszelf uitstijgt. De cultuurhistoricus Jacob Burckhardt stelde eind negentiende eeuw zelfs dat als kunst niet dienstbaar is, dit het einde van een cultuur inluidt. Kunst diende tot dan toe opdrachtgevers zoals koningen, bisschoppen en andere machthebbers in kerken, paleizen en tempels. Sinds omstreeks 1900 is de kunst zichzelf echter genoeg. Het is kunst om de kunst. Maar communiceert die kunst nog wel? Dat is de vraag. Bij sommige beeldende kunsten en bij experimentele composities blijft tegenwoordig alle communicatie buiten de deur.’

Kan die nadruk op communicatie niet ontaarden in een instrumentele of functionele benadering van kunst?

‘Ik vind het geen probleem dat kunst een bepaalde functie heeft. Wat hebben we aan kunst die narcistisch naar zichzelf verwijst? Kunst heeft, in wat voor vorm ook, voor mij een dienende functie. Natuurlijk weet ik dat ze helaas ook voor propaganda kan worden gebruikt en op die wijze geïnstrumentaliseerd, maar dat betekent niet dat kunst niet dienstbaar aan religie kan zijn.’

Toneel en dans

Toch is het christendom de kunsten niet altijd goed gezind geweest. Veel protestanten hebben lange tijd moeite gehad met toneel en dans.

‘Bepaalde protestanten hebben onder invloed van Calvijn inderdaad de rol van kunst gemarginaliseerd. De katholieke kerk is echter altijd een grote opdrachtgever en stimulator gebleven. Dat gold voor de vele schilderijen in de kerk, maar ook voor de boekverluchtingen, de paramenten en de voorwerpen die in de liturgie worden gebruikt. Ook de kerkgebouwen zelf zijn kunstwerken. In de katholieke traditie hebben we de kerken willen veredelen, als huizen voor God. Dat is anders dan bij evangelischen of sommige gereformeerden, die net zo goed in een schuur willen bijeenkomen. Overigens zie je nu dat de protestantse en katholieke traditie naar elkaar toe schuiven.

Sinds de jaren zestig is er bij katholieken de klad in gekomen wat betreft de kunstontwikkeling, terwijl ik hoor dat in protestantse kerken juist meer kunst in de kerk hangt die de diensten ondersteunt. Al

lenen nogal wat vrijzinnig-protestantse kerken zich voor exposities van kunst die niets met het gebouw te maken heeft.’

‘Die tweedeling over de waardering van kunst is er overigens altijd in het christendom geweest. Bernardus van Clairvaux vond in de twaalfde eeuw al dat kerken sober moesten zijn; Jezus ging het om de eenvoud, een gedachtegang die nog steeds te horen is. Aan de andere kant stond abt Suger, ook in de twaalfde eeuw, die de abdij van Saint-Denis bij Parijs heeft laten bouwen. Het mooiste was daarin nog niet mooi genoeg, vond hij. Het ging immers om God zelf. Persoonlijk voel ik me in beide tradities thuis, al geef ik de voorkeur aan een edele eenvoud.’

Wat hebben we aan kunst die narcistisch naar zichzelf verwijst?

Ziet u een verschil tussen de manier waarop er in Nederland en elders in Europa, Italië bijvoorbeeld, met kunst wordt omgegaan?

‘Ja, in Italië, maar ook in Frankrijk, is men veel trotser op de christelijke cultuur en de kunsten dan in Nederland. Men gaat daar niet méér naar de kerk dan in Nederland, maar beseft wel dat de geschiedenis en de kunsten een land gevormd hebben. In het onderwijs krijgen de christelijke geschiedenis en cultuur meer aandacht, tentoonstellingen worden door alle lagen van de bevolking bezocht, en op tv is er elke dag aandacht voor kunst en cultuur. Bij ons is het daarmee droevig gesteld. Aan het televisietweeluik *Bodar ontmoet Hildegard von Bingen*, dat ik met kerstmis presenteerde, is zelfs door de KRO, die het uitzond, in het eigen programmablad geen enkele aandacht besteed.’

Liturgie

Kan kunst in een land als het onze, waarin de rol van het institutionele christendom afneemt, een nieuwe functie krijgen als het gaat om de zoektocht van mensen naar zingeving en betekenis?

‘Dat denk ik wel. In de loop van de geschiedenis hebben veel kunstenaars het goddelijke via de kunsten ontdekt. Neem de Franse schrijver Joris-Karl Huysmans uit de negentiende eeuw, die via de weg van de esthetiek katholiek geworden is. Sowieso ben ik, mede door de lessen van priester Frits van der Meer, de relatie tussen liturgie en kunst nog meer gaan inzien. In de katholieke liturgie worden alle zintuigen aangesproken: de reuk, de smaak, het gezicht en het gehoor. Op die manier worden de kerkgangers even meegenomen uit het dagelijkse leven met al zijn zorgen en beslommingen. Ook nu geldt dat kerken waar de liturgie als het ware kunstzinnig wordt vormgegeven, het best worden bezocht. Daar wordt het mysterie van het geloof gevierd als een gesamtwerk dat God wordt

aangeboden. Volgens mij is dat ook de reden waarom mensen met kerstmis nog steeds naar de kerk gaan. Dat is niet slechts iets nostalgisch. Nee, men verwacht dat er iets moois gebeurt en hoopt bovendien een boodschap te horen waar men wat aan heeft.’

Veel mensen ervaren kunst ook gewoon als iets moois, zonder dat het deze religieuze component heeft.

‘Dat is waar. Ik zie dit bij veel mensen die ik tot mijn vrienden- en kennissenkring reken. Dat is ook de reden waarom D66 zich voor de kunsten inzet, waar ik natuurlijk erg blij mee ben. En ik geef toe: ook ik kan opgaan in de schoonheid van een kunstwerk dat ogenschijnlijk niets met God of het goddelijke te maken heeft. Dat kan een schilderij zijn met een landschap, of een werk van Mondriaan. Zoals gezegd is kunst net als religie een duider van de zin van het leven, maar

ze kan ook zelf zin aan het leven geven. De filosoof Arthur Schopenhauer heeft aangegeven dat als de mens aan de oerwil wil ontkomen, hij dit kan bereiken door een kunstwerk te beschouwen, te “contempleren”.

Zo noemt Schopenhauer de *Sixtijnse Madonna* in Dresden. Dat schilderij stelt wel Maria voor, dus daar komt toch de religie weer tevoorschijn. Hetzelfde geldt voor de jaarlijkse festivals Oude Muziek in Utrecht en Musica Sacra in Maastricht.’

Kunst kan door haar controversialiteit mensen ook aan het denken zetten en niet aan het ideaal van schoonheid voldoen. Moet kunst altijd mooi zijn?

‘In de kunstfilosofie wordt daarover verschillend gedacht. In de renaissance en de barok is dé kunst schoon, een gebouw of een schilderij bijvoorbeeld, die evenwicht laat zien. Het moest zo in balans zijn dat je er niets aan kon toevoegen of afdoen zonder het wezen van het kunstwerk te

veranderen. Dat verschilde met de kunstopvatting in de middeleeuwen, die in de negentiende-eeuwse neogotiek terugkwam. Daarin werd onder invloed van de geschriften van Dionysius de Areopagiet het goddelijk licht als de bron bij uitnemendheid van schoonheid gezien. Omdat God licht is, wint bijvoorbeeld een gotische kathedraal aan schoonheid naarmate daarin het licht meer binnenstroomt als verwijzing naar God.'

Huiveren

'Vanaf de zeventiende en zeker in de achttiende eeuw staat in het Angelsaksische taalgebied de subjectieve beleving van het kunstwerk centraal: je mocht van kunst huiveren, zoals je op een aangename manier huivert als je langs een afgrond loopt. Dat is min of meer overgegaan in de kunstopvatting van onze tijd, waarin kunst ons vaak dooreen wil schudden en wakker wil maken om een boodschap te verkondigen. Schoonheid is dan helemaal

niet meer aan de orde, en kunst kan dan gerust lelijk zijn. Persoonlijk heb ik daar veel minder mee. Ik kan ook zelf een oordeel vellen, en heb geen behoefte aan gedram van anderen via hun kunstuitingen.'

Maar is een functie van kunst niet ook dat die soms via haar lelijkheid of controversialiteit een aspect in een cultuur kan blootleggen en zo mensen een spiegel voorhoudt?

'Dat kan, maar in mijn opvatting vooral door het tegendeel, dus de schoonheid te laten zien. Cultuurkritiek hebben we al genoeg op de radio en televisie en in de krant en waar al niet tegenwoordig. Laten we de mensen vooral proberen te veredelen, en niet de lelijkheid van de mensheid propageren.'

Toch kun je kritisch op bepaalde tendensen in de samenleving zijn, zoals agressie, individualisme of zelfgerichtheid. Hoe kan kunst de mensen tot reflectie daarover aanzetten?

'Door mensen het goede voor te houden, de oude deugden uit de oudheid bijvoorbeeld, zoals moed en matigheid, voorzichtigheid en rechtvaardigheid, en de christelijke deugden van geloof, hoop en liefde. Verder door mensen via muziek te troosten. Dat lukt het best door op de klassieke-muziekzender van de publieke omroep niet steeds te leuteren, maar gewoon muziek te laten horen. En door het bezoek aan musea en bijzondere tentoonstellingen te stimuleren. Maar literatuur en journalistiek lenen zich het meest voor deze kritische functie. Een roman, autobiografie, gedicht of essay kan mensen een spiegel voorhouden. Om die reden houd ik van de Russische literatuur, waarin de woelingen van de menselijke ziel naar voren komen, en die je aanzet tot nadenken.'

Tegenwoordig wil kunst ons wakker maken om een boodschap te verkondigen

En een roman als Winter in Gloster Huis van Vonne van der Meer, die tot nadenken wil aanzetten over de manier waarop onze samenleving met de dood en het debat over voltooid leven omgaat?

'Vonne van der Meer is zo'n voorbeeld. Zij stelt het maatschappelijke vraagstuk van de vrijwillige dood aan de orde en plaatst in haar boek een klaar-met-leven-sterfhotel tegenover een soort rusthuis voor de vredige levensavond. Dat dwingt ons tot nadenken.'

'In het algemeen gesproken bestaat bij een dergelijke roman en ook bij een toneelstuk wel het gevaar dat de bedoelde boodschap er te dik bovenop ligt: de lezer, luisteraar of kijker moet de ruimte behouden om er zelf mee aan de slag te gaan. In de jaren zestig had je bijvoorbeeld het vormingstoneel, dat mensen politiek en sociaal bewust wilde maken. De man met de hoge hoed was altijd de slechterik.'

Houellebecq

Wat vindt u een goed voorbeeld van literatuur die cultuurkritiek geeft? 1984 van George Orwell?

‘Die behoort daar zeker toe. Maar in deze tijd vind ik de Franse schrijver Michel Houellebecq een goed voorbeeld. Zijn roman *Soumission* (*Onderwerping*) uit 2015 is een knappe spiegel waarin hij ons westerlingen onze luiheid voorhoudt als het gaat om de dominante rol die de islam van ons in Europa kan overnemen. Het christendom heeft op ons continent een belangrijke rol gespeeld en doet dat nog, ook al gaan steeds minder mensen naar de kerk. En dan bedoel ik nog niet eens het feit dat er zoveel mensen in de aanloop naar Goede Vrijdag naar de *Matthäus-* of de *Johannes-Passion* van Bach gaan of naar *Die Schöpfung* van Haydn, maar ook hoe graag mensen in een kerk willen wonen die gerestaureerd is of bij hun begrafenisdienst nog een christelijke liturgie willen. Soms hoor je mensen zeggen als ze zo’n dienst hebben meegemaakt: “Ik wil vaker naar de kerk gaan.” Maar de rol van het christendom is niet vanzelfsprekend meer, althans niet nu.’

Hoe waardeert u in dit verband seculiere rituelen als een stille tocht? Iets dergelijks was ook zichtbaar bij de uitvaart van André Hazes of bij de thuiskomst van de slachtoffers van de MH17.

‘Ik moet niet streng oordelen, omdat ik zie dat mensen er troost uit halen. De tocht bij de MH17 van de tientallen begrafenisauto’s vanuit Eindhoven naar Hilversum had een zekere schoonheid in zich, zoals ook beelden van een schaatsende sliert mensen over de Friese meren of van een peloton wielrijders dat door het Franse landschap slingert, dat hebben. Van die schoonheid kan iets troostrijks of onderhoudends uitgaan. Maar het blijft voor mij meer een ritueel dan kunst. De herdenkingsbijeenkoms

van de slachtoffers van de MH17 bleef louter onderling menselijk, terwijl ik vermoed dat menige aanwezige toch een gebedje heeft gepreveld. Dat beperkt horizontale gold ook voor de begrafenisceremonie van André Hazes in de ArenA. Ook ik zie de verlokkingen van de vermeende hoogmis van de sport in onze samenleving. Persoonlijk betreur ik dat wel, omdat dergelijke rituelen als een soort pseudoreligie de plaats dreigen in te nemen van het christendom.’

Bestaat er ook zoiets als hogere en lagere kunst, of moet kunst altijd verheven zijn?

‘Het is tegenwoordig verboden om nog te spreken van hogere en lagere kunst. Een oordeel van een deskundige mag immers niet meer beduiden dan slechts een mening. Ook over smaak zegt men niet meer te kunnen twisten, terwijl sommigen toch meer smaak hebben dan anderen. Deskundigen weten er doorgaans meer van af, alleen al omdat zij smaak door de eeuwen heen hebben onderzocht. Zij moeten de mensen dan ook vormen.’

‘Natuurlijk is amateurkunst waardevol. Hoeveel mensen maken samen geen muziek en zingen in een koor?

Prachtig en verheffend. Maar niet alle kunst kan verheffend zijn, en dat hoeft ook niet. Gebruiksvoorwerpen zoals meubelen en auto’s en televisietoestellen kunnen kunstzinnig zijn vormgegeven, maar zijn in eerste instantie functioneel. Wel blijf ik bepleiten dat bij vorming van mensen leiding nodig is, omdat de mens meer is dan slechts een consument en omdat berusting bij plathed een samenleving afbreekt. Streven naar verheffing kan elitair klinken – en het is ook elitair –, maar zonder een elite op welk gebied ook wordt een maatschappij niet opgebouwd en leidt zij eerder naar ontredde

Amateurkunsten

Hoe ziet u in dit verband de rol van de overheid ten opzichte van kunst? Bij religie is deze zeer bescheiden, gezien de scheiding van kerk en staat.

‘Zoals de overheid zich verre moet houden van de inhoud van godsdienst, dient ze dat ook te doen van de inhoud van kunst. De overheid moet wel voorwaarden scheppen waarin kunst en cultuur – en daartoe behoort ook godsdienst – kunnen gedijen.’

‘Wat de kunsten aangaat gebeurt dat via subsidies, zowel voor hogere kunsten als voor amateurkunsten. Het kan geen kwaad als de overheid helpt om bepaalde muziekverenigingen in stand te houden die het op zichzelf niet zouden redden. Maar het lijkt mij onzin om de zogenoemde hogere kunsten, zoals het Koninklijk Concertgebouworkest, af te doen als een aangelegenheid voor de kennelijk witte wijn drinkende elite die met minder steun zouden toekunnen.’

‘De overheid is er evenmin voor om in musea educatieve diensten te bevoorstellen boven het eigenlijke doel van een museum: het conserveren van de kunstvoorwerpen en het maken van tentoonstellingen. Spijtig blijft nog altijd dat de verbouwing van het Rijksmuseum, dat vele jaren dicht was, niet een forse uitbreiding van het gebouw heeft opgeleverd, zoals overal in landen om ons heen gebeurd is. Hierdoor moet allerlei kunst nog altijd in depots blijven.’

‘Verder is het belangrijk dat de overheid goed onderwijs mogelijk maakt. Dat mensen leren om het ambacht van beeldhouwen, muziek maken, schilderen of toneelspelen goed onder de knie te krijgen. De overheid moet eraan bijdragen dat mensen zich kunnen verheffen. Het past in dit kader in het geheel niet dat het Oranjehuis onlangs een Rubens heeft laten veilen. Ik vind

dat een blamage. Maar ja, in de Haagse paleizen is meer belangstelling voor sport dan voor de kunsten.’

En een christendemocratische partij als het CDA: heeft die nog een specifieke taak inzake kunst?

‘Vanzelfsprekend. Ik heb niet de indruk dat de muzen de afgelopen jaren vaak bij het CDA langs zijn geweest. Maar als de partij de C serieus wil nemen, zal ze in haar visie dat christelijke duidelijker moeten laten spreken, zoals dat onlangs dan toch is gebeurd inzake het kinderpardon. De partij moet het hoofd bieden aan het almaar doorconsumeren, en in plaats daarvan, wat de kunsten betreft, meer opkomen voor de bescherming van het christelijke erfgoed, zoals ook de ChristenUnie en nota bene D66 dat voorstaan. Het CDA moet de geestelijke waarden benadrukken, zoals vorming, ook in het christendom, in plaats van de materiële waarden van deze nergens toe leidende welvaartsmaatschappij. Als je dat perspectief weglaat kun je net zo goed van een Conservatief of een Centraal Democratisch Appel spreken. Daarmee is niet gezegd dat ik “conservatief” als een scheldwoord

opvat; integendeel, ik noem mij desgewenst “fier conservatief”. Dit betekent dat we eerst het verleden moeten onderzoeken, om zo met behoud van het goede de toekomst tegemoet te kunnen gaan. Dat kan op talloze terreinen tot uiting komen: van de inzet voor het behoud van monumentale kerken tot het ondersteunen van degelijk cultuuronderwijs.’

*In de Haagse paleizen
is meer belangstelling
voor sport dan voor de
kunsten*

De paradox van de kunstpolitiek

Het CDA en zijn voorgangers hebben zich nooit sterk als kunst- en cultuurpartijen geprofileerd. Toch waren de meeste bewindslieden die sinds 1918 kunst en cultuur in hun portefeuille hadden, van confessionele of christendemocratische huize. En juist onder hen is de kunstpolitiek tot stand gekomen waarin de inhoudelijke uitvoering aan deskundigen werd uitbesteed. Zo zijn christendemocraten paradoxaal genoeg wél en níet bepalend geweest inzake kunst en cultuur.

door Jan Dirk Snel De auteur is historicus.

Er doet zich een paradox voor. Een tegenstelling dus, want dat is een paradox. Of die echt is of ogenschijnlijk, valt nog te bezien. Als het gaat om de geschiedenis van de confessionele en christendemocratische kunst- en cultuurpolitiek, stemmen beeld en werkelijkheid niet overeen.

Beeld

Allereerst de voorstelling. Het CDA en zijn confessionele voorgangers staan bepaald niet bekend om hun meeslepende kunst- en cultuurpolitiek. Het is het beeld dat al oprees uit de beroemde studie *Overheid en kunst in Nederland*, waarop de Amsterdamse sociaaldemocratische wethouder Emanuel Boekman op 6 juni 1939 promoveerde. In het eerste deel, over de negentiende eeuw, behandelde hij de opvattingen van liberalen, calvinisten – neocalvinisten, zouden we nu zeggen – en katholieken. En zijn conclusie was dat deze drie geestesstromingen praktisch gezien hetzelfde standpunt huldigden: *Kunst is geen regeringszaak*. Althans in principe.¹

De leus was de beknopte weergave van wat J.R. Thorbecke als minister van Binnenlandse Zaken – de kunsten vielen tot 1918 onder dat departement – op 22 september 1862 in de Tweede Kamer achteloos over kunst had opgemerkt: ‘Ik zal niet zeggen, dat ik er geen belang in stel: een groot deel van mijn leven was daaraan gewijd. Maar het is geene zaak van regering. De Regering is geen oordeelaar van wetenschap en kunst.’² Lang bleef dat het liberale adagium, waar Abraham Kuyper en zijn antirevolutionairen zich naadloos bij aansloten. ‘Een eigen kunstpolitiek, in praktijk en resultaten afwijkend van die van het liberalisme’, schreef Boekman, ‘hebben de calvinistische leden van de publieke lichamen niet gevoerd. Liberale theorieën van staats-onthouding pasten in de praktijk uitnemend bij de

calvinistische opvattingen omtrent kunst.³ Die opvattingen hielden niet per se in dat calvinisten geen waardering koesterden voor bepaalde kunsten – al stond men afwijzend tegenover toneel, opera en dans –, maar Kuyper zag er met de liberalen een zelfstandig levensterrein in, dat zijn eigen soevereiniteit kende.

Katholieken stonden volgens Boekman in het algemeen ‘voor kunst meer open’. Vooral toneel en muziek trokken hen aan. Naar Boekmans waarneming waren in het midden van de negentiende eeuw ‘zelfs nagenoeg alle musici van beteekenis in Nederland katholieken’.⁴ De uitbundige rooms-katholieke bouw van nieuwe kerken bracht tal van artistieke scheppingen voort en de ‘opkomende katholieke renaissance moest zich wel rekenschap geven van het verschil in de opvattingen van katholicisme en protestantisme omtrent de beteekenis van het aesthetische element in volksleven en eeredienst’.⁵ Maar dat alles wilde nog niet zeggen dat katholieken ook voor staatsbemoeienis op dit terrein waren. ‘Men kan niet goedkeuren, dat een gouvernement een werkzaam deel in de ontwikkeling der kunsten en wetenschappen neme’, had de katholieke estheticus J.A. Alberdingk Thijm in 1855 geschreven. Tenzij de regering de ware richting vertegenwoordigde, had hij eraan toegevoegd.⁶ Maar dat zat er uiteraard niet spoedig in. En nog in 1892 had Herman Schaepman een voorstel om een expositie van jonge levende schilders in Chicago te subsidiëren fel bestreden. Als groep, concludeerde Boekman, onderscheidden katholieken zich in de Staten-

Generaal bij de behandeling van kunst op de begroting niet van anderen, en ‘zeker was dit het geval, wanneer de kunst van eigen tijd moest worden beschermd of bevorderd’.⁷

Uiteraard zou er in de twintigste eeuw het een en ander veranderen. Doch toen het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en de Boekmanstichting in 1984 de balans van een eeuw confessionele kunstpolitiek opmaakten,

Vooral toneel en muziek trokken de katholieken aan

was de conclusie inzake de ARP nog dezelfde. Die partij zou er nooit in geslaagd zijn ‘een adequaat christelijk cultuurconcept te ontwikkelen’. Ze had ‘geen bijdrage geleverd aan de totstandkoming van een duidelijk, samenhangend kunstbeleid in Nederland’.⁸ Ook in de verkiezingsprogramma’s van de KVP was ‘de aandacht voor [...] het kunstbeleid beperkt’ geweest.⁹ Alleen de CHU zou van een andere houding blij hebben gegeven. Die club had namelijk wel een ‘actief overheidsbeleid, ook ten aanzien van de cultuur’ voorgestaan.¹⁰

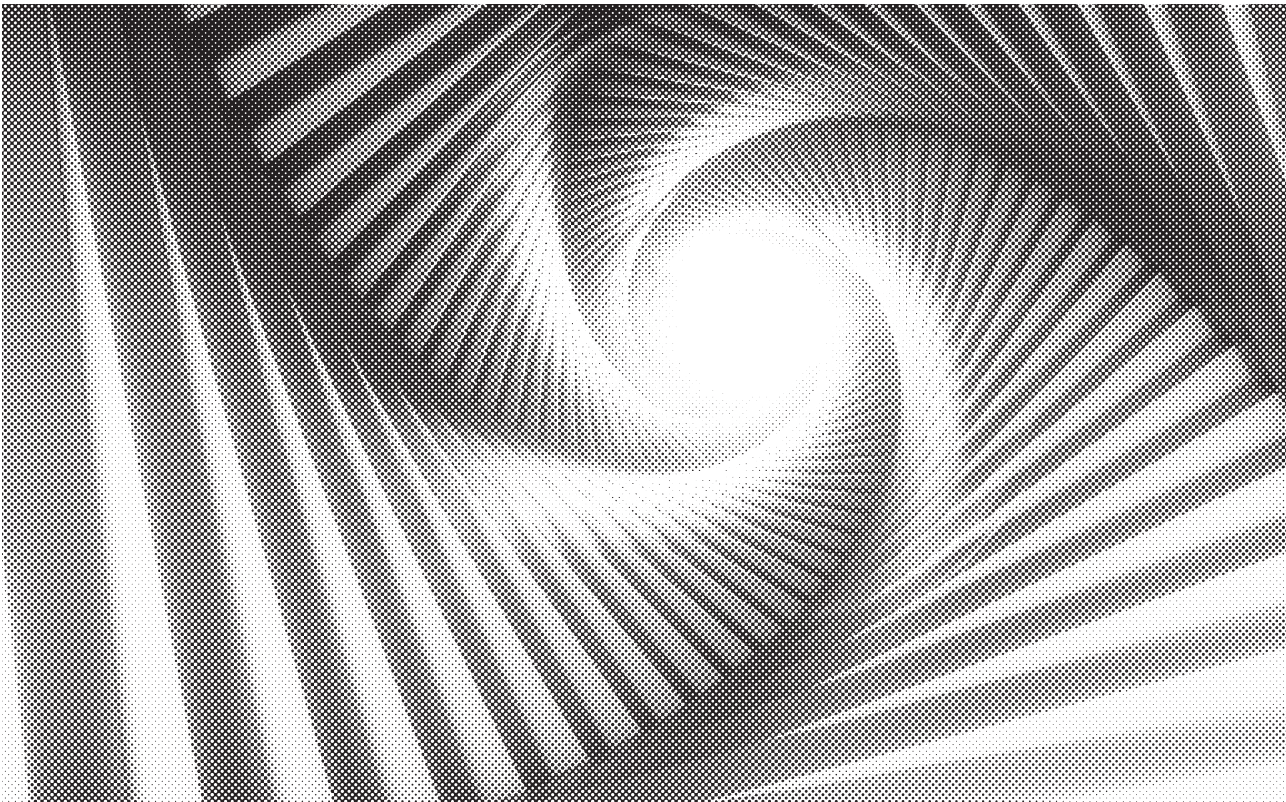
Ruimte

Toen het CDA de drie confessionele voorgangers in 1980 als eenheidspartij afloste, liep het *Program van Uitgangspunten* niet over van enthousiasme: ‘De overheid scheidt ruimte en voorwaarden voor verscheidenheid in kunst en cultuur. Een cultuurpatroon, dat de mens in zijn waardigheid bedreigt, wordt tegengegaan.’¹¹ Meer kon er niet vanaf. Misschien was de waarschuwendende toevoeging nog een zwakke en geactualiseerde reminiscentie aan de oude confessionele angst voor kunstuitingen die de openbare zedelijkheid zouden aantasten. De kunst was ondergebracht onder het kernbegrip ‘gespreide verantwoordelijkheid’. Het ging om ‘erkenning van de geestelijke vrijheid’, aldus de toelichting. De overheid mocht niet ‘één bepaalde opvatting dwingend als norm voor het culturele en maatschappelijke

leven [...] opleggen', doch diende 'de verscheidenheid die in de cultuur besloten ligt te beschermen'.¹²

In 1993 was de formulering genereuzer, maar nog steeds beknopt: 'De kunst, zowel professionele als amateuristische, in zijn vele verschijningsvormen is van wezenlijk belang voor de samenleving. De overheid schept voorwaarden om een pluriform en regionaal gespreid kunstaanbod te verzekeren.'¹³ Expliciet werd onderkend dat 'veel kunstuitingen niet zonder financiële steun kunnen bestaan' en dat de overheid daarom wel middelen beschikbaar moest stellen.¹⁴

In het rapport *Nieuwe woorden, nieuwe beelden*, dat de Commissie Hertaling Uitgangspunten in januari 2012 uitbracht, komt het woord 'kunst' niet eens voor. De cultuur wordt summier genoemd, in één adem met de natuur. 'We hebben de natuur én de cultuur geërfd van onze (voor)ouders en te leen van de generaties die na ons komen. Dat vraagt dat we ook in onze omgang ermee verder kijken dan ons eigen belang en onze eigen tijd. Beheren en beheersen zijn niet voldoende. Om een betere samenleving achter te laten zijn ook creativiteit en innovatie nodig.'¹⁵ Het is niet veel en je krijgt de indruk dat dit meer over de aarde en het milieu gaat dan over voortbrengselen van kunst, maar je zou niettemin kunnen stellen dat de ontwikkeling van het cultuurbeleid vanaf de negentiende eeuw in alle beknoptheid gehonoreerd wordt. Wat begon met bewaren, leidde tot de erkenning van nieuwe creaties.

Bron: iStock

Men kan veilig stellen dat het CDA en zijn voorlopers zich nooit sterk als kunst- en cultuurpartijen geprofileerd hebben. Van liberale afzijdigheid ging men over tot de erkenning van het belang van kunst en cultuur. Maar dat men met dergelijke inzichten stevig aan de weg timmerde, kan niet serieus beweerd worden.

Werkelijkheid

Maar dan de werkelijkheid, de politieke werkelijkheid. Onmiskenbaar is er de laatste eeuw (of anderhalve eeuw) een breed kunst- en cultuurbeleid tot stand gekomen. En dat is grotendeels gebeurd onder confessionele of christendemocratische bewindvoering. In 1918 werd het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen opgericht, als afsplitsing van Binnenlandse Zaken. Dat bleef bestaan tot 1965. Toen werd het beleid inzake de kunsten ook formeel verbreed tot cultuurpolitiek en in een bredere sociaal-politieke samenhang ingebed. De naam van het nieuwe ministerie zei het al: Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. In 1982 kwam daar merkwaardigerwijs de gezondheidszorg bij: Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Doch in 1994 keerde men terug naar de oorspronkelijke samenhang: Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (of sinds 2003 enkelvoudig: Wetenschap).¹⁶

In bijgaand overzicht (zie kader) heb ik alle confessionele of christendemocratische bewindslieden opgesomd die kunst of cultuur sinds 1918 in hun

portefeuille hadden. En dan blijkt dat die gedurende de afgelopen eeuw ongeveer twee derde van de tijd dit domein beheerden, al lieten de laatste halve eeuw katholieke en christendemocratische ministers het cultuurbeleid opvallend vaak over aan een staatssecretaris van een andere politieke

Cultuurbeleid kon alleen succesvol zijn als het neutraal was

richting. Maar ook dan blijft staan dat het kunst- en cultuurbeleid ruim de helft der eeuwjarren rechtstreeks door confessionele of christendemocratische bewindslieden behartigd werd. Bovendien hadden confessionelen de kleine halve eeuw tussen 1918 en 1967, waarin ze meestentijds de bewindspersoon voor kunst of cultuur leverden, ook nog eens de meerderheid in de Tweede Kamer. En juist dat waren de jaren waarin de grondslagen van het nog immer vigerende cultuurbeleid gelegd werden. Ook al hebben confessionelen misschien nooit goede sier gemaakt met het kunstbeleid, buiten hen om kan het al bij voorbaat niet tot stand zijn gekomen.

In feite begon het huidige Nederlandse cultuurbeleid een kleine halve eeuw eerder, in 1875, toen de behendige conservatief Jan Heemskerk Azn., die niet onder ijl liberalistische dogma's leed, als minister van Binnenlandse Zaken jonkheer Victor de Stuers benoemde tot hoofd van de nieuw gecreëerde afdeling Kunsten en Wetenschappen.¹⁷ De Stuers had anderhalf jaar daarvoor, in 1873, opzien gebaard met zijn *Gids*-artikel 'Holland op zijn smalst', waarin hij de schandalige verwaarlozing van monumenten en het 'heerschend vandalisme' hekelde.¹⁸ Tot hij in 1901 tot lid van de Tweede Kamer werd verkozen, waar hij zich bij de katholieke fractie voegde, bepaalde De Stuers als ambtenaar het beleid inzake restauraties van monumenten, het behoud van kunstvoorwerpen in musea en van documenten in archieven. Kunst was volgens hem wel degelijk een regeringszaak. Daarbij ging het

Kunst en cultuur sinds 1918

Dit is een lijst van alle ministers van CHU, ARP, RKSP, KVP en CDA sinds 1918 die kunst of cultuur in hun portefeuille hadden. Als de behartiging van de cultuur geheel of gedeeltelijk tot het terrein van een staatssecretaris behoorde, is ook die vermeld (na een inspringsing), ook als die van andere politieke kleur was (gecursiveerd weergegeven). Ook is het ene geval opgenomen waarin een CDA-staatssecretaris fungeerde onder een minister van een andere richting.

Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (1918)

J.Th. de Visser (CHU)	1918-1925
V.H. Rutgers (ARP)	1925-1926
M.A.M. Waszink (RKSP)	1926-1929
J. Terpstra (ARP)	1929-1933
J.R. Slotemaker de Bruïne (CHU)	1935-1939
J.J. Gielen (KVP)	1946-1948
F.J.Th. Rutten (KVP)	1948-1952
J.M.L.Th. Cals (KVP)	1950-1952
J.M.L.Th. Cals (KVP)	1952-1963
R.G.A. Höppener (KVP)	1956-1959
Y. Scholten (CHU)	1959-1963
Th.H. Bot (KVP)	1963-1965
L.J.M. van de Laar (KVP)	1963-1965

Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (1965)

M.A.M. Klompé (KVP)	1966-1971
P.J. Engels (KVP)	1971-1973
<i>H.J.L. Vonhoff (VVD)</i>	<i>1971-1973</i>
M.H.M.F. Gardeniers-Berendsen (CDA)	1977-1981
<i>G.Ch. Wallis de Vries (VVD)</i>	<i>1978-1981</i>
A.A. van der Louw (PvdA)	1981-1982
H.A. de Boer (CDA)	1981-1982
H.A. de Boer (CDA)	1982-1982

Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (1982)

L.C. Brinkman (CDA)	1982-1989
---------------------	-----------

Onderwijs, Cultuur en Wetenschap(en) (1994)

M.J.A. van der Hoeven (CDA)	2002-2007
<i>C.H.J. van Leeuwen (LPF)</i>	<i>2002-2003</i>
<i>M.C. van der Laan (D66)</i>	<i>2003-2006</i>
J.M. van Bijsterveldt-Vliegenthart (CDA)	2010-2012
<i>H. Zijlstra (VVD)</i>	<i>2010-2012</i>

primair om wat door het voorgeslacht was overgeleverd en door particulieren niet langer onderhouden kon worden, zodat de overheid de verantwoordelijkheid wel moest nemen. Toch bleef het daar niet bij. De Stuers zette ook opdrachten uit aan architecten en zorgde voor de inrichting van het kunstonderwijs.¹⁹ Eerbied voor de traditie vroeg vanzelf om actieve voortzetting.

De christelijk-historische godgeleerde J.Th. de Visser, die in 1918 de leiding kreeg van het nieuwe departement – volgens Boekman de eerste minister ‘gedreven door een ruim inzicht in het wezen der kunst en haar moreele aanspraak op steun van de overheid’²⁰ –, breidde de werkzaamheden direct uit.²¹ Het museum- en bibliotheekwezen werden sterker bevorderd en ook naar orkesten ging voortaan subsidie. Ook met steun aan beeldend kunstenaars en letterkundigen werd een bescheiden begin gemaakt. De Visser wilde het toneel en de opera eveneens steunen – de Nationale Opera ontving zelfs twee keer subsidie – maar onder leiding van de antirevolutionair L.F. Duymaer van Twist staken zijn rechtse coalitiegenoten in de Kamer daar vervolgens een stokje voor.²²

De belangrijkste ontwikkeling op termijn was dat De Visser op diverse gebieden, ook dat van de dramatische kunsten, commissies instelde, die de minister van advies konden dienen. Dat zou de lijn worden die de overheid tot op heden aanhoudt. Zoals het onderwijsbeleid op hetzelfde ministerie uitging van de bestaande maatschappelijke diversiteit, moest ook het kunstbeleid dat doen. Maar terwijl

inzake het onderwijs de ouders de beslissende keuzes maakten, kon ten aanzien van de kunsten het publiek die rol niet vervullen. Maar ook de minister kon in een pluriforme samenleving niet uitmaken wat goed was. Dat leidde tot

Het lag voor de hand dat politieke partijen electoraal geen groot vertoon maakten van hun cultuurbeleid

de opkomst van de ‘deskundigen’, als vierde factor naast politiek, kunstwereld en publiek. Zij zouden het kunstbeleid voortaan inhoudelijk bepalen.²³

Neutraliteit

Tijdens de Duitse bezetting breidde het afzonderlijk ingestelde departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming – in Londen hield de wettige regering de oude indeling aan – de steun voor de kunsten enorm uit. Ook film, toneel en dans ontvingen subsidies, terwijl de omroep eveneens door de staat gefinancierd werd.²⁴ Na de oorlog bleven de brede overheidssubsidies voor alle mogelijke takken van kunst bestaan.²⁵ Het was de christelijk-historisch georiënteerde, doch partijloze minister Gerard van der Leeuw, opnieuw een hervormde theoloog, die het kunstbeleid poogde in te bedden in een breder cultuurbeleid.²⁶ Van der Leeuw, die zich in 1946 bij de nieuwe PvdA aansloot, stond een zó intensieve inhoudelijke bemoeienis van de overheid met de kunsten voor – waarbij hij het christelijke en het nationale element overigens sterk vereenzelvigde – dat velen vreesden voor een ‘staatscultuur’.²⁷ De katholieke ministers die hem opvolgden – J.J. Gielen in 1946, F.J.Th. Rutten in 1948 en J.M.L.Th. Cals in 1952 – namen zijn concept van een breed cultuurbeleid over, maar besloten wel de overheid op grotere afstand van de daadwerkelijke uitvoering te plaatsen. De oprichting van de Raad voor de Kunst

in 1947 (sinds 1996 voortgezet in de Raad voor Cultuur) – op instigatie van de uit het verzet voortgekomen Federatie van Kunstenaarsverenigingen – als belangrijkste adviseur voor de regering was daarvan de uitdrukkingvorm, geheel in de lijn die De Visser eerder had ingezet.²⁸ Cultuurbeleid kon alleen succesvol zijn als het neutraal was, aldus de katholieke en confessionele insteek. ‘Je moet niet kiezen voor een strikt ideologische aanpak’, vatte de laatste CDA-minister die het cultuurbeleid persoonlijk onder zijn hoede nam, Elco Brinkman, het samen. Kunstbeleid gaf naar zijn ervaring weinig aanleiding tot conflicten. ‘Het zou rampzalig zijn als de kunsten het onderwerp zouden worden van partijpolitieke twisten.’²⁹ (Het conflict dat onder Brinkmans ministerschap wel ontstond, de P.C. Hoofaffaire, werd op beproefde wijze opgelost door politieke neutralisering van de beoordeling.)

Maatschappijhervorming

De steun aan de kunsten werd in de eerste naoorlogse decennia, aanvankelijk geheel onder confessionele leiding, enorm uitgebreid. Elke vijf jaar verdubbelde het budget.³⁰ Het was in deze jaren dat het cultuurbeleid de gestalte kreeg die het nog heeft. Uiteraard werden accenten herhaaldelijk verschoven. Stond de waarde van de kunst voorop of de sociale steun aan de (dikwijls armlastige) kunstenaar? Ging het om topkunst of juist om brede spreiding? Had kunst primair verwantschap met onderwijs of eerder met maatschappelijk werk of zelfs maatschappijhervorming? Het idee van wat kunst was, veranderde in de loop van de eeuw sterk. Stond voor Boekman kunst nog gelijk aan schoonheid, na de oorlog zou expressie of zelfs het uitdagende karakter alle nadruk krijgen.³¹

Het kunst- en cultuurbeleid volgde de algehele uitbreiding van overheidstaken, die overigens teruggreep op aloude preliberale denkbeelden inzake de taak van de overheid. Het werd vooral door christelijk-historischen en katholieken op touw gezet, maar tegelijk zagen de bewindslieden in dat het beleid aan de maatschappij zelf – in dit geval vertegenwoordigd door deskundigen, die overigens vaak uit de wereld van de kunsten afkomstig waren – moest worden overgelaten. Ten aanzien van het kunst- en cultuurbeleid bestond een breed gedeelde politieke consensus. Een eigen christelijk-historisch of katholiek kunstbeleid was evenmin mogelijk als een specifiek socialistische cultuurpolitiek. Ook Emanuel Boekman, die als Amsterdams wethouder in het interbellum een actief gemeentelijk kunstbeleid voerde, zag daartoe in zijn dissertatie inhoudelijk geen mogelijkheid.³² Het lag dus voor de hand dat politieke partijen electoraal geen groot vertoon maakten van hun cultuurbeleid. Herkenbare partijpolitiek was niet mogelijk; een beleid dat maatschappelijke ontwikkelingen volgde was dat wel.

Het enige zwakke punt lag in de groeiende discrepantie tussen het oordeel van het publiek en de deskundigen die bepaalden waar het geld naartoe ging. Omdat het publiek bepaalde populaire cultuuruitingen vanzelf wel deed floreren, simpelweg door de beurs te trekken, gingen de door deskundigen beheerste subsidiestromen vaak naar meer elitaire kunstvormen. Dit is een gegeven dat populistische politici aangrepen om ten tijde van het door hen gedoogde kabinet-Rutte I draconische bezuinigingen – doorgevoerd door een liberale staatssecretaris onder hoede van een christendemocratische minister – door te drukken. De uitdaging voor alle partijen is om de waarde van kunst en cultuur en de waardering door het publiek bij elkaar te brengen.

Paradox

Terug naar het begin. De tegenstelling blijkt zowel reëel als schijnbaar te zijn. Het had er alle schijn van dat confessionelen en christendemocraten weinig met kunst ophadden, terwijl tegelijkertijd zij het waren die aan een actief en ambitieus kunst- en cultuurprogramma gestalte gaven. Maar de paradox was ook reëel. In een pluriforme samenleving, die cultureel op drift raakte en dat nog immer is, kon een politiek inzake de kunsten alleen als neutraal beleid gevoerd worden.

- 1 Boekman, E. (1939). *Overheid en kunst in Nederland* (proefschrift Amsterdamse Gemeente Universiteit). Amsterdam: Hertzberger, pp. 36-62. In 1974 en 1989 verschenen er heruitgaven van deze studie.
- 2 *Handelingen Tweede Kamer 1862-1863*, p. 36 (22 september 1862); aangehaald in: Boekman (1939), p. 42.
- 3 Boekman (1939), p. 55.
- 4 Boekman (1939), p. 57.
- 5 Boekman (1939), p. 58.
- 6 Alberdingk Thijm, J.A. (1855). De kunst en archeologie in Holland. In J.A. Alberdingk Thijm & C. Leemans (red.), *De kunst in Nederland* (pp. 1-62). Nijmegen: Haspels, p. 26; aangehaald in Boekman (1939), p. 61.
- 7 Boekman (1939), p. 62.
- 8 Strijers, A. & Woudenberg, W. (1984). De ARP en het kunst- en cultuurbeleid. In H. van Dulken & K. Klop (red.), *Christen-democratie, kunst, politiek: Beschouwingen over kunstbeleid* (pp. 10-19). Den Haag/Amsterdam: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA/Boekmanstichting, pp. 18-19.
- 9 Van Alem, V. (1984). De KVP en het kunst- en cultuurbeleid. In Van Dulken & Klop (1984), pp. 27-37, aldaar p. 34.
- 10 Woudenberg, W. (1984). De CHU en het kunst- en cultuurbeleid. In Van Dulken & Klop (1984), pp. 20-26, aldaar p. 25.
- 11 Christen Democratisch Appèl (1980). *Program van Uitgangspunten van het Christen Democratisch Appèl*. Den Haag: Christen Democratisch Appèl, p. 8.
- 12 Christen Democratisch Appèl (1980), p. 23.
- 13 CDA (1993). *Program van Uitgangspunten*. Den Haag: CDA, p. 69. Geraadpleegd via <http://dnpprepo.ub.rug.nl/9872/7/CDA%20Beginselprogramma%201993.pdf>
- 14 CDA (1993), p. 64.
- 15 Commissie Hertaling Uitgangspunten (2012). *Nieuwe woorden, nieuwe beelden*. Den Haag: CDA, p. 28.
- 16 Voor een uitgebreid overzicht van het Nederlandse cultuurbeleid sinds 1795 (tot 1999) zie: Pots, R. (2000). *Cultuur, koningen en democraten: Overheid & cultuur in Nederland*. Nijmegen: SUN, 2000. Voor een beknopter overzicht van dezelfde periode zie: Wijnhoven, L. (2002). *Cultuurbeleid in Nederland*. Zoetermeer: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, met name pp. 31-55.
- 17 Perry, J. (2004). *Ons fatsoen als natie: Victor de Stuers 1843-1916*. Amsterdam: SUN, p. 104.
- 18 De Stuers, V. (1873). Holland op zijn smalst. *De Gids*, 37, pp. 320-403. Het artikel is herdrukt in: De Stuers, V. (1975). *Holland op zijn smalst*. Ingeleid en toegelicht door een werkgroep van het Kunsthistorisch Instituut der Universiteit van Amsterdam. Bussum: De Haan.
- 19 Perry (2004), met name pp. 104-261. Zie ook: Pots (2000), pp. 121-131.
- 20 Boekman (1939), p. 125.
- 21 Pots (2000), pp. 193-214; Wijnhoven (2002), pp. 45-51.
- 22 Boekman (1939), pp. 125-126; Pots (2000), p. 506.
- 23 Voor een heldere uiteenzetting van de vier groepen inzake het kunstbeleid, zie: Oosterbaan Martinius, W. (1990). *Schoonheid, welzijn, kwaliteit: Kunstbeleid en verantwoording na 1945*. 's-Gravenhage: Gary Schwartz/SDU, met name p. 10.
- 24 Wijnhoven (2002), pp. 53-56.
- 25 Pots (2000), pp. 251-294; Wijnhoven (2002), pp. 56-64. Zie ook: Oosterbaan Martinius (1990).
- 26 Van Dulken, H. (1985). De cultuurpolitieke opvattingen van prof. dr. G. van der Leeuw. In A. Hoogenboom, H. van Dulken & T. Gubbels (red.), *Kunst en beleid in Nederland* (pp. 81-162). Amsterdam: Boekmanstichting/Van Genneep.
- 27 Pots (2000), p. 252-257.
- 28 Oosterbaan Martinius (1990), pp. 109-131; Pots (2000), pp. 257-259.
- 29 Van Dulken, H. & Lighart, P. (1984). Een gesprek met minister Brinkman van WVC: 'Het zou rampzalig zijn als de kunsten een onderwerp zouden worden van partijpolitieke twisten'. In Van Dulken & Klop (1984), pp. 100-109, aldaar p. 100.
- 30 Wijnhoven (2002), p. 58.
- 31 Boekman (1939), p. 193; Stokvis, W. (red.) (1984). *De doorbraak van de moderne kunst in Nederland: Vernieuwingen na 1945*. Amsterdam: Meulenhoff/Landshoff.
- 32 Boekman (1939). Zie ook: Jansen, T. & Rogier, J. (1983). *Kunstbeleid in Amsterdam 1920-1940: Dr. E. Boekman en de socialistische gemeentepolitiek*. Nijmegen: SUN.

We moeten weer leren zien en proeven

Gedreven over de schoonheid van kunst kunnen praten, biedt geen garantie voor ethisch goed ontwikkeld gedrag en oordeelsvermogen. Sterker nog: het vele vragen naar de functie van kunst kan door zijn theoretische insteek weleens de aangeboren spontane fijngevoeligheid voor schoonheid in de weg staan. Een pleidooi om kunst niet als luxe vrijetijdsuitje te zien, maar om via de herhaalde en stille omgang met de lelijkheid en schoonheid ervan weer mensen uit één stuk te worden.

door Désanne van Brederode De auteur is schrijfster en filosoof.

Sinds ik wekelijks een paar uur optrek met mijn buurmeisje van 4, valt me opnieuw op wat me jaren eerder ook al bij mijn zoon opviel: dat kleuters enorm gevoelig kunnen zijn voor schoonheid, sfeer en stijl. En daarmee evenzeer voor alles wat ertegen indruist. ‘Het stinkt hier’, zei mijn buurmeisje een week geleden, bij binnenkomst in mijn woonkamer. Ze kon de geur niet omschrijven, maar dat ’ie vies was, leed geen twijfel. Ik moest erom lachen. Kort voordat ik haar ophaalde van school had ik de muffe, droge lucht van de centrale verwarming verdreven met een huisparfum met synthetische jasmijngeur; omdat het de hele dag al stormde, had ik de ramen niet durven openzetten. Eigenlijk had ze gelijk, bedacht ik. Het parfum overstemde de normale geur van hout en gordijnen, van koffie en kleding, van fruit en planten – vermengd, misschien, met die van het stof op de radiator. Onderweg van school naar huis kan ditzelfde meisje aandachtig stilstaan bij één enkele boom, of bij een paar afgevallen bladeren eronder, benoemen wat ze ziet en waarom ze de ene kleur groen mooier vindt dan de andere. De nuances in kou, de bewegingen van de wind, de donkerrode besjes op een taartje bij de bakker, het geluid van opspattend water als een auto door een regenplas rijdt, de zachte stof van haar lievelingsvestje: het meisje is een en al zintuigen en kan daarnaast verbluffend goed onder woorden brengen wat ze waarneemt en gewaarwordt. Wat ze bij iets voelt, en wat ze daarover denkt. Ook wanneer ze iets niet mooi vindt, of niet lekker, zie ik hoe ze probeert te begrijpen, in de eerste plaats voor zichzelf, wat het dan is waardoor iets haar tegenstaat.

Schoonheid

Na haar vertrek besef ik telkens weer hoe aangenaam het is om met open zintuigen en gemoed door het leven te gaan, en hoe weinig gelegenheid het volwassen leven daar nog maar voor biedt. Onderweg naar een afspraak sta ik niet stil bij de schoonheid van de groente-uitstalling die ik toch elke dag passeer, en zelfs niet bij die van de bloemenwinkel op de hoek. Pas als ik zelf iets nodig heb, gun ik me daar de tijd en de aandacht voor, en dan kies ik tomaten weliswaar op hun roodheid uit, maar alleen omdat dit een volle smaak garandeert. En bij de keuze voor bloemen, denk ik vooral aan de persoon aan wie ik ze ga geven, later op de dag. Zijn ze daar sterk genoeg voor? Houdt iemand meer van roze, of van wit, van geel?

Mijn zoon moet een jaar of 11 zijn geweest, toen ik met hem op een zaterdagmiddag naar het grootste filiaal van een bekende speelgoedwinkel ging om daar de verlangde cadeautjes voor zijn jarige neefjes te kopen. Wanneer hij zichzelf niet al te hebberig zou betonen, zou hij ook iets kleins voor zichzelf mogen uitzoeken, had ik me voorgenomen. Mijn zoon rende nergens enthousiast op af, maar na een rondgang door de winkel bleef hij als verstijfd in het midden van de zaak staan, en stak een preek af die ik nooit meer ben vergeten. Kort en goed kwam het hierop neer: hij vond het verschrikkelijk, al dat plastic. Al die schelle kleuren. Al die games met geweld erin. Hij zei blij te zijn dat we hem met houten speelgoed hadden laten spelen, en met spullen die mooi zijn, die fijn zijn om aan te raken, die warm worden in je handen.

Als je kinderen alleen maar dit soort dingen geeft, dan verpest je al op voorhand hun gevoel, vond hij. Hij trok zelfs de vergelijking met kinderen van wie de ouders alleen uit kant-en-klaarpakjes koken, en die nog nooit verse basilicum

Ik ontdekte hoe weinig gelegenheid het volwassen leven biedt om met open zintuigen door het leven te gaan

hebben geproefd. Wanneer je zo jong al dat gevoel van echte producten verliest, zul je later ook niet meer zo'n goed gevoel hebben voor wat echt en nep is, goed en slecht, voor wat leugen is en waarheid. Dat is al in de war gestuurd, door dit soort spullen hier, zo hield hij mij voor, me stil en geroerd achterlatend.

Vrije school

Zonder het zelf te weten, had mijn zoon me een levendige illustratie gegeven bij *Brieven over de esthetische opvoeding van de mens* van Friedrich Schiller,¹ een boekje dat ik zelf pas onlangs had ontdekt, en met de nodige inspanning had uitgelezen – geen moment denkend aan de opvoeding van mijn eigen zoon. Ik had alleen maar willen begrijpen wat Schiller nu toch met dat intrigerende begrip *Spieltrieb* had bedoeld. In de winkel corrigeerde ik mijn zoon: ook hij had toch wel plastic riddertjes verzameld, hij keek televisie, en ook hij speelde weleens games, al gingen die dan over voetbal. Puriteins antroposofisch ben ik nooit geweest, en de voornaamste reden om in een antroposofische winkel zijn knuffels, speelgoed, knutselmateriaal en prentenboeken te kopen, zijn babyzalfjes en badmelk, was dat ik er zelf, als meisje van 9, een beetje de pest over in had gehad dat ik pas toen ik naar de vrije school ging hiermee in aanraking kwam – terwijl ik mijn kleutertijd en eerste basisschooljaren

had moeten doorbrengen tussen de reguliere, ongezellige lelijkheid. Knutselen met wc-rollen en eierdossjes, verven met kleuren die niet tot leven kwamen ... Zelden was iets zo mooi geworden als me voor ogen had gestaan. En op de vrije school was alles mooi, zelfs nog voordat je er iets van ging maken. Vilt, schapenwol, hout, riet, koper ...

Nooit was het echt bij me opgekomen dat het tot bloei brengen van zintuiglijke, esthetische fijngevoeligheid van invloed zou kunnen zijn op de ontwikkeling van morele fijngevoeligheid: hooguit had ik, ook zo rond mijn elfde, twaalfde levensjaar, weleens gedacht dat de schoonheid van de vrije school zo precies paste bij mijn religieuze eerbied voor wat ik nu toch maar aanduid als 'de schepping'. Of: het leven zelf. De wisselingen van de seizoenen, de stemmingen van de jaarfeesten daarin. Hoe waardevol de gedachten van Schiller en van de grondlegger van de antroposofie en de vrije school, Rudolf Steiner (die zich hierbij baseerde op Schiller; ook dat ontdekte ik pas rond die tijd), ook zijn, de werkelijkheid spreekt de filosofie tegen: er zijn genoeg mensen die van jongs af aan met schoonheid zijn opgevoed, en die hun fijngevoeligheid, hun 'smaak', hebben kunnen ontwikkelen, en daar helemaal geen (moreel) betere mensen van zijn geworden. Het voorbeeld van nazikopstukken die geroerd genoten van Schubert en Bach, van Goethe en Schiller, en van kunst in het algemeen, mits deze iets voorstelde en niet *entartet* en/of van Joodse makelij was, is in dezen al vaak van stal gehaald als tegenargument.

Ook in eigen tijd, in eigen omgeving, zijn er genoeg mensen aan te wijzen die cultureel zeer goed onderlegd zijn, veel romans lezen en toneel en films zien en daar bovendien indrukwekkend op kunnen reflecteren, die

geroerd kunnen zijn bij concerten en door dans, en toch allesbehalve een toonbeeld van empathie, ruimhartigheid en betrokkenheid zijn. Sterker, juist degenen die met welhaast jaloersmakende helderheid kunnen uitleggen wat ze hebben waargenomen, waarom een werk 'goed' is of juist helemaal niet, wat de kunstenaar er *eigenlijk* mee wil tonen en uitdrukken, en welk belang dit voor de kunstgenieter heeft, betonen zich in de alledaagse menselijke omgang niet zelden zelfingenomen, berekenend en rondt koud. Alsof hun goede, moderne smaak en eruditie hen juist hebben vervreemd van hun omgeving, van medemensen en eerst en vooral van de spontane fijngevoeligheid waar zoveel kleuters meesters in zijn.

Schokkende, zogenaamd ontwrichtende kunst wordt besproken met een glas champagne in de hand, bij een vernissage van mecenasen en andere subsidiënten, en een dansdocumentaire die op abstract-poëtische, maar juist daarom schrijnende wijze de vluchtelingenproblematiek aan de kaak stelt, is goed voor een traan en een miniesay op sociale media: maar geen vluchteling wordt er beter van. Op ironische, zelfs absurdistische wijze wordt dit fenomeen aan de kaak gesteld in de film *The Square* van Ruben Östlund.

*Het tot bloei brengen van esthetische
fijngevoeligheid kan van invloed zijn op de
ontwikkeling van morele fijngevoeligheid*

Fijngevoelige waarneming

Betekent dit dat kunst geen maatschappelijke of morele waarde heeft, geen nut? Dat haar mogelijk verheffende werking zwaar wordt overschat? Dat er beter alleen geïnvesteerd kan worden in kunst die iedereen mooi vindt, die amuseert en onderhoudt, die troost biedt en rust, ontspanning, een escaperoom buiten de hectiek, waar je op adem kunt komen en nog eens even kunt opgaan in een ervaring, zonder er meteen foto's van te maken en erover te praten? Me dunkt van niet. Ik vrees dat het nu juist de vele discussies zijn over de intrinsieke waarde, de functie en het nut van kunst, over de vraag of ze een stichtende boodschap moet hebben, of commentaar of kritiek moet leveren en moet leiden tot engagement, die van kunstbeleving een zaak van het intellect maken. Van reflectie, theorie, debat. Zozeer, dat de fijngevoelige waarneming daar al op voorhand onder te lijden heeft.

Je ziet het bij de educatieve speurtochten en audiotours die tegenwoordig in musea worden ingezet: een overdaad aan overigens zeer interessante informatie verhindert het verwijlen bij kleur- en materiaalgebruik, penseelstreek, ritme. Bovendien heeft iemand nog voordat een werk aandachtig is beschouwd, al besloten dat hij het mooi vindt of lelijk, of dat hij het pas in tweede instantie indrukwekkend vindt, nu hij meer weet over de maker, over diens roerselen en ideeën. De gehaaste emotie en de mening hebben de veel onbevangener onderzoekende, onderscheidende waarneming al onschadelijk gemaakt. De kunstbeschouwer doet al meteen iets met

Audiotours in musea verhinderen het verwijlen bij kleur- en materiaalgebruik, penseelstreek en ritme van een schilderij

het kunstwerk, in plaats van het werk de kans te geven iets te doen met hém. En tot hem spreken, tot hem doordringen en in hem doorleven mag al helemaal niet; óp naar het volgende werk, want je moet natuurlijk wel bijblijven, en je

mag niets missen.

Om het simpel te stellen: de natuurlijke verbindingen tussen zintuigen, gemoed en reflexief verstand lijken hierbij volkomen verbroken, zelfs zonder dat mensen eraan schijnen te lijden. Wat in de veilige ruimte van de galerie of het theater of achter het boek wordt beleefd, kán hierdoor niet beklijven of innerlijk, onbewust, droomachtig doorwerken, en dus ook niet vorm krijgen, niet uitstralen in het dagelijkse, arbeidzame en relationele, maatschappelijke leven. Dat ligt niet aan de werken zelf, maar aan een cultuur waarin kunst een uitje is, vrijetijdsbesteding, een luxeproduct dat pas betekenis krijgt door erover te praten, te schrijven, door het te moeten verdedigen of er een functie of boodschap aan te ontwringen. En in al de tijd die daarmee heengaat, verschrompelen de vermogens om halt te houden bij de lichtval op rood baksteen, of om te constateren dat die moderne compositie met zoveel dissonanten pas na vier, vijf keer beluisteren haar geheimen prijsgeeft. Waarom zou je? 'Nou, ik wéét het wel': met dat argument ben ik ook zelf geregeld weggelopen van een tentoonstelling, heb ik een film halverwege afgezet, een poëziebundel terzijde geschoven.

Innerlijke stilte

Maar om ‘weten’ zou het in kunst eigenlijk niet (uitsluitend) moeten gaan. De fijngevoeligheid behoeft herhaling, training, aandacht, tijd en innerlijke stilte. Pas dan kun je, soms pas dagen of weken of zelfs jaren later, je oordeel vellen. Zoals iemand ook moet leren wennen aan de smaak van koffie, olijven, witlof, spruitjes of een lang gerijpte wijn met veel tannine. En ja, ik vermoed dat een dergelijke, zorgvuldig onderhouden en opgerekte, elastische fijngevoeligheid, van zintuigen en ziel gelijktijdig, kan leiden tot een grotere ontvankelijkheid voor het leven zelf, en tot een groter begrip van menselijkheid en moraliteit. Wie het aandurft om niet weg te lopen bij vloekende kleuren, bij dissonanten, bij kunst die schrijnt en bij kunst die zo diep ontroert dat je er alleen bij kunt zwijgen, kan gaan merken dat hij ook eerder gaat ‘lijden’ onder eigen onwaarachtigheden, aan eigen onverschilligheid, aan ongerechtigheid, vervuiling, menselijk lijden, om maar een paar zaken te noemen. Mijn buurmeisje eet haar taartje met de rode besjes heel behoedzaam, en kijkt niet eens meer naar het filmpje op televisie. Dat doet ze niet omdat het zo hoort, of omdat ze niet wil kruimelen, maar omdat het taartje zo lekker is, en zo mooi. Dat taartje is niet zo gemaakt omdat het die boodschap wil uitdragen. Het is gemaakt met ambachtelijkheid, en de liefde van de bakker, die het zelf voor haar in een zakje deed, speelt misschien ook een rol.

Bij Albert Heijn zetten ze die woorden ‘ambachtelijk’ en ‘liefde’, en zelfs ‘passie’, in grote letters op de broodzakken en moet je flink betalen voor de leugen van het slimme reclamebureau. Zo wordt keer op keer de zo zuivere bedrading in de war gebracht, met, vermoed ik, destructieve gevolgen voor het handelen, dat per definitie een morele component kent, of waarin onze moraliteit zich uitdrukt: want alleen erover denken en spreken maakt iemand nog niet moreel.

Maar kunst en de beleving ervan helpen dat te ontmantelen. Wat dat betreft hoop ik dat de overheid het mogelijk maakt dat niet de massa of de markt bepaalt wat kunst is, maar dat ze staat voor een (subsidie)beleid waardoor vele bloemen mogen bloeien, ook als anderen menen dat het gaat om brandnetels of onkruid. Diepe beleving van kunst die aansluit bij het natuurlijke en het echte maakt je weer iemand met vele tegenstrijdige gevoelens, die toch, of juist hierdoor, kan handelen als uit één stuk en daarbij verbindingen kan herstellen. Tussen ideaal en praktijk, tussen eenzame subjectiviteit en omgeving, tussen ontvankelijk, inlevend gevoel en schenkend medegevoel.

Eigenlijk zou het in kunst niet om ‘weten’ moeten gaan

1 Schiller, F. (2009). *Brieven over de esthetische opvoeding van de mens*. Amsterdam: Octavo. Vertaling van *Über die ästhetische Erziehung des Menschen* (Tübingen, 1795).

In dit *Intermezzo* komt Herman Schaepman (1844-1903) aan het woord, politiek voorman van de katholieken in de negentiende eeuw. Op 23 augustus 1891 hield Schaepman, dichter, priester, theoloog en Kamerlid, een rede op de Sint-Lukasschool voor kunstambachtelijk onderwijs in Gent, onder de titel 'De kunst en de maatschappij'. Hoe keek Schaepman aan tegen de rol van kunst in de samenleving?

Op vleugels van kuisheid en eenvoud

Herman Schaepman

'Het is zonderling, maar het is een feit: in de beoefening van het goede, in de beschouwing van het ware vindt de mens op deze aarde zijn gehele voldoening niet. [...] De mens bestaat uit ziel en lichaam en ook dat lichaam heeft zijn orde en zijn recht. Om dat lichaamsleven nu met het geestelijk leven te verbinden en tot één te maken heeft de Heere God ons geschonken een zeer eigenaardig, een zeer geheimzinnig vermogen, dat in de zinnenwereld wordt geboren, maar dat de dampkring van de geestenwereld voor zijn bloei en ontwikkeling behoeft: de verbeelding, de fantasie.

Een wonderbaar vermogen dat de beelden door de zintuigen overgebracht opneemt en nabeeldt en herschept, dat de buit van de zintuigen zuivert, ordent, samenvoegt.

De vrucht van dat wonderbaar vermogen is de kunst, de kunst, die niet is de waarheid of de wet, de wijsheid of de deugd, maar zonder welke en waarheid en wet en wijsheid en deugd toch iets missen, toch iets derven, dat hoe gering en klein en nietig

het ook mag schijnen, juist om zijn geringheid, zijn kleinheid, zijn nietigheid, het onontbeerlijkste en het machtigste is.'

Wulpsheid

'Indien de kunst de hoge, de heilige waarheid schendt, dan geeft zij geen genot, maar zinsbegoocheling, maar zinsbedrog, dan brengt zij geen vrede, maar strijd [...]. Vertreedt de kunst de geboden, die 's mensen hartenklop in overeenstemming moeten brengen met de eeuwige maatslag van Gods wet of Gods orde, dan kan zij in wulpsheid uitgaan ter verovering en in weelde triomferen [...].'

‘Inderdaad, daar valt ook op het gebied van de kunst veel te boeten. Men heeft in de dienst van de kerk een kunst toegelaten, geduld, gedoogd [...] die geen vrede kan brengen omdat zij zinsbekoring bracht en zinsbegoocheling, die in vrijheid zichzelf wilde zijn, niet beseffend dat deze vrijheid haar moest ontedelen [...].’

‘Wij hebben boete te doen voor de lichtzinnigheid, de laatdunkendheid, de onbarmhartigheid, waarmee men de kunst aan het volk heeft ontnomen, waarmee men de kunst, de door God gezonden speelgenote van allen, tot de huurlinge, de vleister [...] van slechts enkelen heeft gemaakt.’

Veelkleurig schrift

‘Daar is een tijd geweest waarin de kunst waarlijk alles voor allen was, waarin kunst en volksleven waren samengegroeid. [...] Toen lazen de edelen en de dorpers Gods heilig woord in stralend, veelkleurig schrift, en wat wij nu als zeldzame kunstwerken bewonderen, heette toen de bijbel der armen [...]. Toen schonk de kunst aan alles haar luister; zij vertolkte de vrijheidszin en de stroeve onafhankelijkheid in poort en stadhuis; zij vergulde het gewone, dagelijkse leven, daar zij ook aan het alledaagse huisraad door bevallig spelende vormen een glans van schoonheid te geven wist. Toen kon de kunst de mensheid hoog boven het aardse beuren, immers zij droeg de beide vleugelen die Thomas à Kempis roemde, de eenvoud en de kuisheid, machtiger dan de slagpenen van de koningsadelaar.

En toen, toen is een ogenblik gekomen waarop de eenheid van het maatschappelijk leven werd verloren en de heilige kunst door de macht en door de rijkdom tot een dienaar werd gemaakt.’

‘Wij kunnen getuigen wat deze roof, aan het volksleven gepleegd, van het volksleven heeft gemaakt. Wij hebben de tevredenheid zien verdwijnen, wij hebben de vrede zien vlieden, de strijd, de strijd van afgunst, nijd en haat zien ontbranden, zien uitslaan in lichte, laaie vlam. Wij zien macht tegen macht naar de wapens grijpen en in die worsteling wordt zowel van de ene als van de andere zijde het recht geschonden, de vrijheid verkracht.

Zal de kunst hier iets vermogen? Zal zij in deze strijd van beginselen en harts-tochten de vrede kunnen brengen? [...]

Ziehier mijn antwoord. Indien in onze eeuw iets ontbreekt, dan is het de vreugde, het spel. Niettegenstaande al onze feesten en al onze volksvermaken is het leven dof, somber, de toon is grijs en grauw.’

‘Om aan iedere dag in het leven zijn vrolijkheid, zijn rechtmatig spel te geven, daartoe behoeven wij de kunst. Zij zal de wijsheid geen schade doen, de schone, heilige kunst; de wijsheid zelf zal haar als een welkome medestrijdster, een jongere zuster begroeten; de wijsheid, die voor het aanschijn Gods op de jonge aarde speelde en wier geneuchte het is met de kinderen der mensen te zijn.

De kunst weer invoeren in de maatschappij; het volk weer brengen tot de kunst en de kunst tot het volk; de kunst verheffen, adelen, heiligen, opdat zijzelf kracht tot het hoogste helpe brengen; de kunst weer maken: alles voor allen, ziedaar, leerlingen van deze school, uw roeping, uw taak, uw plicht.’

Kunst en het afstel van executie

Kunst moet niet zozeer als nuttig instrument in de samenleving worden ingezet, maar is vanuit een christendemocratische visie gezien van waarde in zichzelf. Dat geldt zowel voor *Gijsbrecht van Aemstel* van Joost van den Vondel als voor de kluchten van André van Duin. Om die reden heeft de staat zich met kunst te bemoeien. Dit mag echter – net als bij godsdienst – nooit in inhoudelijke bemoeienis ontaarden, maar dient – anders dan bij godsdienst – wel stimulerend en faciliterend te zijn.

door Ger Groot De auteur is schrijver en filosoof.

Er zijn mensen die niet weten wat stilte is. Midden in een concert werpen ze, juist wanneer het orkest even een geluidloze spanning laat hangen, hun kuch als een soort handgranaat de zaal in. Als luisteraar zou ik ze op dat moment het liefst standrechtelijk executeren. Diep geëmotioneerd door de muziek ontbrandt mijn sensibele ziel op hetzelfde moment in meedogenloze woede. *So much* voor de beschavende uitwerking van kunst op het menselijk gemoed.

Nee, muziek, literatuur, film, dans of schilderkunst maakt ons geen betere mensen. Dat het lezen van romans iemand empathischer zou maken wordt vaak beweerd, maar is nog nooit bewezen. Bovendien: hoeveel schieten we eigenlijk op met een doorvoelde inleving in – pakweg – Markies de Sade of een picareske schooier als Lazarillo van Tormes?

Net als de taal waarin ze geschreven is, is literatuur op zich moreel goed noch slecht – en voor alle andere kunstvormen geldt hetzelfde. Waar is ze dan wel goed voor, en waarom zouden staat en politiek zich om haar bekreunen? Die vraag leidt nogal eens tot schaapachtige verlegenheid, omdat ze net zo onzinnig is als deze vraag: ‘Waar is lekker eten goed voor?’ Ook daarop is alleen een tautologisch antwoord mogelijk: wij houden van lekker eten omdat het lekker is.

Anders gezegd: een bestaan met een goede biefstuk of desnoods een smakelijke groentemix op ons bord waarderen wij hoger dan een leven op het hongerwintermenu van suikerbieten en bloembollen. Vragen naar het nut daarvan ketsen af op het besef dat er dingen in het leven zijn die we waarderen omwille van henzelf, niet omdat ze ook nog ergens anders goed voor zijn.

Geluk

Als kunst geen aanwijsbaar nut heeft, is dat dus niet omdat ze waardeloos zou zijn, maar omgekeerd: omdat zij tot de bouwstenen behoort waaruit een betekenisvol leven

is opgetrokken. Vergelijk haar eerder met geluk: nog zo'n nutteloze zaak, tegenover de vraag naar het 'nut' waarvan iedereen hulpeloos de schouders zal ophalen. Net als de biefstuk of de groentepanaché maakt het ons bestaan 'lekker'. Met woorden die veelzeggender zijn dan hun eenvoud doet vermoeden, zuchten we dan verzaligd: 'Dát is pas leven!'

Geen wonder dat kunst zozeer raakt aan het besef van geluk en verlossing. Meer is niet nodig, meer vraagt ze ook niet. In haar ervaart het leven even wat het zou moeten zijn – als het goed is tenminste. Niet iedereen heeft dezelfde smaak en wat de een tot extase brengt doet de ander verlangen naar een heel ander soort verlossing: bevrijding van *déze* kakofonie/onbegrijpelijkheid/lelijkheid, en omarming van iets wat wél welluidend/verstaanbaar/mooi is.

Maar of het nu opera of heavy metal is, de *Gijsbrecht* of de vernuftige kluchtigheid van André van Duin: aan de betovering van de muze ontkomt niemand. Kunst is niet alleen maar highbrow. De operette- of musicalverenigingen, waarvan er in Nederland talloze schijnen te zijn, horen er net zo goed toe als de fanfareorkesten, de kerkkoren en – inderdaad – het Koninklijk Concertgebouworkest. De meeste worden niet of hoogstens in zeer bescheiden mate door de staat ondersteund; het Koninklijk Concertgebouworkest wel vrij ruimhartig omdat het zo duur is. Alleen wanneer de maatschappij het op eigen voet niet redt, moet de staat bijspringen.

Idealiter zou de overheid daarbij niet zo vreselijk veel hoeven te doen. Sinds de westerse wereld de democratie

omarmde, ligt het echter niet zo simpel. Voor de kapitaalkrachtigen en de grote instituties is er met de grote omwentelingen aan het eind van de achttiende eeuw niet

zo veel veranderd. Kunst kochten en financierden zij altijd al naar behoefte. Daar hoeven politiek en staat zich geen zorgen over te maken. Sinds de emancipatie van de gewone burger begint het echter te wringen, want kunst is niet héél duur, maar voor hem wel snel té duur. Pas als de bezoeker van het Concertgebouw of de Stopera alle werkelijke kosten zou moeten betalen, zou daar alleen maar een (financiële) elite te vinden zijn.

Als kunst geen aanwijsbaar nut heeft, is dat niet omdat ze waardeloos zou zijn

Kunstverachting

Staatsbekommernis om de kunst is dus niet een kwestie van het doorsluizen van geld naar wie daarvan toch al genoeg heeft. Zo'n misverstand – in liberale kringen wordt het nog weleens gehoord – getuigt niet alleen van een filisterdom dat 'het volk' te grofbesnaard acht voor het hogere. In de onnozelheid van wie zelf nooit de Stopera betrad weerklinkt paradoxaal genoeg óók de kunstverachting door van de vrouw die ik ooit verontwaardigd hoorde zeggen: 'Naar de opera? Maar dat is zo ordináir!' Voor haar waren *Rigoletto* en *De parelvissers* nog altijd iets wat thuishoorde in de cafés van de Jordaan.

Voor deze nazaten van Multatuli's juffrouw Laps is kunst dus iets wat tegelijkertijd te hoog én te laag van allure is om te mogen verschijnen op de overheidsbegroting. Wellicht omdat het liberalisme geen andere grondwaarde erkent dan de individuele keuzevrijheid – zonder zich af te vragen *wat* die vrijheid dan eigenlijk

kiest. Voor wie zo denkt, kan kunst net zomin intrinsieke waarde hebben als, pakweg, de godsdienst – en wordt ze vanzelf iets voor achter de voordeur. Dáár geniet de burger, ‘ontvoogd’ en wel, de vrijheid om met zijn tijd en zijn centjes te doen wat hij wil – ongeveer zoals, in aan Karl Marx toegeschreven woorden, rijk en arm dezelfde vrijheid genieten om onder de brug te slapen.

Een politiek die het bij deze ideeënarmoede niet laten wil, kan de vraag naar de kunst niet afdoen als iets wat alleen de burger zelf aangaat. De christendemocratie koestert, net als het socialisme, duidelijke gedachten over wat een menswaardig en vervuld leven is – en dat leven kan het, zoals we zagen, zonder kunst niet stellen. Niet omdat die laatste betere mensen schept, de samenleving harmonischer maakt of ons diepere inzichten geeft, maar omdat zij behoort tot de vervulling van het menselijk leven zelf.

Daarom heeft de staat niet alleen de taak om het kunstenveld te behoeden, maar ook om de burger daarvoor ontvankelijk te maken. Betaalbaar kunstonderwijs (liefst binnen het gewone curriculum) is voor de overheid daarom net zo’n plicht als betaalbare toegang tot de manifestaties daarvan – al mogen die laatste nooit *gratis* worden. Wat niets kost heeft al snel geen waarde meer, en juist voor dat lot moeten de kunsten worden behoed.

Net als ten aanzien van de godsdienst moet de politiek zich echter van inhoudelijke oordelen onthouden zodra haar inzichten staatsbeleid worden: het oogmerk van elk

parlementair politiek handelen. De staat faciliteert, maar oordeelt niet. Ten aanzien van de kunst bemoeit hij zich niet met de inhoud, zoals hij ook de boer niet zegt wat hij wel of niet moet verbouwen.

Kunst is niet héél duur, maar voor de gewone burger wel snel té duur

Doet de staat of het overheidsbestuur dat wel, dan heeft het Sovjetregime op afdoende afschrikwekkende wijze de catastrofale gevolgen daarvan duidelijk gemaakt.

Disciplineren

Dus zal de staat of het overheidsbestuur zich soms moeten verbijten. Op zich ethisch en maatschappelijk neutraal, kán kunst in een enkel geval demoraliserend, pervers of ontmenselijkend worden. Zoals alles wat mensen zeggen, kan ook zij stoten op de grens van de censuur. Als kunst iets uitdrukt, kan dat ook iets zijn wat intolerabel is. In dat geval komt de rechter in actie, tegenover wie zelfs de kunst niet onaantastbaar is. Voor een solide democratie moet dat genoeg zijn.

Troost kan de politiek nog altijd vinden in een bijna onfeilbaar bijproduct van de kunst: haar vermogen tot disciplineren. Hoe onwaarschijnlijk dat ook lijken mag, zelfs de woestste uiting van kunst veronderstelt, minstens tot op zekere hoogte, beheersing van regels en technieken. Wie een muziekinstrument leert bespelen, is vervolgens beter in staat tot concentratie – en dus tot (zelf)beheersing. Dat is geen *doel* van de kunst; haar verdediging mag zich nooit inperken tot dit veronderstelde ‘nut’.

Maar vermelden mogen we het wel. Althans op dit punt maakt zij op de valreep toch nog wat betere wezens van ons. Want hoe groot mijn wraakzucht in die concertzaal ook was, de kuchers en hoesters ben ik er nog nooit werkelijk aangevlogen. Mijn wil tot standrechtelijke executie leidde er van uitstel vanzelf tot afstel.

De waarde van kunst voor de samenleving

Onderzoek toont aan dat er een verband bestaat tussen de beoefening van en het zich verdiepen in kunst enerzijds en de sociale cohesie in de samenleving anderzijds. Toch mogen kunsten in dit opzicht niet overvraagd worden, omdat de primaire waarde van kunst niet een maatschappelijk effect is. Pas via de intrinsieke en transcenderende waarde van kunst die iemand boven zichzelf doet uitstijgen, kan zij uiteindelijk voor de samenleving van waarde zijn.

door Koen van Eijck De auteur is hoogleraar Culturele leefstijlen aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Sinds de tweede helft van de vorige eeuw worden de kunsten structureel gesubsidieerd door de overheid. De redenen om dat te doen waren aanvankelijk weinig specifiek; het ging om idealen als vorming, verheffing en schoonheid, waarvan men aannam dat de ontwikkeling ervan de Nederlandse cultuur en bevolking ten goede zou komen. Als gevolg van deze relatieve eensgezindheid over het vitale belang van kunst en cultuur voor het land, kregen kunstenaars volop vrijheid om hun creativiteit te tonen via beeldende kunst, muziek, theater, dans enzovoort. Hoewel de intrinsieke waarde van kunst in dit beleid centraal leek te staan, maakt Kees Vuyk aannemelijk dat kunst ook in deze naoorlogse periode al werd ingezet als instrument voor secundaire doeleinden.¹ De overheid ondersteunde de kunsten mede vanuit de propagandastrijd die werd gevoerd tegen zowel het fascisme als het communisme. Door de kunsten de ruimte te bieden, wilde men de bevolking politiek bewust maken en aan haar meegeven dat elke vorm van totalitarisme fout was en democratie, met haar openheid voor uiteenlopende visies, juist goed. Het is volgens Vuyk dan ook geen toeval dat de legitimatie van kunstbeleid problematisch werd na de val van de Berlijnse Muur en het verdwijnen van communistische regimes in Europa in 1989. Zo bezien is de instrumentele inzet van kunst, waarbij kunst wordt gebruikt voor het bereiken van maatschappelijke doelen die verder reiken dan de intrinsieke waarde van kunst, niets nieuws. Wel nieuw zijn de aard van die doelen en de verwachting dat de kunsten het behalen van die doelen kunnen aantonen.

Beperkt draagvlak

Om overheidsuitgaven aan kunst te legitimeren, dient aannemelijk te worden gemaakt dat die uitgaven iets waardevols opleveren. Dat is logisch vanuit de idee dat burgers er recht op hebben te weten waar hun belastingcenten heen gaan. Daar komt bij dat er onder de bevolking sowieso een beperkt draagvlak is voor overheidssubsidie voor de kunsten.² Zo vonden de protesten tegen de bezuinigingen op de kunsten die Rutte I doorvoerde weinig weerklank buiten de cultuursector zelf. Het subsidiëren van kunst is in die zin omstreden geworden (sommigen, zoals PVV-Kamerlid Bosma, noemen het zelfs een ‘linkse hobby’), wat ertoe leidt dat de kunsten steeds vaker moeten aantonen dat ze een concrete meerwaarde hebben voor de samenleving.

Als we kijken naar recente beleidsstukken, zien we dat kunst gaandeweg met allerhande opdrachten is opgezaald. Zo zag voormalig staatssecretaris Halbe Zijlstra (2010-2012) het belang van kunst in het leggen van verbindingen tussen mensen, het ontwikkelen van een eigen identiteit, het levend houden van tradities, en het bevorderen van creativiteit en innovatie.³ Zijn opvolgster, minister Jet Bussemaker (2012-2017), noemde soortgelijke functies, maar benadrukte nog explicieter de connecties die kunst kan leggen met andere domeinen, waaronder de economie.⁴ Ook verwachtte zij veel van kunst als sociaal smeermiddel, om sociale verschillen te onderzoeken en waar mogelijk meer wederzijds begrip te kweken.

Voor kunstenaars staat de artistieke waarde van hun werk voorop

Sociale cohesie

De huidige minister Ingrid van Engelshoven legt in haar nota *Cultuur in een open samenleving* meer nadruk op de intrinsieke waarde van kunst. Zij noemt kunst een ‘thermometer voor de tijdgeest’. Iets verderop schrijft zij: ‘Als rationalisering en rendement dominante thema’s

zijn in een samenleving, is cultuur als tegenkracht van cruciaal belang.’⁵ Deze mooie woorden nemen niet weg dat voor het legitimeren van overheidssteun van de kunsten wordt verwacht dat zij aantonen dat ze gunstige effecten hebben op relevante zaken als creativiteit, sociale cohesie en (nationale) identiteitsvorming. Dat is allerm minst eenvoudig. Voor kunstenaars staat de intrinsieke of artistieke waarde van hun werk veelal voorop, wat betekent dat zij hun werk in principe niet produceren met externe effecten voor ogen. *Community art*, waarbij kunstenaars met wijkbewoners of andere belanghebbenden artistieke projecten opzetten rond sociale vraagstukken, vormt een belangrijke uitzondering hierop. Dat maakt het ook ingewikkeld om te bedenken welke ‘werkzame componenten’ hun werk zou moeten bevatten om bijvoorbeeld sociale cohesie te bevorderen. Daar komt bij dat dergelijke effecten sowieso lastig meetbaar zijn, omdat sociale cohesie door talloze factoren beïnvloed kan worden, waarvan kunstbeleving er maar één is, en die bovendien moeilijk te isoleren is in onderzoek.

Ik zal niettemin proberen om in deze bijdrage een overzicht te geven van wat we weten over de relatie tussen cultuur en sociale cohesie, waarbij ik me in belangrijke mate baseer op het rapport *De waarde van cultuur*, een rapport van het Onderzoekscentrum Arts in Society van de Rijksuniversiteit Groningen dat in

2014 verscheen.⁶ In dit rapport onderscheiden de auteurs de volgende potentiële effecten van cultuur: cognitieve effecten, effecten op gezondheid, ervaringswaarden, economische effecten en sociale effecten. Ik beperk me hier tot de sociale effecten, waaronder het bevorderen van cohesie valt. Sociale samenhang en leefbaarheid zijn belangrijke thema's voor beleidsmakers, en het bevorderen van cohesie is een veelgebruikte legitimering voor cultuurbeleid.

Gedeelde normen en waarden

De concrete vraag is in hoeverre kunst kan bijdragen aan het creëren van gedeelde normen, waarden en identiteiten. Daarvoor is het nodig dat mensen onderling relaties aangaan. Daarbij kan een onderscheid gemaakt worden tussen bindende en overbruggende relaties, ofwel relaties binnen bestaande groepen versus relaties met (leden van) andere groepen dan die waartoe men zichzelf rekent. Beleid gericht op sociale cohesie benadrukt vaak de versterking van overbruggende relaties, via welke men banden aangaat met de 'ander' en zo de eigen horizon verbreedt, waardoor er mogelijk meer begrip ontstaat voor die ander. Het unieke belang van kunst kan hier vooral aangetoond worden indien eventuele (externe) effecten zich voordoen dankzij de intrinsieke waarde van kunst. Dat betekent dat cohesie wordt bevorderd doordat mensen via kunst leren anders naar de werkelijkheid te kijken. Effecten op cohesie die ontstaan omdat mensen bijvoorbeeld samenwerken aan een project, kunnen namelijk ook via andere dan artistieke activiteiten worden bewerkstelligd, zoals een sportevenement of een straatbarbecue. Niettemin tonen meerdere onderzoeken

Bron: Pixabay

overtuigend aan dat personen die meer aan diverse vormen van kunst en cultuur participeren, een groter en heterogener sociaal netwerk hebben.⁷

Dat is alvast mooi, maar de vraag is waardoor die relatie tot stand komt.

Het rapporteren van correlaties tussen, pakweg, iemands culturele activiteiten en kenmerken van diens sociale netwerk, toont nog niet aan dat er een causaal verband tussen beide fenomenen bestaat. Onderzoek dat in staat is om die causaliteit beter in kaart te brengen, laat evenwel zien dat het bezoeken van kunstzinnige activiteiten tot meer overbruggend cohesief gedrag leidt (dus tot contacten met ‘anderen’) dan het bezoeken van sportevenementen.⁸ De verschillen tussen sport- en kunstbezoek vertonen zich vooral op het ideële vlak, ofwel op het terrein van waarden en normen, en niet zozeer op het relationele vlak, dat meer het aangaan van relaties op zich weergeeft. Kunstbezoek, maar ook actief zijn als amateurkunstenaar, leidt er dus inderdaad toe dat mensen zich anders, meer cohesief, gaan verhouden tot anderen. Ook onderzoek naar de omgang met erfgoed, inclusief museumbezoek, laat overtuigend zien dat dit cohesie en gevoelens van het thuishoren op een bepaalde plaats of in een bepaalde gemeenschap kan bevorderen.⁹ In dit soort onderzoek blijkt veelal dat de bevordering van cohesie door de kunsten vooral verloopt via de versterking van sociaal kapitaal, ofwel de sociale netwerken die gevormd worden. Dat is ook een mechanisme waarlangs individuele effecten van cultuurdeelname zich vertalen naar het maatschappelijk niveau. Deze effecten kunnen verder worden versterkt doordat kunst

tegelijk ideële veranderingen kan bewerkstelligen, die niet alleen voortkomen uit de toegenomen omgang met de ander, maar een zelfstandig effect kunnen hebben op hoe men die ander waarneemt en waardeert.

Kunst slaagt er vaker in om mensen de wereld met andere ogen te laten bekijken dan andere vormen van vrijetijdsbesteding

Emotioneel effect

Zoals gezegd is het lang niet altijd mogelijk om sociale effecten van cultuurdeelname

via grootschalig kwantitatief onderzoek vast te stellen. Onderzoekers doen daarom vaak een beroep op meer kwalitatieve indicatoren van de invloed die cultuurdeelname kan hebben, door verhalen van deelnemers of het publiek op te tekenen. Dat is nodig omdat de mogelijke effecten van cultuurdeelname zeer divers kunnen zijn en zich dus moeilijk laten vertalen naar gestandaardiseerde meetinstrumenten.

Volgens de auteurs van *De waarde van cultuur* is het ‘juist in een complex samenspel tussen levensdomein, de individuele biografische logica en de individuele motieven dat de betekenis van sociaal-culturele praktijken bepaald wordt’.¹⁰ Bezoekers van voorstellingen of exposities vinden het vaak op de eerste plaats van belang dat zij door hun bezoek emotioneel geraakt worden of aan het denken worden gezet. De mate waarin dat gebeurt, laat zich niet op een voorspelbare manier vertalen in sociale effecten. Bewijs voor sociale effecten bestaat dus, maar is gefragmenteerd, omdat het veelal afkomstig is van uiteenlopende losse projecten die we niet eenvoudig kunnen generaliseren naar wetmatigheden. Wel weten we dat kunst er vaker in slaagt om mensen de wereld met andere ogen te laten bekijken dan andere vormen van vrijetijdsbesteding.¹¹ De nieuwe inzichten die daaruit kunnen volgen, leiden niet per

se tot grote eensgezindheid. Maar, zo stellen de auteurs van *De waarde van cultuur* terecht: ‘Gemeenschapsvorming en ook cohesie zijn juist gediend met dissensus en kritisch burgerschap.’¹² Een dergelijke geïnformeerde, kritische houding zou juist aanleiding kunnen geven tot dialoog en het vergroten van wederzijds begrip.

Ondanks de grote en, deels, aangetoonde potentie van kunst als bevorderaar van sociale cohesie, staan er nog veel vragen open. Cultuurdeelname hangt samen met allerlei moois, zoals cohesie, tolerantie, begrip en het gevoel tot een gemeenschap te behoren, maar of kunst daarbij steeds de aanjager is, kan lang niet altijd worden vastgesteld. Het is bijvoorbeeld goed denkbaar dat een tolerante houding mensen ertoe aanzet om kennis te nemen van kunst, of dat personen met een breder sociaal netwerk vanwege dat netwerk in aanraking komen met allerlei vormen van kunst, en niet andersom. Hoewel er veel bewijs is voor het bestaan van deze samenhangen, is de interpretatie ervan niet altijd duidelijk. Daarnaast kan kunst ook negatieve effecten hebben, zoals wanneer deelnemers zich afzonderen van degenen die hun favoriete kunst niet snappen of waarderen. Anderen kunnen zich juist weer afzetten tegen kunstliefhebbers die zij als elitair of aanstellerig zien.

Regiofunctie

Kunst is derhalve geen wondermiddel waarmee we eenvoudig een betere samenleving kunnen realiseren. Om wel als zodanig te kunnen werken, is het van belang dat kunst mensen actief betreft en een rol speelt in hun dagelijks leven.

De Groningse hoogleraar Hans van Maanen pleit er daarom voor om kunstinstellingen in eerste instantie voor hun eigen regio te laten werken.

Dit stelt instellingen in staat om, bij voorkeur vanuit hun eigen accommodatie, structurele verbindingen aan te gaan met partners uit het bedrijfsleven, het onderwijs of het openbare leven. Naast (internationaal) rondreizende producties of tentoonstellingen zouden zij jaarlijks een grootschalig evenement kunnen aanbieden dat een must is voor de meeste inwoners van hun stad of regio. Op die manier, aldus Van Maanen, fungeert zo’n kunstinstelling als ‘een soort octopus die met zijn tentakels de hele regio bestrijkt en een groot deel van het maatschappelijk leven raakt’.¹³ Het voornaamste doel van dit alles zou volgens Van Maanen de ontwikkeling van de verbeeldingskracht van de bevolking moeten zijn.

Inderdaad, kunst gaat primair over verbeelding en niet over amusement, sociale cohesie of geld verdienen. Het bijzondere van kunst zit hem juist in de intrinsieke waarde, die lastig kwantificeerbaar is en daarom moeilijk meetbaar te maken.

Toch is die intrinsieke waarde steeds minder toereikend om beleidsmakers te overtuigen van de noodzaak om kunst te steunen.¹⁴ Het gevaar van legitimering via extrinsieke effecten, zoals het bevorderen van sociale cohesie, is dat de kunsten op dat vlak overvraagd worden. Bovendien kan het feit dat die effecten zo moeilijk aan te tonen zijn, juist tot legitimatieverlies leiden. De WRR pleit daarom voor een herwaardering van de intrinsieke waarde van cultuur in het beleid.¹⁵ Laten we niet

Het feit dat maatschappelijke effecten van kunst moeilijk aan te tonen zijn, kan juist tot legitimatieverlies leiden

vergeten dat cultuur, wil zij een maatschappelijke impact realiseren, eerst en vooral het individu moet prikkelen, of het nu een theaterbezoeker, een amateurmuzikant of een romanlezer betreft. Daarvoor moet kunst verwijzen naar iets wat groter is dan het werk zelf en verder reikt dan de maker. Kunst draagt de mogelijkheid van transcendentie in zich. Pas als kunst mensen boven zichzelf uittilt, bewerkstelligt zij een verandering in haar publiek of beoefenaars. Daarom zou het, ook wanneer men hecht aan sociale effecten, altijd in eerste instantie om de intrinsieke waarde moeten gaan. Slechts via die intrinsieke waarde kunnen externe effecten tot stand komen die uniek zijn voor de kunsten.

-
- 1 Vuyk, K. (2008). De controverse over de waarde van kunst. *Boekman*, 20(77), 6-12.
 - 2 Smithuijsen, C. (2011). Prepare for landing: Kunst op zoek naar geborgenheid. *Boekman*, 23(87), 6-12.
 - 3 Zijlstra, H. (2011). *Meer dan kwaliteit: Een visie op cultuurbeleid*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
 - 4 Bussemaker, J. (2013). *Cultuur beweegt: De betekenis van cultuur in een veranderende samenleving*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
 - 5 Van Engelshoven, I. (2018). *Cultuur in een open samenleving*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, p. 3.
 - 6 Gielen, P., Elkhuizen, S., Van den Hoogen, Q., Lijster, T. & Otte, H. (2014). *De waarde van cultuur*. Brussel: Socius.
 - 7 Mark, N. (1998). Birds of a feather sing together. *Social Forces*, 77(2), 453-485; Lizardo, O. (2006). How cultural tastes shape personal networks. *American Sociological Review*, 71(5), 778-807; Vlegels, J. & Lievens, J. (2013). Is de culturele omnivoor een sociale omnivoor: Netwerkenmerken van omni- vs. univoren. *Tijdschrift voor Sociologie*, 34(3-4), 457-480.
 - 8 Otte, H. (2015). *Binden of overbruggen? Over de relatie tussen kunst, cultuurbeleid en sociale cohesie* (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
 - 9 Bradley, D., Bradley J., Coombes, M. & Tranos, E. (2009). *Sense of place and social capital and the historic built environment: Report of Research for English Heritage*. Newcastle: CURDS/ICCHS/BR&C; Holden, J. & Jones, S. (2006). *Knowledge and inspiration: The democratic face of culture*. Londen: Demos/Museums, Libraries and Archives Council.
 - 10 Gielen et al. (2014), pp. 71-72.
 - 11 Zie bijvoorbeeld: Otte (2015); en Eisner, E.W. (2004). *The arts and the creation of mind*. New Haven: Yale University Press.
 - 12 Gielen et al. (2014), p. 84.
 - 13 Van Maanen, H. (2017). *Kunst in de kop van de koopman: Beknopt verslag van twintig jaar klagen over Nederlandse cultuurpolitiek*. Groningen: Passage, p. 15.
 - 14 Zie ook: Smithuijsen, C. (2018). Verzuiling, verzorging, verzakelijking: Rijkscultuurbeleid 1918-2018. In P. Slaman et al. (red.), *In de regel vrij: 100 jaar politiek rond onderwijs, cultuur en wetenschap* (pp. 199-223). Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
 - 15 Schrijvers, E., Keizer, A.-G. & Engbersen, G. (red.). *Cultuur herwaarderen*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
-

De desastreuze gevolgen van het neoliberale beleid

Dat het CDA zwijgend met de bezuinigingen op kunst en cultuur onder Rutte I is meegegaan, past niet bij de partij. Eerder hadden juist de christendemocraten de intrinsieke waarde van kunst benadrukt en als enige partij consequent op het belang van amateur- en volkskunst gewezen. Zeker nu het neoliberale marktdenken domineert, is er behoefte aan een doordachte cultuurvisie die waarde hecht aan traditie, regio en identiteit.

door **Robbert van Heuven** De auteur is theaterjournalist en dramaturg.

Niemand vloog in de gordijnen. Er volgde vooral – zowel bij de politiek als bij de cultuursector – wat verveeld-lacherig schouderophalen toen VVD-cultuurwoordvoerder Thierry Aartsen zich afgelopen najaar even lekker populistisch probeerde te profileren. In aanloop naar de cultuurbegrotingsbehandeling in de Tweede Kamer liet Aartsen weten dat naar zijn mening de rijkssubsidieverdeling op het gebied van cultuur volledig scheef is. ‘Dat moet eerlijker. Op volkscultuur wordt in Den Haag nog weleens neergekeken’, zei hij tegen *de Volkskrant*. ‘Er gaat 7 miljoen euro naar het Concertgebouw dat per jaar 210.000 bezoekers trekt. En nul euro naar het bloemencorso, waar op één dag 100.000 mensen heengaan. Dat vind ik raar.’¹ Het Concertgebouw en gemeenteraadsleden die bloemencorso’s subsidiëren sloegen Aartsen dezelfde dag nog met wat feiten om de oren en dat was dan dat.

Cultuurstokpaardje

Opvallend was hoe makkelijk het vuige, feitenvrije populisme van Aartsen plat op zijn rug viel. Wat minder opviel, was dat Aartsen er opportunistisch met het voormalige cultuurstokpaardje van de christendemocraten vandoor ging. En bovendien de jarenlang door de VVD gepropageerde neoliberale cultuuragenda losliet, waarin cultuur alleen economische waarde vertegenwoordigt en cultuurinstellingen zo snel mogelijk van het subsidie-infuus af moesten. Jarenlang waren amateur- en volkskunst en cultuur in de regio de onderwerpen waarop door het CDA werd gehamerd in de cultuurcommissie van de Tweede Kamer. Daar werd door de collega’s nogal eens lacherig over gedaan, stelde CDA-portefeuillehouder Nicolien van Vroonhoven-Kok in 2007 terecht vast in een interview dat ik met haar had.² Die lacherigheid hing evenveel samen met een wat neerbuigende houding ten

opzichte van volkscultuur in de commissie als met de ijzeren consequentie waarmee door de christendemocraten op dat aambeeld werd geslagen. ‘Daar heb je ze weer met hun amateurs in de regio’, was dan ook geregeld de verzuchting bij collega-politici en de cultuursector. In het interview haalde Van Vroonhoven-Kok daar de schouders over op: ‘Wij mogen als politici ook een eigen oordeel hebben over welke kunstvormen en kunstuitingen wij waardevol of minder waardevol vinden voor onze samenleving. Daar moeten we niet te bang voor zijn.’

De aandacht voor die onderwerpen sloot bovendien aan bij het kabinetsbeleid. In het regeerakkoord van het kabinet-Balkenende IV (2007-2010) werden cultuurparticipatie, amateurkunst en volkscultuur expliciet genoemd, en onder PvdA-minister Plasterk van datzelfde kabinet werd in 2009 het Fonds voor Cultuurparticipatie opgericht, dat tot doel heeft volkscultuur, cultuureducatie en amateurkunst met rijkssubsidie te ondersteunen.

Werkloos

Maar in 2010 stapte het CDA in een wankele regeringsconstructie met VVD en PVV. In de heftige naweën van de economische crisis moest er worden bezuinigd en de cultuursector was zo’n beetje als eerste aan de beurt. Op de iets meer dan 900 miljoen euro rijksbijdrage per jaar werd ongeveer een derde gekort. Er verdwenen instellingen, er raakten mensen werkloos en de begrotingen van de

cultuurfondsen – die de kleine instellingen en individuele kunstenaars ondersteunen – werden kleiner. Natuurlijk was de cultuursector bezorgd over het verlies van banen en instellingen, maar wat de sector nog veel meer raakte, was de denigrerende toon waarmee VVD-staatssecretaris Halbe Zijlstra over kunst en cultuur praatte en de manier waarop zijn beleid haaks stond op wat hij

Vooraf de denigrerende toon waarmee Zijlstra over kunst praatte, raakte de sector

beweerde in de cultuursector te willen bewerkstelligen.

Het idee achter de bezuinigingen was volgens Zijlstra dat cultuurinstellingen te weinig oog hadden voor het publiek en geld uit de markt (of ‘te veel aan het subsidie-infuus hingen’). Ze waren vervreemd van het publiek en de overheid betaalde voor het gebrek aan bezoekers. Om verschillende redenen was dat een problematische opstelling. Al sinds de jaren tachtig (!) bestond er een verplicht eigen inkomstenquotum voor culturele instellingen, die een kabinetsperiode eerder al door minister Plasterk was opgehoogd. En de meeste instellingen zaten daar nog ruim boven: in 2009 bestonden de inkomsten van rijksgefinancierde instellingen voor 39 procent uit eigen inkomsten. Het nieuwe kabinet schafte bovendien alle maatregelen af die de kunstsector hielpen precies te doen wat Zijlstra zei te willen. Zo werd de matchingregeling van Plasterk, die instellingen beloofde als ze meer geld uit de markt haalden, vervangen voor een vage geefwet waarvan iedere deskundige waarschuwde dat hij niet zou werken. Het idee was om de belastingaftrek voor giften aan zogenoemde culturele ANBI’s te versoepelen.

Subsidieonafhankelijk

Maar waarom zouden individuen of bedrijven midden in een economische crisis investeren in cultuur? Zeker als het kabinet zelf laat weten cultuur maar onzin te vinden? Verder werd de succesvolle regeling om beginnende kunstenaars met behulp van een bedrag kleiner dan de bijstand te helpen subsidieonafhankelijk te worden (de WWIK) geschrapt. Door de korting op de cultuurfondsen verminderde ondertussen de subsidie voor instellingen die vanwege hun experimentele karakter een kleiner publiek trokken, maar bleven de grote instellingen redelijk ongemoeid. Terwijl die nu juist (denk bijvoorbeeld aan De Nationale Opera) makkelijker in staat zouden moeten worden geacht geld uit de markt te halen dan hun kleinere collega-instellingen. Kortom: hoewel de toon van de staatssecretaris onversneden neoliberal was, maakte de praktijk het kunstenaars en instellingen juist moeilijker om zich (in een economische crisis) meer zelfstandig in de markt te positioneren. Over de vraag waarom de kunstmarkt misschien wel anders functioneert dan pakweg de aandelenmarkt (bijvoorbeeld omdat een symfonieorkest door de aanwezigheid van een grote hoeveelheid hoogopgeleide muzikanten nooit tegelijk economisch rendabel en voor elke burger betaalbaar kan zijn) werd geen woord gesproken.

Dat laatste was overigens niet alleen de schuld van de VVD. Zoals in bijna elke maatschappelijke sector was het neoliberale marktjargon al sinds de jaren negentig de kunsten binnengeslopen. Onderzoekers als Richard Florida en Gerard Marlet, die betoogden dat kunst en

cultuur goed zijn voor de huizenprijzen, hoogopgeleiden aantrekken en daarmee voor een belangrijke mate bijdragen aan de stedelijke economie, werden als helden onthaald.

Want ineens kon het nut van cultuur zogenaamd objectief en in economische termen worden beschreven. Maar met de overname van het neoliberale discours ging ook iets verloren: de gedachte dat kunst en cultuur ook een opzichzelfstaande, intrinsieke waarde kunnen hebben, of kunnen bijdragen aan het algehele welbevinden of zelfs aan de democratie. '[H] et gevolg van deze strategische mimicry', schreef sociaal geograaf Ewald Engelen in *De Groene Amsterdammer*, 'is dat zo langzamerhand niemand meer de taal beheerst om een overtuigend pleidooi te houden voor publieke investeringen in zaken die niet reduceerbaar zijn tot plat economisch belang. Het zal nuttig zijn of het zal niet zijn.'³

Met de overname van het neoliberale discours ging de gedachte verloren dat kunst een intrinsieke waarde heeft

Stilte

Opvallend tijdens de bezuinigingen van Rutte I met zijn neoliberale discours was de oorverdovende stilte vanuit het CDA. De partij was een kabinetsperiode eerder nog medeverantwoordelijk geweest voor een poging om de vermeende kloof tussen kunst, cultuur en het publiek te verkleinen met een beroep op de intrinsieke waarde van kunst en met behulp van maatregelen die aantoonbaar werkten. Nu stond de partij toe dat een aantal van die maatregelen na een paar jaar weer werd ontmanteld. Tegelijkertijd valt aan te nemen dat een van de redenen dat Zijlstra's retoriek haaks stond op zijn beleid, was dat het CDA binnenskamers niet toestond dat het roer in het cultuurbeleid helemaal omging richting radicale marktwerking. In ruil daarvoor

had de partij wel de populistische retoriek van haar coalitiepartij te gedogen door zelf opportuun politiek geheugenverlies te veinzen en verder te zwijgen.

Hier wreekte zich bovendien het gebrek aan een echt doordachte cultuurvisie bij de christendemocraten. Je kunt van het opheffen van cultuursubsidies ten faveure van marktwerking van alles vinden, maar het is wel een ideologische visie. Het CDA zette in de campagne van 2010 de – gezien de tijdgeest – al wat sleets geworden cultuurvisie van de jaren daarvoor voort. ‘Cultuur verbindt mensen. Het is een uitdrukking van het geheel van onze waarden en draagt wezenlijk bij aan onze identiteit. Kennisnemen van elkaars cultuuruitingen kan groepen mensen dichter bij elkaar brengen, draagt bij aan het opbouwen en bijeenhouden van een samenleving die als echte gemeenschap beleefd wordt’, schreef het in het verkiezingsprogramma.⁴ Juist doordat het probeerde een andere dan een neoliberale visie op cultuur te formuleren, was het CDA – zeker in een economische crisis – niet opgewassen tegen de veel helderdere en bij kiezers populairdere marktboodschap van PVV en VVD, die bovendien niets moesten hebben van verbinding maken en bij elkaar brengen.

Schade

Het beleid van Zijlstra richtte behoorlijke schade aan: er verdwenen instellingen en de ongelijkheid tussen de grote en kleine instellingen groeide. Een voorbeeld is de museumsector, waar een aantal grote musea blockbustertentoonstellingen organiseert

Bron: iStock

ten koste van kleine musea die de middelen daarvoor niet hebben. De druk op de beperkte middelen bij de cultuurfondsen is groot, en voor jonge kunstenaars is het moeilijk om ertussen te komen. In de naweeën van de economische crisis en door het voorspelde falen van de geefwet is het lastiger geworden om geld uit de markt te halen via bijvoorbeeld sponsoring. Daarbij wreekte het zich de afgelopen jaren ook dat het imago van cultuur van overheidswege werd aangetast. Omdat kunstinstellingen niet willen dat de artistieke kwaliteit en het publieksbereik lijden onder het gebrek aan middelen zijn de arbeidsomstandigheden, zeker voor freelancers en individuele kunstenaars, slecht. Veel werk dat voorheen door betaalde krachten werd gedaan, wordt nu gedaan door vrijwilligers. Minister Van Engelshoven en de sector zelf proberen met de Fair Practice Code iets aan deze precaire werkomstandigheden te doen. Maar de grootste schade lag als gezegd in de populistische framing, die de kloof tussen publiek en kunst vooral vergrootte en het draagvlak verkleinde.

Gemeenschap

Het CDA had in 2010, tegen de tijdgeest in, wel degelijk een punt met zijn stelling dat het investeren in amateur- en volkskunst belangrijk is. Kunst en cultuur spelen een belangrijke rol in een democratie en bij het creëren van een gemeenschap, omdat ze vragen stellen over waar we vandaan komen (traditie, normen en waarden) en waar we naartoe willen (experiment, onderzoek en het bevragen van diezelfde normen en waarden). In die zin is er één ding dat de cultuursector na de periode-Zijlstra in zijn oren heeft geknoopt: dat er beter moet worden uitgelegd welke waarde kunst heeft in het dagelijks leven van mensen, en dat kunst kan bijdragen in het nadenken over vragen die in de samenleving spelen. Als de huidige tijden van identiteitspolitiek iets leren, is het dat grote culturele vragen de samenleving meer dan ooit bezighouden.

Het is dan ook opvallend dat het hieromtrent nog steeds zo stil blijft bij het CDA. In de veelbesproken HJ Schoo-lezing van Sybrand Buma ging het nergens over de rol die kunst en cultuur kunnen spelen in het behouden en vormen van identiteit en collectieve waarden.⁵ De christendemocraten laten daarmee een kans liggen om een meer doordachte conservatieve opvatting over kunst en cultuur te berde te brengen die aansluit bij Buma's opvatting over identiteit, en waar volks- en amateurkunst en cultuur uit de regio een rol in spelen. Als er in de kunstsector ergens behoefte aan is – meer nog dan aan middelen – dan is het aan een doordachte cultuurvisie en bijbehorend beleid. En die is gezien het gedachtegoed en het verleden van de partij, mogelijk toch nog altijd eerder te vinden bij het CDA dan bij de VVD.

1 Korteweg, A. (2018, 16 november). VVD omarmt volkscultuur, met Thierry Aartsen voorop: 'Er gaat 7 miljoen naar het Concertgebouwworkest en nul naar het bloemencorso. Dat vind ik raar'. *de Volkskrant*.

2 Van Heuven, R. (2007). Kunst in de portefeuille: Nicolien van Vroonhoven-Kok (CDA). *Theatermaker: Tijdschrift voor theater, muziek en dans*. Geraadpleegd via <http://www.robbertvanheuve.nl/archief/interviews/nicolienvanvroomhovens.html>

3 Engelen, E. (2012, 21 maart). Economie Nuttigheidsgezever. *De Groene Amsterdammer*, 136(12).

4 CDA (2010). *Slagvaardig en samen: Verkiezingsprogramma 2010-2015*. Den Haag: CDA.

5 Buma, S. (2017). 'Verwarde tijden!' die om richting vragen. *HJ Schoo-lezing 2017*. Amsterdam: Elsevier Weekblad.

In dit *Intermezzo* komt Abraham Kuyper (1837-1920) aan het woord, oprichter van de ARP. In oktober 1898 hield hij op het Princeton Theological Seminary (PTS) in de Verenigde Staten zijn zes Stone-lezingen over het calvinisme. De vijfde was getiteld 'Het calvinisme en de kunst'. Hoe keek deze theoloog en politicus aan tegen de rol van kunst in de samenleving?

Kunst los van religie

'Calvijn, zo luidt de uitspraak, was persoonlijk van kunstzin verstoken, en het calvinisme dat in Nederland de Beeldenstorm aandurfde, is voor kunstwaardering, laat staan voor kunstproductie, niet vatbaar. Daarom [...] over dit blind vooroordeel een kort woord. Ongetwijfeld was Luther [...] artistieker van aanleg dan Calvijn, maar wat bewijst dit? Omdat Socrates [...] feitelijk alle zin voor het schone miste, zult u daarom aan het hellenisme zijn lauweren op kunstgebied betwisten? [...] Ja, het zij met eerbied uitgesproken, is ook maar uit één enkel verhaal in de evangeliën te bewijzen dat Christus zelf voor kunst gepleit en om kunst geroepen heeft? Als u op deze vragen ontkennend moet antwoorden, geeft u dit daarom het recht om te loochenen dat het christendom voor het kunstleven van zeldzaam hoge betekenis is geweest?'

Abraham Kuyper

'Religie en kunst hebben elk een eigen levenssfeer, sferen die, aanvankelijk nauwelijks onderscheiden en daarom ineengemengd, bij rijker ontwikkeling vanzelf uiteengaan. [...] Dienovereenkomstig *kon* en *mocht* dus het religieus calvinisme geen eigen kunststijl uit zijn religieus beginsel ontwikkelen. Het te doen, zou een terugzinken op lager standpunt zijn geweest.'

'Dit samenvattende, mag men dus zeggen dat Calvijn de kunst in al haar vertakkingen eerde als een gave Gods, nader als een gave van de Heilige Geest; dat hij de machtige uitwerking van de kunst op het gemoedsleven ten volle begreep; dat hij haar bestemming zag in het verheerlijken van God die ze ons schonk, in de veredeling van het leven, in het ons schenken van hoger genot, en zelfs van gewoon vermaak; en dat hij, wel verre van in haar slechts een nabootsing van de natuur te zien, haar de roeping toeschreef om ons een *hogere* werkelijkheid te ontsluiten dan deze zondige en ingezonken wereld ons bood.'

‘Reeds herhaaldelijk vestigde ik uw aandacht op de hoge betekenis van het leerstuk van de “algemene genade”, en ook hier, bij de kunst, kom ik daarop terug. Wat kerkelijk zal zijn moet het geloofsstempel dragen en christelijke kunst kan alleen van gelovigen uitgaan. [...] Daartegenover echter spreekt Calvijn het uit dat de artes liberales gaven zijn, die God [...] door elkaar en onverschillig aan gelovigen en niet-gelovigen heeft toebedeeld, ja die blijkens de historie zelfs in milder mate juist buiten de geloofskring geblonken hebben. [...] Was zo Israël uitverkoren voor de religie en de triomf van het Godsrijk, dit belette in het minst niet dat het Griekse volk door God was uitverkoren voor het wijsgerig leven en de kunstopenbaring [...]. Zo *kon* dus niet alleen, maar zo moest het calvinisme erkennen dat het Griekse volk het primordiale kunstvolk bij Gods gratie was geweest, dat de kunst, juist dankzij die klassieke ontwikkeling, een zelfstandige uiting van ons menselijk leven was gebleken.’

Plant op eigen wortel

‘Daartoe heeft Hij voor die mensheid allerlei onderscheidene levensuitingen besteld, en onder die levensuitingen neemt ook de kunst een zelfstandige plaats in. Die kunst openbaart ons scheppingsordinantiën, die noch wetenschap, noch staatsbeleid, noch religieus leven, noch zelfs de religie geven kan. Ze is een plant die groeit en bloeit op eigen wortel, en zonder nu te ontkennen dat ook deze plant tijdelijk steun en stut kan behoeven, en dat de kerk haar in vroeger dagen die steun op kostelijke wijze geboden heeft, eiste toch het calvinistisch beginsel dat ook die plant van de kunst ten slotte kracht zou winnen, om, zonder stut, op eigen stam haar kroon omhoog te heffen, en erkende het dat de wet van existentie en groei voor deze plant van de kunst het eerst en het helderst door de Griekse kunstenaar is ingezien, zodat daarom alle hogere kunst steeds weer aan die klassieke ontwikkeling haar zuivere aandrift heeft te ontlene.’

‘Het calvinisme dat krachtens zijn beginsel noch kathedraal stichtte, noch paleizen bouwde, noch om amfiteaters riep, kon geen machtige architectonische scheppingen doen verrijzen, en kon dus evenmin drang wekken om de ledige nissen van zo reusachtige gebouwen te bevolken met scheppingen der beeldhouwkunst. De verdienste van het calvinisme voor de kunst ligt dan ook elders, niet in de objectieve, maar uitsluitend in de meer subjectieve kunsten, die zonder de steun van miljoenen aan schatten en zonder hulp van de marmergroeve, vrij opbloeien uit ’s mensen geest.’

‘Geen kerkmacht leidde de kunstenaar nu meer, geen geldmacht uit het paleis bond hem. Het was de kunstenaar als *mens*, die vrij onder *mensen* wandelend, heel iets anders en veel rijkers *in* en *achter* dat menselijk leven ontdekte dan de diepste zieners op het gebied der kunst eertijds ook maar van verre gegist hadden. [...] En zo werd [...] dankzij de vrijheidszin die het calvinisme in het hart der volkeren deed ontwaken, in dat gewone, maar zo rijke menselijke leven voor de kunst een geheel nieuwe wereld ontsloten, en het is uit de rijke inhoud van die nieuw ontdekte wereld, dat de Nederlandse schilderschool, door een oog voor het kleine en onbeduidende, door een hart voor het lijden van de mensheid te hebben, die wondere kunstschat op het doek heeft gebracht die nu nog haar roem vereeuwigt, en de weg tot nieuwe kunstverovering voor alle volken ontsloten heeft.’

Naar een regionalisering van het cultuurbeleid

De bezuinigingen onder Rutte I, waarvoor ook het CDA verantwoordelijk was, hebben een gat geslagen in de culturele sector. Gelukkig heeft het herstel inmiddels ingezet en hebben veel provincies kunst en cultuur in de tussentijd hooggehouden. Dat past bij de grote waarde die Nederlanders hechten aan kunst en cultuur, zowel de professionele als de amateuristische. Meer regionalisering van het cultuurbeleid is echter nodig.

door Joop Daalmeijer De auteur is oud-voorzitter van de Raad voor Cultuur en voorzitter van de Raad van Toezicht van de Hogeschool voor de Kunsten Utrecht.

Heeft de christendemocratische politiek echte belangstelling voor kunst en cultuur? Op basis van ervaringen uit het recente verleden moet het antwoord 'nee' zijn. Het CDA is namelijk samen met de VVD en de gedoogsteunpartij PVV (het kabinet-Rutte/Verhagen van 2010-2012) medeverantwoordelijk voor de bezuinigingen op de cultuurbegroting van 200 miljoen euro. Dat is een korting van 21%.

In totaal krijgen in 2013 173 culturele instellingen geen enkele overheidssubsidie meer. 41 ervan moeten daardoor stoppen, de andere gaan op eigen kracht, zonder overheidssteun, door. De klappen vallen vooral buiten de Randstad: Danshuis Station Zuid (Tilburg), Museum De Paviljoens (Almere), Theater de Citadel (Groningen), Kunstvereniging Diepenheim (Overijssel), SCHUNCK* (Heerlen) en Vleeshal (Middelburg).

De culturele sector wordt gesubsidieerd door het rijk via de culturele basisinfrastructuur (BIS) en door fondsen: het Fonds Podiumkunsten (voor muziek, muziektheater, dans, festivals en alle vormen van professionele podiumkunsten), het Fonds voor Cultuurparticipatie (voor vernieuwing in de kunst, cultuureducatie en vooral amateuristische cultuurbeoefening), het Mondriaan Fonds (voor beeldende kunst en erfgoed), het Nederlands Filmfonds (voor speelfilms, documentaires, animatiefilms en korte films), het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie (voor architectuur, vormgeving en e-cultuur) en het Nederlands Letterenfonds (voor schrijvers, vertalers, uitgeverij en literaire festivals).

Provincies

Ook provincies financieren kunst en cultuur, maar in 2010 spreken de provincies met elkaar af zich te beperken tot kerntaken. Het Interprovinciaal Overleg (IPO) schrijft dat de provinciale overheid haar rol in deze sector zou moeten beperken tot cultuureducatie, erfgoed en tot het waarborgen van de spreiding en diversiteit in de regio. Een aantal provincies snoeit daarop cultuursubsidies terug. Zuid-Holland en Noord-Holland gaan daarbij het verst.¹

Steden korten tussen 2010 en 2016 eveneens de cultuursubsidies. Het totale gemeentelijke cultuurbudget vermindert in deze jaren met 21%. Alleen al in 2010 wordt voor 125 miljoen euro geschrapt. Dat heeft niet alleen gevolgen voor de professionele kunst, maar ook voor de amateuristische. Het aantal stedelijke centra voor amateurkunsten daalt in 2013 tot zo'n 65 centra.² Zo verliest Muzerije in Den Bosch tussen 2010 en 2017 een miljoen aan subsidie. CKE (Centrum voor de Kunsten Eindhoven) levert een kwart van de subsidie in. Een mooi voorbeeld is de kleine gemeente Uitgeest, waar hardhandig in het cultuurbudget is gesneden: de bibliotheek is gesloten, en dorpshuis en cultureel podium De Zwaan draait grotendeels op vrijwilligers.³

Volgens Sociaal en Cultureel Planbureau zijn dit de overheidsuitgaven aan cultuur in 2017: OCW 801,6 miljoen, provincies 301,5 miljoen, en gemeenten 1.826,8 miljoen euro. Totaal dus bijna 2.930 miljoen euro.⁴ In de regio bestaat de indruk dat de rijks gelden vooral naar de Randstad gaan.

Madeleine van Toorenburg (CDA) is daarover in een Kamerdebat met minister Bussemaker op 2 juni 2016 het duidelijkst.⁵ Zij berekent dat in de huidige cultuurplanperiode (2017-2020) het rijk per inwoner van de Randstad 250 euro aan kunst en cultuur uitgeeft, en voor een inwoner van Brabant slechts 3 euro. Andere Kamerleden becijferen dat van het rijksbudget ongeveer 70% naar Noord- en Zuid-Holland gaat, en dat alle andere provincies de resterende 30% moeten verdelen. Een echt, onafhankelijk onderzoek naar de besteding van de rijks cultuurmiddelen is in het debat helaas niet beschikbaar.

De kabinetten-Rutte II (VVD en PvdA; 2012-2017) en III (VVD, CDA, ChristenUnie en D66; vanaf 2017) hebben de landelijke bezuinigingen op kunst en cultuur voor een deel teruggedraaid. In 2018 komt 25 miljoen euro extra beschikbaar, in 2019 50 miljoen, in 2020 80 miljoen, en in 2021 nog eens 80 miljoen. Het geld moet onder meer besteed worden aan talentontwikkeling en vernieuwing. Met deze extra middelen zijn niet alle problemen opgelost, maar is er voor een aantal instellingen en kunstenaars wel wat lucht gekomen.

Slachtoffers

Wie zijn de echte slachtoffers van de bezuinigingen? Dat zijn de kunstenaars. Voor een groot deel zijn ze gedwongen zzp'er geworden of hebben een dienstverband

De korting op het gemeentelijke cultuurbudget heeft gevolgen voor de professionele én de amateuristische kunst

van nog maar 50-60%. Een deel van de extra subsidie van Rutte III moet worden gebruikt voor een verbetering van het salaris en de arbeidsmarktpositie van kunstenaars, en dat is meer dan nodig. Uit een onderzoek van de Sociaal-Economische Raad en de Raad voor Cultuur blijkt dat in de culturele sector door de bezuinigingen 20.000 banen zijn verdwenen.⁶ Van de kunstenaars die blijven werken heeft 50% een jaarinkomen onder 30.000 euro. Voor andere beroepen met een identiek hoog vaardigheidsniveau zit minder dan 20% op dat inkomen. Van de beeldend kunstenaars verdient zelfs 90% minder dan 30.000 euro. Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek ligt het gemiddelde inkomen van zelfstandigen in de kunst op 24.700 euro. Onder alle zelfstandigen is dat 40.600 euro.⁷ Minister Ingrid van Engelshoven zal dit jaar 2,5% meer uittrekken voor de culturele sector. Dat zou moeten leiden tot een loon- en prijsbijstelling voor rijksgesubsidieerde instellingen. Het is een direct gevolg van de zogenoemde Fair Practice Code, een gedragscode die loon naar werk mogelijk moet maken. De minister onderzoekt ook of deze code vanaf 2021 als voorwaarde voor een rijkssubsidie kan worden gesteld. Op lokaal niveau is dit door een aantal steden (zoals Utrecht) inmiddels vastgelegd.

Ondanks de afspraken binnen het IPO blijven sommige provincies investeren in kunst en cultuur. Overijssel schrijft over het cultuurbeleid 2017-2020: 'Cultuur leeft in Overijssel. [...] Komende jaren verbinden, versterken en vernieuwen

we onder het motto Cultuur in de Schijnwerpers. Cultuur geeft onze provincie een gezicht.'⁸ Gedeputeerde Hester Maij (CDA) maakt zich sterk voor kunst en cultuur en heeft daarvoor aanzienlijke bedragen binnen de provinciale begroting kunnen vrijmaken.

De kunstenaars zijn de echte slachtoffers van de bezuinigingen

Ook Gelderland neemt cultuur serieus: 'Er is veel te beleven in Gelderland aan muziek, dans, toneel, kastelen en meer. Zoveel mogelijk mensen daarvan laten genieten, daar gaan wij voor. Een aantal instellingen en activiteiten die bijdragen aan het bloeiende cultuur- en erfgoedklimaat, steunen we tot en met 2020 structureel.'⁹ Gedeputeerde Josan Meijers (PvdA) heeft zich onder meer ingezet voor een verbetering van de financiële positie van de Nederlandse Reisopera en Het Gelders Orkest.

De provincie Brabant schrijft over cultuur: 'Brabant heeft een rijke cultuur die belangrijk is voor de Brabantse identiteit én samenleving. Naast inspiratie en amusement zorgt cultuur voor reflectie, verbinding, een prettigere leefomgeving en een goed vestigingsklimaat. Daarom investeert de provincie in een aantrekkelijk cultureel klimaat.'¹⁰

Amusement

De provincie Limburg is over kunst en cultuur in het collegeprogramma buitengewoon expliciet: 'De Provincie kiest ervoor om te blijven investeren in de Limburgse kunsten. Dit doen we omdat wij vinden dat kunst en cultuur, in al haar facetten, behoort tot de fundering van de Limburgse samenleving. De ongekende

kracht van het bestaande netwerk van harmonieën en fanfares, de vele verenigingen voor amateurkunst en de aanwezige infrastructuur voor cultureel toptalent geven Limburg een culturele uitstraling van hoog niveau.¹¹ Gedeputeerde Ger Koopmans (CDA) is een cultureel bevoegen bestuurder, die ook wijst op cultuurbeleid in het kader van de Agenda Stad, de samenwerking van het rijk, steden en stakeholders gericht op het versterken van groei, innovatie en leefbaarheid van de Nederlandse steden.

Regionale culturele infrastructuur

In die Agenda Stad staat dat steden belangrijk zijn als motor voor de economie. Daar zijn de banen te vinden en dus een inkomen. Gevolg: mensen trekken naar de stad. Verstedelijking heeft ook een keerzijde: de sociale en fysieke leefbaarheid kan onder druk komen te staan. Vraag is dan ook hoe de groter wordende steden en stedelijke regio's leefbaar gehouden kunnen worden. Dat kan via stedenbouw toegesneden op de nieuwe stadsbewoners, via heel divers onderwijs en door middel van een cultureel aanbod passend bij de smaak en wensen van de bewoners. Maar, de culturele basisinfrastructuur wordt voor een belangrijk deel bepaald door het rijk en niet door de stedelijke regio's. Daarom heeft de Raad voor Cultuur in 2017 gepleit voor een regionale culturele infrastructuur, waarbij de stedelijke regio's centraler in het cultuurbeleid worden geplaatst.¹² De conglomeraties vormen een cultureel ecosysteem waarin makers, culturele instellingen en overheden rekening kunnen houden met de samenstelling en behoeften van de eigen bevolking. En dat gaat niet alleen op voor de professionele kunstenaars, maar ook voor de amateuristische kunstbeoefening. Een paar voorbeelden. Volgens het SCP zingt 18% van de Nederlanders (ofwel ruim 3 miljoen) in een koor of als solist.¹³ Bij de verschillende types blaasorkesten (HaFaBra: harmonie, fanfare en brassband) zijn bijna 108.000 Nederlanders actief betrokken in verenigingsverband (cijfers muziekbond KNMO).¹⁴ Zo spelen in Limburg 19.381 amateurs in orkesten, in Noord-Brabant 21.423 en in Friesland 7.400. Deze cijfers zijn redelijk stabiel over de laatste vijf jaar.

Volgens het SCP is 42% van de Nederlanders actief bezig met kunst en cultuur.¹⁵ Maar liefst 1.500.000 mensen zijn vrijwilliger. En Nederlanders hebben ook wel wat over voor kunst en cultuur: meer dan drie miljoen mensen doneren. Dat zijn getallen waar de politiek iets mee kan; het is namelijk een duidelijk bewijs dat kunst en cultuur niet elitair is. Integendeel.

Het cultuurbeleid en de daarbij passende subsidie zijn, zoals gezegd, nog steeds sterk nationaal georiënteerd. De Raad voor Cultuur vraagt nu nadrukkelijk aan de rijksoverheid om naast de BIS en de fondsen een derde component te onderscheiden in het cultuurbeleid: de regionale culturele infrastructuur (RIS).¹⁶ Een regio beschrijft hoe op een eigen manier invulling gegeven wordt aan de doelstellingen van het cultuurbeleid. Regio's verschillen

*Ruim drie miljoen Nederlanders
zingen in een koor of als solist*

sterk van elkaar. In Limburg kan een andere culturele behoefte zijn dan in Groningen. De centrale, regionale en lokale overheden, en maatschappelijke, culturele en private partners moeten samen verantwoordelijk zijn voor het

samenstellen en financieren van deze voorzieningen. Een financiële bijdrage van het rijk, via stimuleringsgelden of matchingfunds¹⁷ aan stedelijke regio's, als zij bijdragen aan de landelijk overeengekomen doelstellingen van cultuurbeleid, moet leiden tot een nieuw, beter ingebed cultuurstelsel.

In Limburg kan een andere culturele behoefte zijn dan in Groningen

Voor de komende vierjarige subsidieperiode (2021-2024) van de rijksoverheid en de fondsen zou een stelselbeschrijving opgesteld moeten worden. Daarin moet de positie van de stedelijke regio een duidelijke plaats krijgen. Op basis daarvan kan de politieke discussie gevoerd worden en moet een nieuw cultuurbeleid worden vastgesteld.

-
- 1 Van Heuven, R. (red.) (2015). *De Provinciale Staat van het Cultuurbeleid*. Amsterdam: Kunsten '92, p. 4.
 - 2 Van Herpen, S. (2017, 18 april). Gemeentelijk cultuurgeld: Traditionele instellingen blijven grootverbruikers [artikel]. Geraadpleegd via <https://www.mestmag.nl/gemeentelijk-cultuurgeld-traditionele-instellingen-blijven-grootverbruikers>
 - 3 Van Uchelen, A. (2015, 15 december). Gemeenten bezuinigen verder op kunst en cultuur [nieuws]. Geraadpleegd via <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2075308-gemeenten-bezuinigen-verder-op-kunst-en-cultuur.html>
 - 4 Van den Broek, A. & Gieles, Y. (2018). *Het culturele leven: 10 culturele domeinen gezien vanuit 14 kernthema's*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, p. 57.
 - 5 Tweede Kamer der Staten-Generaal (2016, 4 augustus). *Verslag van een algemeen overleg (d.d. 2 juni 2016)* (vergaderjaar 2015-2016; Kamerstuk 32 820, nr. 209).
 - 6 Commissie Vervolg Arbeidsmarktverkenning Culturele Sector (2017). *Passie gewaardeerd: Versterking van de arbeidsmarkt in de culturele en creatieve sector*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad/Raad voor Cultuur.
 - 7 Centraal Bureau voor de Statistiek, voorlopige cijfers over 2016, mei 2018. Verkregen via persdienst CBS.
 - 8 Zie <http://www.overijssel.nl/thema%27s/cultuur/>
 - 9 Provincie Gelderland (z.d.). Cultuur en erfgoed [algemene informatie]. Geraadpleegd via <https://www.gelderland.nl/Cultuur-en-erfgoed>
 - 10 Provincie Noord-Brabant (z.d.). Thema Cultuur en erfgoed [algemene informatie]. Geraadpleegd via <https://www.brabant.nl/dossiers/dossiers-op-thema/cultuur>
 - 11 Provincie Limburg (z.d.). Kunsten [algemene informatie]. Geraadpleegd via <https://www.limburg.nl/onderwerpen/cultuur/kunsten/>
 - 12 Raad voor Cultuur (2017). *Cultuur voor stad, land en regio: De rol van stedelijke regio's in het cultuurbestel*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
 - 13 Van den Broek & Gieles (2018).
 - 14 Bestuursstuk KNMO oktober 2017 verkregen via voorzitter Bart van Meijl
 - 15 Van den Broek & Gieles (2018).
 - 16 Raad voor Cultuur (2017).
 - 17 Bij een matchingfund voegt de rijksoverheid geld toe aan regionale fondsen. De bedragen van het rijk kunnen gelijk zijn aan de regionale, maar die ook overstijgen.

In het spoor van Edinburgh, Nantes, Galway en Osijek

Kunst en cultuur zijn van grote waarde voor het welzijn in lokale gemeenten, zo laten veel steden in de wereld zien. Culturele Hoofdsteden en andere gemeenten die inzetten op kunst en cultuur tonen dat vandalisme, verloedering, intolerantie en respectloosheid plaatsmaken voor sociale samenhang, verzoening, persoonlijke ontwikkeling en zelfvertrouwen. Van Bilbao tot Leeuwarden en van Liverpool tot Palmira: kunst doet wonderen.

door Ton Rombouts De auteur is senator namens het CDA en oud-burgemeester van 's-Hertogenbosch.

*'Kunstenaars zijn als de kanaries in een kolenmijn.
Zij signaleren als eerste het nieuws, ook het slechte nieuws.
Daarom kun je ze maar beter bij je hebben.'*

Wat is het belang van kunst en cultuur voor steden?

Als voormalig stadsbestuurder ben ook ik er in de loop der jaren van overtuigd geraakt dat een samenleving niet zonder kunstenaars kan en dat kunst en cultuur van onschatbare waarde zijn voor het harmonieus samenleven van mensen in een stad. Daarom heb ik in de ruim twintig jaar dat ik burgemeester van 's-Hertogenbosch mocht zijn, cultuur een belangrijke plaats in mijn persoonlijke missie voor de stad gegeven: 'Een stad die investeert in cultuur, sport en onderwijs, zal het uiteindelijk ook economisch goed doen en zal ook een veiligere stad worden.' Vijf kernbegrippen: cultuur, sport en onderwijs én economie en veiligheid. Investerings in de eerste drie zorgen voor meer banen en meer veiligheid. Als een stad weet te bewerkstelligen dat al haar jongeren, autochtoon én allochtoon, hun school afmaken, dan zal blijken dat een diploma het beste tegengif tegen werkloosheid is. En als zo'n stad deze jongeren aan het sporten weet te krijgen, dan vormt dit het beste tegengif tegen rondhangen, vandalisme en criminaliteit. En als die stad er dan ook nog in slaagt al haar jeugdigen in aanraking te brengen met cultuur, dan is dit het beste tegengif tegen intolerantie, discriminatie, respectloosheid en uitsluiting van anderen. Het laatste kunnen we ook omkeren: een goed boek, een film die je raakt, een gedicht dat je aangrijpt, een toneelstuk dat binnenkomt en een protestsong die maar niet uit je hoofd wil verdwijnen, zetten je aan

tot nadenken, brengen je aan het twijfelen. Waar twijfel het begin van verandering is, worden hier op jeugdige leeftijd 'zaadjes geplant' voor een tolerantere, respectvollere, inclusievere en daarmee veiligere samenleving.

Jheronimus Bosch

Het kan u bijna niet ontgaan zijn dat de stad 's-Hertogenbosch in het jaar 2016 op cultureel gebied een tour de force uitgehaald heeft met de grootse herdenking van de vijfhonderdste sterfdag van Jheronimus Bosch. Met 1,4 miljoen bezoekers gedurende het gehele Jeroen Boschjaar, 150 miljoen euro aan bestedingen en 50 miljoen media-waarde zette de stad zich wereldwijd stevig op de kaart. Naast economische spin-off vergrootten de vele activiteiten de lokale trots en de sociale cohesie. Nieuwe allianties werden gesloten, nationaal en internationaal. De culturele en fysieke infrastructuur werden naar een hoger niveau getild. Het zelfvertrouwen in de stad en het vertrouwen van buiten de stad kregen een stevige impuls. Cultuur fungeerde hier als een hefboom voor stedelijke ontwikkelingen: cultureel, economisch, fysiek en sociaal.

In zijn algemeenheid kunnen investeringen in kunst en cultuur grofweg drie soorten effecten bewerkstelligen. Het actief of passief genieten van bijvoorbeeld muziek is goed voor het *fysieke welbevinden* (1) van mensen. Samen toneelspelen of muziek maken kan net als samen sporten bovendien bijdragen aan het ontwikkelen van morele vaardigheden, aan *morele vorming* (2) van met name jongeren. En

investeringen in kunst en cultuur hebben bewezen een hefboom te kunnen zijn voor het verbeteren van de *kwaliteit van leven* (3) in een stad.

Cultuur fungeerde in Den Bosch als hefboom voor stedelijke ontwikkelingen: cultureel, economisch, fysiek en sociaal

Muziek

Sinds de neuropsycholoog

professor Erik Scherder met pianist Jan Wayne volle zalen trekt, zijn velen zich nog bewuster geworden van de positieve effecten die het luisteren naar muziek op ons brein heeft. Samen zingen of muziek maken, in een koor of orkest, geeft niet alleen plezier, maar mensen geven aan zich fitter en gelukkiger te voelen. Het vermindert stress. Patiënten ervaren weer meer regie over hun bestaan. Van het boek *Singing in the brain* van Scherder zijn inmiddels meer dan 30.000 exemplaren verkocht.¹ Samen zingen heeft een verbindende kracht – of het nu gaat om voetbalsupporters, om een groep na een aanslag rouwende burgers, of om familie en vrienden bij een begrafenis of een huwelijk.

Tegen deze achtergrond is het eigenlijk onbegrijpelijk dat in de voorbije decennia in vrijwel alle steden zo stevig is bezuinigd op de muziekscholen. Gelukkig lijken we de laatste jaren weer enigszins op de weg terug te zijn, mede door het door Koningin Máxima gesteunde project Méér Muziek in de Klas.

Morele vorming

In een lezing voor de Beschermers van het Nationaal Monument Kamp Vught op 19 januari 2014 hield de rechtssocioloog professor Kees Schuyt zijn gehoor voor dat muziekscholen en sportclubs ideale oefenveldjes voor morele vorming zijn. 'Hoewel

deze activiteiten ogenschijnlijk weinig met morele vorming te maken hebben [...] kan men bij nauwkeurige analyse [...] de morele dimensies gemakkelijk waarnemen: men moet met elkaar leren omgaan, samen iets doen en men wordt daarin onvermijdelijk geconfronteerd met verschillen in karakter en temperament, in opvoeding en opvatting, in huidskleur en maatschappelijke achtergrond.² Morele vorming om zelfstandig te kunnen oordelen over goed en kwaad. Vervolgens is morele moed nodig om die oordelen op het juiste moment om te zetten in daadkracht. Ook Schuyt oordeelde hard over de bezuinigingen op muziekscholen, openbare bibliotheken, het schoolzwemmen en gymnastiek: ‘Zo wordt de morele vorming ongezien en ondoordacht ondermijnd.’³

Kwaliteit van leven

Ik zal nu wat uitgebreider stilstaan bij zeer uiteenlopende voorbeelden van steden die door middel van een vaak grootschalig en meerjarig cultureel programma de kwaliteit van leven in hun stad sterk hebben weten te verbeteren. Denk aan het versterken van het vestigingsklimaat, het culturele klimaat, de sociaal-economische positie en de sociale cohesie. Of aan nog veel indringender zaken, zoals de bestrijding van armoede, het tegengaan van geweld, ja zelfs vredesbevordering en het uit handen van de drugsmaffia houden van jonge kinderen. Ik zal hierna een aantal voorbeelden beschrijven van succesvolle aanpakken, eerst van Europese steden en daarna ook van enkele steden elders in de wereld. Daarbij maak ik onderscheid tussen welvarende steden in welvarende landen (1), sociaal-economisch zwakkere steden in welvarende landen (2) en zwakke steden in ontwikkelingslanden (3).

Met elkaar hebben al deze steden gemeen dat zij een hoger doel willen bereiken door de inzet van een – meestal grootschalig en vaak jarenlang volgehouden – cultureel programma. Dat culturele programma is dus geen doel op zich, maar een middel om dat hogere doel te bereiken. Hierbij kun je vaak spreken van wat Greg Richards in zijn boek *Small cities with big dreams* als *placemaking* heeft omschreven: het op een creatieve manier betekenis geven aan een plaats.⁴ Dat doe je door uitgaande van het DNA van een stad een verhaal voor je stad te bedenken dat gericht is op de noden van de stad en dat moet leiden tot verbetering van de kwaliteit van leven van iedereen in die stad: inwoners, bedrijven, bezoekers en investeerders. Zo’n verhaal moet aandacht trekken, inspireren, uitdagen, mensen binden, steun mobiliseren en middelen genereren.

In de eerste categorie, ‘welvarende steden in welvarende landen’, moeten we denken aan veel van de voormalige Culturele Hoofdsteden van Europa in de afgelopen ruim dertig jaar, zoals Amsterdam en Rotterdam of Parijs en Londen, maar ook Lissabon en Edinburgh. Steden die qua cultureel klimaat al over een hoge standaard beschikten, maar die de titel ‘Culturele Hoofdstad’ handig gebruikten om nog meer toeristen te trekken, om een boost aan hun citymarketing te geven. Anders ligt het al bij wat ik de derde generatie Culturele Hoofdsteden van Europa zou willen noemen; in ons land, na Amsterdam in 1987 en Rotterdam in 2001, vorig jaar

Met projecten rond de sterfdag van een schilder werd steeds beoogd het culturele klimaat te versterken

Leeuwarden. Het gaat om steden die nog niet zo bekend waren, maar die de kans kregen zich aan hun eigen haren omhoog te trekken. Vóór Leeuwarden waren dat bijvoorbeeld Lille (2004), Sibiu (2007), San Sebastian (2016) en Aarhus (2017).

Vergelijkbare projecten zijn en worden ontwikkeld rondom één schilder, schrijver of componist. Dit jaar bijvoorbeeld, omdat het 350 respectievelijk 450 geleden is dat Rembrandt en Breughel gestorven zijn. Eerder bouwden steden programma's rond bijvoorbeeld Rubens (Antwerpen), Van Gogh (diverse steden in Nederland, België, Frankrijk en Engeland, 2015) en Jheronimus Bosch ('s-Hertogenbosch, 2016). Met al deze projecten werd steeds beoogd het culturele klimaat te versterken. Soms fungeerde cultuur echter ook als aanjager voor andere doelen: het versterken van de economie, de vergroting van de sociale cohesie in de stad, en het upgraden van de fysieke infrastructuur. Bij dit laatste moeten we niet alleen denken aan de bouw of verbouw van musea en theaters, maar ook aan wat in Den Bosch 'flankerend beleid' werd genoemd: de aanleg van extra opstapplaatsen voor de stadsrondvaarten, een betere bewegwijzering voor de toeristen, upgradering van het taxivervoer, en de oprichting van een netwerk van stadsgidsen.

Revitalisering

In de tweede categorie, 'zwakkere steden in welvarende landen', is Bilbao een spraakmakend voorbeeld. Alhoewel de meeste aandacht uitging en nog steeds

*Waar jongeren vroeger de stad ontvluchtten,
trekt Nantes nu door spectaculaire
beeldende kunst juist studenten aan*

uitgaat naar het lokale Guggenheim Museum, startte de echte transformatie van deze stad in de jaren tachtig met het opruimen van de smerige nalatenschap van tientallen jaren zware metaalindustrie. In 1992 werd

een strategisch plan vastgesteld met een visie voor de daaropvolgende dertig jaar. Daarin kreeg cultuur een centrale plaats, met iconische projecten als een nieuwe metro ontworpen door Norman Foster en het Guggenheim van Frank Gehry. Wat men van Bilbao het meest kan leren, is de keuze voor een holistische benadering met een revitaliseringsprogramma voor de gehele stad, met cultuur als uithangbord. Een meerjarenprogramma voor maar liefst dertig jaar, gebaseerd op een langetermijnvisie voor de stad Bilbao.

Een ander indrukwekkend voorbeeld is de Engelse stad Liverpool. Deze na Londen tijdens de Tweede Wereldoorlog zwaarst getroffen stad van het Verenigd Koninkrijk had een slechte naam. Liverpool werd jarenlang geassocieerd met criminaliteit, verpauperde wijken, armoede, leegstand en werkloosheid. Totdat de stad van The Beatles en voetbalclub Liverpool FC in 2008 Culturele Hoofdstad van Europa werd en aan een wederopstanding begon, uiteraard met hulp van Europa en Londen. Een nieuw museum werd gebouwd, het havenkwartier gerenoveerd, achterstandswijken opgeknapt. De stad moest weer veilig en schoon worden. Nu – ruim tien jaar later – is het resultaat verbluffend: een gedeelte van de binnenstad is opgenomen op de Werelderfgoedlijst van Unesco, de stad vermarkt haar Beatlesverleden, en Liverpool is inmiddels door Travelzoo uitgeroepen tot 'Best UK break 2019'.⁵

Een niet minder spectaculaire metamorfose heeft de Franse stad Nantes te zien gegeven. Na de sluiting van de scheepswerven in de tachtiger jaren oogde Nantes als een vermoeide en beroete stad. Het stadsbestuur besloot tot een radicale koerswijziging. Kunst en cultuur werden ingezet om de stad weer dynamiek te geven. Waar vroeger jongeren de stad ontvluchtten, trekt Nantes tegenwoordig door spectaculaire beeldende kunst en een range aan evenementen en festivals juist studenten en werkers in de creatieve industrie aan. 40 procent van de inwoners is jonger dan 30 jaar. En de economie in Nantes draait als een tierelier: 10 procent banengroei en 37 procent meer toeristen.⁶

Criminaliteitsbestrijding

In 2015 mocht ik deel uitmaken van de jury die moest adviseren welke steden zich in 2020 Culturele Hoofdstad van Europa mogen noemen. Wij bezochten Ierland, Roemenië en Kroatië. Daar leerde ik waarom zes steden in Ierland hunkerden naar deze titel. Zij presenteerden alle plannen om door middel van grote investeringen in hun culturele infrastructuur en programmering het wegtrekken van de jongeren tegen te gaan. Galway (Ierland) behoort misschien nog tot de categorie ‘welvarende steden in welvarende landen’, maar duidelijk anders ligt dit bij de veertien respectievelijk negen steden in Roemenië en Kroatië die naar de titel dongen. Het hogere doel in de Roemeense steden waarvoor deze kunst en cultuur wilden inzetten, was in veel gevallen de bestrijding van criminaliteit. In Kroatië gaven enkele steden aan nog steeds te lijden onder een *post-war syndrome*. Ik herinner me nog goed dat de burgemeester van Osijek de jury raakte met zijn verzuchting dat het tot dan toe in zijn stad – terwijl de wapens toch al jaren geleden neergelegd waren – maar niet lukte om moslims en christenen met elkaar in gesprek te krijgen. Dan moest het maar door middel van muziek en dans gebeuren, zo was de gedachte achter het culturele programma, dat in het bidbook aan de jury werd voorgelegd. Osijek werd door de jury mede uit waardering voor dit aangrijpende verhaal op de shortlist voor de tweede ronde geplaatst.

Alhoewel u na de voorgaande voorbeelden waarschijnlijk allang overtuigd bent van het belang dat kunst en cultuur voor een stad kunnen hebben, wil ik graag nog enkele projecten met u delen. Het gaat om projecten uit steden en landen die ook te rangschikken zijn in de categorie ‘zwakke steden in ontwikkelingslanden’, maar die mij zó geraakt hebben dat ik deze ook wel als *hors catégorie* zou willen kwalificeren.

In Venezuela bedacht de econoom, politicus en klassiek musicus José Antonio Abreu in 1975 een project om kinderen uit de negatieve spiraal van armoede te halen. El Sistema is een revolutionair educatieproject dat kinderen uit achterstandsbuurten de kans biedt om zich door middel van muziek verder te ontwikkelen. Abreu gaf de bijna 1 miljoen kinderen die inmiddels deel uitmaken van het netwerk van jeugdorkesten, ‘geen brood, maar een instrument’. Daarmee konden zij hun talenten ontwikkelen en werken aan hun zelfvertrouwen en eigenwaarde. Muziekles als tegengif tegen de kwalen van armoede. Het doel van El Sistema is dus eerder sociaal dan artistiek. Door in een orkest te spelen of in een koor te zingen, met het bijbehorende muziekonderwijs, krijgen de jonge muzikanten een ‘sociale’ opleiding. Ze leren er niet louter muziek beoefenen, maar ook onderling samenwerken, discipline opbrengen, naar elkaar luisteren, en op een intellectueel en sociaal

hoger plan komen. El Sistema inspireert landen over de hele wereld bij het verder ontwikkelen van muziekeducatie. Abreu kreeg er in 2010 in Amsterdam uit handen van Kroonprins Willem-Alexander de Erasmusprijs voor.

Israëliësch-Palestijns conflict

Daniel Barenboim is een Argentijns-Israëliësch pianist en dirigent. Hij is een uitgesproken criticus van de Israëliësch nederzettingenpolitiek en een pleitbezorger voor meer rechten voor de Palestijnen. Hij stichtte in 1999 samen met de Amerikaans-Palestijnse auteur Edward Said het West-Eastern Divan Orchestra, om zo vredesinspanningen tussen Israël en de Palestijnen te initiëren en een weg te zoeken om het Israëliësch-Arabisch conflict te beëindigen. In het orkest spelen zowel Arabische als Israëliësch jonge muzikanten.

Door mijn betrokkenheid bij de Vredesprijs voor lokale besturen (UCLG/City of Bogota Peace Prize) heb ik groot respect gekregen voor de lokale bestuurders die in Zuid-Amerika, Zuidoost-Azië en Afrika projecten hebben opgezet om de oorzaken van oorlog en geweld aan te pakken door rebellen te demobiliseren en te reintegreren, ouders op te leiden tot communitymediators én – ook hier – cultuur in te zetten om jongeren uit de handen van de drugsmafia te houden. Palmira is een stad van 300.000 inwoners in Colombia, en nummer acht in de lijst van onveiligste steden in de wereld. In 2016 werd hier begonnen met het project Palmira Tu VOZ Es PAZ

(‘Palmira, jouw stem is vrede’). Er kwam een urban muziekfestival om jongeren bewust te maken van het belang van vreedzaam samenleven en om hen te laten zien wat dit voor hun persoonlijke ontwikkeling kan betekenen, om hen zo aan te moedigen drugs, haat en geweld de rug toe te keren.

Ziehier allerlei voorbeelden van steden

die kunst en cultuur ingezet hebben omdat ze erin geloofden dat kunst en cultuur hun iets zouden kunnen brengen. Toen ik de Nederlands-Vlaamse actrice Simone Milsdochter een keer raadpleegde, suggereerde zij me echter deze redenering om te draaien: ‘Vraag niet wat kunst en cultuur kunnen brengen, maar wat deze weg kunnen nemen: onterechte vooroordelen, angst voor het vreemde en een te starre blik op de wereld.’

Arabische en Israëliësch jonge muzikanten spelen samen in een orkest

-
- 1 Scherder, E. (2017). *Singing in the brain: Over de unieke samenwerking tussen muziek en de hersenen*. Amsterdam: Athenaeum.
 - 2 Schuyt, K. (2014). *Moedige mensen en de actualiteit van morele vorming*. Vught: Stichting Beschermers, p. 24.
 - 3 Schuyt (2014), p. 25.
 - 4 Richards, G. & Duif, L. (2018). *Small cities with big dreams: Creative placemaking and branding strategies*. New York: Routledge
 - 5 Travelzoo Staff (2018, 13 december). Best UK break 2019: Liverpool [blog]. Geraadpleegd via <https://www.travelzoo.com/uk/blog/best-uk-break-2019-liverpool/>
 - 6 Giesen, P. (2016, 17 september). Cultureel klimaat maakt Nantes weer aantrekkelijk. *de Volkskrant*.

Bron: iStock

Het plezier en de kracht van kunst om je heen

door **Marc Janssens** De auteur is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

Ze is kunstliefhebber, had jarenlang een galerie aan huis in het Zeeuwse Burgh-Haamstede, en heeft als CDA-Kamerlid nu kunst en cultuur in haar portefeuille. ‘Kunst vertelt altijd een verhaal, of je het nu mooi vindt of juist niet. Wij christendemocraten willen bij uitstek deze verhalen doorgeven, omdat we willen laten zien waar we vandaan komen. Ook als dat een pijnlijke geschiedenis is’, zegt Lenny Geluk.

Lenny Geluk-Poortvliet (1943) is kunstminnaar. Wie haar Zeister appartement binnengaat, ziet dat direct. Al vrij snel aan het begin van het gesprek laat ze met liefde een schilderij zien dat aan de muur in de woonkamer hangt. Het is een werk van de Roemeense schilder Mihai Bandac (1939) en toont in ijsig blauw een winters landschap met allerlei huizen. De meeste huizen ogen gesloten, slechts één heeft een raampje. ‘Dat ijsige blauw met die potdichte huizen symboliseert de onvrijheid die in Roemenië tot 1989 heerste. Er waren wel kunstenaars, maar die mochten alleen maken wat dictator Ceau escu goed vond. Ze konden niet vrij schrijven, niet vrij schilderen, niet vrij beeldhouwen en zelfs niet vrij denken. Dat ene raampje staat voor de eerste openheid die er na de Wende

kwam.’ Kunst, wil Geluk maar zeggen, vertelt altijd een verhaal. ‘Kunst is communicatie. Als mensen kunst zien, raken ze met elkaar in gesprek. Ook mensen die nooit met elkaar praten. Ze vinden het mooi of juist niet, maar kunst wil altijd iets vertellen, iets weergeven van wat er diep in de kunstenaar leeft.’

U heeft een galerie in Zeeland gehad. Is kunst u met de paplepel ingegoten?

‘Als klein kind ben ik niet erg met kunst opgegroeid, hoewel mijn moeder wel een goede smaak had. Ze hield van mooie dingen, van zilver en kristal bijvoorbeeld, en zorgde dat ons interieur thuis er mooi uitzag. Als ik dus mijn liefde voor kunst van iemand heb geërfd, moet dat van haar zijn geweest. Toen ik later in Burgh-Haamstede ging wonen, besloten we ons huis uit te bouwen tot

Lenny Geluk *Bron: Marc Mulder*

een galerie, die min of meer om het woonhuis heen kwam te staan. Laten zien hoe je te midden van kunst kunt wonen heb ik altijd aantrekkelijk gevonden. Dus niet kunst in een kille galerie waar in de hoek van de zaal een vrouw haar nagels zit te vijlen en er zo een enorme drempel ligt om binnen te komen, maar kunst in een leefsituatie. In 1989 begonnen we met de verbouwing van ons huis en in 1990 gingen we open. Als we de woonkamer erbij betrokken, konden er wel driehonderd mensen in. Vaak liet ik de tentoonstelling door een bekend persoon openen, Elco Brinkman bijvoorbeeld.’

Wat dreef u bij het verzamelen van en de handel in kunst?

‘Er was op Schouwen-Duiveland niet veel als het om kunst ging. Tegenwoordig heeft elk zichzelf respecterend gehucht een eigen kunstroute, maar dat was toen niet het geval. In Haamstede hadden kunstenaars wel – net als in Domburg op Walcheren – een kleine galerie aan huis, maar groots was de aanpak niet. Ik ben toen samen met de toenmalige burgemeester en enkele anderen de “Kunstschouw” gestart, waarbij in diverse huizen en monumentale panden kunst werd getoond. Ons eigen huis hoorde daar ook bij en zo ontstond er een kunstcentrum.’

Interview in het kort:

- * Kunst laat altijd een tijdsbeeld zien
- * Christendemocraten hebben eerbied voor kunst en willen het verleden niet uitpoetsen
- * Kunst moet in alle regio’s van het land toegankelijk zijn
- * De overheid mag zich als subsidieverlener niet met de inhoud van kunst bemoeien, maar stimuleert wel dat deze op de juiste plaats tot haar recht komt

‘Voor mij was het belangrijk dat kunst altijd een verhaal vertelt en een tijdsbeeld laat zien. Het was toen de periode na de Wende in Oost-Europa, en ik ging naar Hongarije en Roemenië om te zien wat de omwenteling deed met de kunst daar. Kunst was al die tijd beknot geweest; van die onvrijheid kunnen we ons geen voorstelling maken. Ik heb toen de hele collectie van een Hongaarse schilder opgekocht en mijn openingsverzameling weer in één keer aan een bedrijf verkocht. Ook kwamen er allerlei schilders uit Oost-Europa naar Zeeland, die bij ons thuis hun werken konden laten zien. Die openheid was prachtig. Kijk eens naar het verschil tussen deze twee schilderijen van Mihai Bandac. De eerste toont die ijzige kilte in communistisch Roemenië met slechts dat ene raampje, maar deze hier heeft hij in Zeeland gemaakt: dezelfde blauwe kleuren, dezelfde stijl van schilderen; maar kijk naar de bootjes op het Grevelingenmeer en naar de open lucht. Wat een open, vrolijke sfeer. Zo zie je hoe indrukwekkend een kunstenaar zijn omgeving en gemoedstoestand in twee verschillende kunstwerken weet te vatten.’

Lenny Geluk loopt naar een schilderij dat verderop in de woonkamer hangt. ‘Dit is gemaakt door een andere Roemeense schilder die bij ons op bezoek was. Hij was geraakt door het feit dat je bij elk tankstation in Nederland bloemen kunt kopen, en heeft toen dit boeket geschilderd. Zie je dat kunst altijd een verhaal vertelt en een beeld van de tijd weergeeft? Hem was iets opgevallen wat wij heel normaal vinden. En dat geeft hij dan op deze prachtige manier weer.’

Wanneer is een werk volgens u kunst?

‘Kunst moet kwaliteit hebben. Het is een vak dat iemand beheerst; dat vooropgesteld. Daarnaast heeft het met emotie te maken, en met het weergeven van een tijdsbeeld. Afgelopen week was ik in het museum Singer Laren, waar onder

andere de werken van Karel Appel hangen. Sommige mensen doen daar een beetje smalend over, alsof ze het zelf ook kunnen. Maar schilders als Appel wilden na de oorlog weg van de chaos en terug naar de kindertijd, waarin je als het ware blanco opnieuw kunt beginnen. Kunst vertelt een verhaal. Ik ben in Zeeland lid geweest van het Prins Bernhard Cultuurfonds, dat geld voor bepaalde kunstprojecten geeft. Tijdens de oorlog was er een fonds opgericht om prins Bernhard van gevechtsmateriaal te voorzien. Na de oorlog werd dit fonds voortgezet als het Prins Bernhard Cultuurfonds; het geld kreeg een andere bestemming. De keus om het aan kunst en cultuur te besteden, kun je uitleggen via het motto van de Bijbeltekst uit Jesaja dat de zwaarden zullen worden omgesmeed tot ploegscharen.’

Is er een specifiek christendemocratische visie op kunst, en waarin onderscheidt deze zich?

‘Er is natuurlijk christelijke kunst waarin christenen de verhalen uit de Bijbel verbeelden. Dat is bij iemand als Rembrandt zichtbaar met zijn schilderijen van Simeon en Anna en andere werken. Ik denk dat christenen deze drang om verhalen in beelden of schilderijen uit te

drukken méér hebben dan gelovigen in andere religies, waarin men zich toelegt op kunst als architectuur of keramiek.’

‘Het CDA is natuurlijk geen getuigenispartij die de Bijbelverhalen wil verkondigen, maar we zijn wel uit drie partijen voortgekomen waarin de kerkelijke traditie zeer levend was. En dat belang van uitdrukkingsvaardigheid en eerbied voor de kunst hebben we gehouden. In die zin heb ik als protestant de Beeldenstorm altijd iets afschuwelijks gevonden: wat is er mis mee als mensen die niet konden lezen en schrijven, via bijvoorbeeld de statiën de lijdensweg van Jezus krijgen uitgelegd? Die eerbied hebben we voor allerlei soorten kunst, van christelijke tot moderne. Waar wij dan ook niet aan meedoen is

Een kunstenaar weet zijn omgeving en gemoedstoestand indrukwekkend in een kunstwerk te vatten

het wegpoetsen van de geschiedenis die in kunst zichtbaar is. Vorig jaar had je de discussie over het beeld van Johan Maurits in het Mauritshuis, waarvan een groep mensen vond dat dat weg moest omdat hij in slaven gehandeld heeft. Daar doen we als christendemocraten niet aan mee; we willen de geschiedenis doorgeven, niet om die goed te praten of te zeggen dat we het nu precies zo zouden doen, maar om te laten zien waar we vandaan komen. In die zin vinden we het ook belangrijk dat Nederlandse kunst in Nederland blijft.’

Dus niet zoals werken van Rubens die aan het buitenland verkocht worden?

‘Het is belangrijk dat we ons cultureel erfgoed behouden, maar ik heb dit via schriftelijke vragen bij minister Van Engelshoven losgekoppeld van het debat over de verkoop van schilderijen door de Oranjes. Ik heb voorgesteld dat we net als in andere landen een lijst van nationale kunst maken waarvoor een uitvoerverbod geldt. Dat betekent niet dat ze nooit het land uit kunnen, maar wel dat erop wordt toegezien dat Nederlandse kopers de eerste mogelijkheid krijgen. Mocht dit een lagere prijs opleveren, dan moet de overheid eventueel bijspringen om de verkoper te compenseren. Dat is een heel ander verhaal dan dat van partijen die uitsluitend marktwerking in de kunst voorstaan.’

Wat vindt u van de kritiek op het CDA, ook in dit kunstnummer van CDV verwoord, dat de partij ten tijde van de bezuinigingen op kunst en cultuur onder VVD-staatssecretaris Zijlstra (2010-2012) zich stilhield en hier als coalitiepartner niet voor is gaan liggen, waardoor onder andere kleinere gezelschappen in de verdrukking kwamen?

‘Ik weet niet of die kritiek terecht is. De laatste tijd heb ik me verdiept in het werk van mijn

voorgangers op het gebied van kunst en cultuur, Madeleine van Toorenburg en Michel Rog, en ik zie juist dat zij zich erg hebben ingespannen om kleinere gezelschappen en kindertheaters in leven te houden. Regionale en amateurkunsten zijn altijd een speerpunt van het CDA geweest. Ook deze kabinetsperiode maken we ons hard hiervoor. Het CDA heeft zich ervoor ingezet dat regionale musea gemakkelijker kunst uit rijksmusea voor een tentoonstelling kunnen laten overbrengen, zonder dat ze opdraaien voor de risico’s op eventuele schade. Wij vinden het heel belangrijk dat kunst in alle delen van het land tentoongesteld kan worden, en niet alleen in de Randstad. Als lid van de raad van toezicht van het Zeeuws Museum heb ik me daar ook altijd hard voor gemaakt, net zoals ik het belangrijk vind dat musea toegankelijk zijn voor mensen met een beperking.’

Regionale en amateurkunsten zijn altijd een speerpunt van het CDA geweest

Het is dus niet zo dat VVD-Kamerlid Thierry Aartsen met zijn recente pleidooi voor regionale amateurkunsten in een gat gesprongen is dat het CDA heeft achtergelaten?

‘Helemaal niet. Daarbij: Aartsen heeft een eenzijdig

pleidooi gehouden. Hij pleitte voor meer geld voor regionale cultuur zoals carnaval en de schutterij in plaats van voor grote landelijke instellingen als het Concertgebouworkest.¹ Maar het gaat niet om of-of, maar om en-en. Het zou van de gekke zijn om geld weg te halen bij instellingen als het Rijksmuseum en het Concertgebouworkest, die een zeer hoog niveau hebben en waarmee we ook internationaal scoren. Maar dat betekent niet dat we als CDA geen grote waarde hechten aan de regio of amateurkunsten. Samen zingen of samen volksdansen en welke andere vormen van kunst- en cultuurbeoefening ook, zijn prachtig en vormen tevens een preventie tegen eenzaamheid. De overheid heeft de taak om hierin faciliterend te zijn.’

Uit de kunst

Hoe ver reikt de taak van de overheid? U heeft vorig jaar vragen aan de minister gesteld over een kunstwerk in Enschede dat u 'hoogst ongepast' vond: mensen konden bij wijze van kunst hun hoofd door een IS-beul laten 'afhakken'. Mag de overheid wel over de inhoud van kunst gaan?

'Nee, helemaal niet. Want dan zou je een situatie krijgen als die onder Ceaușescu in Roemenië. Het ging mij niet om de inhoud van het kunstwerk, maar om de plek waar het was neergezet: midden in het centrum van Enschede. Daar lopen niet alleen kleine kinderen maar ook Syrische vluchtelingen langs, die onverwachts met dit afschuwelijke tafereel werden geconfronteerd. Ik vind het prima als zoiets in een museum wordt gedaan waar iemand specifiek naartoe gaat. maar niet in de openbare ruimte. Dat heeft niets met de beknotting van de vrijheid van meningsuiting te maken. In de Kamer schermen ze daar ook vaak mee als iemand zich onheus tegenover een ander Kamerlid heeft geuit. Maar ook dat heeft niks met inperking van vrijheden te maken, maar gewoon met fatsoen.'

De overheid is naast subsidieverstrekker ook opdrachtgever van kunst in de openbare ruimte. Mag ze zich in die laatste rol méér met de inhoud en wellicht ook met een fatsoensnorm bemoeien?

'Ik ben lid van de Kunstcommissie van de Tweede Kamer, en we zijn nu bezig met de inrichting van de grote wand in de nieuwe zaal waar we straks tijdens de verbouwing van het Binnenhof zullen vergaderen. Ook hier blijkt dat kunst communicatie is, want de een vindt dat een zaal gewoon een ruimte met vier muren is, terwijl de ander er echt iets moois van wil maken. In dit geval zijn we dus opdrachtgever en gaan we zelf

over de inhoud. Maar met fatsoen heeft het niet veel te maken: er moet gewoon iets komen wat door de meeste mensen als mooi en rustig wordt ervaren. In die zin zoeken we een balans tussen kunst die mooi en functioneel moet zijn.'

Wat zou u politici die op provinciaal en lokaal niveau kunst en cultuur in hun portefeuille hebben, aanraden als het gaat om kunstbeleid?

'Kunst stelt altijd iets tegenover iets anders. Op Schouwen heeft het dorp Renesse lange tijd een slechte naam gehad door drankfestijnen van jongeren. Dat is op een gegeven moment teruggedrongen en toen hebben we ervoor gezorgd dat er via een kunstroute, die ieder jaar in juni wordt gehouden, iets tegenovergesteld werd. Iedere stad of ieder dorp heeft natuurlijk zijn eigen motieven om zich met kunst en cultuur bezig te houden, maar elke gemeente moet wel een actief kunstbeleid hebben. Sommige leggen zich toe op

fanfares, andere op musea of kunstroutes. Een prachtig voorbeeld vormen musea die op bepaalde tijden open zijn voor mensen met dementie en hun mantelzorgers.

We denken vaak dat deze

mensen niks meer in zich opnemen, maar als ze in aanraking komen met kunst en muziek, gebeurt er echt iets fantastisch. Verder is waardering voor vrijwilligers van groot belang, want net als bij sport kan de beoefening van kunst en cultuur niet zonder hen. En persoonlijk vind ik het belangrijk dat kunst zich in de gewone leefsituatie van mensen bevindt. Zelf heb ik daar altijd veel plezier aan beleefd: je deelt iets van jezelf en dat is het mooiste wat er is.'

1 Korteweg, A. (2018, 16 november). VVD omarmt volkscultuur, met Thierry Aartsen voorop: 'Er gaat 7 miljoen naar het Concertgebouworkest en nul naar het bloemencorso. Dat vind ik raar'. *de Volkskrant*.

CDA, onderscheid u van de liberalen en de populistten

Vanuit de visie op rentmeesterschap is een grondige christendemocratische herbezinning op het kunstenbeleid nodig. Kunstbeoefening verbreedert en verbindt veel meer dan sport, wat politiek onvoldoende wordt erkend. De kunsten dragen bij aan de emotionele ontwikkeling van mensen en zijn in de diverse lagen van de samenleving nauw met elkaar verbonden: zonder beleid voor de amateurkunsten komen er ook geen topkunstenaars.

door Leen La Rivière De auteur is voorzitter van de internationale kunstenaarsbeweging Christian Artists. Hij was bestuurslid bij het CDA in Rotterdam (2008-2014) en voorzitter van de CNV Kunstenbond (1989-2014).

Kunst en cultuur zijn al lang een wat ondergeschoven kindje bij het CDA, zowel landelijk en provinciaal als plaatselijk. Wie echter naar de uitgangspunten van de christendemocratie kijkt, moet erkennen dat deze gebrekkige aandacht onterecht is. Dit is al direct zichtbaar bij het woord ‘rentmeesterschap’. Deze pijler van het CDA wordt vaak te nauw toegepast op economie en behoud van bijvoorbeeld cultuurmonumenten. Maar rentmeesterschap geldt ook voor andere terreinen, zoals dat van het intellect en van het lichamelijke welzijn, en om die reden hecht het CDA veel waarde aan onderwijs en de bloei van sportverenigingen. Daarnaast geldt rentmeesterschap op sociaal en spiritueel terrein. Het eerste komt tot uitdrukking in allerlei sociale regelingen en de zorg voor weduwen, wezen en vluchtelingen, het tweede in de grote nadruk van de christendemocratie op de vrijheid van godsdienst en het onderhouden van de relaties met kerken en religieuze groeperingen. In mijn tijd als bestuurder van het CDA in Rotterdam gingen we iedere maand op kerkenpad en bezochten wij steeds een andere migrantenkerk. Ook werden moskeeën bezocht, een synagoge en een tempel.

Ten slotte is rentmeesterschap van waarde op emotioneel terrein, wat zich uit in de ontwikkeling van de emotionele intelligentie van mensen. Op dit punt komt de noodzaak van een hoogwaardig kunst- en cultuurbeleid om de hoek kijken, zowel nationaal als provinciaal en lokaal. Dit kan leiden tot een sociaal kunstenaarsbeleid, maar ook tot aandacht voor ateliers, werkplaatsen, oefenlocaties, muziek-,

zang-, dans- en theaterverenigingen, muziek en kunst op school, en persoonlijke talentontwikkeling. Op veel van deze punten is de lokale politiek als eerste aan zet.

Kunst maakt slimmer

Iedereen zal weleens een uitspraak gelezen of gehoord hebben als ‘Muziek maken maakt je slimmer’, vaak gebruikt door plaatselijke muziekscholen, of ‘Kunst beleven geeft meer empathie’. Dergelijke uitspraken stoelen op diverse onderzoeken naar wat kunstbeoefening met mensen doet.¹ Samen kunst beoefenen helpt bij sociale samenhang en integratie. Samen kunst beoefenen vereist zelfs nog meer inlevingsvermogen en oriëntatie op ‘de ander’ dan sport. Zo is samen muziek maken letterlijk het fijngevoelig afstemmen op elkaar om wanklank te voorkomen. Terwijl bij voetbal sprake is van elf individuen die goed moeten samenwerken, gaan musici in een orkest helemaal op in het geheel. Dit geldt ook voor dans, ballet en theater. De leerlingen van een kunstklas die samen schilderen om tot een groepstentoonstelling te komen staan mijns inziens daarom dichter bij elkaar dan de meeste sporters, bij wie het vaak om individuele prestaties gaat. Dat is voor veel ouders ook de reden om hun kind op muziek-, dans-, theater- of schilderles te doen.

Vreemd genoeg blijkt deze waarde van de kunsten boven sportbeoefening nauwelijks door de politiek erkend te worden. De lokale politiek investeert aanzienlijke bedragen in sport, omdat ‘sport verbreedert’, maar er gaat tegenwoordig

Samen kunst beoefenen vereist nog meer oriëntatie op ‘de ander’ dan sport

nog nauwelijks geld naar de plaatselijke amateuristische kunstbeoefening, terwijl die nog veel meer verbreedert, verbindt en integreert. Misschien zetten politici hun geld dus in op het verkeerde paard. Hoe vaak

ontaardt sport niet in een veldslag? Niks verbreedert, als je de vechtpartijen op de voetbalvelden in ogenschouw neemt. Uiteraard chargeer ik nu, maar soms is dat nodig om duidelijk te maken dat met alle budgetkorting op de kunsten het kind met het badwater is weggegooid. Juist kunstbeoefening draagt bij aan persoonlijke talentontwikkeling én aan groepsontwikkeling.

Het Halbe Zijlstra-effect

De kortingen op de kunstbudgetten zijn ingezet onder staatssecretaris Halbe Zijlstra in het kabinet-Rutte I (2010-2012). Hij zette gigantisch het mes in de cultuurbegroting: 200 miljoen euro werd geschrapt. Het leidde tot vele protesten. Zelf was ik in 2011 namens de CNV Kunstenbond aanwezig bij het overleg van werkgevers en werknemers in de kunstsector met Halbe Zijlstra. De uitnodiging bleek geen overleg te zijn maar een dictaat. De staatssecretaris meldde wat hij ging doen en vertrok, de sector zeer beledigd achterlatend. Het gevolg: landelijke cultuurfondsen kregen minder geld, wat zorgde voor een kaalslag bij veel productiehuisen (theater, film, dans, beeldend). Een aantal ging failliet.

Vele plaatselijke overheden volgden het voorbeeld van Halbe Zijlstra: ook zij bezuinigden stevig op kunst en cultuur. We zijn inmiddels acht jaar verder en de resultaten zijn schokkend: zowat de helft van de plaatselijke muziekscholen is

verdwenen.² Plaatselijke of lokale cultuurcentra hebben het loodje gelegd.³ Veel muziekdocenten, dansdocenten en docenten beeldende kunst werden werkloos. Velen kregen een uitkering; sommigen eindigden als chauffeur. Het kan best zijn dat in sommige plaatsen de werkloosheidsuitkeringen meer hebben gekost dan de bezuinigingen op kunst en cultuur opleverden. Een aantal muziek-, kunst- en dansdocenten ging als zzp'er verder, zodat ouders hun kinderen toch nog les konden laten ontvangen. Maar in veel gevallen leidde het verdwijnen van de muziek-, dans- en theaterscholen ertoe dat kinderen stopten, waarmee ook de plaatselijke muziekverenigingen, zangkoren en theatergezelschappen hun aanwas zagen opdrogen. Daarom zijn er nu geregeld kreten uit de koorwereld te horen als 'Koor zoekt zanger'.

Een ander aspect is dat koren, dansgezelschappen, theaterverenigingen en muziekgezelschappen in veel gevallen jaarlijks een soort instellingssubsidie konden krijgen van de gemeente. Die blijkt in veel gevallen nu ook verdwenen.⁴ Hier wordt het verenigingsleven van een plaats of een dorp in het hart geraakt, terwijl op sport niet werd bezuinigd. De plaatselijke politiek moet zich om die reden nog maar eens goed achter de oren krabben. Want we hebben juist nu start-ups voor jong talent nodig. De EU heeft een aantal jaren geleden een document gelanceerd over *creative cities*;⁵ de toekomst van veel steden ligt dáár, en niet in zware en/of vervuilende industrie. Een *creative city* kan alleen maar bestaan in een creatieve context (dus culturele voorzieningen), en die kan er niet zijn zonder creatieve talenten. Daarom is de politieke inzet hard nodig: de politiek moet de voornoemde creativiteit mogelijk maken, ondersteunen, mobiliseren.

Bron: iStock

De cultuurpiramide

Het grappige bij dit alles is dat indien een plaats een toptalent heeft, de politiek daar graag goede sier mee maakt. Maar: toptalenten komen er niet vanzelf. In de zogeheten cultuurpiramide komen er van beneden naar boven steeds minder beoefenaren, en per laag zijn er andere voorzieningen nodig, en ook een andere politieke betrokkenheid. Zijn die voorzieningen en betrokkenheid onvoldoende, dan wordt het erg lastig de piramide te beklimmen.

Aan de basis van de piramide, het grondvlak (laag 1), bevindt zich de amateuristische kunstbeoefening in al haar soorten, maten en vormen. Laat vooral duizend bloemen bloeien op de compost van de vele individuele hobbyisten en de talrijke verenigingen, zangkoren en dansgezelschappen, waar veel Nederlanders lid van zijn. Boven op de basis ligt een kleinere omvangslaag (laag 2) van degenen die serieus werk maken van hun talent: ze volgen lessen van een vakdocent, zitten op de muziekschool of volgen cursussen in het creatief centrum. Daarboven zit een weer kleinere omvangslaag (laag 3), bestaande uit mensen die op hbo-niveau (conservatoria, kunstacademies) iets in de kunsten studeren. Na vier tot vijf jaar hebben ze een diploma en gaan aan de slag; dan komen ze op de volgende laag. Deze laag 4 is die van de praktijk, het experiment, van reizen, uitvoeren, doen, van concerten, tournees, exposities, uitvoeringen, van werken in ateliers en gezelschappen. Mensen zijn in deze laag zo'n tien jaar actief. Het is een afvalrace;

volgens onderzoek is ongeveer vijftig procent na die tien jaar uit de sector verdwenen.⁶ Degenen die overleven zijn echt aan het professionaliseren. Zij komen terecht in laag 5, die van de echte professionals, weer

Als een gemeente een toptalent heeft, maakt de politiek daar graag goede sier mee

voor een periode van ongeveer tien jaar. Dit veel kleinere aantal mensen zijn de echte overlevers. Ten slotte is er nog een kleine toplaag (laag 6): de meesters in hun vak. Hier komen mensen pas na minimaal veertig jaar beroepspraktijk.

Politieke implicatie

Wat betekent deze cultuurpiramide voor de overheid? In laag 5 en 6 is de landelijke overheid actief. Geld gaat naar de fondsen (Fonds voor Cultuurparticipatie, Fonds Podiumkunsten, Stimuleringsfonds Creatieve Industrie, Mondriaan Fonds, Nederlands Filmfonds, Nederlands Letterenfonds) en de professionals kunnen bij de fondsen terecht. Het budget van de fondsen mag wat mij betreft wel meer opgehoogd worden, aangezien nog steeds te veel excellente voorstellen/projecten niet gehonoreerd kunnen worden. Geld gaat ook naar instellingen van landelijk en internationaal belang; hier is ook onder Halbe Zijlstra niet of nauwelijks op gekort. Te denken valt dan aan het Rijksmuseum, het Koninklijk Concertgebouworkest en het Nederlands Dans Theater.

Vóór de bezuinigingen had iedere provincie een eigen orkest. Dat stelsel werkte perfect: zo konden veel plaatselijke koren, theatergroepen, dansgezelschappen bij speciale gelegenheden ondersteuning krijgen van een compleet orkest. Onder druk van de bezuinigingen moesten diverse provinciale orkesten samengevoegd

worden. Resultaat: werkloze gekwalificeerde musici en een enorme afname van de mogelijkheid om een bijzonder event te laten begeleiden door een orkest. Voor een betere spreiding en kwaliteitsimpulsen die stevig kunnen doorwerken op het grondvlak (laag 1), pleit ik voor een heroverweging van de bezuinigingen, zodat iedere provincie weer een eigen orkest krijgt. Ligt hier een taak voor de provinciebesturen?

Op laag 1 en 2 is de plaatselijke overheid actief, waar CDA-gemeenteraadsleden dus een rol kunnen spelen bij het heroverwegen van het recente beleid. Subsidies zouden dan moeten gaan naar verenigingen op het gebied van muziek, zang, dans, theater, beeldende kunsten, film enzovoort.⁷ Ook zou er een herwaardering moeten komen voor plaatselijke muziekscholen en creativiteitscentra. Het rijk is met één fonds actief in deze plaatselijke lagen, namelijk met het Fonds voor Cultuurparticipatie.

Bezinning

Voor alle vijf lagen is mijns inziens een christendemocratische herbezinning nodig, want het lijkt net of vele CDA'ers gewoon meedenken met de populisten en liberalen. Populisten menen dat een kunstenaar een profiteur is, die de overheid niet hoeft te subsidiëren. Liberalen denken vooral in termen van *value for money*, dus als iets (in dit geval kunst) niet in nuttige economische waarden benoemd kan worden, gaat er geen geld naartoe. Het absolute politieke dieptepunt in dit opzicht was de tv-uitzending van *Zomergasten* van 26 augustus j.l., waarin VVD-minister Wiebes beweerde dat kunstenaars niets anders waren dan een soort ambachtelijke hobbyisten en dus eigenlijk geen steun verdienden. Zo heb je dus geen andere vijanden meer nodig. De uitspraak verraadt de arrogantie van deze elite.

Het CDA moet zich van de liberalen en populisten onderscheiden, namelijk door plaatselijk, provinciaal en landelijk aan serieuze cultuurpolitiek te doen, wat zich uit in beleid voor de kunsten en voor de kunstenaars. De sociaaldemocratie heeft de kunsten ook laten liggen door die vooral te zien als 'verheffing des volks', wat een te beperkte benadering is.⁸ D66 loopt eigenlijk alleen warm voor topkunst, topkunstenaars en topvoorzieningen. Vooral door zich in te zetten op plaatselijke kunst(beoefening), is er voor het CDA dus een wereld te winnen.

Kunsten vormen een essentieel onderdeel van de cultuur en zijn daarmee onmisbaar voor onze plaatselijke, regionale en landelijke identiteit. Voor een partij als het CDA, die in de haarvaten van de samenleving wil zitten, is een grondige herwaardering voor de kunsten en de rol van de politiek daarbij van groot belang. Wat mij betreft claimen zo veel mogelijk CDA'ers na een volgende verkiezing dan ook de wethouderspost voor cultuur.

*Het lijkt net of vele CDA'ers
gewoon meedenken met de
populisten en liberalen*

- 1 Zie onder andere: Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie Amateurkunst (LKCA) (z.d.). Leereffecten van kunsteducatie. Geraadpleegd via <https://www.lkca.nl/primair-onderwijs/leereffecten>; Voermans, E. (2016, 9 januari). Neuropsycholoog Erik Scherder: Muziek geeft een beter leven. Geraadpleegd via <https://newscientist.nl/nieuws/neuropsycholoog-erik-scherder-muziek-geeft-een-beter-leven>; Schravensande, F. (2012, 11 december). 'Muziek maakt slimmer'. NRC; Van Hamersveld, I. (red.) (2015). *Kunst als recept*. Themanummer *Boekman*, 27(104); en Van der Meulen, K. (2017). Scherp je brein met sport en cultuur. *Boekman*, 29(112), 16-19.
- 2 Dit bleek uit een intern onderzoek van de CNV Kunstenbond samen met het Nederlands Toonkunstenaars Register in 2012 omtrent een groot ledenverlies. Tot 2010 was er ledengroei, maar daarna verloor men in korte tijd ongeveer duizend leden. Reden van opzegging bleek bijna steeds hetzelfde: opheffing van de muziekschool. Dit bleek ook bij de cao-onderhandelingen: er waren veel minder muziekscholen en creativiteitscentra die onder de cao vielen. Ook moesten vaak leden bijgestaan worden die ontslag kregen.
- 3 Dit blijkt uit het interne onderzoek genoemd in de voorgaande noot, maar wordt ook gemeld door de Boekmanstichting; zie onder andere: Van der Zant, P. & Van Eijck, K. (2015). Talentontwikkeling in tijden van verschraling: Jonge kunstenaars zoeken hun eigen weg. *Boekman*, 27(105), 24-27; en Boekmanstichting (z.d.). Aantal centra voor de kunsten. Geraadpleegd via <https://www.boekman.nl/cultuurindex/capaciteit/ondernemingen-instellingen/aantal-centra-voor-de-kunsten>. Ook het LKCA constateert dat er een afbraak gaande is wat betreft de gemeentelijke muziekscholen en centra voor de kunsten; zie: Ensink, J. & Neele, A. (2016). Op zoek naar een nieuwe identiteit: Kunstcentra in transitie. In T. IJdens, J.J. Knol, A. Neele & S. Weijsters (red.), *Zicht op actieve cultuurparticipatie 2016: Thema's en trends in praktijk en beleid*. Utrecht: Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst/Fonds voor Cultuurparticipatie, pp. 26-32.
- 4 Zoals blijkt uit een onderzoek naar gemeentelijke subsidiemogelijkheden van de CNV Kunstenbond uit 2014. Ook de Boekmanstichting heeft hier het nodige over geschreven; zie onder andere: Vinkenburg, B. (2015). De cultuuromslag in cijfers. *Boekman*, 27(103), 4-9. Het LKCA stelt vast dat financiën (na vergrijzing) het tweede grote knelpunt voor verenigingen zijn, en een kwart van de verenigingen geeft aan minder inkomsten te hebben als gevolg van minder subsidie; zie Neele, A. & Zernitz, Z. (2019). *Verenigingen voor kunstbeoefening in cijfers: VerenigingsMonitor 2018*. Utrecht: LKCA, p. 8. Zie ook: LKCA (2016, 15 juli). Cultuurverenigingen in Nederland: Op zoek naar leden. Geraadpleegd via <https://www.lkca.nl/beleid/case-studies-gemeenten/analyses-per-thema/analyse-cultuurverenigingen>; en LKCA (2016, 3 februari). Meer sturen met minder geld: Lokaal beleid cultuurparticipatie. Geraadpleegd via <https://www.lkca.nl/beleid/case-studies-gemeenten/analyses-per-thema/analyse-lokaal-beleid-cultuurparticipatie>.
- 5 Europese Commissie (2010, 27 april). *Groenboek: Het potentieel van culturele en creatieve industrieën vrijmaken*. Brussel: EC. Dit was het hoofdonderwerp van het International Christian Artists Seminar van 2011. Sinds 2010 publiceert de EU ieder jaar The Cultural and Creative Cities Monitor. Zie verder: Montalto, V., Valentina Montalto, Tacao Moura, C.J., Langedijk, S., Saisana, M. & Panella, F. (2018). *Are capitals the leading cultural and creative cities in Europe?* Luxemburg: Publications Office of the European Union.
- 6 Commissie Vervolg Arbeidsmarktverkenning Culturele Sector (2017). *Passie gewaardeerd: Versterking van de arbeidsmarkt in de culturele en creatieve sector*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad/Raad voor Cultuur; en Commissie Arbeidsmarktverkenning Cultuursector (2016). *Verkenning arbeidsmarkt culturele sector*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad/Raad voor Cultuur. Zie ook: Van Aart, K., Van der Leden, J. & Nuchelmans, A. (red.) (2018). *Culturele arbeidsmarkt*. Themanummer *Boekman*, 30(117). De Kunsten-Monitor houdt bij hoe het met de kunstvakopleidingen gaat; zie <http://hbomonitor.nl/kunsten-monitor/achtergrond>.
- 7 Als gevolg van de maatregelen onder staatssecretaris Zijlstra zijn veel van deze subsidies verdwenen. Met name het LKCA meldt dat plaatselijk nog steeds de afbraak van cultuursubsidies niet is gestopt; zie LKCA (2017, 9 november). Een nieuwe generatie aanbieders kunsteducatie. Geraadpleegd via <https://www.lkca.nl/beleid/case-studies-gemeenten/analyses-per-thema/een-nieuwe-generatie-aanbieders-kunsteducatie>; LKCA (2016, 15 juli); en LKCA (2016, 3 februari). Ook de Boekmanstichting publiceert hierover. Zij houdt ook de Regionale Cultuurindex bij, waarin gemeentelijke uitgaven aan verschillende sectoren per provincie zijn weergegeven; zie <https://www.boekman.nl/regionale-cultuurindex>.
- 8 Andere aspecten van kunst worden vergeten: talentontwikkeling, persoonlijkheidsontwikkeling, of simpelweg plezier. Men gaat ook voorbij aan ontspanningsmuziek (soms als muzikaal behang) in supermarkten en op vele andere locaties, aan muziek als arbeidsvitaminen, muziek als meditatie, aan de bijzondere band tussen muziek/kunsten en religie, enzovoort. Zie onder andere: Bots, P., et al. (2017). *De waarde van cultuur*. Themanummer *Boekman*, 29(113).

Boek & Cultuur

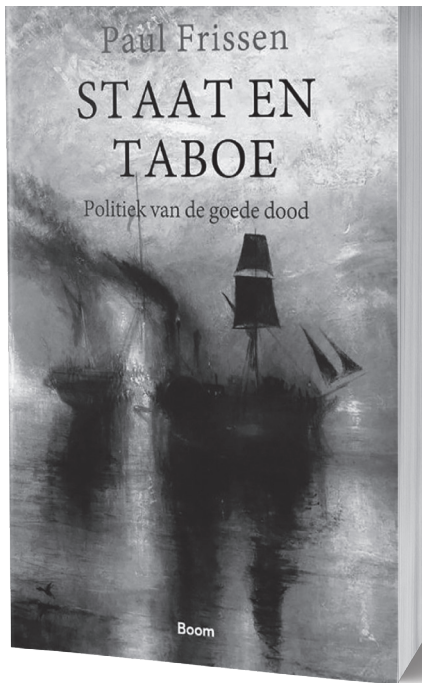
Euthanasie moet weer stervenshulp worden

door Theo Boer De auteur is universitair docent Ethiek bij de PThU te Groningen, Lindeboom-hoogleraar Ethiek van de Zorg bij de TU Kampen, en voormalig lid van een Regionale Toetsingscommissie Euthanasie.

We leven in een tijd waarin euthanasie en hulp bij zelfdoding boven aan de agenda staan. Uit onderzoeken blijkt dat er voor verdere verruiming van de mogelijkheid tot euthanasie een groot publiek draagvlak bestaat. Achter dat draagvlak gaat een eenvoudige en schijnbaar dwingende logica schuil: waarom zouden wij anderen de realisatie van hun doodswens wettelijk onmogelijk willen maken?

In zijn boek *Staat en taboe* doet Paul Frissen een gedurfde, sympathieke en erudiete poging om die schijnbare vanzelfsprekendheid van een recht op hulp bij een goede dood aan de kaak te stellen. Hij doet dat langs de weg van een uiteenzetting van de taken van de staat. Identiteit en vrijheid zijn alleen mogelijk als er door de staat grenzen worden getrokken. Die grenzen worden bewaakt met behulp van een geweldsmonopolie van de staat, waarvan het verbod om te doden door anderen dan de staat de duidelijkste exponent is. Dat verbod, en het machtsmonopolie van de staat, zijn zelfs zo cruciaal dat hiervoor taboes nodig zijn – jawel: taboes, dat wil zeggen absolute no-goareas.

Frissen ziet hier een duidelijke spanningsverhouding van dit geweldsmonopolie met de Nederlandse euthanasiepraktijk. De wijze waarop euthanasie en hulp bij zelfdoding in Nederland geregeld zijn betekent dat de staat een deel van zijn geweldsmonopolie aan artsen heeft afgestaan. Dat actieve levensbeëindiging wettelijk strafbaar is gebleven, is een goede zaak, een ‘bescheiden dam’: nóg zijn euthanasie en hulp bij zelfdoding dankzij dat verbod geen recht. Maar Frissen betoogt dat het verbod op doden en daarmee het geweldsmonopolie van de staat inmiddels aan stevige erosie onderhevig zijn. Maatschappelijk in de zin dat veel burgers de staat zijn gaan zien als instrumenteel voor hun eigen zelfbeschikking, iets wat strijdig is met de noodzaak van een soevereine staat, met als de duidelijkste illustratie pleidooien voor een voltooidlevenregeling. Juridisch ziet Frissen problemen in het feit dat artsen hun handelen pas achteraf hoeven te melden, en dat ook nog op basis van open normen, dat wil zeggen normen die (veel) ruimte bieden voor interpretatie. Dit alles beoordeeld door toetsingscommissies tegen wier beslissing

Paul Frissen

Staat en taboe. Politiek van de goede dood

Boom | 2018 | 277 pp. | € 29,90 | ISBN 9789024424207

achteraf geen beroep kan worden aangetekend en die hebben meegewerkt aan een steeds vrijere interpretatie. Dat het geweldsmonopolie bij de staat behoort te blijven, en wel totaal, en met taboes omgeven, zou juridisch vertaald moeten worden in een wijziging van de Euthanasiewet in die zin dat artsen van tevoren toestemming moeten vragen om te doden.

Legitimiteit

Voor de goede orde: Frissen heeft het niet over de *moraal* van het zelfgekozen levenseinde. Zelfdoding – het onomkeerbare vertrek van een burger uit de gemeenschap der levenden – is tragisch en om allerlei redenen problematisch. Een staat heeft een vanzelfsprekende plicht om te voorkomen dat burgers (te snel)

voor zelfdoding kiezen. Maar zijn soevereiniteit is niet zo vergaand dat hij het individu zou mogen hinderen om zijn doodswens eigenhandig te effectueren. *Staat en taboe* is een politiek-filosofisch boek, geen boek over ethiek of religie, en stelt slechts de vraag naar de legitimiteit van levensbeëindiging door, of met hulp van, derden.

Nu kan Frissen zich dat laatste wel voorstellen, ook juridisch en maatschappelijk. Niet als verlengstuk van de individuele autonomie, maar vooral omwille van de barmhartigheid, op verzoek dan. En hij vraagt zich af wat het feit dat we artsen deze taak toevertrouwen betekent voor het zo noodzakelijke geweldsmonopolie. Aan het delen van het geweldsmonopolie zitten te veel haken en ogen, reden waarom Frissen dus artsen in een

directere verhouding tot de rechterlijke macht wil plaatsnemen.

Frissens suggestie om de toetsing van euthanasie vooraf te laten plaatsvinden, is echter geen oplossing. Ten eerste kan ik mij, hoewel ik geen jurist ben, niet aan de indruk onttrekken dat een toetsing vooraf juist een opheffing betekent van de zo essentiële blijvende strafbaarheid van euthanasie. Van die strafbaarheid gaat behalve juridisch ook psychologisch een signaalwerking uit, daar een euthanaserend arts vooraf in beginsel nooit helemaal zeker is van strafvrijheid. Ten tweede kunnen we ook bij toetsing vooraf niet ontkomen aan toetsing achteraf, aangezien niet

wat we zouden kunnen noemen ‘hulp bij suïcide’.

Terug naar het begin

Laten we daartoe teruggaan naar het begin van de euthanasiediscussie in Nederland, geëntameerd door de Leidse psychiater Jan Hendrik van den Berg in zijn boek *Medische macht en medische ethiek* uit 1969. Paradoxaal genoeg begon Van den Bergs pleidooi voor euthanasie bij iets wat Frissen op zijn manier eveneens bekritiseert: het medische beheersingsstreven. Van den Berg betoogde dat artsen zich heer en meester van de dood hebben gemaakt door mensen eindeloos door te behandelen en hun een natuurlijke dood te misgunnen. Daarmee richten zij deels ernstige schade aan waar bovendien niemand om heeft gevraagd. Beter is het om tijdig met behandelen te stoppen; wanneer een patiënt door toedoen van dokters een eindeloos sterfproces ondergaat, moet een arts de durf opbrengen om het leven desnoods actief te beëindigen. In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw werd in lijn hiermee nog veelvuldig over ‘passieve’ en ‘actieve’ euthanasie gesproken, met als rode draad de vraag of er, om met Kuitert te spreken, ‘een einde mocht komen aan het bittere einde’.

Zó uitgedrukt, zou ik tegen Frissen willen inbrengen, is euthanasie geen ‘doden namens de staat’ of ‘een gedeeld geweldsmonopolie’, maar is zij niets anders dan een update van een al eeuwenlang bestaande medische praktijk. Niet voor niets kreeg Jezus, aan het kruis hangende, zure wijn aangeboden. Dat was in die tijd dé manier om iemand het

Niet voor niets kreeg Jezus aan het kruis zure wijn aangeboden

kan worden uitgesloten dat de condities waaronder een euthanasie vooraf is gelicentieerd, alsnog veranderen. Wat als de situatie van een patiënt onverwachts verbetert? Wat als er bij hem alsnog twijfels opkomen? Wat als de uitvoering niet deugt? Ten derde is toetsing vooraf praktisch lastig, want toetsingscommissies zullen voortdurend teams stand-by moeten hebben die zich op korte termijn in het complete patiëntendossier kunnen verdiepen en zich hier een finaal oordeel over kunnen vormen. Ik zou op deze plek daarom een geheel andere beweging willen suggereren, namelijk door weer te gaan differentiëren tussen wat dicht tegen ‘normaal medisch handelen’ aan ligt, en

barmhartige duwtje te geven waardoor het stervensproces niet al te ellendig zou zijn. Er werd in Nederlandse discussies voorafgaande aan de Euthanasiewet terecht op gewezen dat het overal ter wereld staande praktijk is om stervende, ernstig lijdende patiënten op hun verzoek – maar indien nodig ook zonder verzoek – over het randje van de dood te duwen. Euthanasie als een versnelling van een pijnlijk sterfbed. Dood ga je toch, maar laat het in hemelsnaam niet pijnlijk zijn. In Nederland werd onder anderen door Rummelink gesuggereerd dat we dat handelen maar gewoon als normaal medisch handelen moesten bestempelen.

Maar het liep anders. Transparant als Nederlanders zijn, kozen wij ervoor om de praktijk aan het licht te brengen en in protocollen te gieten. Misschien nog belangrijker is dat Nederland ervoor koos om een spoedig, vreselijk en onvermijdelijk natuurlijk levenseinde buiten de criteria te laten. Centraal werd het verzoek van een wilsbekwame patiënt in de context van ondraaglijk en uitzichtloos lijden. Buiten de Beneluxlanden heeft geen enkel land deze weg bewandeld, of het nu de inmiddels vijf Amerikaanse staten, West-Australië, Canada of Colombia betreft. In al deze landen is een *foreseeable death* een essentieel onderdeel van de euthanasiepraktijk. Dat er in de pioniersjaren in Nederland bijna geen euthanasie plaatsvond buiten de context van terminale ziekten, verklaart op zijn minst een deel van het grote draagvlak voor euthanasie in Nederland. Maar naar de *letter* had Nederland al van meet af een liberale euthanasieregeling. De in de jaren negentig frequent gebezigde

frase dat euthanasie in Nederland alleen plaatsvindt ‘onder strikte voorwaarden’ – die het internationaal ook goed deed trouwens – heeft plaatsgemaakt voor de realisatie dat de WTL (Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding) werkt met open normen.

Zo werd dertig jaar geleden de basis gelegd voor een evolutie van euthanasie als laatste redmiddel bij een vreselijke *dood* naar euthanasie als een remedie tegen een vreselijk *leven*. In die context gaat Frissens analyse absoluut hout snijden. Niet alleen tekent zich een steeds opener tegenstelling af tussen euthanasie en suïcidepreventie, maar ook lijkt het er inderdaad op dat de staat

Euthanasie verschoof van een laatste redmiddel bij een vreselijke dood naar een remedie tegen een vreselijk leven

een deel van zijn geweldsmonopolie met artsen – en weldra wellicht ook andere stervenshulpverleners – gaat delen. Daarbij deel ik Frissens zorgen over de ontwikkelingen van de euthanasiepraktijk op allerlei terreinen, en met een naar mijn mening steeds verder groeiende groep critici onder burgers, filosofen en artsen. Ik heb grote zorgen over de gestegen cijfers, over de expansie van de onderliggende pathologie (de ziekten op basis waarvan men om euthanasie verzoekt), over de toenemende normalisering van de geassisteerde dood, over de roep om verdere liberalisering, over de beeldvorming van oud worden en

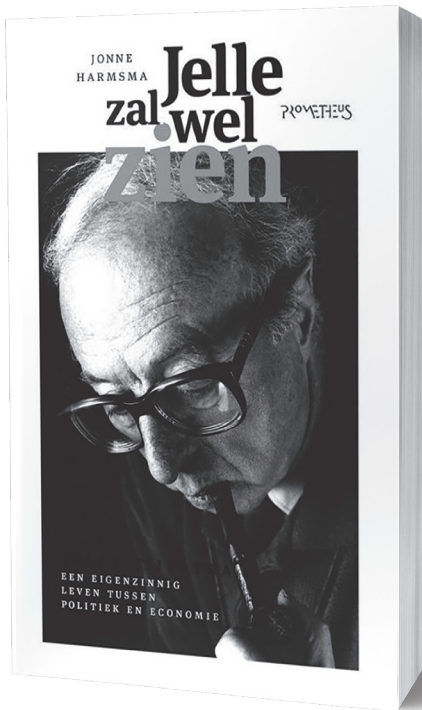
dementie, en over wat ik ervaar als een eroderend vermogen om te copen met ernstig en langdurig lijden. Tegelijkertijd kunnen we ook niet doof blijven voor het ook door Frissen erkende recht van het individu op respect voor zijn eigen autonome doodswens. Wellicht is de enige uitweg om ‘euthanasie als laatste redmiddel bij een vreselijke dood’ en ‘hulp bij suïcide’ weer te ontvlechten. Dat betekent om te beginnen dat we euthanasie weer meer moeten gaan zien als stervenshulp. Het verzachten van het overlijden, zoals dat jaarlijks ook bij dertigduizend andere patiënten in minder radicale en minder directe zin gebeurt in de vorm van palliatieve sedatie, zou onder bepaalde voorwaarden (denk aan een door twee artsen bevestigde terminale fase, een goed gedocumenteerd verzoek, een verplicht consult met een palliatief geneeskundige) kunnen behoren tot het normale medische handelen. Het valt moeilijk in te zien hoe we zulke stervensbegeleiding moeten beschouwen als ‘deling van het geweldsmonopolie door de staat’. Nog steeds valt zo’n zeventig procent van de euthanasie in Nederland in deze verruimde categorie van stervensbegeleiding. Het gaat hier om mensen die ‘aan de zijde van het leven hebben gestreden tegen de dood’, en die op het laatste moment een zwaar sterfbed voor willen zijn.

Levenshulp

Een heel andere zaak lijken me mensen die euthanasie verlangen terwijl hun dood nog niet *reasonably foreseeable* is. Het lijkt er soms op dat het hier gaat om burgers die ‘aan de zijde van

de dood strijden tegen het leven’. Deze burgers, die niet bang zijn voor een vreselijk sterven maar voor een vreselijk leven, verdienen wat mij betreft geen stervenshulp maar levenshulp. Mochten zij desondanks tragischerwijze kiezen voor de dood, dan staat dat hun vrij. Daarbij zouden we wellicht moeten overwegen om de strikt private assistentie daarbij te decriminaliseren, analoog aan de wijze waarop dat in Duitsland het geval is. In Duitsland is hulp bij zelfdoding toegestaan mits aantoonbaar is dat deze plaatsvindt tussen privépersonen zonder tussenkomst van derden die hier een ‘praktijk’ van maken. (Dat laatste wordt als *betriebsmässig* van de hand gewezen.) In plaats van als voorpost van een staat die zijn burgers doodt zou je zulke assistentie kunnen duiden als een strikt privaat verlengstuk van de ook door Frissen erkende individuele autonomie.

Zijlstra en de mythologie

Jonne Harmsma

Jelle zal wel zien. Jelle Zijlstra, een eigenzinnig leven tussen politiek en economie

Prometheus | 2018 | 597 pp. |

€ 39,99 | ISBN 9789044635355

door Gerrit de Jong De auteur is voormalig lid van de Tweede Kamer en van de Algemene Rekenkamer. Hij was voorzitter van het curatorium van het Zijlstra Center aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Harmsma heeft een mooie biografie geschreven. Alhoewel het een omvangrijk boek is geworden, leest het makkelijk en neemt het de lezer mee. Harmsma weet zich te beperken tot een levensbeschrijving zonder dat hij die lardeert met persoonlijke opvattingen over het karakter van zijn studieobject.

De biografieën van Aalders over prins Bernhard, van Koch over Abraham Kuyper, en van Langeveld over Colijn bijvoorbeeld stralen een grondige hekel uit aan de persoon wiens leven wordt beschreven.¹ Dat komt de kwaliteit van een biografie niet ten goede, want het ware beter een dergelijk moreel oordeel

aan de lezer over te laten, zo die daar al behoefte aan heeft.

Levensloop

Het leven van Zijlstra ziet er tamelijk overzichtelijk uit. Hij wordt in 1928 geboren in Oosterbierum als zoon van een aardappelhandelaar, volgt de mulo en de hbs in Harlingen en gaat daarna naar Rotterdam om economie te studeren aan de Nederlandse Economische Hogeschool. De studietijd wordt onderbroken door een onderduiktijd van enkele jaren die hij weer in Friesland doorbrengt. Het doctoraalexamen vindt meteen na de bevrijding plaats. Hij wordt assistent

en toezichthouder in het bedrijfsleven en buitengewoon hoogleraar in de Openbare Financiën aan de VU. Na het echeq van het kabinet-Cals treedt Zijlstra aan als minister-president van een tussenkabinet dat de overheidsfinanciën in het gerede brengt en verkiezingen voorbereidt. Het levert Zijlstra eeuwige roem op met dank aan Wim Kan, die tevens zorgde voor een passende titel van de voorliggende biografie, en het levert zijn Anti-Revolutionaire Partij voor het eerst na de Tweede Wereldoorlog zetelwinst op.² Zijlstra wordt daarna president van De Nederlandsche Bank tot aan zijn pensioen in 1981. In 2001 komt hij te overlijden.

Eén kanttekening is nu reeds op haar plaats. Wij zijn als volk weinig op-deborst-klopperig: 'Doe maar gewoon, dat is al gek genoeg.' Daarom is het toch goed hier op te merken dat de vorige eeuw twee ministers-presidenten heeft opgeleverd die ook in het buitenland politiek aan de top meespeelden. Dat waren Colijn, die in de jaren dertig voorzitter was van de economische sectie van de Volkenbondassemblee,³ en Zijlstra, die, nadat de dollar in 1971 was gaan zweven, door Burns, de voorzitter van de Federal Reserve, werd aangewezen als de enige die in staat moest worden geacht de scherven op te rapen en mogelijkwijs te lijmen.

Wat Harmsma effectief doet is de ballon doorprikken die Zijlstra geregeld oplet door te benadrukken dat hij geen politicus was, maar econoom. Als Zijlstra dat had gewild, had hij aan de VU hoogleraar moeten blijven; hij had de veertig jaar precies kunnen volmaken.

Harmsma prikt effectief de ballon door dat Zijlstra geen politicus was, maar econoom

bij professor Koopmans en promoveert in 1948 op de omloopsnelheid van het geld. Enkele maanden later treedt hij aan als één van de drie hoogleraren aan de splinternieuwe economische faculteit aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij voelt zich daar als een vis in het water, maar weigert in 1952 niet de post van Economische Zaken in het tweede kabinet-Drees. Hij blijft minister van Economische Zaken tot 1959 en stapt dan over naar Financiën in het kabinet-De Quay. Daarna verlaat hij de politiek, maar keert niet fulltime terug naar de wetenschap. Hij wordt adviseur

In plaats daarvan werd hij politicus en liet zich daarbij niet onbetuigd. Het enige wat je kunt zeggen is dat hij als politicus nooit de economische wetenschap heeft verloochend. Dat op zichzelf maakte hem als politicus redelijk uniek.

Nieuwe mythen

Wat als een nadeel van deze biografie kan worden ervaren is dat ze verhalend van karakter is en daardoor te veel aan de oppervlakte blijft. Dat is zeker een nadeel bij een biografie van Zijlstra, die immers sterk analytisch was ingesteld. Hierdoor dreigt het gevaar dat rondom de persoon van Zijlstra nieuwe mythen ontstaan, die evenmin houdbaar zijn.

Zijlstra is in theorie voorstander van een keynesiaans begrotingsbeleid. In de hoogconjunctuur worden de rijkelijk stromende overheidsinkomsten afgeroomd, zodat in de laagconjunctuur deze spaarcenten kunnen worden aangewend om de bestedingen op peil te houden. In de praktijk blijkt echter dat met name de timing van het aanjagen van de bestedingen in de laagconjunctuur problematisch is. Infrastructurele werken die zich prima zouden lenen voor een keynesiaanse stimulans hebben vaak een voorbereidingstijd nodig, waardoor de bestedingen pas op gang komen als de conjunctuur al weer in de volgende fase zit. Keynesiaanse finetuning is gedoemd te mislukken. Dit leidt bij Zijlstra tot zijn trendmatig begrotingsbeleid. Hij past de overheidsuitgaven niet aan in de hoogconjunctuur aan de gestegen inkomsten en bezuinigt niet op de overheidsuitgaven als de inkomsten tegenvallen in de laagconjunctuur. Dit

levert een systeem van anticyclische, automatische stabilisatoren op. Zijlstra is als politicus kennelijk bereid af te wijken van wat de economische theorie voorschrijft.⁴ Harmsma (p. 455) stelt dat Zijlstra als econoom 'een hogere vorm van politiek gelijk' representeerde en dus technocraat was. Het gegeven voorbeeld laat echter zien dat hij veeleer een meebuigend politicus was dan een starre technocraat die zijn ivoren toren niet wenste te verlaten. Ook Zijlstra zelf wierp het verwijt van technocratie verre van zich.⁵ Het trendmatig begrotingsbeleid berustte op een consent van ministerraad en parlement.⁶

In de jaren zeventig was Zijlstra president van De Nederlandsche Bank en schreef hij elk jaar het 'Algemeen overzicht' in het jaarverslag van DNB.⁷ Hij fulmineerde daar tegen het beleid van onvoldoende loonkostenmatiging, waardoor de hele economie uit het lood komt te hangen. Bij Zijlstra stond de inkomensverdeling voorop. De loonkosten moeten binnen de ruimte blijven die is geschapen door de stijging van de arbeidsproductiviteit. Dat is de functionele verdeling. Bij de personele verdeling moeten de belastingen en premies en dus de overheidsuitgaven gematigd blijven stijgen opdat er voor het beschikbare inkomen nog enige ruimte overblijft. In werkelijkheid overschrijdt de loonkostenstijging de toegestane ruimte op grote schaal. Dat betekent dat de kosten worden afgewenteld op het overige inkomen, waaronder de beloning voor het kapitaal. Dit is de categoriale verdeling, die gierend uit de hand loopt. De arbeidsinkomensquote

is in 1969 77% en in 1975 gestegen tot 90%. De investeringen droegen dan op en de werkgelegenheid stagneert. De werkloosheid groeit stormachtig en met enige vertraging van 73.000 personen in 1969 tot 760.000 in 1985. Het enige doel van Zijlstra was de functionele, personele en categoriale inkomensverdeling zodanig te doen zijn dat als uitkomst volledige werkgelegenheid resulteert. Daarom is het onjuist dat Harmsma concludeert dat Zijlstra een eenzijdig verklaringsmodel hanteerde, waarbij onderbesteding en inkomens- en vermogensongelijkheid voor Zijlstra geen zorg waren, en dat

Voor wie niet gereformeerd is en weinig weet heeft van economische wetenschap bevat deze biografie geen onverteerbare brokken

hetzelfde gold voor de werkloosheid (p. 448, 327). Als er nu één man was die jaar in, jaar uit de functionele, personele en categoriale inkomensverdeling centraal zette, wees op de rampzalige onderbesteding bij de investeringen, en zich boos maakte dat de werklozen daardoor uiteindelijk de rekening moesten betalen, dan was dat Zijlstra.⁸ Harmsma verwijt Zijlstra dat hij niet heeft gekozen voor de mogelijkheid van een devaluatie, maar dat is de keuze voor de zachte heelmeeester en betekent het verlaten van de eredivisie. Spelen op het niveau van Italië en Frankrijk.

Onbegrijpelijk dat Harmsma dat Zijlstra verwijt.

Ook moet de mythe worden bestreden als zou Zijlstra een neoliberal zijn (p. 432). Al in 1951 nam hij hier afstand van.⁹ Hij stond een economische orde voor op grond van de ondernemingsgewijze productie binnen een ordelijk economisch verkeer. Marktmodellen en staatsocialistische modellen als ideaaltypen zouden in de praktische economische politiek naar elkaar convergeren. De markt kan niet zonder overheidsingrijpen, en staatsmonopolie kan niet zonder marktelementen.¹⁰ Op de vraag of hij de vleesgeworden markteconoom was antwoordt Zijlstra: ‘Hebt U ooit over een alternatief nagedacht?’ De markt is een meet- en regelsysteem, een middel en geen ideologie. Het behoeft correctie door overheidsingrijpen op allerlei fronten. Deze opvatting is Zijlstra altijd trouw gebleven, ook al wil Harmsma hem met alle geweld in het neoliberale hok hebben.¹¹

Een laatste mythe die moet worden uitgebannen is dat Zijlstra’s opvatting dat de opwaartse dynamiek in de overheidsuitgaven moest worden beteugeld, voortkwam uit zijn calvinistische wereldbeeld. Hij was immers gereformeerd, en dan heb je een pikzwart mensbeeld (‘De mens is geneigd tot alle kwaad’). Een mensbeeld dat volgens Harmsma ‘diep verankerd lag in het gereformeerde denken’ (p. 179). Ook hier slaat Harmsma de plank mis. Zijlstra was lid van de Gereformeerde Kerken in Nederland en daar werden geen zwarte kousen gedragen. Dat

Zijlstra op grond van een dergelijk zwart mensbeeld een samenzweringstheorie tegen de schatkist zou aanhangen lijkt mij onzin.

Gereformeerd keurslijf

Zijlstra was ervan overtuigd dat de economische wetenschap een positieve, waarde vrije wetenschap was. Bij zijn aantreden aan de Vrije Universiteit trotseerde hij met dit standpunt de gereformeerde elite in het bestuur van de universiteit, die een normatieve beoefening van de economische wetenschap voorstond. Zijlstra gaf niet toe en de economische faculteit aan de VU bleef bij het uitgangspunt van

een waarde vrije economische theorie.¹² Kennelijk wenst Harmsma Zijlstra met alle geweld in een gereformeerd keurslijf te persen met zijn eigen opvatting dat ‘ook aan de “waarde vrije” theorie [...] aannames ten grondslag [lagen] die onmogelijk het stempel “neutraal” konden krijgen’ (p. 177). Dit lijkt mij geen taak voor een biograaf.

Zoals gezegd: een mooie biografie, en voor wie niet gereformeerd is en weinig weet heeft van economische wetenschap, bevat die geen onverteerbare brokken.

- 1 Respectievelijk: Aalders, G. (2014). *Niets was wat het leek: Prins Bernhard*. Amsterdam: Boom; Koch, J. (2006). *Abraham Kuyper: Een biografie*. Amsterdam: Boom; Langeveld, H. (1998). *Hendrikus Colijn, 1869-1944: I. Dit leven van krachtig handelen (1869-1933)*. Amsterdam: Balans; Langeveld, H. (2004). *Hendrikus Colijn, 1869-1944: II. Schipper naast God (1933-1944)*. Amsterdam: Balans.
- 2 De ARP ging bij de verkiezingen van 1967 van 13 naar 15 zetels. Harmsma (p. 251) heeft het abusievelijk over een groei van 10 naar 12 zetels.
- 3 Zie: De Wagt, W. (2017). De actualiteit van Hendrik Colijn: Colijn was dé pleitbezorger van een grote Europese markt. *Christen Democratische Verkenningen*, 37(3), 138-142.
- 4 Dit in tegenstelling tot H.J. Witteveen, die tot op de dag van vandaag de idee van een zuiver keynesiaans conjunctuurbeleid aanhangt, inclusief finetuning (Harmsma, p. 177).
- 5 Zijlstra, J. (1993). Het structurele begrotingsbeleid: Een wederopstanding? In L.A. Geelhoed, P.A.G. van Bergeijk & J. van Sinderen (red.), *Met distantie: J.E. Andriessen en het economische bestuur* (pp. 31-46). Groningen: Wolters-Noordhoff, p. 45.
- 6 Zijlstra, J. (1992). *Per slot van rekening: Memoires*. Amsterdam: Contact, p. 123.
- 7 Zijlstra, J. (1985). *Gematigd monetarisme: 14 jaarverslagen van De Nederlandsche Bank N.V. 1967-1980*. Leiden: Stenfert Kroese.
- 8 In 1986 heeft het Centraal Planbureau uitgerekend wat een zijlstra-achtig beleid in de jaren zeventig zou hebben betekend. De werkloosheid zou in de periode 1972-1984 met 302.000 arbeidsjaren minder zijn toegenomen. Zie: Centraal Planbureau (1986). *Centraal Economisch Plan 1986*. Den Haag: CPB/ Staatsuitgeverij, pp. 94-100.
- 9 Zijlstra, J. (1956). Het neo-liberalisme. In J. Zijlstra, *Economische orde en economische politiek: Een bundel opstellen* (pp. 61-79). Leiden: Stenfert Kroese.
- 10 Zijlstra, J. (1948). *Enkele algemene aspecten van het vraagstuk van de economische orde*. Leiden: Stenfert Kroese, pp. 23-24.
- 11 Zijlstra, J. (1988). 'Ik heb heel wat economen modieus zien worden de afgelopen twintig jaar'. In G.J. Peelen, *Kennen & kunnen: Ontwikkelingen in het economische denken en doen (1948-1988): In gesprek met Dr. J. Zijlstra, Prof. dr. J. Tinbergen, Prof. dr. B. Goudzwaard en Drs. R.F.M. Lubbers*. Alphen aan den Rijn: Samsom, pp. 31-32.
- 12 Visser, H. (1999). Hoed je voor profeten! *Economisch Statistische Berichten*, 84(4236), 970-973.

Hoe om te gaan met de momenten die je krijgt aangereikt

door **Rien Fraanje** De auteur is oud-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. In deze rubriek belicht hij de politieke actualiteit vanuit de kunsten.

De Amerikaanse regisseur en scenario-schrijver Richard Linklater zette in de periode 2002-2013 vrijwel elk jaar een vaste groep acteurs voor enkele weken bij elkaar om het verhaal te vertellen van Mason jr., zijn zus Samantha en hun gescheiden ouders Mason en Olivia. De Mason jr. van 6 jaar die door zijn moeder van school wordt gehaald, wordt gespeeld door dezelfde acteur als die de Mason speelt die elf jaar later zijn eindexamen heeft gehaald. En de jonge vader die aan het begin van de film met zijn stoere Pontiac het leven van zijn kinderen weer inrijdt nadat hij na de scheiding anderhalf jaar in Alaska zijn geld heeft verdiend, en de vader die aan het eind van de film zijn zoon van wijze raad voorziet nadat de verkering met zijn eerste grote liefde voorbij is, worden beide gespeeld door de immer overtuigende Amerikaanse acteur Ethan Hawke.

De acteurs worden dus met de personages telkens een jaar ouder. Voor de opgroeiende kinderen zijn geen verschillende kindacteurs ingezet. En voor de ouders zijn met het verstrijken van de jaren geen kunstgrepen via schmink en grime toegepast. Dat maakt dat de personages en het verhaal sterk

zijn en zeer overtuigend; het lijkt erop dat we niet naar een speelfilm zitten te kijken, maar het echte leven van een gebroken Amerikaans gezin mogen aanschouwen.

Dat effect wordt nog eens versterkt door een moedige keuze die Linklater in zijn regie en scenario heeft gemaakt: de film *Boyhood* vertelt geen rond verhaal, maar laat fragmenten uit vier mensenlevens zien die ook over ons hadden kunnen gaan. Zo zien we een stevige discussie over een al dan niet gedane en verbroken belofte van vader aan zoon, waarbij we niet weten wie gelijk heeft. We hoeven dat ook niet te weten om de film te begrijpen of beter: te beleven. Linklater wil ons alleen laten zien dat de illusie van een on vervulde belofte en van het verwerken van een teleurstelling vormend is in elk mensenleven.

Feilbaarheid

Boyhood laat ons de feilbaarheid van de mens in zijn volle omvang zien. Er wordt geslagen, geruzied en (te veel) gedronken, maar ook: gelachen, gezongen, feestgevierd en liefgehad. Deze mensen proberen onmiskenbaar iets van hun leven te maken. Daarbij gaat zeker weleens wat mis, maar de hoop

Film: Boyhood (2014). Regie en scenario: Richard Linklater. Met o.a.: Ellar Coltrane, Patricia Arquette en Ethan Hawke.

domineert. Het kan niet anders dan dat je als kijker van deze mensen gaat houden.

Als er een rode draad in het bijna drie uur durende epos moet worden aangewezen, dan is het wel de zoektocht naar de zin van het leven waardoor vader, moeder en zeker ook Mason jr. zich laten leiden. Mason senior wil goedmaken wat fout ging. Hij wil een aanwezige en goede vader zijn voor de kinderen, die hem te lang moesten missen. Hem is uiteindelijk een tweede kans gegund, want ergens halverwege de film blijkt hij een nieuwe liefde te hebben gevonden en mag hij zelfs opnieuw vader worden.

Alcohol

De moeder van Mason jr. is in deze film niet zo'n geslaagde tweede kans gegeven. Haar leven staat de gehele film eigenlijk in het teken van de opvoeding van de kinderen. Ze werkt hard om het hoofd boven water te houden. Ze wordt ook opnieuw verliefd, maar ze blijkt consequent voor mannen te vallen die een voorliefde voor alcohol hebben, waarna nieuwe breuken volgen. Als Mason jr. op het punt staat het ouderlijk huis te verlaten en zijn spullen bij elkaar zoekt voor de verhuizing naar de campus op de universiteit, treft hij zijn moeder in tranen aan. De aankomende leegte beangstigt haar: 'Ik dacht dat er meer zou zijn.'

Kort daarvoor heeft Mason zijn vader de sleutelvraag gesteld: 'So, what's the point?', door de ondertitelaar vertaald als: 'Wat heeft het voor zin?' Mason sr. reageert eerst nog niet-begrijpend: 'Wat?' Zoon repliceert: 'Dit allemaal. Alles.' Vader glimlacht: 'Wat de zin van alles is? Weet ik veel. Dat weet niemand. Iedereen doet maar wat. Het mooie is dat je dingen voelt. Dat moet je koesteren.'

Het zien van deze film laat zich dan al bijna voelen als een religieuze ervaring. Net als in het Bijbelboek Esther wordt er in de dialogen niet expliciet verwezen naar God, maar de zoektocht naar het hogere is alom aanwezig.

Linklater laat uiteindelijk een ander personage een beter antwoord op de sleutelvraag geven. In de slotscène van de film wandelt Mason met drie nieuwe studiegenoten door de indrukwekkende natuur van Texas. De lucht is zwanger van verwachting over al het moois dat het leven deze jonge mensen nog te bieden heeft. Een van hen merkt op: 'Iedereen zegt toch altijd dat je het moment moet pakken? Ik denk eigenlijk dat het net andersom is: dat het moment ons pakt.' Dan valt het kwartje bij Mason. 'Ja', zegt hij, 'en het moment is eigenlijk altijd nu.'

Dat is waar het leven over gaat: over hoe je omgaat met de momenten die je krijgt aangereikt.

Christelijke erfenis

door **Jan Schinkelshoek** De auteur is directeur van een communicatiebureau in Den Haag en oud-Tweede Kamerlid voor het CDA.

Als product van de knapenvereniging – klassieke gereformeerde kweekvijvers bij uitstek – heb ik met jeugdige overschatting geregeld prikkelende stellingen verkondigd. Sommige wil ik mij niet herinneren. Eentje staat me nog helder voor de geest. Die over Christendom & Democratie.

Dat vertoog uit het midden van de jaren zestig, meer een soort preek, kwam er kort en goed op neer dat de parlementaire democratie in Nederland meer te danken had aan het christendom, met name de protestantse tak, dan de goegemeente bereid was te erkennen.

Het moet nogal pedant hebben geklonken uit de mond van een tiener. Maar zo gek was het niet. Gereformeerde grootheden hadden het al veel eerder hardop gezegd. Lees Kuypers essay *Het Calvinisme: Oorsprong en waarborg onzer constitutionele vrijheden* uit 1874 maar na. Wie opkomt voor godsdienstvrijheid, ontkomt er niet aan – misschien tegen wil en dank – om vroeger of later ook andersdenkenden te gunnen wat je voor jezelf opeist. Wie koningen met een pennenstreek afzweert, ontheiligt het gezag. En wie kerkenraden veel te zeggen geeft, haalt democratie de kerk binnen.

Als er iets te zeggen valt voor de stelling dat democratie aardt in christelijke voedingsbodem, is er dan ook een relatie tussen ontchristelijking en democratische teloorgang? De neergang gaat gelijk op. Althans in Nederland heeft het georganiseerde christendom het moeilijk. En ook de georganiseerde democratie staat lelijk onder druk.

Natuurlijk bewijst het niets. Dat de parlementaire democratie in verontrustend hoog tempo haar glans verliest, laat zich niet verklaren aan de hand van teruglopend kerkbezoek. Er zit een veelheid aan ingewikkelde factoren achter. Maar zou de teruggang van het christendom er toch niet iets mee te maken hebben? Ja, ik weet het: in naam van God, christendom en geloof is gruwelijk veel misdadigs gebeurd. Maar ook veel goeds. Het tekende voor grote, grootse waarden: naastenliefde, barmhartigheid, gerechtigheid, rentmeesterschap. Het maakte duidelijk dat je er niet alleen voor stond. Het was een 'bezielde verband'. Het zette talloze mensen aan om zich sterk te maken voor wat een tikkeltje deftig 'de publieke zaak' werd genoemd. Het gebruikte democratie om zich te emanciperen.

Na aanvankelijke aarzelingen bleek het christendom een gangmaker van de democratie zoals die zich in Nederland heeft ontwikkeld. Over en weer versterkten christendom en democratie elkaar. Zoals democratisering christenen een kans bood, zo waren christenen medebepalend voor een democratische grondtoon. Onze verschaalde democratie kan wel een scheutje van die gelovige christelijkheid gebruiken. Net zo goed als in het defensief geraakte christenen zich wel wat meer in het democratisch debat zouden kunnen laten gelden. Als jongetje zou ik het zo al gezegd kunnen hebben.

In het volgende nummer

Europa in een autoritaire wereld

Met de brexit en de opkomst van autoritaire leiders binnen en buiten Europa is het politieke speelveld fundamenteel veranderd. De internationale situatie vraagt om een krachtige Europese Unie die de veiligheid en belangen van haar burgers kan beschermen, maar de sympathie van veel Europeanen gaat juist uit naar een krimpende EU ten gunste van de natiestaat. Hart en hoofd lijken verschillende richtingen op te willen. In dit krachtenveld verkennen we onorthodoxe wegen die de EU kan inslaan. Is Europa in staat zich opnieuw uit te vinden?

Uit de kunst

Christendemocraten hebben zich niet op kunst geprofileerd. Het verwijt klinkt zelfs dat ze de recente bezuinigingen stilzwijgend accepteerden door gebrek aan visie. Toch is het Nederlandse kunstbeleid vooral door bewindslieden van het CDA of zijn voorgangers vormgegeven. In deze CDV worden tal van redenen genoemd waarom juist christendemocraten zich met kunst moeten bezighouden. Kunst verbindt, biedt troost, communiceert, onderwijst, zet aan tot gesprek, duidt en biedt zin. Toch is ook terughoudendheid gepast.

‘Wat hebben we aan kunst die narcistisch naar zichzelf verwijst?’

- **Antoine Bodar [op pagina 52]**

‘De kunstbeschouwer doet al meteen iets met het kunstwerk, in plaats van het werk de kans te geven iets te doen met hém.’

- **Désanne van Brederode [op pagina 68]**

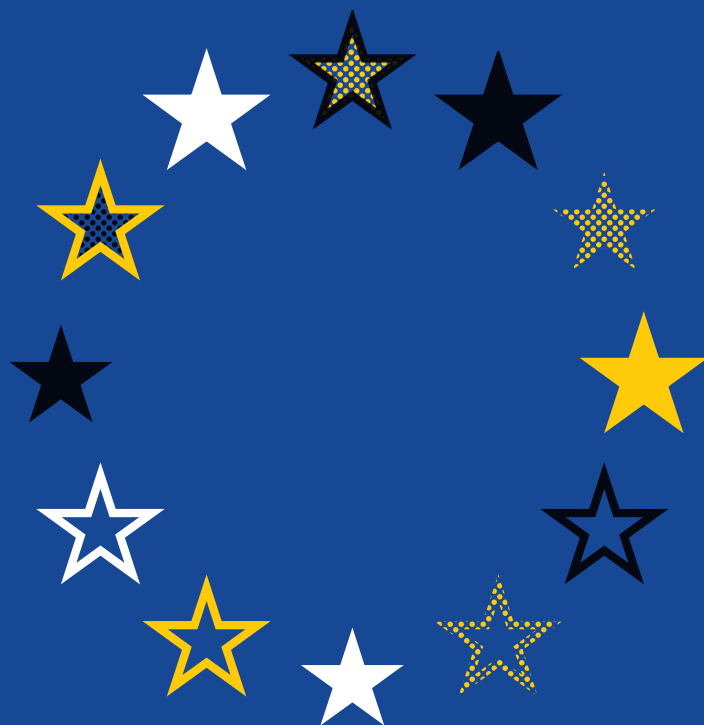
‘Met de overname van het neoliberale discours ging de gedachte verloren dat kunst ook een intrinsieke waarde heeft.’

- **Robbert van Heuven [op pagina 83]**

CD

V

Christen Democratische
Verkenningen

Zomer 2019

Divers Europa

Redactie

Drs. S.J.L. Aghina
Mr. dr. G. Boogaard
Prof. dr. Th.B.F.M. Brinkel
prof. dr. S.C. van Bijsterveld
Drs. P.H.J. Dijkman
Drs. M.J. Fraanje
Prof. dr. P.J.J. van Geest [voorzitter]
Drs. P.E. Heerma
A.Z. van Helden MA
Drs. M. Janssens [hoofdredacteur]
Prof. dr. E. de Jong
Drs. G. de Jong
Drs. L. Kooistra
Drs. J. Prij [redactiesecretaris]
P.J. Schenderling MSc
Dr. P.J.G. van Velthoven

Eindredactie

Drs. W.M. van Koppen

Redactieadres

Christen Democratische Verkenningen
Ter attentie van drs. M. Janssens
Postbus 30453
2500 GL Den Haag
e-mail marc.janssens@wi.cda.nl
internet www.tijdschriftcdv.nl

Typografische verzorging

OSAGE [basisontwerp]
Pre Press Media Groep, Zeist.

Vanwege de aard en inhoud van de uitgave wordt u geacht het abonnement in het kader van uw beroep of bedrijf te ontvangen en niet als consument op te treden in de zin van de artikelen art. 236 en 237 boek 6 BW. Mocht dit anders zijn, dan bent u gehouden dit binnen één maand na ingang van het abonnement per e-mail, telefonisch, schriftelijk of anderszins bij de abonnementenadministratie van de uitgever aan te geven.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgever

Boom uitgevers Amsterdam
Prinsengracht 747-751
1017 JX Amsterdam
www.uitgeverijboom.nl

Abonnementen

CDV verschijnt vier keer per jaar.
Voor de actuele prijzen en mogelijke abonnementsvormen, zie: www.tijdschriftcdv.nl.
Voor een abonnement kunt u contact opnemen met Boom uitgevers Amsterdam via tel. 020-520 01 20 of e-mail abonnementen@bua.nl.
Het abonnement kunt u tevens afsluiten via www.tijdschriftcdv.nl.

Abonnementen worden aangegaan voor de duur van één jaar. U kunt het abonnement te allen tijde tegen het einde van deze termijn opzeggen met inachtneming van een opzegtermijn van één maand. Het abonnement wordt na verloop van één jaar telkens stilzwijgend verlengd voor een bepaalde duur van drie maanden. U kunt het abonnement telkens tegen het einde van de verlenging opzeggen met inachtneming van een opzegtermijn van één maand. Opzegging geschiedt schriftelijk of per email. De opzegging kan worden gericht aan de abonnementenadministratie.

www.tijdschriftcdv.nl

Administratie

Boom uitgevers Amsterdam B.V.
Postbus 15970
1001 NL Amsterdam
Nederland
telefoon (020) 520 01 20
e-mail abonnementen@bua.nl

© 2019 Boom uitgevers Amsterdam

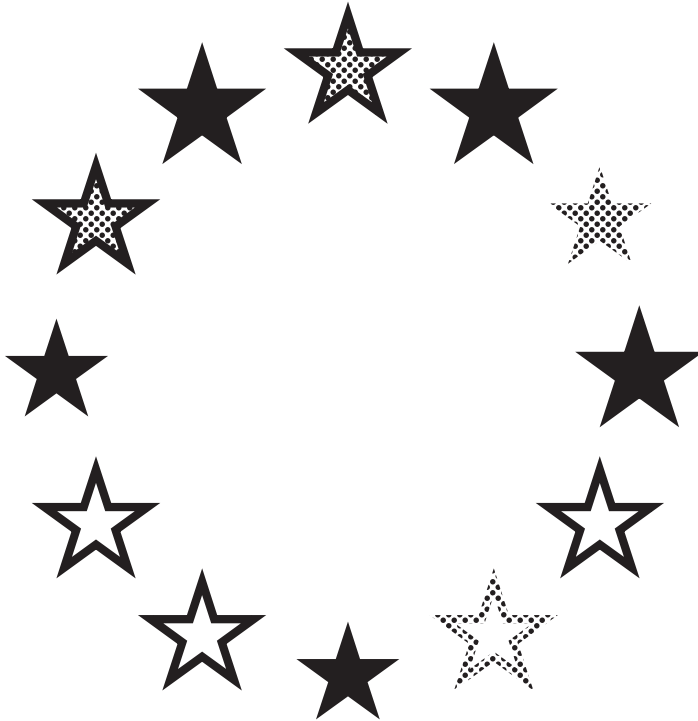
ISSN 0167-9155
Jaargang 39

Christen Democratische Verkenningen is een voortzetting van Anti-Revolutionaire Staatkunde, Christelijk Historisch Tijdschrift en Politiek Perspectief

CD

V

Christen Democratische
Verkenningen

Zomer 2019

Divers Europa

Boom Tijdschriften

Inhoudsopgave

Actualiteit

Intro

door Marc Janssens

7

Dwars: De overheid moet kernenergie stimuleren

Eens, kernenergie is nodig in de strijd tegen klimaatverandering

door Henri Bontenbal

12

Oneens, kernafval is levensgevaarlijk

door Jan Willem van den Beukel

14

Vanuit de basis: interview met Elco Brinkman

Het CDA heeft de stad links laten liggen

door Marc Janssens

16

Rust én stilstand: CDA in de Buma-jaren

door Tom van der Meer

24

Thema: Divers Europa

**Twee bijdragen: Rem op het
idealisme en Meer van het goede**
door Hans Hillen **28**

Verbindend vanuit het midden
door Frank van den Heuvel **31**

**Uitgesproken politiek
Eurosepsis**
door Désanne van Brederode **35**

**Redactioneel
Europapolitiek**
door Theo Brinkel, Eelke de Jong,
Jan Prij en Paul van Velthoven **38**

**Desintegratie na de Europese
Parlementsverkiezingen**
door Hans Vollaard **44**

**Interview met Ernst Hirsch
Ballin, Huub Dijkstra en
Mathieu Segers**
**Depolarisatie in Europese
politiek dringend nodig**
door Jan Prij **50**

**Brexit en het gevaar van
EU-onvermijdelijkheid**
door Armin Cuyvers **59**

**Gebeurtenissenpolitiek en de
terugkeer van de ongelijkheid
tussen lidstaten**
door Luuk van Middelaar **65**

Thema: Divers Europa

Intermezzo

Brexit als reden voor echtscheiding

Klein Engeland van
Jonathan Coe

70

Uit de praktijk: interview met Caspar Veldkamp

Goed bestuur Griekenland is essentieel

door Jan Prij

72

EU moet van binnen naar buiten klappen

door Eimert van Middelkoop

77

Interview met Herman Van Rompuy

Toon Leiderschap in Europa

door Theo Brinkel

82

Europa's grootste probleem: de nationale staat?

door Ulrike Guérot

86

Uit de praktijk: interview met Fenna Pols

Klemmende regels komen niet enkel van de EU

door Jan Prij

90

Intermezzo

Het oude Europa

Grand Hotel Europa van
Ilja Leonard Pfeijffer

94

Uit de praktijk: interview met Pieter Omtzigt

Europa moet zich druk maken om de nieuwe generatie

door Boi Postma

96

Menselijke waardigheid niet gediend met Orbán's politiek

Jacob van de Beeten

100

Boek & Cultuur

Frank van den Heuvel

Tjeenk Willink
Groter denken, kleiner doen **106**

Paul van Velthoven

Ivan Rogers
9 lessons in Brexit

Kevin O'Rourke.
*A short history of Brexit. From
Brentry to Backstop* **110**

Jan Dirk Snel

Mathijs van de Waardt
*De man van 1848. Dirk Donker
Curtius* **114**

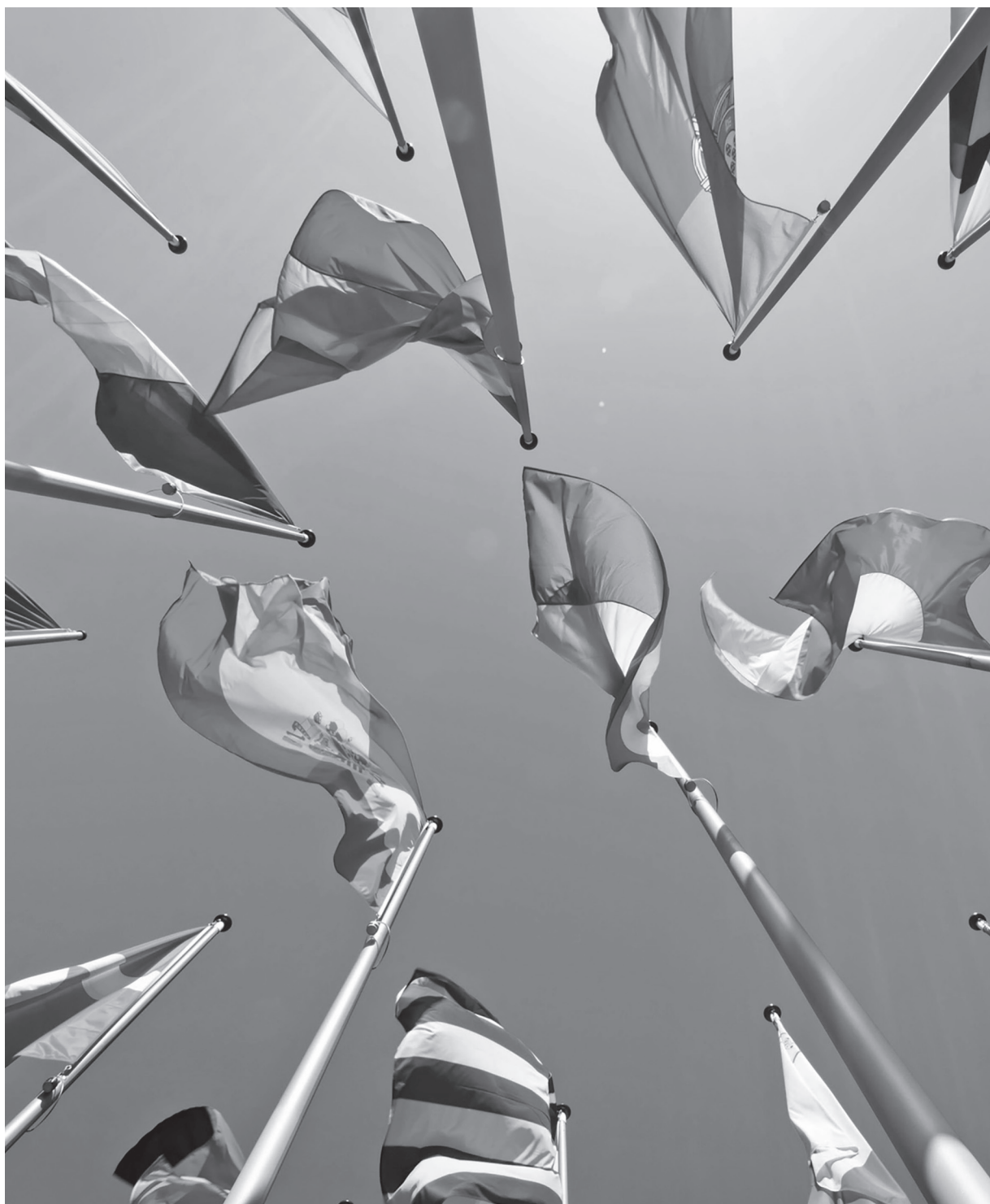
Gesignaleerd **117**

Uit de kunst

Reiken naar het Hogere
door Rien Fraanje **118**

Vanuit de achterbanken

Trottelziekte **120**
door Jan Schinkelshoek

Bron: iStock

Intro

door Marc Janssens De auteur is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.
marc.janssens@wi.cda.nl/@janssensmarc

Thumos. Met dit Griekse woord uit Plato's *Staat* typeert de Amerikaanse politicoloog Francis Fukuyama in zijn recente boek *Identiteit* de basis van wat tegenwoordig 'identiteitspolitiek' wordt genoemd. *Thumos* staat voor dat deel van de menselijke ziel dat hunkert naar erkenning. In de vorige eeuw gingen we er nog van uit dat materiële voorspoed de drive van veel politiek handelen was, zowel van kiezers als gekozenen – vergelijk Bill Clintons uitspraak 'It is the economy, stupid' in de verkiezingscampagne van 1992 tegenover president Bush sr. Maar nu blijkt dat achter de wens tot voldoende financiële middelen een dieper verlangen schuilt: de hang naar erkenning van wie de mens ten diepste denkt dat hij is.

De analyse van Fukuyama sluit aan bij wat we tegenwoordig waarnemen. Terwijl de politiek zich voorheen bewoog op de links-rechts-as van arbeid en kapitaal, doen veel politici nu verwoede pogingen om op te komen voor de belangen van specifieke groepen in de samenleving. Links maakt zich niet meer sterk voor verheffing en emancipatie van het volk, maar zet zich in voor de erkenning van homoseksuelen, vrouwen, transgenders en moslims. Daar is op zich niets mis mee, oordeelt Fukuyama, maar deze linkse identiteitspolitiek kent wel vervelende bijwerkingen. Allereerst zorgt ze ervoor dat niet het individu vooropstaat, wat zijns inziens in een liberale samenleving zou moeten, maar de belangen van specifieke deelgroepen. Belangrijker is echter dat de linkse identiteitspolitiek een rechtse equivalent heeft opgeroepen die veel gevaarlijker is. Waar de linkse variant meestal genoegen neemt met *isothymia*, de drang om als gelijke aan anderen te worden beschouwd, ontpopt rechtse identiteitspolitiek zich eerder tot *megalothymia*: het verlangen om als superieur te worden beschouwd.

Fukuyama's analyse roept herkenning op. Jongeren van Forum voor Democratie die na twee verkiezingsoverwinningen vol eigenliefde roepen hoe geweldig ze zijn en dat alleen zij met overheersingsdrang de zwakte van onze samenleving kunnen overwinnen. Het is de andere kant van het slachtofferdenken dat eigen is aan identiteitspolitiek. Want niet alleen ter linkerzijde

voelen groepen zich ongezien, ook rechts meent dat ‘de elite’ de belangen van hen, veelal de autochtone bevolking, heeft verkwanseld. Donald Trump, de brexit, Viktor Orbán en zelfs de tegenbeweging van de Deense sociaaldemocraten, die inzien dat je met enkel progressieve identiteitspolitiek de verkiezingen niet wint en zich succesvol als belangenbehartigers van de traditionele bevolking hebben opgeworpen: het valt allemaal aan de hand van identiteitspolitiek te analyseren.

En de christendemocratie dan? Deze CDV gaat niet over identiteitspolitiek, maar ook wij christendemocraten kunnen niet om de vraag heen hoe we een eigen lijn moeten trekken te midden van dit verschijnsel, dat ook op de achtergrond van de thema’s in dit nummer een rol speelt. De behoefte aan een eigen identiteit onder ogen zien, is dan ook beslist niet verkeerd. Maar anders dan Fukuyama beschouwt de christendemocratie niet het individu als basis van de samenleving, maar de mens in zijn relatie tot anderen, en voor velen zelfs de Ander. Het leven is ons niet gegeven om via de politiek enkel voor het eigen belang of voor het belang van de eigen groep op te komen, maar voor elkaar. Christendemocraten hebben als het goed is oog voor het algemeen belang.

Die focus kenmerkt ook de christendemocratie in Europa, waaraan het themadeel van deze CDV is gewijd. Voor een overzicht verwijs ik naar het redactioneel, maar duidelijk is dat de christendemocratische uitgangspunten geen kant-en-klare panacee opleveren die altijd en overal tot de ideale samenleving leidt. De titel ‘Divers Europa’ kan dan ook meervoudig uitgelegd worden. Het betekent niet alleen dat de Europese verkiezingen een wisselende uitslag in de lidstaten hebben laten zien, of dat we om in Europa verder te komen, diversiteit als gegeven moeten beschouwen en dus in steeds meer verschillende (kop)groepen of einddoelen moeten denken. Het betekent óók dat binnen christendemocratisch Europa verschillend over het hoe van de Europese politiek wordt gedacht. De uiteenlopende visies op de frase ‘een steeds hechter verbond’ in het Europese Verdrag zijn daar een voorbeeld van. Verschil van mening is niet erg; sterker, dat voedt het politieke debat – maar dan is het wel van belang dit debat zo openlijk mogelijk te voeren. Het themadeel wil hieraan een bijdrage leveren.

Kernwaarden

Politiek debat over de christendemocratie is ook aanwezig in het actualiteitsdeel. In april kwam via *Trouw* het discussiestuk *Verandering en vertrouwen* naar buiten van een aantal christendemocraten onder aanvoering van Jeroen Kremers. Nog recenter nam Sybrand Buma afscheid als fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer, en daarmee als partijleider. Op de leiderschapswissel en het discussiestuk en daarmee ook op de huidige positie van het CDA wordt in deze CDV een blik geworpen. Allereerst door politicoloog Tom van der Meer, die de partij een spiegel voorhoudt

als het gaat om politiek bedrijven vanuit de eigen kernwaarden. Dat doet het CDA onvoldoende, waarmee de partij niet alleen haar eigen overtuiging veronachtzaamt, maar ook nog eens electoraal met vuur speelt.

Frank van den Heuvel, zelf bij het zojuist genoemde discussiestuk betrokken, schrijft over de achtergrond en bedoeling ervan en gaat ook in op de leiderschapswissel in het CDA. Dat laatste doet ook Hans Hillen, die daarnaast uit eigen ervaring een analyse van de politiek in het algemeen en van het CDA in het bijzonder biedt. Ten slotte pikken we in de rubriek 'Dwars' één specifiek punt eruit, dat van de kernenergie. Past dit bij een christendemocratische politiek of juist niet?

In de interviewrubriek 'Vanuit de basis' komt Elco Brinkman aan het woord. Hij heeft zijn afscheid van de Senaat en daarmee van zijn politieke loopbaan gemarkeerd met de uitgave van zijn memoires. We blikken terug op de voor het CDA en hem persoonlijk roerige jaren tachtig en negentig, maar tasten ook af waar de kern van christendemocratische politiek ligt. Daarbij komt een niet onbelangrijke vraag aan de orde: hoe gaan we om met het feit dat steeds meer financiële gevolgen van individuele keuzes in onze 'alles-moet-kunnen-maatschappij' voor rekening van de overheid komen? Voor de christendemocratie met haar eigen visie op het spanningsveld tussen staat, markt en samenleving biedt deze vraag een mooie uitdaging.

Eigenstandig

De christendemocratie, weliswaar deels voortgekomen uit de belangen van het christelijke deel der natie, heeft vanuit een eigenstandige visie altijd het algemeen belang voor ogen gehouden. Hoezeer ook in gesprek met de eigen achterban en oog hebbend voor de burgers in het land, houdt de christendemocratie afstand tot identiteitspolitiek en het enkel opkomen voor het deelbelang van de kleine groep. Het hieraan verbonden slachtofferdenken, maar ook de keerzijde in de vorm van narcistische zelfoverschatting is haar als het goed is vreemd. Bescheiden verwondering over wat geschonken is en een gematigd trotse inzet voor de algemene zaak, met realistisch oog voor de harde kanten van het leven, passen haar beter. Met die inzet heeft Elco Brinkman zich in vele functies in politiek en bestuur ingespannen, net als Sybrand Buma dat de afgelopen decennia in Den Haag heeft gedaan, wat hij nu in Leeuwarden voortzet. Diezelfde inzet hopen wij als CDV met onze verkenningen, interviews en analyses te bevorderen.

Actualiteit

De overheid moet kernenergie stimuleren

Eens, kernenergie is nodig in de strijd tegen klimaatverandering

door Henri Bontenbal De auteur was werkzaam bij de fractie van het CDA in de Tweede Kamer als fellow verbonden aan het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Hij werkt nu bij netbeheerder Stedin.

In Finland is kortgeleden een nieuwe centrumlinkse coalitie aangetreden. De plannen zijn ambitieus: men wil flinke investeringen doen in de welvaartsstaat, en het land wil in 2035 klimaatneutraal zijn. De kolencentrales gaan vóór 2030 dicht en het gebruik van turf (!) wordt afgebouwd. Hoe krijgt Finland dit voor elkaar?

Al jaren is de energiemix van de Finnen relatief schoon. De helft van de elektriciteitsproductie in Finland komt uit duurzame bronnen (waterkracht, biomassa, windenergie). Een derde komt uit kernenergie. Daarmee is bijna tachtig procent van de elektriciteitsproductie in Finland koolstofvrij. Het land heeft vier kernreactoren. Binnenkort komt daar een vijfde reactor bij, en een zesde staat op de planning voor 2028.

Recent bracht het International Energy Agency een rapport uit waarin het overheden oproept om kerncentrales niet overhaast te sluiten.¹ Het IEA waarschuwt dat de enorme opgave om de energievoorziening te verduurzamen, nog lastiger wordt als kerncentrales gesloten worden. Want verduurzamen moeten we. Het klimaatprobleem is ernstig

en wordt helaas door de samenleving erg onderschat. We zullen alle opties moeten inzetten om de uitstoot van broeikasgassen terug te dringen. In alle realistische scenario's voor decarbonisatie zitten, naast een forse groei van hernieuwbare energiebronnen, ook CO₂-opslag en kernenergie. We halen het anders simpelweg niet.

Emotie

Rondom kernenergie hangt veel emotie. Tsjernobyl en Fukushima bepalen het beeld. Maar wie met een rationele bril naar kernenergie kijkt, ziet dat een aantal gevaren van kernenergie in de beeldvorming sterk overdreven wordt. Mensen zijn bang voor straling, want straling is een 'onzichtbare sluipmoordenaar'. De straling in een gebied als gevolg van een kernramp is echter veel minder schadelijk dan doorgaans wordt gedacht. De WHO schrijft over Fukushima: 'There were public health consequences related to the response actions to the disaster, such as evacuation and relocation of people. (...) There were no acute radiation injuries or deaths among the workers or the public

due to exposure to radiation resulting from the FDNPS accident.² De doden bij de kernramp in Fukushima waren het gevolg van de massale evacuaties: die leverden veel stress op, vooral bij ouderen, met alle gezondheidsklachten van dien.

De vraag is hoeveel slachtoffers op lange termijn verwacht mogen worden door 'low-level radiation'.³ Wetenschappers verschillen daarover van mening, variërend van 0 tot 400 slachtoffers in het geval van Fukushima.⁴ Een belangrijke vervolgvraag is dan: als kernenergie een alternatief is voor kolen- en gascentrales, hoe groot is dan de gezondheids- en klimaatschade van deze alternatieven? Het antwoord is simpel: kernenergie blijkt over de hele keten een vrij veilige technologie te zijn.

En het kernafval dan? Ook daarin lopen de Finnen voorop. In Nederland wordt het kernafval tijdelijk opgeslagen bij COVRA, maar de Finnen gaan in het volgende decennium hun kernafval

Ik pleit voor studie naar de businesscase van een nieuwe kerncentrale in Nederland

veilig opslaan in een daarvoor geschikt gemaakt grottenstelsel op 400 meter diepte.⁵ Dat is de veiligste manier, zeggen wetenschappers.

Kernenergie kan een van de technologieën zijn in de strijd tegen klimaatverandering. Uit onderzoek blijkt dat een elektriciteitsmix waarin kernenergie duurzame energiebronnen aanvult, goedkoper is dan een elektriciteitsmix met alleen

maar duurzame energiebronnen, zoals zonne- en windenergie.⁶ We moeten duurzame energie dus niet tegenover kernenergie plaatsen, maar de beide energievormen beschouwen als bondgenoten in het gevecht tegen fossiele brandstoffen. We hebben de luxe niet om te kiezen.

Is kernenergie dan de oplossing voor alle problemen? Nee, natuurlijk niet. De nucleaire sector heeft namelijk een probleem: de kerncentrales die in Europa gebouwd worden, hebben te maken met flinke overschrijdingen van de kosten en de bouwtijd.⁷ Ook daarvan is Finland een goed voorbeeld. Kernwetenschappers van het Amerikaanse MIT schrijven in een recente studie dat, wil kernenergie een rol van betekenis spelen in een koolstofarme energievoorziening, de kosten omlaag moeten. Standaardisatie is een van de oplossingsrichtingen daarvoor.

Op dit moment is meteen een nieuwe kerncentrale bouwen in Nederland geen aantrekkelijke optie, maar laten we in ieder geval Kerncentrale Borssele langer openhouden. Daarnaast pleit ik voor twee dingen. In de eerste plaats: meer investeren in innovatie in nieuwe types kernreactoren.

In de tweede plaats: onderzoek doen naar de businesscase van een nieuwe kerncentrale in Nederland. Nee, een nieuwe kerncentrale zal niet zonder overheidssteun gebouwd kunnen worden – zo realistisch moeten we zijn. Maar waarom zouden we duurzame energiebronnen wél subsidiëren, maar koolstofvrije kernenergie niet?

1 International Energy Agency, 'Steep decline in nuclear power would threaten energy security and climate goals', website IEA, 28 mei 2019.

2 World Health Organization, 'FAQs: Fukushima five years on', website WHO, zonder datum.

3 Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, 'Gezondheidseffecten van kernongevallen', website RIVM, 10 augustus 2016.

4 Hannah Ritchie, 'What was the death toll from Chernobyl and Fukushima?', website Our World in Data, 24 juli 2017.

5 Eric van den Outenaar, 'In dit grottennetwerk willen de Finnen de komende millennia hun kernafval opslaan', website *de Volkskrant*, 6 mei 2019.

6 Ivy Pepin, 'Keeping the balance. How flexible nuclear operation can help add more wind and solar to the grid', website MIT News, 25 april 2018.

7 'Kernenergie is te duur', *De Ingenieur* 130 (2018), 10 (oktober); Jacopo Buongiorno, *The Future of Nuclear Energy in a Carbon Constrained World*, an interdisciplinary MIT study, 2008.

De overheid moet kernenergie stimuleren

Oneens, kernafval is levensgevaarlijk

door Jan Willem van den Beukel De auteur was werkzaam bij de Tweede Kamerfractie van het CDA en is nu duurzaamheidsadviseur in het bedrijfsleven. Hij schrijft deze bijdrage op persoonlijke titel.

Dat de roep om kernenergie weer opkomt, is ergens wel begrijpelijk. De gevolgen van klimaatverandering worden steeds zichtbaarder, en de noodzaak om CO₂-neutraal energie op te wekken ook. Ontegenzeggelijk is kernenergie om die reden aantrekkelijk. Hoewel bij de winning en het vervoer van uranium ook fossiele brandstoffen worden verbruikt, steekt de koolstofbalans positief af bij kolen- en gascentrales zonder CO₂-opslag.

Voor mij als christendemocraat zijn de uitgangspunten van rentmeesterschap en solidariteit belangrijk, en daarom ben ik voor CO₂-arme energiewinning. Maar diezelfde waarden brengen me er ook toe om kernenergie principieel af te wijzen voor zover die de bouw van nieuwe kernreactoren betreft. Mijn belangrijkste bezwaar ligt in het kernafval, waarvoor we op de korte, maar zeker ook op de lange termijn geen goede oplossing zullen vinden, laat staan al hebben gevonden. Mijn bezwaar ligt niet zozeer in de onveiligheid van de huidige kerncentrale in Borssele. Een ramp zoals in Fukushima zullen wij hier niet zo snel krijgen, omdat wij hier geen tsunami's kennen.

Wat kernafval betreft ben ik veel minder optimistisch. We hebben in Nederland nauwelijks een debat gevoerd over waar dat afval definitief moet komen te liggen. Nu ligt het in een betonnen gebouw naast de kerncentrale, wat niet al te prettig is: het zou in handen kunnen komen van terroristen, die helaas in Europa steeds vaker toeslaan. Als dat gebeurt zijn de gevolgen niet te overzien. Het grootste risico is dus niet eens dat terroristen de reactor willen opblazen (al is het op zijn minst zorgelijk dat een inmiddels in Syrië omgekomen Belgische jihadist drie jaar heeft gewerkt in de kerncentrale van Doel, minder dan tien kilometer over de Zeeuwse grens); veel gevaarlijker is dat ze kernafval kunnen stelen (er zijn wereldwijd vele pogingen geregistreerd) en zo vuile bommen kunnen maken. De internationale incidentendatabase van de IAEA bevat honderden gevallen van illegale handel in nucleair materiaal.¹ Is de kans op deze scenario's klein? Zeker, maar vanwege de impact van een incident is het risico (kans × effect) nog steeds erg groot.

De huidige situatie is dus niet erg wenselijk, en dan hebben we het nog niet gehad over de eindopslag van kernafval. Sommigen menen dat dit diep onder de grond kan, maar of de ondergrond daarvoor voldoende stabiel is? Over zoutkoepels hebben deskundigen zich eerder misrekend.² Hoewel opslag in Friese of Brabantse Boomse klei verstandig lijkt, is mijn vertrouwen in het kenvermogen van de mens niet eindeloos en steek ik ook daarvoor namens mijn kleinkinderen de hand niet in het vuur. Er blijkt bovendien vooralsnog geen draagvlak voor te zijn. Het is tekenend dat de huidige staatssecretaris besluitvorming over eindbergingspas in het jaar 2100 (!) verwacht.³ Ik moet de eerste provinciale Limburgse, Groningse of Overijsselse CDA-lijsttrekker nog vinden die hardop zegt: 'Het mag wel bij ons in de grond.' Hij/zij zal vermoedelijk nog eerder de bouw van vijfhonderd windmolens bepleiten. Naast

Christendemocraten hebben een tijdshorizon van decennia voor ogen

de instabiele ondergrond is ook bij eindopslag terroristisch gevaar een doorslaggevend argument om van meer kernenergie af te zien. Als christendemocraten hebben we niet zoals populistten een tijdshorizon van enkele jaren voor ogen, maar een van vele decennia. Met gemiddeld ten minste elke honderd jaar een oorlog in onze contreien, met instabiliteit en afwezig gezag

tot gevolg, bestaat het risico dat terroristen er ooit misbruik van maken. Christendemocraten moeten solidair zijn met komende generaties.

Nu zijn er mensen die vanuit hun zorg om de klimaatverandering menen dat we, totdat duurzame energie in al onze behoeftes voorziet, in de tussentijd in kernenergie moeten investeren. Het discussiestuk dat via *Trouw* naar buiten kwam⁴ van onder anderen Frank van den Heuvel, pleit voor zo'n 'plan B'.⁵ Ik ben het daarmee oneens. Ten eerste zal dit, als we kijken naar de kostenoverschrijdingen bij de bouw van kerncentrales in het buitenland en naar de trend in elektriciteitsprijzen, veel subsidie vergen. Ten tweede maken we het afvalprobleem dan nog significant groter. Ten derde kunnen we ons geld en schaarse politieke, wetenschappelijke en bedrijfsmatige aandacht beter besteden aan de circulaire economie en aan hernieuwbare energie: wind, zon, geo- en aquathermie, getijden- en

blauwe energie (zoet versus zout water, bij de Afsluitdijk).

Om al deze redenen ben ik er tegen dat de overheid kernenergie nog meer gaat stimuleren. Nu ons geld, onderzoek en aandacht

daarin steken is verspilde moeite en een achterhoedegevecht, terwijl juist in de economie van de hernieuwbare energie nog veel te halen valt en daar uitzonderlijk veel werk aan de winkel is. Als christendemocraten moeten we aan de toekomst denken, en daarin is er wat mij betreft geen plan B voor kernenergie.

1 IAEA Incident and Trafficking Database (ITDB), *Incidents of nuclear and other radioactive material out of regulatory control. 2019 fact sheet*. Wenen: International Atomic Energy Agency; en Newt Gingrich, 'If it weren't for Israel, ISIS might have armed itself with nukes' (opiniestuk), *Newsweek*, 17 mei 2019.
2 'Veel zoutkoepels raken sneller lek dan verwacht', *NRC Handelsblad*, 27 november 2015.
3 *Kamerstukken II*, 2017-2018, 25 422, nr. 217 (Kamerbrief S. van Veldhoven-van der Meer, Den Haag, 29 januari 2018).

4 Jeroen Kremers en Bas van Os, 'Een nieuw radicaal politiek midden is dringend nodig', *Trouw*, 24 april 2019.
5 Jeroen Kremers, Frank van den Heuvel e.a., *Verandering en vertrouwen. Oproep tot inhoudelijk debat vanuit het christendemocratisch midden van de politiek* (discussiestuk), 24 april 2019 (zie Kremers en Van Os 2019).

‘Het CDA heeft de stad links laten liggen’

Na jaren op en rond het Binnenhof te hebben verkeerd, is Elco Brinkman met zijn vertrek uit de Eerste Kamer met politiek pensioen gegaan. Via zijn memoires blikt hij terug en zegt hij waar de christendemocratie zich ten diepste op moet richten. Dat varieert van een visie die de kosten van allerlei individuele keuzes niet op de overheid afschuift, tot de wens dat zijn partij zich weer tot een brede volkspartij ontwikkelt. ‘Het CDA mag zich niet in Tubbergen terugtrekken.’

door **Marc Janssens** De auteur is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

Elco Brinkman (1948) heeft zijn vertrek uit de politiek met een lijvig boek gemarkeerd. In zijn memoires *Bouwen en bewaren* blikt de kroonprins van het CDA die geen koning mocht worden, terug op tientallen jaren aan het Binnenhof.¹ Van ambtenaar, minister, fractievoorzitter in de Tweede Kamer tot voorzitter van de christendemocraten in de Senaat.

De titel van zijn boek is goed gekozen: niet alleen verliet Brinkman halverwege de jaren negentig de vaderlandse politiek om voorzitter te worden van wat nu Bouwend Nederland is. Ook heeft hij altijd aan de christendemocratie willen bouwen, spreekt hij nu zelfs van ‘de noodzaak tot wederopbouw’, maar wijst hij ook op het belang om het goede binnen de

christendemocratie te bewaren en door te geven. ‘We hebben een taak om ons opnieuw te richten op een van de goede dingen van Ruud Lubbers, die met magie en beleid veel nieuwe groepen aan zich wist te binden. De partij moet de volle breedte van de bevolking opzoeken: qua inkomen, opleiding, beroepsgroepen en verhouding stad en platteland’, zegt de politicus, die min of meer erkent dat hij in de jaren negentig het partijleiderschap misliep doordat hij zich te veel op nieuwe groepen richtte. ‘Voor mijn aandeel in de schade die toen is aangericht heb ik natuurlijk spijt. Maar er zijn mij ook dingen in de schoenen geschoven die niet terecht zijn.’

Elco Brinkman Bron: CDA Eerste Kamer

U heeft veel functies op of rond het Binnenhof verricht. Waarin voelde u zich het meest senang?

‘Eerlijk gezegd is het vooral de variatie van functies waaraan ik het meeste plezier heb beleefd. Ik heb mogen ervaren dat, ook al leef je in dezelfde wereld en in dezelfde tijd, en ook al gaat het veelal om dezelfde vragen, er toch vanuit diverse werkomgevingen heel anders tegen deze vraagstukken wordt aangekeken.’

In welke functie heeft u het beleid het meest kunnen bepalen? U schrijft namelijk: ‘Het is voor welke minister dan ook heus niet zo gemakkelijk om zijn of haar stempel op het beleid te drukken.’ Is een minister vooral uitvoerder van beleid dat door anderen is voorgekookt?

‘Voordat ik in 1982 minister van Welzijn, Volks-

gezondheid en Cultuur werd, had ik als ambtenaar al wel gemerkt dat er veel voor een minister wordt voorbereid. Toch kun je als bewindspersoon het beleid het meest bepalen.

Als ambtenaar, maar ook als Kamerlid ben je onderdeel van een groep en kun je je daar soms achter verschuilen, maar als minister ben jij degene die in je eentje de boel moet verdedigen.

In mijn tijd speelden allerlei onderwerpen: van abortus en mediabeleid tot de WAO en het decentraliseren van welzijnsvoorzieningen.

Er was al bepaald dat veel voorzieningen – zoals de ouderenzorg, maar ook bibliotheken – naar de gemeenten moesten worden overgebracht. De koepelorganisaties en instellingen waren daar echter zeer tegen gekant. Ook was al besloten dat steeds meer zorg, niet alleen de vrijwillige maar

ook de professionele, aan huis moest worden geleverd en bijvoorbeeld niet meer in een bejaardentehuis. Ik heb op deze punten veel weerstand ontmoet, maar ervaren dat je als persoon die aan de knoppen zit, net dat doorslaggevende duwtje kunt geven. Natuurlijk heb je rekening te houden met de coalitie, met ambtenaren en met het draagvlak in de samenleving, maar het ambt van minister doet er echt toe en is meer dan enkel wat parafen tekenen.'

Over die tijd schrijft u: 'Hoewel ik had gehoopt en verwacht dat uit eigen CDA-kring meer publieke sympathie zou worden getoond met het door mij nieuw getoonzette gedachtegoed van soevereiniteit of subsidiariteit in eigen kring – dus niet alles door de overheid laten opknappen – werd ik toch ook vanuit die hoek regelmatig met

verdriet en hoon overladen.' Werd de christendemocratische overtuiging om de samenleving zo veel mogelijk zelf verantwoordelijk te stellen, toen nog niet breed gedeeld?

'Dat verzet was inderdaad groot en ergens begreep ik dat ook wel. Men was er in de verzorgingsstaat aan gewend geraakt dat de overheid alles zelf opknapte. We hadden decennia achter de rug waarin de particuliere zorg via overheidsbemoeienis en door de staat gefinancierde constructies steeds meer in staatszorg was overgegaan. Veel mensen en instellingen wilden daar niet zomaar vanaf. De debatten werden stevig gevoerd, ook omdat we als kabinet de bestuurlijk-ideologische gedachte over zorgzaamheid van de samenleving koppelden aan verantwoorde overheidsuitgaven. "Voor niets gaat de zon op", was de centrale boodschap, wat ons als CDA electoraal geen windeieren heeft gelegd.'

Is dat niet ook de rode draad in uw memoires: de gedachte dat de samenleving niet te veel de kosten van allerlei individuele keuzes naar de overheid mag schuiven?

'Ja, en ik vind dat ook een origineel christen-democratische gedachte die nog steeds van belang is. Natuurlijk is de situatie nu anders dan veertig jaar geleden. Het is allereerst door de opkomst van de EU en de globalisering veel complexer geworden. Daarnaast zijn we nu meer risicomijdend. Dat is prima, maar de vraag is wel of de staat of de gemeenschap dan maar voor de gevolgen van die risicoaversie moet opdraaien. Tegenwoordig dagen we de overheid zo voor de rechter als het ons even tegenzit. Dit dreigt te ontaarden in een grote financiële last voor de overheid, waar ik absoluut niet voor ben.'

Als bewindspersoon kun je net dat doorslaggevende duwtje geven

Comazuipen

U heeft het in uw boek over 'pubers die zich lam drinken in een zuipkeet zelf de kots laten opruimen en de rekening laten betalen

om hen uit hun coma te laten opstaan', en over 'abortus na een avondje stappen uit het verzekeringspakket'. Zijn we in Nederland te ver doorgeschoten, in die zin dat we de financiële gevolgen van een liberale leefstijl waarin veel moet kunnen en we veel individuele rechten hebben, gemakkelijk naar de staat afschuiven?

'Het riskante van de voorbeelden die ik in mijn boek noem, is dat je snel geridiculiseerd wordt. Maar ik snijd wel degelijk een serieus onderwerp aan. Je kunt zeggen: "Heb een beetje begrip voor de jeugd", maar op tal van onderwerpen is het de vraag of we niet te veel op het bordje van de overheid hebben gelegd. Natuurlijk mag je een avondje stappen, maar is het zo dat een abortus die daarna uitgevoerd wordt, voor rekening van de overheid of gemeenschap moet komen? Is het echt zo gek om pubers na een avondje

comazuipen zelf voor de financiële gevolgen van hun gedrag te laten opdraaien? Moeten de gevolgen van echtscheidingen op het bordje van de gemeenschap komen te liggen? Hetzelfde geldt voor wangedrag van voetbalsupporters en tal van andere kosten door individueel of groepsgedrag. Tegenwoordig wil iedereen een tattoo, maar krijgen velen na een tijdje ook weer spijt. Prima, zo'n tattoo, maar voor je het weet moet die ook weer op kosten van de gemeenschap worden verwijderd; dat zie ik niet zo zitten.'

'Eigen verantwoordelijkheid is een christen-democratisch thema, en terecht. Mij wordt weleens verweten dat ik makkelijk praten heb omdat ik rijk en geprivilegieerd zou zijn, maar het zijn juist de minderbedeelden die de rekening gepresenteerd krijgen. Zij krijgen te maken met de rotzooi en criminaliteit op straat en hebben niet het geld om in een andere buurt te wonen of beveiliging in te schakelen. Het betekent heus niet dat ik mensen hun uitje of tattoo misgun, maar ik vind het niet goed dat we de rekening van allerlei strapatsen dan maar doorschuiven naar de gemeenschap of de staat.'

Het debat over wat de staat wel of niet moet betalen, kan uiterst gevoelig liggen. Als voorbeeld geldt abortus of het subsidiëren van zaaddonatie aan alleenstaande vrouwen. Hoe een verantwoorde keuze te maken?

'Het is altijd lastig om over individuele onderwerpen te praten zonder voor fatsoensrakker te worden uitgemaakt. Over het algemeen vind ik dat we prioriteit moeten leggen bij de echte noodzakelijke zorg en niet bij allerlei zaken die het gevolg zijn van individuele keuzes. Inzake abortus, en dat geldt ook voor ivf, hebben we destijds een juridisch-medische toetsing afgesproken en gezegd dat we dan niet willen dat

de overheid via permanente bemoeizucht boven op alle individuele gevallen zit. We moeten ook vertrouwen geven aan artsen en de samenleving. Maar dat mag natuurlijk nooit een vrijbrief zijn om zo te leven dat je na een avondje stappen op kosten van de gemeenschap een foetus laat weghalen. Het gekke is dat we het bij een autoverzekering wel accepteren dat je meer moet betalen als je veel schade maakt, maar niet bij bijvoorbeeld veel roken of drinken.'

Regelreflex

Moet er een strengere interpretatie van de noodsituatie bij abortus komen, of strengere regelgeving?

'Ik ben niet van de regelreflex, omdat het ook altijd lastig is om die goed te handhaven, zo

heb ik in al die jaren wel geleerd. Er zijn zaken die zich fout kunnen ontwikkelen, maar dat betekent niet dat je direct met de brandweerspuit van nieuwe wetgeving moet aankomen. Wat mij betreft draait het hier om eigen verantwoordelijkheid. Dat

de mogelijkheid tot abortus er is, betekent niet dat je niet moet opletten bij een avondje stappen. Doe normaal, dan doe je al gek genoeg. Besef dat het vreemd is dat de overheid of de gemeenschap voor de financiële gevolgen van jouw keuzes moet opdraaien.'

In hoeverre onderscheidt uw verhaal zich van dat van de liberalen, die ook willen dat de overheid niet voor alles opdraait?

'Juist de combinatie van een bestuurlijk-ideologische overtuiging en een budgettaire afweging is bij uitstek christendemocratisch. Zowel liberalen als christendemocraten hechten aan vrijheid, maar bij ons gaat het om vrijheid in verantwoordelijkheid. Liberalen zijn meer van de

gedachte dat alles moet kunnen, terwijl wij ook iets over de samenleving te zeggen hebben. Dat betekent niet dat ik tegen de vrije markt zou zijn of zo, maar als we het over vrijheid hebben, is die nooit absoluut. Vrijheid is er binnen grenzen.'

Als de winst niet via wet- en regelgeving te behalen valt, moet het CDA zich dan vooral via de A van Appèl op de samenleving richten?

'Tegenwoordig spreekt men vaak over *management by speech*. En ergens zit daar wel wat in: het gaat om goed voorbeeld dat goed doet volgen. Volgens de oude interpretatie van de Heilige Schrift was de mens tot geen enkel goed en tot alle kwaad geneigd. Gelukkig houden we er tegenwoordig een positiever mensbeeld op na, maar dat betekent niet dat we de slechtheid die er bij mensen is, niet de kop moeten indrukken. Dat is toch wel een beetje mijn drijfveer: leren omgaan met de kwade kant in de mens.'

In uw memoires komt geregeld uw gereformeerde opvoeding voorbij. In hoeverre heeft die uw leven gestempeld?

'Tja, ik ben gepokt en gemazeld in die traditie en dat schud ik ook niet zomaar van me af, hoewel ik besef dat ik veel zaken daarvan moet uitleggen aan mijn lezers, voor wie ik mijn eigen kinderen en kleinkinderen als voorbeeld heb genomen. Die gereformeerde opvoeding heeft zich bij ons vroeger nooit geuit in letterknechterij of het alleenrecht op een goed geweten. Veel meer was ze zichtbaar in een basishouding die rekening houdt met anderen. Misschien ook wel omdat we in een land van minderheden leven waarvan gereformeerden er eentje vormen. Dat betekent interesse in elkaar hebben en tijd voor elkaar nemen. Je leeft immers niet enkel voor jezelf.'

U schrijft in uw memoires over de wekelijkse Bijbellezing die destijds nog in de CDA-fractie plaatsvond. U zegt daar: 'Laten we blijven hopen op een toekomst waarin God en godsdienst niet alleen nog maar op een zolder vol privacy kunnen worden aangetroffen.' Bent u daar somber over?

'Er zijn partijen die de publieke manifestatie van het christendom proberen uit te roeien. De ene keer gaat het over geluidsoverlast van kerkklokken, de andere keer vinden ze dat geloven maar in de huiskamer moet gebeuren en dat anderen daar niet mee lastiggevallen mogen worden. Wat dat betreft is er sprake van een dubbele moraal: deze partijen maken zich er druk om dat de mensenrechten in het buitenland worden nageleefd en dat daar sprake is van godsdienstvrijheid, maar als het om de

godsdienstbeleving in eigen land gaat vinden ze dat die in het verborgene moet plaatsvinden.

Ze kunnen toch niet ontkennen dat kerken en kerkgemeenschappen in allerlei vormen enorm

veel hebben bijgedragen aan de opbouw van de samenleving en dat nog steeds doen? Dat geldt bijvoorbeeld de ziekenzorg en de zorg voor gehandicapten. Begrijp me goed: ik vind niet dat iedereen naar de kerk moet gaan of dat we terug moeten naar de middeleeuwen, maar de waarde van kerken valt moeilijk te onderschatten.'

Hoe kijkt u als christendemocraat aan tegen de overheid als het gaat om haar rol in de voltooidlevendiscussie?

'Aan dit debat wil ik mijn vingers niet te veel branden, omdat de opvattingen in de samenleving erg uiteenlopen. Wat het ouder worden betreft zie je wel dat steeds meer mensen op hoge leeftijd zich afvragen of ze een bepaalde operatie nog wel moeten doen. Wegen de voordelen van een operatie nog op tegen de kosten, zowel financieel

als lichamelijk en mentaal? Dat vind ik een verstandige manier van omgaan met het leven. Maar het wordt totaal anders als de minister zou zeggen: “Ik heb er nog even over nagedacht, maar na 75 jaar worden die en die operaties niet meer vergoed.” Dan is alle ruimte voor discussie weg.’

Imperfectie van het leven

Zijn we door de medische techniek een beetje verleerd om met de imperfectie van het leven om te gaan?

‘Ja, dat is wel de goede term. Het leven is niet altijd maakbaar en het is goed je dat te realiseren. Zorg moet zich daarom op het noodzakelijke richten. Dat geldt overigens niet alleen voor ouderen, maar ook voor jongeren die bij wijze van spreken een botoxbehandeling door de staat vergoed willen zien. Nu vind ik het natuurlijk prima dat bepaalde oneffenheden aangepakt worden en is het mooi dat kinderen via een beugel een recht gebit kunnen krijgen. Maar het is niet vreemd vervolgens na te denken over de kostenverdeling daarvan. Dat geldt ook voor wat in de jaren tachtig de eugenetica heette. Vanwege associaties met de oorlog bleven we daar toen verre van, maar inmiddels gaan de ontwikkelingen op het gebied van gentechnologie steeds sneller. We staan daardoor voor moeilijke afwegingen: moeten we ons richten op het tegengaan van erfelijke hartafwijkingen in de toekomst, of op de behandeling van mensen die nu een hartafwijking hebben? Vaak kun je het geld maar één keer uitgeven.’

Het relativeert enorm dat ook in andere partijen gevallen engelen rondlopen

Zelf heeft u de imperfectie van het leven ook ervaren. U heeft tot twee keer toe een non-hodgkinlymfoom gehad, maar sneuwde ook als de kroonprins die Ruud Lubbers zou opvolgen. Zijn, als u nu terugblijkt, deze twee pijnpunten van vergelijkbare grootte?

‘Nee, dat kun je niet zo zeggen. Mijn ziekte had een totaal andere impact, omdat ik daardoor helemaal stuurloos werd. Toen wist ik niet dat ik er weer bovenop zou komen, waardoor je volstrekt afhankelijk wordt, terwijl je altijd gedacht had dat je zo onafhankelijk was. Ik kan natuurlijk niet zeggen dat ik het niet had willen missen, maar het is absoluut vormend, en het mooie is dat mensen door zo’n ziekte toch anders naar je gaan kijken. Je bent meer een van hen geworden en voert andere gesprekken: niet over de eigen bijdrage of over de organisatie van het ziekenhuiswezen, maar over hoe het is om een levensbedreigende ziekte te hebben. Het bijzondere is ook dat ik er meer ontspannen door ben geworden: ik weet wat het is om aan de kant gezet te worden en hoef me, ook omdat ik inmiddels 71 ben, niet meer te bewijzen. Het gebeuren rond de opvolging van Lubbers is dan echt van een andere orde.’

Is die kwestie iets wat je je hele leven meeneemt?

‘Niet meer dan dat het in mijn cv terechtgekomen is en je het op internet kunt vinden. Op dat moment is het natuurlijk niet leuk. Maar als ik nu zie in hoeveel partijen er niet gevallen engelen rondlopen, dan relativeert dat enorm. Bovendien: ook in het bedrijfsleven lopen carrières niet allemaal in een rechte lijn, alleen vindt dat veel minder in de openbaarheid plaats.’

U zegt in uw boek blij te zijn dat Lubbers in zijn eigen memoires het feit dat hij in 1994 aankondigde niet op u als lijsttrekker te stemmen, als 'fout, fout, fout' betitelde. Toch schrijft u ook: 'Het spijt mij ook oprecht dat ik een deel van de schade van toen heb veroorzaakt, met name door ook ruimte voor iets nieuws te zoeken waar binnen de partij nog niet iedereen aan toe was.' Waarvan heeft u spijt? Toch niet van de Brinkman-shuffle?

'Nee, daar ging het niet om. De commissie-Gardeniers die de verkiezingen van 1994 evalueerde, stelde onder andere dat ik de traditionele achterban van het CDA te veel had genegeerd, wat ik ook wel snapte. In de politiek, en dat geldt ook voor het bedrijfsleven, wil je altijd op zoek naar nieuwe kiezers of klanten, omdat stilstand achteruitgang betekent. Maar dat moet natuurlijk wel in evenwicht zijn. Wanneer je je als leider te veel van de bestaande achterban vervreemdt omdat je naar nieuwe kiezers op zoek bent, gaat het mis.'

Tegelijk laat u ook uw kant van het verhaal zien. Wilt u met uw memoires op dit punt iets rechtzetten?

'Ik heb geprobeerd een bijdrage aan de geschiedschrijving te geven en mijn spullen vervolgens aan het Nationaal Archief overgedragen, zodat journalisten en historici dat vanuit een meer onafhankelijke positie ook kunnen doen. Er zijn mij inderdaad bepaalde dingen verweten die niet terecht zijn. Zo werd het verlies dat we als CDA leden omdat we de AOW wilden aanpakken, mij in de schoenen geschoven, terwijl dit toch echt een voorstel van het partijbestuur was. Dat vond ik dan ook onheus.'

Heeft u het CDA als een warme partij ervaren of is warmte niet iets wat je in de politiek moet zoeken?

'Het is aan de politiek eigen om aan een bepaalde vorm van overacting te doen. Je benadrukt hoe goed jij en jouw partij het zien en hoezeer anderen ernaast zitten. Dat zit in de genen van een politicus, ook als dat niet direct in de eigen aard van een persoon zit. Het gaat er soms hard aan toe tussen partijen, maar ook binnen een partij. We hebben het over letterknechterij gehad, maar zeker als het gaat om het opstellen van moties, speeches, artikelen, verkiezingsprogramma's vindt er veel letterknechterij in de politiek plaats. Daarnaast zijn er kuiperijen en achterbakse acties en wordt er gelekt. Voor een deel hoort dat allemaal bij de politiek. Ik ben nog geen partij tegengekomen waarin dat niet plaatsvindt.'

Kuiperijen en achterbakse acties horen voor een deel bij de politiek

In de politiek maak je geen vrienden?

'Niet veel, maar dat heeft ook te maken met de snelle omlooptijd van een politicus. Echte vrienden

maak je met mensen met wie je jarenlang op school hebt gezeten, gestudeerd of misschien 25 jaar in dezelfde winkel hebt gewerkt. Maar een politicus zit zo weer in een andere functie.'

Wederopbouw

Hoe staan het CDA en de christendemocratie er op dit moment voor?

'Ik denk dat, om in de termen van het boek te blijven, een wederopbouw van de christendemocratie noodzakelijk is. Dan heb ik het over het doordenken van christendemocratische ideeën, zoals ik daar via mijn boek aan hoop bij te dragen, maar ook aan het zoeken naar een brede groep van kiezers. Het goede van Lubbers was dat hij via een combinatie van magie en beleid de volle breedte van de samenleving wist

aan te spreken. Dat is opnieuw de grote uitdaging voor het CDA. We moeten ons niet, om het in hedendaagse termen te zeggen, terugtrekken in Tubbergen, maar brede lagen van de bevolking opzoeken, zowel qua huidskleur, inkomen, opleiding, bevolkingsgroep en verhouding stad en platteland. We hebben als CDA letterlijk en figuurlijk de stad links laten liggen. Wil je een echte volkspartij zijn, dan kun je niet om de stad heen.’

Hoe kijkt u in dit verband terug op de afgelopen zeven jaar, nu het CDA in een periode zit waarin het van partijleider wisselt?

‘Sybrand Buma heeft het goed gedaan: degelijk, betrouwbaar en voorspelbaar, wat niet betekent dat je het in alles met hem eens hoeft te zijn. Ook de keuze voor Pieter Heerma als fractievoorzitter is verstandig om tijd te kopen voordat we een definitieve partijleider kiezen. Pieter kent als geen ander het klappen van de zweep. Dat we de stad verwaarloosd hebben, ligt echt niet aan Buma; dat is iets wat heel diep in het CDA zit. Terwijl het van groot belang is bij een slinkende traditionele achterban om ons op nieuwe groepen te richten. Dat mag wat mij betreft in de stijl van Buma voortgaan: rustig, vertrouwenwekkend en niet revolutionair. Het is aan de christendemocratie eigen om het leven te nemen zoals het voorligt en van daaruit te werken.’

‘Ik heb dan ook niets met de roep om een koers naar het radicale midden. Het midden ligt in het centrum en is niet radicaal. Met radicaliteit zullen we nooit brede groepen aanspreken, omdat de meeste mensen in hun opvattingen en gedrag niet radicaal in de zin van extreem zijn. Velen zijn van goede wil om

hun bijdrage aan de samenleving te leveren, vinden het niet erg als er zo nu en dan wat vreemde snuiters rondlopen, maar menen dat het ook niet te gek moet worden. Dus prima als vluchtelingen in Nederland veilig onderdak vinden wanneer ze in eigen land door oorlog bedreigd worden, maar dat betekent niet dat we hordes mensen die veel beter aan de economische opbouw van hun eigen land kunnen werken, een woning geven, terwijl Nederlanders daar zelf voor op de wachtlijst staan. Die weerzin van radicaliteit is een overtuiging die bij mij uit levenservaring is voortgekomen. Tijdens mijn studietijd zag ik al hoofdschuddend medestudenten in de ban van allerlei zogenaamde paradijzen als Cuba, Venezuela, China en Joegoslavië. Nu, we hebben wat er van die idealen is terechtgekomen.’

Het midden ligt in het centrum en is niet radicaal

Wat gaat u nu doen?

‘Ik heb nog een aantal commissariaten en ben bij drie musea actief. Daarnaast vind ik dat ik op mijn 71ste ook weleens wat vrije tijd mag hebben en geef ik

met veel plezier aandacht aan mijn kinderen en inmiddels tien kleinkinderen. Ook ben ik pas gevraagd om advies te geven aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed over de leegstaande kerken in Nederland. Ik mag overigens graag in lege kerken komen. Kerken hebben stedenbouwkundig veel aan een stad bijgedragen en er is ontzettend veel moois aan kunst te zien. Maar mensen vergissen zich als kerken enkel nog als musea kunnen dienen. Voor mij zijn ze ook een plek van contemplatie.’

1 Elco Brinkman, *Bouwen en bewaren. Memoires*. Amsterdam: Prometheus, 2019.

Rust én stilstand: het CDA in de Buma-jaren

Onder Sybrand Buma is de rust in het CDA weliswaar teruggekeerd, maar de partij heeft nagelaten politiek te bedrijven vanuit haar eigen kernwaarden. Door normen en waarden als richtinggevend kader te verwaarlozen en aan te sluiten bij een liberale en populistische wind, maakt ze deze concurrerende partijen juist groot en creëert ze voor andere partijen, in casu de ChristenUnie, ruimte om in het ontstane gat te springen. Het CDA moet daarom terugkeren naar zijn kern, zowel vanwege zichzelf als vanwege zijn kiezers.

door Tom W.G. van der Meer De auteur is hoogleraar politicologie, in het bijzonder legitimiteit, ongelijkheid en burgerschap, aan de Universiteit van Amsterdam.

Het politiek leiderschap van Sybrand Buma heeft het CDA bestuurlijke rust gebracht. De gedoogconstructie met de PVV – die niet de PVV maar wel het CDA verzwakte – ging tot het verleden behoren. Van schandalen en publieke ruzies was nauwelijks sprake. Een invloedrijke generatie CDA'ers – Balkenende, Verhagen, Donner, Klink, Eurlings en De Vries – was afgezwaaid. En in de betrekkelijke rust ontstond na 2012 ruimte voor een nieuwe generatie CDA-politici.

Het leiderschap van Buma laat zich evenwel niet alleen kenmerken als jaren van rust, maar ook als jaren van stilstand; stilstand in zowel electorale als in ideologische zin. Die twee zijn niet los van elkaar te zien.

Een verloren decennium?

Verkiezingsuitslagen zijn steeds volatieler geworden. Kiezers laten zich niet meer structureel binden door één enkele partij, maar zijn daadwerkelijk gaan kiezen tussen concurrerende partijen.¹ Geen partij heeft daar structureel zo veel problemen ervaren als het CDA. Het CDA verloor na 2006 zowel christelijke als niet-christelijke kiezers, en verloor deze kiezers opvallend genoeg vooral aan seculiere partijen als de VVD, de PVV en FvD. Als alleen al de christelijke kiezers net zo trouw op het CDA zouden stemmen als onder Balkenende, zou het CDA structureel rond de 25 zetels scoren.² Maar dat is dus niet het geval.

De grote verliezen van het CDA bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 (naar 21 zetels) en 2012 (naar 13 zetels) vallen Buma moeilijk aan te rekenen. Maar onder Buma heeft de partij zich

nauwelijks hersteld. De beperkte winst in 2017 (naar 19 zetels) betekende nog altijd het op één na slechtste resultaat ooit, hoewel het CDA voor die verkiezingen in de oppositie zat tegenover een impopulaire regeringscoalitie (VVD-PvdA). De recentste verkiezingen voor de gemeenteraad, de Provinciale Staten en het Europees Parlement brachten het CDA historisch slechte uitslagen.

Ter geruststelling: dit is geen voorbode voor het verdwijnen van het CDA. Het CDA is simpelweg een van vele middelgrote partijen geworden. Versplintering is het nieuwe normaal in de Nederlandse politiek. Maar desondanks heeft het CDA de afgelopen tien jaar de eigen potentie niet kunnen waarmaken.

Dubbelzinnige koers

Waar is de christelijke achterban dan gebleven? Het antwoord op die vraag valt niet los te zien van de worsteling binnen het CDA om een eenduidige koers uit te zetten.

Eenzijds wilde voormalig partijvoorzitter Ruth Peetoom (daarin gesteund door het Strategisch Beraad in 2012) de partij bewegen naar een ‘radicaal’ politiek midden.

Anderzijds hield partijleider Buma (in navolging van onder anderen Maxime Verhagen) een uitgesproken rechts-conservatieve koers aan. Het CDA laveerde de afgelopen jaren steeds tussen die twee opvattingen.

Met de koers van Buma schurkte het CDA aan tegen de VVD en de PVV. Dat speelde vooral die twee partijen in de kaart. De kiezers die het CDA eerder had verloren keerden nauwelijks terug. Wel onderstreepte het CDA zo het belang van neoliberale en culturele thema’s, waar vooral de partijen die deze thema’s domineren – respectievelijk de VVD en de PVV – van konden profiteren.

Omgekeerd zal ook een generieke beweging naar het politieke midden het CDA niet vanzelfsprekend herkenbaar maken. Het CDA wordt niet attractief door op een reeks issues een andere strategische positie in te nemen,

behalve wanneer die posities worden ingegeven door een heldere, achterliggende visie. En juist in het afgelopen decennium heeft het CDA nagelaten om zich te onderscheiden op de eigen kernwaarden.

Vent je eigen waarden uit

Partijen worden door kiezers in meer of mindere mate geassocieerd met specifieke thema’s. Soms gaat die associatie zo ver dat een enkele partij politiek de eigenaar wordt van dat thema. In de politicologische literatuur staat dit bekend als *issue ownership*. Hoe beter een partij zich profileert op het ‘eigen’ thema, en hoe meer aandacht er voor dat thema bestaat, hoe groter de kans is dat kiezers op die partij zullen stemmen. Partijen kunnen dus niet alleen kiezers mobiliseren door hun standpunten, maar ook door de achterliggende waarden te agenderen.

In dit licht liggen er kansen voor het CDA,

Het CDA heeft de afgelopen tien jaar de eigen potentie niet kunnen waarmaken

dat bovenal eigenaar is van het thema ‘normen en waarden’.³ Jan Peter Balkenende wist dit thema met name in de periode 2002-2006 succesvol in te zetten om zich te onderscheiden van andere politieke partijen. In principe verandert *issue ownership* vrij weinig op een termijn van enkele jaren of zelfs decennia.⁴ Bovendien is het een politiek aantrekkelijk thema. Normen en waarden behoren volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau al sinds 2008 tot de belangrijkste maatschappelijke punten van zorg.⁵ Maar tegelijk is het geen thema waarvan kiezers oplossingen verwachten van de politiek, zo laat kiezersonderzoek van de Universiteit van Amsterdam zien.

Het CDA is dus onderscheidend op een belangrijk maatschappelijk thema waarvoor geen concrete politieke oplossingen worden verwacht. Normen en waarden kunnen zodoende dienen

als de basis voor een christendemocratische visie die standpunten over uiteenlopende onderwerpen – van klimaat tot kinderpardon – informeert.

Die normen en waarden worden bij het CDA echter nauwelijks nog uitgespeeld als centraal thema. Althans, ze hebben bepaald niet de voorgrond gekregen. Een welwillende toeschouwer kan een link leggen met de recente verkiezingscampagne waarin Buma Nederlanders ‘Een hele goede morgen!’ wenst, maar maatschappelijke zorgen over korte lontjes of sociaal isolement komen hierin eigenlijk niet aan bod. Zelfs op een concreet thema als het kinderpardon werd de draai van het CDA in januari 2019 niet uitgelegd vanuit een visie op normen en waarden, maar gereduceerd tot een nieuwe juridische realiteit.

Die strategie is vol risico's. Enerzijds kunnen andere partijen thema's inpikken wanneer die door de vorige eigenaar gemarginaliseerd of

De strategie om de eigen kernwaarden niet uit te spelen, zit vol risico's

opzijgeschoven zijn.⁶ Partijen die hun eigen kernwaarden afzwakken of verleggen – ‘hun politieke merk aanlengen’, aldus politicoloog Noam Lupu⁷ – lopen daardoor grotere risico's. Het CDA moet bijvoorbeeld vrezen voor de ChristenUnie van Gert-Jan Segers, die zich ondanks de regeringsverantwoordelijkheid blijft profileren als een waardegedreven partij die ook publiekelijk de eigen pijn laat zien. De ChristenUnie is daarmee vooralsnog de eerste junior coalitiepartner sinds de VVD van Frits Bolkestein in 1998 die zich bij verkiezingen staande weet te houden.

Anderzijds zal een uitdager er niet snel in slagen de zittende eigenaar van zijn voetstuk te stoten wanneer deze blijft vasthouden aan de eigen kernwaarden. De strijd met de VVD over liberalisering van de economie, met de PVV over de multiculturele samenleving of met FvD

over het klimaat valt nauwelijks te winnen voor het CDA. Met zo'n strategie blijft het CDA een tweederangsoptie. De extra aandacht die je genereert voor een thema of visie waarvan je niet de eigenaar bent, werkt eerder in het voordeel van de rivaal die je beoogt te passeren.⁸

HJ Schoo-lezing en maatschappelijk onbehagen

De HJ Schoo-lezing van 2017 had een vruchtbare eerste stap kunnen zijn.⁹ In die lezing onderkende Buma het maatschappelijk onbehagen en de politieke onvrede als een legitiem en relevant probleem. Maar dat onbehagen en die onvrede werden vervolgens niet gekoppeld aan een eigen richtinggevende visie op de Nederlandse samenleving. Onbehagen drijft voor een belangrijk deel op een gevoel van burgers dat de maatschappij en de politiek zowel richtingloos als stuurloos zijn, veelal door een gebrek aan sociale cohesie.¹⁰ Juist wie het onbehagen serieus neemt, zal proberen er richting aan te geven via een toekomstvisie die burgers weer grip geeft op hun toekomst. Een politiek van rivaliserende visies is noodzakelijk voor daadwerkelijke politieke competitie die onvrede en onbehagen kan kanaliseren.¹¹

Een gebrek aan visionaire politiek zal het maatschappelijk onbehagen juist in stand houden. Hoe minder onderscheidend politieke partijen zijn ten opzichte van elkaar, hoe minder richting zij hun kiezers bieden, en hoe willekeuriger het kiesgedrag zal zijn. Vooralsnog trekken onbehaaglijke en wantrouwende kiezers vooral naar rechts-populistische partijen als de PVV en FvD.¹² Thema's waar die rechts-populistische partijen op scoren – multiculturalisme, onbehagen, klimaat – zijn onvermijdelijk geworden in campagnetijd. Dat is een serieuze uitdaging voor christendemocratische partijen, die zich op deze thema's eigenlijk niet kunnen profileren tegenover kiezers.¹³ De overname van rechts-populistische standpunten is geen

structurele oplossing, suggereert politicoloog Tarib Abou-Chadi.¹⁴ Dit kopiëgedrag leidt weliswaar tot een grotere uitwisseling van kiezers met de populistische uitdagers, maar die werkt uiteindelijk vaak in het voordeel van de populistische partij, die immers de *issue owner* is.

Waarden boven standpunten

Juist wanneer partijen in toenemende mate worden geconfronteerd met kieskeurige kiezers en populistische uitdagers, is het belangrijk om de eigen kernwaarden uit te dragen en zo herkenbaar te blijven. Dit voorjaar publiceerden verschillende CDA-prominenten een manifest. Zij 'bepleiten een radicaal midden dat uit

eigen overtuiging richting geeft'.¹⁵ De crux moet liggen op het richtinggevend element. De specifieke standpunten – meer of minder europeanisering, een steviger of een zwakker klimaatbeleid, een progressief belastingstelsel of een vlaktaks, behoud of afschaffing van de hypotheekrenteaftrek, voor of tegen het kinderpardon – zijn in zekere zin ondergeschikt aan de consistentie waarmee deze standpunten voortvloeien uit de eigen, onderliggende waarden. Een door waarden gedreven politiek fungeert als een leidraad in tijden van bestuursverantwoordelijkheid, als een bindmiddel voor verweesde kiezers, en mogelijk als een buffer tegen de toenemende volatiliteit.

-
- 1 Tom van der Meer, *Niet de kiezer is gek*. Houten: Spectrum, 2017.
 - 2 Manfred te Grotenhuis, Tom van der Meer, Rob Eisinga en Ben Pelzer, 'In hoeverre bepalen ontkerkelijkheid en gewijzigd stemgedrag onder kerkleden het aantal CDA-Kamerzetels?', in: Erik Borgman, Pieter Jan Dijkman en Paul van Geest (red.), *Het christelijke in de Nederlandse politiek* (CDV Herfst 2012). Amsterdam: Boom, pp. 135-143.
 - 3 Lisette van Vliet en Gijs Rademaker, 'De Stemming. Stemmen gelovige kiezers nog wel CDA?', EenVandaag Opiniepanel, 25 juli 2012.
 - 4 Henrik Bech Seeberg, 'How stable is political parties' issue ownership? A cross-time, cross-national analysis', *Political Studies* 65 (2016), nr. 2, pp. 475-492.
 - 5 Paul Dekker en Josje den Ridder, *Burgerperspectieven 2019/1*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2019.
 - 6 Stefaan Walgrave, Jonas Lefevere en Michiel Nuytemans, 'Issue ownership dynamics. How political parties claim and maintain issues through media appearances', *Political Communication* 26 (2009), nr. 2, pp. 153-172.
 - 7 Noam Lupu, *Party brands in crisis. Partisanship, brand dilution, and the breakdown of political parties in Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
 - 8 Walgrave e.a. 2009. Beluister ook het interview met Tarik Abou-Chadi in de volgende podcast: Armen Hakhverdian, 'Stuk Rood Vlees Podcast, episode 30. Social democracy in crisis', website Stuk Rood Vlees, 3 juni 2019.
 - 9 Sybrand Buma, 'Verwarde tijden!' die om richting vragen. *HJ Schoo-lezing 2017*. Amsterdam: Elsevier Weekblad, 2017.
 - 10 Eefje Steenvoorden, *Societal pessimism. A study of its conceptualization, causes, correlates and consequences* (proefschrift Universiteit van Amsterdam). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2016.
 - 11 Elmer Eric Schattschneider, *The semisovereign people. A realist's view of democracy in America*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1960.
 - 12 Eefje Steenvoorden en Eelco Harteveld, 'The appeal of nostalgia. The influence of societal pessimism on support for populist radical right parties', *West European Politics* 41 (2017), nr. 1, pp. 28-52; Tom W.G. van der Meer, *Voorbij de politieke crisis. Over de steeds terugkerende angst voor een democratische legitimiteitscrisis* (oratie). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2017. Dit wordt nog versterkt doordat gevestigde partijen aan de rechterzijde het thema van bestuurlijke vernieuwing goeddeels overlaten aan de populistische uitdagers, die daarin bewijs vinden voor het bestaan van de gevestigde orde waartegen zij zich afzetten.
 - 13 Fraser Duncan, 'Preaching to the converted? Christian Democratic voting in six west European countries', *Party Politics* 21 (2015), nr. 4, pp. 577-590. Dit onderzoek richt zich op de aanhang van christendemocratische partijen in Nederland, België, Luxemburg, Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland.
 - 14 Hakhverdian 2019.
 - 15 Jelle Brandsma, 'Het broeit in het CDA. Prominenten vragen om een offensief klimaatbeleid en een antwoord op populisme', *Trouw*, 24 april 2019.

In twee korte bijdragen gaat *Hans Hillen*, voormalig minister van Defensie en Eerste en Tweede Kamerlid voor het CDA, in op vragen en uitdagingen waar de politiek, en specifiek de christendemocratische, in deze tijd van leiderschapswissel voor staat. ‘De politiek moet op zoek gaan naar de burger, in plaats van vooral bezig te zijn met zichzelf.’

Rem op het idealisme

Het gebeurde zo’n 25 jaar geleden in de boezem van het CDA. We waren weer eens op de hei: de fractietop van de Eerste en de Tweede Kamer en het dagelijks bestuur van de partij, denkend en pratend over de koers van de partij in de na-Lubbers-jaren. Een onderzoeksbureau had een beeld gemaakt van de kiezerskaart van Nederland. We zaten in de oppositie en dat vond, behalve wij, iedereen prachtig. Het CDA na een eeuw eindelijk kleingekregen! Politici, journalisten, ambtenaren en kiezers dansten lyrisch, soms extra stampend, op wat voorlopig als ons graf werd beschouwd.

Achteraf was de revolutie veel fundamenteeler dan wat Haagse partijpolitieke kinnesse. De uitslag van 1994 (CDA –20, PvdA –12) was vooral een forse schok, maar passend in de al langer gaande ontzuiling. Het succesvolle premierschap van Ruud Lubbers had het onderliggende maatschappelijke proces van verandering hoogstens gecamoufleerd, maar niet opgehouden. De volgende schok zou na Paars komen (PvdA –22, VVD –14), de derde na de kabinetten-Balkenende (CDA –20), en de vierde na Rutte II (PvdA –29).

Hardwerkende regeringspartijen werden telkens afgeserveerd als hopeloze stumpers. Wat gebeurde hier?

Ruim honderd jaar lang hadden de maatschappelijke organisaties de agenda aan de politiek gedicteerd, maar inmiddels moest de politiek het steeds meer zelf gaan doen. Den Haag was niet langer alleen het sluitstuk van het maatschappelijke debat, maar was tevens de eerste aanjager geworden. Bijna niemand realiseerde zich wat dit eigenlijk betekende. Terwijl de samenleving steeds sneller veranderde, voortgestuwd door welvaart en technologische innovatie, verdampte het maatschappelijke tegenspel. De politiek bevlogen en schoven naar voren en polariseerden allengs het publieke debat. Sturen op de praktische gematigdheid van de onvermijdelijke compromissen kreeg het stempel ‘onduidelijk, kleurloos en slap’. De politiek ging zichzelf en de maakbaarheid van de samenleving overschatten. Dat schuurde aan het maatschappelijke draagvlak, en daarmee kwam de kiezer steeds verder op afstand te staan, hoezeer er ook gedemocratiseerd werd.

Impasse

Op dat weekend van het CDA werd voor mij het beeld ineens helder. Het bureau Motivaction had een nieuwe onderzoeksmethode. Het bracht de dagelijkse omgeving en daarmee een profiel van de kiezer in beeld. Boodschappen, krant, televisieprogramma's, opleiding, baan, vakantie. De kiezer kreeg kleur op de wangen. Het beeld van de doorsnee CDA-kiezer was enigszins voorspelbaar: huisje-boompje-beestje, tikje conservatief, werk, vereniging en de Gamma. Toen kwam het. 'Die kiezers wil ik helemaal niet', zei een van de aanwezigen. 'Ik zoek bevlogene mensen!' Verbazing, maar ook instemmend gemompel. Wat later 'de kloof' zou worden genoemd, was die middag ineens zichtbaar, alleen dan van de andere kant: de politieke voorhoede wilde los van de achterban! De gewone man of vrouw, werkend, opvoedend, zorgend en bezorgd, was niet bevlogene genoeg, dus eigenlijk niet goed genoeg voor de idealistische voorhoede. Welk een impasse! Een krimpende groep mensen gaf nog vertrouwen aan het CDA, maar in de top was er juist voor die groep geen waardering. Uiterst tevreden met het eigen verantwoordelijkheidsgevoel voor de macro-

ontwikkelingen was er te weinig oog voor de dagelijkse zorgen in de microwereld – een virus dat zich overigens overal in de westerse wereld heeft verspreid.

De door alle omstandigheden kansloze oppositie van het CDA tegen Paars viel mij elke dag niet mee, maar juist dat moment, daar op de heide, zou ik nooit vergeten. We waren veel verder van huis. Het brede draagvlak, gebaseerd op onvermijdelijke compromissen, was hard bezig zijn prestige te verliezen. Sterker nog, het stond het ideaal van een kleine voorhoede in de weg. De verzuiling was een soort sociaal contract dat

'Die kiezers wil ik helemaal niet', zei een van de aanwezigen

was uitgediend, en er was geen nieuw verbond voor in de plaats gekomen. In Nederland is er niet te weinig democratie; er is te weinig draagvlak. De politiek moet op zoek gaan naar de burger, in plaats van vooral bezig te zijn met zichzelf. Het vergelijk tussen politiek en maatschappij moet weer prestige krijgen als verstandige relativering van vaak niet te stuiten idealisme.

Meer van het goede

Met Pieter Heerma als voorzitter van de fractie van het CDA in de Tweede Kamer heeft de fractie gekozen voor continuïteit. Heerma en Buma stammen beiden uit Friesland. Dat op zich is al een indicatie van kalme vastberadenheid. Karakters die niet gauw van hun stuk zijn te brengen. Maar dat is het niet alleen. Het dagelijks leven in die mooie provincie weerspiegelt veel elementen van het gedachtegoed van het CDA. Ik noem betrokkenheid op, en zorg voor elkaar. Hechte familie- en vriendenverbanden. Niet

gemakkelijk te beïnvloeden, bescheiden mensen op wie je aan kunt. Buma en Heerma passen naadloos in dat beeld. Beiden stellen niet hun eigen belang voorop, maar waren en zijn bereid hun diensten te leveren, ook als het buiten minder mooi weer is. Met Heerma na Buma krijgt het CDA meer van het goede.

De belangrijkste verdienste van Sybrand Buma is dat hij weer een begin van saamhorigheid heeft gebracht als basis van een nieuw CDA. De voortrommelende interne ellende had

Foto: Leonard Walpot

niet alleen veel kiezers gekost, maar vooral was het CDA het kostbaarste van zijn bezittingen kwijtgeraakt: het behoorlijk brede maatschappelijke vertrouwen dat het CDA uiteindelijk altijd het fundament was voor de stabiliteit van de samenleving. Buma's rustige optreden verschafte hem gezag, terwijl het keten in de klas geleidelijk uitdoofde. Daardoor kon

Het CDA spreekt misschien hier en daar met een ander accent, maar wel weer met één mond

hij stellig zijn in zijn contacten naar buiten, naar andere partijen en naar de samenleving. Het CDA spreekt weer met één mond – misschien met hier en daar een ander accent, maar met één mond.

Zorgzaamheid en vriendschap

Pieter Heerma neemt het nu over. Als secretaris van de fractie was hij al enige tijd de trouwe metgezel van Buma bij alle politieke besprekingen, waaronder de laatste kabinetsformatie. Hij kent

duz zijn dossiers. Zijn politieke oriëntatie zal niet veel verschillen van die van zijn voorganger. Ook Heerma bouwt het liefst geduldig en gedegen op de grondbeginselen van de christendemocratie: hij wil op basis van, zo veel mogelijk, soevereiniteit in eigen kring de burgers toerusten en uitdagen tot zorgzaamheid en vriendschap voor elkaar.

Zijn doel zal zijn de samenleving te motiveren tot nieuwe verbanden waarin een sociaal recht geldt, en niet dat van de sterkste. Zijn leeftijd (41 jaar) maakt dat hij de taal en de tekenen van de tijd verstaat.

Het CDA staat de komende jaren onverminderd voor grote uitdagingen en inspanningen.

De samenleving is nog naarstig op zoek naar nieuwe evenwichten. Het vertrouwen over en weer tussen politiek en burgers heeft nog stevige impulsen nodig. Het CDA wil binden, niet polariseren; zoekt wat gemeenschappelijk is, niet wat verdeelt; wil dienen, niet de lakens uitdelen. Het is meer dan symbolisch dat Heerma's opvolging een wisseling van de *wacht* genoemd moet worden, niet een wisseling van de *macht*. En Enneüs zou wat trots zijn geweest.

Verbindend vanuit het midden

Het CDA is geen ‘middenpartij’, maar een volkspartij die opereert vanuit het midden in de richting van gematigd rechts. Als brede volkspartij heeft het CDA vleugels die soms van zich laten horen. De ene kant moet niet zenuwachtig worden als de andere kant publiekelijk het debat zoekt, aldus Frank van den Heuvel. CHU’er Sybrand Buma heeft volgens hem de afgelopen jaren kundig een verbindende rol binnen het CDA vervuld. Nu is het zaak debat te voeren en de cultuurkatholieken weer bij de christendemocratie te betrekken.

door Frank van den Heuvel De auteur was redactielid van *Christen Democratische Verkenningen* en is medeauteur van *Verandering en vertrouwen*.¹

Een solide partij kenmerkt zich door een zekere stabiliteit. Een goede partij heeft schokdempers om onverwachte en vervelende gebeurtenissen op te vangen. Voor veel politieke partijen was de eerste helft van 2019 boeiend, lastig, bijzonder. De SP en de PVV kregen harde dreunen. De PvdA krabbelt op, zegt ze zelf. Of maskeert een Nederlands succes van Europa-coryfee Timmermans een groter probleem voor de partij? GroenLinks, inclusief zijn leider, heeft het even moeilijk, na een opmars van vier jaar. De VVD heeft een sterke leider, maar is zoekende naar het vervolg. Bij D66 is het kiezen in koers, accenten en kandidaatlijsttrekkers. Forum voor Democratie met leider Baudet heeft een fenomenale klapper gemaakt in de provincies, de Eerste Kamer en Brussel. En het CDA? Sybrand Buma gaat weg en er is inhoudelijke discussie. En de partij gaat

daar goed mee om. Wat zijn de lessen van het voorgaande? We kijken terug op tien jaar leiderschap door Sybrand Buma, en bekijken waar – inhoudelijk en electoraal – de komende jaren mogelijkheden liggen voor het CDA.

Stevig politiek halfjaar

De komende twee jaar worden alle partijen getest op soliditeit, leiderschap en inhoud. Het eerste halfjaar van 2019 was een prelude. De hardste klappen waren voor de PVV en de SP. Veel roepen en ‘neen’ zeggen, zonder zelf met oplossingen te komen, scoort gedurende een beperkte periode; dan is het voorbij. De PVV wordt nu uitgedaagd door FvD, en ook door de eigen mensen: ‘Moeten we geen normale ledenpartij worden?’, ‘Wordt het niet eens tijd voor Wilders om op te stappen?’ Het interessante is dat Baudet inzag dat de PVV het niet

is, en voor zichzelf begonnen is. En hoe! Het is duidelijk dat er in Nederland geen sprake is van een partijkartel. In welke markt kun je inbreken en meteen het grootste marktaandeel veroveren? De SP worstelt met de koers en daarmee met haar relevantie; overbodigheid dreigt. Economisch links gecombineerd met cultureel rechts lijkt lastig uit te leggen, zeker als je bij klimaatbeleid twijfelt tussen beide – en anders is die twijfel er wel bij de achterban. De VVD is zoekende naar een koers, electoraat en een nieuwe leider. Voor D66 geldt hetzelfde, maar deze partij is daarbij ook nog eens afhankelijk van wat de VVD en GroenLinks kiezen en doen. Grote leiders als Rutte en Pechtold eisen postuum dan hun tol. Jesse Klaver van GroenLinks presenteerde zich de afgelopen jaren als popster, maar ondervindt daar nu de schaduwzijde van. De burnrate van helden in de sport, muziek én politiek is bekend.

Hoe stevig zijn partijen? Waar kunnen partijen

Buma heeft niet altijd het optimistische wereldbeeld van de katholieken

nog op rekenen als in Rotterdam in maart bij de Provinciale Statenverkiezingen in enkele wijken FvD de grootste wordt en de PvdA de kleinste, en dit bij de Europese verkiezingen twee maanden later precies omgekeerd is? Gaat het om het poppetje, de partij, de inhoud of het sentiment?

Buma: een echte CHU'er

Ook voor het CDA was het een cruciaal halfjaar, namelijk op de drie punten organisatie, leiderschap en inhoud: een nieuwe voorzitter, het vertrek van Buma, en een stevig stuk gelanceerd via dagblad *Trouw*. Alle drie niet echt verrassingen, maar wel ijkpunten.

De voorzitterswissel verliep soepel. Rutger Ploum, ervaren lid van het dagelijks bestuur, wordt voorzitter en is helder in koers, boodschap en doel. Hij wil verdiepen, vernieuwen, verbreden ... anders gezegd: inhoud–organisatie–mensen.

Deze drieslag moeten we vasthouden, want dat geeft ons, maar bovenal leden, betrokkenen, journalisten en kiezers, houvast.

Het CDA mag en moet Buma dankbaar zijn. Hij was in alles het tegenovergestelde van veel politici; niet ijdel of hunkerend naar macht, aandacht en media. Allesbehalve een popster. Buma kende zijn zaken en was, volledig in lijn met de CHU-traditie, gericht op noblesse oblige, op het dienen van de publieke en maatschappelijke zaak. Wie zijn boeken van de afgelopen jaren leest, *Tegen het cynisme* en *Gerlacus Buma*, ziet dat hij teruggrijpt op zijn wortels, zijn afkomst, zijn familie² – zoals het CDA dat ook doet. Het is in deze traditie dat Buma binnen het CDA de verantwoordelijkheid nam. Terecht toen het CDA in Rutte I de gedoogconstructie aanging met de PVV, maar ook toen hij met het CDA pas op de plaats maakte tijdens Rutte II. En hij was volledig paraat om in het huidige kabinet het CDA,

met inhoud en opvolgers, te positioneren. Hij deed dit alles natuurlijk steeds met eigen stijl en aandachtspunten.

In hun boek over de geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie spreken Ron

de Jong en Marcel ten Hooven over de CHU-koers, die 'dynamisch conservatief' als leidraad van de 'voormannen' fungeerde.³ Op enkele punten was Buma inderdaad conservatiever dan veel partijgenoten, en hij had, de ene keer terechter dan de andere keer, meer reserves tegenover (cultureel) progressief beleid dan anderen wilden. Buma heeft niet altijd het optimistische wereldbeeld van de katholieken. Hij stond en staat voor de stevige standpunten, zoals Buma-bestuurders al eeuwen tonen. Die standpunten bracht hij naar voren; oprecht, fair, en altijd op de bal in plaats van op de man. Waar andere partijen dit veronachtzaamden in hun doorgesloten liberalisme, progressiviteit, islamhaat en blindheid voor tradities, kwam Buma op voor de wezenlijke, ook religieuze, vrijheden. Binnen het CDA leidde hij, opererend tussen scherp-slijpers en relativisten, tussen

gereformeerden en katholieken. Die beide levensfilosofieën, de meer katholieke en de meer gereformeerde, moeten bij elkaar gebracht worden. Bij de totstandkoming van het CDA was daar de CHU voor nodig, en daarna hebben CHU-mensen binnen onze partij steeds die cruciale rol gespeeld. In de afgelopen tien jaar was dat Sybrand Buma.

Verbindend vanuit het midden

Natuurlijk waren en zijn er binnen het CDA ook mensen die vinden dat de koers van de laatste jaren wat meer naar het midden kon, en nu ook moet. Het mooie is: op gebieden als Europa, klimaat/energie, integratie en zorg hebben we daarvoor de breedte aanwezig binnen onze partij. Met enkele mensen, ondersteund door een grotere groep CDA'ers, hebben we in april een stuk geschreven, *Verandering en vertrouwen*, met daarbinnen een zestal essays over deze onderwerpen. De publicatie verscheen nota bene in de week dat er binnen de PVV, D66 en FvD discussies waren over declaraties, posities en overwinningstoespraken; dan blijkt wat mij betreft dat het CDA als solide partij juist over inhoud spreekt en schrijft. Natuurlijk was er discussie over de verschillende onderwerpen, bijvoorbeeld over waar Brussel wel en niet over gaat, en over de balans tussen solidariteit en stevigheid waar het gaat om immigranten en bijbehorende integratie.

Zelf heb ik het essay over klimaat/energie geschreven. Ik deed dat vanuit aloude beginselen van de katholieke sociale leer: solidariteit, rentmeesterschap en gespreide verantwoordelijkheid. Nederland heeft hier werk te doen, maar wel steeds, zo gaf ik aan, binnen de Europese context, want het is niet verstandig om vluchtig CO₂-beleid te voeren als Nederland alleen. Ook heb ik, in lijn met wat Buma eerder aangaf, bij de financiering van het klimaat- en energiebeleid oog gehad voor alle geledingen: voor innovatie, voor multinationals en voor individuele mensen en huishoudens. We moeten niet, zoals GroenLinks en D66 willen, blind alles verduurzamen, want dat is onbetaalbaar, ondraagbaar en daardoor

onhaalbaar. Ook Parijs spreekt over 2050 als realistisch doel. Gebruik er ook echt een generatie voor; dat doet recht aan al onze beginselen.

Het is interessant dat het genoemde discussiestuk door enkele journalisten werd uitgelegd als een aanval op Sybrand Buma. Onterecht. Het was een stuk geschreven 'vanuit het midden'. Juist dat woordje 'vanuit' is belangrijk, want het CDA is geen middenpartij. Het CDA is een 'volkspartij opererend vanuit het midden', en dan richting gematigd rechts. De bijgeplakte term 'radicaal' kreeg te veel accent. Het is beter om te spreken over 'verbindend', en dan wordt het 'verbindend vanuit het midden'. Dan kan, mag, zelfs móét, een brede volkspartij vleugels hebben. Dat is het kenmerk, de kracht van een brede volkspartij: *the big tent*. In zo'n partij moet de ene vleugel niet zenuwachtig worden als de andere vleugel wat scherps zegt of schrijft. Een partij met goede schokdempers kan daartegen, veert mee. Sterker, bij nagenoeg alle vraagstukken speelt de balans, eigenlijk al sinds de Franse Revolutie. De leus was indertijd 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap'. De liberalen hebben sindsdien de nadruk gelegd op de vrijheid, en de socialisten op de gelijkheid. Dat vraagt om verbinding. Wij als CDA zijn meer van de resterende broederschap: inderdaad vleugels verbinden vanuit het midden. En daar is meer dan ooit behoefte aan.

Zoals ik onlangs in de jaarlijkse Nolenslezing heb gezegd, zijn veel mensen zoekende en ontheemd, maar ze leven ook vaak in hun bubbel: maatschappelijk en politiek.⁴ Er is extreme versnippering in de Haagse arena: dieren, boze mensen, 50PLUS, linkse boze mensen, Turken, anti-Brusselaars ... Het is de doorgeschoten verzuiling: iedereen heeft zijn eigen zuiltje, maar dan zonder de verbinding zoals die bestond voor 1968. Ondertussen falen echter overal de extremen, en overal faalt het maximale. Overal is er behoefte aan optimalisatie, verbinding, compromis, broederschap en symbiose. Het stuk dat wij in april lanceerden biedt openingen naar denken vanuit die aloude beginselen, en draagt alternatieven aan voor de extremen van Baudet en Klaver, die beiden uitsluitend zijn en uitgaan van

één groep. Ook hier heeft het CDA alles in huis om juist de extremen te verbinden, zoals het een volkspartij betaamt.

Cultuurkatholieken

Specifiek wil ik hier aandacht vragen voor een groep die de laatste decennia de koers van de verkiezingsuitslag bepaalt: de cultuurkatholieken. Ze wonen in Brabant, Limburg, Twente, de Bollenstreek, Zeeuws-Vlaanderen, de Achterhoek en Volendam. Deze mensen die ‘van huis uit’ katholiek zijn maar ‘er niks meer aan doen’, horen in hun hart, doen en laten en beleving nog bij ons christendemocraten, dus bij het CDA. Ze stemmen echter meer op basis van cultuur en gevoel dan dat ze altijd een rationele afweging maken. Dat betekent ook dat cultuurkatholieken gevoeliger zijn voor trends, sfeer en omgeving en dan, weer meer religieus, elders nieuwe hoop zien. Soms zien ze zelfs een nieuwe verlosser. De afgelopen jaren dwaalden ze af naar Fortuyn, Wilders, Marijnissen, Baudet. Steeds een nieuw onderdak, terwijl ze bij de christendemocraten horen. Het moet een goede CDA-leider lukken deze mensen in groten getale voor het CDA terug te winnen. Eerder slaagde Van Agt daarin, omdat hij de cultuur zo goed kende en niet van Den Haag was. Ook Lubbers slaagde daarin, omdat hij als katholiek zijn wortels kende, strak bestuurd, maar ondertussen ook zijn krassen opliep. Hierdoor werd hij herkenbaar en aanraakbaar. Ook Balkenende scoorde hier, omdat zijn verhaal klopte en de Randstad hem

niet pruimde – garantie voor succes elders in het land.

De cultuurkatholieken zoeken hun oude volkspartij: die brede beweging met vleugels en diversiteit. Daarbinnen kunnen zij, die primair zoeken naar zekerheid, overzicht en houvast, dan via de katholieke sociale leer uitstekend samenwerken met mensen die Europa en klimaat belangrijk vinden.

Vergeving en optimisme

Het afgelopen halfjaar was belangrijk voor het CDA. De wisseling van de wacht van voorzitter en fractieleider is zonder rimpeling verlopen en biedt perspectief. In het kabinet doen de CDA-bewindslieden het goed. De slag in de Provinciale Staten en de Eerste Kamer had, kwantitatief en kwalitatief, wel wat beter gekund. De komende twee jaar moet het CDA aandacht geven aan de thema's die onder andere aan de orde kwamen in *Verandering en vertrouwen* én aan de voornoemde groep van de cultuurkatholieken. Deze mensen zijn grillig in hun stemgedrag, maar ze zijn te winnen middels een solide verhaal dat recht doet aan hun zorgen en onzekerheden en hun zoektocht naar houvast en overzicht. De toon van dat verhaal moet verbindend en concreet zijn, en niet moraliserend, maar gericht op vergeving en optimisme. Ook zijn er beelddraggers, herkenbare mensen nodig. De politiek leider moet vertrouwenwekkend en oprecht zijn. Verbindend vanuit het midden.

- 1 Jeroen Kremers, Frank van den Heuvel e.a., *Verandering en vertrouwen. Oproep tot inhoudelijk debat vanuit het christendemocratisch midden van de politiek* (discussiestuk), 24 april 2019. Het stuk werd naar buiten gebracht via het volgende artikel: Jeroen Kremers en Bas van Os, 'Een nieuw radicaal politiek midden is dringend nodig', *Trouw*, 24 april 2019.
- 2 Sybrand Buma, *Tegen het cynisme. Voor een nieuwe moraal in de politiek*. Amsterdam: Prometheus, 2016; Sybrand van Haersma Buma en Wiete Hopperus

Buma, *Gerlacus Buma. Een Friese patriciërszoon in het leger van Napoleon en Willem I*. Amsterdam: Prometheus, 2018.

- 3 Ron de Jong en Marcel ten Hooven, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980. Gezag en vrijheid*. Amsterdam: Boom, 2008.
- 4 De derde Nolenslezing, door Frank van den Heuvel en Jeroen Lenaers, werd gehouden in Grathem op 16 mei 2019.

Euroscepsis

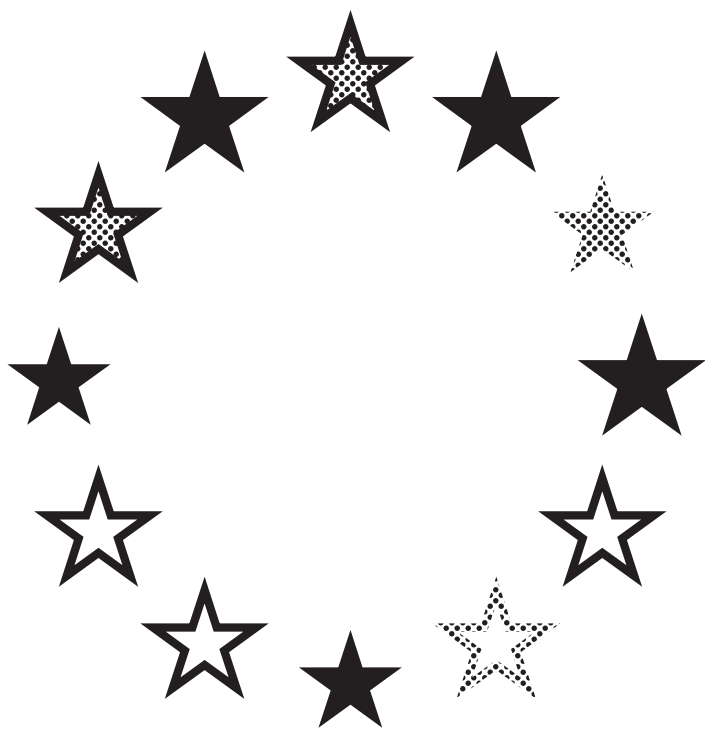
door **Désanne van Brederode** De auteur is schrijver. In deze rubriek belicht ze een woord of uitdrukking uit het politieke taalveld.

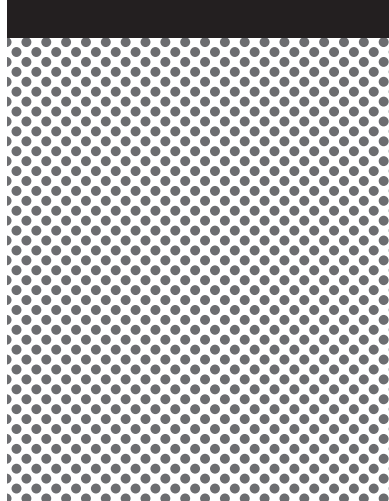
Het is bepaald geen nieuwe term: euroscepsis. Correcter: euroscepticisme. Rondom de verkiezingen voor de Europese Unie viel de term weer geregeld, en er blijkt zelfs een flinke Nederlandse Wikipedia-pagina aan gewijd. Heldere informatie, per land, per partij, helemaal up-to-date. Maar wat erin ontbreekt is een goede definitie van het woord ‘scepsis’. Een kritische houding is niet hetzelfde als een sceptische houding: sceptici zijn mensen die zorgvuldig alle kanten van een kwestie onderzoeken, met twijfel en terughoudendheid, met argwaan zelfs, om niet te vroeg mee te juichen over iets wat later gebakken lucht blijkt. Sceptici nemen niet zomaar iets voor waar aan. Dat is toch iets anders dan iets met veel misbaar verwerpen, de goede bedoelingen honend.

Euroclasten

Er zijn natuurlijk nog steeds eurosceptici, maar ze zijn inmiddels overal in Europa ingehaald door nieuwe beeldenstormers: de euroclasten. Een heel ander type mens. Niet bepaald onderzoekend of terughoudend. Geen constructief gesprek mee te voeren. De euroclast wéét het namelijk allemaal al. Europa is een collectieve zelfmoordpoging die wordt herhaald en herhaald, net zo lang tot alle leden zijn verzwakt en geen benul meer hebben van hun eigen geschiedenis, cultuur en identiteit, en niet meer

kunnen wachten met het einde. De euroclasten, die het klimaatprobleem afdoen als een apocalyptische mythe die burgers angstig houdt, stellen daar met evenveel gemak hun eigen doemscenario tegenover: straks is Europa een slappe, stinkende patchworkvaatdoek die zal worden uitgewrongen door niet-westerse migranten, met name barbaarse moslims. Zelfhaat, daar teert Europa op. Baudet gebruikt er een fraai woord voor: *oikofobie*, angst voor het eigen huis, of het eigene in ruimere zin. Opnieuw een uit twee Griekse woorden samengestelde term, ooit gemunt door de Britse cultuurfilosoof Roger Scruton. Iets nieuws verzinnen in het Nederlands is kennelijk te moeilijk. Het wordt misschien tijd voor een preciezere omgang met de taal. Of met talen. Een onderscheid maken tussen (euro) scepticisme en (euro)clasma is belangrijk, maar het is minstens zo belangrijk om in de retoriek van euroclasten stelselmatig aan te tonen hoeveel woorden en ideeën ze nodig hebben uit andere tradities en landen dan de hunne teneinde hun punt te maken. Ja, dat gold ook al voor ‘onze’ Nederlandse Erasmus. Maar die erkende dat ruiterslijk. De eurofiel.

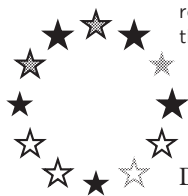

Divers Europa

Europapolitiek

Het is nodig het debat over Europa te bevrijden van eenvormige karikaturale toekomstbeelden. De EU beweegt zich niet onvermijdelijk richting een superstaat en is ook niet gedoemd tot desintegratie en verval. De werkelijkheid van Europese samenwerking is divers en laat feitelijk tal van verschillende varianten van onderlinge verbondenheid tussen Europese burgers en hun landen zien. Ook is de EU politieker geworden, minder een interne regelfabriek en meer op handelingsvermogen gericht. Wat betekent dat voor de toekomst van Europa, de onderlinge solidariteit en de koers van de christendemocratie?

door **Theo Brinkel, Eelke de Jong, Jan Prij en Paul van Velthoven** De auteurs zijn redactielid van *Christen Democratische Verkenningen* en vormen de kernredactie van dit themanummer.

De opkomst bij de Europese Parlementsverkiezingen laat voor het eerst sinds jaren een grotere betrokkenheid bij Europa zien. De opkomst is over heel Europa genomen hoger dan verwacht. De Europese Volkspartij blijft met 179 zetels de grootste partij, gevolgd door de sociaaldemocraten met 153 en de liberalen met 105 zetels. Zorgelijk is de opkomst van de eurosceptici, zoals de Lega Nord (Italië), het Rassemblement National (Frankrijk) en de Brexit Party (Verenigd Koninkrijk). Die laatste zal wellicht tijdelijk in het Europees Parlement plaatsnemen als het Groot-Brittannië lukt om een besluit te nemen over de brexit. Opmerkelijk is dat de eurosceptici de Europese Unie in haar huidige vorm afwijzen, maar wel bereid zijn het politieke debat binnen een EU-instelling als het Europees Parlement te voeren.

Binnen de Europese Unie groeit het verzet tegen Europa. Anti-Europese, autoritaire en populistische partijen zijn ruimschoots vertegenwoordigd in het nieuwe Europees Parlement. Zij hebben met de fractie van Europa van Vrijheid en Directe Democratie (EVDD) en de fractie van Europa van Naties en Vrijheid (ENV) tezamen 112 zetels. Zo komt ook binnen Europa de antiliberaal democratie op.¹ Klassieke instituties van de democratische rechtsstaat, zoals vrijheid van pers, een onafhankelijk rechterlijke macht en vrijheid van onderwijs, komen daarmee onder druk te staan. Zie de wijze waarop de Hongaarse Fidesz-regering van premier Viktor Orbán – die ook deel uitmaakt van de Europese Volkspartij – een vrije universiteit het land uit heeft gewerkt.

Wat betekenen deze desintegrerende tendensen voor de toekomst van de Europese Unie en voor welke uitdagingen stellen ze de christendemocratie? Meer in het bijzonder: wat zijn de uitdagingen voor de deugdelijkheid en weerbaarheid van het

Europese institutionele bouwwerk als zodanig? De christendemocratie heeft aan het begin van het Europese integratieproces gestaan en heeft tot en met de ondertekening van het Verdrag van Lissabon in december 2007 vol overtuiging meegewerkt aan de vervolmaking ervan. Juist wij zijn het aan onszelf verplicht deze vraag aan de orde te stellen. Welke kant moet het op met de Europese Unie? In de preambule van het Verdrag van Lissabon – waar de handtekeningen van Jan Peter Balkenende en Maxime Verhagen onder staan – staat dat de regeringen ‘vastbesloten zijn voort te gaan met het proces van totstandbrenging van een steeds hechter verbond tussen de volkeren’. Hoe kunnen regeringen dat bevorderen? Hoe kunnen volkeren een hechter verbond vormen, als regeringen daar moeite mee hebben? Willen de volkeren dat nog wel? Zijn er alternatieven waarmee de Europese Unie in institutioneel opzicht sterk genoeg is om de uitdagingen van de komende jaren aan te gaan?

In het openingsstuk van deze CDV gaat Hans Vollaard in op de uitslag van de verkiezingen. Hij behandelt het thema van Europese desintegratie dat vanaf 2010 prominent op de agenda kwam toen de kans op een bankroet voor de Griekse staat aanleiding was voor discussie over de vraag of Griekenland de eurozone dan wel de EU zou moeten verlaten: een zogeheten grexit. Vollaard geeft in zijn bijdrage aan waarom desintegratietendensen binnen de EU niet leiden tot het uiteenvallen daarvan. Ook de eurosceptische partijen accepteren de legitimiteit van de Europese instellingen als plaats van debat over de koers van de Unie. Dan rijst wel de fundamentele vraag in hoeverre eurosceptische stemmen niet

ook gehoord moeten worden bij de bepaling van de koers van de EU.² Moet de Unie inzetten op de slagkracht van de huidige EU? En moet de democratische legitimatie versterkt worden via het Europees Parlement of via de nationale parlementen?

Het thema van Europese desintegratie kwam vanaf 2010 prominent op de agenda

Weg van de zwart-witstellingen over Europa

In de weken voorafgaand aan de verkiezingen ging het debat voor een groot deel over de vraag of we voor of tegen Europa zijn, of meer of minder Europa willen.

Dit lijkt op het eerste oog terecht, want ontwikkelingen buiten en binnen de Europese Unie testen de weerbaarheid van de Europese instellingen. Buiten de EU is de instabiliteit toegenomen. Voor het eerst in de naoorlogse geschiedenis heeft een staat met geweld een stuk grondgebied van een ander land geannexeerd: Rusland lijfde in 2014 de Krim in. Voor het eerst in de geschiedenis van de Europese integratie heeft een regering besloten de Europese Unie te verlaten, al is nog volstrekt onduidelijk hoe het brexitproces zal aflopen. Voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog is er met de verkiezing van Donald Trump een Amerikaanse president aan de macht die erop uit is de vrede en samenwerking in Europa in gevaar te brengen door de Europese Unie te ondermijnen.

Toch doet zo'n zwart-witdebat over de vormgeving van de Europese Unie de Europese zaak mogelijk meer kwaad dan goed. Het is zaak voorbij de te misleidende tegenstelling voor of tegen Europa te komen en een genuanceerder en concreter debat over de toekomst van Europa te voeren. De burgers van Europa verdienen zo'n debat. Interessant in dit kader is het WRR-rapport *Europese variaties*.³ Het is volgens de WRR essentieel voor het draagvlak van het Europese project dat er creatiever over de

toekomst van de EU wordt nagedacht en dat de fundamentele vraag naar eenheid en verscheidenheid in de Unie opnieuw aan de orde wordt gesteld. Een keuze tussen volledige integratie of desintegratie is niet nodig. Die tegenstelling lijkt de discussie overzichtelijk te maken, maar doet volgens de WRR geen recht aan de veelkleurige werkelijkheid van Europa. Veel Europese burgers, politici en beleidsmakers die bezorgd zijn over het zwart-witdenken, voelen dit haarfijn aan.⁴

In deze CDV spreken we met de opstellers van het WRR-rapport Ernst Hirsch Ballin, Huub Dijkstra en Mathieu Segers. Er is volgens hen een verkrampt debat gaande over Europa in termen van meer of minder integratie, of zelfs voor of tegen Europa. Zo'n gepolariseerd debat kan de tegenstellingen in landen vergroten en is daarom gevaarlijk, zo geven zij aan. Alleen al het debat over de brexit illustreert heel goed hoe misleidend de zwart-witvoorstellingen over Europa zijn; de slogan 'Brexit means Brexit' is een lege huls gebleken. Het is helemaal niet duidelijk wat er precies onder een brexit moest worden verstaan, noch overigens onder een *remain*. De pluriformiteit van de mogelijkheden tussen blijven en uittreden in zijn toegedekt uit electoraal en politiek opportunisme, stellen ze. Ondertussen zitten de burgers van het Verenigd Koninkrijk en de EU volgens Hirsch Ballin met de gebakken peren. 'Het laat eens te meer zien dat politieke kwesties zich niet laten reduceren tot het simpel indrukken van rode of groene knoppen.'⁵

Armin Cuyvers gaat verder op de brexit in. Het is verleidelijk om de schuld van de brexit volledig bij het VK te leggen, stelt hij. Dat voedt het gevaar van wat Cuyvers de EU-onvermijdelijkheid noemt.⁶ Veel productiever is het om het brexitdrama te benutten om na te denken over

Het is verleidelijk om de schuld van de brexit volledig bij het VK te leggen

flexibele vormen van lidmaatschap en een stevigere democratische verankering van de EU door de lidstaten. Deze voorstellen liggen in lijn met de analyse van de WRR, die laat zien dat Europa zich ook nu al niet eenvormig ontwikkelt, maar variaties kent, bijvoorbeeld in termen van lidmaatschap (wel of niet deelnemen aan de euro of Schengen) en naar beleidsthema's (zoals asiel, de vormgeving van de interne markt en het begrotingsbeleid).

Als Europa zich noch noodzakelijkerwijs richting een federatie van staten ontwikkelt, noch gedoemd is te falen, zoals geharnaste voor- of tegenstanders van Europa ons willen doen geloven, is het zaak realistischer, diverser en vernieuwender over de toekomst van de Europese Unie na te denken, aldus Cuyvers.

Anders kijken naar Europa

In deze CDV nemen we de door de WRR geworpen handschoen op door anders, creatiever naar de toekomst van de Unie te kijken. Diverse auteurs doen daar een aanzet toe.

Zo stelt Luuk van Middelaar dat de EU niet primair meer het decor is van regelpolitiek, maar dat het mobiliseren van beslistmacht en handelingsvermogen van cruciaal belang is.⁷ Dit betekent onder meer dat het belang van de Europese Raad toeneemt. Ook laat hij zien dat gebeurtenissenpolitiek onvermijdelijk een terugkeer van de ongelijkheid tussen lidstaten betekent. Volgens hem zal de roep om in kleine

groepjes vooruit te gaan ongetwijfeld steeds luider gaan klinken. Nederland moet voor die ontwikkeling niet beducht zijn, maar erop anticiperen.

De ongelijkheid tussen de lidstaten keert onvermijdelijk terug en dit stelt de onderlinge solidariteit tussen de EU-lidstaten op de proef. Caspar Veldkamp, Nederlands ambassadeur in Athene, blikt terug op de eurocrisis en vluchtelingencrisis en de gevolgen daarvan voor Griekenland. Cruciaal bij beide is volgens hem de factor van goed bestuur in het Zuid-Europese land, die door een eenzijdige economische oriëntatie van de EU is verwaarloosd.⁸

Ook oud-minister van Defensie Eimert van Middelkoop bepleit een andere blik op Europa.⁹ De interne oriëntatie moet plaatsmaken voor een externe, zo zegt hij.

Verder vindt u in dit CDV een interview met Herman Van Rompuy.¹⁰ Hij is binnen deze CDV wellicht de meest uitgesproken vertegenwoordiger van het klassieke ideaal van Europese integratie, dat meer naar het federatieve model neigt dan naar het confederatieve ideaal. Vanuit het christendemocratische beginsel van subsidiariteit zijn overigens goede gronden te vinden voor beide modellen. Het unieke karakter van de Europese samenwerking laat zich niet vangen in simpele modellen of sjablonen.

Van Rompuy is op een charmante manier kritisch op het voorstel dat de SGP en de SP (met steun van het CDA) in de Tweede Kamer deden aan de Nederlandse regering om zich ervoor hard te maken de passage over ‘an ever closer union’ te schrappen. ‘Die discussie over het schrappen van de passage over “an ever closer union” in de preambule is puur symbolisch. Ik heb buiten de Britse Conservatieven niemand gehoord die die discussie wil voeren’, zegt hij. ‘Ik ben er te nuchter Hollands voor om een discussie te voeren over pure symboliek.’ In zijn kritiek op de steun aan dit voorstel vindt hij Hirsch Ballin, Dijstelbloem en Segers aan zijn zijde. Het is een merkwaardige motie, stelt Hirsch Ballin, die berust op een misverstand: ‘De Nederlandse tekst in de verdragen spreekt van “een steeds hechter verbond tussen de *volkeren*” – en dus niet tussen *staten* – dat tot stand moet komen.’¹¹

Van Rompuy pleit vooral voor leiderschap binnen de EU en voor minder angst om voor de waarde van die EU uit te komen. Anders dan Van Middelaar (zijn voormalig woordvoerder) is hij aanmerkelijk sceptischer over het Europa van verschillende snelheden en van kopgroepen.

De Duitse politiek wetenschapper Ulrike Guérot stelt nog een ander perspectief voor. Volgens haar is het dringend gewenst om tegen de stroom in werk te maken van het Europese burgerschap, namelijk door niet de ‘Unie van Staten’, maar de ‘Unie van Burgers’ te benadrukken.¹²

Uitdagingen voor de christendemocratie

Dit themanummer laat vooral debat zien naar aanleiding van de veranderende aard van de Unie en de wens voor meer zeggenschap van de nationale lidstaten daarbinnen. De veranderende aard van de Unie stelt de christendemocratie voor een aantal vragen.

Hoe verhoudt ‘an ever closer union’ zich tot de praktijk?

De bijdragen in deze CDV maken duidelijk dat de betekenis van ‘an ever closer union’ niet een voorkeur voor een bepaalde federatieve staatsordening behelst, maar dat de zinsnede gaat over een verbond van volken. EVP-leider Manfred Weber heeft dit punt in CDV eerder gemaakt. Hij stelde in het vorige nummer: ‘De zinsnede “an ever closer union” vormt het hart van de Europese Unie, maar dan is het wel zaak

haar goed te lezen. Dat hebben de Britten nooit gedaan. Het gaat niet over “an ever closer union” van lidstaten, maar van mensen. Dat is totaal iets anders. Belangrijk is dat we als mensen elkaar steeds beter leren kennen en zo dichter bij elkaar komen. Dat is altijd de Europese opdracht geweest. Maar dat betekent niet dat we van de Unie één geheel willen maken of in de richting van een federale staat gaan. Het is een unieke samenwerking tussen lidstaten, waarbij we onze verschillen koesteren.¹³ Het huidige debat over ‘an ever closer union’ laat zien hoe ver deze discussie verwijderd is van de oorspronkelijke inzet van de christendemocratie.

Het kan in dit verband geen kwaad om zich er nog eens rekenschap van af te leggen waar het met de Europese integratie oorspronkelijk om te doen was. ‘Integratie’ was de naam van het proces, niet ‘samenwerking’. Daarmee bedoelden de voorstanders dat de Europese samenlevingen zozeer met elkaar verstrengeld zouden raken dat oorlog, economisch isolationisme en nationaal egoïsme geen kans meer zouden maken en dat daarmee de vrede in Europa gediend zou zijn. In zijn speech op 9 mei 1950 zei de toenmalige Franse minister van Buitenlandse Zaken, de christendemocraat Robert Schuman, dat Europa niet gebouwd zou worden volgens een enkel plan, maar door concrete stappen die leiden tot solidariteit. Voor christendemocraten was Europese integratie een ideaal dat een terugval van Europa naar het totalitarisme, de armoede, de economische crisis en het nationalisme van vóór de Tweede Wereldoorlog moest voorkomen.

In het huidige *Program van Uitgangspunten* van het CDA staat over dat ideaal de volgende passage: ‘Doel van de integratie is uiteindelijk een communautaire rechtsorde waarin een Europese overheid beschikt over duidelijk afgebakende eigen taken. Deze moet onder effectieve controle staan van het Europese Parlement, dat op de betreffende beleidsvelden medewetgevende en controlerende bevoegdheden heeft. De Raad dient uit te groeien tot een Kamer waarin de lidstaten vertegenwoordigd zijn.’¹⁴

Hoe vorm geven aan een menswaardig asielbeleid?

Europa gaat over het beschermen van grenzen én het beschermen van mensen, stelt Dijkstra. Dat is wat anders dan wat nu in veel politieke redevoeringen wordt beweerd, namelijk dat de open binnenruimte van Europa alleen maar kan bestaan bij de gratie van een gesloten buitenruimte. Daarmee gaat iets wezenlijks verloren. De aard van de binnenruimte verandert dan, en ook de aard van het Europese project met zijn focus op mensenrechten. ‘We moeten’, zegt Ernst Hirsch Ballin, ‘terug naar de basis, naar de mensen om wie het gaat. Wat zoeken zij? Een veilig heenkomen in Europa vanuit herkomstlanden waar door oorlog en/of klimaatverandering de levensomstandigheden drastisch verslechterd zijn. Zij zoeken bescherming op basis van de Geneefse vluchtelingenconventie en de daarin geldende harde norm – waarvan ik hoop dat West-Europese leiders die niet willen aantasten – dat mensen niet kunnen worden teruggestuurd naar landen waar ze weer gefolterd of gedood kunnen worden: het principe van *non-refoulement*.’¹⁵ Tweede Kamerlid Pieter Omtzigt stelt daartegenover in deze CDV juist vragen bij het huidige vluchtelingenverdrag.¹⁶

Hoe geven we binnen Europa vorm aan het Rijnlandse model nieuwe stijl?

Deze opdracht past bij het serieus nemen van de opdracht in het EU-verdrag, die niet alleen negatieve economische integratie behelst, maar ook het nastreven van vrede, veiligheid en sociaal-economische stabiliteit.

Wat betekent christendemocratie voor de EVP in de praktijk?

Hoe moet de EVP zich opstellen richting Orbán? Is er op dit punt ‘een spirituele leegte’ binnen de EVP te bespeuren, zoals Mathieu Segers aangaf?¹⁷ Zo is volgens hem Orbán anders aangepakt dan Polen, waarbij de indruk is ontstaan dat dit gebeurde omdat de EVP de stemmen en zetels van Orbán niet kwijt wil. Maar als alles uitruilbaar wordt, ondergraaf je de essentie van de rechtsorde van Europa.¹⁸ Of zijn er juist vanuit het christendemocratische mensbeeld goede gronden voor een steviger koers op basis van een duidelijk moreel kompas, zoals Jacob van de Beeten aangeeft?¹⁹ In dit nummer vindt u van het debat over deze vragen een voorproefje.

Ook wordt in verschillende bijdragen het debat geopend naar aanleiding van de Humboldt-Rede zu Europa van Wopke Hoekstra.²⁰ Een onderscheidend kenmerk van de EU is dat zij divers is en niet kan bestaan door het eenzijdig top-down doordrukken van de eigen opvatting. De Unie wordt de facto overeind gehouden door het debat over gemeenschappelijke issues waarin mensen van mening verschillen. Hierin tonen zich haar praktische solidariteit en haar eenheid in verscheidenheid. Dit debat is het waard gevoerd te worden. Want het unieke karakter van de Europese Unie, met haar inzet voor de menselijke waardigheid en mensenrechten en haar sociaal-economische ordeningen die niet alleen op negatieve vrijheidsrechten maar ook op positieve vrijheidsrechten gebaseerd zijn, zou zomaar geschonden kunnen worden.

Europa wordt overeind gehouden door het debat over issues waarin mensen van mening verschillen

-
- 1 Casper Thomas, *De autoritaire verleiding. Over de opmars van de antiliberaal wereldorde*. Amsterdam: Atlas Contact, 2018. Zie in deze CDV de bijdrage van Jacob van de Beeten over Orbán en de aantasting van de rechtsstaat.
 - 2 Zie de bijdrage van Hans Vollaard in deze CDV.
 - 3 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Europese variaties*. Den Haag: WRR, 2018.
 - 4 WRR 2018, p. 15.
 - 5 Zie het interview met Ernst Hirsch Ballin, Huub Dijkstra en Mathieu Segers in deze CDV.
 - 6 Zie de bijdrage van Armin Cuyvers in deze CDV. Zie over de brexit ook de boekbesprekingen van Paul van Velthoven.
 - 7 Zie de bijdrage van Luuk van Middelaar in deze CDV.
 - 8 Zie de bijdrage van Caspar Veldkamp in deze CDV.
 - 9 Zie de bijdrage van Eimert van Middelkoop in deze CDV.
 - 10 Zie het interview met Herman Van Rompuy in deze CDV.
 - 11 Zie wederom het interview met Ernst Hirsch Ballin, Huub Dijkstra en Mathieu Segers.
 - 12 Zie de bijdrage van Ulrike Guérot in deze CDV.
 - 13 Marc Janssens en Jan Pijl, ‘Weber: fundament EVP is christendemocratisch’, *Christen Democratische Verkenningen* 39 (2019), nr. 1 (Lente), pp. 16-21, aldaar p. 21.
 - 14 CDA, *Program van Uitgangspunten*. Den Haag: CDA, 1993, p. 26. Geraadpleegd via <http://dnpprepro.ub.rug.nl/9872/7/CDA%20Beginselprogramma%201993.pdf>
 - 15 Zie het interview met Ernst Hirsch Ballin, Huub Dijkstra en Mathieu Segers.
 - 16 Zie het interview met Pieter Omtzigt in deze CDV.
 - 17 Mathieu Segers, ‘De spirituele dimensie’, *De Groene Amsterdammer* 142 (2018), nr. 19 (9 mei).
 - 18 Zie weer het interview met Ernst Hirsch Ballin, Huub Dijkstra en Mathieu Segers.
 - 19 Zie de bijdrage van Jacob van de Beeten in deze CDV.
 - 20 Wopke Hoekstra, ‘Ein neues und besseres Europa. Für eine widerstandsfähige und wohlhabende Union der Gegenseitigkeit’, Humboldt-Rede zu Europa, uitgesproken in Berlijn op 7 mei 2019. De rede komt in deze CDV ter sprake in de interviews met Mathieu Segers, Pieter Omtzigt en Herman Van Rompuy.

Desintegratie na de Europese Parlementsverkiezingen

De groei van eurosceptische partijen stelt Europese politici en bestuurders voor een ongemakkelijke vraag: mogen eurosceptici hun stempel drukken op de koers van de EU of staat de effectiviteit van de huidige EU voorop? De verdeelde pro-Europese meerderheid zal naar verwachting blijven inzetten op de slagkracht van de huidige EU. Dat voedt echter de neiging van eurosceptische regeringen, partijen en kiezers om zich aan de Europese verplichtingen te onttrekken.

door Hans Vollaard De auteur is universitair docent Nederlandse en Europese politiek aan de Universiteit Utrecht.

In veel EU-lidstaten verwacht een meerderheid van de inwoners dat in de komende tien à twintig jaar de Europese Unie uiteenvalt.¹ Dat geldt ook voor Nederland. Op zich is dat niet vreemd. De Europese geschiedenis staat bol van desintegratie. Denk alleen maar aan ons eigen land: we bezingen in ons volkslied nog altijd de ‘nexit’ uit het Habsburgse rijk in de zestiende eeuw; in 1830 voltrok zich vervolgens een ‘belxit’ uit het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden; en na de Tweede Wereldoorlog verlieten steeds meer koloniën het Nederlandse rijk. Maar hoe aannemelijk is het dat ook de Europese Unie desintegreert? En draagt de groei van radicaal-rechtse eurosceptische partijen in de recente verkiezingen van het Europees Parlement daaraan bij?

Europese desintegratie op de agenda

Veel politieke stelsels kennen de uitdaging van desintegratie: Slowakije, Litouwen, Oekraïne, Zuid-Soedan, Oost-Timor, Kroatië, Kosovo, Quebec, Vlaanderen, Catalonië, Schotland ... Wat dat betreft vormt de Europese Unie, met steeds meer lidstaten, beleidsterreinen en bevoegdheden, een uitzondering in de recente geschiedenis. Alleen Vietnam, Duitsland, Jemen en Hongkong–Macau–China zijn andere voorbeelden van grootschalige politieke integratie in de laatste vijftig jaar. Voegt de EU zich echter alsnog naar de trend van desintegratie?

Europese desintegratie kwam vanaf 2010 prominent op de agenda toen de kans op een bankroet van de Griekse staat aanleiding was voor discussies over de vraag

of Griekenland de eurozone of de EU zou moeten verlaten: een zogeheten grexit. Ook groeiden er twijfels over de houdbaarheid van de gehele Europese muntunie en de EU. In Zuid-Europa verzetten met name radicaal-linkse, eurosceptische partijen zich tegen het Europese recept van bezuinigingen, terwijl in Noord-Europa radicaal-rechtse eurosceptische partijen zich uitspraken tegen het delen van geld, werk en macht met armlastige lidstaten in Europees verband. Migratie vanuit met name Syrië versterkte het verzet van deze radicaal-rechtse partijen tegen (verdere) Europese integratie. Het onderwerp Europese desintegratie kreeg ondertussen een nieuwe impuls toen een meerderheid van de Britse kiezers in 2016 in een referendum liet weten dat hun land uit de EU zou moeten treden: een brexit. Zou de groei van eurosceptische partijen elders niet nog meer uittredingen tot gevolg hebben?

Op zich is verzet tegen (verdere) vorming van een regionale markt en/of het delen van soevereiniteit – om eurosceptis kort te definiëren – niks nieuws in de EU en haar voorlopers. In 1979 kon bijna een vijfde van het Europees Parlement tot de eurosceptici gerekend worden. Dat betrof vooral communisten en gaullisten. Begin jaren tachtig bepleitte de Britse Labour nog Europese uittreding in haar verkiezingsprogramma, terwijl de Griekse regeringspartij PASOK toentertijd ook grote reserves toonde bij Europese integratie. Nu zijn er echter meer regeringen met een eurosceptische partij, zoals de Britse Conservatieven, het Griekse Syriza, de Hongaarse Fidesz, de Italiaanse Lega Nord, en de Poolse Recht en Rechtvaardigheid (PiS). Radicaal-linkse

eurosceptische partijen hebben al langer hun krachten gebundeld in het Europees Parlement. Op de radicaal-rechtse flank bleef dat lastig.

In 2015 wisten echter het Front National van Marine

Le Pen, Geert Wilders' PVV, het Vlaams Belang, de Lega Nord en de Oostenrijkse FPÖ alsnog een groep in het Europees Parlement te vormen: Europa van Naties en Vrijheid (ENV). In de Europese Parlementsverkiezingen van mei 2019 wonnen vervolgens eurosceptische partijen als de nieuwe Brexitpartij van Nigel Farage (+29 zetels), Lega Nord (+23), Recht en Rechtvaardigheid (+7), Alternative für Deutschland (+4) en in eigen land Forum voor Democratie (+3). Eurosceptische partijen op rechts boekten zo winst in een parlement van 751 zetels (en 705 zetels als het Verenigd Koninkrijk zou vertrekken).

We bezingen in ons volkslied nog altijd de 'nexit' uit het Habsburgse rijk in de zestiende eeuw

Geen navolging van de brexit

De groeiende aanwezigheid van deze eurosceptische partijen in regeringen en het Europees Parlement leidt naar verwachting echter niet tot navolging van de brexit elders in de EU. Allereerst hebben eurosceptische partijen op links juist wat verloren, zoals het Spaanse Podemos-IU (-5 zetels), Die Linke (-2) in Duitsland en de Nederlandse SP (-2). Ook verschillende rechtse eurosceptische partijen, zoals UKIP (-24), de Britse Conservatieven (-15), de PVV (-4) en de Deense Volkspartij (-3), hebben terrein moeten prijsgeven. In Nederland wonnen bovendien ook pro-Europese partijen. Omdat Frans Timmermans door de Partij van Europese

Socialisten (PES) was uitverkozen om op te treden als kandidaat-voorzitter van de Europese Commissie (een zogeheten *Spitzenkandidat*), kwam hij boven aan de kandidatenlijst van PES-lid PvdA te staan om aan de campagne te kunnen deelnemen. Dat er zo eindelijk eens een bekendere lijsttrekker aan de Nederlandse Europese Parlementsverkiezingen deelnam, pakte voor de PvdA niet onvoordelig uit. En ook al hebben de pro-Europese christendemocraten en sociaaldemocraten na lange tijd niet meer de meerderheid in het Europees Parlement, samen met de liberalen (ook al zullen die niet lang meer zo heten als het aan hun nieuwe Europese bondgenoot La République en marche van de Franse president Emmanuel Macron ligt) en de groenen beschikken pro-Europese partijen nog steeds over zo'n twee derde van de zetels in het Europees Parlement. Daar komt nog bij dat het voor eurosceptische partijen soms nog lastig is om de onderlinge verdeeldheid te overbruggen, ook al zijn er wel pogingen om verschillende eurosceptische groepen in het Europees Parlement als één blok te laten optreden. Zoveel sterker kwamen de eurosceptische partijen dus niet uit deze Europese Parlementsverkiezingen, met bijna een derde van de zetels.

Veel linkse eurosceptische partijen verklaarden al langer dat ze eerder de EU van binnenuit zouden willen hervormen, en niet uit de EU zouden willen treden. Waar rechtse eurosceptische partijen wel goeddeels standhielden of wonnen, zoals in Frankrijk en Italië, was het opvallend dat bij hen geen krachtige pleidooien voor

volledige uittreding uit de EU meer waren te horen. Vaak is dan de verklaring dat een 'italexit' of een 'frexit' minder aantrekkingskracht zou hebben, omdat de brexit zo moeilijk gaat. Nu zal de manier waarop de poging tot een brexit

Ook zonder brexit zou de kans op volledige terugtrekking van een lidstaat uit de EU onwaarschijnlijk zijn geweest

verloopt, inderdaad geen aanmoediging zijn geweest voor uittreding elders, maar ook zonder brexit zou de kans op volledige terugtrekking van een lidstaat uit de EU al onwaarschijnlijk zijn geweest. Voor kiezers, partijen en regeringen in veel andere lidstaten is immers al langer duidelijk dat hun kosten voor uittreding nog hoger zouden zijn geweest dan die voor het Verenigd Koninkrijk, omdat ze volledig lid zijn van de muntunie en behoren tot het Schengengebied voor vrij reizen. Het opnieuw lanceren van een munt en grensbewaking is een nogal kostbare aangelegenheid. Bovendien kunnen regeringen, partijen en inwoners in andere landen zich minder makkelijk een beter leven buiten de EU voorspiegelen dan in het Verenigd Koninkrijk. Dat land kon op basis van zijn economie, zetel in de VN-Veiligheidsraad en historische banden met voormalige koloniën nog een verhaal vormen dat het zonder Europese migratie, bureaucratie en afdrachten beter af zou zijn. Maar zelfs in Griekenland is er nooit een meerderheid geweest voor volledige uittreding, hoezeer men daar ook de EU verafschuwde omdat die bezuinigingen op pensioenen, zorgstelsel en onderwijs afdwong in ruil voor steun aan Franse en Duitse banken met financiële belangen in Griekenland. Hoe beroerd ook binnen de EU, het zag en ziet er daarbuiten nog beroerder uit.

Bron: Pixabay

Gedeeltelijke uittreding

Dat de brexit elders in de EU geen navolging vindt, betekent niet dat er geen Europese desintegratie plaatsvindt. Er is immers nog steeds onvrede over de EU. In Italië hebben bijvoorbeeld vooral jongere generaties de hoop verloren dat het EU-lidmaatschap nog voor voorspoed zou zorgen. Daarnaast blijven migratie, liberale (seksuele) vrijheden, EU-afrachten, marktwerking en Europese solidariteit stenen des aanstoets. Nu is op zich politieke onvrede niks vreemds; het is een basisingrediënt voor elk politiek stelsel. Toch leidt deze in de EU tot desintegratie, maar dan in de vorm van *gedeeltelijke* terugtrekking. Er wordt bijvoorbeeld gepleit voor minder afrachten aan de EU en voor minder naleving van Europese monetaire en migratieregels. Waar komt die gedeeltelijke terugtrekking vandaan?²

De terugtrekking is niet ‘gedeeltelijk’ doordat er plotseling zo veel loyaliteit is met de EU. Het is ook zo dat eurosceptici gewoon weinig mogelijkheden hebben om de EU via de formele besluitvormingsprocedures effectief van koers te laten wijzigen. Veel afspraken zijn vastgelegd in verdragen waarvoor geldt dat alle lidstaten moeten instemmen met verandering ervan. Bovendien is de beleidsuitvoering van sommige

belangrijke onderwerpen in handen van niet-verkozen organen, zoals de Europese Centrale Bank. Daar komt nog bij dat in de fora waarin eurosceptici wél een stem kunnen hebben, ze die lang niet altijd krijgen. Dat betreft zowel het Europees Parlement als de Raad van de Europese Unie (waarin ministers van de lidstaten in verschillende samenstellingen bijeenkomen) en de Europese Raad (waarin de regeringsleiders van de lidstaten samenkomen).

Kortom, eurosceptici hebben geen meerderheid in de Raad en het Europees Parlement, en ze doen niet altijd evenveel moeite om hun stempel te drukken op het Europees beleid. In het Europees Parlement krijgen vooral harde eurosceptici zoals Lega Nord, Rassemblement National en UKIP bovendien slechts beperkt de ruimte van de pro-Europese meerderheid.³ Die ruimte betreft dan bijvoorbeeld de verdeling van voorzitterschappen in het parlement en ruimte voor debatten, maar ook eurosceptische wijzigingsvoorstellen voor wetgeving. In dat laatste geval is dan wel weer sprake van een cordon sanitaire.⁴ De volgende vraag rijst: wat is Europese democratie waard als een stevig deel van de volksvertegenwoordiging minder de ruimte krijgt? Ook al was de opkomst van kiezers acht procent hoger dan in 2014, nog steeds kwam bijna de helft van de kiezers bij de Europese Parlementsverkiezingen níét opdagen. Zou het nu een prikkel zijn voor eurosceptische kiezers om op te komen als hun vertegenwoordigers wederom geen voet aan de grond krijgen? En welke invloed krijgen eurosceptici op de verdeling van

Wat is Europese democratie waard als een stevig deel van de volksvertegenwoordiging niet de ruimte krijgt?

de belangrijke posities, zoals de voorzitterschappen van de Europese Commissie, de Europese Centrale Bank, de Europese Raad en het Europees Parlement? Hebben ze ook daar het nakijken? Evenzeer is het de vraag welke portefeuilles de

kandidaat-eurocommissarissen van de eurosceptische regeringen in Polen, Hongarije en Italië toegewezen krijgen. Worden zij afgescheept met dossiers van minder belang (zoals meertaligheid), of krijgen zij ook gewichtige taken?

Het is op zich best te begrijpen dat de pro-Europese meerderheid weinig politieke ruimte aan de eurosceptische minderheid gunt op EU-niveau. Maar wat doet die minderheid als er geen ruimte is om via de formele weg de EU bij te sturen? Zij uit haar eurosceptische onvrede op nationaal niveau, in de praktijk, bijvoorbeeld door niet of minder EU-regels na te leven of door weer minder op te komen bij Europese Parlementsverkiezingen. Zo komt de gedeeltelijke terugtrekking tot stand.

De EU in de komende tijd

Wat betekent dit nu voor de EU in de komende tijd? Er staan haar immers nog genoeg uitdagingen te wachten, van het werk aan de bankenunie, een kustwacht en een klimaatbestendig energiebeleid tot migratie en de verhouding met China, de Verenigde Staten en Rusland.

Het pro-Europese kamp kampt met meer verdeeldheid. Sociaaldemocraten en christendemocraten hebben gezamenlijk niet afdoende macht in het Europees Parlement en de Europese Raad om over posten en beleid tot besluiten te komen.

Daarvoor zijn ook liberalen en groenen nodig, en dat maakt het lastiger om tot overeenstemming te komen. Aan de andere kant wordt zo wel duidelijk dat Europese partijverbanden coördinatiekanalen tussen nationale en Europese bestuurslagen en tussen Europese instellingen vormen. Van federaties is bekend dat partijen een belangrijke rol kunnen vervullen om door de bestuurslagen de boel bij elkaar te houden. Niettemin maakt de verdeeldheid de slagkracht van de EU er niet per se groter op. Is het in die situatie verstandig om de in aantal gegroeide eurosceptici meer te betrekken? Het is dan de vraag welke waarde meer gewicht krijgt: is dat de democratische hoop dat elke beweging zijn stempel kan en mag drukken op de koers van de EU, of de effectiviteit van de huidige EU?

Voor die keuze staan de Europese politici en bestuurders, nu dik de helft van de kiezers heeft gesproken in de Europese Parlementsverkiezingen. Dat is geen gemakkelijke keuze. Effectiviteit van de EU is namelijk van belang om onder de vele pragmatische kiezers die de EU vooral waarderen vanwege haar nut voor hun land, de steun voor het EU-lidmaatschap van hun land te behouden. Mijn verwachting is daarom dat de pro-Europese meerderheid die in de meeste EU-lidstaten bestaat, daarop zal inzetten. Op dat mandaat is ze immers ook verkozen. Dat betekent evenwel dat vooral de hardere eurosceptische vertegenwoordigers aan de zijlijn zullen blijven staan; de democratische inclusiviteit wordt dus geschaad. Naar verwachting zullen eurosceptische regeringen, partijen en inwoners zich in reactie daarop gedeeltelijk onttrekken aan de verplichtingen binnen de EU, maar daarmee valt de EU voorlopig nog niet uit elkaar.

1 Susi Dennison, Mark Leonard en Adam Lury, *What Europeans really feel. The battle for the political system*. Brussel: European Council on Foreign Relations, 2019.

2 Zie daarvoor ook: Hans Vollaard, *European disintegration. A search for explanations*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2018.

3 Zie: Ariadna Ripoll Servent en Lara Panning, 'Eurosceptics in trilogue settings. Interest formation and contestation in the European Parliament', *West*

European Politics 42 (2019), nr. 4, pp. 755-775; en Nathalie Brack en Olivier Costa, 'Democracy in parliament vs. democracy through parliament? Defining the rules of the game in the European Parliament', *The Journal of Legislative Studies* 24 (2018), nr. 1, pp. 51-71.

4 Zie ook: Hans Vollaard, 'Doorbreek het cordon sanitaire in het Europees Parlement', *Clingendael Spectator*, 28 mei 2019.

Depolarisatie in Europese politiek dringend nodig

door Jan Prij De auteur is redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

Er is een verkrampt debat gaande over Europa in termen van meer of minder integratie, of zelfs voor of tegen Europa. Zo'n gepolariseerd debat kan de tegenstellingen in landen vergroten en is daarom gevaarlijk. 'Het is dringend zaak om over Europa en wat zij al dan niet vermag een genuanceerd debat te voeren. Daarbij staat nogal wat op het spel, want "de onvervreembare kern" van Europa kan geschonden worden.'

CDV spreekt met Ernst Hirsch Ballin, Huub Dijkstra en Mathieu Segers over Europa en zijn toekomst.¹ Ze zijn coauteurs van het WRR-rapport *Europese variaties*.² In dat rapport proberen zij het debat over Europa te bevrijden van eenvormige karikaturale toekomstbeelden. De EU beweegt zich volgens hen niet onvermijdelijk richting een superstaat en is ook niet gedoemd tot desintegratie en verval. De werkelijkheid van Europese samenwerking laat feitelijk tal van verschillende varianten van onderlinge verbondenheid tussen Europese burgers en hun landen zien, die nu al kan variëren naar lidmaatschap, beleidsthema en besluitvormingsmethode. Het is zaak om, meer dan tot nog toe gebruikelijk is, aan deze

pluriforme werkelijkheid recht te doen door ruimte te laten voor die verschillen.

'Alleen al het debat over de brexit illustreert heel goed hoe misleidend de zwart-witvoorstellingen over Europa zijn. De slogan "Brexit means Brexit" is een lege huls gebleken. Het is namelijk helemaal niet duidelijk wat er precies onder een brexit moest worden verstaan – noch overigens onder een *remain*', stelt Ernst Hirsch Ballin.

De pluriformiteit van de mogelijkheden tussen blijven en uittreden zijn toegedeckt uit electoraal en politiek opportunisme. Ondertussen zitten de burgers van het Verenigd Koninkrijk en de EU volgens Hirsch Ballin met de gebakken peren. 'Het laat eens te meer zien dat politieke kwesties zich niet

Ernst Hirsch Ballin, Huub Dijstelbloem en Mathieu Segers. Foto: Dirk Hol

laten reduceren tot het simpel indrukken van rode of groene knoppen.’

Mathieu Segers vult aan: ‘Neem burgers serieus als het gaat om de informatieverstrekking via de politiek. Als politici zelf alles in overgesimplificeerde termen neerzetten, doen ze niet alleen het debat geweld aan, maar oogsten ze ook wat ze zaaien: dan leveren ze zelf brandstof aan polarisatie. Het slotdebat tussen Rutte en Baudet was daarvan ook een voorbeeld: politiek die op een voedingsbodem van extreme simplificatie tot stand komt. Maar Nederlandse kiezers zijn, zo is uit de verkiezingsuitslag gebleken, die zwart-witverhalen over Europa een beetje beu.’

Het is belangrijk om polarisatie niet te voeden, meent ook Dijstelbloem: ‘Er is niets wat per definitie de dans ontspringt als mensen gaan ruziemaken of zelfs oorlog gaan voeren. Niets staat buitenspel als het verkeerd gaat en er weer muren tussen mensen worden opgetrokken. Mensen verlangen ruimte voor en bescherming van hun levensplannen. Het grote blijvende gevaar is dat mensen daartoe niet worden toegelaten of ervan worden uitgesloten omdat ze als “de ander” of als “te anders” of als “de anderen” worden gezien.’

Interview in het kort:

- * De EU beweegt zich niet onvermijdelijk richting superstaat of desintegratie en verval
- * We kunnen beter spreken van de Europese Unie als een *demoicratie*, met *demos* in het meervoud
- * De bescherming van mensen stopt niet direct bij de grens die Europa heeft gesteld
- * Nederland is gefixeerd op het begrotingsbeleid, maar dat is slechts één manier om de euro te versterken

Europa als podium voor polarisatiepolitiek

Waar staat Europa nu?

Segers: ‘Europa wordt gekenmerkt door het spanningsveld tussen twee polen, namelijk die van de verlichting en de romantiek: rede staat tegenover emotie, calculatie tegenover gevoel. Als de slinger te veel doorslaat naar de rationaliteit, naar de universele rede, naar planning en calculatie, komt er altijd een beweging terug naar de andere pool, die van gemeenschap, identiteit en tradities, met nationalisme en fascisme als haar extremen. Die slingerbeweging – waar Isaiah Berlin ooit op wees toen hij over Europa schreef³ – zien we in de huidige discussies in Europa terug in de opkomst van hernieuwd nationalisme met een rauw randje.’

‘Het is de uitdaging om die slingerbeweging serieus te nemen en te temperen. Bij beide polen hoort een utopisch wereldbeeld. De realiteit is de beste tempering van dat utopisme, dus van extremiteiten. In *Europese variaties* proberen we die realiteit weer in het Europese debat te brengen, en wel door het middenveld tussen de extreme polen van de natiestaat en van Europa als federatie in beeld te krijgen. We zoeken daarbij nadrukkelijk de verbinding met de realiteit van de Europese integratie, met de concrete problemen en kansen die er zijn in de persoonlijke levens van Europeanen.’

Hirsch Ballin: ‘Ik denk dat we inderdaad het debat over Europa niet juist verstaan als we meegaan in de populaire voorstellingen hierover in de media. Men doet alsof er een tweestrijd is tussen tegenovergestelde kampen, waarbij het ene kamp focust op het meer of minder snel ontwikkelen van Europa tot een federaal staatsverband, en het andere op de onttakeling of desintegratie van Europa. Dat is echter een heilloze tegenstelling, waardoor

we ons niet moeten laten vangen. Het gaat ons om de kwaliteit van de Europese ontwikkeling. Daarbij is er geen twijfel dat de EU nodig, zinvol en waardevol is: nodig in de zin van nuttig, zonder het krampachtige “We zitten erin en we kunnen er niet uit”; zinvol met het oog op de invulling van publieke taken die zich naar hun aard niet laten afgrenzen door grenzen die op de kaart getekend zijn; en waardevol op een wijze die mensen respecteert en erkent in hun waardigheid, zodat mensen daadwerkelijk de kans krijgen om hun levensplannen te realiseren, zonder te zijn overwoekerd of geknecht door machten van binnen of van buiten.’

Is de brexit een voorbeeld van zo’n valse tegenstelling?

Hirsch Ballin: ‘Ja, dat is een perfecte illustratie daarvan. Het is een valse voorstelling van zaken om te doen alsof het duidelijk is wat je zegt als je niet meer tot de Europese Unie wilt behoren. Dat blijkt niet zo te zijn. Onder de *leave*-stemmers zijn er die wel aan de interne markt willen blijven deelnemen, zoals het geval is met Noorwegen. Er zijn mensen die vooral heil zien in een handelsakkoord met de VS, en er zijn er die het liefst alle bestaande banden met de EU willen negeren. Dat kan allemaal onder *leave* worden verstaan. Eenzelfde pluriformiteit is er bij de *remain*-zijde. Daar valt zeker niet alleen maar verdergaande integratie, laat staan een federale staat onder; ook een gedifferentieerde ontwikkeling van Europa is mogelijk.’

‘Er gaat zo veel schuil achter *remain* en *leave* dat daaruit maar weer eens blijkt dat je dit soort zaken niet per referendum kunt beslissen. De achterliggende keuzes laten zich niet vangen in een simpele beslissing voor *leave* of *remain*. Dat blijkt nu ook wel: geen van de mogelijke opties heeft een meerderheid in het Lagerhuis gekregen, er is een complete patstelling in de Britse politiek ontstaan, en Theresa May heeft zelfs moeten opstappen.’

De brexit illustreert hoe misleidend de zwart-witvoorstellingen over Europa zijn

Dijstelbloem: ‘De brexit laat heel precies de veelkleurigheid van de mogelijke verbindingen zien. Het VK was al geen onderdeel van Schengen en deed ook niet mee aan de euro. Er is al een enorme verscheidenheid aan vormen van samenwerking binnen de EU. Een van de vragen die we ons stellen is: wat betekent in zo’n gevarieerd gezelschap solidariteit nog? De solidariteit die ik bedoel is niet afdwingbaar, maar ook niet geheel vrijwillig of vrijblijvend. Ze houdt daar het midden tussen, en bestaat uit een gezamenlijke betrokkenheid in een netwerk van sociale relaties. Variatie is bij de vormgeving van solidariteit het blijvende en leidende principe, en niet zomaar een overgangsfase of een tijdelijke afwijking van de norm of zoiets.’

Segers: ‘De solidariteit in deze zin is heel nuchter en heeft niets te maken met utopische luchtfietserij. Dat is de realistische solidariteit waar bijvoorbeeld Robert Schuman bij de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal op doelde. Hij had het over een “une solidarité de fait”. Het ging om het opbouwen van samenlevingen op basis van gezamenlijke afspraken; het was geen kwestie van dromerijen en diepere gevoelens. De kern daarvan is overigens wel degelijk revolutionair: er was de overtuiging dat een liberale orde niet per definitie hoeft te ontaarden in tweespalt; dat de vrijheid van de een niet per definitie de onvrijheid van de ander hoeft te zijn; dat strijd en vijandschap zelfs niet het onderliggende thema is, maar vrede, met als overkoepelende verre ambitie die van de mensenrechten.’

‘De vraag is vervolgens wel: hoe regel je de feitelijke solidariteit? Aan die solidariteit gaat vooraf dat de EU een vanuit de nationale rechtsorde bezien aanvullende rechtsorde is die dient om die samenwerking mogelijk te maken. In die samenwerking zit iets van praktische solidariteit, en die is er alleen als er een bepaalde wederkerigheid is.’

Solidariteit in Europa onder druk

Maar die wederkerigheid wordt toch niet zo beleefd? Zie de kritiek op de vluchtelingendeal: die werd door landen als Hongarije en Polen als opgelegde solidariteit beleefd, en zij wensten er niet aan mee te werken. Of neem de gang van zaken rond de eurocrisis, die de solidariteit tussen de noordelijke en de zuidelijke landen onder druk heeft gezet.

Hirsch Ballin: ‘Dit raakt de kern van onze analyse, die er namelijk juist op gericht is al te makkelijke tweedelingen en stereotyperingen te vermijden. Zo heb ik moeite met een weergave in termen van “De Polen wilden dit niet” en “De Hongaren wilden dat niet”. De stilering van pluriforme samenlevingen in termen van enkelvoudige subjecten klopt niet. Het lijkt op het oude onderhandelen in internationale vergaderzalen, waarbij een ambtenaar of politicus

namens een land achter een bordje zit. De EU zit echter anders in elkaar. Ze is zo ingericht dat ook de interne veelvormigheid van de lidstaten en van de volken erin tot uitdrukking worden

gebracht. We kunnen daarom, in de woorden van de in Engeland werkende Griekse Française Kalypso Nicolaidis, beter spreken van de Europese Unie als een *demoicratie*, met *demos* in het meervoud. De democratie op Europees niveau bouwt voort op de democratische structuren van de lidstaten en op de verschillende verbindingen tussen de burgers van die lidstaten. Mensen hebben veel verbindingen met elkaar over grenzen heen, via cultuur, wetenschap, handel en liefde, en in verschillende talen. Mensen kunnen elkaar in verschillende talen verstaan. Europa is het land van de vertalingen, zoals ik al eens in CDV schreef.⁴ Daar herinner ik graag even aan, omdat het zo’n misverstand is dat Europa geen samenhang zou kunnen hebben wanneer er verschillende talen worden gesproken. Europa heeft juist samenhang omdat er een eeuwenlange traditie is van diversiteit, van vertaling en

Solidariteit in de zin van Schuman is heel nuchter

verbinding over en weer, van mens-verrijkende contacten.’

Dijstelbloem: ‘Vaak wordt over de EU gesproken in termen van beleidsdoelstellingen. Zo van: “We willen de beste kenniseconomie ter wereld worden.” Maar als je het alleen maar hebt over het streven om bijvoorbeeld de meest concurrerende kenniseconomie ter wereld te worden, dan mis je wat Europa nu al is en bij elkaar houdt; je gaat voorbij aan de concrete solidariteit en samenhang die er zijn door de constante uitwisselingen, de talrijke verbindingen, het onderlinge gesprek over gezamenlijke issues waarover we ons zorgen moeten maken.’

Maar deze analyse lost het onderliggende probleem toch niet op?

Hirsch Ballin: ‘Een mogelijk antwoord begint wel bij een juiste manier van kijken naar het onderwerp; we moeten niet denken vanuit een tegenstelling tussen “wij” en “de anderen”.

Problematisch is precies dat er zo veel over vluchtelingen gesproken is als een objectief te beheersen stroom. Men wilde er een quotaregeling op loslaten met bijbehorende verdelingssystemen, daarbij vergetend dat het om *mensen* gaat. De bezwaren tegen een quotaregeling komen niet alleen van partijen in landen als Hongarije en Polen die op dit moment een meerderheid hebben – ik formuleer het bewust zo, want in beide landen heb je ook mensen die zich bekommeren om het lot van vluchtelingen.’

‘We moeten terug naar de basis, naar de mensen om wie het gaat. Wat zoeken zij? Een veilig heenkomen in Europa vanuit herkomstlanden waar door oorlog en/of klimaatverandering de levensomstandigheden drastisch verslechterd zijn. Zij zoeken bescherming op basis van de Geneefse vluchtelingenconventie en de daarin geldende harde norm – waarvan ik hoop dat West-Europese leiders die niet willen aantasten – dat mensen niet mogen worden

teruggestuurd naar landen waar ze weer gefolterd of gedood kunnen worden: het principe van *non-refoulement*.’

‘Het gaat er ook om dat deze vluchtelingen terechtkomen in landen waar ze daadwerkelijk aan hun eigen levensprojecten gestalte kunnen geven en een nieuw leven kunnen opbouwen. Precies die mogelijkheid mag je mensen niet ontnemen. Dit vormt wat mij betreft de kern van de rechten van de mens. Dat betekent dus ook dat we er geen genoeg mee mogen nemen dat mensen jarenlang in vluchtelingenkampen blijven zitten. Vaak is “opvang in de regio” een eufemisme voor deze uitzichtloze situatie.’

‘De mogelijkheden voor ontplooiing binnen Europa, voor het opbouwen van zinvolle werkrelaties en contacten, zijn evenwel niet voor ieder land gelijk. Wanneer de vraag “Kunnen we iets opbouwen samen met deze mensen?” centraal komt te staan, komt de kwestie in een andere

context te staan. Het betekent dat er rekening moet worden gehouden met economisch draagvlak in de samenleving, en dat de vraag moet worden gesteld of mensen binnen de samenleving genoeg kansen krijgen om hun

levensplannen te realiseren. Waar dat het best kan, verschilt van land tot land. Hoe we zo’n gezamenlijke doelstelling realiseren, kan door de lidstaten op verschillende wijze worden ingevuld. Het gaat om het gedifferentieerd realiseren van doelstellingen van solidariteit. Ondergrens is: het eerdergenoemde principe van non-refoulement. De kosten van het gezamenlijke EU-beleid worden daarbij op verschillende manieren per lidstaat verrekend. De gedachte dat dit tot cherrypicking zou leiden en dat Nederland zich niet de kaas van het brood zou moeten laten eten heeft heel lang de gedachte van gedifferentieerde integratie geblokkeerd. De eerstgenoemde gedachte is echter onjuist: samenlevingen die minder vluchtelingen opvangen betalen verhoudingsgewijs meer mee aan de kosten van de opvang. De solidariteitsnorm kan dus verschillend worden ingevuld, maar wordt zo

Vaak is ‘opvang in de regio’ een eufemisme voor een uitzichtloze situatie

niet aangetast, en aan het vluchtelingenverdrag wordt evenmin getornd.’

Dijstelbloem: ‘Het gaat om het beschermen van mensen en om het beschermen van grenzen. In die combinatie. Dat is wat anders dan wat nu in veel politieke redevoeringen wordt beweerd, namelijk dat de open binnenruimte van Europa alleen maar kan bestaan bij de gratie van een gesloten buitenruimte. Daarmee gaat iets wezenlijks verloren. De aard van de binnenruimte verandert dan, en ook de aard van het Europese project met zijn focus op mensenrechten. Het is essentieel om mensen en grenzen niet los van elkaar te zien, maar ze aan elkaar te blijven koppelen. Dat betekent ook dat de bescherming van mensen niet direct ophoudt bij de grens die Europa heeft gesteld. Met het beëindigen van de Operatie Sophia, een primair militaire operatie op de Middellandse Zee voor de kust van Libië, is echter door de mogelijkheid van het redden van mensen op zee een rigoureuze streep gezet. De nadruk ligt alleen nog maar op het bewaken van grenzen.’

Hirsch Ballin: ‘Natuurlijk staat het buiten kijf dat migratiebeleid geordend moet zijn. Uit ons pleidooi volgt allerm minst een beleid van open grenzen, zoals sommigen lijken te menen. Er is geen zinnig mens die zo’n opengrenzenpolitiek voorstaat. Wel is het een andere benadering dan die van bijvoorbeeld Paul Scheffer in zijn boek *De vrijheid van de grens*. Hij opteert voor het stellen van maximum-aantallen, maar dat kan niet zonder rekening te houden met de verschillen in redenen voor migratie. Er is altijd een andere kant van de grens.’

Er zijn spanningen op het terrein van Europese integratie en het vluchtelingenvraagstuk, maar daarnaast staat ook de sociale inbedding van de marktintegratie al enige tijd onder druk. Hoe komt dat?

Segers: ‘Voor grote groepen Europeanen zijn de euro en de EU inderdaad deels synoniem

geworden met bezuinigingen, aantasting van de verzorgingsstaat en toegenomen onzekerheid over de toekomst. Er wordt heel veel gesproken over dwang door middel van de interne markt. Daarbij is een specifieke vorm van integratie erg dominant geweest, namelijk de “negatieve integratie”, waarmee het afbreken van belemmeringen voor vrij verkeer wordt bedoeld. Dat heeft eenzijdig uitgewerkt. Zo zijn de meer sociaal-economische opdrachten uit het verdrag, dus de andere, meer opbouwende of “positieve” vormen van integratie, uit beeld verdwenen. Het nastreven van vrede, veiligheid en sociale en economische stabiliteit werd binnen de EU verdrongen ten bate van een zich steeds vernauwende focus op marktwerking en globalisering. Zo werd de Europese integratie voor een toenemend aantal Europeanen eerder een risico dan een bron van bescherming. Die risico’s zijn in het persoonlijk leven dikwijls heel voelbaar geworden. De baanzekerheid en de sociaal-economische zekerheid van mensen zijn de laatste decennia onder druk komen te staan. Ook hier heeft een eenzijdig integratiestreven de tegenstellingen in de samenleving eerder vergroot dan verkleind.’

Europa gaat om het beschermen van mensen en om het beschermen van grenzen

Recent heeft minister Wopke Hoekstra samen met een aantal noordelijke lidstaten voor een strenger begrotingsbeleid gepleit. Een goed idee?

Segers: ‘Ook hier moet de boodschap vooral zijn dat er een meerdimensionaal beleid mogelijk is om de euro te versterken, en dat dit dus niet alleen via het begrotingsbeleid hoeft te gebeuren. Daarmee vermijden wij het volgende misleidende en eenzijdige frame: óf landen maken de solidariteit kapot (bij geen steun voor arme landen) óf ze maken de sterke euro kapot (door de steun wel te geven). Ook hier is het de opdracht om voorbij de rigide sjablonen te komen. Nederland is gefixeerd op het begrotingsbeleid, maar dat is maar één manier

om de euro te versterken, en die is op zichzelf ook niet voldoende. Een sterkere euro kan – en moet – ook bereikt worden door verstandig economisch, financieel en monetair beleid met elkaar te combineren, en door aandacht te hebben voor de institutionele politieke dimensie. Dat behelst veel meer dan begrotingsbeleid alleen. Zo zet de problematiek van handelsoverschotten de solidariteit tussen landen ook flink onder druk, maar daar zwijgt Nederland vooral over. Wanneer we het verhaal completer zouden maken, worden mogelijkheden voor nieuwe compromissen beter zichtbaar.’

‘Ook het debat tussen Noord en Zuid is een verkrampt en gepolariseerd debat geworden. Hier is het centrale punt te laten zien dat de zwart-witte tegenstellingen niet kloppen. Binnen de bestaande verdragen kunnen we meer doen dan we nu doen. We zijn een beetje lui, maar met een beetje creatief denken kan het echt anders. Beter. Diverser en gevarieerder.’

Hoe dan?

Segers: ‘De eurocrisis heeft laten zien hoe dat kan. Toen is min of meer onder druk van de omstandigheden een meerdimensionale benadering tot stand gekomen – met horten en stoten, en vol miskleunen, maar niettemin. Zo is er een noodfonds gecreëerd dat stabiliserend werkt. Dat fonds was eerst tijdelijk en beperkt, maar is gaandeweg verruimd en inmiddels permanent geworden: het Europees Stabiliteitsmechanisme (ESM). In die vorm is het een nieuwe Europese institutie in aanbouw, een die op een meer intergouvernementele leest geschoeid wordt, naar analogie van de eurogroep. Zo ontstaat er een nieuwe, meerlaagse balans in de institutionele opzet, waarin de traditionele communautaire methode wordt aangevuld met meer intergouvernementele bestuursvormen. Daarnaast wordt er samen met de bankenwereld een bankenunie opgetuigd in een poging om meer stabiliteit en zekerheid terug te brengen in de financiële sectoren van de lidstaten en in

de eurozone als geheel. Opmerkelijk is dat ook niet-eurolanden als Denemarken en Zweden nu heel serieus overwogen om daarin te stappen. Als ze dat inderdaad doen, worden ze partner in de eurozone, en daarmee mogelijk ook in andere dossiers. Hoewel de eurozone nog volop in verbouwing is, is de stabiliteit ervan blijkbaar toch al erg aantrekkelijk voor niet-eurolanden, waarvan zo vaak gedacht is dat ze maar wat blij waren om buiten die muntunie te zijn. De ware uitdaging is om op al deze ontwikkelingen in te spelen met flexibiliteit en creativiteit, zonder afbreuk te doen aan de traditionele doelen van monetair beleid die leidend waren in de opzet van de muntunie (zoals prijsstabiliteit en prudentie inzake monetaire financiering). Dat kan bijvoorbeeld ook door na te denken over de volgorde en timing van de inzet van verschillende instrumenten die er al zijn. Er bestaat bijvoorbeeld het instrument van de

gezamenlijke leencapaciteit van de eurolidstaten; die is ten tijde van de eurocrisis maar gedeeltelijk benut. Ook een gemeenschappelijk fonds op vrijwillige basis ter dekking van de risico's en verzekering tegen schokken

verdient een opener discussie, want zelfs als alleen de zwakke landen hieraan zouden meedoen, kan dit al helpen en positieve bijproducten van coördinatie opleveren. Op zo'n manier – dus via meerlaagsheid, via een doordachtere en meer geëxpliciteerde meerstappeninzet van bestaande instrumenten, en eventueel via meer maatwerk voor groepen lidstaten – kan variatie in de EMU de versterking van de eurozone dienen. Als in de besluitvorming verschillende dimensies en keuzemogelijkheden worden meegenomen, kan de hele problematiek genuanceerder benaderd worden. Zo wordt iets minder snel onderwerp van polarisatiepolitiek.’

Het debat tussen Noord en Zuid is verkrampt en gepolariseerd

De uitdaging voor de middenpartijen

Wat is de uitdaging voor de middenpartijen in het Europese debat?

Dijstelbloem: ‘Het gaat erom de complexiteit zichtbaar te maken en uit te leggen. Dan helpt het niet om in sjablonen te denken, zoals gebeurt als men Europa voorstelt als een superstaat of als men gemakzuchtig suggereert dat staten zomaar uit de Unie kunnen stappen en dan weer soeverein zijn. Ook helpt het niet om met dubbele tong te spreken over Europa, dus om de EU in eigen land te gebruiken als zondebok voor alles wat er mis is en ondertussen in Brussel een heel andere agenda te voeren. Dat is doorzichtig en niet vol te houden in tijden van globalisering en sociale media. Doen alsof je in Nederland een ander verhaal kunt houden dan internationaal, is buitengewoon naïef en onverstandig. Dat is simpelweg misleiding van burgers met het oog op kiezersgunst. Het is zeer twijfelachtig of burgers daarin trappen. Ook burgers en politici in andere landen hebben door dat hier in Nederland een motie is aangenomen waarin verzocht wordt de passage over “an ever closer union” uit de EU-verdragen te halen.’

Hirsch Ballin: ‘Deze motie van de SGP en de SP is merkwaardig, maar werd desalniettemin gesteund door de regeringspartijen CDA en VVD. De Nederlandse tekst in de verdragen spreekt van “een steeds hechter verbond tussen de volkeren” – en dus niet tussen staten – dat tot stand moet komen. Dat verbond – en het woord “union” duidt dus niet op de Europese Unie – verlangt openheid en nabijheid tot de burgers in de besluitvorming. In de motie staat evenwel dat in de jurisprudentie van het Hof van Justitie “mede op basis van deze zinsnede de integratie steeds verder is verdiept, versterkt en versneld” – terwijl zulke uitspraken van het Hof niet zijn te vinden. Toch is dit inderdaad het schrikbeeld dat in de Britse politiek rond de woorden “an ever closer

union” is gemaakt: ze hebben gedaan alsof *union* tussen de volkeren zou betekenen dat de EU steeds *closer* zou moeten worden.’

Wat is de onvervreembare basis van de Unie? Binnen de invulling van de rechtsstaat zijn immers ook variëteiten denkbaar. Wat is de eenheid in verscheidenheid uiteindelijk?

Dijstelbloem: ‘De onvervreembare kern kan geschonden worden. Laat dat vooropstaan. Er is niets wat per definitie de dans ontspringt als mensen gaan ruziemaken of oorlog gaan voeren. Mensen verlangen ruimte voor en bescherming van hun levensplannen. De mogelijkheid tot verwezenlijking daarvan is precies wat ons in Europees verband voor ogen staat in de diverse landen en regio’s. Het grote gevaar is dat mensen niet tot die ruimte worden toegelaten of van bescherming worden uitgesloten omdat ze als “de ander” of als “te anders” of als “de anderen” worden gezien. Dat geldt trouwens ook voor het debat binnen Nederland. Het denken in termen van “de anderen” slaat echt niet alleen op vluchtelingen, buitenlanders, mensen met een andere huidskleur of mensen met een ander geloof. Als men neerbuigend

over “de elite” spreekt, wordt de elite de ander; als men neerbuigend over “Europa” spreekt, wordt Europa de ander; als men neerbuigend over “de rijken” of “de welgestelden” spreekt, worden zij de ander. Elke vorm van buitensluiting kan de eerdergenoemde verwezenlijking in de weg staan. Dat is een reëel gevaar, en het is geen kwestie van fantasie of paranoia om die gevaren te zien. Deze gevaren zijn voortdurend aanwezig.’

Hirsch Ballin: ‘De reden dat we in constitutionele documenten de onvervreembare waardigheid van ieder mens proclameren is dat de gewelddadige realiteit is dat ze wel geschonden kan worden – een realiteit waarin mensen nog steeds worden gekrenkt en vernederd. Europa kent helaas een geschiedenis waarin anderen tot vijand

*Het is geen kwestie van
fantasie of paranoia
om de gevaren van
buitensluiting te zien*

werden gemaakt of zelfs tot inhumain werden gedegradeerd. En ook heden ten dage zijn er opvattingen van politiek gebaseerd op het zwart-wit onderscheid tussen vrienden en vijanden dat teruggaat op Carl Schmitt. Daar stelt de Europese Unie iets wezenlijks anders tegenover. Dat is niet alleen het respecteren van de menselijke waardigheid, maar ook de verwerkelijking daarvan. En niet toelaten dat de nabije anderen op de een of andere manier – dat hoeft niet te zijn met de wapens van vroeger, maar kan ook zijn met de elektronische wapens van nu – weer tot de te bestrijden vijand wordt gemaakt die moet worden uitgesloten. Vrede wordt geassocieerd met de afwezigheid van fysiek wapengeweld, maar dit gaat veel dieper. Dit gaat over vrede van mensen met zichzelf en met anderen.’

Zijn de middenpartijen tot iets dergelijks in staat? Mathieu Segers, u schreef onlangs over een spirituele leegte van de christendemocratie in Europa.5 Wat bedoelde u daarmee?

Segers: ‘De EVP is de afgelopen jaren het pad ingeslagen van een gestage politisering van alles. Eenmaal op dat pad zijn de duivelse dilemma’s tussen macht en moraal niet ver weg. Zo is Orbán anders aangepakt dan Polen, waarbij de indruk is ontstaan dat dit gebeurde omdat de EVP de stemmen en zetels van Orbán niet kwijt wil. Maar als alles uitruilbaar wordt, ondergraaf je de essentie van de rechtsorde van Europa. Als er

iets belangrijk is in de eerdergenoemde “feitelijke solidariteit” – en dat heeft Schuman ook willen zeggen –, dan is het dat de aanvullende rechtsorde van de Europese integratie wortelt in een morele afweging die gedragen wordt door de Europeanen. Als christendemocraat vond Schuman de houvast voor die afweging in het christendom. Als er één partij is waarvan het de opdracht is om die morele opvattingen af en toe voor het voetlicht te brengen, dan is het de EVP wel.’

‘Uit alle onderzoeken blijkt dat het overgrote deel van de Europeanen absoluut niet af wil van de Europese normen en waarden, en geen afscheid wil nemen van de open samenleving en van de rechtsstaat. Sterker nog: ze willen dat die beschermd worden. Dat zou een wake-upcall moeten zijn voor de EVP om weer oog te krijgen voor die morele dimensie. Dat is essentieel voor iedere geloofwaardige politiek. Daar is op dit moment ook enorme behoefte aan. De politiek kan niet zonder moraal, anders wordt het puur instrumentalisme of opportunistiek. In die richtingen is de EVP wel ver doorgelopen de laatste jaren, te ver. Zoiets infecteert morele argumenten met cynisme. De moraal dreigt dan onderhandelbaar te worden, bijvoorbeeld al naargelang het electoraal opportuun is. Dat is een groot probleem, waar nog weinig geloofwaardige reactie op is, en dat benoem ik inderdaad als spirituele leegte.’

1 Ernst Hirsch Ballin is hoogleraar aan Tilburg University, hoogleraar rechten van de mens aan de Universiteit van Amsterdam, en tevens president van het T.M.C. Asser Instituut voor internationaal en Europees recht te Den Haag. Mathieu Segers is hoogleraar Europese geschiedenis en integratie aan de Universiteit van Maastricht. Huub Dijkstra is hoogleraar filosofie van wetenschap en politiek aan de Universiteit van Amsterdam.

2 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Europese variaties*. Den Haag: WRR, 2018.

3 Zie: Isaiah Berlin, ‘The bent twig. A note on nationalism’, *Foreign Affairs* 51 (1972), nr. 1 (oktober), pp. 11-30; en Mathieu Segers, ‘Nieuw nationalisme’, *De Groene Amsterdammer* 143 (2019), nr. 14 (3 april).

4 Ernst Hirsch Ballin, ‘De talen van Europa’, *Christen Democratische Verkenningen* 38 (2018), nr. 2 (Zomer), pp. 27-32.

5 Mathieu Segers, ‘De spirituele dimensie’, *De Groene Amsterdammer* 142 (2018), nr. 19 (9 mei).

Brexit en het gevaar van EU-onvermijdelijkheid

De EU moet oppassen het brexitfalen als het eigen gelijk van de Unie te zien. Doordat de brexit maar niet tot stand komt, draagt hij bij aan de gedachte dat het onmogelijk is de EU te verlaten. Om dit tegen te gaan dient niet alleen de eigen aard van de brexit te worden erkend, maar moeten ook alternatieven worden ontwikkeld voor het volle EU-lidmaatschap. Bovendien moet, nu een EU-federatie verder weg is dan ooit, de democratische verankering van de EU in de lidstaten worden vergroot.

door Armin Cuyvers De auteur is universitair hoofddocent Europees recht aan het Europa Instituut van de Universiteit Leiden.

Democratie vereist keuze, en keuze vereist flexibiliteit. Een legitieme EU vereist daarom afdoende flexibiliteit om democratische keuzes over het eigen lidmaatschap mogelijk te maken. Het creëren van betekenisvolle keuzeruimte over het eigen EU-lidmaatschap is echter om constitutionele en juridische redenen bijzonder lastig. De brexit illustreert deze spanning en belichaamt daarmee een existentiële keuze voor de toekomst van de Unie: wordt de brexit gebruikt om het bestaande systeem in beton te gieten of om een flexibelere Unie vorm te geven met verschillende vormen van lidmaatschap?

Aan beide opties kleven significante risico's. Flexibilisering zal het fundament van de EU blootstellen aan politieke krachten die het bestaan van de EU kunnen bedreigen. Toch is ingraven geen toekomstbestendige oplossing. Overleving vergt aanpassing, en daarmee flexibiliteit. Daarom pleit deze bijdrage voor fundamentele flexibilisering van de Unie waarbij lidstaten en vooral lidvolkeren meer keuze krijgen over het eigen lidmaatschap van de EU. Deze keuze berust op een onderliggende visie op de EU als een modern confederaal systeem: een systeem waarin het politieke primaat bij de lidvolkeren blijft maar de Unie een constitutioneel netwerk vormt tussen lidstaten en volkeren om gezamenlijke doelen te bereiken.¹ De eenentwintigste eeuw vraagt om een constitutionele *smart grid*, geen centralisatie in een federatie.

In het licht van het voorgaande schetst deze bijdrage eerst kort waarom de brexit een roep is om meer flexibiliteit, waarna in vogelvlucht wordt ingegaan op enkele juridische obstakels voor flexibilisering. Tot slot worden enkele mogelijke richtingen van flexibilisering gegeven en wordt stilgestaan bij een noodzakelijke voorwaarde voor flexibilisering die vaak vergeten wordt: de politieke capaciteit in lidstaten om flexibiliteit effectief te benutten. Gezien de noodzaak en urgentie van nieuwe ideeën kiest deze

bijdrage daarbij bewust een provocerende lijn. Nu duidelijk is dat de EU in de voorzienbare toekomst geen federale staat zal worden, en het geduld van kiezers over ‘het proces’ Europa evident begint op te raken, is fundamentele herbezinning nodig, maar zonder daarbij de op veel punten zeer goed gelukte Europese baby met het spreekwoordelijke badwater weg te gooien.

De brexit als een roep om flexibiliteit

Het Verenigd Koninkrijk wil een andere relatie met de EU dan het huidige lidmaatschap. Bij de onderhandelingen hierover in 2016 ving Cameron bot. Hij vertrok naar Brussel met de belofte om immigratie te maximeren. Hij kreeg een juridisch complexe en EU-rechtelijk omstreden constructie om tijdelijk het recht op sociale zekerheid van EU-burgers in het VK te beperken. De overige beloften waren juridisch niets waard.²

In het VK gaf vervolgens 51,9 procent van de kiezers de voorkeur aan vertrek. In de daaropvolgende onderhandelingen eiste het VK wederom een nieuwe, tailormade relatie met de EU. Het conceptakkoord dat op tafel ligt is op zich niet slecht voor het VK, maar biedt qua toekomstige relatie in feite een keuze tussen de backstop (een douane-unie met de EU) en een nog vergaandere relatie die neerkomt op lidmaatschap zonder stemrecht (Noorwegen+).³ Beide zijn niet wat brexiteers voor ogen stond, maar het alternatief is een no-dealbrexit. Vanuit mijn

eigen EU-bubbel bezien ligt de schuld voor het zojuist beschreven falen bij het VK. In plaats van de waanideeën van zijn eigen backbenchers te confronteren, kwam Cameron naar Brussel met een onder EU-recht volstrekt onmogelijke wensenlijst. De Europese Raad deed vervolgens wat hij kon, waaronder een toezegging over

Hebben wij nog een keuze over de toekomst van ons land?

sociale zekerheid die wellicht in strijd was met het beginsel van gelijke behandeling van EU-burgers en die een gevoelige concessie van Oost-Europa betekende aangezien deze toezegging relatief veel Oost-Europeanen raakte. In een stemming die gebaseerd was op angst, leugens, decennia aan goedkope eurosceptis in de media en sluimerende illusies van *Empire* koos een krappe meerderheid voor vertrek. Vervolgens klopte May aan in Brussel met een even onmogelijke wensenlijst voor een Europa à la carte en een set rode lijnen die ieder akkoord onmogelijk maakten. Wel vrij verkeer van financiële diensten, maar geen vrij verkeer van personen. En wel uit de interne markt, maar geen harde grens in Noord-Ierland of in de Ierse Zee. Nu er eenmaal een mede door May onderhandeld akkoord ligt dat de schade van de brexit zo veel mogelijk beperkt, weigert het Lagerhuis dit te ratificeren omdat het hopeloos verdeeld is: er is geen meerderheid voor het akkoord, geen meerderheid voor een harde brexit, en geen meerderheid voor een blijvend lidmaatschap. In de tussentijd wacht de EU en verleent zij uitstel na uitstel totdat het VK besluit wat het wil: de deal of de afgrond.

Vanuit EU-recht gezien is het daarom moeilijk niet de draak te steken met de zichzelf verscheurende Britse politiek die de werkelijkheid hardnekkig blijft ontkennen. Toch is het gevaarlijk het falen van de Britten te zien als het gelijk van de EU. Want achter de valse claims en bangmakerij in het VK ligt een veel

fundamentele vraag aan de EU: hebben wij nog een keuze over de toekomst van ons land? Vanuit dit perspectief valt de slogan ‘Take back control’ ook te begrijpen, net als de toenemende roep om ‘sovereiniteit’ van populistische partijen als Le Pen, Farage en Baudet.

Het antwoord op deze vraag kan en mag geen ‘nee’ zijn, en *is* ook geen ‘nee’. Het grote gevaar van de brexit is echter dat het antwoord wel ‘nee’ *lijkt*. Eerst was er geen ruimte om *binnen* de EU wijzigingen af te dwingen, en nu lijkt het evenmin mogelijk om dan maar *uit* de EU te stappen. Als het VK het terugtrekkingsakkoord tekent, zal het VK namelijk dermate nauw met de EU verbonden blijven dat veel brexiteers dit als verraad zullen ervaren. Als het VK voor een harde brexit kiest, zal dit worden gezien als bewuste wraak van de EU: ‘Als je er uitgaat, dan maakt de EU je kapot.’ Als het VK lid blijft, laat het zien dat zelfs de wil van de meerderheid niet genoeg is om uit de EU te stappen als ‘de elite’ of ‘de EU’ dat niet wil.

De brexit draagt daarom bij aan een toenemend narratief van onvermijdelijkheid: wat je ook doet, de EU dendert voort en zelfs er uitstappen is geen echte optie. Dit narratief is het tegenovergestelde van keuze en van een democratisch Europa. Daarmee ondermijnt dit narratief het democratische fundament van de EU.⁴

Delen van dit narratief zijn overigens volstrekt onjuist. Zo is de brexit voor een belangrijk deel zo moeilijk door Noord-Ierland: zonder de noodzaak om de Noord-Ierse grens onzichtbaar te houden had het VK veel makkelijker uit de EU kunnen stappen.⁵ Ook is de EU er niet op uit het VK te straffen – anders was er niet verlengd en had het VK al onder aan de klif gelegen. Maar ook voor de EU geldt: *Feelings are facts*. Alleen het gevoel van onvermijdelijkheid is daarom al een bedreiging. Andere delen van dit narratief zijn bovendien wel juist, mede omdat verschillende constitutionele en juridische factoren leiden tot een zekere rigiditeit in de EU.

Recht is minder flexibel dan politiek

Bronnen van EU-rigiditeit

Ieder constitutioneel systeem vereist een zekere rigiditeit om stabiliteit te verzekeren. Dit geldt zeker voor de EU, die 28 nationale systemen moet combineren en fundamentele waarden moet garanderen. Een uitputtende analyse van EU-rigiditeit is hier niet mogelijk, maar enkele voorbeelden, mede op basis van de brexit, kunnen volstaan.⁶

Een eerste belangrijke bron van rigiditeit is dat veel zaken die nationaal in gewone regelgeving zijn vastgelegd, op EU-niveau in het Verdrag staan. Zeker nu verdragswijziging politiek onmogelijk is, zit een groot deel van het EU-recht daarmee in een verdragsrechtelijke kluis.

Een tweede bron van rigiditeit vloeit voort uit funderende beginselen van EU-recht, zoals de voorrang, de effectiviteit en de autonomie van de EU-rechtsorde. Deze beginselen voorkomen dat nationaal recht de EU ondermijnt. Dit is cruciaal, maar betekent ook dat deze beginselen een inherent defensief karakter hebben en flexibiliteit beperken.

Het centrale belang van recht vormt een derde bron van rigiditeit. Hoewel de EU intens politiek is, staat het recht vergeleken met nationale politiek relatief centraal.

Recht is echter minder flexibel dan politiek. Alleen al conceptueel vergt recht een mate van interne consistentie die politiek niet vergt.

Een vierde bron van rigiditeit is dat EU-recht een zwaarbevochten balans reflecteert tussen belangen van verschillende lidstaten. Een Europa à la carte tast deze onderliggende balans aan, net als wanneer een partner de vaatwasser niet meer inruimt, maar nog wel eist dat de ander de was ophangt.

De brexit raakt al deze bronnen van rigiditeit. De wensen van het VK botsen met de EU-verdragen en de funderende EU-beginselen. Daarnaast wil het VK de onderliggende balans tussen rechten en plichten wijzigen, en ziet het de onderhandelingen als een puur politieke uitruil. De brexit laat daarmee zien dat verdergaande flexibilisering in de EU ofwel een betere omgang met deze bronnen van rigiditeit vergt, ofwel een meer fundamentele aanpassing van deze bronnen zelf.

Mogelijke paden naar meer flexibiliteit in de EU

Vooropgesteld moet worden dat EU-lidmaatschap nooit volledig flexibel kan zijn. Geen enkel constitutioneel verband kan werken als een app waarin vrij gekozen kan worden welke stukjes EU vandaag gelden. Tegelijkertijd moet, om zinvol te zijn, flexibiliteit kwalitatief verder gaan dan de variëteit aan bestaande vormen van flexibiliteit in de EU. Flexibilisering is daarmee een uitdaging die de capaciteit van een enkele bijdrage of auteur ver te buiten gaat. Maar verschillende oplossingsrichtingen verdienen verdere reflectie, ondanks de problemen die eraan kleven.

© Bron: iStock

Een eerste methode is om bepaalde onderwerpen, zoals het Unie-burgerschap of het vrije verkeer, uit de EU-verdragen te halen. Hiermee komt er meer juridische ruimte voor politieke besluitvorming op deze onderwerpen door de EU-wetgever.

Een tweede methode is om de funderende beginselen van de EU, te herijken om meer ruimte te creëren voor nationale afwijkingen. Zo kan gevraagd worden of het EU-recht altijd voorrang moet hebben op nationale grondwetten of dat lidstaten wellicht een bepaalde constitutionele kern, bijvoorbeeld rakend aan de eigen nationale identiteit of een nog verdergaande bescherming van de menselijke waardigheid, boven EU-recht mogen stellen, zoals veel nationale constitutionele hoven in de praktijk al doen.

Een derde methode richt zich op de interne markt. Tijdens de brexit heeft de EU in toenemende mate gesteld dat de interne markt ondeelbaar is. Dit is een nogal recente en niet geheel overtuigende ontdekking. De vier vrijheden (van goederen, diensten, personen en kapitaal) zijn deels los van elkaar ontwikkeld. Verschillende regimes, waaronder de Europese Economische Ruimte (EER) en de EU-Zwitserland-relatie, kennen bovendien een verschillende mix van vrijheden.⁷ Zeker het vrije verkeer van personen, en dan met name de rechten die gekoppeld zijn aan het EU-burgerschap, kan tot op bepaalde hoogte worden losgekoppeld van de overige vrijheden. Aangezien juist het EU-burgerschap, met zijn gevolgen voor sociale zekerheid, tot spanningen leidt, kan dit juridische ruimte geven.

Een laatste, vergaande optie is om enkele alternatieve lidmaatschapsvormen te creëren. Dit kan gezien worden als een model met concentrische cirkels.

Het intensiefste lidmaatschap, inclusief euro en defensie, zit in de kern. Hieromheen zitten verschillende ringen van EU-lidmaatschap, met minder rechten, maar ook minder verplichtingen. Anders dan bij de brexit hoeft een lidstaat dan niet meer zelf een alternatieve relatie te ontwerpen: er kan gekozen worden uit enkele bestaande, reeds onderhandelde opties. Inspiratie voor een dergelijk model kan geput worden uit bestaande modellen: er kan gekeken worden naar de relatie van de EU met Noorwegen, Zwitserland en Oekraïne, maar ook naar asymmetrische federale systemen als Spanje, Canada of India. Vanzelfsprekend zijn er ook grote obstakels voor een dergelijk systeem. Zo is het vinden van alternatieve bundels van rechten en plichten niet eenvoudig. Ook is het bijzonder complex om EU-besluitvorming aan te passen aan dit model: Welke leden mogen over welke vragen meestemmen? En hoe regel je de overgang tussen de verschillende cirkels, zeker als een lidstaat naar een minder vergaand lidmaatschap wil? Dit brengt ons ook bij een laatste complicatie: de nationale capaciteit om gebruik te maken van EU-flexibiliteit.

Kunnen we van onze Eerste Kamer geen direct gekozen EU-senaat maken?

Meer keuzeruimte

Keuzeruimte heeft geen waarde als deze niet goed gebruikt kan worden. Het creëren van meer keuzeruimte over het eigen EU-lidmaatschap vergt daarmee ook een verbeterde nationale politieke structuur voor het bediscussiëren en besluiten over de EU. Onze huidige vertegenwoordigende structuur is ontworpen toen Nederland

nog niet in de EU zat. Omdat lang verwacht werd dat de EU richting een federaal systeem zou gaan, werd Europese democratie vooral op EU-niveau gezocht: een sterk Europees Parlement en een uiteindelijke Senaat van lidstaten zouden het probleem wel oplossen. Maar nu de EU in de voorzienbare toekomst meer confederaal zal blijven, moet de primaire democratische controle in de lidstaten plaatsvinden. Als gevolg moeten EU-vraagstukken, waaronder vragen over alternatieve vormen van lidmaatschap, een veel sterkere verankering krijgen in ons eigen democratische bestel.⁸ Een provocerend voorstel: als meer dan de helft van onze wetgeving uit Brussel komt, kunnen we van onze Eerste Kamer dan geen direct gekozen EU-senaat maken? Als andere lidstaten dit ook doen, kan er bovendien een netwerk van nationale senaten ontstaan. Deze senaten kunnen met elkaar samenwerken, bijvoorbeeld in hoe zij hun ministers in de Raad instrueren. Discussies over welke vorm van EU-lidmaatschap Nederland wil, en welke balans tussen rechten en plichten, kunnen daar dan plaatsvinden. Een verdere optie zou zijn om het dubbelmandaat terug in te voeren. Leden van de nationale EU-senaat nemen dan ook zitting in het Europees Parlement, waarmee dit parlement direct verbonden wordt met de nationale politiek en de primaire democratische legitimiteit. Europa is dan geen onvermijdelijkheid, maar een keuze waar wij met onze nationale democratie direct invloed op kunnen uitoefenen.

-
- 1 Zie voor een verdere uitwerking: Armin Cuyvers, *The EU as a confederal union of sovereign member peoples. Exploring the potential of American (con)federalism and popular sovereignty for a constitutional theory of the EU* (proefschrift Universiteit Leiden). Leiden: Universiteit Leiden, 2013.
 - 2 Zie het concept voor 'Decision of the Heads of State or Government, meeting within the European Council, concerning a New Settlement for the United Kingdom within the European Union' van 19 februari 2016, SN 21/16. Voor een bespreking zie: Stefaan Van den Bogaert en Armin Cuyvers, 'Brexit: over & out?', *Nederlands Juristenblad* 91 (2016), nr. 36, pp. 2666-2677.
 - 3 Zie ook het opiniestuk 'Staying in a customs union after Brexit won't resolve the Irish border issue' van Pascal Lamy, voormalig EU-commissaris voor handel en directeur-generaal van de WHO, in *The Guardian* van 12 april 2019, waarin hij stelt: 'Clearly, staying only in a customs union would not be enough to solve the Irish border question.' Voor nadere analyse van de opties zie: Armin Cuyvers, 'Balancing sovereignty, trade and Northern-Irish peace. Free movement of goods post-Brexit', in: Friedemann Kainer en René Repasi (red.), *Trade relations after Brexit*. Oxford: Hart, 2019.
 - 4 Zie nader: Stefaan Van den Bogaert en Armin Cuyvers, 'Brexit blues. They still haven't found what they're looking for ...', *Nederlands Juristenblad* (2019), nr. 19, p. 1065 e.v.
 - 5 Zie nader: Stefaan Van den Bogaert en Armin Cuyvers, 'Brexit & de EU. "You can't always get what you want"', *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* (2018), nr. 6, pp. 221-239.
 - 6 Zie voor een uitgebreidere analyse: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Europese variaties*. Den Haag: WRR, 2018; en verder: Bruno De Witte, 'An undivided union? Differentiated integration in post-Brexit times', *Common Market Law Review* 55 (2018), nr. 2-3, pp. 227-250; Bruno De Witte, Andrea Ott en Ellen Vos (red.), *Between flexibility and disintegration. The trajectory of differentiation in EU law*. Cheltenham/Northampton: Edward Elgar, 2017; en Bruno De Witte, 'Near-membership, partial membership and the EU constitution', *European Law Review* 41 (2016), nr. 4, pp. 471-472.
 - 7 Stephen Weatherill, 'The several internal markets', in: *Yearbook of European Law* 36 (2017), pp. 125-178; en Catherine Barnard, 'Brexit and the EU internal market', in: Federico Fabbrini (red.), *The law and politics of Brexit*. Oxford: Oxford University Press, 2017, pp. 201-218.
 - 8 Zie nader: Cuyvers 2013; en Armin Cuyvers, 'The confederal comeback. Rediscovering the confederal form for a transnational world', *European Law Journal* 19 (2013), nr. 6, pp. 711-738.
-

Gebeurtenissenpolitiek en de terugkeer van de ongelijkheid tussen lidstaten

Nederland heeft de afgelopen tien Europese crisisjaren ontdekt dat een Unie die tijdens acute dreigingen beslismacht en handelingsvermogen kan mobiliseren, wezenlijk in zijn belang is. Den Haag erkent dat naast de gekoesterde regelpolitiek ook de gebeurtenissenpolitiek een volle plaats heeft, en dat het politieke primaat voor crisismanagement bij de Europese Raad van regeringsleiders ligt. De roep om met ‘kleine groepjes’ vooruit te gaan zal ongetwijfeld luider klinken. Nederland moet voor die ontwikkeling niet beducht zijn, maar erop anticiperen.

door Luuk van Middelaar De auteur is hoogleraar Grondslagen en praktijk van de Europese Unie en haar instellingen aan de Universiteit Leiden.

Wat te doen als een euroland bijna failliet gaat en je in een weekeinde in telefonades en spoedoverleg een bedrag van 500 miljard euro bij elkaar moet organiseren om de markten te kalmeren? Wat als in een oostelijk buurland mysterieuze groene mannetjes binnenvallen en je snel moet komen tot sancties jegens de Russische agressor? Wat als tienduizenden vluchtelingen in oranje vestjes de Middellandse Zee oversteken en duizenden aan een mars over de Balkan beginnen, gaten blootlegend in het EU-recht van ‘Schengen’ en ‘Dublin’?

Onder druk van recente financiële en geopolitieke crises verandert de Europese Unie van een stelsel louter ingericht op regelpolitiek, naar een stelsel waarin de EU in staat is ook gebeurtenissenpolitiek te bedrijven. Wat betekent deze metamorfose voor de toekomst van de Unie?

Van regelpolitiek naar gebeurtenissenpolitiek

Schematisch gaat het in de *regelpolitiek* om het vaststellen van wetten en beleid, het verdelen van welvaart, het organiseren van publieke diensten.¹ In goed functionerende moderne Europese staten is dit het dagelijks bedrijf van regering, parlement en

ambtenarij. Hoewel de keuzes doorgaans hoogst politiek zijn of grote belangen betreffen, leent de regelpolitiek zich goed voor pacificatie, depolitisering.

Nederland is bij uitstek een land van regelpolitiek, van evenwichtskunst – tussen coalitiepartijen, tussen departementale belangen of tussen maatschappelijke groepen. Het is een fantastisch systeem dat consensus en draagvlak produceert, maar wel moet plaatsvinden binnen een bepaald stelsel. Succes bereikt de politicus die zowel qua temperament als kennis aan het evenwichtsspel kan meedoen.

In de *gebeurtenissenpolitiek* daarentegen is de inzet om als samenleving greep te krijgen op onvoorziene gebeurtenissen. Deze vorm van politiek handelen speelt zich niet af binnen een bepaalde orde, maar wanneer deze als zodanig op de proef wordt gesteld. Het uiterste geval is een oorlog of een grote ramp. Of denk aan de kredietcrisis van 2008, waarin de economie zich niet meer aan de schema's van de planbureaus hield. We zien dan politici die onverwachte gebeurtenissen moeten temmen. Ze kunnen niet terugvallen op regels, wetten of een regeerakkoord, en dat dwingt hen tot improviseren, proberen, soms tweemaal proberen. Het dwingt ook tot steun zoeken bij parlement en publiek met een overtuigend verhaal waarom nu dit of dat besluit nodig is. Gezag wint de regeerder die de situatie juist inschat en blijkt geeft van initiatief en moed op het juiste moment. Naar temperament een typische gebeurtenissenpoliticus is Nicolas Sarkozy, voor wie elke crisis een kans was; maar ook Angela Merkel, van nature eerder regelpolitica, liet er de laatste jaren staaltjes van zien.

Er is een wezenlijk onderscheid tussen het reguleren van de voedselindustrie en banken redder

Van werk in de coulissen naar speler op het toneel

De kracht van de regelpolitiek ligt in het bouwen van een markt, oftewel een juridische ruimte waarbinnen bedrijven en consumenten, werkgevers en

werknemers volgens vooraf overeengekomen regels transacties aangaan. De Brusselse instellingen hebben als taak een *gelijk speelveld* te scheppen. De spelers op dit podium zijn de bedrijven, consumenten enzovoort – van hen gaat de handeling uit, niet van de publieke autoriteiten. Gezien vanuit een nationale regering in Den Haag, Parijs of Warschau is de ene markt een plaats waar ze zich willens en wetens de handen binden, bijvoorbeeld omdat ze hun industrie niet zomaar staatssteun mogen geven of met aanbestedingsregels te maken krijgen. Ze moeten zich gedeisd houden en beleven de sfeer van de Europese Gemeenschap, gechargeerd, als *georganiseerde onmacht*.

In de gebeurtenissenpolitiek gaat het niet om regelen, maar om handelen. Daar staan de lidstaten zélf op het politieke toneel van de inkomende gebeurtenissen. Zij zijn de spelers, samen. Van hen gaat de handeling uit, bijvoorbeeld bij het zekerstellen van binnenlandse of buitenlandse veiligheid. Zij hebben immers de legers, de diplomaten, de veiligheidsdiensten.

Hier draait het niet om georganiseerde onmacht, maar om het opwekken van gezamenlijke macht. Het verschil is vlug onderschat. Wie op een kantoor dagelijks druk bezig is met het maken van regels, beschouwt dit uiteraard ook als een echte handeling. Toch is er een wezenlijk onderscheid tussen, zeg, de voedselindustrie

reguleren en grenzen bewaken of banken redden. De omslag van regelen en inkaderen naar handelen zorgt ervoor dat verschillen tussen lidstaten bovenkomen.

De terugkeer van verschillen tussen lidstaten

Gezamenlijk handelen is iets wat je moet willen én kunnen. En wat blijkt in de Unie? Niet elke lidstaat wil met alles meedoen (het probleem van de Britten, of de Hongaren), en niet elke lidstaat kan met alles meedoen (het probleem van de Grieken, of soms de Luxemburgers). Het is geen toeval dat na 'Maastricht' – na de doorbraak van 'Gemeenschap' naar 'Unie' – het tijdperk begint van opt-outs, opt-ins, koptgroepen, versterkte samenwerking, meerdere snelheden, constructieve onthouding, exitclausules en wat al niet. Zelfs experts mopperen. Zij houden van heldere regels en betreuren de vele uitzonderingen. Toch kunnen we de zaak beter omdraaien. Deze fenomenen zijn vrijwel alle onderdeel van de gedaantewisseling van regelpolitiek naar gebeurtenissenpolitiek.

Wat is dus van deze omslag het gevolg – een gevolg dat we in Europa slechts aarzelend onderkennen? Dat de ongelijkheid tussen lidstaten terugkeert, hun verschillen, machtsverschillen, cultuurverschillen. In de oude regelpolitiek kon die

Bron: iStock

ongelijkheid achter een juridisch gordijntje worden gestald – Luxemburg gelijk aan Duitsland, Griekenland aan Frankrijk. Dat was net het mooie; de nuttige fictie van de gelijkheid voor de wet. Deze fictie werkt geweldig voor de productie van rechtsregels, en het recht was in 1950 het enig bruikbare cement voor een statenverbond dat geen bindende kracht kon ontlenen aan taal, cultuur of geschiedenis. De voorwaarde om een rechtsregel te aanvaarden is zijn objectiviteit, neutraliteit en eerlijkheid. De regel moet voor allen dezelfde zijn; zijn toepassing onafhankelijk van het land; hij staat geen discriminatie toe.

Hoe anders is dit in de gebeurtenissenpolitiek! Hier moet je dus én willen én kunnen, en zo is het ineens hoogst relevant wat elk inbrengt, wie je bent. Zeker in het buitenlandpolitieke domein springt de ongelijkheid in het oog – tussen groot en klein, rijk en arm. Sommige met agressieve burens, andere een eiland. Sommige ooit koloniale heersers, andere eeuwenlang onder vreemd gezag. Sommige met een eersteklasleger en topdiplomatie, andere met vrijwel lege handen. Sommige NAVO-lid, andere militair neutraal. Sommige met de blik op het Westen, andere met de blik op het Zuiden of het Oosten. Wie als Unie samen in de wereld wil optreden kan aan zulke verschillen in ervaring, middelen en belangen niet voorbijgaan, maar moet ze erkennen en samenbinden.

Maar hetzelfde geldt, zo ervaren we nu, voor andere domeinen. Neem de muntunie. Deze werd opgericht volgens de principes van de regelpolitiek – de

Er zal druk ontstaan om met een grote kerngroep van noordwestelijke lidstaten samen te werken

ene munt scheen voor de experts een vervolgstap op de ene markt –, maar tijdens de eurocrisis ontdekten we dat haar overleven ook gebeurtenissenpolitiek vergde. Onthullend is de bittere spijt achteraf over de toelating

van Griekenland tot de euro in 2000. Feitelijk had iedereen destijds al twijfels. Waarom? Omdat de eenheidsmunt met vaste wisselkoersen en vrij kapitaalverkeer bedoeld was voor de hoogontwikkelde West- en Noord-Europese economieën, terwijl Griekenland een cliëntelistische staat met een zwakke economie was, zonder goede fiscus of betrouwbare statistieken, voor staatsschuldvermindering gokkend op inflatie. Griekenland was anders – politiek, economisch, cultureel –, maar dit verschil kon en mocht in Brussel niet in zulke termen worden uitgedrukt. In plaats daarvan moesten procedures van de regelpolitiek ‘objectieve’ uitsluitingscriteria leveren: de Maastrichtcriteria inzake inflatie, begrotingstekort, staatsschuld en rentestand.

Vergelijkbare fouten vonden plaats in de vluchtelingen crisis. Ook bij de gezamenlijke bewaking van grenzen of de bekommernis om asielzoekers draait het om handelingen die niet volgens de Brusselse regelmethode kunnen worden opgelegd. Mensen moeten worden verplaatst, voorzien worden van ‘bed, bad en brood’, en cursussen taal en burgerschap krijgen, en dat ondanks de weerstand bij lokale bewoners of zelfs nationale regeringen, die op een uiterst gevoelig thema voor het blok werden gezet. Volgens de procedures kon dit weliswaar, maar regelpolitiek is niet toereikend voor zo’n crisis. Daarom valt het echec van de verplichte asielquota uit 2015 niet enkel de weerspannige Hongaren, Polen en Slowaken aan te rekenen.

Tot slot

Als relatief kleine, open handelsnatie heeft Nederland voor de behartiging van zijn belangen onverminderd de ‘oude’ regelpolitiek nodig, als ongeëvenaard middel voor de solide vervlechting van economische en andere belangen. Tegelijk heeft ook ons land de afgelopen tien Europese crisisjaren ontdekt – in de eurocrisis, bij het vluchtelingendrama of door de brexit – dat een Unie die tijdens acute dreigingen beslismacht en handelingsvermogen kan mobiliseren, wezenlijk in ons belang is. Anders gezegd: ook Den Haag erkent dat naast de gekoesterde regelpolitiek de gebeurtenissenpolitiek een volle plaats heeft, en dat het politieke primaat voor crisismangement bij de Europese Raad van regeringsleiders ligt.

Voor het Europa van de toekomst zal zulk gezamenlijk handelingsvermogen vitaal zijn. Nieuwe gebeurtenissen komen op ons af. De huidige spanningen tussen de VS en China inzake telecombedrijf Huawei en 5G zijn wellicht nog maar een voorproefje van wat ons te wachten staat. Te voorzien valt dat de grote debatten in de komende politieke EU-cyclus indirect hierover zullen gaan: een strategische economische politiek, een vermogen om veiligheids- en economische belangen op hoog niveau af te wegen – nog afgezien van de andere grote kwesties van ons tijdsgewricht, te weten migratie en klimaat.

In deze debatten zal de roep om ‘in kleine groepjes’ vooruit te gaan ongetwijfeld luider klinken. Verschillen tussen lidstaten springen in de gebeurtenissenpolitiek immers meer in het oog. Jarenlang stuitte een (vooral) Franse roep om te handelen op een (vooral) Duitse wens alles met zijn (nu) 28-en te blijven doen. Maar ook Berlijn beweegt, waardeert initiatief en ziet de nieuwe dilemma’s. Wanneer er – om aan het gesprek over China te denken – te veel ‘vrienden van Beijing’ om de vergadertafel zitten, daalt het vertrouwen om gevoelige informatie over nationale veiligheid in het formele EU-kader te delen. Hoewel de regelgebonden interne markt enkel met alle lidstaten kan worden onderhouden, en dit ook aanpalende terreinen raakt (denk aan economische sancties in de buitenlandpolitiek), zal er de komende jaren op bepaalde terreinen druk ontstaan om met een grote kerngroep van de grote en kleinere noordwestelijke lidstaten samen te werken, desnoods buiten de bestaande kaders om. Nederland moet voor die ontwikkeling niet beducht zijn, maar erop anticiperen.

1 Zie voor de overgang van regelpolitiek naar gebeurtenissenpolitiek: Luuk van Middelaar, *De nieuwe politiek van Europa*. Groningen: Historische

Uitgeverij, 2017, pp. 17-26; en idem, *De Europese Unie en de gebeurtenissenpolitiek* (oratie). Leiden: Universiteit Leiden, 2016.

In dit *Intermezzo* laten we via een passage uit *Klein Engeland* van Jonathan Coe zien hoe Europa oplicht en betekenis krijgt in het leven van burgers. Europese politiek kruipt in de huid van een huwelijk.

Brexit als reden voor echtscheiding

In een contemplatieve stemming slenterde ze even later naar de rivier en wandelde oostwaarts in de richting van Fulham. De Theems stond hoog, het bruinigrijze water sloeg traag tegen de kademuren. De meeuwen cirkelden krijgsend rond. Loom rivierverkeer tufte voorbij. Ze had niet echt een idee waar ze naartoe ging of wat ze zou doen als ze er aankwam. Dat doelloze was kennelijk een nieuw, maar terugkerend aspect in het leven.

‘Het geeft mij het idee dat ze erg naïef is’

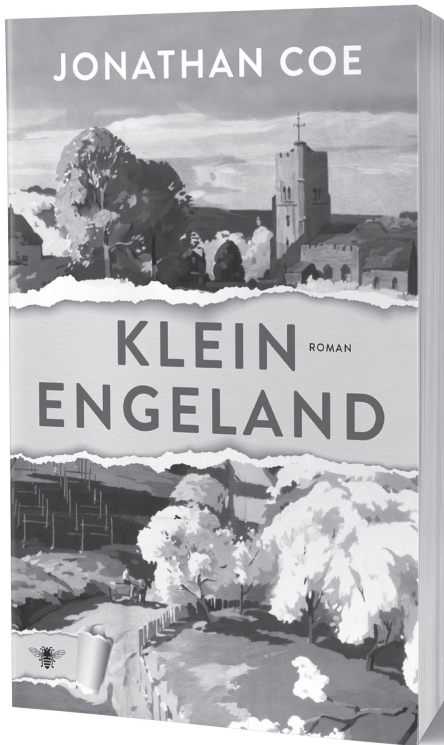
Sophie dacht terug aan het moment dat haar gesprek met Emily werd afgekap. Het was waar wat ze had gezegd: vanuit ieder rationeel uitgangspunt leek de aanleiding voor haar scheiding met Ian krankzinnig. Een echtpaar kan om allerlei redenen besluiten uit elkaar te gaan: overspel, mishandeling, huiselijk geweld, gebrek aan seks. Maar een verschil van mening over of Groot-Brittannië bij de Europese Unie moest blijven? Dat leek absurd. Dat wás

absurd. En toch wist Sophie diep in haar hart dat dat niet zozeer een reden was als een omslagpunt. Ian had (in haar ogen) zo bizar op de uitslag van het referendum gereageerd, zo geestdriftig, infantiel triomfantelijk (hij bleef maar terugkomen op het woord ‘vrijheid’, alsof hij in een Afrikaans landje woonde dat eindelijk onafhankelijk was geworden van een koloniale overheerser), dat ze voor het eerst echt beseftte dat ze niet meer begreep waarom haar man dingen dacht en voelde. Tegelijk was ze die ochtend zelf overspoeld door het instinctieve gevoel dat een klein maar belangrijk deel van haar eigen identiteit – haar moderne, gelaagde, meervoudige identiteit – haar was ontnomen.

Tijdens hun eerste sessie, een paar weken later, vertelde hun therapeute Lorna dat veel van de stellen die haar de laatste tijd bezochten de brexit noemden als belangrijke factor in hun groeiende vervreemding.

‘Ik begin altijd met dezelfde vraag voor jullie beiden’, zei ze.

‘Sophie, waarom ben je zo kwaad dat Ian voor de brexit heeft gestemd? En Ian, waarom ben jij zo kwaad dat Sophie tegen heeft gestemd?’

Jonathan Coe

Klein Engeland

Amsterdam: De Bezige Bij, 2019

Sophie had goed nagedacht voor ze antwoordde: ‘Ik denk omdat het mij het idee gaf dat hij als persoon niet zo open is als ik dacht. Dat zijn basismodel voor relaties neerkomt op antagonisme en rivaliteit, en dus niet op samenwerking.’

Lorna knikte en keek toen naar Ian, die antwoordde: ‘Het geeft mij het idee dat ze erg naïef is, dat ze in een bubbel leeft en niet snapt hoe andere mensen om haar heen ergens anders over kunnen denken. En dat geeft haar een bepaalde houding. Een soort morele superioriteit.’

Waarop Lorna had gezegd: ‘Het boeiende aan allebei die antwoorden is dat jullie het geen van twee over politiek hebben. Alsof het referendum helemaal niet over Europa ging. Misschien was er iets veel fundamentele en persoonlijkers aan de gang. En dat maakt het wellicht veel lastiger op te lossen.’

Ze had een reeks van zes sessies voorgesteld, maar dat bleek een optimistische schatting. Uiteindelijk hadden ze negen keer bij elkaar gezeten voordat ze het bijtje erbij neergooiden en er een einde aan maakten.

Goed bestuur Griekenland is essentieel

door Jan Prij De auteur is redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

De afgelopen vier jaar woonde Caspar Veldkamp als Nederlands ambassadeur in Athene. Hij werkte er tijdens twee grote crises waarmee de Europese Unie worstelde: de euro- en de migratiecrisis. Griekenland is inmiddels weer goed op weg, maar veel onderliggende problemen in economie en openbaar bestuur zijn fors en niet zomaar verholpen. ‘Of je een baan krijgt hangt in Griekenland vaak af van je sociale contacten en niet van je verdiensten’, aldus Veldkamp, die in september afzwaait.

Hoe is de situatie in Griekenland nu?

‘Het gaat beter, maar niet goed genoeg. Wat betreft zowel de euro als migratie hebben we de situatie beheersbaar kunnen maken, maar de problemen zijn niet opgelost. De economie groeit weer, de begroting is op orde, de schuld is weliswaar nog steeds hoog maar houdbaar gemaakt; de schuldendienst is lager dan in Ierland. Op macroniveau is de crisis voorbij. Maar grote delen van de bevolking ervaren het nog niet zo. Een fors deel van de middenklasse is door de bodem gevallen en heeft moeite om op te krabbelen. De jeugdwerkloosheid is bijna veertig procent. Het socialezekerheidssysteem is beperkt: er zijn hele gezinnen die leven van het pensioen van een grootouder.’

‘We hebben Griekenland met drie leenprogramma’s gered, waaraan voorwaarden verbonden waren. Allerlei

hervormingen moesten telkens zijn doorgevoerd voordat we een nieuwe tranche overmaakten. Dat hielp om decennia van scheefgroei recht te trekken. Veel van wat wij vanzelfsprekend achten, was in dit land niet geregeld. Er was geen kadaster, er werden binnen overheden geen functioneringsgesprekken gevoerd, er was nauwelijks coördinatie tussen ministeries. Bestuurlijk lag het land jaren achterop. Als geldschietters hebben we vele hervormingen afgedwongen, waarvan een aantal, zoals het kadaster, nog in uitvoering is.’

Kun je wel zeggen dat Griekenland is ‘gered’? Is het land niet kapotbezuinigd, zoals bijvoorbeeld oud-minister Yanis Varoufakis beweert?

‘Deze man wordt in Griekenland nauwelijks meer serieus genomen. De perceptie is dat hij het land vele

Caspar Veldkamp Foto: Gavin Woollard, gemaakt tijdens een optreden in Exarchia, de anarchistenvijck van Athene

miljarden heeft gekost door zijn maandenlange verzet tegen het leenprogramma dat er uiteindelijk toch kwam. Wel is er ontegenzeggelijk een hoge prijs betaald door de burger in de vorm van lagere lonen en pensioenen, zonder dat dit gepaard ging met lagere prijzen, omdat kartelvorming op de productmarkten onvoldoende is aangepakt.’

Griekenland voldoet nu op papier aan allerlei eisen. Maar in de praktijk ook?

‘Er zijn talloze wetten aangenomen; het parlement vergaderde vaak in het weekeinde door. Maar met de zwakke capaciteit van de overheid vormt de uitvoering een probleem.

Bijvoorbeeld: de belastingdruk is hoog opgelopen, maar de belastingdienst functioneert nog altijd gebrekkig. De gevolgen laten zich raden. En soms stuit uitvoering op gevestigde belangen van een welhaast oligarchische economische elite of van onwillige vakbonden.’

‘Veel onderliggende problemen van de economie zijn onvoldoende aangepakt. De eurogroep¹ en de instellingen² hadden de neiging eerst te kijken naar het budgettaire op orde brengen van het land, vervolgens naar het aanjagen van de reële economie, en pas dan naar de onderliggende factoren. Niet onlogisch, maar juist in dat laatste zit de oorzaak van decennia

Interview in het kort:

- * Griekenland klimt uit het dal, maar veel burgers ervaren dat nog niet zo
- * Openbaar bestuur, onderwijs en rechterlijke macht functioneren nog onvoldoende
- * De problemen in de Griekse opvangkampen zijn geen kwestie van onwil, laat staan van afschrikking, maar van gebrekkig bestuur
- * De EU moet haar besluitvorming aanpassen aan de veranderende geopolitieke situatie, die om meer improvisatie vraagt
- * China probeert Midden-Europa via de haven van Piraeus een week eerder te bereiken dan via Rotterdam kan

scheefgroei. Griekenland scoort nog altijd laag op internationale ranglijsten die concurrentiekracht meten. Neem de ranglijst van de Wereldbank over het gemak van zakendoen. Griekenland staat daar op plaats 72, lager dan landen als Oekraïne. Zie ook de Global Competitiveness Index; daarop staat het land op plaats 57, lager dan Roemenië. Dat is niet goed genoeg voor een land in de eurozone. Het oprichten van een bedrijfje, uitgifte van vergunningen, transparantie bij belastingen: dat soort zaken is nog steeds lastig en verdient meer aandacht.'

Het probleem is misschien eerder bestuurlijk dan economisch van aard?

'Goed bestuur is essentieel. Nederlanders onderschatten dat vaak, gewend als we zijn aan een functionerende overheid. Zoiets krijg je echter niet vanzelf, maar vergt aandacht en onderhoud. Het functioneren van de Griekse overheid is verbeterd, maar blijft gebrekkig. Er zijn enkele instanties die prima werken, maar je ziet er meer die voortdurend falen. Als Europa hebben we aanvankelijk deze bestuurlijke kant van de problemen onderschat. Tel daarbij nog op dat de rechterlijke macht tergend langzaam werkt, dat het onderwijssysteem niet goed is aangesloten op de arbeidsmarkt, en dat productmarkten allerlei vormen kennen van kartelvorming die gevestigde zakenfamilies bevoordelen. Dergelijke onderliggende factoren zijn niet zomaar via een leenprogramma van een aantal jaren opgelost.'

'Er is nog veel werk te doen dat de ministers van Financiën niet zomaar konden afdwingen. Sinds augustus vorig jaar staat Griekenland niet meer onder volledig toezicht van de geldschieters. Kenners vragen zich af of de hervormingen die zijn ingevoerd onomkeerbaar zijn, of weer ongedaan zullen worden gemaakt. Het land kent een politiek systeem dat is ingesteld op polarisatie en conflict, niet op consensus en compromis. De economische groei was het afgelopen jaar

net geen twee procent. Voor een land waarvan de economie tijdens de crisis met een kwart is ingeklapt, is dat niet goed genoeg om er weer bovenop te komen. Daarvoor is een doorbraak nodig in innovatiekracht, productiviteit en deelname aan de arbeidsmarkt. Deze zomer zijn er verkiezingen. In de peilingen ligt oppositieleider Kyriakos Mitsotakis van Nea Dimokratia, een EVP-partij, aan kop. Hij belooft zo'n doorbraak, maar of hij die ook kan bewerkstelligen? Ook in zijn eigen partij ondervindt hij weerstand. De Griekse samenleving is gelaagd en er is een gebrek aan meritocratie. Of je een baan krijgt hangt vaak van je sociale contacten af, en niet van je verdiensten. Zo'n driekwart miljoen hoger opgeleide jongeren zijn sinds de crisis naar het buitenland vertrokken. Daar doen ze het vaak uitstekend, waar ze in eigen land nauwelijks kansen kregen. De problemen zijn niet alleen economisch of bestuurlijk veroorzaakt, maar ook maatschappelijk.'

Europa heeft aanvankelijk de bestuurlijke kant van de Griekse problemen onderschat

Wat betekent dat voor Europa?

'We moeten meer aandacht hebben voor de capaciteit om te besturen in EU-lidstaten. Volgens de criteria van het Verdrag van Maastricht is bijvoorbeeld

Bulgarije op dit moment beter gereed voor toetreding tot de muntunie dan België destijds was, maar er zijn structurele zwakheden in het bestuur die aandacht behoeven. Hoe meten we die en hoe verbeteren we dat?'

'Als we in een Europa van verschillende snelheden werken, moeten we de kerngroep niet meteen te groot maken. Ik was erbij op de Europese Raad in Portugal in juni 2000, waar de Griekse toetreding tot de muntunie werd geformaliseerd. Ik herinner me diplomaten in de wandelgangen die toen al waarschuwd. Voor veel Europese leiders speelde echter mee dat Griekenland een jaar eerder de Europese en NAVO-consensus over Kosovo niet doorbroken had, in weerwil van verzet daartegen thuis. Oneigenlijke verbanden leggen tussen verschillen-

de thema's is soms mogelijk, maar lang niet altijd. Met zaken die je financieel-economische toekomst raken is het altijd oppassen.'

'Griekenland doet denken aan Italië of Frankrijk, maar dan in extremere vorm. Bij het begin van de muntunie gingen we ervan uit dat landen naar elkaar toe zouden groeien, maar in de praktijk groeiden onze economische prestaties eerder uit elkaar. Duitsland en Nederland doen het goed, Italië en Griekenland kennen (vaak vergelijkbare) problemen, Frankrijk worstelt. Iemand als Frank van den Heuvel, oud CDV-redacteur, heeft weleens gezegd dat we beter drie muntunies hadden kunnen creëren: een voor Noordwest-Europa, een voor Midden-Europa en een voor Zuid-Europa. Het zou beter recht doen aan de culturele en maatschappelijke verschillen.'

Er was een andere crisis die Griekenland ondervond: de migratiecrisis. Een soortgelijk probleem of iets heel anders?

'Bij beide crises was Nederland zeer betrokken. De migratiecrisis is onder controle gekomen door een combinatie van de EU-Turkijeverklaring en de sluiting van grenzen op de Balkanroute, plus veel kleinere stappen. Ik kan bij beide crises niet een enkele gamechanger aanwijzen, hoe verleidelijk ook. Het gaat om een serie van politieke stappen en technische oplossingen.'

'Ook bij migratie blijft de situatie kwetsbaar. De instroom is beheersbaar gemaakt vergeleken met de massale aankomsten van 2015 en begin 2016, maar vorig jaar kwamen toch bijna 48.000 migranten vanuit Turkije in Griekenland aan, ten opzichte van 35.000 het jaar ervoor. Naast aankomsten met bootjes op de Griekse eilanden zagen we een ruime verdubbeling van de aankomsten via de Turks-Griekse landsgrens, waar de EU-Turkijeverklaring niet van toepassing is. De belangrijkste nationaliteit daarbij is Turks:

het gaat om mensen die het bewind van Erdoğan ontvluchten.'

'Het zijn niet alleen de aankomstcijfers die tonen dat de situatie kwetsbaar blijft. Ook de omstandigheden van de opvang laten zeer te wensen over. Hier wreekt zich het zwakke bestuur van Griekenland. Zes jaar geleden had de Griekse asiendienst dertien medewerkers. Dat moest fors worden uitgebreid nu zowat iedereen die aankomt – vluchteling of economisch migrant – asiël aanvraagt. Griekenland heeft het management van opvang en asiëlprocedures nog niet goed op orde. EU-hulp is beschikbaar, maar voor besteding van Europese fondsen gelden te complexe regels. Wie terugkijkt naar de oorsprong van de EU-Turkijedeal, ziet dat het de bedoeling was dat Syrische vluchtelingen kort na aankomst niet-ontvankelijk zouden worden verklaard en teruggestuurd naar Turkije, dat in principe voor hen als veilig land kon gelden.

In de praktijk wordt echter nauwelijks iemand teruggezonden. Zo kunnen we het handelsmodel van de smokkelaars niet breken.'

Is de opvang ook niet expres zo mager geregeld, als afschrikwekkend voorbeeld?
'Dat argument hoor ik vaker, maar het snijdt geen hout. Er is door de EU voldoende geld beschikbaar gesteld

voor ondersteuning voor de opvangkampen; dat is het probleem niet. Ook hier is het Griekse bestuur gewoon te zwak om die ondersteuning zelf op orde te krijgen. Dat onvermogen in het ordentelijk bestuur is een veel belangrijkere factor dan wil of onwil van zowel Griekenland als de EU.'

'Slechte opvang schrikt trouwens migranten niet af, integendeel. Samos en Lesbos, eilanden met overvolle opvangkampen, zijn gewilde bestemmingen voor de mensensmokkelaars. Zij rekenen erop dat hun klanten daar sneller kwetsbaar worden verklaard, waardoor ze naar het vaste land mogen doorreizen.'

Wat vindt u van de kritiek dat de EU (en niet alleen de Oost-Europese landen, maar ook West-Europese landen, waaronder Nederland) te weinig vluchtelingen opneemt?

‘Ik denk dat we ons deel wel gedaan hebben. Hier vanuit het ambassadegebouw in Athene hebben we zo’n 1.800 asielzoekers geselecteerd en naar Nederland overgebracht. De EU-landen samen hebben bijna 22.000 asielzoekers vanuit Griekenland overgenomen (ongeveer een derde van het totaal). Het valt echt te betreuren dat landen als Polen en Hongarije niet meedoen. In de EU zou zoiets niet zonder gevolgen moeten blijven. Er is echter wel degelijk substantieel aan relocatie gedaan. Achteraf kun je wel afvragen of het eind 2015 zo verstandig was van de Luxemburgse EU-voorzitter om zo’n gewaagd en controversieel besluit met meerderheid van stemmen door te drukken.’

Welke lessen vallen er te trekken voor Europese besluitvorming?

‘De neiging is om te langzaam en te laat tot besluiten te komen. Ik herken wat hoogleraar Luuk van Middelaar concludeert: de Brusselse machinerie is ingesteld op een ander soort besluitvorming, op het scheppen van regelgevende kaders. Het temmen van de euro- en de migratiecrisis vergde echter niet zozeer normering en inkadering als wel improvisatie, besluiten en handelen onder hoge druk. Het is niet toevallig dat het zwaartepunt van de besluitvorming in de EU is verschoven van de Europese Commissie, zeg maar het dagelijks bestuur van de regelgevende EU, naar

Slechte opvang schrikt migranten niet af, integendeel

hoofdsteden en de verzameling van Europese leiders, waarin sommigen het voortouw nemen.’

Tot slot: de afgelopen jaren zagen we toenemende investeringen en invloed van China in Griekenland en Italië. Er is angst dat China in Europa economisch, politiek en misschien wel militair langzaamaan de touwtjes in handen neemt en de EU uit elkaar speelt. Is die angst terecht, gezien vanuit een land dat misschien wel voor China de poort naar Europa wordt?

‘China nam een aandeel in de havenautoriteit van Piraeus en andere bedrijven die van Europa moesten worden geprivatiseerd. Momenteel werkt het land aan betere treinverbindingen met het achterland. Het is de bedoeling dat schepen die via het Suezkanaal uit China komen, hun containers met goederen bestemd voor de Balkan en Midden-Europa in Piraeus uitladen. Zo hoopt

men bijvoorbeeld Hongarije of Beieren een dikke week eerder te bereiken dan wanneer men doorvaart naar Rotterdam. Als China doorzet kan het op den duur de toegangspoort naar Midden-Europa

verleggen van Noordwest- naar Zuid-Europa. Dat zal gevolgen hebben, niet alleen voor de verhoudingen van de EU met China, maar ook voor de verhoudingen binnen Europa. We moeten de opkomst van China realistisch onder ogen zien en beseffen dat China opereert volgens andere spelregels, dat staats- en bedrijfsbelangen daar fundamenteel verweven zijn. We hebben als antwoord daarop niet alleen snellere en gedurfdere besluitvorming, maar ook een strategischer denkend bestuur nodig.’³

1 Een gremium van de Europese Unie waarin de lidstaten van de eurozone hun fiscaal en economisch beleid coördineren. Het beleid wordt gevoerd door de ministers van Financiën van de eurolanden.

2 De Europese Centrale Bank (ECB), de Europese Commissie, het Europees Stabieliteitsmechanisme (ESM) en het Internationaal Monetair Fonds (IMF).

3 Zie ook: Caspar Veldkamp, ‘Wereldverhoudingen in transformatie. Van Atlantisch naar “Pacific” perspectief’, *Atlantisch Perspectief* 42 (2018), nr. 5, pp. 19-25.

EU moet van binnen naar buiten klappen

Interne en externe ontwikkelingen zorgen ervoor dat de vanouds binnenwaartse gerichtheid van de EU moet plaatsmaken voor een krachtige externe oriëntatie. De Unie blijkt ze inzake brexit, Rusland en de migratiecrisis een effectieve belangenbehartiger te zijn. Deze externe oriëntatie, uitgevoerd door de Europese Raad, moet in dienst staan van Europa's eigen belang en laat zien dat de Unie steeds meer een bondgenootschappelijk verband van soevereine staten is.

door Eimert van Middelkoop De auteur is onder andere oud-minister van Defensie (2007-2010) namens de ChristenUnie in het kabinet-Balkenende IV.

De Europese Unie in haar huidige institutionele gedaante en politieke filosofie is eerst en vooral een product van het verleden. De Europese integratie is gestart als een pacificatieformule om historische breuklijnen op ons continent na twee wereldoorlogen te verzoenen en een constitutionele orde te scheppen met een doorleefde erkenning van de waarde van democratie en mensenrechten. De Unie is er na de val van de Muur in geslaagd via een uniek proces van *capacity building* de voormalige communistische staten van Midden-Europa te moderniseren en te integreren. Tot de verdiensten van de Unie mag ook worden gerekend de bevordering van economische welvaart via het programmatische concept van de interne markt met vrij verkeer van personen, kapitaal, diensten en goederen. De participerende lidstaten, die zeer geprofitteerd hebben van deze integratieformule, kunnen tevreden zijn.

Een binnenwaartse gerichtheid

De aard van de Unie, haar ontstaansredenen en de veiligheidspolitieke bescherming van de NAVO verklaren waarom vrijwel alle politieke energie binnenwaarts gericht is geweest. De Unie was vooral met zichzelf bezig, met de voortgang van het politieke integratieproces, haar legitimatie ten overstaan van de lidstaten, de ontwikkeling van de eigen rechtsorde en de vervolmaking van de interne markt. De Unie voert nauwelijks een buitenlands beleid; dat is en blijft de verantwoordelijkheid van de lidstaten. Wel kent de Unie een beleid voor haar externe betrekkingen. Daarmee tracht de Unie zichzelf als waargemeenschap te projecteren op genabuurde landen en economisch afhankelijke landen. Het is de *soft power* van de Unie, en ook niet meer dan dat. Ook de institutionele structuur van de Unie past bij de gerichtheid binnenwaarts. Het Europese

Hof bouwt gestaag verder aan een eigen rechtsorde van de Unie, de Europese Commissie ontleent haar mandaat aan de verdragen, en het Europees Parlement is niet zozeer een volksvertegenwoordiging, maar veeleer een politieke lobbyist van de originele Europese gedachte.

Zoals gezegd: de Europese Unie is eerst en vooral een product van het verleden. Daar is veel goeds over te zeggen, maar ook dat zij het risico loopt uit de tijd te

raken. Dat blijkt uit enerzijds de groeiende problemen met haar interne legitimatie, en anderzijds uit nieuwe externe bedreigingen, zowel economisch als veiligheidspolitiek. Wat het eerste betreft: de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat de Unie er nooit in is geslaagd de harten van de burgers te vinden. Dat blijkt niet alleen uit de telkens weer lage opkomst bij verkiezingen

voor het Europees Parlement, maar ook – en dat is ernstiger – uit de brexit, de nieuwe rechtspolitieke spanningen met EU-landen als Polen en Hongarije, en het harde anti-Europese discours van nationalistisch-populistische partijen in veel EU-landen. Recent heeft de WRR erop gewezen dat ‘de drieslag van (1) dynamiek van marktintegratie, (2) verspreiding van integratiepraktijken van het ene naar het

De Europese Unie is eerst en vooral een product van het verleden

Frederica Mogherini, hoge vertegenwoordiger voor Buitenlandse Zaken en Veiligheidsbeleid van de EU. Foto: Ernests Dinka

andere beleidsterrein, en (3) vastlegging daarvan in supranationale wetgeving, [...] zijn vanzelfsprekendheid verloren' heeft.¹ De conclusie die uit deze waarneming wordt getrokken is echter een beperkte: streef naar variaties in Europees beleid, besluitvormingsprocedures en lidmaatschap. De eerlijkheid gebiedt de WRR vervolgens op te merken dat met deze voorstellen afscheid wordt genomen van het streven naar een Europees federaal staatsverband.²

De kanteling van de Unie

Nu was met de aanvaarding van het Verdrag van Lissabon in 2009 dat streven al gerelativeerd door aan de Europese Raad, principieel een intergouvernementele instelling, een officiële plaats in de Unieverdragen te geven met een eigen, vaste voorzitter. Dat komt stellig de herkenbaarheid en profilering extern van de Unie ten goede. En dat is minimaal nodig, want de tijd dat de Unie kon volstaan met een binnenwaarts gerichte oriëntatie is voorbij. De Unie is als het ware gaan kantelen, van een 'steeds hechter verbond van volken', zoals nog altijd in de preambule bij de verdragen wordt geformuleerd, naar een bondgenootschap van staten die elkaar ontmoeten in de Europese Raad. Ook dan blijft de Europese Unie een uniek staatkundig construct, want anders dan een klassiek bondgenootschap rust dit bondgenootschap op een inmiddels gewortelde rechtsorde met een omvangrijk geheel aan (rechts)regels en eigen instituties. De Unie sleept haar eigen geschiedenis met zich mee. Ooit is het

integratiestreven begonnen met voorstellen voor een politieke gemeenschap. Dat is niet gelukt; daar is een integratie via het recht en de markt voor in de plaats gekomen. Er zijn goede argumenten om deze verworvenheden, rechtsorde en communautaire orde, te benutten voor zowel het formuleren van een vernieuwde legitimatie van de Unie als voor een robuuste en geloofwaardige externe presentie.

Het valt te verdedigen, zoals in het eerder geciteerde WRR-rapport *Europese variaties* gebeurt, om te spreken over een solidariteitscrisis binnen de Unie, maar beter en realistischer is het om na zo veel decennia van idealistisch integratiestreven nu te constateren dat meer dan ooit binnen de Unie zich een reële politieke en culturele verscheidenheid manifesteert. Het is beter dit met nuchterheid te accepteren en eerst en vooral de Europese Unie als een politieke en economische belangencoöperatie te definiëren. De tijd dat gefilosofeerd kon worden over Europa als een waardegemeenschap ligt achter ons; het overtuigt weinig burgers. Recent heeft de Amerikaanse socioloog Amitai Etzioni dit benoemd als een ontwikkeling naar een *nation-centered system*. In dit systeem wordt aan de nationale soevereiniteit een hogere waarde toegekend dan in de vigerende liberale orde en ligt de focus meer op het maken van afspraken tussen landen en minder op het bevorderen van mensenrechten, democratisering en een vrij verkeer van personen en goederen. De Europese Unie, aldus Etzioni, doet er daarom verstandig aan haar oorspronkelijke ambities terug te schroeven.³

De Europese Unie doet er verstandig aan haar oorspronkelijke ambities terug te schroeven

Handelingsbekwaam

De Europese Unie heeft overigens bewezen een sterke en geloofwaardige belangen-coöperatie te zijn. De Unie heeft zich, hoe moeizaam ook, handelingsbekwaam getoond in de financiële en monetaire crisis en wordt ondanks grote verschillen van nationale meningen toch ook gezien als de politieke actor die de migrantencrisis moet en kan oplossen. De Unie heeft zich sterk, eensgezind en geloofwaardig getoond in bijvoorbeeld het opleggen van sancties aan Rusland en in het brexitproces. De aangevochten legitimatie van de Unie heeft daarnaast vaak minder met het integratieproces te maken, maar meer met de ideologische dominantie van meritocratie, technocratie en liberaal-kapitalistische inrichting. Daar wordt geen burger warm van; dat moeten we ook niet van hem vragen. Veel lastiger is het om de reële verscheidenheid binnen de Unie ook op democratische wijze tot uitdrukking te brengen. Algemeen wordt inmiddels erkend dat de democratie als voorname politieke waarde voornamelijk nationaal wordt beleefd en dat het Europees Parlement er niet in is geslaagd zich te ontwikkelen tot een echte volksvertegenwoordiging. Een conclusie uit deze stand van zaken zou kunnen zijn om dat parlement in te richten als een senaat met nationale delegaties. Het idee is niet nieuw, maar wint nu wel aan realiteitswaarde. Erkend moet worden dat de communautaire orde zijn grenzen heeft bereikt. Het pleidooi van de WRR voor terughoudendheid met nieuwe Europese regelgeving en voor het zo veel mogelijk ruimte bieden aan gevarieerde vormen

van samenwerking binnen de Unie is, zeker in de Haagse wereld van advisering en beleid, bij de tijd en verfrissend. De Unie redt zich wel; nog geen enkele populistische partij is erin geslaagd een enigszins serieus alternatief voor het reële Europa voor te stellen. De politieke vervreemding van de populistische burger is en blijft desondanks een probleem.

*Soms zal het à la
Trump Europe first
moeten worden*

De Europese focus zal onvermijdelijk moeten gaan verschuiven van de interne opbouw van de Unie naar een positionering in het veranderende internationale krachtenveld. China dient zich aan als systeemrivaal – eerst economisch, maar vervolgens zonder twijfel ook politiek en wellicht zelfs militair. Tegelijkertijd leidt het machtsverlies van de Verenigde Staten en het grillige leiderschap van Europa's eerste bondgenoot tot nieuwe onzekerheden en tot vragen naar de positie van de Unie in een steeds meer multipolaire internationale orde. In die nieuwe orde kan de Europese Unie niet meer volstaan zichzelf extern te projecteren als waardegemeenschap. Er moet nu ook nagedacht worden over machts- en belangenpolitiek. Wel is de Unie zeer geschikt om met andere middelgrote mogendheden op te komen voor de waarde van multilaterale instituties als de Verenigde Naties en de kernwaarden ervan als de *rule of law*, democratie en mensenrechten. Dat is onopgeefbaar. Daarnaast zal de Unie zich moeten gaan oriënteren op het benutten van haar machtspolitieke potenties. Die liggen vooral op economisch terrein. De Europese Unie is in economisch opzicht een supermacht. Die macht kan worden ingezet om de Amerikanen te overtuigen van het wederzijds belang van goede handelsovereenkomsten en van het gevaar van protectionisme. Die macht zal van nog meer betekenis moeten zijn als het gaat om zowel het accommoderen van de legitieme commerciële wensen van de nieuw opkomende macht China als om het beschermen van de eigen economische en onvermijdelijk ook

politieke orde tegen de zich aandienende hegemonie van dat land. De handelspolitiek, een exclusieve bevoegdheid van de Unie, zal, minder dan tot nu toe het geval was, ideologisch geleid moeten worden door de wens een liberaal-kapitalistische orde na te streven, en meer moeten worden ingezet als machtsinstrument. Soms zal het dan inderdaad à la Trump *Europe first* moeten worden. Er zal nagedacht moeten worden over wat deze politisering van het Europese handelsbeleid betekent voor het mandaat van de Europese Commissie. De Europese Raad zal hierin een stem moeten hebben, ook al gaat dat gelet op de institutionele structuur van de Unie wringen.

Europese Raad

Dit type uitdagingen zal mijns inziens moeten worden geattaqueerd op het niveau van de Europese Raad; de Europese Commissie is hieraan instrumenteel, want die heeft onvoldoende legitimatie om geopolitiek te bedrijven. Zoals eerder opgemerkt: ook hierin wordt zichtbaar dat de Unie een meer bondgenootschappelijk karakter gaat krijgen. De Europese Raad zal zich er sterk voor moeten gaan maken dat de trans-Atlantische band met de VS en Canada wordt versterkt. Trump of geen Trump, dit is een Europees en Amerikaans systeembelang. Ook zal de Unie moeten blijven investeren in een constructieve band met de NAVO. Eigen militaire plannen mogen geen duplicatie vormen van de capaciteiten van de NAVO en moeten transparant zijn naar onze trans-Atlantische partners. Als hogere militaire budgetten, nationale of Europese, worden ingezet voor

nieuwe capaciteiten, bijvoorbeeld strategisch luchttransport of cybertechnologie, dan dienen deze zowel aan de NAVO als aan de EU-landen ten goede te komen. Tegenover Frankrijk zal Nederland richting

Washington duidelijk moeten maken geen voorstander te zijn

van Franse ideeën over een 'strategische autonomie' van de Unie. Alleen het trans-Atlantische bondgenootschap heeft het vermogen tot collectieve verdediging van ons grondgebied. Hier is geen ruimte voor welke autonomie ook. De altijd aanwezige argwaan in Washington over een zelfstandig Europees streven op militair gebied moet worden weggenomen door resoluut te stoppen met elk gefilosofeer over bijvoorbeeld een Europees leger. Veiligheidspolitiek is de Unie als zodanig een kleine speler; het lidmaatschap van de VN-Veiligheidsraad is dan ook voor haar niet weggelegd. Als politiek bondgenootschap en economische macht kan en moet zij een wereldpolitieke rol spelen. Al was het maar om zelf als waardegemeenschap te overleven.

Nederland zal richting Washington duidelijk moeten maken geen voorstander te zijn van Franse ideeën over een 'strategische autonomie' van de Unie

1 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Europese variaties*. Den Haag: WRR, 2018, p. 14.

2 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 2018, p. 30.

3 Amitai Etzioni, 'The rising (more) nation-centered system', *The Fletcher Forum of World Affairs* 42 (2018), nr. 2, pp. 29-53, aldaar p. 30.

Van Rompuy: Toon leiderschap in Europa!

door Theo Brinkel De auteur is redactielid van *Christen Democratische Verkenningen*.

De EU moet niet te veel in kopgroepen en wisselende snelheden gaan denken, meent Herman Van Rompuy. De eurozone en de landen die samenwerken op defensiegebied zijn al minimaal met 21. 'Dat is geen kopgroep meer te noemen.' Ook een kopgroep van de noordelijke Hanzelanden of de oorspronkelijke zes lidstaten ziet Van Rompuy niet zitten: 'Het is het best om zo veel mogelijk met zijn allen verder te werken aan de grote vragen van deze tijd.'

Dit nummer van *Christen Democratische Verkenningen* gaat op zoek naar de deugdelijkheid van de Europese instellingen. Welke kant moet het op met de Europese Unie? Namens de redactie spreekt Theo Brinkel met Herman Van Rompuy, voormalig voorzitter van de Europese Raad (2010-2014). Daarvoor was hij onder andere directeur van het Centrum voor Politieke, Economische en Sociale Studies (CEPESS), het wetenschappelijk bureau van de Christelijke Volkspartij (CVP, de Vlaamse christendemocratische partij, voorloper van de huidige CD&V), voorzitter van diezelfde CVP, en minister-president van België. Het interview wordt op 14 mei gehouden – bijna twee weken vóór de Europese verkiezingen.

Is Europa in een crisis?

'Laat ik om te beginnen stellen dat Europa altijd de som van de delen is geweest. Dat wil zeggen dat als de lidstaten in crisis zijn, Europa óók in een crisis verkeert. In bijna de helft van de lidstaten van de Europese Unie is er een minderheidsregering. Hoe kan Europa sterk zijn als de lidstaten zwak zijn? Ten tweede bestaan er nogal wat misverstanden over het idee dat Europa een soort van autonome instantie is die losstaat van de lidstaten. Geen enkele wetgevende act kan op Europees vlak vastgesteld worden zonder de instemming van de lidstaten – hetzij met een overgrote meerderheid, hetzij met unanimitéit. De Brusselse instellingen kunnen hun wil niet autonoom opleggen aan de lidstaten.'

Interview in het kort:

- * Brussel kan zijn wil niet autonoom aan de lidstaten opleggen
- * De EU is een haven van stabiliteit
- * De Europese Unie kan beter als één geheel dan in afzonderlijke (kop)groepen verder gaan
- * Het budget voor het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid is al afgenomen van 70 naar 30 procent van de EU-begroting

Herman Van Rompuy Foto: Marc Wallican

De voormalig raadsvoorzitter voegt er nog een derde punt aan toe: ‘De problemen die wij in Europa tegenkomen, zoals immigratie, klimaatverandering en terrorisme, komen in de hele westerse wereld voor: in de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en de lidstaten zelf. Die zullen op het niveau van alle bestuurslagen moeten worden aangepakt: lokaal, provinciaal, in België ook regionaal, nationaal, Europees en zelfs wereldwijd. Dat is geen wenselijkheid, dat is een beschrijving van de werkelijkheid.’

In een gesprek met *MO*magazine* zei Herman Van Rompuy onlangs dat hij voor de lange termijn een optimist is.¹ De EU heeft alle mogelijke crisissen overwonnen; het gebouw van de EU is sterker dan we denken. De samenleving in Europa noemde hij ‘volatiel’.

Wat betekent dat voor de sterkte van Europa?

‘De samenleving is volatiel omdat het politieke landschap snel en sterk wisselt. Klassieke partijen vallen terug, populistische partijen komen sterk op. En toch, als er referenda zouden worden

gehouden, zou volgens de Eurobarometer meer dan twee derde van de Europeanen voor *remain* stemmen, dus voor behoud van het lidmaatschap van de EU. 75 procent van de bevolking van de eurolanden is voor behoud van de euro. Gemiddeld 62 procent vindt Europa *a good thing*. Er is misschien geen warm enthousiasme voor Europa, maar men past voor een klimaat zoals in Groot-Brittannië. In deze onzekere wereld wil men niet nóg meer instabiliteit. Men wil stabiliteit, en dus wil men in de EU blijven. De Europese Unie is *a haven of stability*. Je zou kunnen opmerken dat die steun er dus is om erger te voorkomen, maar dan zeg ik: *Avoiding the worst is already doing the good.*'

Toekomst

Hoe ziet u de institutionele toekomst van de EU? Moeten er, zoals de Nederlandse WRR heeft voorgesteld, meer 'variëties' komen,² in de manier van besluitvorming, in de vraagstukken die aan de orde zijn, en in de samenstelling van deelnemende landen? Of moet de EU een meer thematische organisatie worden die zich voorlopig richt op klimaat, migratie en veiligheid, om zich als die problemen zijn aangepakt weer op andere thema's te concentreren? Of moeten wij ons heil zoeken in een Europa van verschillende snelheden, gegeven de grote verschillen tussen Oost-, West-, Noord- en Zuid-Europa?

'Hier zijn drie verschillende vragen aan de orde. De eerste is of Europa zich moet concentreren op een aantal grote problemen. De Europese Raad gaat in juni, na de verkiezingen, de zogeheten Strategische Agenda 2019-2024 opmaken. Daarin staan de belangrijkste thema's voor de komende vijf jaar. De huidige voorzitter van de Europese Raad, Donald Tusk, heeft daarvoor een aantal voorstellen ontwikkeld, op het gebied van onder andere de bescherming van de buitengrenzen,

migratie, veiligheid, het klimaat en het versterken van de eurozone. De Commissie heeft daarvoor onder voorzitterschap van Jean-Claude Juncker op 30 april aanbevelingen gedaan.'

'De tweede vraag is of bepaalde domeinen terug moeten naar de lidstaten. Mijn conclusie is: haast geen.'

'Ten derde: welke landen kunnen als groep een voorhoede vormen in de Europese integratie? De Europese Unie telt 27 lidstaten – Groot-Brittannië alvast niet meer meegerekend. Laten we eens wat alternatieven langslopen. We kunnen de eurozone nemen. Daar horen nu 19 landen toe. Mogelijk komen er binnenkort twee landen bij: Bulgarije en Kroatië. Dat zijn dan 21 landen. Dat kunt u toch geen kopgroep meer noemen. Of een ander voorbeeld: de Permanent Structured Cooperation, de permanente samenwerking op defensiegebied. Aan die PESCO doen nu 25 lidstaten mee; ook dat is geen kopgroep meer te noemen. Of men

kan denken aan het idee van de zogenoemde liga van noordelijke Hanzelanden, landen die strenge begrotingsregels voorstaan. Frankrijk mag daaraan niet meedoen, maar Europa is onvoorstelbaar zonder een

belangrijk land als Frankrijk. Ten slotte zou je nog kunnen denken aan vergaandere integratie van de oorspronkelijke zes lidstaten van de EEG. Ook dat is niet denkbaar, gezien de koers die de Italiaanse regering momenteel vaart. Het is het best om zo veel mogelijk met zijn allen verder te werken aan de grote vragen van deze tijd. Alleen als er werkelijk geen stappen meer te zetten zijn zou men kunnen denken aan een *coalition of the willing*.'

Symboolpolitiek

Wat vindt u van het debat zoals dat in Nederland overwegend gevoerd wordt over de Europese Unie? De Tweede Kamer nam, met steun van de CDA-fractie, een motie aan waarin de regering wordt verzocht te bevorderen dat

*Men wil stabiliteit,
en dus wil men in de EU
blijven*

de passage over het vormen van ‘an ever closer union among the peoples of Europe’ uit het Europese Verdrag wordt geschrapt.

‘Ik zou niet te veel sleutelen aan de Europese instellingen of gaan heronderhandelen over de Europese verdragen. Ik heb al eens gezegd: “Ik zal sterven onder het Verdrag van Lissabon. En ik ben niet van plan om vroeg te sterven.” Het Verdrag van Lissabon is nog geen tien jaar geleden in werking getreden. Moeten we het nu al veranderen? We hebben echt belangrijker prioriteiten dan om vandaag een nieuw verdrag te moeten bediscussiëren. In 2017 heb ik in *NRC Handelsblad* gezegd dat Nederland wat vaker “ja” moet zeggen tegen de Europese Unie.³ Nederland neemt geen uitzonderingspositie in binnen de Europese Unie, maar het is duidelijk minder Europees dan België of Frankrijk. Die discussie over het schrappen van de passage over “an ever closer union” in de preambule is puur symbolisch. Ik heb buiten de Britse Conservatieven niemand gehoord die die discussie wil voeren.’
Lachend: ‘Ik ben er te nuchter Hollands voor om een discussie te voeren over pure symboliek.’

Minister Wopke Hoekstra sprak op 7 mei in zijn rede voor de Humboldt-Universität zu Berlin over Europa.⁴ Met betrekking tot de nieuwe Europese meerjarenbegroting pleitte hij voor nieuwe prioriteiten in plaats van landbouw en de steunfondsen. Hij vroeg om meer nadruk op Europese veiligheid, nieuwe technologie, energie en klimaat. Wat vindt u van die lezing?

‘De Commissie heeft op 1 mei haar voorstellen

voor de nieuwe meerjarenbegroting gepresenteerd. Die voorstellen zijn nog niet besproken. Dat wordt een van de taken van de nieuwgekozen Europese instellingen. Ik denk dat de voorstellen van de heer Hoekstra nog meer nadruk leggen op de lijn die de Commissie reeds voorstaat. U moet weten dat het budget voor het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid al is afgenomen van 70 naar 30 procent van de EU-begroting. Ook de Commissievoorstellen bevatten al meer aandacht voor *research and development*. De toekenning van de steunfondsen zou volgens de Commissie moeten worden gekoppeld aan de voorwaarde dat de ontvangende lidstaten zich houden aan de beginselen van de *rule of law*. Op die manier wordt bevorderd dat landen als Hongarije en Polen de Europese waarden van democratie en rechtsstaat respecteren. We willen niet betalen om onze Europese waarden in die landen geschonden te zien. De Commissie is het dus eens met de opmerking die minister Hoekstra in Berlijn heeft gemaakt dat tegenover solidariteit wederkerigheid moet staan.’

Wees niet bang om voor Europa uit te komen

Heeft u nog een advies voor het CDA?

‘Wees minder bang. Toon meer leiderschap op het Europese vlak. Ik heb veel bewondering voor president Macron van Frankrijk. Hij gaat tegen de trend in en heeft resoluut gekozen voor meer samenwerking en meer integratie in Europa. Dat heeft hem electoraal geen windeieren gelegd. Hij is niet bang geweest. De peilingen die zijn gedaan door de Eurobarometer laten zien dat er een basis is onder de publieke opinie om op te bouwen. Wees niet bang om voor Europa uit te komen.’

1 John Vandaele, ‘Herman Van Rompuy en Ferdi De Ville over de constructiefouten en kansen van EU. “Ook wie sterk is, moet zich aanpassen”’, *MO*magazine* (2019), nr. 131 (6 maart 2019).

2 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Europese variaties*. Den Haag: WRR, 2018.

3 Stéphane Alonso, ‘Nederland moet vaker ja zeggen tegen Europa’ (interview met Herman Van Rompuy), *NRC Handelsblad*, 13 december 2017.

4 Wopke Hoekstra, ‘Ein neues und besseres Europa. Für eine widerstandsfähige und wohlhabende Union der Gegenseitigkeit’, Humboldt-Rede zu Europa, uitgesproken in Berlijn op 7 mei 2019.

Europa's grootste probleem: de nationale staat?

De natiestaat is niet zozeer op de identiteit of cultuur van één volk gebaseerd, maar op de grondwet. Dat besef zorgde er in het verleden voor dat Europa altijd multinationale staten kende en heeft ook implicaties voor het Europa van de toekomst. Niet identitaire symbolen als de nationale vlag moeten die toekomst bepalen, maar een proces waarin Europese burgers actief betrokken worden bij de totstandkoming van een nieuwe Europese grondwet.

door Ulrike Guérot De auteur is politiek wetenschapper uit Duitsland en oprichter en directeur van het European Democracy Lab in Berlijn. Zij is hoogleraar Europese politiek en democratiestudies aan de Donau-Universität Krems in Oostenrijk.

Europa versus de natiestaat is het nieuwe politieke paradigma in de Europese politiek dat in de plaats is gekomen van de links-rechtstegenstelling.¹ Vooral sinds identitaire populistische bewegingen opnieuw de nationale soevereiniteit opeisen: Salvini tegenover Brussel als het gaat om de begroting van Italië, Orbán tegenover Brussel als het gaat om vluchtelingen, Polen tegenover Brussel als het gaat om het aftreden van rechters, Duitsland tegenover Brussel als het gaat om de CO₂-uitstoot in de steden, enzovoort. Wat is dat Brusselse monster dat nationale staten tegenwoordig willen bestrijden, tegenhouden of op zijn minst negeren?

Zeker is dat het in al deze gevallen niet de hele natie is die in het geweer komt tegen reguleringen of opdrachten uit Brussel. Om de dingen nog ingewikkelder te maken: het gaat in al deze gevallen om slechts de helft van de natie. Wij zijn vandaag de dag getuige van een tijdperk van renationalisering in Europa, zo wordt ons verteld. Maar in werkelijkheid ervaren we op ons continent overall een splitsing binnen naties; samenlevingen vallen in twee delen uiteen.

Slachtoffer

Aan de ene kant is er het kosmopolitische, overwegend verstedelijkte, hoogopgeleide en flexibele, vrijzinnige en liberale deel van de samenleving dat vasthoudt aan 'Europa'. Deze groep bestaat uit, in de woorden van Theresa May, de 'citizens of nowhere'. Aan de andere kant zien we een overwegend ruraal, laagopgeleid, immobiel, ouder en

mannelijk deel van de samenleving dat de natie definitief teruggeeft in de hoop greep te krijgen op de vele veranderingen en zo meer zekerheid te krijgen. Dit deel omvat de ‘citizens of somewhere’. De vraag is: wie mag zich de *ware* Italiaan, de *ware* Brit, de *ware* Pool of de *ware* Duitser noemen? Wie of wat staat er voor *de* natie? Wie is *het* volk? Bestaat dat in het geval van Groot-Brittannië uit de brexiteers of juist uit de *remainers*? De nationale staat van tegenwoordig is in zekere zin het slachtoffer van dit historische proces.

Als een electorale eenheid in twee of meer onverzoenlijke delen uiteenvalt, is een land in het theoretische paradigma van de Italiaanse filosoof Giorgio Agamben in staat van burgeroorlog – *stasis*, is de Griekse uitdrukking. Stasis komt neer op een institutionele patstelling. Dan gaat het met andere woorden om een systeem dat zich niet voldoende heeft weten aan te passen aan verandering en dat daardoor geconfronteerd wordt met verzet van buitenaf. Zo wordt de EU vandaag geconfronteerd met de zogeheten populistten. Het is gemakkelijk die populistten te verwijten dat zij knagen aan de EU. Het is echter juist de EU die de vraag moet beantwoorden wie het legitieme machtsmonopolie in het politieke systeem van Europa heeft: is dat de nationale staat of de EU? En hoe wordt dat machtsmonopolie dan gelegitimeerd?

Om die vraag te kunnen beantwoorden is het tijd geworden om te definiëren wat een nationale staat is, om vervolgens te kunnen beslissen of het de nationale staat is die het probleem vormt van het huidige Europa. De meeste mensen denken dat een natie te maken heeft met cultureel erfgoed, identiteit, etniciteit, enzovoort. Dat is het gevoel waarop tegenwoordig al de identitaire bewegingen in Europa komen bovendrijven, dikwijls met een racistische inslag. En identiteit of herkomst doet er natuurlijk toe.

Het kan echter dezer dagen niet genoeg herhaald worden: het is in wezen de wet – de grondwet – en niet de cultuur die van een natie een nationale staat maakt. ‘Nu wij de Italiaanse Republiek bereikt hebben, moeten we de Italianen gaan maken’, zo luidt het beroemde citaat van Garibaldi uit 1862. Het was het proces van bouwen aan een grondwet, zoals dat begon in de Sint-Paulskerk in Frankfurt am Main, dat de Duitsers na 1848 een natie gaf. Daaroverheen kwam de Duitse algemene zorgverzekering van Bismarck, die van hen weer Duitsers maakte door het egalitaire karakter dat besloten lag in een systeem dat uitging van gelijke sociale rechten. Dat is waarschijnlijk de reden waarom de National Health Service, wellicht samen met de BBC, kan claimen het laatste nationale symbool te zijn van het Verenigd Koninkrijk. Niet omdat alle mensen die ervan gebruikmaken van Britse afkomst zijn, maar omdat iedereen met een Brits paspoort er gratis gebruik van kan maken. Vrij naar Bill Clinton: ‘It’s the law, stupid!’

Een nationale staat wordt gevormd door de mensen die deel uitmaken van hetzelfde electorale lichaam, die stemmen voor hetzelfde parlement. Etnische groepen kunnen verspreid zijn over diverse nationale staten. Dat is het probleem van alle tegenwoordige minderheden in Europa die zich in staatkundige zin niet bevinden in ‘hun eigen cultuur’, zoals de Hongaren in Roemenië en de Duitse Sileziërs in Polen.

Het is tijd geworden om te definiëren wat een nationale staat is

Het feit dat natie en staat niet samenvallen was honderd jaar geleden de belangrijkste drijfveer voor oorlog. Om op Duitsland terug te komen: het doel was precies om natie en staat te laten samenvallen.

België

Daarom heeft Europa op zijn best altijd multinationale staten gehad en vroeger zelfs multinationale imperia, zoals het Habsburgse Rijk. Het Verenigd Koninkrijk en het Spanje van vandaag zijn de facto ‘multi-etnische’ koninkrijken, maar zij vormen

één wettelijke of constitutionele gemeenschap. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor het Koninkrijk België. En daarom was Europa op zijn slechtst altijd in gevaar wanneer het juridische kader van de natiestaat moest worden opgebouwd voor maar één enkele etnische natie (dat kwam neer op etnische zuivering). Willen we de geschiedenis herhalen door een min of meer homogene

natiestaat te verlangen (zoals in Hongarije), of willen we het bouwwerk neerzetten van ‘new Britishness’, zoals al valt waar te nemen?

Onlangs zijn de verzamelde geschriften van Marcel Mauss, een Franse socioloog uit de vorige eeuw, opnieuw geredigeerd en gepubliceerd onder de titel *La nation, ou le sens du social*.² Volgens Mauss betekent het begrip ‘natie’ in feite niets anders dan ‘geïstitutionaliseerde solidariteit’. Mensen die ervaren dat zij in een onontwarbare

Het VK en het Spanje van vandaag zijn de facto ‘multi-etnische’ koninkrijken

Bron: iStock

sociaal-economische kluwen zitten, besluiten een natie te vormen. Helpt deze definitie niet om te begrijpen wat er aan de hand is in de brexitdiscussie? Die weerspiegelt immers een wanhopige poging om dit weefsel te ontrafelen, zij het met hoge kosten voor allen, Britten én Europeanen. Zouden we niet diepgaand met elkaar in debat moeten gaan over wat Mauss' definitie van de natie – geïnstitutionaliseerde en niet willekeurige solidariteit – zou kunnen betekenen voor het Europa van morgen? In plaats van, zoals nu, de regressie naar identitaire discoursen over heel Europa op hun beloop te laten en toevlucht te zoeken in etniciteiten en te doen alsof 'the flag will do it'?

Geïnstitutionaliseerde solidariteit zou kunnen betekenen dat wij het volgende Europese project moeten bouwen op het beginsel van politieke gelijkheid van alle Europese burgers, aangezien burgers niet met elkaar concurreren. Zij moeten gelijk zijn in stemrecht, belasting betalen en de toegang tot sociale zekerheid, onafhankelijk van herkomst en etniciteit. Als die gelijkheid er was, zou de nationale staat allang geen probleem meer zijn in Europa!

Unie van Burgers

Het Verdrag van Maastricht beloofde een 'Unie van Staten' en een 'Unie van Burgers'. Alleen de eerste werd werkelijkheid. Om dit concreet te maken: als de tweede wettelijk gerealiseerd was, zouden Britse burgers die nu het slachtoffer zijn van de brexit in theorie gewoon Europese burgers blijven, ondanks het feit dat het Verenigd Koninkrijk als staat de EU verlaat. Niets heeft ons ruwer laten zien dat het 'Europese burgerschap' een lege huls is. Duizenden Britse burgers die op het Europese vasteland wonen zullen door de brexit benadeeld worden, evenals de vele Europese burgers die leven en werken in het Verenigd Koninkrijk, en de Schotten die graag hun Europese burgerschap zouden willen behouden.

Als de EU de puinhoop van de brexit overleeft en als zij bereid zou zijn daarvan te leren, dan zou die les moeten zijn: ga opnieuw voor een Europese conventie die werkt aan een Europese Grondwet, die we in 2005 niet voor elkaar kregen. Maar laten we deze keer over deze Europese Grondwet stemmen als 500 miljoen burgers op het Europese continent samen. Dat proces voorbereiden zou de edelste en belangrijkste taak zijn van het Europees Parlement dat bij deze verkiezingen tevoorschijn is gekomen!

De brexit heeft ons ruw laten zien dat het Europese burgerschap een lege huls is

1 Vertaald door Theo Brinkel, redactielid van *Christen Democratische Verkenningen*.

2 Marcel Mauss, *La nation, ou le sens du social* (bezorgd door Jean Terrier en Marcel Fournier). Parijs: Presses Universitaires de France, 2018.

‘Klemmende regels komen niet enkel uit de EU’

door Jan Prij De auteur is redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

Niet wantrouwen, maar vertrouwen moet het uitgangspunt zijn bij de totstandkoming van regelgeving, zowel op Europees als op nationaal en regionaal niveau, stelt Fenna Pols, die gemeenten, provincies en waterschappen over Europese regelgeving informeert en adviseert. ‘We moeten af van een wereld waarin we alles willen controleren.’

Fenna Pols
Foto: Mark Prins

Fenna Pols is bestuurskundige en directeur-bestuurder van Europa decentraal, een kenniscentrum dat gemeenten, provincies en waterschappen adviseert en informeert over de toepassing van Europees recht en beleid. Ook is zij lid van de klankbordgroep van het REFIT-platform,¹ een platform onder leiding van vicevoorzitter van de Europese Commissie Frans Timmermans voor betere regelgeving. Zij kent de regels uit Brussel en de uitwerking daarvan in de praktijk van gemeenten en burgers, en als ervaringsdeskundige ziet ze nadrukkelijk de verschillende, zowel positieve als negatieve kanten van de regelfabriek Brussel.

Een van de klachten is dat de EU een bureaucratisch monster zou zijn. Wat vindt u daarvan?

‘Ik ken die klacht. Wat ik in mijn werk vooral zie zijn de onbedoelde neveneffecten van regelgeving. Het REFIT-platform brengt die onbedoelde effecten van regels in kaart op grond van ervaringen met de toepassing ervan. De Europese Commissie staat hiervoor open om zo tot nieuwe kennis en betere regelgeving te komen. Zo’n terugkoppelingsmechanisme is essentieel.’

‘Zonder dat is de kritiek van burgers op de bureaucratie helaas terecht. Er zijn regels die met elkaar botsen,

waardoor regelaars en burgers verstrikt raken in een onontwarbare kluwen van voorschriften. Regelgeving zou een kader moeten bieden voor mensen om goed te kunnen werken. Ze moet vóór mensen werken in plaats van tégen hen. Maar wat zie je in de praktijk? We worden geregeerd door angst voor incidenten of fouten. We willen in het systeem alles tot in de puntjes geregeld zien en gaan ons houvast louter en alleen aan die regels ontleen. Als er toch een incident is zeggen we: “Hoe heeft dit kunnen gebeuren?” en wordt er geroepen om meer controle en nog meer regels. Maar uiteindelijk raken we met zijn allen verstrikt in een overdaad aan regels.’

Kunt u voorbeelden noemen uit de lokale en de regionale praktijk?

‘Neem het project Energy Store, een innovatief idee van een aantal partners (gemeenten, provincies, mkb-bedrijven en een wetenschappelijk instituut) in de grensregio’s van België en Nederland om windenergie ondergronds op te slaan. Het projectteam vraagt Europese subsidie aan maar krijgt dan te maken met verschillende en botsende regels vanuit verschillende directoraten-generaal: de DG Regio (voor de subsidie), de DG Concurrentie (die meekijkt vanuit de mededingingsoptiek) en de DG Growth (voor de Europese aanbestedingsregels). Vanwege deze drie conflicterende hiërarchieën loopt het project vast. Als er dan ook nog sprake is van nationale wetgeving, wordt het helemaal complex en in de praktijk onwerkbaar. Ik heb dit onderwerp op de agenda van het REFIT-platform gezet als *interconnection*, oftewel samenloop tussen verschillende sets van regelgeving.’

‘Recent hebben ook de problemen van minister Hugo de Jonge met grensoverschrijdende aanbesteding bij de jeugdzorg aandacht gekregen. Vanuit een Europese optiek moeten buitenlandse

zorgaanbieders in de gelegenheid worden gesteld om mee te doen aan de aanbesteding van lokale zorgtaken. Dit brengt echter een bureaucratische rompslomp met zich mee waarvan het zeer de vraag is of deze wel gerechtvaardigd is, omdat in de praktijk deze buitenlandse interesse vaak ontbreekt. Ook dit voorbeeld is in het REFIT-platform aan de orde geweest.’

U wilt naar een zwartboek dat beschrijft waar het niet goed gaat?

‘Niet een zwartboek, eerder een witboek. Kijken naar wat wel kan en mogelijk is. Regelgeving moet kaders geven en geen kluwen worden waarin je verstrikt raakt. We moeten af van een wereld waarin we alles willen controleren. Dat versterkt angst en wantrouwen bij mensen. Het gaat mij erom dat we juist met elkaar benoemen hoe het

wél kan, door terug te gaan naar de bedoeling achter de regel. Niet vanuit angst, maar vanuit vertrouwen. En dat vergt verder kijken dan je eigen neus lang is, over grenzen, regio’s en departementen heen.’

‘Het mooie van dit soort projecten is dat mensen het ontzettend leuk vinden eraan te werken; het genereert energie. Dat hebben we zelf meegemaakt toen we bij de start van de *Better Regulation*-agenda onder Nederlands voorzitterschap van de EU een aantal pioniersprojecten samenbrachten in het rapport *Bridge!*² “Hier hebben we wat aan!”, riep iedereen in koor. Dat is geweldig! Eigenlijk breng je daarmee Europa ook heel dicht bij de burger, en andersom.’

Het valt me op dat u kritiek op regelgeving veel breder trekt dan alleen het Europese niveau. Waarom?

‘Dat klopt inderdaad. Regelgeving moet voor je werken. Dat is mijn motto. Dat geldt overal en is dus ook iets waar we allemaal

Regelgeving moet een kader zijn en geen kluwen

verantwoordelijkheid voor dragen. Dus als iets niet werkt moet je zeggen waar het niet werkt, en niet alleen maar: “Ik ben tegen.” Daarbij komt: het beeld van *Europa* als beklemmende regelfabriek is wat eenzijdig. Er komen heel veel regels uit de Europese Unie, maar minstens zo veel regels worden door nationale of decentrale overheden en vanuit de maatschappelijke organisaties zelf opgesteld. En inderdaad: inzake grensoverschrijdende problemen komen er heel veel regels uit Brussel, zoals op het terrein van milieu, inzake de water- en luchtkwaliteit. Neem schoon water: dat willen we allemaal, maar zonder regulering was Nederland eenvoudigweg vanwege zijn ligging de afvoerput van Europa geworden. Of kijk naar nuttige regels op het terrein van samenwerking tussen politie en justitie. We willen natuurlijk niet dat als een tbs'er ontsnapt en de grens oversteekt, iedereen zijn handen in de lucht steekt en niets meer doet.’

‘In de praktijk blijkt echter dat verschillen in nationale regels goede samenwerking in de weg kunnen staan, vooral in grensgebieden. Een zekere harmonisatie kan dan helpen, juist om wildgroei aan regelgeving te voorkomen. Zo heeft een waterschap het idee om met nieuwe technologie struviet³ te winnen uit stedelijk afvalwater, om het te kunnen hergebruiken als meststof. Europa wil de circulaire economie bevorderen, en dat betekent dat afvalstoffen onder bepaalde voorwaarden kunnen worden hergebruikt als grondstof. Struviet staat echter nog niet op de Europese Kaderrichtlijn afvalstoffen, en in veel lidstaten staat struviet op de lijst van verboden stoffen, waardoor een milieuvriendelijke verwerking ervan niet mogelijk is. Hier loopt het niet goed, juist vanwege gebrek aan harmonisatie van regelgeving op Europees

niveau. Het is daarom belangrijk om je op alle niveaus – Europees, nationaal, regionaal én lokaal – bewust te zijn van mogelijke samenloop tussen verschillende sets van regelgeving.’

1 REFIT staat voor ‘regulatory fitness and performance’; het REFIT-programma streeft naar gezonde en resultaatgerichte regelgeving.

2 Europa decentraal, *Bridge! Betere EU-regelgeving voor lokale en regionale overheden*. Den Haag: Europa decentraal, 2016.

3 Struviet is een mineraal met de samenstelling $Mg(NH_4)PO_4 \cdot 6(H_2O)$ (magnesiumammoniumfosfaat).

Bron: iStock

In dit *Intermezzo* laten we via een passage uit *Grand Hotel Europa* van Ilja Leonard Pfeijffer zien hoe Europa oplicht en betekenis krijgt in het leven van burgers. Hierin is de auteur zelf als personage aan het woord.

Het oude Europa

‘Als halve Italiaan en ingezetene van Venetië ben ik daarbij gevoelig voor de gevolgen van toerisme vanuit het perspectief van de ontvangende partij. Hoewel toerisme een verdienmodel is, of in ieder geval geacht wordt dat te zijn, en er voor veel toeristische bestemmingen ook geen alternatieve verdienmodellen voorhanden zijn, levert het ongemak op, richt het schade aan en is het voor de lokale bevolking een buitengewoon problematisch fenomeen. Daar kunnen jullie in Amsterdam inmiddels over meepraten. Een stad die zich uitlevert aan toerisme, verkoopt haar ziel. Terwijl toeristen bovenal op zoek zijn naar een authentieke ervaring, veroorzaakt hun aanwezigheid een teloorgang van de authenticiteit die ze begeren. Of die authenticiteit wordt op een weinig authentieke wijze speciaal voor hen gecreëerd.

Toerisme vernietigt datgene waardoor het wordt aangetrokken. Dat vind ik in al zijn tragiek een uiterst fascinerend verschijnsel.

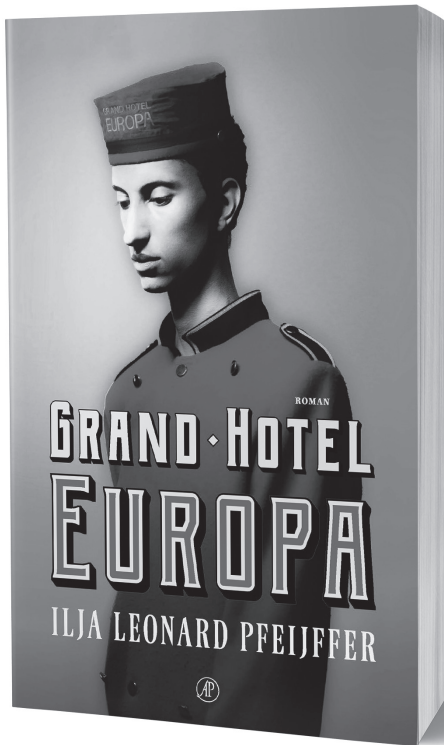
Toerisme is van alle tijden, maar het massatoerisme is een recent fenomeen, dat een onderscheidend kenmerk is van onze tijd. Mijn ouders waren achttien toen ze voor het

eerst in het buitenland kwamen op een fietstocht naar het drielandpunt. Op hun tweeëntwintigste zagen ze Parijs voor het eerst. Je kunt er bijna jaloers op zijn hoe groot de wereld toen nog was. En dat is om precies te zijn één generatie geleden. De lowbudgetvluchten hebben de wereld veranderd. Alle bestemmingen ter wereld zijn even dichtbij, namelijk één vlucht ver, en bereikbaar voor het plebs. [...]

Toerisme is misschien het zichtbaarste gevolg van de globalisering. Niemand wordt nog beschermd door afstand. Terwijl de binnenlanden van de duistere continenten ten prooi vallen aan het neokolonialisme van onze met rugzak en camera uitgeruste nieuwsgierigheid, wordt ons oude Europa overspoeld door bezoekers uit de nieuwe wereldmachten in Azië en Amerika. Vooral dat laatste interesseert mij, omdat het ons met onze neus op de veranderende verhoudingen in de wereld drukt en dwingt na te denken over onze Europese identiteit.

Wat Europa de wereld te bieden heeft, is zijn verleden. Terwijl het oude continent op alle fronten aan invloed inboet op het wereldtoneel, hebben we misschien ook weinig andere keuzen dan ons verleden te verkopen. De landen die ooit de bakermat waren van de Europese beschaving, Griekenland en Italië, teren inmiddels zo goed als volledig op de exploitatie van hun vroegere belang. Zonder toerisme zouden ze

Wat Europa de wereld te bieden heeft, is zijn verleden

Ilja Leonard Pfeijffer

Grand Hotel Europa.

Amsterdam: De Arbeiderspers, 2018

vervallen tot derdewereldlanden. De vraag dringt zich op of dat de bestemming is van Europa als geheel.

Toerisme vormt een ongemakkelijk contrast met de andere vorm van migratie die het gevolg is van de globalisering en die we zonder reserve als problematisch beschouwen. Terwijl we onze grenzen zo gastvrij mogelijk openen voor buitenlanders die komen om hun geld uit te geven, willen we ze sluiten voor buitenlanders die komen om geld te verdienen. De beide vormen van migratie interfereren ook met elkaar op een onsmakelijke manier. Toeristen aan de Middellandse Zee zwemmen in een massagraf. De voornaamste reden vanuit Grieks perspectief waarom de vluchtelingen crisis van 2015 zo urgent was en zo snel mogelijk moest worden opgelost, was dat de aanwezigheid van vluchtelingen op het strand de toeristen verjoeg.

Om af te sluiten met een persoonlijke obsessie wil ik hier nog aan toevoegen dat toerisme raakt aan thema's die mij altijd fascineren en waarover al mijn boeken wel op een bepaalde manier gaan, en dan doel ik met name op de schimmige en immer vervagende scheidslijn tussen echt en nep, feit en fictie, realiteit en fantasie, werkelijkheid en verzinsels, omdat ondernemers die geld willen verdienen aan toeristen inspelen op hun verwachtingen en vooroordelen en doelbewust de illusie van authenticiteit creëren waarnaar zij op zoek zijn. Het verschijnsel toerisme is de ultieme problematisering van het op zich al steeds problematischer wordende concept van authenticiteit.'

‘Europa moet zich druk maken om de nieuwe generatie’

door **Boi Postma** De auteur is student Europese studies aan de Universiteit van Amsterdam en stagiair bij de redactie van *Bestuursforum* en *CDA.nl*.

De EU als eengemaakte markt en machtsblok is een groot succes, maar er schort ook nog veel aan, stelt CDA-Tweede Kamerlid Pieter Omtzigt, die zich zorgen maakt over de nieuwe generatie en de demografische ontwikkeling van Europa. ‘Een samenleving is niet een optelsom van individuen en economische cijfers, maar een levend geheel van relaties tussen mensen.’

Waaruit bestaat Europa's economische macht momenteel?

‘Het grootste en succesvolste Europese project is toch wel de eengemaakte markt. Die binnenmarkt, met een heel sterke commissaris voor Mededinging, maakt dat Europa op het handelstoneel wereldwijd gezien wordt als één machtsblok. Een van de grote onderschattingen van de brexiteers is dan ook dat het Verenigd Koninkrijk zonder de EU net zo makkelijk goede handelsakkoorden zou kunnen sluiten. Dat is niet zo. Dit is echt een van de weinige terreinen waar de EU effectief macht uitoefent.’

De brexit en de huidige eurosceptische stromingen in de EU gaan daar niets aan veranderen?

‘Nee. Je moet niet denken dat Hongarije eurosceptisch is en uit de Unie wil. Het is geen Verenigd Koninkrijk. In Hongarije steunt tachtig procent het EU-lidmaatschap, al is de regering van dat land zeer sceptisch tegenover een aantal dingen die de EU doet. Ditzelfde geldt voor Polen. Die landen beseffen heel goed wat de meerwaarde van het gezamenlijke beleid is.’

‘Kritiek op bepaalde Europese besluiten wordt vaak verward met de wens om uit de EU te stappen, maar als je tegen een besluit van de Nederlandse regering bent, ben je toch niet automatisch ook tegen Nederland?’

Pieter Omtzigt Foto: CDA Tweede Kamerfractie

Unie onder felle kritiek

Toch is de kritiek fel en merk je een verminderd enthousiasme voor het Europese integratieproject. Waar komt dat vandaan?

‘De Europese Unie heeft last van de groeiende kloof tussen noord en zuid en tussen oost en west. Er zijn lidstaten die kampen met corruptieproblemen. Door de eengemaakte markt, het btw-stelsel, Schengen en de erkenning van financiële toezichthouders in andere lidstaten lopen zulke problemen direct over van het ene land naar de overige landen.

Wanneer er bijvoorbeeld gevallen zijn van verkoop van paspoorten en visa door staten aan kwaadwillende personen, hebben door Schengen (vrij reizen) alle landen daar last van. En bij nieuwe overeenkomsten over het belastingstelsel is dat stelsel zo sterk als de zwakste schakel, zoals te zien is bij de btw-carrouselfraude. Verder heeft de EU te makkelijk kandidaat-lidstaten toegelaten zonder dat zij voldeden aan de eisen en voorwaarden. Wij stemden als CDA tegen de komst van Griekenland in de eurozone, tegen de toetreding van Roemenië en Bulgarije tot de EU, en tegen Albanië als kandidaat-lidstaat. Deze

landen voldeden namelijk gewoon niet aan de voorwaarden – en aan die voorwaarden moet je je houden in de EU.’

Wopke Hoekstra had het in zijn rede voor de Humboldt-Universität zu Berlin ook over het belang van ‘een unie van rechten én plichten’.¹ U benadrukt dat belang dus?

‘Ik vond het belangrijk dat Hoekstra een lans brak voor de naleving van afspraken. Dat is waar het in de Europese Unie is misgegaan. We hebben heel mooie afspraken, zoals het Stabiliteits- en Groeipact, maar als men – zie Frankrijk, Italië en Griekenland – zich er niet aan houdt, krijgen we uiteraard problemen. Ook als de afspraken een tikkeltje imperfect zijn, en dat zijn ze af en toe, is het essentieel om vertrouwen te werven, zodat alle landen zich er wel aan houden. Het is dan ook zaak om naleving goed te controleren en tegelijkertijd kritisch te zijn als dit niet goed gaat, net zoals dat moet gebeuren op andere Europese besluiten en wetsvoorstellen. En zulke inhoudelijke kritiek moet serieus genomen worden.’

Wordt EU-kritiek niet op waarde geschat?

‘Kritiek op bepaalde besluiten van de Europese Unie wordt in het debat vaak geframed als eurosceptis. Dit zie je bij Hongarije en Polen, die in de anti-Europese hoek worden gezet vanwege hun kritiek op het migratiebeleid. En als ik het niet eens ben met een pensioenvoorstel vanuit de EU, ben ik ineens anti-EU. Nou, dacht het niet! Ik ben juist in Europa bezig om alles op de inhoud te beoordelen. Eigenlijk doen sommige pro-Europese politici die maar doordrammen en enthousiasme eisen voor alle Franse of Duitse voorstellen, meer aan ondermijning van de EU dan de eurokritische partijen.’

Hoe kijkt u zelf naar die geuite kritiek op het migratiebeleid?

‘Sinds de Tweede Wereldoorlog heeft Europa een heftige vorm van demografische ontwikkeling gekend. De totalitaire regimes van de jaren veertig hadden een heel heftig pro-geboortebestand, net zoals Roemenië onder Ceaușescu in de jaren zeventig. Dit verleden maakte discussie en beleid over bevolkingsgroei erg moeilijk in de EU-landen. Alleen Frankrijk behield nog een middenpositie. In Italië bijvoorbeeld is het aantal geboortes sinds de jaren zestig tot nu gehalveerd. De bevolking loopt hard terug. Veel mensen in Europa deden alsof gemeenschappen uitwisselbaar zijn; de gaten zouden zijn aan te vullen met migratie. “Migranten lossen de problemen op”, is dan het uitgangspunt. Maar dat is een fata morgana. Succesvol migratiebeleid gebeurt vaak met strenge selectie aan de poort, zoals in Canada

en Australië, waar wordt gekeken of migranten passen in hun samenleving. Om dat te kunnen doen, moet je eerst een idee hebben van hoe je eigen samenleving eruitziet. Een samenleving is niet een optelsom van individuen en economische cijfers, maar een levend geheel van relaties tussen

mensen. Dit werd een aantal Nederlandse politici pas duidelijk toen men in het dorpje Oranje tien keer zo veel asielzoekers onderbracht dan dat het inwoners had. Van integratie is dan sowieso geen sprake, hooguit van omgekeerde integratie, want de Nederlanders vormen de minderheid. Wie moet dan eigenlijk bij wie integreren?’

‘Buma stelde terecht vragen omtrent het huidige vluchtelingenrecht, waaronder de vraag of echt elke vluchteling asiel kan aanvragen en krijgen. In Noord-Korea, Irak, Syrië (tijdelijk) en in nog wel tien andere landen gaat het zodanig slecht dat mensen daarvandaan zich hier allemaal kunnen melden voor asielaanvraag. Maar op het moment dat zij allemaal hier komen, kunnen

Sommige pro-Europese politici doen meer aan ondermijning van de EU dan de eurokritische partijen

ze eigenlijk helemaal niet opgevangen worden, vanwege gebrek aan capaciteit. De EU vindt het heel lastig om uit die klem te komen. Buma pleitte daarom ook voor aanpassing van het vluchtelingenverdrag.’

Wat is een alternatief?

‘Opvang in de regio. Als je vlucht voor oorlog moet je veilig zijn, maar dat betekent niet dat je gelijk een ander continent op moet. In de Eerste Wereldoorlog was Nederland bijvoorbeeld in staat om grote groepen Belgen op te vangen. Als het aan de grens gebeurt kun je veel meer, is het draagvlak groter en keren veel mensen aan het eind van een conflict terug. Dit is niet zo wanneer de opvang plaatsvindt aan de andere kant van de wereld. Belangrijk hierin is dus dat Europa zijn buitengrenzen beschermt. Zonder harde buitengrenzen kun je geen vrije binnengrenzen hebben.’

Rijnlands model

Welke boodschap heeft u voor de christendemocratie in Europa, en welke rol ziet u daarin weggelegd voor het Rijnlands model?

‘Het Rijnlands model gaat uit van een zeker corporatisme, wat een bepaalde bescherming van de factor arbeid meebrengt. In tegenstelling tot in de cultuur van *hire and fire* in de Angelsaksische wereld, heeft voor ons christendemocraten arbeid intrinsiek veel waarde. Een arbeider investeert in het leren van een bepaald vak, oftewel in een directe werkgever-werknemerrelatie, terwijl een investeerder van het ene op het andere moment aandelen van een ander bedrijf kan kopen. In Europa is echter momenteel de factor kapitaal machtiger geworden dan de factor arbeid. De verdeling van opbrengsten valt uit in het voordeel

van de kapitaalbezitters, de investeerders. Dit is niet allemaal vanuit een bedoeling gebeurd. Toen men de beslissing nam dat je vrijelijk ergens anders kon gaan werken, is bijvoorbeeld hevig onderschat hoe groot de arbeidsmigratie zou zijn vanuit de landen met lagere lonen in de Unie. Zo zie je op dit moment in Nederland tijdens economische voorspoed dat de cao-lonen zelfs achterblijven bij de inflatie, waardoor dus de werkelijke koopkracht afneemt. Het is belangrijk dat we, juist vanwege de enorme intrinsieke waarde van arbeid, kijken naar een goede bescherming ervan.’

‘Verder maak ik me in Europees verband grote zorgen over de nieuwe generatie. In Nederland zien we dat hbo- en universitair geschoolden hoge studieschulden hebben, en dat mbo’ers vaker zzp’ers zijn met tijdelijke contracten. In heel Europa is over het algemeen het beurzenstelsel afgeschaft, wat oplopende schulden betekent. Vaste contracten (en een hypotheek) zijn

schaarser. En mede dankzij het opkoopbeleid van de Europese Centrale Bank hebben we extreem goedkope hypotheekleningen die de huizenprijzen opjagen.

Daardoor is er sprake van een totaal overspannen huizenmarkt in grote delen van Europa. Gevolg is dat jonge gezinnen de eerste stap op de woningmarkt bijna niet meer kunnen zetten. Ook wordt het jongvolwassenen ontzettend moeilijk gemaakt om de overgang van scholier naar gezin met kinderen fatsoenlijk te maken. In Zuid-Europese landen uitte zich dit al in massale jeugdwerkloosheid en zeer onzekere arbeidscontracten. Europa moet zich druk maken om de kansen voor de nieuwe generatie. Een vitale samenleving geeft om de kansen die jongeren hebben, en stelt die voorop.’

1 Wopke Hoekstra, ‘Ein neues und besseres Europa. Für eine widerstandsfähige und wohlhabende Union der Gegenseitigkeit’, Humboldt-Rede zu Europa, uitgesproken in Berlijn op 7 mei 2019.

Menselijke waardigheid niet gediend met Orbán's politiek

Het debat over de rechtsstaat in Europa bevat verschillende valkuilen: veelal wordt de rechtsstaat benaderd als juridisch-technische kwestie, als een uiting van culturele eigenheid of als antithese van de democratie. Een christendemocratische visie op de rechtsstaat gaat aan deze valkuilen voorbij en baseert zich op de begrippen 'menselijke waardigheid' en 'burgerschap'. Daarbij erkent zij dat politieke gemeenschappen geen homogeen, maar een heterogeen karakter hebben.

door Jacob van de Beeten De auteur is afgestudeerd jurist en vanaf september 2019 als promovendus verbonden aan de London School of Economics.

De afgelopen jaren is binnen academische en Europese kringen veel gesproken en geschreven over de rechtsstatelijke crisis in de Europese Unie (EU). Hierbij valt vooral de manier op waarop over de rechtsstaat gesproken wordt. Vaak verwordt de rechtsstaat namelijk tot onderdeel van een debat over ingewikkelde juridische aspecten óf een 'cultuurstrijd'. Zo blijft de essentie uit beeld.

Dit geldt ook het debat over de vraag hoe de Europese Volkspartij (EVP) moet omgaan met de Hongaarse regeringspartij Fidesz als een van haar leden. Het heeft lang geduurd voordat er vanuit de EVP een reactie kwam op de systematische ondermijning van de Hongaarse rechtsstaat door Orbán. Ongetwijfeld had dit te maken met de bestaande machtsverhoudingen in de Europese Raad en het Europees Parlement. Het is dan ook begrijpelijk dat Judith Sargentini de recente schorsing van Fidesz door het EVP-bestuur omschreef als 'te elfder ure' en 'halfslachtig'.¹

Tegelijkertijd laat deze trage reactie zien dat er veel verwarring is over de vraag wat de rechtsstaat eigenlijk is, en welke betekenis aan deze fundamentele waarde van de EU toekomt. De Duitse politiek denker Dolf Sternberger (1907-1989) hanteerde het volgende adagium: 'Begriffe sind immer auch Eingriffe.' In de geest van dit adagium zal ik in deze bijdrage betogen dat het van groot belang is om op nauwkeurige wijze over de rechtsstaat te spreken. Al doende zal ik eerst drie retorische valkuilen in het huidige debat over de rechtsstaat bespreken, om vervolgens mede aan de hand van Sternbergers gedachtegoed te schetsen hoe deze valkuilen vermeden kunnen worden.

Drie valkuilen

Het debat over de rechtsstaat is in belangrijke mate vertroebeld door de manier waarop de rechtsstaat wordt geframed. In het huidige debat springen drie dominante frames in het oog:

1. *De rechtsstaat als juridisch-technische kwestie*

Vaak wordt er in ingewikkelde juridisch-technische bewoordingen over de rechtsstaat gesproken. In haar recente mededeling over rechtsstatelijke ontwikkelingen in de EU spreekt de Commissie bijvoorbeeld over het gebruik van een ‘Rule of Law toolbox’, en over ‘other mechanisms and frameworks’ met ‘building [...] a common Rule of Law culture’ als doel.² De Commissie spreekt over het geraamte van de rechtsstaat dat door middel van verschillende gereedschappen en mechanismes geconstrueerd wordt, als ware het een huis. In deze metafoor ligt de impliciete aanname besloten dat de rechtsstaat vooral een technische kwestie is die tot het domein van beleids-makers, experts en rechtsgeleerden behoort.

Het is logisch dat de Commissie de rechtsstaat vanuit dit perspectief benadert, want zij bedrijft vooral regelpolitiek:³ de Commissie ontleent haar legitimiteit aan haar technocratische expertise en heeft er dus belang bij om het juridisch-technische karakter van deze problematiek te benadrukken. Zo speelt zij leiders als Orbán echter wel in de kaart: het debat over de rechtsstaat verzandt in oeverloze discussies over onbeduidende technische aspecten van de ‘rechtsstatelijke hervormingen’, terwijl de systematische consequenties uit beeld verdwijnen. De niet-jurist ziet ondertussen door de bomen het bos niet meer. De rechtsstaat is echter meer dan een juridisch-technische kwestie. Zoals Jos Wienen terecht stelde: ‘[B]edreigingen van de rechtsstaat [...] kun je niet op hun beloop laten vanwege het feit dat het om gecompliceerde vraagstukken gaat.’⁴

De rechtsstaat is meer dan een juridisch-technische kwestie

2. *De rechtsstaat als cultureel fenomeen*

In de aanloop naar de Europese verkiezingen is het debat over de Europese waarden in belangrijke mate gepresenteerd als een cultuuroorlog tussen liberalen enerzijds en nationalistenvan de andere zijde, oftewel tussen Emmanuel Macron en Viktor Orbán.⁵ Beide kampen hebben deze tegenstelling sterk aangezet, omdat zij hoopten hier electoraal vruchten van te plukken. Macron verlegde in eigen land de aandacht van de gele hesjes naar zijn rol als redder van het Europese integratieproject. Orbán presenteerde zich tegenover het Hongaarse electoraat als de beschermer van de christelijke waarden en het Europese avondland. In Nederland probeerden Rutte en Baudet eenzelfde tegenstelling te creëren – overigens zonder veel resultaat.

Deze beeldvorming is problematisch. Impliciet suggereert zij namelijk een tegenstelling tussen het ‘verlichte’ West-Europa en het ‘nationalistische’ Oost-Europa. Zo stelde Sybrand Buma in april 2018 met betrekking tot Orbán's rechtsstatelijke hervormingen: ‘Oost-Europa heeft een andere manier van kijken dan wij. Als wij een opvatting hebben, staat daar een opvatting tegenover.’⁶ Toen de Poolse vicepresident werd aangesproken op de hervormingen van de rechtsstaat, stelde hij: ‘We delen de

Europese waarden, [...] maar verschillen in de interpretatie daarvan.⁷ Natuurlijk is het belangrijk om culturele verschillen te erkennen, maar een dergelijk relativistische insteek maakt ieder debat over de rechtsstaat onmogelijk.

3. De rechtsstaat als antithese van de democratie

Een derde valkuil is het framen van rechtsstaat en democratie als tegenstellingen. Orbán draagt deze gedachte stevast uit in zijn streven naar een 'illiberale democratie'. Deze aanduiding impliceert dat een staat niet rechtsstatelijk, maar toch democratisch kan zijn – oftewel, dat Orbán legitieme politiek bedrijft. Zo plaatst hij onafhankelijke instituties als de rechterlijke macht tegenover de volkswil, de elite tegenover de gewone man, en minderheden tegenover de meerderheid. Volgens Orbán bepaalt de meerderheid dus wat de rechtsstaat is, want hij dicht aan deze meerderheid meer gezag toe dan aan de statelijke instituties. Dit terwijl democratische besluitvorming juist door de minderheid gelegitimeerd wordt – en daarom dienen haar rechten gewaarborgd te worden. Anders geformuleerd: 'het volk' gaat niet aan de statelijke instituties vooraf, maar bestaat juist bij de gratie van instituties.⁸

Met name in het Engels heeft deze valse tegenstelling nog een extra dimensie, omdat 'democratische rechtsstaat' als 'liberal democracy' wordt vertaald. Orbán's streven naar een illiberale democratie wordt daarom vaak – ten onrechte! – niet als

een aanval op de rechtsstaat gezien, maar als een aanval op en als een afwijzing van (neo)liberale en progressieve waarden. Deze verwarring ontstaat, zoals Luuk van Middelaar terecht opmerkt,

Natuurlijk is kritiek op het liberalisme als cultureel fenomeen legitiem

omdat *formele* kritiek op het uithollen van de Hongaarse rechtsstaat en *inhoudelijke* kritiek op Orbán's beleid, bijvoorbeeld ten aanzien van vluchtelingen en de islam, vaak door elkaar lopen.⁹

In debatten over Europese waarden verdedigt Orbán zijn migratiebeleid, de Hongaarse tradities en het belang van de christelijke religie; de rechtsstaat blijft buiten zicht. Enerzijds zijn liberalen hier zelf medeverantwoordelijk voor: zoals ik in het voorgaande liet zien, gebruiken ook zij voornamelijk cultuur-ideologische argumenten. Anderzijds vergoelijken conservatieve commentatoren de ontmanteling van de rechtsstaat, omdat zij op inhoudelijke gronden instemmen met het beleid van Orbán. Beide kanten slaan de plank mis. Door mee te gaan in deze tegenstelling verworpen onderscheidingen tot scheidingen, kritiek tot strijd, en medeburgers tot tegenstanders of zelfs vijanden.

Natuurlijk is kritiek op het liberalisme als *cultureel* fenomeen, dus kritiek op het denken in termen van autonomie en individuele rechten, legitiem en vanuit een christendemocratisch perspectief ook wenselijk en zelfs noodzakelijk. Deze kritiek kan echter nooit de afbraak van *politieke* vrijheden en statelijke instituties rechtvaardigen,¹⁰ zeker niet vanuit een christendemocratisch perspectief.

Een visie op de rechtsstaat vanuit burgerschap

Een christendemocratische visie op de rechtsstaat – en daarmee een repliek op de ontwikkelingen in verschillende Europese lidstaten, met name natuurlijk in het Hongarije van Orbán – moet de voornoemde valkuilen weten te vermijden. Zij kan de rechtsstaat niet als louter juridisch of cultureel fenomeen, noch als een inperking van de abstracte ‘volkswil’ beschouwen, en erkent ook dat ‘rechtsstaat’ niet gelijkstaat aan de stem van de meerderheid. Ik kan hier slechts een eerste aanzet doen tot het formuleren van een andere visie op de rechtsstaat, maar deze berust in ieder geval op twee concepten: *menselijke waardigheid* en de daaruit voortvloeiende notie van *burgerschap*.

Menselijke waardigheid houdt in dat de waardigheid van de menselijke persoon en de erkenning van diens vrijheidsrechten universeel gegeven zijn en ook binnen nationale gemeenschappen erkend moeten worden. De rechtsstaat draagt in belangrijke mate bij aan het beschermen van de menselijke waardigheid, want hij zorgt ervoor dat eenieder gelijk behandeld wordt door consequent dezelfde spelregels toe te passen. Met andere woorden: de rechtsstaat geeft concrete uitdrukking van de manier waarop gelijkwaardige personen zich in een gemeenschap tot elkaar verhouden. Wie de nationale gemeenschap boven de persoonlijke waardigheid plaatst, doet daarmee dus automatisch afbreuk aan die waardigheid.

In een rechtsstaat komt deze waardigheid het best tot uitdrukking in het idee van burgerschap: het idee dat

alle personen in hun capaciteit als staatsburger politieke vrijheden genieten en daarmee gelijkwaardig zijn (‘one man, one vote’). De Duitse politiek denker Dolf Sternberger stelde

dat het bestaan van een gemeenschap van vrije en gelijke burgers het duidelijkst naar voren komt in de verhouding tussen meerderheid en minderheid, oftewel tussen regering en oppositie. In een rechtsstaat dienen beide partijen de gemeenschappelijke politieke en staatsrechtelijke spelregels te erkennen, om zo de vreedzame wisseling van de macht te bewerkstelligen. Hierin erkende hij de essentie van de rechtsstaat: ‘Mehrheit und Minderheit, Recht zu befehlen und Recht auf Opposition: das sind die beiden Pfeiler der Legitimität.’¹¹

Vanuit dit perspectief staat niet de formeel-juridische benadering van de rechtsstaat centraal, maar de manier waarop hij in de praktijk wordt verwezenlijkt (Sternberger sprak consequent over de ‘lebende Verfassung’). Voorts vermijdt deze benadering de reductie van de rechtsstaat tot een cultureel fenomeen: de verhouding tussen minderheid en meerderheid is iedere menselijke en burgerlijke gemeenschap eigen, onafhankelijk van de institutionele vorm waarin zij wordt gegoten (die institutionele aspecten zijn doorgaans juist wel cultureel bepaald). Tot slot voorkomt deze benadering ook dat democratie en rechtsstaat als tegenpolen worden geschetst: wie de burger centraal stelt, begrijpt ook dat zonder waarborging van diens politieke vrijheden van democratie überhaupt geen sprake kan zijn.

De manier waarop een politieke gemeenschap met minderheden omspringt is dus toonaangevend voor het rechtsstatelijke karakter van deze gemeenschap. Sternberger

Orbán miskent de universele geldigheid van de christelijke boodschap

stelde zelfs dat de erkenning en institutionalisering van politieke oppositie geldt als ‘eines der erstaunlichsten und reifsten Erzeugnisse politischer Kultur’.¹² Het wezenlijkste element van de parlementaire democratie ligt niet in de verwezenlijking van een uniforme volkswil, maar in de erkenning dat politieke oppositie rechtmatig is en dat ook de minderheid een legitieme aanspraak op de macht maakt. Met andere woorden, zij vooronderstelt pluraliteit in plaats van eenheid, en heterogeniteit in plaats van homogeniteit.

Orbán beroept zich nadrukkelijk op het homogene, christelijke, karakter van de Hongaarse natie. Daarmee miskent hij nadrukkelijk de universele geldigheid van de christelijke boodschap. Het bijzondere van het christendom is nu juist dat het inherent niet gebruikt kan worden als identificatie voor een volk, stam of politieke gemeenschap tegenover andere volkeren, stammen of gemeenschappen. Wederom dienen het culturele en het politieke hier onderscheiden te worden: ‘Geef wat van de keizer is aan de keizer, en geef aan God wat God toebehoort.’

Zo bezien is voor de EVP Orbáns kritiek op het liberalisme niet het probleem, maar het ontbreken van een christendemocratische mens- en staatsvisie. In zo’n visie is een democratische rechtsstaat waarborg voor vrijheid en pluraliteit, en is hij niet gericht op (christelijke) homogeniteit en de vereenzelviging van statelijke instituties met de wil van een tijdelijke meerderheid.

Dit stelt ons echter wel voor de vraag hoe in de Europese politieke arena moet worden omgesprongen met nationale leiders die in eigen huis deze pluraliteit niet erkennen, de oppositie ondermijnen, de rechten van minderheden schenden, en hun eigen macht van een permanent karakter proberen te voorzien. Ook daar heeft Sternberger een antwoord op: ‘Keine Freiheit den Feinden der Freiheit!’

-
- 1 Wim Bossema, ‘Europarlementariër Sargentini: “Europese middenpartijen hebben extreem-rechts salonfähig gemaakt”’, *de Volkskrant*, 20 mei 2019.
 - 2 Europese Commissie, *Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council: Further strengthening the Rule of Law within the Union. State of play and possible next steps* (COM(2019) 163), 3 april 2019.
 - 3 Zie voor de term ‘regelpolitiek’: Luuk van Middelaar, *De nieuwe politiek van Europa*. Groningen: Historische Uitgeverij, 2017.
 - 4 Jan Prij, ‘Jos Wienen: “Perspectief op meedoen betekent ook de vrijblijvendheid voorbij”’, in: Rob van de Beeten, Paul van Geest, Maarten Neuteboom en Jan Prij, *Hoop als politieke deugd* (CDV Winter 2016). Amsterdam: Boom, pp. 130-131, aldaar p. 131.
 - 5 De Britse socioloog Frank Furedi introduceert de term ‘cultuuroorlog’ in zijn boek *Populism and the European culture wars* (Londen: Routledge, 2018). Overigens schaart hij zich nadrukkelijk in het kamp van de nationalisten.
 - 6 Deze uitspraak is geciteerd in: Wilmer Heck, ‘Christen-democraten worstelen met Orbán’, *NRC*, 11 april 2018.
 - 7 Jenne Jan Holtland, “‘Brussel snapt niets van ons”” (interview met Konrad Szymanski), *de Volkskrant*, 21 juli 2017.
 - 8 Zie voor een filosofische onderbouwing van dit punt: Martin Loughlin, ‘The concept of constituent power’, *European Journal of Political Theory* 13 (2014), nr. 2, pp. 218-237.
 - 9 Dit punt keert in meerdere van zijn publicaties terug; zie bijvoorbeeld: Luuk van Middelaar, ‘Viktor Orbán, een gekozen autocraat’, *NRC*, 12 april 2018.
 - 10 Precies dit inzicht ontbreekt vaak in analyses die stellen dat de EU of liberale denkers Orbáns (cultuur) kritiek serieus moeten nemen; zie bijvoorbeeld: Hans-Martien ten Napel, ‘Viktor Orbán geeft Europese Volkspartij, en EU, huiswerk’, *De Hofvijver* 9 (2019), nr. 97 (27 mei).
 - 11 Dolf Sternberger, ‘Demokratie der Furcht oder Demokratie der Courage?’, *Die Wandlung* 4 (1949), nr. 1, p. 11. Sternberger citeert hier de Italiaanse denker Guglielmo Ferrero.
 - 12 Dolf Sternberger, ‘Opposition des Parlaments und parlamentarische Opposition’, in: Idem, *Herrschaft und Vereinbarung. Schriften III*. Frankfurt am Main: Insel, 1980, p. 339.
-

Boek & Cultuur

Meer over samenleving denken, minder overheid doen

door Frank van den Heuvel De auteur is oud-redacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

Het mantra van managementboeken was jarenlang: *Think local, act global*. Uit vele praktijkervaringen weet ik dat het precies omgekeerd moet zijn: *Act local, think global*. Dat lijkt handelen volgens het christendemocratische subsidiariteitsbeginsel, die prachtige leidraad. Of we nu spreken over draagvlak voor energie- of infrastructuurprojecten, onderwijs of Europa. Tjeenk Willink wil nu 'groter denken, kleiner doen'. Toch zijn er eveneens kanttekeningen bij dit boekje van rasregent Herman Tjeenk Willink.

Terugblik van een Haags fenomeen

Herman Tjeenk Willink schrijft nu zijn oproep 'Groter denken, kleiner doen'. Interessant, want hij begint wel bij het grotere. Hij schrijft deze 'oproep', dit pamflet, na veertig jaar trouwe dienst binnen de publieke sector, en dan ook nog bij de rijksoverheid. En daar wringt ook een en ander, want juist als je volgens het subsidiariteitsbeginsel redeneert en het nabije belangrijk vindt, begin je bij mensen, bij het maatschappelijke – ver van overheid en Den Haag.

Tjeenk Willink heeft alles gezien bij de rijksoverheid, als 'hulpje' en later regisseur van kabinetformaties, als regeringscommissaris, voorzitter van de Eerste Kamer en vicepresident van de Raad van State. Allemaal topfuncties, waar je alles ziet en meemaakt. Maar ook plekken waar je vaak ver van mensen, het private domein en kleine gemeenschappen af staat. Tjeenk Willink kijkt terug, vaak ook met nostalgie, naar voorbijgane tijden. Opvallend van deze informateur van het paarse kabinet is zijn lof voor de tijd van de verzuiling. Toen waren er verschillen in de samenleving, maar uiteindelijk leidde gedegen overleg tot samenwerking en oplossingen. Iedereen hoorde ergens bij en het land werd degelijk bestuurd. Hij vraagt zich af welke verbinding er nu nog is. Hij noemt ook de waarde van sociale arrangementen, waardoor knellende vraagstukken werden opgelost. Hij roemt de pluriformiteit, de diversiteit in de Nederlandse samenleving. Helaas heeft deze veelsoortigheid er ook voor gezorgd dat de ooit overzichtelijke verzuiling geleid heeft tot extreme verzuiling, vormen van identiteitspolitiek die eigenlijk

Herman Tjeenk Willink

Groter denken, kleiner doen.

Een oproep

Prometheus | 2018 | 118 pp. | € 15,00

| ISBN 9789044639773

versnippering geworden is. Iedere groep heeft zijn eigen partij(tje) en voorman (m/v): dieren, Turken, mensen boven de 50, bozen, anti-Brusselaars, enzovoort. Iedereen zijn eigen bubbel. Interessant is dat Tjeenk Willink tussen de regels door kritisch is naar technocratisch bestuur, terwijl hijzelf hier deel van uitmaakte en deze praktijk ook koesterde. Dat blijkt ook uit het feit dat hij het niet over 'mensen' heeft, maar consequent over 'burgers' spreekt. Dat klinkt ambtelijk en toont afstand. Terecht is hij kritisch op het begrip 'bv Nederland'. Zelf zie ik het liever als de 'samenleving Nederland'. Een besloten vennootschap is het laatste wat je zou moeten willen. Dan liever een coöperatie.

De microkosmos

Als we echt verder willen, moeten we het toch ook weer anders doen dan Tjeenk Willink. De nabije samenleving is zo krachtig, divers en inventief. We moeten kleiner denken, vervolgens kleiner doen, en dan pas groter denken en groter doen. De mensen denken dicht bij huis.

Dat deed me denken aan het boek *Ik was nog nooit in Zelzate geweest* van de Vlaamse journalist Thomas Blommaert. In dit boek beschrijft hij de microkosmos van Zelzate, een Vlaams dorpje dat overvallen werd door de tijd, de vooruitgang en de industrie. Zelzate, gelegen in de Kanaalzone tussen Terneuzen en Gent, waar alles,

We moeten kleiner denken en dan pas groter doen

politiek, cultuur, winkels, samenhang, mensen, verandert door de komst van zware industrie. Blommaert, die er nog nooit geweest was, sluit zich een aantal maanden op in dit dorp, spreekt met mensen en schrijft er zijn boek over. Hij ziet hoe het kanaal industrie aantrekt. Er komen energiecentrales, er komt werk en er komen banen. Dat betekent dat het dorp welvaart krijgt en luxe. Maar ook vervuiling, giftige stoffen en kinderen die op gifbelten spelen en ziek worden. Er ontstaat discussie, debat, onenigheid. Wat willen we? Industrie, banen en welvaart, of gezondheid, schone lucht en geen puinhoop? Het is het dilemma dat dwars door de

Meer publiek dan privaat

Terug naar Tjeenk Willink. In zijn terugblik op overheid, semioverheid en samenleving benoemt hij veel bekende punten. Hij spreekt over bestuurlijke ontsparingen als bij de Belastingdienst, ICT-projecten bij de overheid en hardnekkige dossiers als de HSL, het persoonsgebonden budget en de nationale politie. En natuurlijk de doorgeschoten regel- en afvinkdrift in onderwijs en zorg. Het beroeps-(z)eerverhaal van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA van bijna vijftien jaar geleden. Ook hekelte Tjeenk Willink het feit dat we geen debatcultuur hebben, terwijl tegenspraak, tegenwicht en tegenmacht zo belangrijk zijn. Hij kritiseert op dat punt de overlegcultuur, die hij eerder roemde toen het over de verzuilde tijd met compromissen ging. Bestuurskundigen en economen hebben vraagstukken gemaakt tot respectievelijk trajecten van planning en rendement. Het Europaverhaal is belangrijk voor Tjeenk Willink, maar ook hier moet gezegd worden dat hij in algemeenheden blijft hangen. Dat gebeurt eveneens in zijn kritiek op president Trump, terwijl Trump doet wat Tjeenk Willink voor Europa bepleit, namelijk eensgezind elkaar sterker maken: *Make Europe great again* als oplossing. Interessanter zou het zijn om ook hier, in lijn met de titel, eerst zaken kleiner te doen. Op weg naar een Europa dat de begrippen 'subsidiariteit', 'solidariteit' en 'samenleving' vooropzet. En waarom zeggen we dan niet gewoon dat de Europese Unie weer 'Europese Gemeenschap' moet heten? Deze gedurfdere ideeën noemt Tjeenk Willink niet. Vreemd is deze

De Europese Unie moet weer 'Europese Gemeenschap' heten

gemeenschap van Zelzate heen gaat. Het splijt politieke partijen, families, buurten, gezinnen. Het splijt het dorp. Het is ratio en emotie. En dit dilemma speelt natuurlijk niet alleen in Zelzate. Het speelt bij energievraagstukken, of de school moet blijven in het dorp, en of regio's een grotere stem moeten hebben binnen landen en Europa. Het is de microkosmos, die dicht bij mensen staat en waar te vaak politici, bestuurders en toezichthouders lichtvaardig mee omgaan. Te vaak wordt de directe omgeving genegeerd. Meer dan Tjeenk Willink weet Blommaert dit kleiner in doen en denken te beschrijven.

stelling van zijn hand: 'Markten houden nu eenmaal niet van ruimte voor verscheidenheid. Dat belemmert de handel.' Dat is niet juist. Markten zijn zeer divers, al is het alleen maar om zo veel mogelijk mensen van dienst te kunnen zijn. Natuurlijk zijn er standaardisaties enzovoort, maar iedereen wil ook iets unieks, iets passends.

En nu de oplossingen!

Tjeenk Willink is gedreven en geëngageerd en gaat voor de publieke zaak. Geweldig. Jammer is wel dat hij niet met oplossingen komt, zelfs niet met oplossingsrichtingen. Het blijft bij algemeenheden. En als je dan dit stuk leest van iemand die altijd bij de overheid gewerkt heeft, nota bene de rijksoverheid, en uit die klassieke PvdA-bestuurderscultuur komt, dan begrijp je dat er een zekere onvrede is. Dat het niet vreemd is dat er allerlei bewegingen in de samenleving ontstaan zijn en nog steeds ontstaan die het juist anders willen. Tjeenk Willink zegt dat er minder normering, protocollen enzovoort moeten zijn. Helemaal mee eens. Heeft hij nu spijt dat hij de afgelopen veertig jaar heeft bijgedragen aan deze wildgroei? Hij komt toch met een oplossing; hij stelt voor 'een duidelijk maximum te stellen aan de tijd die uitvoerders aan hun eigenlijke taak mogen onttrekken voor administratie en andere aanvullende verplichtingen'. Precies verkeerd: als een afvink-iets onzinnig/onnodig is, dan is vijf seconden hieraan besteden al te veel. Niet kwantitatief, maar kwalitatief denken. Dan ben ik zelf zo trots op de

christendemocratie, waar de mensen en de samenleving vooropstaan en waar de (rijks)overheid pas in beeld komt wanneer andere geledingen eerst hun rol gespeeld hebben. Dan blijkt ook het verschil met de sociaaldemocraten, die graag een sterkere, en vaak grotere, overheid zien. Dan blijkt ook het verschil met de liberalen, die een kleinere overheid als startpunt hebben, terwijl voor het CDA een kleinere overheid de resultante is van meer samenleving.

Kinderen van Thatcher

door Paul van Velthoven De auteur is lid van de redactie van *Christen Democratische Verkenningen*.

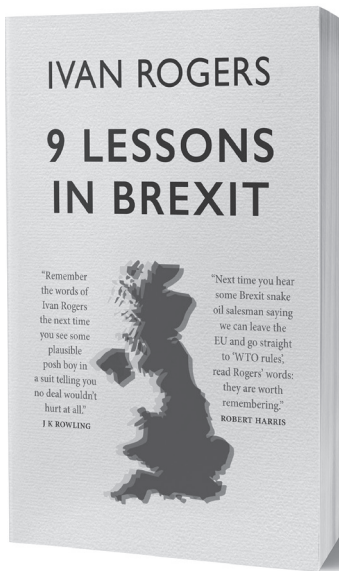
Het plotselinge aftreden van Ivan Rogers, de Britse ambassadeur bij de Europese Unie, in januari 2017, terwijl de voorbereidingen in het Britse kabinet voor het vertrek uit de EU in volle gang waren, veroorzaakte destijds veel ophef. Rogers had er binnenskamers voor gepleit te wachten met het in werking stellen van artikel 50 uit het Verdrag van Lissabon, het uittredingsartikel, totdat er door middel van voorafgaande onderhandelingen meer klaarheid was over de bijzondere handelsband die Londen na de brexit met de Europese Unie wilde nastreven. De Europese Raad had er in het najaar van 2016 weliswaar op gestaan dat onderhandelingen pas zouden kunnen beginnen wanneer premier May eerst officieel had aangekondigd dat het Verenigd Koninkrijk de Europese Unie zou verlaten, maar Rogers meende dat die eis wel met een slimme formulering kon worden omzeild. Zijn Londense gesprekspartners vonden echter dat hij te veel vanuit het Brusselse establishment redeneerde,¹ en dus hield May vast aan haar eigen plan. Op 29 maart 2017 stelde zij het bewuste artikel in werking. In de korte brochure *9 lessons in Brexit* haalt Rogers nu zijn gram.

May liep in de val waarvoor hij haar had gewaarschuwd, aldus Rogers, want zij zat nu vast aan het tijdschema (van twee jaar) zonder dat zij begreep welke deal überhaupt mogelijk was. Wat ze daarentegen van tevoren wel gedaan

had, in een speech begin januari die als de Lancaster House-verklaring bekend is komen te staan, was de EU luidruchtig het gebrek aan souplesse verwijten, en te vertellen wat ze in géén geval wilde: lid blijven van de douane-unie en de interne markt en gebonden blijven aan de rechtsmacht van het Europese Hof van Justitie dat over de regels van deze unie en markt waakt. En natuurlijk niet te vergeten wat ze desondanks wél wilde: een breed frictievrij handelsakkoord met de EU. Wat May toen deed, schrijft Rogers met een Brits gevoel voor understatement, ‘was erger dan een misdaad: het was een fout’. Wat ze wilde waren zaken die absoluut niet met elkaar waren te rijmen. De leiding van de EU had nu alle kaarten in handen.

Uitruil

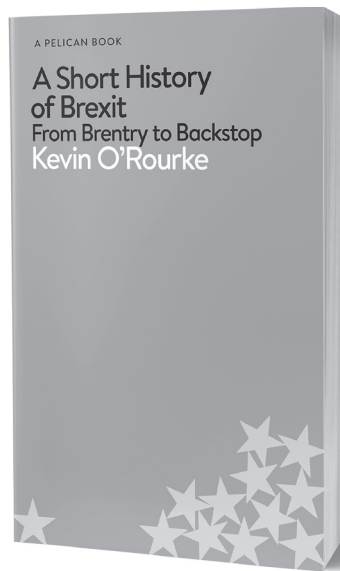
Net als Rogers wijst de Ierse econoom Kevin O’Rourke in zijn boek *A short history of Brexit* erop dat de Europese Raad in het najaar van 2016 besloten had dat de Europese Commissie op basis van háár voorwaarden met de Britten zou onderhandelen en dus niet met lidstaten afzonderlijk, zoals May en haar onderhandelaars desondanks van begin af aan meenden te kunnen doen. Maar dit was nog lang niet alles. De Commissie bepaalde ook de volgorde van de onderhandelingen: eerst de voorwaarden voor uittreding overeenkomen, dan pas praten over

Ivan Rogers

9 lessons in Brexit

Short Books | 2019 | 96 pp. | € 8,99 | ISBN 9781780723990

Kevin O'Rourke

A short history of Brexit. From Brentry to Backstop

Penguin | 2019 | 353 pp. | € 22,- | ISBN 9780241398272

een nieuwe handelsovereenkomst. Van een uitruil tussen aan te gane financiële verplichtingen in het kader van het lidmaatschap en een nieuw handelsakkoord, zoals de Britse onderhandelaars wilden, kon daarom niets komen. Ook dat had Rogers May voorgehouden. De Britten hadden het ook kunnen weten wanneer ze de teksten van de Europese Raad beter hadden bestudeerd, maar verdeeld als zijzelf waren, hadden ze grote moeite om tot een gezamenlijk standpunt naar buiten te komen, zoals uit de hele onderhandelingsperiode gebleken is. Ten slotte begreep Rogers als door de wol geveerd diplomaat die in Brussel de EU jarenlang had zien onderhandelen over handelsakkoorden, dat het sluiten van een nieuw handelsakkoord

vele jaren duurt en dat het daarom opnieuw een slecht idee was om in het uittredingsakkoord zoals dat eind 2018 tot stand kwam vast te leggen dat de tijd daarvoor tot twee jaar moest worden beperkt.

Rogers' boekje is uiteraard vooral voor interne Britse consumptie bedoeld. Hij doet een late poging om het gebrek aan inzicht bij 'Thatchers kinderen' over hoe de Europese Unie onderhandelt, wat de consequenties van handelsakkoorden, de douane-unie en de interne markt zijn, te verbeteren. Maar het lijkt voorlopig aan dovemansoren gezegd. Voor de Europese buitenstaander maken zijn lessen nog eens in alle scherpte duidelijk hoe volstrekt onvoorbereid en geïsoleerd de Britten dit brexitavontuur ingingen. Bereid je er maar op voor, zegt

Rogers tegen zijn landgenoten, dat deze onderhandelingen met Europa nog heel lang gaan duren, en wees eindelijk eens eerlijk tegen het publiek. Want de plannen voor de brexit werden uitgedokterd door een uiterst klein groepje van getrouwen rond de afgetreden premier May. Geen wonder dan ook dat het eindresultaat bij het Britse publiek op zo veel weerstand stuitte. Als zijn lessen niet worden opgevolgd, zal dat voor veel Right Honourable Members van het Britse Lagerhuis – hun reputatie is er na het gesjoemel met hun vergoedingen enkele jaren geleden bepaald niet beter op geworden – weleens heel slecht kunnen aflopen, zo waarschuwt Rogers.

De Britten gingen volstrekt onvoorbereid en geïsoleerd het brexitavontuur in

‘Thatchers kinderen’ is een staande uitdrukking geworden voor de huidige eurosceptische generatie van Britse Conservatieven. Zij groeiden op in een periode waarin de Europese Unie werd uitgebouwd tot een veelomvattende Europese samenwerking, maar zij hadden daar zelf part noch deel aan gehad. Thatcher was de sleutelfiguur bij uitstek geweest voor de vorm die deze samenwerking had aangenomen. Zij was de belangrijkste gangmaker geweest achter de verbreding van de Europese markt zoals die eind jaren tachtig gestalte kreeg. Ze maakte door de vrijhandel van de Europese samenwerking een Brits geïnspireerd Europa, maar al heel snel keerde zij zich tegen de consequenties

van die samenwerking: een vergaande regelgeving die voor een gelijk speelveld binnen de grenzen van de EU noodzakelijk was.

Kevin O’Rourke neemt in zijn *A short history of Brexit* een lange duik in de Britse geschiedenis om de vorm die de Britse betrokkenheid bij Europa aannam te duiden. Hij concentreert zich op de economische betrekkingen tussen het Verenigd Koninkrijk en Europa, en niet zozeer op de politieke. Een voordeel omdat die economische betrekkingen uiteindelijk steeds bepalend waren voor de manier waarop Britse politici zich wilden engageren met Europa: de vrije handel moest hoe dan ook gewaarborgd worden. Als het Verenigd Koninkrijk in zijn lange geschiedenis met het Europese vasteland tussenbeide kwam, vloeide dat in laatste instantie altijd voort uit economische motieven. Zo zou dat ook van Churchill gezegd kunnen worden, die na de oorlog een hartstochtelijk Brits pleitbezorger werd van samenwerking met en in Europa – maar dan op de Britse manier. Daarbij dacht hij aan het in 1931 opgerichte Britse Gemenebest. Daarbinnen werd ook samengewerkt, maar daarvoor volstond een secretariaat in Londen dat een aantal zaken coördineerde. Over hoe die samenwerking er precies uit moest zien had Churchill geen uitgewerkte gedachten, maar het zou in zijn ogen nooit en te nimmer ten koste mogen gaan van het Britse Gemenebest, dat overigens direct na het einde van de Tweede Wereldoorlog al in zwaar weer kwam te verkeren. Nog drie jaar voor zijn dood in 1965 verklaarde hij dat hij onherroepelijk zou kiezen voor het Britse Gemenebest.

De Europese samenwerking pakte echter heel anders uit. Zij werd om effectief te zijn noodzakelijkerwijs ten dele supranationaal, belichaamd in het Europese Hof van Justitie, dat van meet af aan zorg droeg voor de naleving van de vrijwillig aangegane regelgeving. Europa bleef daarentegen voor de Engelse Conservatieven die vrijwel onveranderlijk de stoot gaven tot die samenwerking, uitsluitend een handelsproject. Dat er voor Fransen, Duitsers, Nederlanders, Belgen en Italianen meer op het spel stond na eeuwen van onderlinge strijd, ging er bij hen niet in. De Labourpartij stond lange tijd geheel afwijzend tegenover samenwerking met Europa. De socialisten zagen daarin een kapitalistische onderneming. Pas onder Blair zou dat veranderen, maar die vervreemde zich daardoor van een belangrijk deel van zijn partij. Dat Europa voor de Britten nooit een vredesproject was, zoals voor veel federalisten in Europa in de eerste decennia na de oorlog, is naar O'Rourke's oordeel de reden dat de Britten nooit werkelijk aansluiting hebben gevonden bij Europa. Maar hij laat het daarbij niet. Het is ook om economische redenen dat een meerderheid van de Britten zich op 24 juni 2016 uitsprak voor losmaking van het Verenigd Koninkrijk uit de Europese Unie. Daar was feitelijk de Conservatieve regering van David Cameron debet aan. Toen hij in 2010 aantrad voerde hij zware bezuinigingen door om de effecten van de kredietcrisis van 2008 de baas te worden. Het Verenigd Koninkrijk herstelde van die crisis veel eerder dan de andere Europese

staten. Maar de rekening daarvoor kwam vooral terecht bij de lagere inkomensgroepen, die geconfronteerd werden met de afbraak van allerlei overheidsvoorzieningen. Op zoek naar een zondebok bleek de impopulaire Europese Unie een makkelijke prooi. Zo groeide het leger van 'Thatchers kinderen', maar dan om andere redenen dan die van de leden van de Conservatieve partij. Die laatsten konden het verlies van soevereiniteit voor het Verenigd Koninkrijk niet verkroppen.

Verplichte kost

O'Rourke's studie zou men tekortdoen als men niet ook wijst op zijn excellente behandeling van de Ierse (grens) kwestie, die het grote struikelblok bij uitstek is geworden voor Britse uittreding. Alleen daarom al is zijn boek verplichte lectuur. Deze kwestie zal er hoogstwaarschijnlijk ook voor zorgen dat het Verenigd Koninkrijk de EU nooit helemaal zal kunnen verlaten. De Ieren bepaalden in zeer hoge mate de onderhandelingsstrategie van de Europese Commissie. Om de vrede op het Ierse eiland te garanderen na een eeuwenlange afhankelijkheid van en strijd met Engeland, zal blijvende opheffing van de grens op het eiland onmisbaar zijn. Het lijkt uiterst onwaarschijnlijk dat de Britten die verworvenheid op het spel durven te zetten. Deze impasse doorbreken is de grote uitdaging waar de brexiteers na May voor staan. Als O'Rourke een ongemakkelijke waarheid heeft duidelijk gemaakt, dan is het wel deze.

1 Tim Shipman, 'Ivan the Terrible', in: Idem, *Fall out. A year of political mayhem*. Londen: William Collins, 2017, pp. 79-89.

Liberaal grondwets-herziener

door Jan Dirk Snel De auteur is historicus.

Op de drieënveertigste verjaardag van koning Willem I, 24 augustus 1815, werd de Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden afgekondigd. Nog altijd geldt deze wet, ook al is hij ondertussen vierentwintig keer gewijzigd: vier maal in de negentiende eeuw, veertien keer gedurende de twintigste eeuw, en reeds zes maal tijdens de schamele achttien jaren die het huidige centennium afgelegd heeft.

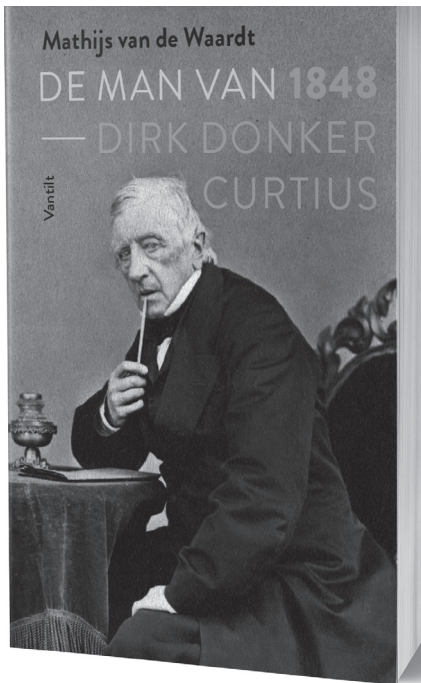
De meeste wijzigingen waren niet erg belangrijk. Het fundamenteelst was de vijfde herziening in 1917, waarbij algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging werden ingevoerd: de vestiging van de democratie. De opmaat daartoe vormde de vierde herziening van 1887, die een aanzienlijke uitbreiding van het kiesrecht mogelijk maakte. Doch de meeste aandacht heeft altijd de tweede herziening uit 1848 getrokken, die voorzag in directe censusverkiezing van een deel der Staten-Generaal. Aan deze drie grondwetswijzigingen zijn de namen van drie behendige staatslieden verbonden: Pieter Cort van der Linden, Jan Heemskerck en Dirk Donker Curtius.

Beslissende figuur

Het is opmerkelijk dat de laatstgenoemde nu pas zijn tweede biografie krijgt, na de Franstalige

levensbeschrijving die Odilon Périer in 1876 publiceerde. Dirk Donker Curtius (1792-1864) was in 1848 namelijk de beslissende figuur achter de wijziging van het staatsbestel. Toen koning Willem II medio maart 1848 tot de conclusie kwam dat er een sterkere wijziging van de Grondwet noodzakelijk was dan al voorzien was, deed hij een beroep op de 55-jarige Haagse advocaat, die tot dan toe geen enkel nationaal ambt bekleed had. Donker behartigde belangen uit alle mogelijke geledingen van de maatschappij. Bijzonder naam had hij gemaakt inzake drukpersdelicten en het verzet tegen censuur. Sinds de jaren twintig was hij een principieel liberaal die sympathie koesterde voor de eisen van de Belgen en die steeds pleitte voor constitutionele uitbreiding van vrijheidsrechten.

Vanaf zondag 19 maart 1848 diende hij, die enkele dagen ervoor nog demonstraties organiseerde, als minister van Justitie de orde te bewaken. Twee dagen eerder was hij samen met de Kamerleden L.C. Luzac en J.M. de Kempnaer, een jeugdvriend, en de gewezen Kamerleden L.D. Storm en J.R. Thorbecke – alle vier voormalige ‘Negenmannen’, die in 1844 een gedurfd voorstel hadden ingediend – benoemd tot lid van de staatscommissie die voorstellen voor een

Mathijs van de Waardt

De man van 1848. Dirk Donker

Curtius

Vantilt | 2019 | 416 pp. | € 29,50 |

ISBN 9789460044182

grondige herziening van de Grondwet moest doen. De commissie kwam op zaterdag 18 maart voor het eerst bijeen in Donkers voorname woning aan het Lange Voorhout en rondde negen dagen later haar werkzaamheden af. Men liep alle artikelen van de bestaande Grondwet langs en men wist wat men wilde: directe verkiezingen, ministeriële verantwoordelijkheid, het recht van amendement voor de Tweede Kamer, ontbindbaarheid van de Staten-Generaal en zo nog enkele bevoegdheden en vrijheden – het programma lag al een paar jaar klaar. Thorbecke, door de leden tot voorzitter én secretaris benoemd, werkte vervolgens thuis in Leiden alles uit, waarna de commissie op zondag 9 april weer bijeenkwam en twee dagen later de tekst definitief vaststelde, die de zaterdag erna gedrukt werd. Voor

Thorbecke zat daarmee het werk erop; hij zou verder geen rol meer spelen.

Souplesse

Voor Donker begon het allemaal pas. Premier Gerrit graaf Schimmelpenninck

*Hij die demonstraties organiseerde,
diende als minister van Justitie de
orde te bewaken*

en minister van Oorlog Charles Nepveu konden de voorstellen niet accepteren en traden af. Vanaf 13 mei 1848 tot zijn aftreden in 1849 was Donker de feitelijke kabinetsleider. De voorstellen werden omgezet in twaalf

wetsontwerpen – overeenkomstig het aantal grondwetshoofdstukken – en op 19 juni bij de Tweede Kamer ingediend. Met grote tact en behendigheid loodste Donker Curtius ze vanaf 16 augustus door achtereenvolgens de Tweede Kamer, de Eerste Kamer, de Dubbele Kamer en wederom de Eerste Kamer. Op woensdag 11 oktober kon Willem II de vernieuwde Grondwet ondertekenen. Op vrijdag 3 november werd die feestelijk afgekondigd.

Donkers wetsontwerpen volgden niet in alles de commissievoorstellen, en in interactie met het parlement waren er meer wijzigingen aangebracht. Zo had Donker de voorgestelde rechtstreekse

pas laat tot een eigenzinnig organisch liberalisme kwam.

Omdat er weinig persoonlijke bronnen beschikbaar waren, schreef Van de Waardt primair een publieke biografie. Toch had ik wel meer willen horen over Donkers verhouding tot de hervormde kerk. Zijn oudste broer was, ook tijdens de Afscheiding, synodevoorzitter, en armenzorg achtte Donker een taak van de kerk, niet van de overheid. Deed hij dan ook iets op dat vlak?

Mathijs van de Waardt schreef een zeer aangenaam leesbaar boek, dat niet alleen over een belangrijk politicus gaat, maar ook laat zien hoezeer het heersende thorbeckiaanse beeld van het Nederlandse liberalisme herziening behoeft.

Het heersende thorbeckiaanse beeld van het Nederlandse liberalisme behoeft herziening

verkiezing van de Eerste Kamer ingeruild voor een getrapte door Provinciale Staten. Thorbecke nam Donker diens souplesse zeer kwalijk; tussen de twee zou het nooit meer goed komen. Wat elke zorgvuldige lezer van Aerts' Thorbecke-biografie¹ al concludeerde, wordt door Van de Waardt nu helder geschilderd: Dirk Donker Curtius was dé man van 1848. Hij was ook al veel langer een overtuigde liberaal, meer naar Belgische en Franse snit – Benjamin Constant als inspirator – dan Thorbecke, die vanuit een romantisch Duits denken

1 Remieg Aerts, *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman*. Amsterdam: Bert Bakker, 2018.

Catherine E. De Vries
Eurocepticism and the future of European integration
Oxford: Oxford University Press | 2018 | 272 pp. | € 72,99

Euroceptsis in soorten en maten

In dit boek ontwikkelt De Vries een theorie over euroceptsis en toetst deze aan de resultaten van grote enquêtes en kleinere experimenten. De mening van respondenten ontwikkelt zich in de nationale context. Heeft men de indruk dat het eigen land beter af is buiten de Europese Unie, dan wordt men euroceptisch. Het gevolg is dat respondenten euroceptisch worden als het in het eigen land beter gaat en men denkt dat de eigen natie zich ook wel buiten de EU kan redden. Gaat het nationaal slechter, dan hoeft dat niet tot meer scepsis te leiden. Doordat men het eigen land met de andere landen vergelijkt, betekent het ook dat de Europese Commissie er niet veel aan kan doen; de nationale politiek is belangrijker. Het beste wat de Europese instellingen dan ook kunnen doen is telkens binnen de nationale context de toegevoegde waarde van de EU naar voren brengen.

Ivan Krastev
Na Europa
Amsterdam: Boom | 2018 | 128 pp. | € 18,50

Stop met doemdenken

67 procent van de Europeanen denkt dat het in de toekomst slechter zal gaan dan in het verleden. Dat is echter geen reden om in het verleden te blijven hangen. Daags na de Europese verkiezingen zei Ivan Krastev, een Hongaars politiek wetenschapper, in een interview: ‘Having love affairs with the future should be the most important job of the European Parliament.’

De toekomst van Europa is volgens Krastev niet voorbestemd en staat onder druk. Het kan verschillende kanten op. Zijn Europa is het Europa van het ‘misschien’. Voor veel mensen is de angst dat de Europese Unie niet zal overleven reëel geworden, maar ondertussen is Europa door de vele crises sterker geworden, wendbaarder, gevarieerder en diverser. Niet rigiditeit, maar flexibiliteit zal Europa weleens kunnen redden.

Koo van der Wal
Op zoek naar de ziel van Europa. Een cultuurfilosofische verkenning
Oud-Turnhout/'s-Hertogenbosch: Gompel & Svacina | 2018 | 155 pp. | € 19,90

Pragmatische oplossingen zullen Europa niet helpen

In dit boek gaat filosoof Koo van der Wal op zoek naar de ziel van Europa. Volgens hem kunnen pragmatische technische oplossingen Europa niet verder helpen, of die nu de vorm aannemen van de scenariostudies van de Europese Commissie of van de hervormingsvoorstellen van Ulrike Guérot, waarbij de nationale staten worden aangewezen als de instanties die voor het disfunctioneren van de EU verantwoordelijk zijn. De wortels van de eigen Europese leefwijze liggen zowel in de verlichting als in de romantiek, of, specifiek nog, in een geheel eigen vorm van humaniteit die zijn basis ook in het christendom heeft. Opvallend is dat voor Van der Wal het federatieve ideaal van Europa nog steeds een noodzakelijkheid is. Het is de vraag of met deze organisatorische oplossing recht wordt gedaan aan de ziel van Europa.

Reiken naar het Hogere

door **Rien Fraanje** De auteur is oud-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. In deze rubriek belicht hij de politieke actualiteit vanuit de kunsten.

Mijn eerste bezoek aan het eiland Ibiza aan het begin van de zomer van 2003 was in meerdere opzichten een belangrijke gebeurtenis in mijn leven. Het was in de eerste plaats een kennismaking met een ongekend mooi en uitdagend eiland met een aantrekkingskracht die sindsdien al vele zomers onweerstaanbaar is gebleken. Daarnaast is daar, in die ontluikende zomer aan het begin van deze eeuw, mijn liefde voor house en technomuziek geboren.

In mijn jonge jaren was ik bepaald geen discoganger; ik zat als 16-jarige liever in een jazzkroeg, terwijl mijn leeftijdgenoten op de plaatselijke dansvloer onhandig leerden hoe ze moesten flirten. Precies daarom was de eerste avond op Ibiza in de legendarische club Privilege zo'n overweldigende ervaring: ik ervoer dat muziek zo oneindig opzwevend kan zijn dat je erdoor in een soort trance raakt. Onbegrijpelijk dat zovelen het nodig vinden om daarbij nog pillen te slikken, want de muziek doet haar werk vanzelf.

Tijdens die eerste heerlijk zwoele avonden en nachten op Ibiza kreeg ik bovendien een nieuw inzicht aangereikt, namelijk dat de housescene zonder gêne of enige terughoudendheid bol staat van religieuze verwijzingen. Of misschien moet ik het nog wel bolder durven

opschrijven: dat de nog steeds groeiende populariteit van dancefeesten voor een groot deel kan worden verklaard doordat ze een surrogaat vormen van onze verloren religiositeit.

Daar op Ibiza zag ik in de Privilege de dj op een verhoogde kansel staan, terwijl de kerkgangers ademloos naar hem luisterden en als in een pinkstergemeente met de handen omhoog reikten. In de gangen vond ik Mariabeeldjes aan de muur. Uit de boxen dreunde het opzwevende 'God is a DJ' van de weergalozes Britse danceformatie Faithless. En toen de herfst intrad bracht de Nederlandse dj Armin van Buuren een compilatie-cd uit van liveoptredens op het Spaanse eiland met als titel *Universal Religion Chapter One*.

Samen housemuziek ervaren geeft veel van wat een religie en kerken ook geven: verbondenheid, saamhorigheid, even opgetild worden.

Expositie

Toen het Groninger Museum deze winter aankondigde een expositie te brengen van de fotograaf Claude Vanhaye met foto's van dj's onder de titel *DVOTION*, wist ik meteen: Dat móét ik zien. Vanhaye maakte naam met foto's van beroemde popsterren, maar ook hij werd – na een optreden van de eerdergenoemde band

*Tentoonstelling DVOTION van Claude Vanhaye met portretten van dj's. Bezocht in het Groninger Museum op 5 maart 2019.**

Faithless in Paradiso – gegrepen door housemuziek. Hij reisde de grootste dj's achterna en legde hen op prachtige wijze vast. Op de foto's zien we niet de energie die zonder twijfel onder de toehoorders van de muziek aanwezig is, maar juist de totale verstilling van de dj's die volledig opgaan in de muziek die zij hun publiek voorschotelen. Vanhaye legt de dj vast als een moderne hogepriester die het publiek in een bijna religieuze hypnose brengt, schrijft de anonieme museummedewerker op het bord dat als introductie op de expositie dienstdoet.

De foto's hangen in een donker geverfde tussenruimte in het Groninger Museum. Om de religieuze sfeer dichtbij te brengen horen we gregoriaanse muziek, afgewisseld met Faithless ('For tonight God is a DJ') en Nomad met 'Devotion', een andere danceklassieker, waarnaar deze tentoonstelling is vernoemd: 'I wanna give you devotion.'

We zien de Franse superster/dj David Guetta met één hand omhoog – inderdaad: als een voorganger die zegent. Dimitri Vegas heeft zijn twee handen bij elkaar gebracht ter hoogte van zijn hoofd; hij lijkt in gebed. Afrojack heeft zijn ogen gesloten, zijn hoofd leunt naar achteren, zijn arm gaat omhoog en zijn

vingers spelen vermoedelijk het ritme van de muziek. Als we in extase zijn willen we omhoog, naar boven, als vanzelf.

Het topstuk is wat mij betreft een zwart-witafbeelding van Oliver Heldens. Ook hij heeft zijn ogen dicht. Hoe kan het ook anders bij housemuziek? Die wil je, nee, móét je diep vanbinnen voelen. We lezen op zijn gezicht totale ontspanning. Zijn licht gekromde linkerhand houdt hij ter hoogte van zijn gezicht op zo'n vijftien centimeter afstand. De rug van zijn hand is naar zijn publiek gedraaid, de palm naar hemzelf. Hij lijkt zich er niet van bewust dat hij zijn hand op zo'n onnatuurlijke plek houdt. We zijn hier getuige van een intiem moment; we zien totale overgave aan iets wat hem te boven gaat.

Ongeneeslijk religieus

We lezen over ontkerkelijking en secularisatie. Men zegt dat mensen niet meer te interesseren zijn voor spiritualiteit en het hogere. Geloof het niet! Ga kijken, ga luisteren: het zit in ieder mens, we zijn ermee geboren. De kerken hebben zich misschien verplaatst, maar we blijven zoeken, want we willen in vervoering worden gebracht, worden aangeraakt. We willen reiken naar het Hogere.

* We hebben ons uiterste best gedaan de rechthebbende van deze foto te bereiken, maar dit is niet gelukt. Wie dit betreft kan contact opnemen met de redactie van CDV.

Trottelziekte

door Jan Schinkelshoek De auteur is directeur van een communicatiebureau in Den Haag en oud-Tweede Kamerlid voor het CDA.

Weleens van het monster Trotteldrom gehoord?

Het is een geheimzinnige plaag die al weer een tijdje geleden door Ollie B. Bommel in hoogsteigen persoon is gesignaleerd op het eiland Trottel. Maar het lijkt naar het vasteland over te waaien. Ook in Nederland is het al gesignaleerd.

Het welvarende, vredelievende, gelukkige en vooral democratische eiland Trottel – een eiland dat niet is *achtergebleven*, maar *vooruitgegaan* – wordt van tijd tot tijd getroffen door orkaanachtige vernielingen. Dat neemt zulke epidemische vormen aan dat heer Ollie en Tom Poes te hulp worden geroepen.

Persoonlijke ongelukken doen zich bij de ramp gelukkig niet voor. Gewaarschuwd door een geheimzinnig voorgevoel duiken de bewoners diep weg in hollen en gaten zodra het onbestemde, slangachtige monster zich aankondigt. Als de orkaan is uitgewoed, komen de Trottels weer tevoorschijn – om verdwaasd te kijken naar de verwoestingen die zijn aangericht.

Wat blijkt? Je moet Tom Poes zijn om het te ontdekken: de Trotteldrom is niks anders dan een onberedeneerde uitbarsting van ergernis, frustratie en onbehagen van de Trotten zelf. Aangestoken door eigen angst en onzekerheid vormen deze zich onder de oppervlakte om tot een allesvernietigende massa die in grote drommen nietsontziend de eigen beschaving onder de voet loopt. Het is een kennelijke vlaag van regelmatig terugkerende verstandsverbijstering. De Trotten weten niet wat ze doen. Als de rust is weergekeerd, kijken de eilandbewoners bij daglicht verwonderd rond naar wat ze zelf hebben kapotgemaakt.

Vergis ik me als ik in het negativisme, het schouderophalen, de wegwerpgebaren, het cynisme en de zelfkritiek waarmee veel Nederlanders spreken over Nederland – een van de welvarendste, meest democratische en rijkste landen ter wereld – een vleugje van de ‘trottelziekte’ bespeur? Nee, ik wil niet beweren dat ons land af is. Er is nog genoeg te doen. En er zijn nog te veel tekortkomingen, onvolkomenheden, fouten – misstanden, zo men wil – om zelfvoldaan achterover te leunen. Maar waar ik me tegen verzet is het onbestemde gevoel van onbehagen over de Staat van Nederland. Alsof niks deugt; alsof alles zo rot is als een mispel. Al was het alleen maar omdat cynisme zo machteloos maakt, zo verlamdend is. Zeker in crisisachtige tijden als deze – tijden die vragen om leiderschap en daadkracht – is een zelfvernietigende kwaal als de trottelziekte fnuikend.

Het eiland Trottel is langs de rand van de afgrond gegaan. Sinds enige tijd gaat het er, na het ingrijpen van heer Ollie en Tom Poes, weer vreedzaam en welvend toe. Er worden weer volop trottelnoten verkocht. Dat het monster Trotteldrom niet is teruggekeerd, is vooral te danken aan een nuchtere politiek.

Ja, letterlijk nuchter.

In het volgende nummer

China

De opkomst van China als wetenschappelijke, economische, politieke en militaire macht plaatst Europa en Nederland voor dilemma's. Hoe om te gaan met deze grootmacht, die er een andere cultuur en in veel opzichten andere waarden op na houdt? Vraagt die omgang om realisme en wellicht enige aanpassing aan de Chinese dominantie, of moet het Westen vasthouden aan de eigen waarden, die mede door het christendom zijn vormgegeven? Een christendemocratische verkenning langs de Nieuwe Zijderoute, de positie van minderheden in China, het confucianisme en de Chinese sprong voorwaarts inzake robotisering en kunstmatige intelligentie.

Divers Europa

Het is nodig het debat over Europa te bevrijden van eenvormige karikaturale toekomstbeelden. De EU beweegt zich niet onvermijdelijk richting een superstaat en is ook niet gedoemd tot desintegratie en verval. De werkelijkheid van Europese samenwerking is divers en laat veel varianten van onderlinge verbondenheid tussen Europese burgers en hun landen zien. Ook is de EU politieker geworden, minder een interne regelfabriek en meer op handelingsvermogen gericht. Wat betekent dat voor de toekomst van Europa, de onderlinge solidariteit en de koers van de christendemocratie?

‘Het CDA mag zich niet in Tubbergen terugtrekken.’

– **Elco Brinkman [op pagina 16]**

‘Het debat tussen Noord- en Zuid-Europa is verkrampt en gepolariseerd geraakt.’

– **Mathieu Segers [op pagina 56]**

‘Sommige pro-Europese politici doen meer aan ondermijning van de EU dan de eurokritische partijen.’

– **Pieter Omtzigt [op pagina 98]**

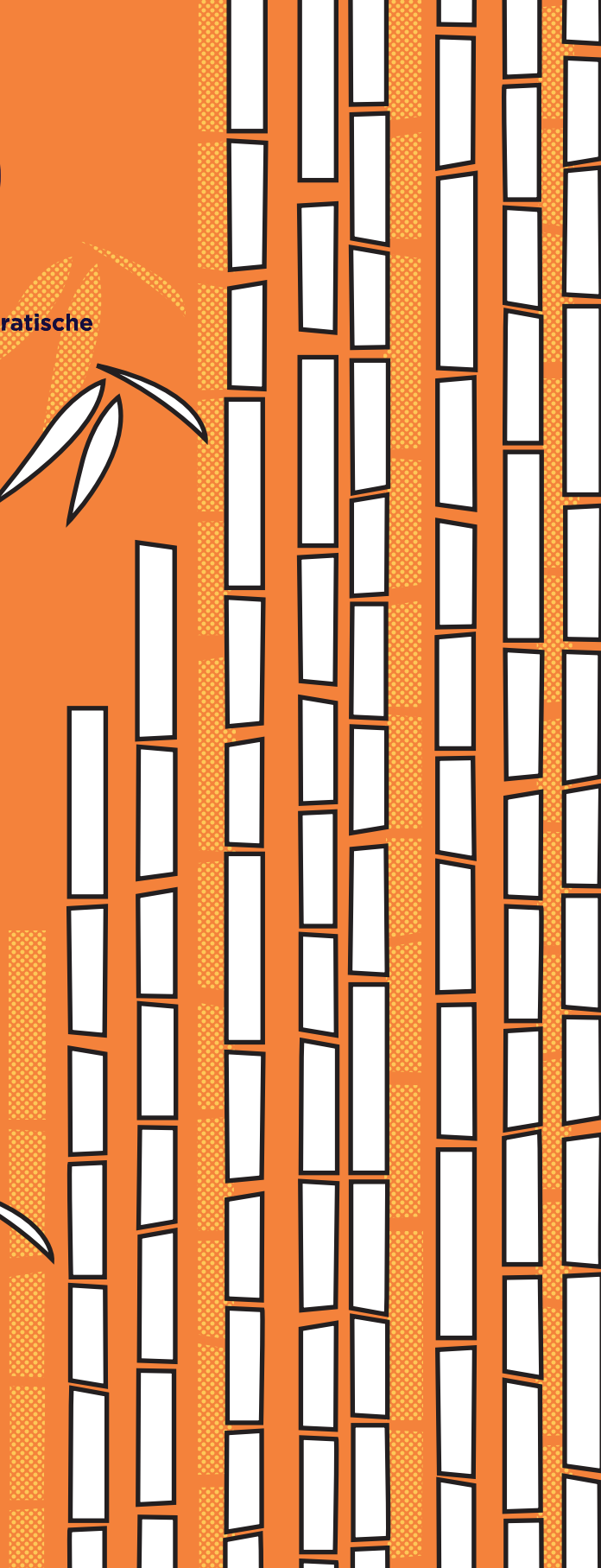
**CD
V**

**Christen Democratische
Verkenningen**

Herfst 2019

**China's
groei**

Redactie

Drs. S.J.L. Aghina
Mr. dr. G. Boogaard
Prof. dr. Th.B.F.M. Brinkel
Prof. dr. S.C. van Bijsterveld
Drs. P.H.J. Dijkman
Drs. M.J. Fraanje
Prof. dr. P.J.J. van Geest [voorzitter]
Drs. P.E. Heerma
A.Z. van Helden MA
Drs. M. Janssens [hoofdredacteur]
Prof. dr. E. de Jong
Drs. G. de Jong
Drs. L. Kooistra
Prof.dr. L.J. Lietaert Peerbolte
Drs. J. Prij [redactiesecretaris]
Dr. P.J.G. van Velthoven

Eindredactie

Drs. W.M. van Koppen

Redactieadres

Christen Democratische Verkenningen
Ter attentie van drs. M. Janssens
Postbus 30453
2500 GL Den Haag
e-mail marc.janssens@wi.cda.nl
internet www.tijdschriftcdv.nl

Typografische verzorging

OSAGE [basisontwerp]
Pre Press Media Groep, Zeist.

Vanwege de aard en inhoud van de uitgave wordt u geacht het abonnement in het kader van uw beroep of bedrijf te ontvangen en niet als consument op te treden in de zin van de artikelen art. 236 en 237 boek 6 BW. Mocht dit anders zijn, dan bent u gehouden dit binnen één maand na ingang van het abonnement per e-mail, telefonisch, schriftelijk of anderszins bij de abonnementenadministratie van de uitgever aan te geven.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgever

Boom uitgevers Amsterdam
Prinsengracht 747-751
1017 JX Amsterdam
www.uitgeverijboom.nl

Abonnementen

CDV verschijnt vier keer per jaar.
Voor de actuele prijzen en mogelijke abonnementsvormen, zie: www.tijdschriftcdv.nl.
Voor een abonnement kunt u contact opnemen met Boom uitgevers Amsterdam via tel. 020-520 01 20 of e-mail abonnementen@bua.nl.
Het abonnement kunt u tevens afsluiten via www.tijdschriftcdv.nl.

Abonnementen worden aangegaan voor de duur van één jaar. U kunt het abonnement te allen tijde tegen het einde van deze termijn opzeggen met inachtneming van een opzegtermijn van één maand. Het abonnement wordt na verloop van één jaar telkens stilzwijgend verlengd voor een bepaalde duur van drie maanden. U kunt het abonnement telkens tegen het einde van de verlenging opzeggen met inachtneming van een opzegtermijn van één maand. Opzegging geschiedt schriftelijk of per email. De opzegging kan worden gericht aan de abonnementenadministratie.

www.tijdschriftcdv.nl

Administratie

Boom uitgevers Amsterdam B.V.
Postbus 15970
1001 NL Amsterdam
Nederland
telefoon (020) 520 01 20
e-mail abonnementen@bua.nl

© 2019 Boom uitgevers Amsterdam

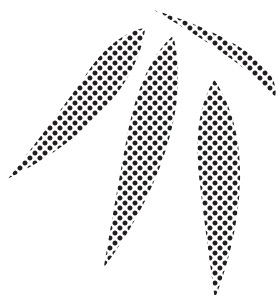
ISSN 0167-9155
Jaargang 39

Christen Democratische Verkenningen is een voortzetting van Anti-Revolutionaire Staatkunde, Christelijk Historisch Tijdschrift en Politiek Perspectief

CD

V

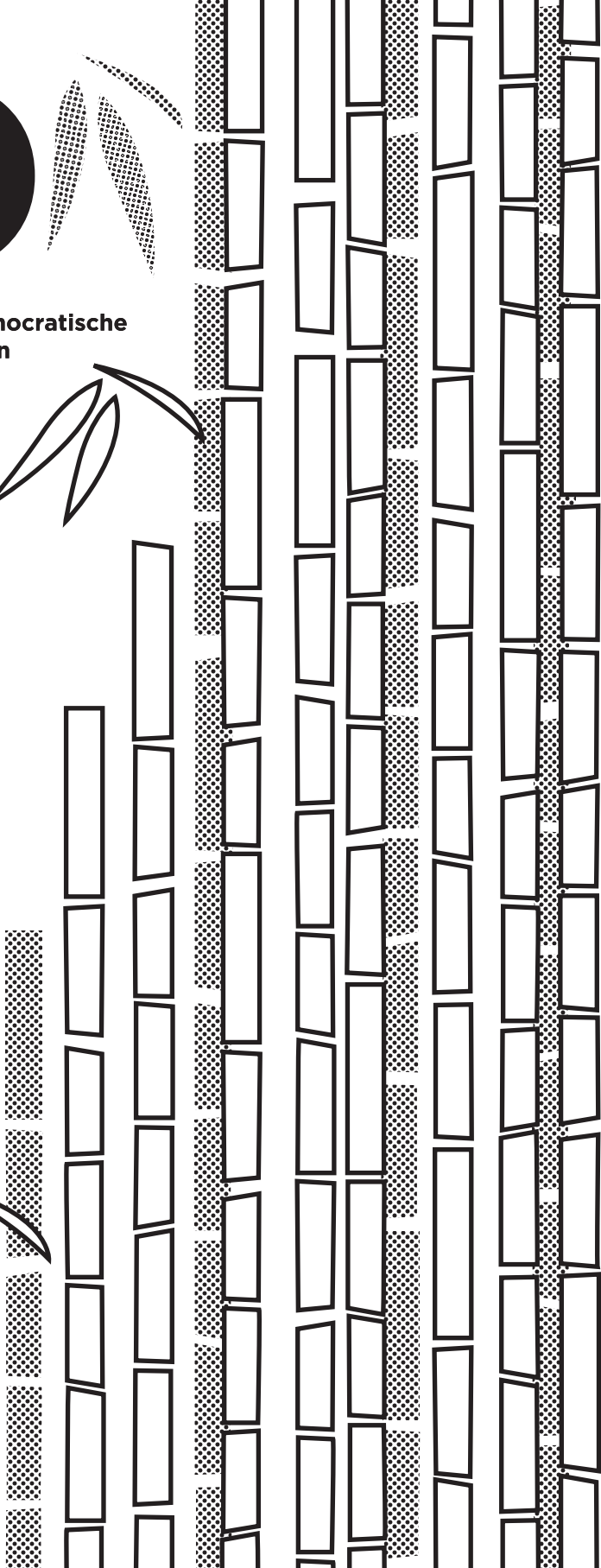
**Christen Democratische
Verkenningen**

Herfst 2019

**China's
groei**

Boom Tijdschriften

Inhoudsopgave

Actualiteit

Intro

door Marc Janssens

7

Dwars: het investeringsfonds is een goed idee

Eens, mits gekoppeld aan goede randvoorwaarden

door Evert Jan Slootweg

12

Oneens, het geld zal verjubeld worden aan goede doelen

door Onno Ruding

14

Vanuit de basis: interview met Wouter Beke

Naar een revolutie van de redelijkheid

door Jan Prij

16

Het CDA moet werkenden sociale zekerheid bieden

door Eddy van Hijum

22

Uitgesproken politiek

De dialoog aangaan

door Désanne van Brederode

27

De herleving van het sociaal- conservatisme

door Max Runge

28

Thema: China's groei

Worden wie je bent

door Hielke Onnink

33

Column

Opstand der gematigden

door Herman Van Rompuy

37

Redactioneel

EU en China: bruggen slaan en ophalen

door Bas Aghina
en Marc Janssens

40

Interview met Rob de Wijk

'De EU moet protectionistischer worden'

door Marc Janssens

46

China bekeken vanuit het perspectief van Hongkong

door Kathleen Ferrier

52

Chinese dilemma's op lokaal en provinciaal niveau

door Ingrid d'Hooghe

58

Uit de praktijk: interview met Paul de Rook

'Geen uitverkoop van publieke voorzieningen'

door Marc Janssens

64

Het CDA en de CPC

door Henk Schulte Nordholt

66

Thema: China's groei

Universele waarden? 'Nou nee', zegt China door Ardi Brouwers	72	Uit de praktijk: interview met Wim Brus Chinese toeristen in Giethoorn door Bas Aghina	92
Uit de praktijk: interview met Matthias Schäfer Christendemocraat in hartje Shanghai door Marc Janssens	74	Nederland en de Chinese AI-draak door Boudewijn Wijnands	94
Intermezzo De Zijderoute is nooit weg geweest door Bas Aghina	76	Europa, stel orde op (Chinese) zaken door Sebastiaan den Bak en Alwyn de Jong	100
Paranoia Beijing treft minderheden door Aad Kamsteeg	78	Interview met Jonathan Holslag China houdt EU een spiegel voor door Marc Janssens	106
Zijderoute als herstel van de 'Eeuw van Vernedering' door Ties Dams	83		
Hoe confucianistisch is China eigenlijk? door Barend ter Haar	87		

Boek & Cultuur

Jan Dirk Snel

Wim Voermans

Het verhaal van de grondwet.

Zoeken naar wij

114

Jan Prij

Hannah Arendt

Het waagstuk van de politiek

118

Arjen Siegmann

Paul Collier

The future of capitalism

122

Gesignaleerd

128

Uit de kunst

Zonder context geen

kunstwerk

door Rien Fraanje

130

Vanuit de achterbanken

Een zootje

door Jan Schinkelshoek

132

Bron: iStock

Intro

door Marc Janssens De auteur is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.
marc.janssens@wi.cda.nl/@janssensmarc

‘We moeten onze wijsheid gebruiken om hen te helpen. Want wij zijn beter.’ Aan het woord is een Chinese leidinggevende in de fabriek Fuyao Glass America. De fabriek staat centraal in de onthullende Netflix-documentaire *American Factory*. Fuyao Glass America is het project van een rijke Chinese zakenman, die in Ohio een voormalige autofabriek van General Motors ombouwt tot een fabriek om autoruiten te maken. Deze geeft nieuwe hoop aan Amerikaanse werknemers, die in 2008 hun baan verloren toen GM haar deuren sloot.

Wat volgt is een inzichtgevende inblik in de ontmoeting tussen twee culturen. De hoop en het ontzag voor wat de Chinezen neerzetten maakt na verloop van tijd plaats voor weerzin en weerstand. De Amerikanen blijken de kadaverdiscipline van de Chinezen niet aan te kunnen, maken zich zorgen over hun geringe salaris en onveilige arbeidssituatie, maar krijgen als ze om een vakbond vragen nul op het rekest. Aan de andere kant verbazen de Chinezen zich erover dat je in Amerika de president belachelijk mag maken, dat de Amerikanen maar liefst twee dagen per week, het weekend dus, vrij zijn, en dat ze klagen als ze moeten overwerken. Toch is er op persoonlijk niveau ook ontmoeting en waardering. ‘Hij is mijn Chinese vriend’, zegt een Amerikaan vol trots.

Wat in *American Factory* op kleine schaal gebeurt, vindt wereldwijd in het groot plaats. De Chinezen komen, en maken een ongekende groeispurt mee. Dat zorgt voor ontmoeting tussen diverse culturen, maar ook voor ergernis, botsing en inmiddels verzet. Want niet alleen (bedrijfs)culturen, ook kernwaarden ten aanzien van democratie, godsdienstvrijheid, hiërarchie, en individuele rechten blijken te wringen. De VS en Europa zijn inmiddels wakker en maken elk de balans op: hoe te antwoorden op de komst van de Chinezen met hun Nieuwe Zijderoute, handelspraktijken en opmars op het gebied van kunstmatige intelligentie?

Kernwaarden

In deze CDV verkennen we de situatie op mondiaal, Europees, nationaal en lokaal niveau en bezien we voor welke dilemma's we staan. Want niet alleen de EU en de VS verschillen in hun reactie op de Chinezen, ook binnen Europa bestaat verdeeldheid. En wat moeten we met de ongemakkelijke vraag of onze kernwaarden op het gebied van democratie, privacy, individuele en groepsrechten, ethiek en pluriformiteit, en onze regels ten aanzien van monopolievorming ons niet juist op achterstand plaatsen als het gaat om de vraag hoe de wereldorde er de komende decennia gaat uitzien?

De komst van de Chinezen doet ons in Europa in de spiegel kijken. Wat zijn ten diepste onze waarden? Moeten we, zoals Jonathan Holslag aangeeft, met onze kortzichtige koopziekte waarmee we de Chinezen slapend rijk hebben gemaakt, niet ook de hand in eigen boezem steken? En hoe gaan we te werk nu langzaam maar zeker onze ogen voor de Chinese realiteit opengaan?

Gematigdheid en redelijkheid

Reflecteren doen we ook in het actualiteitskatern. We zijn verheugd dat we met Herman Van Rompuy een christendemocraat als columnist gevonden hebben die zijn sporen in de Belgische en Europese politiek verdiend heeft. De voormalige premier van België en eerste voorzitter van de Europese Raad zal ons in het herfst- en lentenummer met zijn inzichten verrijken. Wat Van Rompuy onder de titel 'Opstand der gematigden' ditmaal onder uw aandacht brengt, sluit goed aan bij wat zijn Belgische collega-christendemocraat Wouter Beke in de rubriek 'Vanuit de basis' te vertellen heeft. Van Beke verscheen dit jaar *Revolutie van de redelijkheid*, en we vragen hem hoe de redelijkheid het kan winnen in een politiek landschap dat ogenschijnlijk door polarisatie wordt gekenmerkt. Net als in Nederland blijkt in België, te midden van veel poeha op de flanken, het midden met eigen oplossingen te kunnen komen, die aansluiten bij de redelijkheid van de meeste burgers. De 'stille werkers' noemt Beke hen, die hun best doen in professie en samenleving en dat ook van de overheid verwachten. Mensen die verlangen naar geborgenheid en verbondenheid. Ze hebben iets te bieden en hopen dat de overheid daartoe de voorwaarden schept, maar kunnen daarin dus ook teleurgesteld raken.

Eveneens in het actualiteitsdeel een bijdrage van Eddy van Hijum, die een herziening van de sociale zekerheid bepleit. Het aantal flexwerkers en zelfstandigen op de arbeidsmarkt is zo toegenomen dat het huidige stelsel niet meer voldoet. Het CDA moet zich opwerpen als hoeder van een vangnet dat alle werkenden, dus niet alleen werknemers met een vaste baan, verzekert tegen inkomensverlies bij ziekte, werkloosheid en arbeidsongeschiktheid, aldus de CDA-gedeputeerde in Overijssel.

.....

Verder een discussie over de vraag of het CDA zich niet actief als ‘sociaal-conservatief’ moet neerzetten. Max Runge, student politieke communicatie, pleit hier in navolging van wijlen senator Alfons Dölle voor, mede omdat het CDA volgens hem vanwege de christelijke uitstraling kiezers misloopt. CDJA-voorzitter Hielke Onnink reageert en stelt dat de partij juist werk moet maken van haar christen-democratische wortels en kernwaarden, om zo de eigen identiteit te versterken en te actualiseren. Optimisme, durf, inzet van talenten en verscheidenheid zijn daarbij belangrijke waarden.

So Long, My Son

Hoop, moed en verbondenheid: ze komen ook aan bod in een andere recente filmproductie over China dan *American Factory*. In de aangrijpende film *So Long, My Son* van de Chinese regisseur Wang Xiaoshuai zien we de tragedie van de Chinese eenkindpolitiek op dramatische wijze verbeeld in het verhaal van een echtpaar dat zijn enige zoon verliest. De film laat ontroerend zien hoe desastreus staatsbeleid kan inwerken op het persoonlijke leven van gezinnen en vrienden. Politiek is geen onschuldige bezigheid. Tegelijk schemert er hoop, moed en verbondenheid door in het drama dat zich tegen de achtergrond van China’s onstuimige opmars manifesteert. Een man en een vrouw houden zich aan elkaar vast, weten ondanks alles vol te houden en harten te raken, en blijken veel meer te zijn dan het systeem dat hen gevangenhoudt.

Spiegel

Het is diezelfde menselijkheid die in *American Factory* te zien is, ondanks de immense kloof tussen de nonchalant ogende Amerikanen en de overijverige Chinezen. Vriendschappen tussen beiden ontstaan. En als hij terugdenkt aan zijn arme, maar gelukkige jeugd op het Chinese platteland vraagt zelfs de 73-jarige directeur, die wereldwijd vele fabrieken heeft neergezet, zich in een moment van openheid en zelfreflectie af: ‘Lever ik nou een goede bijdrage aan de wereld af, of ben ik een crimineel?’ In China is de film niet toegankelijk, maar wordt hij illegaal gedeeld en roept naast verdediging van de Chinese praktijk ook reflectie op. Chinezen zien in dat de bedrijfsefficiëntie in hun land zich weinig gelegen laat liggen aan de gezondheid, veiligheid en waardigheid van mensen. De mondiale vervlechting zorgt er dus niet alleen voor dat Europa in de spiegel kijkt, maar hopelijk China ook. We hebben in Nederland en Europa overtuigende politiek nodig, zeker ten aanzien van China’s onstuimige groei. Maar we mogen de medemenselijkheid niet uit het oog verliezen. Redelijkheid moet samengaan met vastberadenheid. Bruggen ophalen met bruggen slaan.

Actualiteit

Het investeringsfonds is een goed idee

Eens, mits gekoppeld aan goede randvoorwaarden

door **Evert Jan Slootweg** De auteur is woordvoerder financiën namens de CDA-Tweede Kamerfractie.

Wie vanaf station Amsterdam Centraal over het Damrak loopt, ziet vlak voor de Beurs van Berlage, aan de overzijde van het water (dat ook Damrak heet), een gebouw met de geveltekst 'De cost gaet voor de baet uyt'. Het is een oproep uit de VOC-tijd die duidelijk maakt dat je om te profiteren eerst zult moeten investeren.

Moedig en verstandig

In de Nederlandse politiek gaat het zelden over investeren. Veel vaker gaat het over het rechtvaardig verdelen. Dat zien we terug in de debatten over de koopkrachtplaatjes of wanneer het gaat om de hoogte en de stapeling van de eigen bijdragen in de zorg. Het gaat maar zelden over de vraag hoe we onze economie kunnen versterken. Het CDA vindt het daarom moedig en verstandig van het kabinet dat er wordt gewerkt aan een groot investeringsfonds. Een dergelijk fonds is cruciaal om ook in de toekomst ons geld te verdienen.

Waarom is aandacht voor investeringen zo belangrijk? De Nederlandse overheidsinvesteringen zijn vanaf de jaren zeventig gedaald van zes procent

bbp naar ruim drie procent bbp. Het betreft een daling in de investeringen in infrastructuur, gebouwen en vervoermiddelen. Maar ook de uitgaven aan onderzoek door universiteiten en onderzoeksinstituten zijn afgenomen. Nu hoeft natuurlijk niet alleen de overheid te investeren; ook het bedrijfsleven kan dat doen. Maar kunstmatige intelligentie, big data, nanotechnologie, biotech: we doen er in Nederland te weinig mee. In de top 15 van belangrijkste techbedrijven in de wereld staat geen enkel Nederlands bedrijf. Of het nu komt door de structuur van onze economie of dat er andere oorzaken zijn: bedrijven investeren niet of nauwelijks in onderzoek en ontwikkeling (*Research and Development*, R&D).

Behalve de lage investeringen van de overheid zien we ook dat de productiviteit in Nederland al tijden minder snel groeit. In 2019 krimpt de arbeidsproductiviteit zelfs. Die arbeidsproductiviteit is weer van belang voor de lonen van mensen.

En nu doet zich een bizarre economische situatie voor. Wanneer

onze minister van Financiën leent, *ontvangt* hij geld. Hij hoeft geen rente te betalen; nee, omdat beleggers zo veel vertrouwen hebben in de Nederlandse economie en het Nederlandse economische beleid, *ontvangt* hij geld. Het is bijna ‘De baet gaet voor de cost uyt’: je kunt investeren en geld toe krijgen.

De combinatie van lage overheidsinvesteringen, een lage productiviteit en een negatieve rente rechtvaardigen een investeringsfonds voor de toekomst in te richten. Een investeringsfonds dat zich richt op die zaken die onze economie versterken. Dat ervoor zorgt dat de productiviteit in Nederland hoger wordt. In de Miljoenennota lezen we dat er gedacht wordt aan investeringen in infrastructuur, innovatie, ICT en R&D.

Randvoorwaarden

Nu zijn politici lenig wanneer het gaat om taalgebruik. Al heel eenvoudig kan het woord ‘investering’ ook gebruikt worden voor zaken die niets anders zijn dan consumptie. Dan wordt bijvoorbeeld de verhoging van bijstandsuitkeringen een ‘investering in de bestrijding van armoede en schulden’. Maar hoe goed zo’n uitgave wellicht ook is, het is géén investering. Om verwarring te voorkomen, zullen er dus duidelijke randvoorwaarden moeten worden gesteld aan wat een investering wel en niet is.

Nu is het niet zo dat we geen ervaring hebben met investeringsfondsen. Van 1995 tot 2011 heeft het Fonds Economische Structuurversterking (FES) bestaan. Dat fonds werd gebruikt om bestaande investeringsplannen te financieren, waardoor er op de begroting geld vrijkwam voor consumptieve doeleinden. Dat moet niet herhaald worden. Maar wat moet er dan wél gebeuren? In landen als Noorwegen en Singapore is men erin geslaagd zich te houden aan het doel dat de investeringen aangewend worden voor versterking van de economie, dus laten we daar ons licht opsteken.

Belangrijke randvoorwaarden voor het CDA zijn dat het om investeringen gaat in

de kennisontwikkeling, in R&D, innovatie en infrastructuur, dus om investeringen op terreinen die het meest bijdragen aan de productiviteitsgroei. Dat moet gepaard gaan met een strenge selectie op de toegevoegde waarde die deze investeringen kunnen ontwikkelen. Daarom is het belangrijk dat het fonds goed bestuurd wordt en dat er betrokkenheid is van externe experts. Wanneer aan die randvoorwaarden is voldaan, zijn er mogelijkheden om onze economie te versterken, de productiviteit te vergroten en zo het draagvlak onder onze publieke voorzieningen te verstevigen. Ook zal het moeten gaan om investeringen die niet net zo goed door bedrijven kunnen worden gedaan. Wat wel interessant is of met de investeringen ook investeringen uit het bedrijfsleven kunnen worden losgetrokken; denk aan publiek-private samenwerking. Een belangrijk pluspunt daarbij is dat de overheid weet dat ook het bedrijfsleven daarvoor risico wil lopen. Lastig blijft wel vaak wie vervolgens de voordelen ontvangt. Toch moet deze richting zeker verkend worden.

Binnen deze randvoorwaarden en kaders is de oprichting van een investeringsfonds ter versterking van onze economie een goed idee.

Het investeringsfonds is een goed idee

Oneens, het geld zal verjubeld worden aan allerlei goede doelen

door **Onno Ruding** De auteur is econoom en oud-minister van Financiën namens het CDA.

Ik ben kritisch over het idee van een investeringsfonds, een apart fonds dat miljardeninvesteringen met geleend overheidsgeld mogelijk moet maken. Er zijn drie bezwaren. Het eerste bezwaar is dat de leningen ook terugbetaald moeten worden. Het tweede is dat velen in de politiek slappe knieën hebben die ervoor gaan zorgen dat het fonds niet werkt. En ten derde werkt zo'n fonds in de hand dat de gewone begrotingsdiscipline verzaakt en ondermijnd wordt.

Verjubeling

Het eerste bezwaar is zonneklaar, maar dat de leningen ook moeten worden terugbetaald, vergeet men vaak in de euforie van het moment. Mijn bezwaar is vervolgens dat we die miljarden gaan besteden aan uitgaven die niet bijdragen aan investeringen en groei. In de praktijk van de politiek is dit, het slappeknieënargument, mijn hoofdzaak. Politici zullen via dat fonds met allerlei plannen komen voor extra geld. Deze uitgaven worden niet

meer meegewogen met de gewone begrotingsafweging, en krijgen de zegen van boven mee van een comité dat daar onder politieke druk over oordelen moet. Ervaringen daarmee zijn op zijn zachtst gezegd niet positief. Zo was er tussen 1995 en 2011 het Fonds Economische Structuurversterking, dat werd gevuld met gasbaten. Dat leidde tot allerlei zogenaamde investeringen in onrendabele projecten, zoals de Betuwelijn. Zoals het indertijd ging met het FES zal het opnieuw gaan: het geld zal verjubeld worden aan allerlei goede doelen. Via het fonds zullen extra investeringen tot stand komen die met een mooie strik eromheen naar het investeringsfonds worden doorgeschoven. Als extra bonus krijgt de minister op zijn of haar begroting ook nog eens meer ruimte om consumptieve en overdrachtsuitgaven te doen. En dat is precies wat ik niet wil en waarvoor ik waarschuw.

Vaag

Kan een dergelijk fonds onder bepaalde strikte voorwaarden dan wel een goed idee zijn? Ik betwijfel het zeer. Het standaardantwoord is: 'Er moeten strenge voorwaarden gesteld worden door een onafhankelijk comité. Het moet in

Zo'n investeringsfonds leidt tot een nieuwe dans om de vleespotten van Egypte

ieder geval gaan om eenmalige projecten zonder jarenlange verplichtingen.' Mijn punt, gevoed door praktijkervaringen, is eenvoudigweg: dat zie ik niet gebeuren. Het andere antwoord is principiëler. Als je voorstander bent van meer leningen teneinde meer overheidsinvesteringen te plegen, dan moet je dat geld gewoon opnemen in de jaarlijkse begroting. Dat is beter dan het apart te zetten in een pot waar de normale begrotingscriteria niet voor gelden. Zo'n investeringsfonds leidt tot een nieuwe dans om de vleespotten van Egypte. Daar heb ik bezwaar tegen, omdat het valselijk doet voorkomen dat we ons kunnen bevrijden van het afwegingskader van normale begrotingsbeslissingen. Ja, leningen zijn nu goedkoop, maar we moeten vervolgens niet gaan doen alsof we op wonderbaarlijke wijze aan de normale begrotingsdiscipline kunnen ontkomen.

In een interview in *NRC* op Prinsjesdag heeft minister Hoekstra wel erg om deze heikele kwestie heen gedraaid. Volgens hem hoeven de projecten die in aanmerking komen voor financiering uit het fonds niet financieel te renderen. Hij zegt: 'Dit geld is op als het eenmaal is geïnvesteerd. Het zal wel op een andere manier renderen: in economische groei en productiviteit.' Maar dat is te gemakkelijk van vertrouwen. Het kan dan zomaar gebeuren dat extra geld zoals dat nu in de overheidsbegroting beschikbaar wordt gesteld voor structurele hervormingen als het

klimaatakkoord en het pensioenakkoord, daar ook onder gaat vallen. Maar dan gaat het echt niet meer om overheidsinvesteringen. Er wordt extra geld ter beschikking gesteld om koopkrachtrekenen, en om kortingen te voorkomen. Dat is heel nobel, maar valt niet onder investeringsuitgaven van de overheid. Het zijn consumptieve overheidsuitgaven om onder andere koopkrachthandhaving te bereiken. Dat mag, maar je kunt dit niet verkopen als een voorbeeld van een overheidsinvestering, vergelijkbaar met investeringen in infrastructuur, onderwijs of innovatie. We moeten kritisch blijven letten op de risico's. Ik pleit ervoor om het hoofd koel te houden en de zaken helder en zuiver. We moeten niet doen alsof we in het paradijs leven.

Vanuit de b

Naar een revolutie van de redelijkheid

Wouter Beke, partijleider van de Vlaamse christendemocratische CD&V, is sinds deze zomer minister in de federale regering van België. Eerder dit jaar verscheen zijn boek *Revolutie van de redelijkheid*.¹ Is het mogelijk de actuele politiek te verbinden met zijn maatschappijvisie zoals beschreven in het boek? Te midden van veel polarisatie is Beke toch hoopvol. 'In België zitten meer dan honderduizend jongeren bij de jeugdbeweging of in andere verenigingen. Ons hele middenveld drijft op de vrijwilligers en het engagement in de samenleving.'

door Jan Prij De auteur is redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

Wouter Beke (Lommel, 1974), partijvoorzitter van CD&V, is sinds 2 juli 2019 minister van onder meer Werk, Economie en Consumenten in de Belgische regering. Daarnaast onderhandelt hij met de N-VA en de liberalen over de vorming van een nieuwe Vlaamse regering. Eerder schreef hij in CDV over de C van het Vlaamse CD&V en over de toekomst van politieke partijen.² Een gesprek over zijn analyse van politiek en samenleving en de vraag in hoeverre hij de politieke agenda die aan deze analyse gekoppeld is, ook echt kan uitvoeren.

U beschrijft het einde van links en het einde van rechts. In welk tijdperk leven we dan? Op welk kruispunt van wegen staan we?

'Al veel langer zien we dat links en rechts elk op hun terrein vasthouden

aan het oude en het bekende, en de ogen sluiten voor een maatschappij die wel degelijk verandert. Ik schreef dit ook al in mijn vorige boek, *Het moedige midden*.³ Na de val van de Berlijnse Muur werd het mislukken van links bevestigd. Het falen van rechts manifesteerde zich met de val van Lehman Brothers en de start van de wereldwijde financieel-economische crisis. En dan is er nog de val van de Twin Towers, die bewees dat de westerse culturele hegemonie eveneens een illusie was. Die wereld van zes jaar geleden, toen *Het moedige midden* uitkwam, lijkt intussen ook al weer ver weg, want vandaag staan we voor nieuwe onzekerheden. Obama moest plaatsmaken voor Trump, en de Europese Unie, die in 2013 nog uitgebreid werd, staat vandaag voor

Wouter Beke Foto: Marc Wallican

de brexit. In België en elders in Europa winnen populistische en extreemlinkse of -rechtse politici de verkiezingen. Volgens Thomas Friedman is de bevolking verdeeld langs nieuwe breuklijnen, tussen open en gesloten mensen, *web people* en *wall people*. De oude links-rechtspartijen kunnen deze kloof niet overbruggen, en populisten langs links en langs rechts maken de tegenstellingen nog groter. Ze geven ons de indruk dat er maar twee opties zijn: muren bouwen en terugplooiën op onszelf, of ons voorbereiden op een grenzeloze, open samenleving met alleen maar wereldburgers.’

Wat bedoelt u met ‘revolutie van de redelijkheid’? Leven we in onredelijke tijden?

‘Wie de wereld via de media, Twitter of Facebook bekijkt, krijgt het beeld dat ze alleen nog uit extremen bestaat. Maar de échte samenleving ziet er helemaal anders uit. De grote meerderheid van de bevolking bestaat uit “redelijke” mensen, burgers die niet houden van polarisering. Mensen die zich afzijdig houden van het geruzie op sociale media en die er een genuanceerde mening op na houden. Wij noemen hen “de stille werkers”: mensen die bezig zijn met hun eigen leven en dat van hun naasten, die gewoon hun job doen en van politici hetzelfde verwachten. De titel van mijn boek klinkt misschien als een

tegenstrijdigheid; redelijke mensen organiseren doorgaans geen revolutie. Maar als de wereld rondom hen haar redelijkheid verliest, dan moeten zij zich laten horen. Ze moeten een tegenwicht vormen tegen de extremen van links en van rechts die onze samenleving proberen te ontwrichten en te blokkeren. De titel die ik koos voor mijn boek, is dus ook een oproep aan de zwijgende meerderheid en haar vertegenwoordigers in de politiek: Laat van u horen, trek het debat weer recht. Laat zien dat er tussen de boze navelstaarders en kosmopoliete wereldburgers ook een groep mensen is die gewoon een goed leven willen opbouwen voor zichzelf en hun familie. Die opnieuw geborgenheid willen vinden in de samenleving.'

Ziet u die revolutie van de redelijkheid ook terug in andere landen?

'Zeker en vast. Elk land heeft partijen die niet uit zijn op conflict, maar op oplossingen. Het probleem is dat ze vaak overschaduw worden door populistten. Problemen zijn zelden zwart-wit, en dus zijn oplossingen dat ook niet. Een centumpartij met een genuanceerde boodschap heeft het moeilijker om tussen de oneliners en scherpe tweets het publiek te bereiken. Het zijn eerder stille revolutionairen, de mensen die de meest verbindende boodschappen hebben. Maar het is niet omdat ze niet luid roepen dat hun boodschap minder waardevol is of dat mensen er niet naar zouden luisteren. Ik denk dat dat wel degelijk zo is. Het doet me denken aan het gedicht van Pieter Derks. Hij schrijft: "We lijken dan misschien een minderheid / maar troost je met een onbetwistbaar feit: / de halve wereld, de halve wereld, / de halve wereld is van ons. / De helft van de brutalen, dus daar valt niks te halen, / maar de andere halve wereld is van ons.'"

Andere manier van kijken

Welke andere manier van kijken staat u voor?

'Politiek gaat vaak over wat en hoe. Wat zijn uw plannen en hoe gaat u ze betalen? Dat is uiteraard heel belangrijk. Maar voor mij is de waarom-vraag toch de belangrijkste. Waarom doen we de dingen die we doen? Vanuit welke visie vertrekken we? Als je dat niet durft te expliciteren, dan lijkt op den duur alles op elkaar en verschillen alleen de extremen nog.'

'Ik heb dit boek geschreven voor mensen die geïnteresseerd zijn in deze tijdgeest, die genoeg hebben van de extremen, van het geruzie en het conflict. De op hol geslagen Twitterpresident Trump, de miskleun van de brexit ... Hoe ga je hier als gewone, geëngageerde, geïnteresseerde

Vlaming mee om? Gaan we toelaten dat de mensen gefrustreerd raken door die roepoetters en zich uiteindelijk afkeren van de politiek?'

'Het personalisme biedt voor al die mensen vandaag

een houvast te midden van de storm. De eerste verantwoordelijkheid van het personalisme is om elke persoon in zijn volledige diepte te zien. De erkenning en waardering van de ander kan een antwoord bieden op de eerdergenoemde polarisering tussen web people en wall people. Mensen plooiën terug op zichzelf, terwijl ze zich pas echt kunnen ontplooiën in de ontmoeting met de ander. Het gaat om opkomen voor en investeren in elkaar. Een samenleving gaat om verbondenheid. Ik heb het daarnet ook aangehaald: de mens is volgens mij op zoek naar geborgenheid. Geborgenheid is je thuis voelen, deel uitmaken van de samenleving. Dat wordt vandaag te vaak vergeten.'

Geborgenheid is je thuis voelen, deel uitmaken van de samenleving

Waaruit bestaat volgens u de gulden middenweg, en is deze wel vitaal genoeg tegenover de aanvallen van de flanken?

‘Het klopt dat het midden tegenwoordig onder druk staat. Volgens opiniemaker Ruud Goossens wordt er zelfs een oorlog gevoerd tegen het midden. En het klopt ook wel: het midden is geen vanzelfsprekendheid meer. Het Rijnlands model is geen zekerheid. Toch is de enige weg die in de loop van de geschiedenis kon zorgen voor levenskwaliteit en geborgenheid, de Derde Weg. Het gaat dan om de keuze om de economie te laten groeien, maar de opbrengsten ervan sociaal te herverdelen; om tussen de markt en de staat een krachtig middenveld te laten groeien, dat zorgt voor sterk onderwijs en toegankelijke gezondheidszorg; om het beschermen van Europese buitengrenzen om de Europese binnengrenzen te kunnen openhouden.’

‘De taak van de politiek bestaat er nu in om de mensen te beschermen zonder ze af te schermen. In hun sociale zekerheid, hun veiligheid, hun vrijheid én hun geborgenheid. Het antwoord ligt niet in het versterken van de staat of de markt. Het antwoord ligt in het versterken van de mens en zijn gemeenschappen. Het midden moet dus elke dag opnieuw bevochten worden. Niet als een compromis tussen links en rechts, maar als een politiek project dat eigen antwoorden geeft die deze van links en van rechts overklassen. Het is niet simpel, daar ben ik mij van bewust, maar ik ben hoopvol. Waar extremen elkaar opjagen, is er ruimte voor het centrum.’

Hoe versterk je gemeenschappen? Wat is daar voor u de sleutel voor?

‘Ook daarin staat de zoektocht naar geborgenheid centraal. Geborgenheid gaat

over actief je rol opnemen in de samenleving. Niet alleen aanspraak maken op de rechten die je krijgt, maar ook begrijpen welke plichten daarmee gepaard gaan – ook al is het soms zo gemakkelijk om weg te kruipen. Niet alleen kansen grijpen, maar ook verantwoordelijkheid nemen – ook al is er een vangnet als je dat niet doet. Niet alleen begrip hebben voor de overtuiging van gelijkgezinden en je eigen groep, maar iedereen zuurstof geven om zichzelf te zijn. Niet door afstandelijke onverschilligheid en al zeker niet door anderen te veroordelen, maar door betrokkenheid, openheid en nieuwsgierigheid te tonen en met de ander in dialoog te gaan. Telkens moet de vraag gesteld worden wat het goede samenleven mogelijk maakt, en wat je zelf kunt doen om het te verbeteren. Mensen moeten hun eigenheid kunnen bewaren, maar moeten wél ook op zoek naar gemeenschappelijkheid. Als iedereen die taak ernstig neemt, zal onze gemeenschap automatisch sterker en hechter worden.’

Waar extremen elkaar opjagen, is er ruimte voor het centrum

Is zo’n antipolariserende gemeenschapsagenda die nodig is en u voorstaat, goed uit te voeren met de N-VA en met de liberalen? Het ontwerpreeksprogramma belooft volgens berichtgeving hierover een stevig rechtse koers, met strengere inburgeringseisen en – naar Nederlands voorbeeld – een Vlaamse canon van historische gebeurtenissen, verplicht te onderwijzen op school. Hoe gaat u waarborgen dat deze agenda inclusief is voor iedereen, en niet polariserend?

‘Een regering vorm je met andere partijen, en dus per definitie met mensen die er soms andere meningen op na houden. Politiek is voor een deel ook compromissen sluiten. Wij hebben ervoor gekozen om in een Vlaamse regering te stappen met partijen waarmee we de voorbije vijf jaar

goed samengewerkt hebben. De ontwerpnota van N-VA was voor ons op sommige vlakken problematisch, op andere vlakken waren we het wel meteen eens. Het was alleszins voldoende als basis om verder te onderhandelen, wat we nu ook aan het doen zijn. Ik denk dat we niet te hard moeten focussen op de ideeën van onze coalitiepartners, want die kun je toch niet zomaar veranderen. Je moet vertrekken van je eigen idealen en overtuigingen. Die omzetten in beleid waar we zelf achter staan. Dat is wat wij de komende vijf jaar zullen doen.’

Uitdagingen

Hoe ziet uw agenda van geborgenheid en levenskwaliteit voor mensen eruit in de hoedanigheid van minister van Werk, Economie en Consumenten, belast met Buitenlandse Handel, Armoedebestrijding, Gelijke Kansen en Personen met een beperking?

‘Verschillende van mijn bevoegdheden hebben rechtstreeks impact op het dagelijks leven van mensen. Als christendemocraat en personalist vind ik dat een echte zegen. Gelijke kansen, personen met een beperking, consumenten: daar is mijn belangrijkste taak het beschermen van mensen. In hun waardigheid, hun eigenheid, hun rechten. Zonder die garantie kan er van geborgenheid geen sprake zijn, want dan krijg je een samenleving waarin het recht van de sterkste geldt. De meer economische thema’s waarvoor ik bevoegd ben, zoals Werk, Economie en Buitenlandse Handel, moeten zorgen voor welvaart en vooruitgang. Hoe meer gezinnen zelf hun boterham kunnen verdienen, hoe meer mensen zich goed voelen op de werkvloer, hoe meer welvaart én welzijn er gecreëerd wordt. Dat is niet de enige, maar wel een belangrijke voorwaarde voor levenskwaliteit.’

Wat verwacht u voor de toekomst van België? De posities lijken nog nooit zo gepolariseerd te zijn. Het dagblad Trouw schreef hierover: ‘Op 26 mei hield België zes verkiezingen op één dag, van regionaal tot Europees, en daaruit bleek maar weer eens hoe gespleten het land is: Vlaanderen stemde rechts en nationalistisch, terwijl Wallonië juist diep rood kleurde. Probeer daar maar eens een kabinet van te bakken. Het lijkt zo goed als onvermijdelijk dat er een regering komt met de twee machtsblokken aan beide kanten van de taalgrens: de N-VA en de Parti Socialiste (PS). Maar dat is toch een beetje alsof de Partij voor de Dieren compromissen moet sluiten met branchevereniging KNS (Koninklijke Nederlandse Slagers).’²⁴ Is antipolarisatiepolitiek in zo’n klimaat nog wel mogelijk?

‘België als geheel is heus niet de enige plaats waar je polarisatie ziet. Kijk bijvoorbeeld naar Vlaanderen: ook dat is onderling gepolariseerd. Vergelijk maar eens de score van het Vlaams Belang, een uitgesproken extreemrechtse, anti-immigratiepartij met de grote diversiteit in

Vlaanderen. Het is een fenomeen dat je overal in Europa en zelfs in de rest van de wereld ziet. De strijd tussen de Vlaams-nationalisten en de socialisten is een strijd tussen oude ideologieën, een strijd van het verleden. Ze was er tien jaar geleden ook – herinnert u zich nog ons record regeringsvormen? – en toen heb ik die met mijn partij eenvoudigweg beslecht door de splitsing van BHV (de tweetalige kieskring Brussel-Halle-Vilvoorde) en de grondvoorwaarden van een nieuwe staatshervorming te tekenen. Ik maak me veel meer zorgen om de strijd die leeft tussen bevolkingsgroepen, een conflict dat aangewakkerd wordt door populistische van extreemlinks of -rechts. Niet alleen in ons land, maar ook in het buitenland. Het is een strijd

We leven vandaag in de beste tijd waarin de mensheid ooit geleefd heeft

die als we niet opletten onze laatste resten geborgenheid genadeloos vermorzelt.³

Wilt u tot slot van dit interview nog iets kwijt?

‘Ik denk dat we ervoor moeten waken te veel in die spiraal van conflict en negativiteit mee te stappen die de Trumps van deze wereld over ons afroepen. Voor je het weet krijg je te maken met een selffulfilling prophecy. Ik verwijs in mijn boek naar de onlangs overleden professor Hans Rosling, die het boek *Feitenkennis* schreef.⁵ Bill Gates noemde het een van de belangrijkste boeken die hij ooit las, en schonk het aan elke student die in 2018 afstudeerde aan een Amerikaanse universiteit. We leven vandaag in de beste tijd waarin de mensheid ooit geleefd heeft. Is het perfect? Zeker en vast niet. Maar is alles alleen maar negatief, zoals de media ons soms doen geloven? Natuurlijk niet. In België zitten meer dan honderdduizend jongeren bij de jeugdbeweging of in andere verenigingen. Ons hele middenveld drijft op de vrijwilligers en het engagement in de samenleving. We waren nog nooit zo rijk als nu, nog nooit hadden zo veel mensen een job. We hebben de beste gezondheidszorg ter wereld, en ons onderwijs is top. Er is reden tot klagen, maar er is ook reden tot dankbaarheid. Dat mogen we misschien ook wel in de verf zetten, vooraleer we onze samenleving beginnen af te breken, en zo ook het goede dreigen te verliezen.’

Bron: iStock

1 Wouter Beke, *Revolutie van de redelijkheid. De weg naar levenskracht en geborgenheid*. Gent: Borgerhoff & Lamberigts, 2019.

2 Wouter Beke, 'De C van het Vlaamse CD&V', in: Erik Borgman, Pieter Jan Dijkman en Paul van Geest (red.), *Het christelijke in de Nederlandse politiek* (CDV Herfst 2012). Amsterdam: Boom, pp. 191-197; en 'De conversation party als alternatief voor de entrepreneurpartij', in: Evert Jan van Asselt, Peter Cuyvers, Jan Jacob van Dijk en Pieter Jan Dijkman

(red.), *De toekomst van politieke partijen* (CDV Lente 2017). Amsterdam: Boom, 2017, pp. 129-135.

3 Wouter Beke, *Het moedige midden. Voor het versterken van mensen*. Kalmthout: Pelckmans, 2013.
4 Christoph Schmidt, 'Belgische regeringsvorming opnieuw slijtageslag: de Vlamingen zijn eruit, België als geheel nog lang niet', *Trouw*, 14 augustus 2019.
5 Hans Rosling, *Feitenkennis. 10 redenen waarom we een verkeerd beeld van de wereld hebben en waarom het beter gaat dan je denkt*. Houten: Spectrum, 2018.

Het CDA moet werkenden sociale zekerheid bieden

Veranderende tijden moeten het CDA aanzetten tot herziening van de sociale zekerheid, zodat alle werkenden (en niet alleen zij met vaste baan) die zekerheid genieten. Een stevig vangnet doet recht aan de dynamiek waarmee mensen op de arbeidsmarkt te maken hebben en waarin fasen van (flexibel) werk, opvoeding/zorg en scholing elkaar afwisselen.

door Eddy van Hijum De auteur is gedeputeerde in Overijssel en oud-Tweede Kamerlid voor het CDA.

De christendemocratie heeft een lange geschiedenis met het onderwerp arbeidsmarkt en sociale zekerheid. Het CDA droeg na de Tweede Wereldoorlog actief bij aan de opbouw van de verzorgingsstaat. Vanaf de jaren tachtig speelde de partij een leidende rol bij de hervorming van de sociale zekerheid. We mogen trots zijn op deze betrokkenheid. Maar adelt verplicht: van het CDA mag een moderne visie worden verwacht op de vraag óf en op welke wijze solidariteit moet worden geïnstitutionaliseerd en wat daarbij de verantwoordelijkheden zijn van werknemer, werkgever en overheid. Het CDA zou zich actief moeten mengen in de discussie die door de commissie-Borstlap is aangezwengeld over de toekomst van de arbeidsmarkt en de sociale zekerheid.

De waarde van werk

De commissie-Borstlap wijst er terecht op dat het hebben van betaald werk in onze samenleving een voorwaarde is om het hoofd boven water te houden.¹ Zonder werk geen inkomen, en zonder inkomen geen mogelijkheid om rekeningen voor wonen, zorg, energie, kinderen en andere lasten te betalen. Ook geeft werk structuur aan het dagelijks leven, levert het sociale contacten op en ontlenen mensen er plezier en zingeving aan. Het verliezen van werk en inkomen kan tot grote problemen leiden, zoals verlies van eigenwaarde, schulden en armoede. Het bieden van 'sociale zekerheid' dient zich dan ook in de eerste plaats te richten op de stap of terugkeer naar betaald werk.

Daarbij kennen we in Nederland regelingen die ons – tot op zekere hoogte – tegen het verlies van inkomen

uit arbeid beschermen in geval van werkloosheid, ziekte en arbeidsongeschiktheid. De beschikking over zo'n collectief stelsel van uitkeringen is niet gratis: de uitkeringslasten worden via premies en belastingen gedragen door de samenleving zelf. Voor werknemersverzekeringen (WW, WAO/WIA, ZW) dragen werkgevers en werknemers premies af. Het sociale vangnet – onder meer de gemeentelijke bijstand en de Wajong – wordt bekostigd uit de belastingen.

Verstatelijking en versobering

In de afgelopen decennia is het stelsel van sociale verzekeringen in verregeende mate verstatelijkt en versoberd. In de politiek nam het besef toe dat een ruimhartige sociale bescherming ook een keerzijde heeft, zoals hoge collectieve lasten, meer passiviteit en calculerend gedrag van werkgevers en werknemers.² Sociale partners speelden aanvankelijk een grote rol in het bestuur en de uitvoering van de sociale zekerheid. De parlementaire enquête van de commissie-Buurmeijer in 1992 legde echter bloot dat de onduidelijke verdeling van rollen tussen overheid en sociale partners bijdroeg aan afwenteling en onbeheersbaarheid van uitgaven. De rijksoverheid trok daarop de beoordeling van het recht op uitkering ('claimbeoordeling') naar zich toe en maakte een zelfstandig bestuursorgaan verantwoordelijk voor het uitvoeren van de werknemersverzekeringen: het UWV. De polisvoorwaarden om in aanmerking te komen voor een uitkering werden door achtereenvolgende kabinetten flink aangescherpt. Onder het mom van 'preventie', 'financiële prikkels' en 'activering' werden sociale risico's steeds verder als werkgeversverplichting naar de arbeidsovereenkomst verlegd. Denk hierbij aan verplichte loondoorbetaling, re-integratie en poortwachertoetsen.³ De activerende werking van het stelsel werd daarnaast vergroot door uitkeringen in hoogte en duur te beperken en

door uitkeringsgerechtigden te verplichten om werk te zoeken en te aanvaarden. Gemeenten kregen met de invoering van de Participatiewet een grotere verantwoordelijkheid voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt.

De 'verzorgingsstaat' met een uitgebreid sociaal vangnet werd zo langzaam omgevormd tot een 'participatiemaatschappij', waarin mensen worden aangespoord om te werken en ook meer op zichzelf zijn teruggeworpen als zij geen inkomen uit arbeid hebben.⁴ Deze hervormingen zijn niet zonder effect gebleven: het aandeel van de sociale zekerheid als percentage van het bbp is sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw bijna gehalveerd en ligt inmiddels onder het EU-gemiddelde.⁵ De werkloosheid is sterk afgenomen en de arbeidsparticipatie ligt op een hoog niveau. Het aantal arbeidsongeschikten is in Nederland nog altijd hoog, maar ook voor deze groep zijn de reële uitgaven in twintig jaar tijd fors gedaald.⁶

De klassieke sociale zekerheid sluit niet langer aan op de moderne arbeidsmarkt

Zorgen over de financiële houdbaarheid van het stelsel richten zich vandaag vooral op de pensioenen en op de stijgende kosten van de gezondheidszorg. Het is tijd om als CDA de politieke balans op te maken: welk niveau van sociale zekerheid past bij de samenleving en economie van de eenentwintigste eeuw?

Afnemende betekenis

Nederland kent nog altijd een fatsoenlijk sociaal vangnet. De groei van flexibele arbeid zet het stelsel echter onder druk. Het is een bekend gegeven dat inmiddels ongeveer een derde deel van de beroepsbevolking werkt op basis van een tijdelijk contract, als uitzendkracht, payroller of zelfstandige.⁷ Het huis van inkomensverzekeringen is echter gebouwd op het fundament van 'werknemerschap' en

houdt geen rekening met de sterk toegenomen arbeidsdynamiek. Voor flexwerkers is het sociale vangnet in geval van ziekte, werkloosheid en arbeidsongeschiktheid beduidend minder stevig of zelfs afwezig. Dit zien we tevens terug in het beroep op de gemeentelijke bijstand. De Participatiewet is uitgegroeid tot een vangnet voor een brede groep mensen voor wie inkomensgerelateerde verzekeringen ontbreken en die onvoldoende vermogen hebben om een terugval in inkomen op te vangen, zoals zelfstandigen, gedeeltelijk arbeidsgeschikten, werkloze ouderen en erkende vluchtelingen.

Daarnaast sluit de klassieke sociale zekerheid niet langer aan op de moderne arbeidsmarkt van een- en tweeverdieners die arbeid, scholing en zorg moeten zien te combineren. Het belang van om- en bijscholing is enorm toegenomen. Beroepen staan door robotisering en digitalisering

De sociale zekerheid dient op te schuiven in de richting van een volksverzekering

onder druk en kennis en competenties verouderen snel. Afspraken over een ‘leven lang ontwikkelen’ – met name over inkomen in perioden van scholing – staan echter nog steeds in de kinderschoenen. Werk en scholing moeten door partners worden gecombineerd met het opvoeden van kinderen en mantelzorg voor kinderen, partners of zorgbehoevende ouders; taken die met de hervorming van de zorg deels zijn teruggelegd naar de samenleving zelf. Maar ook de discussie over de bekostiging van opvoedings- en zorgverlof blijft steken tussen overheid, werkgevers en werkenden. Natuurlijk worden ook in gezinnen zelf afspraken gemaakt over de verdeling van arbeid en zorg. Maar de keuze voor anderhalf- of tweeverdienerschap is niet zelden ook een keuze uit financiële noodzaak. Gezinnen in de middenklasse beschikken vaak

niet over voldoende vermogen om een langdurige terugval in inkomen te kunnen opvangen. Bedenk daarbij dat de collectieve lasten op het gebied van kinderen, zorg, wonen en energie sterk toenemen, terwijl de lonen slechts in beperkte mate stijgen.⁸ De klassieke sociale zekerheid biedt op deze risico's en onzekerheden onvoldoende antwoord.

Een christendemocratisch antwoord

Het CDA zou moeten vooroplopen in het debat over vernieuwing van de sociale zekerheid. We moeten daarbij afrekenen met het conservatieve sentiment dat solidariteit alleen in directe betrekkingen tussen mensen tot haar recht zou kunnen komen.⁹ Een sociale markteconomie vraagt om een actieve en voorwaardenscheppende rol van de overheid die inkomensonzekerheid wegneemt, zonder mensen en hun sociale verbanden hun eigen verantwoordelijkheid te ontnemen. Naast ideologische overwegingen zijn er ook economische argumenten voor een goed vangnet: mensen durven bij een inkomensverzekerde periode meer initiatief en risico

te nemen.¹⁰ De socialeverzekeringsgedachte kan bovendien nog steeds op een breed maatschappelijk draagvlak rekenen. Mensen zijn zich ervan bewust dat zij kwetsbaar zijn en dat zichzelf – of hun dierbaren – ooit in een afhankelijke situatie terecht zouden kunnen komen. Maar risico-solidariteit is in onze samenleving niet onbegrensd. Behoud van draagvlak voor sociale zekerheid vergt een zekere selectiviteit en veronderstelt ‘verplichtende wederkerigheid’. Mensen die voor zichzelf kunnen zorgen moeten dat ook doen, en misbruik en fraude moeten stevig worden aangepakt.¹¹

Het CDA moet zich opwerpen als hoeder van een vangnet dat werkenden verzekert tegen een (abrupt) inkomensverlies bij moeilijk verzekerbare sociale risico's. Zo'n brede, bovenminimale inkomensverzekering is met name

verdedigbaar voor risico's die niet of nauwelijks te beïnvloeden zijn door werkgevers en werknemers zelf; denk aan het risico van ernstige ziekte, volledige arbeidsongeschiktheid en conjuncturele werkloosheid.¹² Ook voor scholingsverlof zouden er betere arrangementen moeten komen, evenals voor het combineren van arbeid en zorg. In zijn laatste verkiezingsprogramma pleitte het CDA reeds voor ruimer ouderschapsverlof en voor een mantelzorgvergoeding in de vorm van fiscale compensatie voor mensen die verlof opnemen of minder gaan werken om een naaste te verzorgen. Hoog tijd dat deze beloften nader worden uitgewerkt en vertaald in een concreet (initiatief) voorstel.

Een stevig vangnet doet recht aan de dynamiek waarmee mensen op de arbeidsmarkt te maken hebben en waarin fasen van (flexibel) werk, opvoeding/zorg en scholing

elkaar afwisselen. De sociale zekerheid dient hiertoe op te schuiven in de richting van een volksverzekering. Dit betekent concreet dat niet langer alleen werknemers rechten opbouwen, maar iedere werkende. Logisch gevolg is dat – net als bij de volksverzekering AOW – dan ook premie wordt geheven van alle mensen die inkomen verdienen uit arbeid. Opgebouwde verzekerde rechten, waarvoor premie is afgedragen, moeten ook over de (Europese) grens meegenomen kunnen worden.

De rol van werkgevers en werkenden zelf kan vooral versterkt worden bij sociale risico's die tot op zekere hoogte beïnvloedbaar zijn, zoals (arbeidsgerelateerd) ziekteverzuim en kortdurende werkloosheid. Deze verantwoordelijkheid kan tot uitdrukking komen in een beperkt 'eigen risico' in de vorm van een wachttijd (voor zelfstandigen) of loondoorbetaling (door werkgevers in plaats van WW) van bijvoorbeeld een

Bron: iStock

halfjaar.¹³ Dan kan ook de bezem door het woud van gedifferentieerde premies, loondoorbetalingen en re-integratieverplichtingen, die het voor mkb-bedrijven zo risicovol en duur maken om mensen in vaste dienst te nemen en die leiden tot risicoselectie. Dit helpt weer om de tweedeling op

de arbeidsmarkt tussen 'vast' en 'flex' terug te dringen.

Het CDA staat voor een sociale markteconomie. Laten we werkenden de sociale zekerheid bieden die daarbij hoort.

- 1 Commissie Regulering van werk, *In wat voor land willen wij werken? Discussienota over toekomstbestendig arbeidsrecht, sociale zekerheid en fiscaliteit*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 20 juni 2019. Zie www.reguleringvanwerk.nl
- 2 Zie onder meer het CDA-rapport *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* uit 1983.
- 3 Saskia Peters, *Arbidsrecht en ondernemersbescherming*, oratie Rijksuniversiteit Groningen, 17 november 2015.
- 4 Zie onder meer: Jan Peter Balkenende, *Op eigen kracht. Van verzorgingsstaat naar participatiemaatschappij*, Bilderbergrede, 22 januari 2005. Zie www.janmarijnissen.nl/2005/01/22/bilderberg-balkenende
- 5 Zie: Johannes Hers, Ward Rougoor en Valentijn van Spijker, *De rol van de overheid. Indicatoren voor de ontwikkeling van de rol van de overheid sinds 1945*. Amsterdam: SEO Economisch Onderzoek, oktober 2017; en Eurostat, 'De verhouding uitgaven van de overheid / bbp gedaald sinds 2010', in: *De Europese economie sinds het begin van het millennium. Een statistisch portret. Editie 2018* (digitale uitgave). Brussel: Europese Unie, 2018. Zie https://ec.europa.eu/eurostat/cache/digpub/european_economy_2018/trad/be_nl/bloc-4b.html
- 6 De uitgaven voor arbeidsongeschiktheid daalden in twintig jaar tijd van 2,4 naar 1,6 procent bbp (Centraal Bureau voor de Statistiek, *Kwartaalmonitor Overheidsfinanciën. 1e kwartaal 2019*. Den Haag: CBS, 24 juni 2019).
- 7 Centraal Bureau voor de Statistiek en TNO, *Dynamiek op de Nederlandse arbeidsmarkt. De focus op ongelijkheid*. Den Haag/Heerlen/Bonaire/Leiden: CBS/TNO, 2017; en Monique Kremer, Robert Went en André Knottnerus (red.), *Voor de zekerheid. De toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2017.
- 8 Wiemer Salverda, 'Hollen om stil te staan? Tweeverdieners en de Nederlandse middenklasse sinds 1990', in: Godfried Engbersen, Erik Snel en Monique Kremer (red.), *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2017, pp. 143-174.
- 9 Zie mijn eerdere pleidooi: Eddy van Hijum, 'Ook collectieve solidariteit hoort bij het CDA', in: Jan Jacob van Dijk, Raymond Gradus en Maarten Neuteboom (red.), *Solidariteit in crisis* (CDV Zomer 2012). Amsterdam: Boom, 2012, pp. 124-131.
- 10 Het CPB noemt dit de 'productieve functie' van sociale verzekeringen (Centraal Planbureau, *Naar een toekomstbestendig stelsel voor arbeidsmarkt en sociale zekerheid*. Den Haag: CPB, 28 februari 2005, p. 9).
- 11 Enkele interessante studies op dit gebied: W.J.H. van Oorschot, 'Solidariteit en het draagvlak voor sociale zekerheid. Enkele kanttekeningen vanuit sociologisch perspectief', in: M. Herweijer, G. Vonk en W. Zondag (red.), *Sociale zekerheid voor het oog van de meester. Opstellen voor prof. mr. F.M. Noordam*. Deventer: Kluwer, 2006, pp. 47-56; Lambrecht van Eekelen en Robert Olieman, *Voelt het volk voor verzekering? Opvattingen over solidariteit, verantwoordelijkheid, transparantie en keuzevrijheid in de sociale zekerheid over sociale zekerheid*. Den Haag: Sociale Verzekeringsbank, 2009; Peter Achterberg, Romke van der Veen en Judith Raven, *Omstreden solidariteit*. Amsterdam: Aksant, 2010.
- 12 Dit gaat verder dan *Kiemen van een rechtvaardiger samenleving*, waarin alleen de uitkering voor volledig en duurzaam arbeidsongeschikten als onderdeel van een 'basisverzekering' voor alle werkenden wordt voorgesteld. ZW, WGA en WW zouden als vrijwillige (private) aanvullende verzekering in de markt worden gezet, met een aantal publieke waarborgen (Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Kiemen van een rechtvaardiger samenleving. De noodzaak van nieuwe vanzelfsprekendheden op het terrein van werk en inkomen*. Den Haag: WI CDA, augustus 2016).
- 13 Zie ook: Arjen Siegmans, *De baan als basis. Een nieuwe aanpak om langdurige werkloosheid te voorkomen*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, oktober 2018.

De dialoog aangaan

door **Désanne van Brederode** De auteur is schrijver. In deze rubriek belicht ze een woord of uitdrukking uit het politieke taalveld.

Het verschil tussen een debat en een dialoog lijkt duidelijk. In een debat staan mensen met verschillende standpunten tegenover elkaar en proberen elkaar met argumenten te overtuigen van hun eigen gelijk – of dat van de groep die ze vertegenwoordigen. Daarnaast probeert men redeneerfouten en valse retoriek te ontmantelen. Of er nu wel of niet iets op het spel staat: ernaar luisteren kan opwindend zijn. Een dialoog is minder enerverend, vriendelijker: het doel is meer begrip voor elkaar en idealiter het vinden van overeenkomsten, hoe weinig ook, die maken dat men bijvoorbeeld samen kan optrekken bij de aanpak van een bepaald probleem. Er is ruimte voor de ervaring en beleving van mensen, voor gevoelens, waarden en idealen. Helaas gaat de uitnodiging voor een dialoog vaak uit van de partij die daar het meest bij heeft te winnen. Het levert het imago van geïnteresseerde, zelfs empathische ‘bruggenbouwer’ op. Beleefd knikken en mensen laten uitspreken zijn genoeg. Soms vindt een dialoog binnenskamers plaats, opdat er in een vertrouwelijke, veilige sfeer van alles geroepen kan worden. Zo hoeft de andere partij zich niet te schamen voor woede-uitbarstingen, insinuaties, domheid, of kinderachtig zelfmedelijden. Welnee! ‘We kunnen ons goed voorstellen dat deze kwestie u enorm aan het hart gaat.’ Mijn ervaring is dat dit soort dialoog vaak voorkomt in christelijke kringen.

Helaas is mijn ervaring ook dat men uitgerekend in deze kringen niet beseft dat een dialoog soms het best kan uitmonden in een mea culpa uit de mond van de uitnodigende partij. ‘Waarom ook nog een expliciet “sorry”, en daden die tonen dat ik me iets van jouw verhaal heb aangetrokken? Ik heb toch al naar je geluisterd en je rustig uitgelegd ...?’ Alsof er een gunst is verleend. Dat is het soort naastenliefde dat kritiek in de kiem smoort. En zelfkritiek al helemaal niet duldt. Wat zou het prachtig zijn als juist de liefhebbers van de dialoog soms hun fouten of tunnelvisie erkennen, een ambitieus plan afblazen, of alleen al durven zeggen: ‘Nooit geweten dat ik anderen hiermee leed berokkende. Dit ga ik voortaan anders aanpakken.’ Zonder een dergelijke ommekeer is een dialoog cosmetica. In gedekte tinten, voor een natuurlijke *look*. Net echt. Maar in de binnenkamer gebeurt er niets.

De herleving van het sociaal-conservatisme

Het CDA doet er goed aan het sociaal-conservatisme te omarmen en daarmee een middenweg te kiezen tussen Taylor en Scruton, links en rechts, collectivisme en individualisme. Met Denemarken en Oostenrijk als voorbeeld wacht de partij zo een mooie toekomst.

door Max Runge De auteur volgt de master Politieke Communicatie aan de Universiteit Antwerpen en is CDA-lid sinds de HJ Schoo-lezing van Sybrand Buma in 2017.¹ Hij liep van juni 2018 tot en met juli 2019 stage bij de Tweede Kamerfractie van het CDA.

Binnen een brede volkspartij als het CDA vinden er geregeld discussies plaats over de koers van de partij. Zo ook over de (controversiële) discussie rondom de C in de partijnaam.

In juli jongstleden was het zeven jaar geleden dat Alfons Dölle overleed. Dölle was namens het CDA gemeenteraadslid in Groningen en ging daarna aan de slag als senator in de Eerste Kamer. Daarnaast was hij hoogleraar staatsrecht aan de Rijksuniversiteit Groningen. In de zomereditie van *Christen Democratische Verkenningen* uit 2003 doet Dölle een (omstreden) voorstel: hij pleit voor een beperktere focus op de christelijke C in 'CDA', en voor een nieuwe ondertitel voor de partij. Het sociaal-conservatisme zou volgens hem een goede seculiere ondertitel zijn als uithangbord voor het CDA.² In het licht van recent verschenen artikelen over de wens van een (linkse) koerswijziging van het CDA, voel ik mij aangespoord

een tegengeluid te laten horen om de discussie op gang te brengen. Het CDA zou de ondertitel moeten aannemen die Dölle al zo lang geleden voorstelde. Dit om een grotere groep kiezers aan te spreken.

Electoraal problemen

Het CDA ligt electoraal gezien onder vuur: sinds de samenwerking met de PVV daalt het CDA in de peilingen, op enkele uitzonderingen na. Wat mij betreft liggen daar drie redenen aan ten grondslag; ten eerste de ontkerkelijking, ten tweede de vergrijzing van de partij als geheel, en ten derde de vrijblijvendheid/wispelturigheid van CDA-standpunten.

Uit recente cijfers blijkt dat de ontkerkelijking blijft doorzetten en dat meer dan de helft van Nederland niet-gelovig is.³ Mensen identificeren zich steeds minder met de kerk en met het christendom. Vraag een gemiddelde burger in de Randstad waarom hij/zij niet op het CDA stemt en het

antwoord zal grofweg in de richting zijn van 'Ik stem niet op een christelijke partij' of 'Ik ben niet gelovig, dus ik stem geen CDA'. Dit is natuurlijk een kortzichtige redenatie, maar wel een begrijpelijke vanwege de verwevenheid met de christelijke naam. Uiteraard is het CDA een christendemocratische partij en geen christelijke, maar toch valt het CDA (te) vaak onder het frame 'christelijke partij'. Een deel van de kiezers is het op grote lijnen eens met de standpunten van de partij, maar wordt er door de christelijke uitstraling van weerhouden ook op die partij te stemmen.

Ook is het CDA weinig populair onder jongeren (voornamelijk uit de stad) en bestaat nog een te groot deel van de kiezers uit mensen op leeftijd (voornamelijk van het platteland) die traditioneel CDA stemmen.⁴ Uiteraard is deze laatste groep kiezers niet toekomstbestendig, dus zal de partij een koerswijziging moeten maken om een bredere groep kiezers aan te spreken. Daartoe is het CDA als brede volkspartij verplicht.

Ten slotte wordt het CDA vaak verweten te wispelturig en te vrijblijvend in zijn standpunten te zijn. De standpunten van de partij zijn, een brede volkspartij eigen, vrij vaag, en er wordt nog weleens met uitgangspunten gedraaid, bijvoorbeeld rondom het kinderpardon. Het CDA zou zich in bepaalde kwesties explicieter moeten uitspreken.

Ikzelf ben niet kerkelijk en ben zo ook niet van huis uit opgevoed. In tegenstelling tot mijn omgeving ben ik bij het CDA gekomen vanwege de joods-christelijke normen en waarden die mij aanspreken. Dit mag de partij natuurlijk ook nooit verloochenen; dat zijn de roots van het CDA. Bovendien heeft het CDA een verhaal dat geen enkele andere partij heeft, met een middenpositie tussen 'individualiserend rechts' en 'collectivistisch links'. Daar biedt het CDA de oplossing om de zorgen van veel Nederlanders weg te nemen: die oplossing ligt in de samenleving. De partij zou aan de ene kant meer

moeten focussen op de niet-christelijke kiezers en aan de andere kant een grotere focus moeten hebben op inwoners van de stedelijke gebieden in Nederland. Daar bevindt zich het grootste electoraat en daar liggen dus ook de meeste kansen voor een toekomstbestendig CDA.

Electorale oplossing

Om tot een oplossing te komen voor de drie hiervoor geschetste problemen, komt het sociaal-conservatisme van Dölle weer om de hoek kijken. Hij pleitte voor deze term omdat deze 'het best de christendemocratische boodschap benadert' vanuit een seculier perspectief. In het kort is deze stroming als volgt te omschrijven: sociaal-cultureel een wat rechtser beleid, en sociaal-economisch een wat linkser beleid. Volgens Dölle moeten vaste waarden als plichtsgevoel, burgerlijk fatsoen, solidariteit en verstandige vaderlandsliefde

Kies sociaal-cultureel een wat rechtser beleid en sociaal-economisch een wat linkser beleid

centraal staan binnen het CDA. Kortom, op sociaal-culturele punten moet het CDA zich onderscheiden op de rechts-conservatieve hoek. Daartegenover staat dat op sociaal-economisch vlak de individualisering van de samenleving tegengegaan moet worden, door bijvoorbeeld op de gebieden van sociale zekerheid en zorg een linkser beleid te voeren. Tegelijkertijd kan dit alleen gewaarborgd worden door een streng immigratie- en integratiebeleid. Dit is ook voor het draagvlak onder de bevolking van Nederland van belang, alsmede voor het behoud van de zojuist genoemde waarden plichtsgevoel, burgerlijk fatsoen, solidariteit en verstandige vaderlandsliefde. Wopke Hoekstra zegt in de HJ Schoo-lezing van 2019 dat hij zich zorgen maakt over de Nederlandse identiteit, en zinspeelt daarbij op een strengere immigratie- en integratiebeleid.⁵

Bron: Leonhard Foeger, ANP

Onder het leiderschap van Buma is hiermee al een begin gemaakt op sociaal-culturele vlakken. Kijk bijvoorbeeld naar het leren van het Wilhelmus op school, het idee van de maatschappelijke dienstplicht en voorstellen rond strenge immigratie/integratie. En met succes: in 2017 met negentien zetels de derde partij van Nederland worden in een versplinterd politiek landschap is een knappe prestatie. Dit laat de potentie en de kans zien die het CDA heeft als het het sociaal-conservatisme van Dölle omarmt. Dit is een indicator dat deze ingeslagen weg voortgezet moet worden voor meer politiek en electoraal succes.

Veel Nederlanders zien een al te grote individualisering van de samenleving als een slechte ontwikkeling: mensen (oud én jong) voelen zich eenzamer dan ooit tevoren, en in publieke sectoren als de zorg ondervinden mensen de nadelige gevolgen van die individualisering van de samenleving. Tegelijkertijd zien mensen niet het collectivisme van links als de oplossing: de linkse partijen in de Tweede Kamer zijn nog nooit zo klein geweest in zetelaantal. Hier ligt de kans voor het

CDA: het moet een geluid laten horen tégen de individualisering en tégen het collectivisme, en vóór een sterke samenleving. Daarin wordt de partij echter belemmerd door haar christelijke imago, waardoor veel kiezers het CDA op voorhand uitsluiten. Ook andere groepen kiezers zouden deze koers zeker kunnen onderschrijven, bijvoorbeeld gematigde moslims: vanuit de islam staan deze waarden ook centraal, waardoor de electorale vijver waaruit gevist kan worden alleen maar groter wordt.

In het lentenummer uit 2017 is in CDV een vergelijkbare discussie gehouden rondom het sociaal-conservatisme, dit keer tussen CDA-prominenten Pieter Heerma en Jan Schinkelshoek.⁶ Heerma, als voorstander van het sociaal-conservatisme, gaf daarbij de connectie weer tussen christendemocratie en het conservatisme. Allereerst schetst hij de historische verwantschap: beide stromingen zijn antirevolutionair en staan afwijzend tegenover het 'doorgeslagen verlichtingsdenken'. Ten tweede delen beide stromingen de waardering voor traditie, geschiedenis en cultuur. Als laatste punt gaan beide gedachtegangen in tegen de

economische individualisering aan de ene kant en de centraliserende overheid aan de andere kant. Heerma geeft hiermee aan dat de overgang van christendemocratie naar het sociaal-conservatisme helemaal geen grote stap is.

Politiek-filosofisch perspectief

Ook vanuit politiek-filosofische hoek is dit idee te onderbouwen. Eigenlijk is dit een middenweg tussen twee gedachtegangen: die van Roger Scruton en die van Charles Taylor. Net zoals in het sociaal-conservatisme van Dölle het geval is, denkt zowel Taylor als Scruton dat een individu zich slechts kan ontplooiën binnen een florerende samenleving. Dat wil zeggen: soms kunnen onze plichten tegenover de samenleving zwaarder wegen dan onze rechten als individu.

Scruton wil de natiestaat, onze manier van leven en onze verworvenheden beschermen tegen invloeden van buitenaf, zoals multiculturalisme, de bureaucratie in Brussel en een doorgeschoten liberalisme.⁷ Hij verzet zich echter tegen verlichtingsidealen als autonomie en egalitarisme. Dit maakt hem sceptisch tegenover allerlei moderne verworvenheden die ik juist graag wil beschermen, zoals armenzorg en het homohuwelijk. Dit is niet het conservatieve label dat het CDA zou moeten dragen.

Aan de andere kant is daar Taylor: ook hij is tegen het liberalisme, vanwege doorgeschoten vormen van atomisme. Hij zet daartegenover de gemeenschap centraal: men moet zorg dragen voor gemeenschappelijke faciliteiten, omdat men als individu slechts goed kan leven als de gemeenschap als zodanig floreert. Taylor is echter niet bereid om onze culturele verworvenheden te beschermen en is expliciet voorstander van een multiculturele samenleving.⁸

Het sociaal-conservatisme van Dölle biedt een middenweg tussen deze twee filosofen: de gemeenschap moet beschermd worden door zowel het sociale karakter van Taylors

communitarisme als het waarborgende karakter van Scrutons conservatisme door te voeren.

Succesvolle voorbeelden

In het buitenland is een aantal voorbeelden van een sociaal-conservatieve benadering bekend. In ieder geval in Europa zijn dit louter succesverhalen. Ten eerste de Oostenrijkse ÖVP onder leiding van Sebastian Kurz. Na drie verkiezingsnederlagen op rij (vergelijkbaar met het CDA) is onder de jonge leider Kurz gekozen voor een rechts-conservatieve benadering op sociaal-cultureel vlak en op het gebied van immigratie/integratie. Op sociaal-economisch vlak beloofde Kurz een aantal hervormingen door te voeren die de sociale zekerheid socialer zou maken. En met succes: de ÖVP werd weer de grootste, en Kurz werd bondskanselier van Oostenrijk. Recentelijk is zijn kabinet gevallen

Als brede volkspartij heeft het CDA een unieke kans weer de grootste partij te worden

vanwege een affaire bij zijn coalitiegenoot, de FPÖ, maar desondanks staat Kurz met zijn ÖVP in de peilingen zelfs nog hoger dan bij de parlementsverkiezingen. Zijn populariteit is ook groot onder jongeren.

Ook aan de andere kant van het politieke spectrum is er een geval bekend van het succesvol toepassen van het sociaal-conservatisme: in Denemarken heeft de partij Socialdemokraterne een grote verkiezingsoverwinning geboekt. Na meerdere verkiezingsnederlagen hebben de sociaaldemocraten zich herpakt door weer op te komen voor de Deense arbeider. Hun nieuwe verhaal is een sociaal Denemarken, maar met een focus op een zeer streng immigratie- en integratiebeleid. Hierdoor hebben de Deense sociaaldemocraten de gemiddelde Deense

burger weer aan zich weten te binden, als brede volkspartij. Binnen de PvdA in Nederland heeft Jacques Monasch dit ook geprobeerd, maar zonder al te veel succes.⁹

Deze twee voorbeelden laten een kans zien voor het CDA: als brede volkspartij heeft het CDA een unieke kans in dit electorale gat te springen en weer de grootste partij te worden. Door een omarming van het sociaal-conservatisme van Dölle worden de drie problemen opgelost waar het CDA mee te maken heeft (nogmaals: ontkerkelijking, vergrijzing van de partij, en de vrijblijvendheid/wispelturigheid van CDA-standpunten). Het sociaal-conservatisme zorgt ten eerste voor meer toegankelijkheid voor niet-christelijke stemmers. Denk hierbij aan de groeiende groep niet-gelovigen, maar ook aan gematigde moslims. Ten tweede biedt het de kans om meer (jongere) mensen uit de stad aan te trekken, wat in de plaats komt van de huidige focus op oudere mensen op het platteland. Ten derde zal er minder onduidelijkheid zijn over de standpunten van het CDA: de partij geeft duidelijk aan op bepaalde vlakken rechts-conservatief te zijn en op andere vlakken een linkere benadering te kiezen.

Daarnaast biedt deze benadering de kans om (electoraal gezien) het beste van twee werelden te combineren: zowel rechtse als linkse kiezers kunnen zich in CDA-standpunten vinden. Dit maakt dat het CDA een brede volkspartij blijft waar mensen uit alle lagen van de samenleving zich thuis voelen. Hierbij blijft het CDA een oplossing bieden voor de doorgeslagen individualisering aan de ene kant en het collectivistische overheidsdenken aan de andere kant. Natuurlijk moeten de joods-christelijke waarden het fundament van de partij blijven, maar nu wordt er sociaal-conservatief op voortgebouwd. Dit om de partij ook toegankelijk te maken voor niet-christelijke en meer stedelijk georiënteerde kiezers.

In dit artikel is op meerdere manieren een middenweg geschetst: een middenweg tussen Taylor en Scruton, tussen links en rechts, tussen collectivisme en individualisme, en tussen het Deense en het Oostenrijkse voorbeeld. Met de focus op deze gedachtegang blijft het CDA een middenpartij die ook niet-christenen kan aantrekken. Dit als brede volkspartij, met de ondertitel 'sociaal-conservatief'.

- 1 Sybrand Buma, *'Verwarde tijden!' die om richting vragen. HJ Schoo-lezing 2017*. Amsterdam: Elsevier Weekblad, 2017.
- 2 Alphons Dölle, 'CDA behoeft ondertitel "sociaal conservatief"', CDV Zomer 2003, pp. 70-83.
- 3 CBS.nl, 'Meer dan de helft Nederlanders niet religieus', 22 oktober 2018. Zie <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/43/meer-dan-de-helft-nederlanders-niet-religieus>
- 4 NOS.nl, 'Jong of oud, man of vrouw; wie stemde op welke partij?', 16 maart 2017. Zie <https://nos.nl/artikel/2163382-jong-of-oud-man-of-vrouw-wie-stemde-op-welke-partij.html>
- 5 Wopke Hoekstra, *Het land van morgen. Naar een nieuw maatschappelijk evenwicht. HJ Schoo-lezing 2019*. Amsterdam: Elsevier Weekblad, 2019.
- 6 Dat gebeurde in de rubriek 'Dwars', met als stelling 'Het CDA behoeft de ondertitel sociaal-conservatief':

- Pieter Heerma, 'Ja, sociaal-conservatisme kan woorden geven aan eigentijdse cultuurkritiek', en Jan Schinkelshoek, 'Nee, liever een jas die past', in: Evert Jan van Asselt, Peter Cuyvers, Jan Jacob van Dijk en Pieter Jan Dijkman (red.), *De toekomst van politieke partijen* (CDV Lente 2017). Amsterdam: Boom, 2017, pp. 10-11 en 12-13.
- 7 Roger Scruton, *The meaning of conservatism*. New York: Penguin, 1980.
- 8 Charles Taylor, 'The politics of recognition', in: Amy Gutmann (red.), *Multiculturalism. Examining the politics of recognition*. Princeton: Princeton University Press, 1994, pp. 25-73.
- 9 Frank Hendrickx, 'Jacques Monasch overweegt nieuwe partij met "sociaal hart en gezond verstand"', *de Volkskrant*, 11 november 2016.

Worden wie je bent

Christendemocraten moeten weer gaan staan voor een duidelijk profiel dat geen ondertitel nodig heeft. Terug dus naar onze uitgangspunten en kernwaarden, en aan de slag met een nieuw ‘contrat social’ van opbouwende meedenkers en betrokken burgers.

door **Hielke Onnink** De auteur is voorzitter van het CDJA.

Emeritus hoogleraar staatsrecht en eminent Eerste Kamerlid Alfons Dölle stierf in 2012, maar inspireert nog steeds jonge CDA'ers. Ik vind dat mooi. Toch vraag ik mij zeer af of met het van tijd tot tijd resonerende betoog voor een sociaal-conservatieve koers of ondertitel, zoals dat van Max Runge in de voorgaande bijdrage,¹ recht wordt gedaan aan de toekomst en essentie van de christendemocratie. Laat ik, in antwoord op Runge, vier misverstanden noemen.

Een sociaal-conservatieve positionering werkt niet

Runge stelt ten eerste dat het CDA er is gekomen om ‘joods-christelijke normen’ te vertegenwoordigen. Dat klopt niet. De partij is gegrond op haar Program van Uitgangspunten, waarin de kernwaarden zijn geformuleerd. De inspiratie die wij ontleen aan het evangelie is de kern daarvan, en juist niet het modieuze begrip ‘joods-christelijke’, en dan ook nog ‘normen’ daarvan.

Het tweede misverstand is dat het CDA ‘uniek is als middenpartij’. Christendemocraten zijn mensen die het hart van de samenleving willen doen kloppen, niet omwille van

vage algemeenheid. En uniek is een middenpartij sowieso niet.

Het derde misverstand is dat de negentien zetels in de Tweede Kamer van maart 2017 ‘een knappe prestatie waren’. Het was mooi dat het CDA zes zetels won, maar het was niettemin het op één na zwakste resultaat bij Kamerverkiezingen. Voor mij geen reden tot uitbundige zelffeliciteit.

Het laatste, fundamentele punt is dat Runge voor het CDA twee politieke koerswijzigingen ten onrechte als voorbeelden noemt, te weten de Deense sociaaldemocraten en de Oostenrijkse politicus Sebastian Kurz. Jacques Monasch probeerde de Deense variant op sociaaldemocratie in Nederland uit en haalde zelf nul zetels, maar droeg wel bij aan het verlies van 29 van de 38 zetels van zijn politieke thuis. Ook de Deense sociaaldemocraten kennen met hun draai van honderdtachtig graden op immigratie en integratie weinig succes – tenminste, ik zou een verlies van 0,4 procentpunt niet als glansrijke winst kwalificeren. Op de lange termijn breekt de ‘Deense draai’ partijen op en maakt die het extreemrechtse gedachtegoed slechts salonfähig.² Dan Kurz. Sebastian Kurz zelf ziet zijn ÖVP nog altijd als

een klassieke christendemocratische volkspartij.³ De ÖVP is vooral omgebouwd naar een sterk persoonsgerichte midden-rechtse club, met een briljante campagnemachine. Daarnaast had deze partij er geen moeite mee om een soort Rutte I-avontuur aan te gaan met een anti-Europapartij die zich niet schaamt om door Poetin gefinancierd te worden.⁴ Ongetwijfeld is Kurz behendig en modern qua styling, maar of dit nu allemaal erg in de geest van de bedaagde katholiek-conservatief Dölle is, waag ik te betwijfelen.

Nee, met een positionering die zich op sociaal-culturele standpunten rechts noemt en op sociaal-economische standpunten wat linkser, zoals Runge bepleit, komen we er niet. Juist wanneer partijen in toenemende mate worden geconfronteerd met kieskeurige kiezers en populistische uitdagers, is het belangrijk om de eigen kernwaarden uit te dragen en zo herkenbaar te blijven.⁵

De christelijke CDA-kiezer sterft niet uit, maar loopt weg

Opdracht en uitdaging

Het essay van Runge laat het CDA zien voor wat voor belangrijke opdracht en uitdaging de partij staat. Want een waardegedreven partij die ondertitels nodig heeft als sociaal-conservatief of links of rechts mag haar politieke formules en codetaal weleens verwerpen omwille van hun intrinsieke waarde. Een ondertitel voeg je toe in de media als je vreest dat de taal van de acteur die optreedt door niemand wordt verstaan. Het komt er meer op aan de eigen uitgangspunten te vatten in nieuwe taal en beelden voor nieuwe tijden en generaties. Want het 'is in de veranderende werkelijkheid dat de idealen van het CDA toegepast moeten worden', zoals Piet Steenkamp het formuleerde.⁶ Kortom, wij staan aan het begin van een nieuw tijdperk met nieuwe kansen en nieuwe vragen. Daarin gaat het erom te worden wie je bent, en daarbij moeten primair twee vragen

beantwoord worden. Ten eerste, wie zijn we? Ten tweede, hoe worden we wie we zijn?

In de eerste vraag neem ik u graag kort mee. Wat betreft de tweede vraag: dat 'worden wie we zijn' gebeurt inmiddels, en niet door de minsten onder de christendemocraten, gelukkig. Ik zal drie interessante voorbeelden noemen, en vervolgens daarop aansluiten vanuit mijn perspectief als voorzitter van het CDJA.

Kort over wie we zijn. Het CDA streeft ernaar een brede volkspartij te zijn, verenigd vanuit gemeenschappelijke idealen. Het is dus niet een partij verenigd op deelbelangen (zoals 50PLUS of PvdD). Ieder die wil werken aan een samenleving waarin onze idealen worden verwezenlijkt is welkom. Tot die idealen voelen velen zich geroepen. Niet voor niets bleek uit het ledenonderzoek van het CDJA uit 2017 dat ongeveer 33 procent van de CDJA'ers aangeeft niet gelovig te zijn. De angst van seculiere kiezers voor de christendemocratische filosofie voel ik dan ook niet. Het is ook niet de seculiere kiezer die de electorale successen van het CDA ondermijnt. Het is in de eerste plaats de christelijke CDA-kiezer die niet uitsterft, maar wegloopt bij een CDA dat niet duidelijk en uniek gepositioneerd is rondom zijn eigen kernwaarden, wat onze electorale potentie beperkt.⁷

Hedendaagse vertalingen

Dan die tweede vraag: hoe worden we wie we zijn? Hoe zorgen we ervoor dat onze idealen naar een eigentijdse en toekomstgerichte boodschap worden vertaald? Zoals beloofd noem ik hierna drie voorbeelden van hoe dat al gebeurt.

Het Strategisch Beraad onderneemt het waagstuk om een strategische visie voor de komende decennia te formuleren. In het voetspoor van Arie Oostlander en Jos van Gennip worden traditie en innovatie hierin hopelijk creatief vervlochten. Ik hoop op gedurfde nieuwe thema's en taal rond de arbeidsmarkt en Leven Lang Ontwikkelen (in de geest van de recente analyse van de Commissie

Regulering van werk onder leiding van Hans Borstlap⁸) en ook rond geopolitiek en globalisering en hoe Europa daarin zijn plaats versterkt en borgt. En uiteraard rond de solidariteit tussen generaties. Stuk voor stuk thema's van onze tijd die vragen om een uniek christendemocratisch antwoord.

Bij die gedachte zette Hugo de Jonge op het Christelijk-Sociaal Congres heldere lijnen uit.⁹ Hij gaf aan die oude term 'christelijk-sociaal' een eigentijdse invulling. Niet door deze sociaal-conservatief te betitelen, maar door te pleiten voor meer solidariteit en een verbonden samenleving. Solidariteit is immers allesbehalve 'links' als kernbegrip, al was het maar omdat men ter linkerkant onderling zelden solidair of menslievend genoemd kan worden. Het was een PvdA-minister die de basisbeurs afschafte. Het vertrouwen in elkaar ontbreekt daar, evenals het inzicht dat het verdedigen of het verder helpen van andermans belangen uiteindelijk in het belang van het individu zelf is. De Jonge pleitte in wezen voor een nieuw *contrat social*, een nieuw verbond van de dragende groepen van de samenleving.

Ook de recente HJ Schoo-lezing van Wopke Hoekstra kan gezien worden als een poging de bekende CDA-waarden te vertalen naar onze eigen tijd. Hij muntte het begrip 'wederkerigheid' tot een alternatieve formule voor zowel solidariteit als het oude begrip van gespreide verantwoordelijkheid. Hij tilde dit naar een hoger plan door het ook als essentiële benadering in de Europese samenwerking te accentueren. Toen het ook nog in de dokterskamer de aanpak bleek te moeten sturen haakte ik even af, maar de poging tot nieuwe terminologie en beelden sprak mij niettemin aan.¹⁰

De beschreven drie pogingen zijn de moeite waard en zijn hard nodig. Zeker blijft de insteek van Piet Steenkamp onverminderd vitaal en inspirerend, maar laten wij niet vergeten dat juist hij een man was van nieuwe tonen en gedurfde wegen. Het is nodig omdat de sociaaldemocratie verdampt en het neoliberale discours uitgelooft is.

Rutte komt aanzetten met vaasjes die niet moeten breken, en Dijkhoffs 'liberalisme dat werkt voor mensen' draait ook vooral om je 'balletje mayo'.¹¹ Vaasjes en gehaktballen: het is allemaal nog platter dan een dubbeltje. Het is ook nodig omdat het CDA zich allerminst rijk kan rekenen. De uitslagen bij de verkiezingen van 2012, 2017 en tweemaal in 2019 waren even vaak het slechtste resultaat of het op één na zwakste ooit. Ook toen het voor het Europees Parlement nog best meeviel, won het CDA alleen van de peilingen, geen zetels, en niet van de electorale concurrenten.

Intussen zien we dat jongeren snakken naar perspectief. Het SER Jongerenplatform wees hier onmiskenbaar de weg.¹² Jongeren willen dat de politiek richting geeft en optimisme. Meer uitdaging van hun talenten, meer vertrouwen in hun inzet en durf. Ik zou haast zeggen: zij willen meer moed, meer inspiratie en ook wat vaker een arm om hun schouder. Het is hier dat het CDA

Pluriformiteit is niet eng en evenmin een ondermijning van onze identiteit

zich kan onderscheiden en zijn kernwaarden overtuigend en concreet kan laten herleven voor nieuwe generaties.

Drie aanvullende suggesties

Op drie punten geef ik hier alvast een denklijn om straks in aansluiting op het Strategisch Beraad en de voorzeten van De Jonge en Hoekstra mee aan de slag te gaan.

Allereerst moet het CDA naar jongeren de partij zijn die gelooft in hun talent, inzet en durf. Minder paternalistisch, minder ouwelijk en minder repressief in denken en doen. Hoekstra's investeringsfonds en zijn aanval op het leenstelsel zijn cruciale zwaartepunten om concreet en geloofwaardig te zijn. Want als je niet gelooft in die talenten, in hun toekomst, creativiteit en ondernemerskwaliteiten, dan ga je daar ook

niet zo bewust voor kiezen met vijftig miljard aan investeringen.

Ten tweede moet het CDA de partij zijn die respect heeft voor de inzet en betrokkenheid van professionals. Dat bewijs je het best door hun de ruimte te geven voor hun vak en hun toewijding. Dus moet het CDA de zorg en het onderwijs ontdoen van detailsturing en regelstelsels, en via Leven Lang Ontwikkelen (LLO) juist de professionals in deze sectoren tijd en geld gunnen om bij te blijven en zich op te waarderen in hun professies.

Ten derde moet het CDA de partij zijn van de verbonden verscheidenheid. Pluriformiteit is immers het wezenskenmerk van een land van alleen maar minderheden. Als fusie van katholieken, hervormden en gereformeerden zouden we dat toch moeten herkennen. Je zult elkaar de ruimte moeten gunnen om te geloven, te werken, te spreken, te zorgen en te leren zoals je dat voor jezelf ook verlangt. Pluriformiteit is

niet eng en evenmin een ondermijning van onze identiteit. Het is de eigen aard van dit land en ons Europa, nota bene. In wezen is verscheidenheid solidariteit en gespreide verantwoordelijkheid tegelijk.

Voor ons land bieden christendemocraten een nuchter, helder en bewezen perspectief. We gaan polderend voort, nemen iedereen mee en dagen hen uit zelf hun steentje bij te dragen aan het goede leven en ons mooie land. De oude recepten op links en op rechts zijn sleets en blasé; polarisatie en nationalisme zijn de dood in de pot, letterlijk. Als christendemocraten moeten we er daarom weer staan, en worden wie wij ten diepste zijn. We moeten gaan voor een duidelijk profiel dat geen ondertitels nodig heeft. Terug dus naar onze wortels, en aan de slag met zo'n nieuw contrat social van opbouwende meedenkers en betrokken burgers. Word weer wie je bent.

- 1 Zie verder bijvoorbeeld: Pieter Heerma, 'Ja, sociaal-conservatisme kan woorden geven aan eigentijdse cultuurkritiek' (als antwoord op de stelling 'Het CDA behoeft de ondertitel sociaal-conservatief'), in: Evert Jan van Asselt, Peter Cuyvers, Jan Jacob van Dijk en Pieter Jan Dijkman (red.), *De toekomst van politieke partijen* (CDV Lente 2017). Amsterdam: Boom, 2017, pp. 10-11; Redactie politiek *Reformatorisch Dagblad*, 'CDA kiest voor sociaal-conservatief', *Reformatorisch Dagblad*, 16 december 2000; Hans Teengs en David van Keulen, 'Sociaal-conservatief CDA moet steden aanspreken', *Trouw*, 12 april 2012.
- 2 Teun Pauwels, 'Explaining the strange decline of the populist radical right Vlaams Belang in Belgium. The impact of permanent opposition', *Acta Politica* 46 (2011), nr. 1, pp. 60-82.
- 3 Österreichischen Volkspartei (2015). *Grundsatzprogramm 2015 der Österreichischen Volkspartei*. Wenen: Österreichischen Volkspartei.
- 4 Philip Oltermann, 'Austria's "Ibiza scandal": what happened and why does it matter?', *The Guardian*, 20 mei 2019.
- 5 Tom W.G. van der Meer, 'Rust én stilstand: het CDA in de Buma-jaren', *Christen Democratische Verkenningen* 39 (2019), nr. 2 (Zomer), pp. 24-27.
- 6 Piet Steenkamp e.a., 'Ten geleide', in: *Program van Uitgangspunten CDA*. Den Haag: CDA, 1993, p. 1.
- 7 Manfred te Grotenhuis, Tom van der Meer, Rob Eisinga en Ben Pelzer, 'In hoeverre bepalen ontkerkelijking en gewijzigd stemgedrag onder kerkleden het aantal CDA-Kamerzetels?', in: Erik Borgman, Pieter Jan Dijkman en Paul van Geest (red.), *Het christelijke in de Nederlandse politiek* (CDV Herfst 2012). Amsterdam: Boom, pp. 135-151.
- 8 Commissie Regulering van werk, *In wat voor land willen wij werken? Discussienota over toekomstbestendig arbeidsrecht, sociale zekerheid en fiscaliteit*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 20 juni 2019. Zie www.reguleringvanwerk.nl
- 9 Hugo de Jonge, 'Toespraak van minister De Jonge bij het Christelijk-Sociaal Congres', gehouden in Doorn op donderdag 29 augustus 2019. Zie: rijksoverheid.nl.
- 10 Wopke Hoekstra, *Het land van morgen. Naar een nieuw maatschappelijk evenwicht. HJ Schoo-lezing 2019*. Amsterdam: Elsevier Weekblad, 2019.
- 11 Klaas Dijkhoff, *Liberalisme dat werkt voor mensen* (discussiestuk). Den Haag: VVD, 20 april 2019, p. 13.
- 12 SER Jongerenplatform, *Hoge verwachtingen. Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad, 2019.

Opstand der gematigden

door Herman Van Rompuy De auteur was premier van België van 2008-2009 en de eerste voorzitter van de Europese Raad van 2010-2014. Hij is lid van de christendemocratische CD&V.

Enkele jaren geleden was er een stijgende waardering voor autoritarisme of voor autoritaire trekjes, ook bij een deel van het burgerlijke establishment. Zelfs Trump werd soms heimelijk bewonderd.

De grootste vijand van populist en van ideologen zijn de feiten.

De 'leider' Poetin profiteerde van de hoge olie- en gasprijzen om al weldoende rond te gaan via het budget, dat voor de helft bestaat uit opbrengsten uit energie. Een scheut nationalisme deed de rest. De eerdergenoemde prijzen dalen nu, en de tsaar is naakt. Rusland heeft geen moderne competitieve economie. De impopulariteit van het regime blijkt uit alle peilingen en uit het straatprotest.

Erdoğan leek onaantastbaar. De 'zuiveringen' van mensen na de mislukte staatsgreep van 2016 hebben de economie naar de recessie gebracht. En er bleef nog genoeg van de rechtsstaat over om de verkiezingen in Istanboel te verliezen. Turkije is niet het model geworden voor het Nabije Oosten.

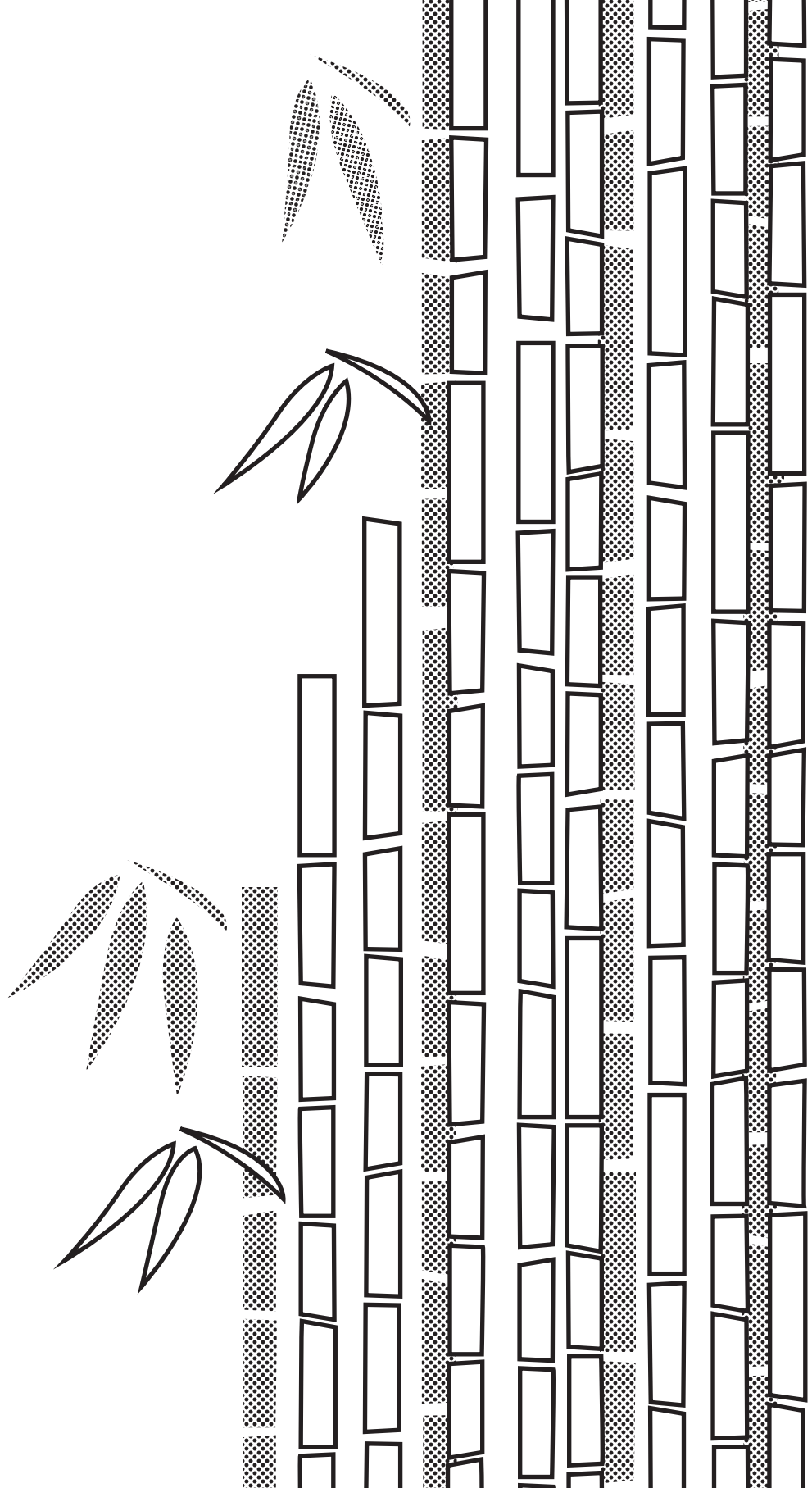
De bewonderaars van Trump maken harde tijden mee. De handelsoorlog keert zich tegen de Amerikaanse en de wereldeconomie. Het woord 'recessie' valt overal. Indien Trump herkozen wil worden moet hij een deal sluiten met China. Dat is niet onmogelijk, omdat hij toch onvoorspelbaar is.

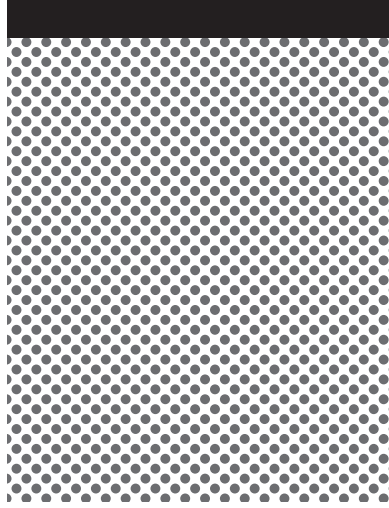
Die andere politicus-campaigner, Salvini, beet in zijn eigen staart. Achttien maanden was hij het symbool van het antimigratiedenken en -voelen. Berlusconi moest het ook afleggen tegen professoren, Prodi en Monti.

De brexit heeft nooit veel steun genoten op het continent. De laatste sympathie verdwijnt nu de grondwettelijke gewoonteregels en de wet zelf steeds meer ondergeschikt blijken aan dat ene, nationalistische doel. De economie zelf neemt een duik, en het is nog niet gedaan.

Vergis u niet. In de politiek wordt men zelden beloond en soms gestraft. Evenmin brengt de tijd steeds een oplossing. Er is geen immanente rechtvaardigheid. En toch is het de moeite waard om stil te staan bij bepaalde ontwikkelingen. De demagogen van de sociale en de klassieke media en van de megafoon botsen op de feiten. Dezelfde publieke opinie die in de sprookjes geloofde, verwacht ook resultaten in het dagelijks leven.

Ik weet niet of de 'opstand der gematigden' bestaat, maar Bredero zei ooit: 'Het kan verkeren.'

China's groei

EU en China: bruggen slaan en ophalen

De opkomst van China stelt Nederland en de EU voor een belangrijke uitdaging. Wat zijn ten diepste onze waarden en hoe willen we die inbrengen in een wereldorde die snel aan het veranderen is?

door **Bas Aghina en Marc Janssens** Beide auteurs zijn lid van de redactie van *Christen Democratische Verkenningen*. Ze vormen samen de kernredactie van dit themanummer.

Het is deze maand, oktober 2019, precies zeventig jaar geleden dat de Volksrepubliek China werd opgericht. En dat blijft ook buiten China niet onopgemerkt. China is bezig aan een duizelingwekkende opmars in de wereld, die niet alleen ontzag maar ook gevoelens van argwaan of zelfs angst inboezemt. Een van de auteurs gebruikte in de aanloop naar deze CDV het beeld van een tsunami: in Europa spelen we heerlijk op het strand, ons niet bewust van de gigantische vloedgolf die ophanden is. Wie de laatste jaren China heeft bezocht, kan het beamen: het land verandert terwijl je ernaar staat te kijken.

In dit themanummer van *Christen Democratische Verkenningen* behandelen we China's groei en zoomen we in op wat die voor ons betekent. Voor lokale gemeenten die soms al jaren banden hebben met zustergemeenten in China. Voor Nederland, dat als handelsland baat heeft bij goede betrekkingen met de Volksrepubliek, maar zich ook zorgen maakt over de manier waarop China met individuele vrijheden en mensenrechten omgaat. Voor de Europese Unie, die China dit jaar voor het eerst als 'systeemrivaal' heeft aangemerkt en merkt dat ze onderling verdeeld is: wel of geen 5G van Huawei; wel of niet in zee met de Nieuwe Zijderoute van Xi Jinping; wel of niet Balkanlanden paaieren met het EU-lidmaatschap omdat ze anders een soort vooruitgeschoven vazalstaat van China kunnen worden, terwijl ze feitelijk voor de EU nog niet klaar zijn? Landen dreigen niet alleen in economisch opzicht onder China's invloedssfeer te vallen, maar via financiële afhankelijkheid ook politiek en wellicht zelfs militair, waarschuwt Rob de Wijk. Doordat China havens en andere openbare voorzieningen in Zuid-

Europa in handen krijgt, dwingt het immers steun af van landen als Hongarije en Griekenland bij internationale stemmingen over mensenrechten, en kan het op termijn zelfs oorlogsschepen in Europa laten aanmeren.

Nu vindt de alarmistische taal van Rob de Wijk niet bij iedereen weerklank. Natuurlijk, naïviteit is ongewenst, stellen nagenoeg alle auteurs of geïnterviewden in deze CDV, en daarom is het goed ons te verdiepen in de Chinese manier van denken en doen. Kennis is nodig van de Chinese geschiedenis, die, zoals Ties Dams aangeeft, mede bepaald wordt door wat China de 'Eeuw van Vernedering' noemt, toen de Britten en Fransen de Chinezen via de Opiumoorlogen aan zich onderwierpen en culturele schatten vernietigden of als buit meenamen. Kennis is nodig van de Chinese cultuur, die door confucianisme, taoïsme en boeddhisme is bepaald en die zich volgens velen nooit echt door imperialisme heeft gekenmerkt. Dat wij denken dat China de hele wereld wil overnemen 'zegt meer over onszelf dan over de Chinezen', stelt wethouder Paul de Rook van Groningen dan ook. 'Ook Chinese politici willen gewoon hun stad goed besturen. Ze zijn echt niet op verovering van de wereld uit.' En oud-Kamerlid Kathleen Ferrier, van wie het tsunamibeeld afkomstig is, benadrukt dat alle democratische landen in de wereld hun krachten weliswaar moeten bundelen, maar 'niet als doel om een blok "tegenover China" te vormen, maar om een sterkere, gelijkwaardigere gesprekspartner te worden voor dit continentale land'.

Spiegel

Als er iets is wat uit dit themanummer naar voren komt, is het wel dat de opkomst van China Nederland en Europa een spiegel

voorhoudt. Terecht maken we ons zorgen over de behandeling van minderheidsgroepen als Oeigoeren, christenen, Kazachen en Tibetanen in China, waarop journalist Aad Kamsteeg ingaat, en we mogen deze zorgen niet omwille van economisch gewin terzijde schuiven. Maar wat te zeggen als China juist zijn expansie en drang naar autonomie baseert op de vernederingen door Europeanen aangedaan? We hameren er vanuit Nederland op dat Zuid-Europese landen hun publieke voorzieningen als wegen, havens, vliegvelden en elektriciteitscentrales niet in handen van de Chinezen moeten geven. Maar wat te zeggen op het verwijt dat landen als Portugal en Griekenland juist vanuit Brussel en Noord-Europa gedrongen zijn om hun onrendabele voorzieningen te privatiseren?

China houdt Europa een spiegel voor, ook als het de omgang met waarden betreft. Diverse auteurs benadrukken het: het grootste verschil in waarden tussen China, dat door taoïsme, boeddhisme, confucianisme maar ook het communisme is beïnvloed, en Europa, dat door christendom, klassieke oudheid, humanisme en verlichting is gestempeld, is de nadruk op het collectief versus die op het individu. Vrijheid van godsdienst, vrijheid van meningsuiting en andere burgerlijke en politieke rechten gelden voor iedereen afzonderlijk, benadrukken we in het democratische Westen, hoezeer we ons ook in het verleden zelf schuldig hebben gemaakt aan de schending ervan. Daartegenover plaatst China de waarde van het collectief dat dezelfde overtuiging en doelen moet nastreven, en

Wat te zeggen als China juist zijn expansie en drang naar autonomie baseert op de vernederingen door Europeanen?

daaraan gekoppeld de waarden van hiërarchie en harmonie. Eenheid is in China van het grootste belang. Die wordt als het kan goedschiks bevorderd, binnen de familie en de staat, maar als het nodig is ook met dwang en met geweld.

De vraag is hoe deze verschillende opvattingen en waarden zich tot elkaar verhouden. In Europa benadrukken we dat de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM) niet voor niets 'universeel' is en dat ook China zich aan zijn ondertekening moet houden. Bovendien heeft het land het Internationale Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten getekend (IVBPR), dat toch echt over individuele rechten gaat. Het is echter uiterst twijfelachtig of China zich daar veel aan gelegen laat liggen. Ardi Bouwers wijst erop dat China deze twee internationale verklaringen als 'overwinnaarsrecht' van de zegevierende landen na de Tweede Wereldoorlog beschouwt, en Henk Schulte Nordholt stelt onomwonden dat het land niets opheeft met mensenrechten of welke 'westerse' waarde dan ook. 'Eigenlijk zijn er maar twee Chinese waarden die er politiek gesproken toe doen: het herstel van China als grootste macht op aarde en de centrale, onveranderlijke rol van de Communistische Partij van China in dat proces.'

Boemerang

Hoe de naleving van waarden af te dwingen bij een soeverein land dat zich machtig waant en zelf geen intrinsieke motivatie voor deze waarden heeft? Eigenlijk keert

Als we de waarden die wij als universeel zien in China willen bevorderen, dan zullen we als Europa ook machtig moeten zijn

deze vraag als een boemerang terug op Europa zelf, blijkt uit de diverse bijdragen in dit nummer. 'Eén ding kunnen wij in Nederland, maar ook in Europa, maar moeilijk begrijpen: macht en waarden zijn twee kanten van dezelfde medaille',

zegt Rob de Wijk. Als we de waarden die wij als universeel zien in China willen bevorderen, dan zullen we als Europa ook machtig moeten zijn. De EU moet in haar eigen kracht geloven en richting China het quid pro quo hanteren: voor wat hoort wat. Als voorbeeld noemt De Wijk de landbouw, die volgens hem geopolitiek een belangrijke rol kan gaan spelen: Nederland en de EU hebben te veel landbouwgrond, China te weinig. 'Wij leveren waar de Chinezen op zitten te wachten – melkpoeder, varkensvlees en veredelde zaden bijvoorbeeld –, en stellen daarvoor in de plaats harde eisen aan het gedrag van het land', propageert De Wijk.

Europa moet zich richten op zijn eigen kracht en zich niet laten overlopen in de mondiale strijd die gaande is tussen de VS en China, is de rode draad in dit nummer. Dat geldt ten aanzien van 5G maar ook ten aanzien van de handelsrelatie met China, dat door zijn staatskapitalisme – ironisch genoeg de synthese van twee westerse concurrerende ideologieën, namelijk communisme en kapitalisme – ogenschijnlijk voordelen heeft. Waar we vroeger dachten dat China door zijn toetreding tot de WTO in 2001 vanzelf ook in politiek opzicht tot de vrije, westerse wereld zou gaan behoren – een aanname die volgens Sebastiaan den Bak en Alwyn de Jong in China als 'arrogant en naïef' wordt gezien – zien we nu met lede ogen aan dat het land ook voordelen uit zijn systeem van staatskapitalisme haalt. Bedrijven worden

onbeschaamd met geld van Chinese staatsbanken gespekt om de concurrentie met de EU en de VS aan te gaan, terwijl de EU zelf met regels over het tegengaan van monopolies kampt. En wat te denken van de Europese wetgeving over privacy, een begrip dat de Chinezen nauwelijks kennen? ‘In China is wat openbaar lijkt, al snel collectief bezit’, zegt voormalig wethouder Wim Brus van Steenwijkerland over het gedrag van Chinese toeristen die het Overijsselse waterdorp Giethoorn overspoelen. Maar door dat gebrek aan privacy kunnen Chinese staatsbedrijven wel over allerlei data beschikken die voor Europese overheden en bedrijven niet toegankelijk zijn. Moeten we ons wellicht op sommige punten wat aanpassen aan de Chinese handelwijze, om de concurrentie te kunnen aangaan, of laten we dan iets wezenlijks van onze waarden en identiteit los?

Verkwanselen

Een ongemakkelijke vraag, aldus Rob de Wijk, en een die in dit nummer verschillend beantwoord wordt. De Wijk zegt onomwonden dat de EU protectionistischer moet worden, dient te stoppen met de 5G-veilingen en direct moet kiezen voor Europese bedrijven. De Vlaamse politicoloog Jonathan Holslag stelt echter dat we ver weg moeten blijven van elke vorm van staatskapitalisme. ‘Beter dan het staatskapitalisme binnen te halen, is het om het staatskapitalisme buiten te houden’, antwoordt hij. Holslag bepleit hartstochtelijk dat de EU vasthoudt aan haar interne regels, ook ten aanzien van monopolisten, maar ziet graag dat ze deze – anders dan nu gebeurt – ook voorhoudt aan externe partners zoals China. Door onze koopzucht en consumptief-materialistische opstelling op de korte termijn verkwanselen we in Europa onze eigen waarden en maken we China slapend rijk, aldus de Belg.

Ook binnen de EU zijn er landen en politici die vatbaar zijn voor de Chinese wereldorde

Te midden van de handelsoorlog tussen China en de VS, de expansiedrift van China via de Nieuwe Zijderoute en het (beoogde) leiderschap op het gebied van kunstmatige intelligentie, en de demonstraties in Hongkong, woedt dan ook een strijd over waarden. Dat is een strijd die Europa niet ongemoeid laat, want ook binnen de EU zijn er landen en politici die vatbaar zijn voor de Chinese wereldorde met haar afkeer van rechten voor minderheden en een voorkeur voor een allesbepalende overheid. Bovendien zien ook wij nu in dat het neoliberalisme zijn beperkingen kent. De Chinese eenheid legt de Europese verdeeldheid én beperkingen bloot.

De komende tijd zal het daarom over China moeten gaan en zullen we de Chinezen beter moeten leren kennen, zoals de Duitse christendemocraat Matthias Schäfer in een interview vanuit Shanghai aangeeft. Wat beweegt China, welke weg bewandelt Xi Jinping en wat is de rol van het confucianisme in de huidige Chinese samenleving? In zijn bijdrage relateert Barend ter Haar deze rol en stelt hij dat de invloed van het confucianisme door de Chinese overheid ‘geconstrueerd’ wordt teneinde geen grote rol aan religies te hoeven toekennen. Religieuze tradities als boeddhisme en taoïsme, lokale gebruiken en tegenwoordig zelfs de islam en

het christendom hebben op de bevolking een grotere aantrekkingskracht. Wellicht dat op termijn deze privateren levensbeschouwingen voor meer balans zorgen. Staatskapitalisme met een louter materialistische heilsleer, zonder aandacht voor het geestelijke leven en welzijn van mensen, wordt op termijn onmenselijk, ook naar klassiek Chinese maatstaven.

Tegelijk zal Europa, en zeker de christendemocratie, die vanouds een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan (het debat over) de Europese waarden, moeten nadenken over waar we zelf voor staan: wat zijn de kernwaarden die voor ons onopgeefbaar zijn, en hoe beschermen of bevorderen we die? Daarover nadenken is noodzakelijk omdat we nu al fors achterlopen als het gaat om de vierde industriële revolutie ten aanzien van artificial intelligence, zoals Boudewijn Wijnands in zijn artikel aangeeft. Wie achterloopt, kan ook zijn normen en waarden als het gaat om gezichtsherkenning, robotisering en andere AI-mogelijkheden niet laten meetellen.

Drietrapsraket

De omgang met die waarden speelt een rol bij de vele internationale contacten die op lokaal en provinciaal niveau met China worden aangegaan en waarvan Ingrid d'Hooghe in haar bijdrage de dilemma's schetst. Ze bepalen ons bij de manier waarop we China zelf tegemoet treden, waarbij we onderscheid moeten maken tussen het Chinese systeem met zijn staatskapitalisme en de allesoverheersende rol van de

Communistische Partij van China (CPC) aan de ene kant, en de Chinese burger aan de andere.

Als we ervoor kiezen om Chinese staatsbedrijven met oneerlijke concurrentievoordelen te weren, betekent dit niet dat we ook de Chinese privébedrijven in de ban

De EU moet onderlinge verdeeldheid en eigen onbezonnenheid inzake kernwaarden tegengaan

doen. Die laatste hebben immers vaak niets op met het Chinese politieke systeem, zoals Henk Schulte Nordholt aangeeft.

Vasthouden aan waarden waarvan wij vinden dat ze universele geldingskracht hebben; werken aan de eigen kracht van de Europese Unie op tal van terreinen en strijden tegen onderlinge verdeeldheid en eigen onbezonnenheid als het om onze kernwaarden gaat; en tegelijk oog hebben voor de belangen van de Chinese burger, of deze nu een bedrijf heeft of om zijn geloof gevangenzit: ze vormen samen een drietrapsraket die gemakkelijker is opgeschreven dan afgevuurd. Soms betekent dit dat we bruggen moeten ophalen die te snel voor Chinese staatsbedrijven zijn neergelaten of waarover andersom essentiële informatie naar China weglekt. Maar het betekent ook dat we bruggen moeten slaan, om zo de ander te leren kennen en begrijpen. De Chinese schrijver en filosoof Lin Yutang is ons daarin de vorige eeuw al voorgegaan, zoals over hem beschreven wordt in het *Intermezzo*. Langs deze culturele zijderoute zijn nog werelden te winnen.

Bron: iStock

De Wijk: 'De EU moet protectionistischer worden'

door Marc Janssens De auteur is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

Om China economisch, politiek en zelfs militair de baas te kunnen, zal Europa zich op diverse fronten moeten aanpassen, meent Rob de Wijk. De EU moet protectionistischer worden en zich meer als machtsblok ontwikkelen. 'Verkrumelen we, dan komen we in het Chinese tribuutsysteem terecht.' Een gesprek over de vraag wat China's opkomst van Europa vraagt en of onze waarden van vrijheid en democratie, van rechten en regelgeving, niet in ons nadeel werken.

Afgelopen voorjaar lanceerde Rob de Wijk zijn boek *De nieuwe wereldorde. Hoe China sluipenderwijs de macht overneemt*. Zoals de titel al suggereert, heeft het boek een alarmistische toon. China is doelbewust en gestaag bezig aan een opmars die ertoe moet leiden dat het land de leiding in de wereld van de Verenigde Staten overneemt. Dat doet het onder andere via de Nieuwe Zijderoute, die landen economisch maar daarmee ook politiek en misschien zelfs militair afhankelijk van China maakt; maar vooral door de poging om op het terrein van kunstmatige intelligentie de eerste in de wereld te worden. Zoals Groot-Brittannië en de VS via de eerste, tweede en derde industriële revolutie de wereld naar hun hand zetten, wil China dat doen via de vierde industriële

revolutie van artificial intelligence, big data, *machine learning* en het internet of things. 'Dan zal het voor het eerst zijn dat een niet-westers land, dat onze waarden niet aanvaardt, de leiding in de wereld overneemt. En dat heeft heel grote consequenties, ook voor westerse landen als Nederland', zegt Rob de Wijk, hoogleraar internationale betrekkingen, in het Den Haag Centrum voor Strategische Studies (HCSS), waarvan hij de oprichter is.

Wat is het belangrijkste verschil in waarden tussen China en het Westen, waardoor die wereldorde er totaal anders zal uitzien?

'Het cruciale verschil is dat men in China collectief denkt en in het Westen individueel. Wij vinden dat ieder mens

Rob de Wijk Foto: HCSS

recht op welvaart heeft, zijn eigen mening mag uiten, en zelf beslist welke godsdienst hij erop na houdt. In China bepalen niet de mensen wat goed voor hen is, maar degenen die het voor het zeggen hebben; en dat zijn nu de leiders van de Communistische Partij. Daarmee hangt samen dat er geen scheiding is tussen politiek en economie: China kent een staatskapitalistisch systeem, waarbij bedrijven in dienst staan van het algemene politieke belang. Sinds 2001 is het land weliswaar lid van de wereldhandelsorganisatie WTO, maar het is evident dat het internationale waarden en regels aan zijn laars lapt en Chinese bedrijven bevordeelt. Hiermee voert China sinds Deng

Interview in het kort:

- * Zoals het VK en de VS in het verleden via industriële revoluties de wereld naar hun hand zetten, wil China dat nu doen via AI, big data en het internet of things
- * Achter veel Chinese investeringen in de wereld zit geen economisch verdienmodel, maar een politiek
- * Gemeenten en provincies moeten niet naïef zijn en vooraf een analyse maken bij investeringen vanuit China
- * Nederland en de EU moeten stoppen met het veilen van de 5G-frequenties en direct voor Europese bedrijven kiezen
- * De Europese landbouw moet hervormd worden en geopolitiek ingezet
- * Opkomen voor waarden en mensenrechten heeft alleen zin als Europa een krachtige speler op het wereldtoneel wordt

Xiaoping een “China-First-beleid” – dat Trump overigens is gaan kopiëren –, waarbij het zich positioneert als het centrum van de wereld. Dat alles gekoppeld aan een visie op de geschiedenis waarin China altijd al die positie zou hebben gehad. De enige uitzondering is de “Eeuw van Vernedering” tussen 1839 en 1949, toen de Britten en de Fransen er de macht hadden. Deze visie gaat gepaard met allerlei flauwekul over een mythische beschaving van ver voor de Egyptische piramiden. Zelfs als die al bestaan zou hebben, kun je er natuurlijk niet de huidige machtsbasis en -pretentie aan ontleen. Daarvoor is dat verhaal irrelevant.’

China zegt zelf dat het nooit imperialistisch is geweest, in tegenstelling tot Europa.

‘Dat is niet waar; wat dat betreft hangt zijn pr ook van halve waarheden aan elkaar. Het klopt dat China nooit imperialistisch is geweest op de manier waarop westerse landen dat waren. Wij veroverden land, richtten kolonies op en maakten er gebruik van, of we probeerden onze politieke structuur en democratische visie met onze normen en waarden aan andere landen op te leggen. Dat heeft China inderdaad nooit gedaan; het land heeft het politieke systeem van andere landen altijd gerespecteerd of was er niet in geïnteresseerd. Zijn imperialisme was anders van aard en kan meer als tribuutsysteem getypeerd worden: andere landen moesten ondergeschikt zijn aan de Chinese heersers, of dat nu de keizer of de communistische partij was. Ze moesten de hiërarchie van China erkennen, moesten “tribuut” betalen en mochten niet tegen de belangen van het land ingaan. Deden ze dat toch, dan kregen ze met de lange arm van China te maken. Landen als Japan en Vietnam hebben zodoende altijd op ramkoers met China gelegen. Daarom is wat nu in Hongkong gebeurt ook een lakmoesproef voor datgene waar China in wezen voor staat. Met de mond erkent Xi Jinping het een-land-twee-systemenbeleid, maar als het puntje bij het paaltje komt, blijkt dat men dat helemaal niet wil.’

Hoe ver reikt dat beoogde tribuutsysteem? Treft het alleen landen rondom China, of via de Nieuwe Zijderoute ook landen elders in de wereld?

‘We zien vandaag gebeuren dat het steeds verder reikt. Natuurlijk, landen die zich bij de Nieuwe Zijderoute aansluiten kunnen er economisch profijt van hebben. Maar als er andere belangen ontstaan, zal China landen die het economisch aan zich verbonden heeft, tot de orde roepen en verplichten China te steunen. Dat is al met Griekenland en Hongarije gebeurd, die niet

wilden meestemmen met EU-resoluties die de mensenrechtensituatie in China veroordeelden. Maar ook een land als Suriname is gewoon door China overgenomen. China heeft een paar dossiers waarop het absolute steun wil binnen de VN. Dat betreft onder andere Tibet, Taiwan en de Senkaku-eilanden in de Zuid-Chinese Zee. En via de haven van Piraeus krijgt het deze steun voor elkaar. Door economisch van China afhankelijk te worden, hollen landen als Griekenland en Hongarije hun nationale soevereiniteit uit.’

Hoeveel landen zijn zo afhankelijk van China geworden?

‘We weten dat veel landen al in de problemen zitten. Sri Lanka is het bekendste voorbeeld. Het eiland kon de lening van een haven niet afbetalen, waardoor China 99 jaar lang de eigenaar is geworden en er zo zijn schepen, inclusief oorlogsschepen, kan laten aanmeren.

Maar Europese landen volgen. Neem Montenegro. Daar wordt nu met Chinees geld een *highway to nowhere* aangelegd waarvan één ding zeker is: de regering kan die lening nooit terugbetalen. Montenegro kon weleens het eerste, nota bene NAVO-land zijn dat een haven aan China moet afstaan. Voor

eilanden in de Stille Oceaan als Tonga en Vanuatu geldt hetzelfde. China investeert in projecten die economisch helemaal niet renderen, maar die wel politiek en zelfs militair veel te bieden hebben. Op deze manier kan het land heel goedkoop zijn militaire footprint uitbreiden. Dit is fundamenteel, omdat het zo dichtbij komt. Ook Zuid-Europese landen worden op deze manier afhankelijk van China.’

Heeft de EU hier geen boter op haar hoofd, omdat zij landen als Portugal en Griekenland gestimuleerd heeft onrendabele publieke voorzieningen als havens en vliegvelden te privatiseren?

‘Absoluut. We hebben deze landen met ons

gedram in de armen van China gedreven. Deze blaam treft echter niet zozeer de EU als wel de lidstaten. Het buitenlands beleid in Europa is nog steeds grotendeels de bevoegdheid van de afzonderlijke landen, dus die kunnen zich niet achter Brussel verschuilen. Het raakt trouwens niet alleen de zuidelijke landen, maar ook de Oost-Europese, die zich enorm door West-Europa geschokt voelen. Het gevolg is dat Rusland en China er wel bij varen. Beide landen willen een rijk maar politiek verdeeld Europa, zodat ze met de afzonderlijke landen gunstig kunnen handeldrijven. En wij laten het allemaal gebeuren.’

De Adviesraad Internationale Vraagstukken constateert in een rapport opgesteld onder leiding van Luuk van Middelaar dat veel landen al weer hun bevestiging krijgen van de Chinese investeringen, omdat deze veelal mislukken.

‘Dat is zo. Een land als Sierra Leone heeft de Chinese strategie op tijd onderkend en gezegd: “Dit willen we niet.” Met het HCSS hebben we onderzoek gedaan naar de investeringen van China in vliegvelden, bedrijven en andere projecten in Zuidoost-Europa, en het blijkt dat die en masse mislukken. Maar vergis je niet. Dit mag geen reden zijn om de Chinese opmars te bagatelliseren. China schiet als het ware met hagel: heel veel investeringen mislukken, maar die ene die wel slaagt levert zo veel op dat het verlies van de andere wordt gecompenseerd. Nog belangrijker is dat economisch succes niet de belangrijkste drijfveer is. Waarom investeert China in de luchthaven van Toulouse? Economisch gezien lijkt er geen enkele businesscase achter te zitten. En dit klopt: er zit een politieke businesscase achter.’

Moeten gemeenten en provincies minder naïef zijn als het gaat om Chinese investeringen?

‘Ja, dat moeten ze. Neem Voorburg, hier om de hoek, waar het hoofdkantoor van Huawei in Europa is gevestigd. Huawei had problemen om

vaste grond in Europa te krijgen en Nederland heeft het in Voorburg met open armen ontvangen.’

Dat had de gemeente niet moeten doen?

‘Dat weet ik niet. Maar ze had in ieder geval een analyse moeten maken van wat de risico’s zijn. Dan kun je gefundeerd beslissen of je wel of niet met een Chinees bedrijf in zee gaat. Wat mij betreft moet de regelgeving hierover ook veel strenger worden. We zijn een open economie en er zou daarom een meldplicht en verplichte toetsing moeten komen als Nederlandse gemeenten of bedrijven met Chinese bedrijven in zee willen gaan. In de Nederlandse China-notitie *Nederland-China: een nieuwe balans* en de EU-strategie worden daartoe nu al wel aanzetten gedaan.’

Wij hebben niks op met het staatskapitalisme van de Chinezen dat eigen bedrijven bevoordeelt. Toch werkt het blijkbaar om de Chinese economie

snel te laten groeien, wat veel westerse landen ertoe aanzet zich bij China aan te sluiten en/of de Chinese staatsvisie te kopiëren. Voelen zij de tijdgeest gewoon niet goed aan, en moeten we bepaalde Europese waarden en regels niet loslaten?

‘Dat is een ongemakkelijke vraag, die niet snel te beantwoorden is. We hebben altijd gedacht dat vrijheid bevorderlijk is voor de economie, omdat ze innovatie stimuleert. Maar nu zien we inderdaad dat het staatskapitalisme van de Chinezen ook zijn voordelen kent. De Chinese overheid spekt de staatsbedrijven enorm, waardoor Europese bedrijven moeilijk tegen hen op kunnen concurreren. Daarnaast heeft China het grote voordeel dat het geen last heeft van privacywetgeving zoals wij die kennen. De Chinese overheid beschikt over alle mogelijke data die nodig zijn voor de ontwikkeling van artificial intelligence, die weer ingezet kan worden om de bevolking te controleren en militair de machtigste te worden. Enerzijds vind ik daarom dat als China die kant op gaat, het Westen mee

moet gaan. Het is net als met de atoombom: als de ander die heeft, moet jij die ook hebben, hoe verfoeilijk je deze bom ook vindt. Anderzijds ben ik erg tegen al te veel overheidsbemoeyenis en verwacht ik dat het China uiteindelijk niet verder helpt. Om een economie op gang te brengen, kan staatsbemoeyenis goed uitpakken, maar op een gegeven moment is een economie volwassen en dan zal deze het toch moeten hebben van het mkb, van de individuele bedrijven. Maar die hebben het in China zwaar vanwege de concurrentie met de grote staatsbedrijven. Ik kan ernaast zitten, omdat het in China anders werkt, maar vooralsnog ga ik daarvan uit.'

Toch kunnen onze economische orde en staatsinrichting met hun regels over het tegengaan van monopolies ons in de weg zitten in de concurrentie met China. Kijk naar de Europese bedrijven Nokia en Ericsson, die moeilijk tegen Huawei kunnen opboksen.

Moeten Nederland en de EU niet wat protectionistischer worden?

'Dat denk ik wel. Nu zijn Europese bedrijven afzonderlijk te klein om de concurrentie met China aan te gaan. Daar moet iets aan gedaan worden, omdat de afhankelijkheid van China en de verdeeldheid in Europa alleen maar toenemen. Europese landen kiezen voor Huawei omdat het goedkoper of beter is. Het heeft eenvoudig meer geld om te investeren. Wij moeten daarom stoppen met het veilen van de 5G-frequenties en direct voor de Europese bedrijven kiezen. De miljarden die deze bedrijven zo uitsparen, moeten ze investeren in innovatie. De massaliteit van China is zo enorm dat we wel gedwongen worden tot dit soort protectionisme. Want als 5G inderdaad de ruggengraat van de nieuwe economische orde wordt, willen we niet van China afhankelijk worden.'

Zijn er meer zaken die tot onze identiteit behoren die we moeten opgeven in de strijd die nu gaande is? China komt veel makkelijker Afrika binnen, omdat het geen lastige vragen of voorwaarden stelt over democratische hervormingen, zoals Europa wel doet.

'Ik zeg al langer dat we daarmee moeten ophouden. We moeten veel zakelijker en meer transactioneel worden. Wanneer een land als China met zijn staatskapitalisme mondiaal een dominante factor wordt, gaan we naar een wereld toe waarin minder plaats is voor westerse waarden, of je dat nu wilt of niet.'

Is het überhaupt denkbaar dat Europa zich economisch meer bij China aansluit dan bij de VS, zonder dat we politiek en militair van het land afhankelijk worden?

'Het bijzondere is dat we inzake vrijhandel op dit moment meer met China hebben dan met de

VS. Xi Jinping benadrukt dat ook door te zeggen dat hij de nieuwe leider van de liberale wereldorde wordt. Maar daarbij doelt hij enkel op het economische en niet op het politieke liberalisme. Toch is de EU economisch te groot om niet op eigen benen te staan. Zelfs militair kunnen we sterk genoeg zijn

en hoeven we niet afhankelijk van de VS te zijn, alleen willen we dat niet. Daarom is de grote vraag met betrekking tot China: hoe overleeft de EU dit spel? De nieuwe Europese Commissie wordt wellicht de belangrijkste in de geschiedenis van de Europese Unie. Wil Europa – over de NAVO heb ik het al niet eens – een belangrijke geopolitieke speler zijn of niet? Zo niet, dan moeten we stoppen met een gemeenschappelijk handelsbeleid en enkel een vrijhandelszone worden. Dan laten we alles los en doen we precies wat Boris Johnson, Donald Trump en Xi Jinping willen. Europese landen zijn dan machteloos op het wereldtoneel en worden een speelbal van Rusland en China. Laten we wel wezen: dat moeten we niet willen.'

De nieuwe Europese Commissie wordt wellicht de belangrijkste in de geschiedenis van de EU

Wat moet Europa dan doen, en kán het dat ook?

‘Europa moet een supermacht willen zijn, zoals ik al in 2005 in mijn boek *Supermacht Europa* heb bepleit. Dat betekent niet dat de EU een superstaat wordt en alle politieke macht bij de lidstaten weghaalt, maar wel dat we de economische en militaire machtsmiddelen op Europees niveau inzetten en zo in de wereld een toontje meeblazen. Dat kan de EU als ze dat ook daadwerkelijk wil. Daarbij hoort dat we ons landbouwbeleid strategisch inzetten. Bedenk dat China zo’n twintig procent van de wereldbevolking heeft, terwijl het slechts over negen procent van de landbouwgrond beschikt, waarvan bovendien een gedeelte zo slecht is dat het nauwelijks kan worden ingezet. Landbouw gaat geopolitiek dus een belangrijke rol spelen. Om die reden moeten we af van de huidige landbouwpolitiek in Europa. Ik kom vaak in Frankrijk en ken boeren die proberen een bedrijf van 35 koeien overeind te houden. Het is schattig, maar we moeten ermee ophouden. Het geldt dat de EU nu in landbouwpolitiek en structuurfondsen stopt is weggegooid geld. We kunnen het veel beter in innovatie stoppen of zo gebruiken dat we produceren wat China nodig heeft: maak van landbouw een geopolitiek verdienmodel dat op wederkerigheid is gebaseerd. Wij leveren waar de Chinezen op zitten te wachten – melkpoeder, varkensvlees en veredelde zaden bijvoorbeeld –, en stellen daarvoor in de plaats harde eisen aan het gedrag van het land. Europa moet stoppen met te denken dat het niets voorstelt. De twee belangrijkste bedrijven op het gebied van 5G zijn niet Amerikaans maar Europees: doe er wat mee!’

Moeten we niet ook veel meer de mensenrechten aan de orde stellen in de relatie met China? De situatie van Oeigoeren, christenen en anderen minderheden wordt steeds slechter.

‘Natuurlijk is het verschrikkelijk wat er met christenen, Oeigoeren en Tibetanen in China gebeurt, maar hameren op de mensenrechten is vooral goed voor binnenlandse consumptie.

Mooi voor in de Tweede Kamer, maar totale zelfoverschatting van een land dat bij wijze van spreken past binnen de nieuwe rondweg van Beijing. Het heeft geen enkele zin om de mensenrechten vanuit Nederland aan te kaarten, maar we moeten dat punt wel keer op keer maken in de EU, en via de EU naar China. Eén ding kunnen wij in Nederland, maar ook in Europa, maar moeilijk begrijpen: macht en waarden zijn twee kanten van dezelfde medaille. Zonder macht heeft het geen enkele zin de positie van minderheden in China aan te kaarten; die taal van de individuele mensenrechten spreken de Chinezen niet, hoewel ze er vaak wel over beginnen dat ze het zo belangrijk vinden. Met hun pr is niet veel mis.’

Europa moet zich meer als machtsblok ontwikkelen en blijven samenwerken met de VS?

‘Absoluut, want pas dan kan het een vuist tegenover China maken. Dat geldt ook voor andere zaken als Taiwan, de Zuid-Chinese Zee en de Senkaku-eilanden. Om die reden is het ook zo dwaas dat Trump het TPP, het handelsverdrag van landen rond de Stille Oceaan, om zeep heeft geholpen. Vervolgens is ook TTIP gesneuveld, het vrijhandelsverdrag tussen de VS en de EU. Dat gebeurde mede doordat GroenLinks, de SP en de Partij voor de Dieren zich verzetten tegen de chloorkip. Dat was onzin, omdat nog nooit iemand van een chloorkip onwel is geworden. Dit soort politiek is echt collectieve zelfmoord van de westerse wereld. Willen we de waarden waar ook ik voor sta, met enig gezag kunnen verdedigen, dan zullen we sterk moeten zijn. Dat betekent dat we binnen Europa elkaar moeten blijven opzoeken en verbonden moeten aangaan met andere democratische landen die op de vrije markt gericht zijn. Verkruiemelen we, dan komen we in het Chinese tribuutsysteem terecht.’

Macht en waarden zijn twee kanten van dezelfde medaille

China bekeken vanuit perspectief Hongkong

De interesse vanuit het Westen voor China moet niet enkel angstig en waarschuwend van karakter zijn, maar ook gericht op wie de Chinezen zijn, betoogt Kathleen Ferrier, die vijf jaar in Hongkong heeft gewoond. Naïviteit over China's politieke, wetenschappelijke en economische doeleinden is ongewenst, maar in plaats van Europees superioriteitsgevoel te tonen moeten democratische landen samenwerken en zo als versterkte gesprekspartner China de plek in de mondiale instituties geven die het toekomst. De christendemocratie met haar oog voor de kracht van de samenleving kan daarbij een bijzondere rol spelen.

door Kathleen Ferrier De auteur is voorzitter van de Nederlandse Unesco Commissie, voormalig CDA-Kamerlid, en heeft wereldwijde woon- en werkervaring, waaronder van 2013 tot 2018 in Hongkong.

'One country, two systems' was de magische formule die de toenmalige Chinese leider Deng Xiaoping bedacht voor de verhouding tussen Hongkong en *mainland* China, toen in 1997 de stad door de Britten teruggegeven werd aan China. 'Eén land, twee systemen' zou gedurende vijftig jaar borg staan voor Hongkongs autonomie, die gebaseerd is op de rechtsstaat, onafhankelijke rechtspraak en vrijheden die eigen zijn aan een pluralistische, open samenleving. Zo werd Hongkong, net als de voormalige Portugese kolonie Macau, een Special Administrative Region (SAR).

De ervaringen en inzichten die ik opdeed toen ik van 2013 tot 2018 in Hongkong woonde en werkte,¹ doen mij betwijfelen of deze formule tot 2047 zal standhouden en of Hongkong niet veel eerder volledig ingelijfd zal zijn door China.

Bovendien meen ik dat deze ervaringen en inzichten interessante aanknopingspunten bieden voor het beantwoorden van de urgente vraag waar de op democratische waarden gebaseerde wereld, en daarbinnen de christendemocratie, voor staat: hoe verhouden wij ons tot een steeds assertievere Chinese Communistische Partij?

Eigen duiding

Met de kennis van nu zegt Chris Patten, die van 1992 tot 1997 de laatste Britse gouverneur van Hongkong was, dat de overeenkomst die hij namens de Britten opstelde veel scherper en duidelijker had moeten zijn voor wat betreft de duiding van begrippen als 'rechtsstaat' en 'autonomie'.²

Sinds het begin van deze eeuw wordt duidelijk dat China een eigen duiding van deze begrippen heeft. Dat begon al met het verplicht Mandarijn leren, terwijl men in Hongkong Cantonees spreekt. Daarna kwam de beleidsregel dat iedere dag honderdvijftig mensen uit China zich mogen vestigen in Hongkong.

Dergelijke maatregelen leidden in 2013 tot de oprichting van de burgerlijke-ongehoorzaamheidsbeweging Occupy Central with Love and Peace (OCLP), niet geheel toevallig door drie overtuigde christenen. Zij voorzagen dat de toegezegde democratische vrijheden op termijn niet vanzelfsprekend zouden zijn. Deze beweging groeide uit tot de zogenoemde Paraplubeweging, geleid door studenten, die in 2014 het financieel-economische hart van Hongkong bezet hielden. Zij protesteerde tegen het gezag in Beijing, dat bepaald had dat bij de verkiezingen van een nieuwe Chief Executive (burgemeester) van de stad weliswaar iedere stemgerechtigde vrij kon stemmen, maar alleen op kandidaten die door Beijing waren goedgekeurd.

Sindsdien zag men de invloed van China sluipenderwijs steeds groter worden. Verkopers van China-kritische literatuur ‘verdwenen’ voor langere tijd, gekozen volksvertegenwoordigers werden gediskwalificeerd, een politieke partij die onafhankelijkheid voorstaat werd verboden, en een journalist van de *Financial Times* werd het land uitgezet. Het werd allemaal geaccepteerd in Hongkong. Mijn studenten aan de Hong Kong Baptist University zeiden nog maar één ding te willen: zo snel mogelijk afstuderen en dan weg uit Hongkong. ‘Hier is geen werk voor ons, hier zijn geen woningen voor ons. Alles gaat naar mainland-Chinezen.’

Deze gelaten sfeer is volledig omgeslagen nadat de regering van Carrie Lam dit jaar met voorstellen kwam voor een verdrag waardoor mensen vanuit Hongkong uitgeleverd zouden kunnen worden aan China. Als deze wetgeving zou doorgaan, zou Hongkong een belangrijk deel van zijn autonomie verliezen, evenals zijn status als rechtsstaat en daarmee zijn aantrekkelijkheid voor het internationale bedrijfsleven. De meerwaarde van Hongkong ligt immers in zijn scharnierpositie tussen Oost en West.

Religieuze vrijheden

Hongkong is China niet. In Hongkong heeft onder Mao in de vorige eeuw geen bloedige Culturele Revolutie (1966-1976) plaatsgevonden. Er is vrijheid van godsdienst, en dat is een levensgroot verschil met China, waar religie groeit, met als gevolg dat er juist steeds minder vrijheid voor is. In China groeien alle religies. Als verklaring hiervoor wordt wel genoemd dat, na de stormachtige economische groei – de afgelopen veertig jaar zijn minstens zevenhonderd miljoen Chinezen uit de armoede getild³ – en de daaraan gerelateerde toename van welvaart, er behoefte kwam aan zingeving. Religie in het algemeen wordt als bedreigend ervaren, omdat ze tot organisatie leidt en iedere vorm van organisatie door het gezag in Beijing beschouwd wordt als een potentiële dreiging. De islam wordt als extreem bedreigend ervaren, na aanslagen van separatistische Oeigoeren, onder andere in 2014 in de metro van Kunming. Die aanslagen zouden de harde aanpak (lees:

In Hongkong werd men verplicht Mandarijn te leren, terwijl men er Cantonees spreekt

schendingen van mensenrechten) van Oeigoeren in de westelijke provincie Xinjiang rechtvaardigen. Heropvoedingskampen waar miljoenen mensen 'hun islamitische identiteit moeten leren loslaten' hebben volgens de autoriteiten succes gehad: er zouden dertienduizend terroristen zijn opgepakt en zestienhonderd terreurnetwerken opgerold.⁴ Volgens de Oeigoeren heeft dit beleid echter niets met verdediging tegen terrorisme te maken, maar veeleer met de wens China te zuiveren van zogenoemde 'vreemde religies'.

Een kritische houding is er in China ook ten aanzien van andere religies, en zeker ten aanzien van het christendom. Als reden voor de snelle groei van juist het aantal christenen wordt, naast de eerdergenoemde zoektocht naar zingeving, ook het feit genoemd dat het christendom een persoonlijke religie is, waarbij het gaat om de individuele relatie met Jezus en God. Juist in een samenleving waarin, in lijn met de confucianistische traditie, het belang van het collectief gaat boven het belang van het individu, heeft het christendom een grote aantrekkingskracht. De State Administration for Religious Affairs (SARA) heeft per 1 januari 2018 strakke gedragsregels uitgevaardigd voor alle religies in China, en inmiddels vallen religieuze zaken onder de dienst voor nationale veiligheid. In de publieke ruimte wordt geen enkele uiting van religiositeit meer toegestaan, en het algemene streven is om van iedere religie, dus ook van het christendom, een Chinese variant te ontwikkelen. Hoe die er dan uit moet zien is nog niet duidelijk.

Juist in een traditie waarin het collectief boven het individu gaat, hebben het christendom en de persoonlijke relatie met Jezus aantrekkingskracht

Geest uit de fles

In Hongkong heeft het voorstel voor het uitleveringsverdrag geleid tot de grootschaligste en gewelddadigste protesten sinds 1997 tegen de toenemende invloed van China. De vraag die iedereen bezighoudt is hoe China gaat reageren.

Vijf jaar Hongkong hebben mij geleerd dat niets uitgesloten mag worden; alles is mogelijk. Toch lijkt het mij niet waarschijnlijk dat het Volksbevrijdingsleger van China Hongkong zal binnenvallen. Dat zou internationaal tot grote reputatieschade leiden en bovendien het einde betekenen van de kip met de gouden eieren die Hongkong voor China nog steeds is. Hongkong is een scharnierpunt tussen West en Oost: de ingang tot China voor het Westen en de ingang tot het Westen voor China. Daarom is Hongkong in de regio een belangrijk financieel-economisch centrum, waar bedrijven en banken uit het Westen zich vestigen vanwege de rechtsstaat, maar evenzeer bedrijven en banken uit China die samenwerking met het Westen zoeken.

Bovendien: China heeft nog genoeg andere manieren om druk uit te oefenen. Juist daarom verdient wat er in Hongkong gebeurt de aandacht van de op democratische waarden gebaseerde wereld. Hongkong is immers de frontlinie van een snel oplopende strijd tussen een steeds assertievere Chinese Communistische Partij en de op democratische waarden gebaseerde wereld. Wat daar gebeurt kan ons dus interessante inzichten geven; het is geen ver-van-mijn-bedshow.

Sharp power

In Hongkong zien we hoe China – geheel anders dan Rusland, dat zich nog steeds bedient van Koude Oorlogtactieken – zogenoemde *sharp power* benut. Dat is stille, diplomatieke, maar ook manipulatieve macht, waarmee China zijn invloed in de wereld wil vergroten. Daar heeft het land belang bij, om minstens twee redenen. Allereerst om nationaal controle te houden. Dat is geen sinecure in een land met een bevolking van 1,4 miljard mensen, en kan alleen als er economische groei is. Daartoe heeft president Xi Jinping, sinds Mao Zedong de leider die de meeste persoonlijke macht naar zich toe heeft getrokken, ambitieuze plannen ontwikkeld. Allereerst de Nieuwe Zijderoute, oftewel het Gordel- en Weginitiatief. Daarnaast is nu ook het Parelrivierdeltaplan ontwikkeld. Dit betreft de ontwikkeling van een economische zone en een technologisch centrum in een relatief klein deel van Zuid-China, dat negen steden en honderdtwintig miljoen mensen omvat. De tweede drijfveer achter het inzetten van sharp power is het op wereldwijd niveau bieden van een politiek en economisch alternatief voor de fragmenterende democratische wereld. Uiteindelijk gelooft China – en zeker de president en leider van de Chinese Communistische Partij – in de superioriteit van dit systeem. Niet voor niets heet China in het Chinees Zhōngguó, wat ‘land in het midden’ betekent. Die positie, in het midden van de wereld, is de plek die China rechtmatig toekomt; daarvan is men in China overtuigd.

Mede op grond van deze motivatie breidt China gestaag zijn macht uit. Militaire invloed in de Zuid-Chinese Zee, economische invloed door het Gordel- en Weginitiatief en het Parelrivierdeltaplan, en politieke invloed door sharp power. Zo groeit de invloed van China sluipenderwijs in minstens drie sferen: die van politiek en economie, die van media en publieke opinie, en die van academische instituten.

*China benut ‘sharp power’:
stille, diplomatieke maar ook
manipulatieve macht*

Oog voor China

Het heeft mij enorm verbaasd dat men in Europa, en tot voor kort ook in Nederland, weinig idee had van en geringe interesse had voor wat er in Azië en in China gaande is. Nog steeds spreekt men hier van ‘de opkomst van China’, maar China is allang opgekomen. Nog hoor ik mensen spreken over ‘China dat aan de poorten van Europa staat’, maar China is allang binnen. Denken dat het 5G-netwerk van Huawei tegen te houden is, is een illusie.

Nu men oog krijgt voor wat er gaande is in China, is de reactie vooral angst voor het onbekende. Want wat is China? Waar staat het voor en wat streeft het na, en waarom is dat? Waarmee hebben we te maken als we het over China hebben? We weten het niet. Er verschijnen nu boeken over de geopolitieke ontwikkelingen die vooral waarschuwen voor China en die daarnaast ook nog steeds uitgaan van een eurocentrische wereldorde. Dat leidt tot een ongefundeerd gevoel van westerse superioriteit.

Eigen agenda

Natuurlijk moeten we niet naïef zijn. China ligt op vele vlakken, zeker wat technologie betreft, ver voor op Europa en de meeste andere landen. Daarom is een eigen agenda dringend nodig, evenals een strategie die, om effectief te kunnen zijn, onderschreven

moet worden door Europa en andere op democratische waarden gebaseerde landen, zoals Australië, Nieuw-Zeeland en Canada. China dwingt de op democratische waarden gebaseerde wereld tot zelfbezinning: wat zijn die democratische waarden die ons binden? Zijn wij bereid die te beschermen en zo ja, hoe?

Om tot zo'n strategie van de op democratische waarden gebaseerde wereld te komen is naar mijn idee een aantal zaken nodig:

1. De eurocentrische bril moet af en de blik van Europa moet niet meer voortdurend op het Westen (de VS) gericht zijn.
2. Er moet gewerkt worden aan een eigen Europese agenda en positie ten opzichte van China en daarnaast, breder, aan een gezamenlijke strategie van op democratische waarden gebaseerde landen.
3. Er moet veel meer kennis komen over China. De Nederlandse regering investeert vooral in onderzoeks- en kennisinstituten. Kennis die vergaard wordt door het bedrijfsleven maar ook door een breed contact tussen beide samenlevingen, kan beter benut worden.
4. De samenwerking binnen de EU op het gebied van buitenlands beleid en defensie moet versterkt worden. In dat kader is het noodzakelijk om de afspraken binnen de NAVO te herzien. De NAVO is nog veel te veel gericht op Rusland en speelt onvoldoende in op bredere geopolitieke ontwikkelingen.
5. Democratische landen moeten met een nieuwe en intensievere samenwerkingsstructuur komen, waardoor China minder kans heeft (Europese) landen tegen elkaar uit te spelen en er als één blok opgetreden kan worden als het gaat om het opvoeren van internationale druk om oneerlijke handelspraktijken tegen te gaan, intellectueel eigendom te beschermen en ongewenste technologische overdracht te voorkomen.
6. Ook op het gebied van de kenniseconomie en het (hoger) onderwijs zou de samenwerking tussen de EU en andere democratische landen versterkt moeten worden, niet alleen om de kennis over China te vergroten, maar ook om een alternatief te bieden voor de Chinese investeringen in het (hoger) onderwijs.
7. Er moet worden nagegaan of de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) een grotere rol kan spelen bij het formuleren van de gezamenlijke strategie. Hoe lastig het ook is om tot consensus te komen, dit is wel het gremium waar meerdere Centraal-Aziatische landen, naast Canada, de VS en Rusland, om de tafel zitten.
8. Er zou bewuster gezocht kunnen worden naar mogelijkheden om China directer te betrekken bij mondiale instituties. China levert een aanzienlijke bijdrage aan multilaterale instellingen en aan de internationale klimaatdoelstellingen en vredesmissies van de VN. Ook als niet alles vlekkeloos verloopt, zijn dit wel belangrijke mogelijkheden om meer van elkaar te leren begrijpen en voor wederzijdse beïnvloeding. In het verlengde hiervan pleit ik voor een rechtmatiger plek voor China in mondiale instituties. Het is niet meer van deze tijd dat de topleiding van bijvoorbeeld het Internationaal Monetair Fonds (IMF) en de Wereldbank rouleert tussen Europa en de VS. Evenzeer bieden Chinese instellingen, zoals de Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB), interessante mogelijkheden voor westerse landen om van binnenuit kennis te nemen van de manier van denken en werken van dit soort instellingen en van binnenuit invloed uit te oefenen.

De versterkte samenwerking van de op democratische waarden gebaseerde wereld die ik bepleit, heeft nadrukkelijk niet als doel om een blok 'tegenover China' te vormen, maar om een sterkere, gelijkwaardigere gesprekspartner te worden voor dit continentale land. Dat is van groot belang om het gesprek met China over de waarden die democratische landen willen beschermen op een gezaghebbende en effectieve manier te kunnen voeren.

Christendemocratie

Hierbij zie ik een specifieke rol weggelegd voor de christendemocratie. Het gaat christendemocraten immers om het beschermen van waarden en om het benutten en versterken van de kracht van de samenleving. Relaties tussen landen zijn breder dan puur politiek of economisch; die hebben ook een menselijke dimensie. Vijf jaar Hongkong hebben mij geleerd dat er in China wel degelijk behoefte is aan en nieuwsgierigheid naar het delen van kennis en (heel dagelijkse) ervaringen. Dat merkte ik ook tijdens mijn gastcolleges in China, onder andere aan de Fudan-universiteit in Shanghai.

En dan is er de verbindende kracht van de globale cultuur. Iedereen kent *Game of Thrones*, in China, Afrika, Zuid-Amerika en Europa. Zo zijn er meer punten van persoonlijke en maatschappelijke verbinding, die bewust opgezocht en ingezet kunnen worden in het opbouwen van een waardevolle en breed maatschappelijke relatie met China.

Als christendemocratische partij past het het CDA om de brede focus op het buitenlandse beleid in stand en scherp te houden. Omdat het CDA een kleinere partij geworden is en de actie radius van de Eduardo Frei Stichting niet verder kan reiken dan tot de randen van Europa, zou het CDA intensievere samenwerking kunnen zoeken met zusterpartijen in België en Duitsland.

Aansluiting bij activiteiten en programma's zoals die van de Konrad-Adenauer-Stiftung in China, zou niet alleen mensen in China, maar ook het CDA ten goede komen.

Intensievere samenwerking van democratische landen heeft nadrukkelijk niet als doel een blok 'tegenover China' te vormen

1 In Hongkong was ik als docent verbonden aan de Hong Kong Baptist University, waar ik 'Gender and politics' doceerde, evenals 'Taal en cultuur van Spanje en Latijns-Amerika'. Door andere universiteiten, zowel in Hongkong als in China, werd ik geregeld gevraagd voor gastcolleges, onder andere op het gebied van Europese politiek. Ik was lid van de Commissie Duurzaamheid (EECB) van de Europese Kamer van Koophandel, werkte samen met de Konrad-Adenauer Stiftung (KAS) en ben medeoprichter van Bright Hong Kong (brighthk.org) en raakte nauw betrokken

bij The Mekong Club (themekongclub.org), waarvan ik nu ambassadeur ben.

2 Tom Phillips en Alex Healey, "I should have done more." Chris Patten on leaving Hong Kong without democracy', *The Guardian*, 28 juni 2017.

3 Frank Willems, 'Armoede ook in 2018 met succes bestreden', *Chinasquare.be*, 10 januari 2019.

4 Gijs Moes, 'China noemt het terrorismebestrijding, critici onderdrukking van Oeigoeren', *Trouw*, 19 maart 2019.

Chinese dilemma's op lokaal en provinciaal niveau

China blijft voor gemeentelijke en provinciale overheden een goede economische partner, maar van naïviteit mag geen sprake meer zijn. Gemeenten en provincies doen er goed aan zorgvuldig onderzoek te doen naar de risico's ten aanzien van veiligheidspolitieke belangen, gedwongen kennisoverdracht, bedrijfspionage en economische afhankelijkheid. Nederlandse en Europese regelgeving hierover is de laatste tijd aangescherpt. Bij twijfel is het raadzaam advies in te winnen bij de nationale overheid, in het bijzonder de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO).

door Ingrid d'Hooghe De auteur is China-onderzoeker bij het Clingendael Institute en docent aan de Universiteit Leiden.

Veel Nederlandse provincies en gemeenten onderhouden goede banden met China. Zij werken vooral op economisch terrein met China samen, maar er vinden ook uitwisselingen en gezamenlijke projecten plaats op cultureel gebied. Diverse Nederlandse provincies en gemeenten hebben zusterrelaties aangeknoopt met provincies en gemeenten in China, en er vinden over en weer veel bezoeken van bedrijven en bestuurders plaats. Voor veel van deze lokale spelers zijn handel met China en wederzijdse investeringen belangrijk. Weliswaar zijn in 2018 en de eerste helft van 2019 de Chinese investeringen in Nederland (en de rest van de wereld) fors gedaald,¹ maar er is nog altijd interesse van Chinese bedrijven in vestiging in Nederland of in samenwerking met Nederlandse bedrijven. China is zich ervan bewust dat Nederland het nodige te bieden heeft op terreinen die van belang zijn voor China's ontwikkeling, zoals die van landbouw, auto-industrie, hightech, financiële diensten, transport en logistiek. Andersom blijven veel Nederlandse bedrijven geïnteresseerd in toegang tot de Chinese markt.

In de samenwerking met China spelen echter ook de nodige vragen, risico's en dilemma's. De aandacht voor deze risico's is in de afgelopen twee jaar fors toegenomen en heeft geleid tot politisering van de economische samenwerking met China en tot nieuwe beleidsregels. Dat betekent dat provinciale en gemeentelijke spelers meer dan voorheen rekening moeten houden met nationale economische en veiligheidspolitieke

belangen wanneer zij zakendoen in China. De vraag is of zij zich hiervan voldoende bewust zijn. Het maken van dat soort afwegingen is immers een taak van de nationale overheid, en provinciale en gemeentelijke instanties hebben er meestal ook de capaciteit niet voor.

Wat kunnen zij wel doen? Zich goed informeren en bij twijfel aankloppen in Den Haag; dat moet in principe voldoende zijn om veilig samen te werken met China. In dit artikel worden enkele thema's besproken die tot de basiskennis voor samenwerking met China behoren.

Nederlandse belangen en de samenwerking met China

De China-notitie van het kabinet van dit voorjaar riep Nederland op om meer oog te hebben voor economische veiligheid in de samenwerking met China.² Dat kwam niet uit de lucht vallen. Europese Kamers van Koophandel spreken al jaren openlijk over uitdagingen in de samenwerking met China, en de AIVD schreef in zijn jaarverslag over 2018 dat China momenteel de grootste dreiging op het gebied van economische spionage vormt.³ De regering en de AIVD waarschuwen daarnaast voor de risico's van nauwe economische verwevenheid met China en afhankelijkheid van Chinese technologie. Dat kan Nederland kwetsbaar maken voor politieke of economische druk vanuit China, bijvoorbeeld ten aanzien van Nederlands beleid dat China niet kan waarden. Hetzelfde risico geldt voor verkoop aan China van publieke voorzieningen, zoals luchthavens of energiebedrijven. Een ander risico betreft ondermijning van het verdienvermogen van Nederlandse bedrijven. Hierbij gaat het niet alleen om zaken als Chinese bedrijfsspionage en gedwongen technologieoverdracht, maar ook om het ongelijke economische speelveld met China: Nederlandse bedrijven hebben minder toegang tot de Chinese markt dan vice versa en hebben te kampen met oneerlijke concurrentie met Chinese bedrijven die dankzij staatssteun lage prijzen kunnen aanbieden.

*Nederlandse bedrijven hebben minder
toegang tot de Chinese markt dan vice versa*

Ook veiligheidspolitieke belangen kunnen worden geraakt in de samenwerking met China. Zo is er het risico van (onbedoelde) bijdragen van Nederlandse bedrijven aan ontwikkeling van Chinese militaire technologie of technologie die door de Chinese regering gebruikt kan worden voor beleid dat in strijd is met het Nederlandse mensenrechtenbeleid. Een voorbeeld daarvan is export van surveillancetechnologie die gebruikt kan worden om de overheidscontrole op de Chinese bevolking te versterken of om bepaalde bevolkingsgroepen te onderdrukken, zoals Oeigoeren, Tibetanen of christenen.

Tot slot is er de zorg over mogelijke politieke beïnvloeding door China, op nationaal maar ook op lokaal niveau. Deze kan gericht zijn op beleidsmakers met als doel specifieke politieke besluitvorming te beïnvloeden, maar ook op de publieke opinie, bijvoorbeeld om steun te verwerven voor Chinese beleidsplannen, zoals het Gordel- en Weginitiatief.

China's politieke systeem

Veel van de hiervoor genoemde risico's kunnen niet los worden gezien van China's staatskapitalistische model. Daarin zijn economie en politiek, en overheid en bedrijfsleven, nauw met elkaar verbonden. De Chinese overheid bemoeit zich actief met de Chinese economie en grijpt in waar en wanneer ze dat nodig acht, ook in internationale economische en financiële betrekkingen en ook om politieke redenen. Dit betekent dat wie zaken wil doen met China, zich moet voegen naar China's politiek beleid, zoals diverse internationale bedrijven in Hongkong deze zomer hebben ondervonden. China dwong hen, onder dreiging van zakelijke vergelding, hun werknemers ervan te weerhouden sympathie te betuigen aan de demonstranten.

Als er gesproken wordt over de Chinese overheid of regering, wordt eigenlijk vaak de Communistische Partij van China (CPC) bedoeld. De CPC heeft in feite alle touwtjes in China in handen. China's president, Xi Jinping, is allereerst secretaris-generaal van de CPC, en belangrijke besluiten worden genomen door het politbureau van de CPC, niet door de regering. Iedere Chinese organisatie en onderneming, inclusief private bedrijven en buitenlandse bedrijven in China, moeten volgens de regels een partijsecretaris in hun structuur opnemen. Deze moet ervoor zorgen dat het bedrijf of de instantie netjes in de pas loopt met China's politieke en ideologische beleidslijnen. Met andere woorden, Chinese spelers zijn nooit onafhankelijk van de CPC en ook private ondernemingen moeten hun loyaliteit

aan het Chinese beleid tonen.

Onlangs werd ook bekend dat alle bedrijven in China, inclusief de buitenlandse, op zo'n driehonderd criteria beoordeeld gaan worden met behulp van China's sociaalkredietsysteem.

Wie zaken wil doen met China moet zich voegen naar China's politiek beleid

Een goede score wordt beloond, een negatieve score kan tot strafmaatregelen leiden, bijvoorbeeld waar het gaat om het toekennen van vergunningen of de aankoop van bedrijfsterrein. Zeker voor het mkb is het een uitdaging om goed op de hoogte te blijven van de uitgebreide en steeds veranderende regels in China en er ook aan te voldoen.

Chinese leiders maken er geen geheim van dat hun beleid erop is gericht om van China een wereldleider te maken op economisch, politiek, militair en wetenschappelijk terrein. Economische samenwerking op het gebied van hightech moet China helpen om zelf hoogwaardige technologieën te ontwikkelen en toe te passen, en zo onafhankelijk te worden van buitenlandse bedrijven – een ambitie die door de handelsoorlog met de VS nog sterker is geworden. Elke technologieoverdracht aan China, hoe beperkt in omvang ook, kan een belangrijk puzzelstukje vormen in het streven zelfvoorzienend te worden.

Nieuwe beleidsinstrumenten

Niet alleen de Nederlandse visie op samenwerking met China is veranderd, ook de Europese Unie kijkt met andere ogen naar China. Het land wordt behalve als handelspartner nu ook gezien als een strategische concurrent, en tevens als een

systeemrivaal. Met dat laatste wordt bedoeld dat China's politieke systeem, en de promotie ervan, een bedreiging vormt voor onze manier van leven en onze normen en waarden. Deze nieuwe visie leidt niet alleen tot een steeds sterkere politisering van economische samenwerking met China, maar ook tot nieuwe beleidsregels die de samenwerking inperken. Voorbeelden zijn het Nederlandse wetsvoorstel om overnames in de telecommunicatiesector te verbieden als de nationale veiligheid of de openbare orde door ongewenste buitenlandse zeggenschap in gevaar kunnen komen,⁴ de voorgenomen aanpak ten aanzien van de beveiliging van het huidige en toekomstige 5G-netwerk,⁵ en de nieuwe EU-verordening die screening van buitenlandse investeringen in strategische sectoren in Europa bevordert.⁶ Deze nieuwe beleidsinstrumenten zijn niet specifiek op China gericht, maar zijn wel ontwikkeld met de risico's van de samenwerking met landen als China en Rusland in het achterhoofd. Het is heel goed mogelijk dat er nog meer nieuwe regels volgen die grenzen stellen aan samenwerking met China.

Dilemma's en huiswerk

Provinciale en gemeentelijke spelers kunnen te maken krijgen met lastige dilemma's. Hoe vinden zij bijvoorbeeld de juiste balans tussen het faciliteren van commerciële kortetermijnbelangen van lokale bedrijven en het beschermen van veiligheidspolitieke belangen op de lange termijn, vooral als die laatste niet tastbaar zijn? Deze afwegingen kunnen het best worden gemaakt in overleg met nationale instanties.

Als uitvloeisel van de eerdergenoemde Chinanotitie *Nederland-China: een nieuwe balans* wordt bij de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland

(RVO) de capaciteit voor ondersteuning van bedrijven bij samenwerking met China uitgebreid. Veel andere problemen en risico's kunnen echter vermeden worden door het huiswerk goed te maken. Een paar zaken moeten daarbij zeker aan de orde komen.

Het belangrijkste is misschien wel dat lokale spelers goed in beeld moeten hebben wat zij in hun samenwerking met China willen bereiken en wat, in concrete termen, hun belangen zijn en welke risico's zij daarbij moeten vermijden. Die risico's lopen uiteen van gedwongen kennisoverdracht, bedrijfsspionage en economische afhankelijkheid van China tot het bijdragen aan ongewenste toepassingen in China en problemen met de vaak ondoorzichtige regelgeving in China. Ook doen zij er goed aan om inzicht te krijgen in de grote lijnen van China's politieke en economische agenda, die erop gericht is van China een wereldleider te maken in wat de 'vierde industriële revolutie' wordt genoemd. Wie in deze revolutie, die wordt gedreven door big data, kunstmatige intelligentie (AI) en 5G, vooroploopt en de standaarden van nieuwe technologieën kan bepalen, zal een dominante positie in de wereld innemen. Daarnaast is het belangrijk kennis te vergaren over het Nederlandse en Europese beleid dat samenwerking met China reguleert, alsmede over de belangrijkste

Chinese leiders willen van China een wereldleider maken op economisch, politiek, militair en wetenschappelijk terrein

Chinese regelgeving die beperkingen stelt aan zakendoen met China. Met het oog op concrete projecten is het onontbeerlijk om een due-diligence-onderzoek te doen naar de beoogde Chinese partner, ofwel zorgvuldig de door de partner gepresenteerde informatie te controleren en aan te vullen, zodat er een goed beeld is van de gezondheid en de relaties van het bedrijf. Dit wordt nogal eens achterwege gelaten, maar het kan veel problemen voorkomen.

Conclusie

In dit stuk staan de risico's van samenwerking met China centraal; daarbij wordt voorbijgegaan aan het feit dat die samenwerking in veel gevallen zonder problemen verloopt en Nederland economisch voordeel oplevert. De Nederlandse

Controle van door een Chinese partner gepresenteerde informatie kan veel problemen voorkomen

regering blijft inzetten op het uitbouwen van de economische betrekkingen met China, maar houdt daarbij de eigen belangen wat beter in het oog. Voor diverse provincies en gemeentelijke overheden blijft China eveneens een goede

economische partner, maar ook voor hen geldt de oproep van premier Rutte: wees niet naïef. Het huiswerk maken en bij twijfel kennis of advies inwinnen bij de nationale overheid, met name de RVO, biedt de beste kansen op een gelijkwaardige win-winsamenwerking.

1 'Chinese investeringen in Nederland naar laagste punt sinds 2014', *Het Financieele Dagblad*, 19 juli 2019.

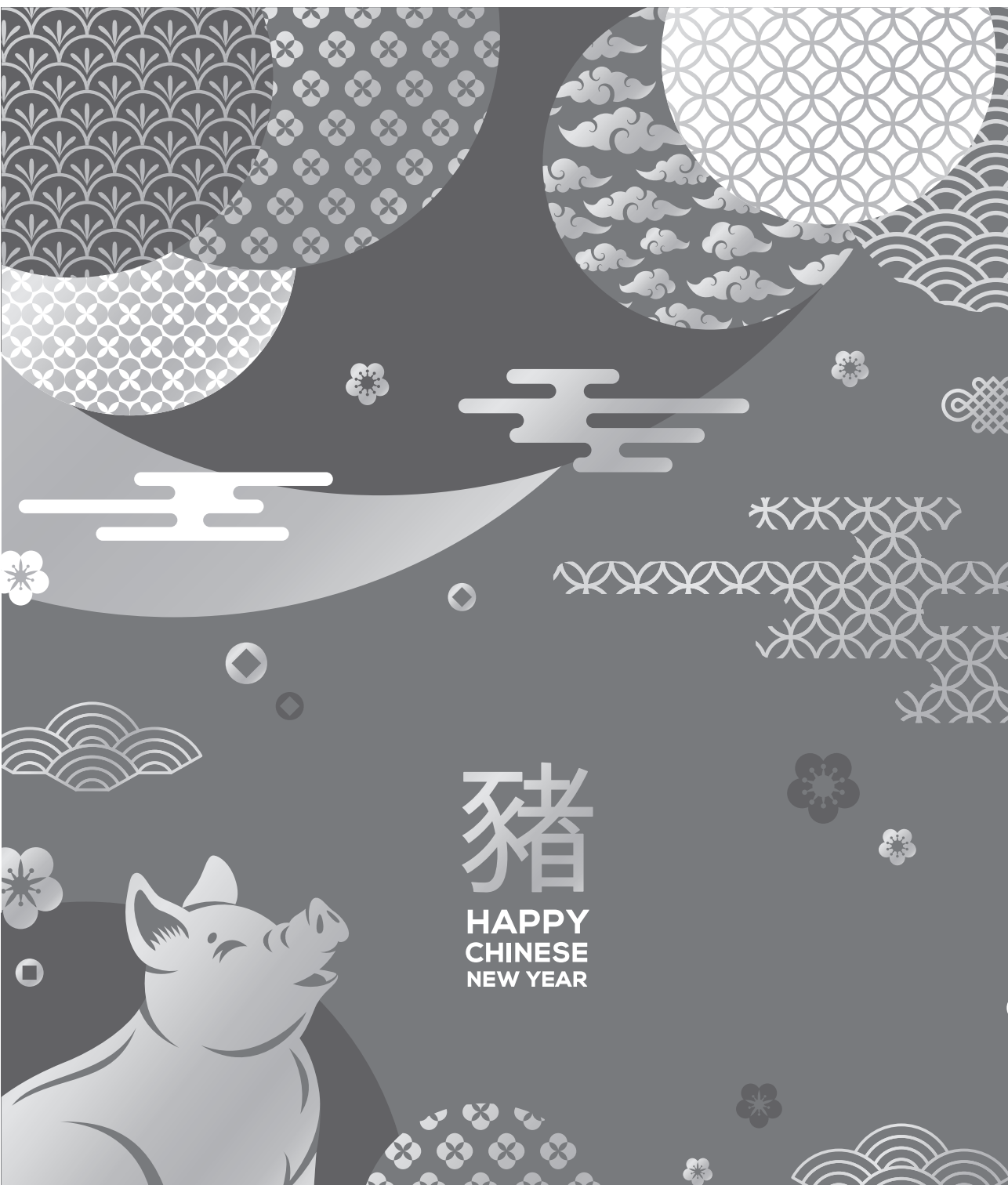
2 Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Nederland-China: een nieuwe balans*. Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken, mei 2019.

3 Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, *AIVD Jaarverslag 2018*. Den Haag: AIVD, april 2019, p. 9.

4 Zie de Kamerstukken in dossier 35153. Zie <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/dossier/35153>

5 Ferd Grapperhaus en Mona Keijzer, Kamerbrief 'Maatregelen bescherming telecomnetwerken en 5G', Den Haag, 1 juli 2019.

6 'Verordening (EU) 2019/452 van het Europees Parlement en de Raad van 19 maart 2019 tot vaststelling van een kader voor de screening van buitenlandse directe investeringen in de Unie', *Publicatieblad van de Europese Unie* 62 (2019), nr. L 791, pp. 1-14.

豬

HAPPY
CHINESE
NEW YEAR

Bron: iStock

'Geen uitverkoop van publieke voorzieningen'

Paul de Rook
Foto: Gemeente Groningen

door **Marc Janssens** De auteur is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

Groningen heeft relaties met de Chinese steden Tianjin en Xi'an. De cultuur tussen Nederland en China verschilt, maar één ding hebben bestuurders uit beide landen gemeen. 'Ook Chinese politici willen gewoon hun stad goed besturen. Ze zijn echt niet op verovering van de wereld uit', zegt D66-wethouder Paul de Rook, verantwoordelijk voor het Chinabeleid van de gemeente Groningen.

Al ruim dertig jaar heeft Groningen een stedenband met Tianjin, de havenstad ten oosten van Beijing, en sinds enkele jaren met Xi'an, in het midden van China. 'De relatie met Tianjin is bijna 35 jaar geleden ontstaan uit humanitair oogpunt, vergelijkbaar met relaties die we met Moermansk in Rusland en San Carlos in Nicaragua hebben', zegt De Rook, die als politicoloog afgestudeerd is op de relatie tussen de EU en China. 'Als zij ergens om vroegen, keken wij of we konden helpen. Dat kon gaan over het bestuur van de gemeente, maar ook over een nieuwe brug. De laatste tijd zijn de relaties meer economisch van aard en staan handelsrelaties centraal.'

Wat valt er onder het Groningse China-beleid?

'Veel, maar de kern is toch wel de uit-

wisseling van hoogwaardige kennis en expertise. China is erg geïnteresseerd in hoe ziekenhuis en universiteit bij ons te werk gaan. Dan gaat het over specialistische kennis op het gebied van ICT en gezondheidszorg. Maar ook voor de manier waarop wij onze binnenstad inrichten is belangstelling.'

De laatste tijd gaat het veel over China's manier van handeldrijven, die protectionistisch is en gericht zou zijn op expansie. Is dit belangrijk in de onderlinge relatie?

'Ja en nee. Natuurlijk volgen we het debat over China goed en wordt in de gemeenteraad gezegd dat we ons niet moeten laten overlopen. Maar zo'n onderwerp staat tijdens een bezoek niet op de agenda. In de praktijk merken we er ook niet veel van. Wel

hecht China veel waarde aan de aanwezigheid van politici bij een handelsmissie. Als we naar onze zustergemeente Hamburg gaan, kan het mkb het alleen af. Dat lukt in China niet. Daar willen ze dat de overheid aangeeft of een bedrijf betrouwbaar is. Ook zijn Chinezen formeel en gaan bezoeken meer volgens een vast protocol dan wij gewend zijn.’

Vindt u dat u in uw contacten de mensenrechten in China moet aankaarten?

‘Voor zover er lokaal iets speelt wel, maar het zou raar zijn als ik de burgemeester van Xi’an of Tianjin zou aanspreken over de situatie van de Oeigoeren in Xinjiang. Daar gaat hij niet over. Dat zou hetzelfde zijn als wanneer ze mij aanspreken op de behandeling van Chinese toeristen in Amsterdam. Sowieso vind ik dat bij buitenlands beleid niet de gemeenten aan zet zijn, maar de nationale overheid of de EU.’

Maar het kan ook op het bordje van een lokale overheid komen. Chinezen hebben al de beschikking over havens en vliegvelden in Europa. Is dit iets waar Nederlandse gemeenten alert op moeten zijn?

‘Gelukkig speelt zoiets bij ons niet. Mijn ervaring is dat ook Chinese bestuurders gewoon hun stad goed willen besturen en niet op expansie gericht zijn. Maar natuurlijk moet je alert zijn dat een relatie gelijkwaardig is en dat je geen wezenlijke dingen in de uitverkoop doet. Dat geldt voor de politiek, voor bedrijven en voor universiteiten, en dan niet alleen in de relatie met China maar ook met andere landen. Stel dat in China belangstelling bestaat om hier een gebied van twee hectare te kopen; dan zijn ze welkom om dat te bespreken. Iets anders is als het wezenlijke onderdelen van de publieke voorzieningen betreft, zoals een vliegveld of een haven. Daar zouden we heel sceptisch tegenover staan.’

Hebben zich dergelijke situaties al voorgedaan?

‘Nee. Wel is er in de gemeenteraad kritiek geweest toen burgemeester Rehwinkel in China zonder

mandaat vooraf een stedenband met Xi’an was aangegaan. Daar is een stevig debat over gevoerd, omdat de raad vond dat hij daarin gekend had moeten worden. Uiteindelijk ging de raad wel akkoord. Daarnaast heeft de Rijksuniversiteit Groningen een relatie met de universiteit van Yantai afgebroken. Yantai had Groningen uitgenodigd om er een campus te beginnen, maar dat vergevorderde plan is afgeblazen omdat er kritische geluiden waren over het minder vrije academische klimaat in China.’

Vindt u dat we sowieso voorzichtig moeten zijn in het aangaan van banden met het opkomende China?

‘Over het algemeen vind ik dat je in de internationale politiek beter kunt meebewegen en verbinden met schuivende machten dan je afzijdig houden. Daarmee heb je de meeste invloed. De opmars van China gaat toch wel door, wat wij er ook van vinden. En laten we wel wezen: wijzelf willen ook ons stempel drukken, en we hebben dat in het verleden niet altijd even netjes gedaan. Dat betekent niet dat ik denk dat China de hele wereld wil overnemen. Dat wij dat denken, zegt meer over onszelf dan over de Chinezen. China is op het welbevinden van het eigen land uit, en op het veiligstellen van de economische toevoer. Dat is ook de reden achter de Nieuwe Zijderoute. Wel is er onenigheid over de vraag hoe groot dat “eigen land” dan is, en of Tibet en Taiwan eronder vallen.’

Is er meer landelijke coördinatie nodig van de lokale contacten met Chinese steden en bedrijven?

‘Dat zou wel goed zijn. Buitenlands beleid op lokaal niveau moet door het ministerie van Buitenlandse Zaken gecoördineerd worden. Neem het voorbeeld van Leeuwarden, dat als culturele hoofdstad van Europa moest beslissen of het de relatie met zijn Maltese zusterhoofdstad zou verbreken na de moord op een journaliste daar. Dat soort zaken kun je op lokaal niveau niet beslissen.’

Het CDA en de CPC

Zolang er geen politieke wende plaatsvindt, heeft China niets op met politieke waarden die wij in het Westen zo belangrijk vinden. Er vindt zelfs eerder export van Chinese technologie plaats om de bevolking in het algemeen en dissidenten in het bijzonder in de gaten te houden. Tegelijk pakken de economische relaties tussen China en westerse landen steeds meer in het voordeel van de eerste uit. Om dit te doorbreken moeten Nederland en de EU China met gelijke munt terugbetalen. Dit mag echter niet ten koste gaan van Chinese privébedrijven, omdat zij – anders dan Xi Jinping – wel een gelijkwaardige relatie met het Westen willen.

door Henk Schulte Nordholt De auteur is sinoloog en zakenman en heeft diverse boeken over China geschreven.

Het CDA is een partij (de naam zegt het al) die christelijke waarden hoog in het vaandel heeft staan. Als seculiere vertaling van die waarden zijn mensenrechten daarom belangrijk voor de partij. Met deze vaststelling raken we meteen aan de kern van het probleem van hoe een regeringspartij als het CDA met China moet omgaan. China heeft weliswaar het Internationale Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten (IVBPR) getekend, maar dat was om een wit voetje te halen bij de internationale gemeenschap. Beijing heeft dit VN-verdrag namelijk nooit geratificeerd. China, of beter de Communistische Partij van China (CPC), die het land sinds 1949 met ijzeren vuist regeert, heeft niets op met mensenrechten of met welke ‘westerse’ waarde dan ook. Ook niet met het communisme, de officiële ideologie van het land dat zich nog steeds een ‘Volksrepubliek’ noemt. In werkelijkheid zijn de klassenstrijd en de droom van een communistische heilstaat zo dood als een pier. Het regime laat zich nu leiden door de brandende wens om China's leidende positie in de wereld te herstellen. In Xi Jinping-taal heet dat streven ‘de Grote Wedergeboorte van de Chinese natie’. De CPC – zo spinnen de propagandameesters van het land – is door de geschiedenis ‘aangewezen’ om die missie te verwezenlijken. Alleen de CPC. Eigenlijk zijn er maar twee Chinese waarden die er politiek gesproken toe doen: het herstel van China als grootste macht op aarde en de centrale, onveranderlijke rol van de CPC in dat proces.

Export van technologie en autocratie

Economische groei is van levensbelang, want alleen als zij erin slaagt de levensstandaard van de gemiddelde Chinees te verbeteren, blijft de CPC aan de macht. Deng Xiaoping had dat haarfijn door toen hij in 1978 hervormingen lanceerde die de economie stapsgewijs privatiseerden en de deur openzetten naar westerse investeringen in het door zijn voorganger Mao Zedong verpauperde land. Het resultaat was adembenemend. Door de aangeboren ondernemingszin van de Chinees steeg het inkomen per hoofd van de bevolking van enkele honderden dollars per jaar tot meer dan achtduizend dollar in 2019. Het in Mao's dagen van de buitenwereld afgesloten land is nu de grootste exporteur ter wereld. De uitvoer was jarenlang de grootste aanjager van de economische groei. Met door westerse bedrijven geleverde technologie en ontwerpen maakte China zo ongeveer alles waar de consument in de EU en de VS om vroeg – van schoenen tot smartphones, van aanstekers tot tv's. Dit economische model nadert echter zijn houdbaarheidsdatum door de neveneffecten van groeiende inkomensongelijkheid, wanstaltige corruptie en een kaalslag van het milieu. Voeg daaraan toe de dramatische demografische ontwikkeling (in 1989 was dertig procent van de bevolking tussen 15 en 30 jaar, nu nog maar vijftien procent), en het is duidelijk dat Beijing een nieuwe koers moet inslaan.

Onder president en partijleider Xi Jinping wordt China's economie van de eenentwintigste eeuw vormgegeven. De binnenlandse vraag vervangt de export als de motor van de economie,

en Beijing zet alles op alles om een technologische superstaat te worden. Of het nou om kunstmatige intelligentie, zelfrijdende auto's of ruimtevaart gaat: in de technologieën van de toekomst

worden miljarden euro's geïnvesteerd om Chinese standaarden (denk bijvoorbeeld aan 5G-technologie) leidend te laten worden in de wereld. Deze ambitie zet het land op een ramkoers met de Verenigde Staten, omdat de minder appetijtelijke kanten van China's eenpartijstaat als het ware ook worden geëxporteerd: zaken als het absolute recht van de staat om in de privélevens van burgers in te breken, en de onderdrukking van andersdenkenden en etnische minderheden. Zo werd in 2018 vastgesteld dat het met Chinese hulp gebouwde congrescentrum van de Organisatie van Afrikaanse Eenheid in Addis Abeba vol zit met spionageapparatuur.

Maar het gaat ook op een open manier: autocratische landen als Rusland en Venezuela importeren Chinese gezichtsherkenningstechnologie en nemen graag het gesloten internetsysteem over dat de burgers van dag tot dag in de gaten houdt. Industriële en politieke standaarden vallen samen als het gaat om export door Chinese staatsbedrijven. Het Westen ziet dat terecht als een bedreiging. Zelfs de voorzichtige, immer tot compromissen geneigde EU beseft dat. In maart 2019 benoemde Brussel China tot een 'systeemrivaal'. Washington is al enkele stappen verder in zijn denken: zowel de Republikeinen als de Democraten beschouwen China als een existentiële dreiging. Ze zien China niet alleen als geopolitieke en economische rivaal, maar ook als militaire concurrent. De *National Defense Strategy*

China's economische model nadert zijn einde door groeiende inkomensongelijkheid, wanstaltige corruptie en milieukaalslag

van het Pentagon (2018) noemt het Chinese leger de grootste bedreiging voor de strategische langetermijnbelangen van de Verenigde Staten.

Van wederzijds voordeel naar ongelijkheid

Wat betekent dit alles voor het Nederlandse bedrijfsleven en voor het beleid van de Nederlandse regering?

Allereerst de bedrijven. Voortgedreven door een gezonde Hollandse koopmansgeest vonden vele bedrijven sinds het begin van de 'opendeurpolitiek' in 1978 hun weg naar de Chinese markt, bijvoorbeeld als exporteur van landbouwmachines, als importeur van kerstballen of als investeerder in het telen van bloembollen. Dit betrof vooral mkb-bedrijven, maar ook giganten als Philips, Akzo en DSM zetten voor honderden miljoenen fabrieken in China op om van daaruit te exporteren of de binnenlandse markt te bedienen. So far, so good. De Chinezen verkochten weliswaar meer aan ons dan wij aan hen, maar veel van de uitvoer naar Noordwest-Europa passeerde de haven van Rotterdam, en bovendien zorgde de laaggeprijsde Chinese producten voor een lagere inflatie in Europa. Ten derde, het is hiervoor al genoemd, werden veel vanuit China geïmporteerde goederen gemaakt onder westerse licentie of een westerse merknaam, waardoor de winsten dus niet alleen ten goede kwamen aan de Chinese producent.

Vanaf het begin van deze eeuw begon dit model van 'wederzijds voordeel' (een geliefde Chinese uitdrukking) te wankelen. Door een combinatie van eigen R&D en onbeschaamde diefstal van westerse kennis klom de Chinese industrie rap de waardeketen op en ging ze met het Westen en Japan

Begin deze eeuw begon het 'wederzijds voordeel' tussen China en het Westen te wankelen

de concurrentie aan voor een breed scala van producten – van smartphones tot hogesnelheidstreinen, van tv's tot wasmachines. Beijing maakte hierbij handig gebruik van zijn lidmaatschap sinds 2001 van de Wereldhandelsorganisatie (WTO), want daardoor hebben Chinese goederen vrij toegang tot de westerse markten. Alleen als er dankzij staatssteun onder de kostprijs wordt verkocht, mag het ontvangende land antidumpingtarieven heffen op het Chinese product. De VS en de EU doen dat in toenemende mate, maar desondanks laten de Chinese handelsbalansen met de westerse landen al jarenlang enorme overschotten zien. Tekorten die moeilijk weg te werken zijn, want Beijing werpt allerlei belemmeringen op voor importen vanuit het Westen – variërend van hoge tarieven tot non-tarifaire belemmeringen als willekeurige inspecties. Door te investeren in China zelf worden deze belemmeringen omzeild, maar zoals de Amerikaanse en Europese Kamers van Koophandel in China in hun jaarlijkse rapporten aangeven, wordt het investeringsklimaat in China steeds slechter: buitenlandse bedrijven mogen niet in 'strategische sectoren' als staal, telecommunicatie en elektriciteit investeren, deelname aan overheidsaanbestedingen is verboden, en de westerse investeerder wordt geregeld gedwongen om zijn technologie over te dragen. Daar komt nog eens bij dat staatsbedrijven of nauw aan de CPC verbonden bedrijven

als Huawei miljarden renminbi, een andere term voor de Chinese munteenheid yuan, aan subsidie ontvangen. In het toetredingsverdrag tot de WTO in 2001 beloofde China deze subsidies af te bouwen.

Wat kan de Nederlandse regering doen?

China's uitdaging aan de internationale economische orde vraagt om nieuw denken. Ook van Nederland. De toegenomen handel is voor veel bedrijven een goede zaak, en als handels- en diensteconomie heeft Nederland minder last van Beijings industriële subsidies dan 'maaklanden' als Duitsland en Frankrijk. Anderzijds is Nederland een land met hoogwaardige kennis – zowel in private als in academische handen – en niets daarvan is veilig voor Beijings spionage en intense cyberaanvallen. Bovendien zorgen de langdurige overschotten op de handelsbalans in China's voordeel voor een ongekende verrijking van de Chinese staat, omdat de door exporteurs verdiende buitenlandse valuta in ruil voor renminbi moeten worden afgedragen aan het Centrale Bank-apparaat. Deze enorme vijver aan buitenlands geld wordt op zijn beurt aangewend voor de aankoop van strategische activa (denk aan havens en elektriciteitscentrales) in westerse landen die de veiligheid in ons deel van de wereld compromitteren.

Om de Nederlandse economische positie ten opzichte van China niet nog verder te verzwakken is een structureel antwoord nodig. Ook dient Beijings sluipende uitholling van onze nationale veiligheid en ons open politieke systeem te worden stopgezet.

Bron: iStock

Leidend principe dient het creëren van een gelijk speelveld te zijn: waar het door de CPC geleide China westerse bedrijven discrimineert, dienen we met gelijke munt terug te betalen. Dat is de enige taal die in Beijing wordt verstaan.

De op 15 mei 2019 door minister Blok aan de Tweede Kamer aangeboden beleidsnotitie *Nederland-China: een nieuwe balans* signaleert weliswaar de dreiging voor onze nationale veiligheid, maar hamert ook op samenwerking en het benutten van 'kansen'. De toon is krachtig, maar ook behoedzaam. Kool en geit worden gespaard. Niet voor niets werd het stuk te elfder ure een 'notitie' in plaats van een 'strategie' genoemd – de laatstgenoemde benaming zou te confronterend op de Chinezen overkomen. De notitie somt onder de economische paragraaf enkele belangrijke actiepunten op, maar vele daarvan zijn eerder voornemens ('Nederland moet inzetten op ...') dan concrete maatregelen. Om Beijings mercantilistische expansie een halt toe te roepen moeten we verder durven gaan:

1. Het weren van de telecommunicatiegigant Huawei in de 5G-generatie. De veiligheidsrisico's (weglekken van data) van dit nauw met de CPC verbonden bedrijf zijn eenvoudigweg te groot. Dick Schoof, het hoofd van de AIVD, zegt dat samenwerking met Huawei op het gebied van 5G betekent dat China die apparatuur kan 'beïnvloeden, stopzetten of precies weten wat er in Nederland allemaal speelt'. Rusland is volgens de AIVD ook gevaarlijk, maar China vormt 'verreweg de grootste dreiging op het gebied van economische spionage'.¹
2. Het weren van Chinese investeringen in projecten die Beijing in eigen land als 'strategisch' beschouwt en derhalve deelname daarin door westerse bedrijven verbiedt. Het gaat hier met name om havens, telecommunicatiesystemen en elektriciteitscentrales.
3. China de status van 'ontwikkelingsland' binnen de WTO ontzeggen. Na Beijings toetreding in 2001 tot die organisatie werden maatregelen beloofd die China zouden transformeren van een geleide naar een markteconomie. AEGIS Europe, een associatie van Europa's grootste industrieën, toont aan dat Beijing zich op terreinen als non-discriminatie bij overheidsaanbestedingen en bescherming van intellectueel eigendom niet aan de toetredingsafspraken van de WTO gehouden heeft.²
4. De EU moet ernaar streven om eerst met de Amerikanen een handels- en investeringsverdrag te sluiten, en vervolgens dit akkoord als blauwdruk te gebruiken voor een soortgelijk akkoord met Beijing. Dat zal met de huidige Amerikaanse president niet makkelijk zijn, maar alleen dan kan er een akkoord met China worden gesloten dat westerse waarden en standaarden omvat. China is nu goed voor vijftien procent van de wereldeconomie, de EU en de VS samen voor bijna vijftig procent. Deze zogenoemde 'verenigdfrontstrategie' wordt door Beijing goed begrepen; China past deze namelijk zelf op de EU toe om de VS te isoleren.

Het is effectiever om China in EU-verband aan te pakken dan dat alleen te doen. Ik steun de beleidsnotitie daarin. Kleinere landen die de euvele moed opbrengen Beijing te trotseren worden bovendien keihard aangepakt – zoals Nederland uit eigen ervaring weet toen het in het begin van de jaren tachtig onderzeeërs leverde

Met gelijke munt terugbetalen is de enige taal die in Beijing wordt verstaan

aan Taiwan, of toen minister van Buitenlandse Zaken Van Mierlo in 1997 een motie indiende bij de Mensenrechtencommissie van de VN die zich kritisch uitliet over China. Beide acties kwamen Nederland op commerciële en politieke sancties te staan.

Genuanceerd beleid

Tot slot een belangrijke kanttekening. Met het huidige regime in Beijing kan enkel zaken worden gedaan op basis van quid pro quo. De gedachte dat Nederland en de CPC op het gebied van mensenrechten dezelfde taal spreken is een wensgedachte. Dat komt anders te liggen als er een politieke wende in China zou plaatsvinden, want dan ligt het voor de hand dat het confucianisme weer het staatsbestel van het land gaat domineren. Dit voor Oost-Azië wezenlijke gedachtegoed van humanisme en redelijkheid is niet strijdig met westerse waarden. Integendeel: landen als Japan, Korea en Taiwan – erfgenamen van dezelfde traditie – onderhouden prima relaties met het Westen. Nederlandse maatregelen moeten zich daarom richten op het beleid van de CPC, niet op Chinezen of Chinese bedrijven. Zeventig procent van de economie is in handen van privébedrijven. Weliswaar wordt deze groep gedwongen om een lid van de CPC op te nemen in het bestuur dat toeziet op politiek wenselijk gedrag, maar privébedrijven ontvangen geen staatssteun en krijgen door de bevoordeling van staatsbedrijven steeds moeilijker toegang tot financiering. Desondanks is deze sector qua winsten, aandeel in de export en rendement op eigen vermogen veel succesvoller dan de staatsbedrijven. De kunst voor Nederland en het Westen bestaat eruit om de CPC-praktijken die onze veiligheid en welvaart bedreigen een halt toe te roepen, maar dan zonder de succesvolle

privésektor te treffen, want dat zou die sector alleen maar ontvankelijk maken voor de CPC-propaganda dat het Westen erop uit is om de rechtmatige opkomst van China te fnuiken. Mijn jarenlange ervaring van wonen en werken in China heeft me geleerd dat de ‘gemiddelde Chinees’ (toegegeven: een enorme generalisatie) en het gemiddelde Chinese bedrijf niet geïnteresseerd zijn in politiek, maar wel in een beter leven en in het verdienen van geld. Zij begrijpen in wezen heel goed dat Xi Jinpings nationalistische project van de ‘Grote Wedergeboorte van de Chinese natie’ dat doel niet dichterbij brengt, en dat gelijkwaardige en goede relaties met het Westen dat wél doen. Niet voor niets investeren rijke Chinezen als ze even de kans krijgen hun geld in westerse landen. Laten we genuanceerd, geduldig, niet naïef en vastberaden zijn.

Chinese privébedrijven vormen zeventig procent van de economie, maar krijgen het steeds moeilijker

1 Joris Kooiman, 'AIVD waarschuwt voor Chinese technologie', *NRC*, 2 april 2019.

2 AEGIS Europe, '10 commitments China made when it joined the WTO and has not

respected'. Zie <https://static1.squarespace.com/static/5537b2f8e4b0e49a1e30c01c/t/568f7bc51c1210296715af19/1452243910341/The+10+WTO+Committments+of+China.pdf>

Universele waarden? 'Nou nee', zegt China

Waar Europa vrijheid, gelijkheid en broederschap hoog in het vaandel heeft, denken Chinezen meer aan harmonie en hiërarchie als kernwaarden voor een goede samenleving. Hoog tijd om een brug te slaan tussen de westerse individuele rechten en China's collectieve verantwoordelijkheden.

door Ardi Bouwers De auteur is directeur van China Circle, een adviesbureau dat zich richt op communicatie met en over China. Ze heeft in Leiden en Nanjing sinologie gestudeerd en is auteur van *Cirkels en rechte lijnen. Communicatie tussen Chinezen en Nederlanders*.

Zijn de rechten waar de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens over spreekt inderdaad universeel? Nou nee, is de mening van het steeds assertiever opererende China van de huidige Chinese leider Xi Jinping. Die Universele Verklaring kwam tot stand na de Tweede Wereldoorlog, toen China nog uitermate zwak was en weinig inbreng had. De Chinezen zien de Verklaring en de daarop aansluitende Verdragen van burgerlijke en politieke rechten en van economische, sociale en culturele rechten nu dan ook als 'overwinnaarsrecht'. De westerse landen bepaalden de spelregels voor de hele wereld. China tekende indertijd de internationale verdragen wel, maar onderstreept al jaren dat het recht op 'een dak boven het hoofd' en 'voldoende voedsel' voor de eigen bevolking veel belangrijker is dan individuele politieke rechten.

Typisch westers

Bovendien benadrukken de Chinese autoriteiten steeds vaker dat er ook sprake is van verschillende waardesystemen. De nadruk op individuele rechten zou typisch westers zijn, terwijl China vanouds meer gericht is op het collectief. En tegenover de nadruk op rechten stelt China het belang van verantwoordelijkheden. Met dat laatste hebben ze een punt. In de huidige tijd – vooral als gevolg van de klimaatcrisis – wordt ook in het Westen vaker gesproken over verantwoordelijkheden. Voor een leefbare wereld, ter voorkoming van watertekorten of juist om onze voeten droog te houden bij een stijging van de zeespiegel: in al die gevallen is collectieve actie noodzakelijk.

Niet alleen op politiek vlak was China niet te spreken over de westerse dominantie; ook op internationaal economisch vlak ontstond wrijving. Het voorzitterschap en de stemverhouding binnen de Wereldbank en het IMF werden midden vorige eeuw verdeeld in het voordeel van de VS en Europa. Toen China daar in de jaren nul van deze eeuw bezwaar tegen maakte, werden voorstellen geblokkeerd om te komen tot een herverdeling die meer recht deed aan de grootte van de Chinese economische macht. China's oplossing?

Beijing zette een eigen internationale bank op, de Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB), waar zich vervolgens ook veel westerse landen bij aansloten.

China spreidt grote ambitie tentoon – met plannen als *Made in China 2025* om een hightechindustrie te ontwikkelen, aangevuld met het expliciete doel om in 2030 wereldleider te worden op het gebied van artificial intelligence – om uiteindelijk, in 2049, als de Volksrepubliek China honderd jaar bestaat, de ‘Grote Wederopstanding’ te voltooien als dominante macht in de wereld.

Hoe om te gaan met dat opkomende en zelfbewuste China? Het simpelweg negeren van de wensen van Beijing, het kweken van angst voor ‘het gele gevaar’ of het met handschoenen aanpakken om Beijing vooral niet voor het hoofd te stoten, lijken stuk voor stuk weinig productief of ronduit defensief. Om werkelijk een antwoord te kunnen formuleren, moeten wij in Nederland en Europa veel beter weten waar we zelf voor staan, wat onze kernwaarden zijn, waar wij bereid voor zijn te vechten.

Democratie en meritocratie

Als we spreken over politieke waarden, dan denken wij in Nederland bijvoorbeeld aan de leus van de Franse Revolutie: ‘Vrijheid, gelijkheid en broederschap.’ Of aan het credo van Den Haag als hoofdstad van internationaal recht: ‘Vrede en recht.’ Ook ‘democratie’ en ‘rechtsstaat’ worden veel genoemd als je Nederlanders vraagt naar kernwaarden. Als je Chinezen vraagt om hun politieke kernwaarden te formuleren, dan komen er andere termen op, namelijk ‘harmonie’ en ‘hiërarchie’. Toch noemen ook Chinezen ‘rechtvaardigheid’, een confucianistisch kernbegrip. Sommigen laten niet na te wijzen op de nadelen van democratie – fijntjes refererend aan de verkiezing van Donald Trump in de VS en het brexitreferendum in het Verenigd Koninkrijk – en op de voordelen van het Chinese systeem: een meritocratie waarin de *best and brightest* via de hiërarchie van de Communistische Partij van China opklimmen. Misschien kan het idee van een meritocratie hier nog aantrekkingskracht hebben, maar het autocratische karakter van het Chinese systeem is voor de meeste Nederlanders onacceptabel.

De huidige tijd biedt kansen om een brug te slaan tussen beide waardesystemen. De digitale transformatie en de urgentie van de klimaatcrisis zijn issues die ook in China spelen. Of we het willen of niet, de wederzijdse afhankelijkheden nemen toe, en daarmee ook de noodzaak om samen aan oplossingen te werken. Het idee van de superioriteit van westerse waarden is daarbij niet behulpzaam. We moeten aanvaarden dat het geopolitieke landschap met de opkomst van China – en ook India – ingrijpend is veranderd sinds het midden van de vorige eeuw. De tijd is rijp voor het ontwikkelen van een nieuw vocabulaire, waarin naast nadruk op individuele rechten ook ruimte is voor collectieve verantwoordelijkheden. Het begrip ‘rechtvaardigheid’, dat ook onder Chinezen sterk ontwikkeld is, kan daarbij een uitgangspunt vormen.

*Rechtvaardigheid is een
confucianistisch kernbegrip*

Uit de praktijk

Christendemocraat in hartje Shanghai

door **Marc Janssens** De auteur is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

Sinds mei dit jaar is Matthias Schäfer hoofd van het bureau van de Konrad-Adenauer-Stiftung in Shanghai. 'Ons doel is China beter te begrijpen, zoals we graag willen dat China Duitsland en de EU beter begrijpt. Maar begrijpen is niet altijd hetzelfde als instemmen.'

Matthias Schäfer

De Konrad-Adenauer-Stiftung (KAS), verbonden aan de Duitse christendemocratische CDU, heeft sinds 1986 een kantoor in China, vertelt Matthias Schäfer (51), die voorafgaand aan zijn functie in Shanghai vijftien jaar op het hoofdkantoor van de KAS in Berlijn werkte. 'Het is echt een hele verandering om van Berlijn naar deze miljoenenstad te gaan, die overigens niet representatief is voor heel China. Het grootste verschil met Berlijn is de relevantie van IT en technologie in het dagelijkse leven. Zelfs in de meest afgelegen buurten van Shanghai kun je op straat een bord noedels met rijst van twee of drie euro via je mobiele telefoon betalen. Daarnaast is China volop bezig met het inzetten van IT om alle uitdagingen in een megastad aan te gaan.'

Wat is de belangrijkste doelstelling van de KAS in China?

'Ons eerste kantoor stond in Xi'an. Dit verhuisde in 1996 naar Beijing om de

politieke dialoog tussen Duitsland en China op te starten. In 2001, toen China toetrad tot de Wereldhandelsorganisatie (WTO), werd het kantoor in Shanghai geopend, waar we meer gericht zijn op economische politiek. We bepleiten het model van de sociale markteconomie en concentreren ons meer op techniek en innovatie. Daarbij kijken we specifiek naar het ondernemingsklimaat en de mogelijkheden voor start-upbedrijven en naar wat we in China kunnen leren.'

De wereld en de EU kijken de laatste tijd anders tegen China aan: van ontwikkelingsland heeft het zich tot een van de belangrijkste wereldspelers ontpopt. Heeft dat invloed op jullie werk?

'Vanzelfsprekend. De indrukwekkende manier waarop China economisch is gegroeid drukt een stempel maar biedt ook kansen. Onze Chinese partners hebben het altijd erg belangrijk gevonden om Duitsland en de Duitse politiek goed

te kennen en te begrijpen. Dat neemt niet weg dat er verschillen zijn in de manier waarop we met de marktorde omgaan. In het Chinese systeem speelt de staat een veel belangrijker rol in de economische politiek. Toch moeten we beseffen dat hun systeem niet alleen voor economische welvaart zorgt, maar ook geavanceerde technologieën creëert. De dialoog over de overeenkomsten en verschillen tussen hen en ons inzake de markteconomie behoort tot het hart van ons werk.'

Er is veel kritiek dat China wel participeert in de WTO, maar veel regels aan zijn laars lapt. Hoe gaat u daarmee om?

'Als we meningsverschillen tegenkomen over actuele kwesties of fundamentele politiek-economische uitgangspunten, proberen we de Chinese positie te begrijpen. Begrijpen is echter iets anders dan instemmen. Vervolgens kijken we of we een gemeenschappelijke basis kunnen vinden en waar de echte onverenigbaarheden liggen. Uiteindelijk is het ons doel dat de Chinezen beter begrijpen waarom wij ergens op een bepaalde manier in staan, en dat wij beter begrijpen waarom de Chinezen op een bepaalde manier ergens in staan.'

Wat is volgens u het belangrijkste verschil tussen de waardegedreven politiek van christendemocratische partijen en de politiek in China?

'De manier waarop we tegen de mens aankijken. Wij zijn door het christendom gevormd en hebben het personalisme ontwikkeld dat de waarde van het individu in de politiek en in de samenleving benadrukt. In China ligt dat anders. Daar is het collectief belangrijk. Dat collectief kan de staat zijn maar ook de familie, waaraan het individu een bijdrage levert.'

Er is veel kritiek op de manier waarop China met minderbeden omgaat. Speelt dit een rol in het werk van de KAS?

'Natuurlijk. Maar vanuit het perspectief van internationale samenwerking is het belangrijk dat de manier waarop we ons tot de Chinese samenleving verhouden, bijdraagt aan wederzijds

vertrouwen en geloofwaardigheid. Daarom roepen we niet hard over onderwerpen als mensenrechten, maar denken we dat het effectiever is om een goede relatie met China op te bouwen en dingen een bepaalde kant op te duwen.'

Zijn er regels waaraan de KAS zelf moet voldoen?

'Zeker. We worden gezien als een non-gouvernementele organisatie en die zijn verplicht om openheid van zaken te geven over alles wat ze doen. We vertellen dus wat onze plannen zijn, welke programma's we opzetten en wie we ontmoeten. We moeten ons aan de Chinese wet houden. Dat lijkt misschien streng, maar je moet bedenken dat als een buitenlandse organisatie zich in Duitsland vestigt, de Duitse regering ook wil weten wat ze doet en van wie ze geld krijgt.'

Hoe kijkt u tegen de Nieuwe Zijderoute aan?

Vormt die een mooie kans voor economische ontwikkeling, of een bedreiging voor de samenhang van de EU?

'Het Gordel- en Weginitiatief is het belangrijkste onderwerp op een conferentie die we eind dit jaar in Shanghai organiseren. De focus zal liggen op de mogelijkheden van dit initiatief voor de economieën die op de route liggen, maar ook op de zorgen die de laatste maanden omtrent het initiatief zijn ontstaan. Deze zorgen zijn er vooral in Europa, omdat daar angst heerst dat China een bepaalde strategie nastreeft. We moeten constateren dat er aan beide uiteinden van de route een gebrek aan vertrouwen is. We zijn ervan overtuigd dat zolang er geen vertrouwen is, de Nieuwe Zijderoute geen stabiele grond zal krijgen, wat tot kleinere economische kansen voor alle betrokken partijen leidt.'

Wat kunnen we van China leren?

'Veel, waaronder de drive om te excelleren. Het is een ambitieus land, dat het onderwijs inzet om zijn plannen te verwezenlijken. De Chinezen dagen hun studenten echt uit om de beste te worden en bij te dragen aan hun land.'

In dit *Intermezzo* staan we stil bij Lin Yutang, een bijzondere Chinese schrijver en filosoof uit de twintigste eeuw, die oosterse en westerse ideeën bij elkaar bracht.

De Zijderoute is nooit weg geweest

door Bas Aghina De auteur is lid van de redactie van *Christen Democratische Verkenningen*.

Lin Yutang

‘Oh, East is East, and West is West, and never the twain shall meet’, dichtte Rudyard Kipling in 1889. Was dit pseudospreekwoord misschien begin twintigste eeuw een pakkende verwoording van de mentale kloof tussen cultuur- en machtsblokken (het Britse Rijk of het Westen enerzijds, en anderzijds de ‘koloniale’ wereld in de driehoek tussen Afghanistan, Japan en Nederlands-Indië), anno 2019 kunnen wij er nog maar weinig mee. In de twintigste eeuw worden behalve enorme hoeveelheden goederen, geld en innovaties ook belangrijke ideeën, kunstuitingen en levensbeschouwingen uitgewisseld tussen China en het Westen. Het is zelfs de vraag of de veelbesproken Nieuwe Zijderoute cultureel niet allang een feit is. Sinds de zeventiende eeuw druppelt Chinese culturele invloed door in het Westen. Denk aan de chinoiserie (porselein), poëzie, literatuur en muziek: Puccini’s opera *Turandot*, Mahlers *Das Lied von der Erde* op basis van gedichten van onder meer Li Bai

(indertijd bekend als Li Tai Po) en Wang Wei, en hier in Nederland Robert van Guliks eens zeer populaire romans over Rechter Tie. Na de Culturele Revolutie zijn veel Chinese kunstenaars naar het Westen uitgeweken of hier bekend geworden. Denk aan kunstenaar Ai Weiwei, filmregisseur Zhang Yimou (onder andere *Het rode korenveld*), schrijfster Lulu Wang (van *Het lelietheater*) en Tan Dun, die een Oscar won voor zijn muziek bij *Crouching Tiger, Hidden Dragon*.

Karavaanleiders

Deze ‘Verborgene Zijderoute’ heeft ook ‘karavaanleiders’ gekend. Een daarvan, die (onbewust?) Kiplings pseudospreekwoord probeerde te doorbreken, was schrijver-filosoof Lin Yutang (1895-1976), zoon van een Chinese (!) dominee. Na een vooral westerse/Europese opvoeding (Harvard, Leipzig) heeft hij, toen hij eenmaal de ‘eigen’ Chinese cultuur leerde kennen, zich gewijd aan het slaan van een brug tussen culturele grootmacht China en het Westen. Met boeken als *My country and my people* (1935), bloemlezingen van Chinese literatuur en kunsttheorie en het filosofische

The importance of living (hier vertaald als *Levenswijsheid met een glimlach*) was Lin Yutang lange tijd dé expert van de Chinese cultuur voor westerlingen. Nobelprijswinnares Pearl S. Buck roemde hem als moderne Chinees, ‘whose rich roots are firmly in the past, but whose rich flowering is in the present’. De nalatenschap van deze intellectueel in diaspora schijnt sinds 2000 ook in China zelf weer te groeien.

Lin Yutang is om twee redenen ook nu nog interessant. Allereerst inhoudelijk, omdat hij – vooral in *The importance of living* – vanuit een vergelijking tussen de dominante levensbeschouwingen van zijn tijd op zoek gaat naar wat wij als mensen universeel nodig hebben. Hij begint met de vergelijking van het christendom, met een heilsleer richting God, en het Griekse wereldbeeld, met een wereld vol ‘menselijke goden’ via logica op zoek naar waarheid. Twee levensbeschouwingen die ieder op een eigen manier het vooruitgangdenken hebben helpen smeden tot een dominant wereldbeeld en een praktische koloniale politiek. De uitwerking daarvan was ook in China merkbaar, dat weliswaar geen kolonie was, maar wel koloniaal werd behandeld. Deze inter-Europese vergelijking plaatst Lin Yutang tegenover het Chinese wereldbeeld met zijn ideaal van balanceren tussen publiek en privaat leven. Het gaat om de balans tussen enerzijds het als ambtenaar mede besturen/vormgeven van een immens land conform de leer van juiste sociale verhoudingen (confucianisme) en anderzijds de persoonlijke (taoïstische, soms boeddhistische) leefwereld van de bestuurder-literator; de levenskunstenaar die geniet van en mediteert over de plaats van de mens in de natuur. Een balans tussen correct publiek leven en het privé aanraken van vormen van eeuwigheid in esthetisch-mystieke ervaringen vormt zo het Chinese ideaal van de ‘wijze mens’ tussen Hemel en Aarde.

Dagdromen

The importance of living blijft een erudiete maar nergens massieve vergelijking tussen westerse en Chinese cultuuruitingen, ideeën en gebruiken. Het werk laat zich ook nu nog goed lezen en doet bij vlagen denken aan de essays van de zestiende-eeuwse Michel de Montaigne. Onderwerpen als het belang van een goed huis, vriendschappen, theedrinken, dagdromen, de onmenselijkheid van westerse kleding (het pak!), wandelen en reizen worden geardeerd met vijfhonderd jaar Chinese literatuur en kunst. Het boek mondt uit in een warm pleidooi voor een terugkeer naar universele common sense, die hij (in ieder geval toen) meer vond in de Chinese pragmatische cultuur dan in het westerse (ideo)logische redeneren en het rationalisme zonder oog voor menselijkheid, die – we schrijven 1937 – leidden tot twee extremen van dezelfde soort: communisme en fascisme. ‘Only an insane type of mind can erect the state into a god and make of it a fetish to swallow up the individual’s right of thinking, feeling and the pursuit of happiness’, schreef Lin Yutang.

De tweede reden waarom Lin Yutang (genomineerd voor de Nobelprijs voor Literatuur) interessant blijft, is het feit dat hij laat zien dat literati de ‘opdracht’ hebben de babylonische spraakverwarring tussen culturen te verkennen, op zoek naar verrijkende verschillen. Lin Yutang bekeerde zich later weer tot het christendom. Wenkt een teveel aan *diesseitige* levenskunst op latere leeftijd wellicht minder dan de hoop op verlossing? Hoe het ook zij: hij volgde de Zijderoute tussen ‘East and West’ op zoek naar hoe wij beter kunnen samenleven, handeldrijven, theedrinken en vriendschappen sluiten. Langs zo’n route willen velen denk ik vandaag de dag ook reizen, al dan niet onder het genot van een kop goede thee.

Paranoia Beijing treft minderheden

Religieuze en etnische minderheden in China hebben het moeilijk. Boeddhistische Tibetanen en islamitische Kazachen en Oeigoeren worden zwaar getroffen door de assimilatiepolitiek van de Chinese autoriteiten. Daarnaast eist de overheid vergaande invloed op het geloof van de negentig miljoen christenen. Als ze zich niet aan de regels houden worden ze gearresteerd. Aan westerse regeringen de vraag of ze hun veiligheid en handelsbelangen in de waagschaal willen leggen om op te komen voor de mensenrechten in China.¹

door Aad Kamsteeg De auteur studeerde politicologie en was commentator buitenland voor het *Nederlands Dagblad* en de EO.²

- *Plaats: zomaar een wijk in een zuidelijke Chinese miljoenenstad. Er wonen uitsluitend etnische minderheden, cultureel verschillend aan de Han-Chinese meerderheid. In elke straat hangen camera's die permanent beelden doorsturen naar tientallen kleine politiestations. Daar wordt via tientallen schermen nagegaan wie zich afwijkend gedraagt. Zo iemand zal worden ondervraagd. Als het daarbij blijft ...*
- *Plaats: een Drie-Zelfkerk in een miljoenenstad. Niets ontgaat de geheime politie. Er hangen camera's en zonder twijfel zijn er spionnen aanwezig. De predikant heeft het over gelovigen die het zout van de aarde zijn (Matteüs 5:13). Opmerkelijk is zijn nadruk op de plicht om hard te werken: 'Voor God en voor jullie baas.' Partijleider/president Xi Jinping kan tevreden zijn.*
- *Plaats: de lobby van een hotel. De jongeman wacht op een bekende en raakt aan de praat. Hij volgde een technische opleiding en wilde werken bij de overheid. Daar eiste men dat hij zou verklaren niet in God te geloven. Maar hij geloofde juist wel, en zei nee. Sindsdien staat hij op een zwarte lijst. Kerkelijk hoort hij bij een huishouding die van de autoriteiten niet mag bestaan.*

Van alle 1,29 miljard Chinezen behoort 92 procent tot het volk van de Han. Die naam heeft te maken met de vroegere loyaliteit aan de Handynastie (206 v.Chr.-220 na Chr.). Vanouds probeerden de Han minderheidsgroepen te assimileren. Dat streven is er in Beijing nog steeds.

Officieel telt de Volksrepubliek China 56 minderheidsgroepen, etnisch en/of religieus. Onder de 67 miljoen mensen tellende etnische minderheden bevinden zich de meest in het nieuws komende Oeigoeren, Kazachen, Tibetanen en Mongolen. Tot de religieuze minderheden behoren de boeddhisten, taoïsten, moslims, Falun Gong en protestantse en rooms-katholieke christenen.

Het taoïsme gaat als georganiseerde ‘godsdienst’ terug tot de tweede eeuw na Christus. Alchemistische en meditatieve praktijken van het taoïsme zetten een stempel op de Chinese samenleving. Het boeddhisme kwam uit India en bereikte China zo’n tweeduizend jaar geleden via handelsroutes. Boeddhisten leren dat goddelijke wijsheid en rust slechts te vinden zijn wanneer de mens vrijkomt van verlangens en verleidingen. De islam en het christendom ten slotte kwamen in de zevende eeuw China binnen.

De huidige autoriteiten beschouwen taoïsme en boeddhisme als inheemse religies. Islam en christendom daarentegen worden als vreemd aan China en dus als buitenlandse beïnvloeding gezien. Dat is niet het geval met het confucianisme. Confucius (551-479 v.Chr.) was een Chinese filosoof en de regering beschouwt zijn onderwijs momenteel als uiterst waardevol. Confucius’ nadruk op de noodzaak van hiërarchische ordening en respect voor gezag komt haar goed uit.

Uit alles blijkt dat de Communistische Partij van China (CPC) de controle over minderheidsgroepen niet wil verliezen. De urgentie daarvan wordt vooral gezien als, zoals bij de Oeigoeren en de

Kazachen, etnische en religieuze eigenheid samenvallen.

Niet dat deze groepen het voortbestaan van het regime serieus bedreigen, maar mocht er ergens sociale onrust ontstaan, dan zouden juist deze minderheden als katalysator kunnen optreden. En anders dan bij Mao Zedong met zijn streven naar permanente revolutie het geval was, is stabiliteit voor de huidige leider Xi Jinping essentieel.

Gelet op hun controleparanoia moeten de autoriteiten hevig geschrokken zijn toen in 1999 plotseling duizenden volgelingen van de Falun Gong voor het CPC-bureau op Tienanmen, het Plein van de Hemelse Vrede, in Beijing verschenen. Dat had het regime niet zien aankomen. De naar schatting miljoen aanhangers van de Falun Gong vormen een vaag met het boeddhisme verwante beweging die door meditatie en oefening lichaam en geest op een hoger plan wil brengen. De geschriften van de naar de VS uitgeweken ‘Meester’ Li Hongzhi zijn daarbij leidraad. De Falun Gong treft harde vervolging.

De Chinese regering wil alle buitenlandse inmenging uitbannen. Voor wat de Rooms-Katholieke Kerk betreft is het de CPC uiteraard een doorn in het oog dat de paus er het hoogste gezag uitoefent. Extra ergerlijk is dat het Vaticaan een van de weinige overgebleven staten is die de onafhankelijkheid van de zogeheten Republiek China of Taiwan officieel nog diplomatiek erkent.

Islam en christendom worden gezien als vreemd aan China en dus als buitenlandse beïnvloeding

Protestanten

Protestanten hebben hun onder Mao Zedong verboden contacten met buitenlandse missionaire groepen weer opgepakt. Begin jaren vijftig had Mao alle buitenlandse zendingswerkers – ‘spirituele agressors’ – het land uitgezet, de invloedrijke China Inland Mission (CIM) als laatste. Maar nadat Washington in 1979 de Volksrepubliek diplomatiek erkende, werd het voor christenen van elders weer mogelijk China binnen te komen. Wel bleven zendingsactiviteiten verboden. Momenteel zouden zich zo’n tienduizend ‘infiltranten’ in China bevinden. Zij worden nauwlettend in de gaten gehouden. Recent werden Japanse en Zuid-Koreaanse gelovigen het land uitgezet.

Misschien dat ook de dramatische Taipingopstand (1850-1864) in het denken van het regime nog een rol speelt. Een zekere Hong Xiuquan wierp zich op als broer van Jezus en stichtte in het zuiden van China het Hemelse Koninkrijk van de Volmaakte Vrede. Tegenover de heersende Mantsjoes van de Qingdynastie pleitte hij voor sociale hervormingen. De daaropvolgende burgeroorlog kostte twintig tot dertig miljoen mensen het leven en wierp een blijvende smet op het christendom.

Overall controle

Drie etnische minderheidsgroepen hebben momenteel het meest van de Han-Chinese autoriteiten te duchten. Zo zijn er de boeddhistische Tibetanen die claimen van 1912 tot 1950 een onafhankelijke staat te hebben gevormd. In 1950

werden zij gewelddadig bij de Volksrepubliek ingelijfd. Zij verwijten Beijing culturele en religieuze onderdrukking en vervolging van hun geestelijk leider, de dalai lama. De regering ontkent dit en wijst erop dat grote infrastructurele

De zwaarste vervolging treft de circa elf miljoen, overwegend in Xinjiang wonende Oeigoeren

verbeteringen zijn aangebracht en dat het toerisme in Tibet floreert.

Vervolgens zijn er de islamitische Kazachen, van wie er zo’n 1,6 miljoen in de noordwestelijke autonome regio Xinjiang wonen. Extra probleem voor de regering is dat de Kazachen door het in 1991 uit elkaar vallen van de Sovjet-Unie, in Kazachstan een onafhankelijke staat hebben gekregen. Die zelfstandigheid werkt als een magneet. Kazachen in Xinjiang willen nu ook meer soevereiniteit, of ze vertrekken naar het buurland. Net als de Oeigoeren worden zij onderworpen aan assimilatiebeleid en eventueel naar strafkampen gestuurd.

De zwaarste vervolging treft de circa elf miljoen, overwegend in Xinjiang wonende Oeigoeren. Dit grootste islamitische volk binnen de Volksrepubliek is van Turkse afkomst. Van medio achtste tot medio tiende eeuw functioneerde er een Oeigoers rijk dat een groot deel van Centraal-Azië in beslag nam.

Xinjiang is belangrijk voor de Chinese autoriteiten, niet alleen omdat de provincie een zesde deel van heel China uitmaakt, maar vooral omdat er veel olie en gas wordt gevonden. Bovendien ligt het gebied centraal in de huidige Gordel- en Wegroute, die het Midden-Oosten en Europa met China moet verbinden.

Er is Beijing veel aan gelegen de Oeigoeren onder controle te houden. De Chinese autoriteiten zeggen dat zij er extremisme bestrijden. Inderdaad werden in 2009 in de hoofdstad Ürümqi aanslagen gepleegd, waarbij tweehonderd doden vielen.

Bron: iStock

Ook waren er Oeigoeren die zich in Syrië bij Islamitische Staat aansloten. Maar vormde dit minderheidsextremisme een rechtvaardiging voor de huidige, vaak met geweld en opsluiting gepaard gaande assimilatiepolitiek? Er lijkt sprake te zijn van cultuurmoord door middel van de met prikkeldraad en wachttorens omgeven heropvoedingskampen. Daarin zijn zo'n miljoen mannen, vrouwen en kinderen opgesloten. Veel wijst erop dat Xinjiang de kenmerken van een politiestaat heeft gekregen.

Veel beperkingen

Naast de moskee staat in China de kerk onder druk. In de Volksrepubliek heerst godsdienstvrijheid, mits men zich aan de door het autoritaire bewind gestelde regels houdt. Dat was overigens direct na de maoïstische overwinning op de nationalisten van Chiang Kai-Shek in 1949 al zo. In een in 1950 door de autoriteiten en vier liberale christelijke leiders opgesteld Christelijk Manifest werd toen met het oog op de noodzakelijk geachte controle de Patriottische Drie-Zelf Beweging gelanceerd: alleen geld, alleen activiteiten van Chinezen en alleen bestuur door Chinezen.

Was daar dan iets mis mee? In zendingsgebieden is geleidelijke verzelfstandiging van kerken logisch. Maar boven deze Patriottische kerken stond een toezichhoudend Staatsbureau voor Religieuze Zaken. Ook inhoudelijk meenden de autoriteiten te moeten voorschrijven wat kerken wel en niet mochten leren en doen. Jongeren mochten niet met het evangelie worden benaderd. Voorgangers moesten verkondigen dat niet Jezus, maar de maoïsten de hemel op aarde zouden brengen. In reactie daarop weigerde de overgrote meerderheid van zowel protestanten als rooms-katholieken volhardend te buigen. Zij vormden 'ondergronds' opererende huisgemeenten.

Vervolgens gebeurde er iets opmerkelijks. Terwijl Mao Zedong via zijn Rode Boekje de Rode Garde opzweepte zich te keren tegen alle religie, groeide het aantal christenen spectaculair. De Culturele Revolutie (1966-1976) kostte aan minstens twee miljoen mensen het leven. Tegelijk nam het aantal gelovigen toe van een miljoen in 1949 tot het drievoudige bij de dood van Mao in 1976. Het maoïsme sprak niet meer aan. Momenteel wordt het aantal christenen op negentig miljoen geschat.

In 2012 trad Xi Jinping aan als China's sterke man. Van meet af aan voerde hij actie tegen de niet-geregistreerde huiskerken en in het kielzog daarvan ook de Patriottische kerken. Alleen al in de regio Henan – ook wel de Jezusprovincie

genoemd – moesten bij circa zeventuizend kerkgebouwen de kruisen van het dak gehaald worden. Voorgangers werd opgedragen hun boodschap te sinologiseren, dat wil zeggen de kernwaarden van het socialisme, zoals door Xi Jinping verwoord, erin op te nemen.

In februari 2018 werden met nieuwe regels de teugels strakker aangetrokken. Het is nu verboden om zonder officiële toestemming religieuze samenkomsten met meer dan twaalf personen te houden. Kinderen mogen geen godsdienstonderwijs ontvangen of zondagsscholen of kerkelijke zomerkampen bezoeken. Er volgden arrestaties, in 2018 ongeveer vijfduizend. Dat was 35 procent meer dan in het jaar daarvoor.

Via internet mogen geen bijbels meer worden verkocht. De drukpers van de Amity Foundation in Nanjing drukt nog steeds bijbels, maar die krijgen een officieel stempel mee, want ze zijn alleen bedoeld voor de Drie-Zelfkerken. Wordt bij de grote meerderheid van gelovigen die huisgemeenten bezoeken een bijbel zonder stempel gevonden, dan is dat een bewijs van verboden contact met het buitenland.

Kinderen mogen geen godsdienstonderwijs ontvangen of zondagsscholen of kerkelijke zomerkampen bezoeken

Over sommige regio's is in China tegen me gezegd dat men er zelfs niet meer over de opstanding van Christus mag preken.

En de rooms-katholieken? Inmiddels heeft paus Franciscus een voorlopig akkoord met de

Chinese autoriteiten bereikt over de kwestie van de benoeming van bisschoppen. In ruil voor de Chinese erkenning van de paus als hoofd van de Rooms-Katholieke Kerk vindt Franciscus het nu goed dat de ondergrondse katholieken geleidelijk opgaan in de Patriottische kerk. De Heilige Stoel en Beijing krijgen beide een stem in de benoeming van bisschoppen. De in Hongkong verblijvende kardinaal Joseph Zen Ze-kiun noemde dit akkoord 'verraad' door Rome.

Westerse wereld

Blijft de vraag wat de westerse wereld voor de onderdrukte minderheden in China doet. Traditioneel omvat de buitenlandse politiek van een staat drie doeleinden: bescherming van de nationale veiligheid, bevordering van handelsbelangen, en opkomen voor wereldwijde handhaving van mensenrechten. In hoeverre zijn westerse regeringen bereid eventueel schade op te lopen ten aanzien van veiligheid en handelsbelangen door tegenover China op te komen voor mensenrechten?

1 Belangrijke achtergrondliteratuur over de positie van minderheden in China is: Paul Hattaway, *Operation China. Introducing all the peoples of China*. Carlisle: Piquant, 2000 (over etnische minderheden in China); Fenggang Yang, *Atlas of religion in China. Social and geographical contexts*. Leiden: Brill, 2018; Daniel H. Bays (red.), *Christianity in China. From the eighteenth century to the present*. Stanford: Stanford University Press, 1996; Bob Davey, *Gods reddende kracht. De geschiedenis van het christendom in China*.

Heerenveen: Groen, 2011. Verder is voor dit artikel gebruikgemaakt van informatie van Trans World Radio en Open Doors, van eigen ervaringen opgedaan tijdens bezoeken aan China, en van de binnen- en buitenlandse pers, waaronder *The Economist*.

2 Aad Kamsteeg schreef boeken over internationale betrekkingen, waaronder *Open deur in China?* (1990). Hij bezocht China viermaal (in 1989, 1994, 2004 en 2019), onder andere om er christenen en andere minderheden te ontmoeten.

Zijderoute als herstel van de ‘Eeuw van Vernedering’

Terwijl Amerika waarschuwt voor een mogelijke militaire inzet van China's Nieuwe Zijderoute, propageert Xi Jinping dit ‘Gordel- en Weginitiatief’ juist als herstel van de harmonie die eens onder China's economische dominantie de wereld kenmerkte. In de hoogmoedige strijd tussen deze twee wereldmachten is de vraag aan Europa of het in staat is een eigenstandige, realistische maar krachtige plek in de wereld af te dwingen.

door Ties Dams De auteur is schrijver van het boek *De nieuwe keizer*,¹ en Associate Fellow aan het Clingendael Institute.

In april jongstleden keek Europa als door één paar ogen met afgrijzen naar het branden van de Notre-Dame. Inmiddels is het gebouw misschien wel meer dan ooit de *Onze-Lieve-Vrouwekathedraal*. Weinigen onder ons zullen er op dat moment van broederlijk zij aan zij aan hebben gedacht om over onze schouder te kijken naar hoe de rest van de wereld de ramp duidde. Keek China, bijvoorbeeld, met eenzelfde solidariteit naar onze pijn? Het lijkt een triviale vraag, maar dat is het niet. Wie de blik waagt, ontdekt een blinde vlek in Europa's beeld van zijn eigen plek in de wereld.

In de krochten van China's sociale media werd de catastrofe zonder pardon gevierd: ‘Ik vind het moeilijk sympathie op te brengen voor de Fransen. ... Het doet me vooral denken aan toen de Fransen en de Britten het Oude Zomerpaleis afbrandden. Er is namelijk zoets als karma ...’ Wat mij betreft is het niet opvallend dat deze post – en giftiger versies zijn voorradig – tienduizenden keren gedeeld en geliket werd. Het treft mij vooral als veelzeggend dat de post blijk geeft van een mate van historisch bewustzijn waar onze Europese internettrollen nog een puntje aan kunnen zuigen.

Voor de duidelijkheid: het Oude Zomerpaleis was de absolute parel van de Pekinese keizerlijke architectuur totdat het tijdens de Tweede Opiumoorlog – we schrijven het jaar 1860 – door Franse en Engelse troepen verwoest werd. Tot op de dag van vandaag wordt de paleisruïne beklagd als een herinnering aan hoe Europese koloniale handelsdrift China niets dan vernedering bracht.

Vernedering

De vernedering van de Opiumoorlogen leeft tot vandaag door in de tweets van trollen, alsook in de strategieën van China's politieke elite. Die heeft rancune inmiddels omgebogen tot een honger voor de eigen economische expansie. China heeft onder het leiderschap van president Xi Jinping definitief zijn antwoord geformuleerd op wat het noemt de 'Eeuw van Vernedering' (1839-1949), of ook wel de 'tijdelijke westerse wereldhegemonie': het Gordel- en Weginitiatief of, ook vaak gebezigd, de Nieuwe Zijderoute. Wat is dat ding eigenlijk, China's Nieuwe Zijderoute? En wat heeft die met ons van doen?

De harde feiten lijken simpel. Het is het grootste vrijhandelsoffensief in de wereldgeschiedenis, door de Volksrepubliek China geïnitieerd, waarmee tot nu toe zeventig landen, 65 procent van de wereldbevolking en duizend miljard dollar aan deals gemoeid zijn. Zo'n deal krijgt vaak de vorm van investeringen in handelsinfrastructuur – denk aan het bouwen van havens, wegen of treinsporen – waarbij China geldschiet. Zo verbindt het land Chinees kapitaal aan consumenten en grondstoffen in Azië, Afrika, en ook Europa.

In 2013, in Kazachstan, kondigde president Xi Jinping zijn strategie aan als een economische handreiking naar dat land en naar Centraal-Azië in het algemeen. Een maand later deed hij hetzelfde in Indonesië, met het oog op bredere samenwerking met Zuidoost-Azië. Inmiddels bestaat het initiatief uit

Jinpings initiatief bestaat uit honderden projecten, van haveninvesteringen in Pakistan en Piraeus tot treinverbindingen naar Tilburg

honderden projecten, van haveninvesteringen in Pakistan en Piraeus tot treinverbindingen naar Tilburg. Overzicht bestaat nauwelijks, en er is moeilijk zicht te krijgen op de daadwerkelijke inhoud en omvang van het initiatief.

Slaperig woestijnstadje

Grofweg zijn de grootste projecten onder te verdelen in twee categorieën: zij die te land en zij die ter zee ondernomen worden.

Wie vanaf de kust van westelijk China vertrekt naar Singapore, vervolgens Kuala Lumpur aandoet, de lijn doortrekt naar Calcutta, dan via Colombo om India heen vaart naar het Pakistaanse Gwadar, oversteekt naar het westen van Afrika, met Mombassa en Djibouti, en via het Suezkanaal Piraeus en Venetië vindt, ziet hoe China zich via investeringen een strategische handelsweg heeft gebaad langs de belangrijkste havens ter wereld. Dat is de maritieme zijderoute.

Via land heeft China nu al belangrijke en verstrekkende handelsroutes naar Pakistan, Rusland, Iran, Turkije en vele andere landen geïnitieerd. Een in het oog springend voorbeeld van deze projecten is de landhaven in Khorgos, een stad in Kazachstan. Khorgos stond lang om niets anders bekend dan om de twijfelachtige eer de plek te zijn die het verst van alle plekken in de wereld verwijderd is van zee. Het verandert echter als we speak van een slaperig woestijnstadje naar een logistiek centrum van wereldklasse.

Een gemene deler in de projecten lijkt de leidende rol van Chinese bouwbedrijven te zijn. Die verdienen er goed aan. Hiermee zien we wat de Nieuwe Zijderoute in ieder geval óók is: een manier van China om overcapaciteit en kapitaal buiten de eigen grenzen kwijt te kunnen en daarmee de afvlakkende binnenlandse groei te compenseren.

Inmiddels schaaft China zo goed als al zijn diplomatieke activiteiten onder de noemer ‘Gordel- en Weginitiatief’. De Nieuwe Zijderoute is een *global brand* geworden. En dit merk slaat wereldwijd aan. In Europa hebben recentelijk ook Italië en Luxemburg zich officieel tot onderdeel van Xi’s initiatief laten bestempelen, naar het schijnt tegen Amerikaans aandringen op een boycot daarvan in.

De ironie gebiedt te zeggen dat Trump zelf – via zijn bv – deel is van Xi’s Zijderoute: hij verkoopt de Trumpnaam aan hotels in Indonesië die worden gebouwd met Zijderoutegeuld. Desalniettemin is Xi’s strategie sinds het aantreden van Trump een punt van heetgebakerd geopolitiek gekissebis geworden, aangezien de Amerikaanse president, en met hem een goed deel van het Congres, Xi Jinpings strategie ziet als een machtoffensief gericht op het ten val brengen van de Amerikaanse hegemonie en het slaafs maken van kleinere landen aan Chinese belangen en waarden.

Schuldval

Klopt dat? Wat gaat er achter de merknaam schuil? Handel of invloed? Samenwerking of dominantie? Slechts geld, of ook waarden – of zelfs bommen en granaten?

Wie naar het Amerikaanse verhaal luistert, wordt al snel bang. Amerika wijst er graag op dat China’s maritieme zijderoute ook militair ingezet kan worden. Het klopt dat China in Djibouti zijn eerste marinebasis heeft geopend. Amerika waarschuwt bovendien voor de Chinese schuldval: aan kleine landen worden door China enorme leningen verstrekt, die ze vervolgens niet kunnen terugbetalen, waarop China om compensatie in waardevoller valuta vraagt: invloed in het beste geval, onderwerping in het slechtste.

De gevaren van de schuldval worden vaak overdreven. Van slechts een handvol van alle landen die bij de Nieuwe Zijderoute zijn aangesloten wordt geschat dat ze een hoog risico lopen hun schulden niet te kunnen terugbetalen, zoals Sri Lanka bijvoorbeeld overkwam. In Sri Lanka kocht China wel degelijk invloed, door een concessie op de haven op te eisen voor zeer lange tijd. De andere landen die het gevaar lopen eenzelfde weg te bewandelen, zijn – daar mogen we toch van uitgaan – niet toevallig landen die tegelijkertijd relatief klein, arm én van strategisch groot belang zijn. Pakistan hoort daar ook bij.

Dit is, zacht gezegd, niet hoe China zijn Nieuwe Zijderoute verkoopt. Ik raad lezers aan het YouTube-filmpje getiteld ‘President Xi Jinping: Why I proposed the Belt and Road’ te kijken. Het presenteert het Gordel- en Weginitiatief niet als een kaal handelsoffensief, noch als geopolitiek spel, maar als de vervolmaking van China’s lotsbestemming om de wereld te leiden. ‘Dit alles voelt zo vertrouwd’, spreekt Xi

Van slechts een handvol landen wordt geschat dat ze een hoog risico lopen hun schulden niet te kunnen terugbetalen

screen terwijl beelden van bepakte kamelen en varende koopvaardijsschepen ons contemplatief en dankbaar stemmen. Dit is hoe de wereld was, en hoe die weer kan zijn: omvat door een door China gecomponeerde harmonie. Maar het verhaal houdt daar niet op.

De wereld van nu, zo vertelt ome Xi, is chaotisch en wordt geplaagd door onvoorspelbaarheid. Oorlog, honger, ongelijkheid, recessie en terrorisme: ze tonen aan dat juist de landen die 'ooit welvarend en bruisend waren, nu worden geassocieerd met moeilijkheden, conflicten en crises'. We zien onder andere beelden van Amerikaanse kranten die de crisis van 2008 verslaan, van Europa's migratiecrisis en van terrorisme in Londen. De door het Westen geleide wereld is de weg kwijt.

Xi daarentegen geeft koers aan, niet slechts voor China, maar voor ons allemaal. Zijn lange mars leidt ons vooruit, maar tegelijkertijd ook terug naar een historie die niet de onze, maar die van China is. 'Het Gordel- en Weginitiatief hoopt dromen van vrede en ontwikkeling, gedeeld door mensen van over de hele wereld, te verwezenlijken', zegt hij. Hoe? Door de wereldharmonie te herstellen van vóór de westerse dominantie, aangedreven door mercantilisme, in handen van Xi.

Hoogmoed

En zo zien we wat China's Nieuwe Zijderoute in zijn fundamenteelste vorm is, voorbij de harde feiten en de marketingtrucs: China's poging om de wereldorde naar zijn spiegelbeeld – zijn waarden, zijn historie, zijn vernedering en trots – te vormen. Europa's plek in die wereld is veel kleiner dan het gewend is; in die wereld wordt Europa beschimpt om zijn vroegere hoogmoed, doch bloeit het op onder de wijze leiding van zijn oude leermeester, China.

De vraag is of China's zijderoutes ook ónze zijderoutes kunnen zijn

De vraag is of China nu niet dezelfde zonde begaat als waar het het Westen van beschuldigt: *superbia*. De VS lijken vast te houden aan de hoop dat zij China van zijn gedroomde toekomst kunnen beroven. Dat is wat de Nieuwe Zijderoute ook nog is: een nieuw mijnenveld in de strijd tussen twee imperia.

Is Europa gedoemd in dat mijnenveld ten onder te gaan? Ik denk dat dat de verkeerde vraag is.

Het interessante aan de door Xi verkozen metafoer van de zijderoutes is dat die verwijst naar tijden waarin zowel de Chinese als de Europese handel en beschaving bloeiden. De waardevollere vraag is dan ook of China's zijderoutes ook ónze zijderoutes kunnen zijn. Is er een Europa voorstelbaar dat een realistischere, doch sterkere plek in de wereld inneemt – economisch, geopolitiek én moreel – en zo eigenstandig een evenwichtiger relatie met China afdwingt? Is Europa, kortweg, wél klaar om voorbij de ruïnes van zijn eigen *empire* te kijken? Welke kathedralen zouden we dan kunnen bouwen?

1 Ties Dams, *De nieuwe keizer. Xi Jinping, de machtigste man van China*. Amsterdam: Prometheus, 2018.

Hoe confucianistisch is China eigenlijk?

De weinige overgeleverde teksten die aan Confucius of Kongzi toegeschreven worden, spelen in het huidige China een minder grote rol dan boeddhisme, taoïsme en lokale religieuze tradities. Deze staan aan de basis van belangrijke Chinese waarden als ‘kinderlijke piëteit’ en ‘sociale harmonie’. Omdat China liever geen religieuze culturen als de basis van zijn cultuur beschouwt, reconstrueert het regime toch een centrale rol voor het confucianisme. Dit in tegenstelling tot de gewone man, die liever bij de oosterse religieuze tradities of zelfs bij de islam of het christendom te rade gaat.

door Barend ter Haar De auteur is hoogleraar Chinese taal en cultuur aan de Universität Hamburg. Recent verschenen van zijn hand de vierde, herziene druk van *Het hemels mandaat* en *Religious culture and violence in traditional China*.

Het is tegenwoordig heel gebruikelijk om China (waarmee ik hier vooral de Volksrepubliek bedoel, en niet zozeer Hongkong, Singapore of Taiwan) wat betreft levensovertuiging te reduceren tot het confucianisme, al wordt daarbij soms ook nog verwezen naar boeddhisme en taoïsme. Net als andere overkoepelende termen voor complexe religieuze culturen als christendom of islam, zijn ook deze termen voor allerlei uitleg vatbaar. Allereerst moeten wij bedenken dat deze drie begrippen van recente westerse oorsprong zijn. Ze zijn dus met westerse aannames behept over bijvoorbeeld het exclusieve bezit van heilige teksten zoals die in de Bijbel, een enige juiste oervorm en een stichter, of volgelingen die alleen een van deze stromingen zouden aanhangen. Het zijn vooral hedendaagse onderzoekers en hedendaagse volgelingen die zich exclusief tot een van deze richtingen beperken, maar in de religieuze praktijk van vroeger liepen deze culturen van boeddhisme, taoïsme en confucianisme geheel in elkaar over.

Ik zal hier vooral ingaan op de vraag wat wij dan eventueel onder de term ‘confucianisme’ kunnen verstaan. Kort gezegd wordt de term tegenwoordig vaak gebruikt om de een of andere selectieve interpretatie van aan Confucius toegeschreven teksten voor een politiek doel in het heden in te zetten, waarbij die interpretatie positief, maar ook negatief over Confucius en het aan hem toegeschreven gedachtegoed kan zijn.

Historische Confucius

De figuur van Confucius of Kongzi 孔子 (551-479 v.Chr.) is aanvankelijk vooral belangrijk als vermeende redacteur en samensteller van enkele klassieke werken uit de Chinese traditie die als basis dienden voor geïdealiseerde voorstellingen van het verleden en daarmee van de gewenste toekomst. De werkelijke rol van de historische Confucius in dat opzicht is waarschijnlijk heel beperkt geweest; wel was hij de eerste historisch gedocumenteerde leraar aan wie na zijn dood allerlei uitspraken zijn toegeschreven. Een klein deel daarvan is naar de nieuwste inzichten pas in de loop van de tweede eeuw voor Christus bij elkaar gebracht onder de huidige titel *Gesprekken* (*Lunyu* 論語). Andere uitspraken zijn alleen overgeleverd als onderdeel van de teksten van andere filosofen of leraren uit de eeuwen na hem, of als losse titels, zoals de *Klassieken van de Kinderlijke Piëteit* (*Xiaojing* 孝經). Het boekje *Gesprekken* wordt eigenlijk pas vanaf de twaalfde eeuw na Christus echt de basis van een wereldbeeld (ik vermijd de termen 'filosofie' en 'religie' hier met opzet). Dit gebeurt dankzij een groep filosofen en ritualisten die wij tegenwoordig met de term 'neoconfucianisten' aanduiden, met als belangrijkste vertegenwoordiger Zhu Xi 朱熹 (1130-1200). Zij meenden de oorspronkelijke betekenis van deze en enkele andere vroege teksten te hebben teruggevonden, maar zoals zo veel fundamentalistisch ingestelde denkers of religieuze leiders waren zij eigenlijk grote vernieuwers. Wij kunnen hun activiteiten goed vergelijken met die van figuren uit de Reformatie bij ons. Zij

werden door de eeuwen heen overigens sterk beïnvloed door ideeën en praktijken die wij 'boeddhistisch' en 'taoïstisch' plegen te noemen, zoals in hun kosmologie, vormen van meditatie en charitatieve organisatievormen.

De neoconfucianisten uit de twaalfde eeuw waren vernieuwers, vergelijkbaar met figuren uit de Reformatie

Door de eeuwen heen worden de teksten die op een of andere manier met Confucius in verband worden gebracht, en later dus ook de aan hem toegeschreven *Gesprekken*, steeds opnieuw geïnterpreteerd. Onder de hoger opgeleide elite van het oude China is net als in veel andere oude culturen intellectuele en rituele vernieuwing namelijk onmogelijk zonder zich op de een of andere manier te beroepen op dit soort klassieke teksten. De claim is altijd dat men de oorspronkelijke betekenis van deze en verwante teksten heeft teruggevonden. De laatste decennia is dat binnen en buiten de Volksrepubliek China onder Chinese denkers vaak opnieuw het geval, misschien wel meer dan in de voorafgaande decennia. Of die interpretaties 'kloppen' is vooral een ideologische beslissing en het debat daarover kan heel emotioneel zijn. Deze interpretaties heten in het Chinees overigens nooit 'confucianisme'; meestal vinden wij wel de oeroude term Ru 儒 en een verdere toevoeging als 'specialist' of 'school'. Zelf vertaal ik deze term met 'classici', omdat het de aandacht voor klassieke teksten is die hen verenigt, en niet de verering van Confucius als eerste leraar of redacteur.

De westerse term 'Confucius' is niets anders dan de latinisering door de jezuiten in de zeventiende eeuw van de naam van deze filosoof zoals die gangbaar was in de spreektaal, dus van Kongfuzi 孔夫子, en niet van Kongzi, uit de schrijftaal. De volgende stap om te spreken van 'confucianisme' wordt pas veel later genomen,

waarschijnlijk rond 1800. Gedurende de negentiende eeuw spreken met name protestantse zendelingen en door hen beïnvloede onderzoekers als de Nederlandse sinoloog/etnoloog J.J.M. de Groot (een uitgetreden rooms-katholiek uit Schiedam) over dit confucianisme als een samenstel van rituele praktijken met offers van vlees en sterke drank, zoals voorouderverering, de aanbidding van Hemel en Aarde, en de verering van Confucius in zijn tempel. Ons moge dit vreemd voorkomen, maar dergelijke zaken waren juist voor de al genoemde Ru of classici van groot belang. Ergens rond 1900 wordt de term ‘confucianisme’ pas een term voor de filosofie van de figuur die wij in de *Gesprekken* denken terug te vinden, en de filosofie van andere vroege leraren en/of schrijvers. Het gaat hierbij nog steeds om een westerse term, en de verandering in interpretatie rond 1900 komt voort uit de behoefte aan een Chinese parallel met de filosofie van de Griekse oudheid.

Kinderlijke piëteit

Vanaf 1917 komt een intellectuele beweging op die dat confucianisme heel negatief beoordeelt en het verantwoordelijk acht voor verwerpelijke waarden als de kinderlijke piëteit, die de basis zou zijn van de vermaledijde familiehiërarchie. Met kinderlijke piëteit wordt traditioneel bedoeld dat zonen hun ouders dienen, bijvoorbeeld door hen te blijven onderhouden na hun arbeidzame leven, en na hun dood middels begrafenis- en voorouderrituelen. Van schoondochters wordt verwacht dat zij hun schoonouders,

met name hun schoonmoeder, dienen. In het dagelijkse leven van het traditionele China, en waarschijnlijk ook nog vandaag de dag, zullen weinigen dat met ‘het’ confucianisme of de figuur van Confucius

hebben geassocieerd. In dezelfde periode van begin twintigste eeuw zijn nog andere bewegingen actief, zoals een niet echt gelukte poging een confuciaanse religie te ontwerpen als tegenhanger van het christendom of de succesvollere poging om Confucius als symbool voor al het goede en traditionele in China’s bewogen verleden te positioneren binnen de grootste nationalistische beweging van die tijd. Voor de communistische beweging was hij vooral het symbool van het patriarchale en hiërarchische traditionele China, en daarom na de communistische machtsovername in 1949 lange tijd problematisch.

Door het intellectuele failliet van het communisme worden vanaf de late jaren zeventig van de vorige eeuw de figuur van Confucius en de aan hemzelf of aan zijn navolgers toegeschreven teksten toch opnieuw een bron van inspiratie binnen het zogenoemde nieuwe confucianisme (of in het Chinees: het nieuwe classicisme). Dat functioneert niet heel erg anders dan onze omgang met heilige teksten als die in de Bijbel of de Koran. Door een bepaalde interpretatie of gewoonte aan Confucius toe te schrijven of deze met hem te verbinden, verkrijgt die een ongekende legitimiteit. Mijn eerdere opmerking dat de *Gesprekken* pas in de loop van de tweede eeuw voor Christus zijn samengesteld, is voor velen, net als een verre gaande historisering van de Bijbel, dan ook heiligschennis.

‘Confucianisme’ is een westerse term vanuit de behoefte aan een Chinese parallel met de filosofie van de Griekse oudheid

Sociale harmonie

Maar wat dan te denken van de al genoemde kinderlijke piëteit of sociale harmonie, die al even vaak met de figuur van Confucius in verband wordt gebracht? Natuurlijk zijn ook deze aspecten aan historische verandering onderhevig geweest, maar zij blijven zeker belangrijke normatieve idealen. In mijn persoonlijke ervaring zijn bijvoorbeeld mijn Chinese studenten een stuk loyaler aan hun ouders dan hun Nederlandse collega's aan de hunne. Ook de gehoorzaamheid aan hun leraren

Mijn Chinese studenten zijn een stuk loyaler aan hun ouders dan hun Nederlandse collega's

is veel groter, wat alles bij elkaar een groot voordeel is bij de instandhouding van een hiërarchische samenleving. Of wij dit nu 'confucianisme' moeten noemen vind ik niet zo'n interessante vraag, want nog niet zo lang geleden waren

dit soort respect en gehoorzaamheid ook in Nederland de norm.

Nog veel heikeler dan de kinderlijke piëteit is het ideaal van de sociale harmonie. Ieder politiek systeem streeft natuurlijk naar een versie van dit ideaal, dus in dat opzicht is China nauwelijks anders dan wijzelf of landen als Zuid-Korea of Japan. Zoals al gezegd kan men voor dat ideaal een beroep doen op oude teksten die in meer of mindere mate worden geassocieerd met de figuur van Confucius. Deze teksten wijken qua normen en waarden sterk af van wat hedendaagse auteurs tegenwoordig aan Confucius plegen toe te schrijven. Sociale harmonie betekende in de tijd van Confucius en de eerste eeuwen daarna een sterke hiërarchie, die overigens beperkt was tot de aristocratische elite waartoe Confucius behoorde. De norm van die elite was de claneenheid, die als basis diende van de staatsordening. Binnen die elite was uitoefening van geweld, inclusief bloedwraak, de norm. Over het gewone volk hoefde men het niet te hebben; dat was vooral van belang als voedselproducent

Bron: iStock

en als leverancier van arbeid. Tegenwoordig wordt het harmonie-ideaal natuurlijk veel breder genomen en is het geweld dat noodzakelijk is om de bijbehorende hiërarchie in stand te houden het monopolie van de staat, of binnen het gezin het recht van de vader/echtgenoot. Dat een echtgenoot of vader geweld mag gebruiken wordt overigens door veel jongeren nu als ‘conservatief’ en ‘ouderwets’ gezien. En ook de ideologen van het confucianisme praten niet graag over de rol van geweld of de voortdurende dominantie van de (oudere) man.

Geestenfestival

Maar zijn waarden als de kinderlijke piëteit of maatschappelijke harmonie werkelijk vooral ontleend aan de figuur van Confucius en de met hem verbonden teksten? Ironisch genoeg niet. Het zijn juist de grote religieuze culturen die wij aanduiden als boeddhisme en taoïsme, maar ook mindere bekende lokale religieuze tradities, die deze en andere normen en waarden hebben bevorderd, en niet het confucianisme. Het grote Geestenfestival in de Zevende Maand en de meeste begrafenisrituelen vonden plaats in een boeddhistische context. De inspiratie van het Geestenfestival is vanouds een boeddhistische monnik die zijn moeder uit de onderwereld wilde bevrijden. Dit deed hij uit kinderlijke piëteit, en het is opmerkelijk dat de belangrijkste uitdrukkingvorm daarvan voor veel zonen niet trouw aan de vader was, maar dankbaarheid aan de moeder. Begrafenisrituelen behoren tot de belangrijkste

uitdrukkingvormen van de loyaliteit van zonen aan hun ouders. Door middel van de rituelen en de bijbehorende uitgebreide maaltijden tonen de kinderen, en in eenkindgezinnen kunnen dat ook de dochters zijn, hun kinderlijke piëteit aan de gemeenschap om hen heen. Tegelijkertijd tonen zij zo aan hun eigen kinderen hoe belangrijk het koesteren van de eigen ouders is, wat van groot belang zal zijn wanneer zij zelf met pensioen gaan en/of niet meer goed voor zichzelf kunnen zorgen. Het confucianisme speelt ondanks pogingen daartoe in al deze rituelen geen enkele rol van betekenis. Omdat het regime moeilijk kan toegeven dat religieuze culturen als boeddhisme of taoïsme van doorslaggevende betekenis in de vorming van de Chinese cultuur zijn geweest, moet het wel een centrale rol construeren voor het confucianisme, maar dat vindt vooral op ideologisch niveau plaats. Voor de gewone man en vrouw op het land en in de stad speelt deze ideologische bovenbouw geen grote rol. In plaats daarvan zoeken zij voor hun zingeving eerder inspiratie in religieuze tradities van boeddhistische, taoïstische of zelfs christelijke en soms zelfs islamitische herkomst. Waarden als kinderlijke piëteit en sociale harmonie worden dan gewoon binnen die tradities geherinterpreteerd.¹

Begrafenisrituelen behoren tot de belangrijkste uitdrukkingvormen van de loyaliteit van zonen aan hun ouders

1 Verder lezen: John Makeham, *Lost soul. 'Confucianism' in contemporary Chinese academic discourse*. Cambridge: Harvard University Asia Center for the Harvard-Yenching Institute, 2008; en

Sébastien Billioud en Joël Thoraval, *The sage and the people. The Confucian revival in China*. New York: Oxford University Press, 2015.

Uit de praktijk

Chinese toeristen in Giethoorn

door Bas Aghina De auteur is lid van de redactie van *Christen Democratische Verkenningen*.

Iedereen kent de beelden van Chinese toeristen die het pittoreske Giethoorn overspoelen. ‘Het is vanuit ondernemers ontstaan en die varen er wel bij’, zegt voormalig CDA-wethouder Wim Brus van Steenwijkerland, waartoe Giethoorn behoort. ‘Maar het wordt meer en meer als overlast ervaren door bewoners. De lokale overheid moet dan gaan reguleren. Samen met andere overheden, want Giethoorn is onderdeel van het toeristische rondje met Amsterdam en Kinderdijk.’

Wim Brus

Kunt u aangeven hoe het Chinese toerisme in Giethoorn begonnen is?

‘Vroeger gingen in de wintermaanden de boten in Giethoorn op het droge en werd het een stille boel. Hierin moest verandering komen. Vandaar dat enkele ondernemers zo’n vijftien jaar geleden naar toerismebeurzen in China zijn gegaan, op zoek naar kansen voor Giethoorn. Anno 2019 komen er twee- tot driehonderdduizend toeristen per jaar, op een eigen Giethoornse bevolking van circa 2.600 inwoners. Als overheid hebben wij daar geen beleid op gemaakt. Het komt vooral door slim ondernemerschap, door de groei van de rijkdom in China en door de invloed van sociale media, vol van mooie plaatjes van varende bootjes door slootjes met schilderachtige huizen ernaast. Goed om

te zeggen is dat er behalve Chinezen ook toeristen uit andere delen van Azië, het Midden-Oosten en – de meesten – uit Europa komen.’

Toerisme is mooi, maar we weten dat het soms wat veel van het goede kan zijn.

Welke concrete nadelen zijn er?

‘Het draagvlak onder de rest van de bevolking, alsook de draagkracht van het gebied, staat onder druk wanneer veel toeristen bij weer of geen weer zomaar in je voortuin lopen en door je raam kijken. De Chinese toeristen vragen zelfs of mensen ’s avonds weer naar huis gaan. Zij kunnen soms niet begrijpen dat in die mooie huizen mensen ook echt wonen, en denken vaak dat de mensen betaald krijgen om daar te verblijven. In China is wat openbaar lijkt, al snel collectief bezit.

Wat echt van iemand is, bevindt zich achter slot en grendel. Daarom verschijnen er nu her en der in tuinen bordjes in het Chinees met “verboden toegang”.’

‘De spanning ontstaat vooral tussen organiserende ondernemers en delen van de bevolking, soms ook mensen uit de Randstad die hun grachtenpand hebben ingeruild voor een prijzig huisje in een hopelijk rustig Giethoorn. Het lijkt op de discussie over de lusten en lasten van windmolens: sommigen varen er wel bij, anderen ondervinden vooral hinder. Je zou kunnen zoeken naar heffingen op de lusten, bijvoorbeeld ter compensatie voor overlast of de extreme belasting van voorzieningen zoals bruggen, maar dat wordt een moeilijk gesprek met de ondernemers.’

Wat is de overheidsrol in de toeristisch-economische samenwerking met China?

‘Vooral tijdig reguleren, bijvoorbeeld door een bestemmingsplan te handhaven en door visie te hebben op het gebied, zowel ten aanzien van wonen als van recreëren. Nadenken over aantallen overnachtingsmogelijkheden bijvoorbeeld. Maar ook door zoiets als kijken naar de routing van de verhuurvloot. Iedereen vaart al jaren hetzelfde rondje door de Dorpsgracht, terwijl je, als je deze iets wijzigt, meer spreiding krijgt en dus minder overlast. Gelukkig heeft de gemeente met de provincie steun gevraagd bij het rijk om de toeristen te spreiden over plaatsen die juist meer bezoekers willen ontvangen. Maar ik betwijfel of dit Giethoorn nog veel zal helpen. Terwijl ons prachtige Nationaal Park Weerribben-Wieden om de hoek ligt.’

Een tijdje terug verscheen het bericht dat Chinezen Giethoorn opkochten. Zelfs de CDA-Kamerfractie heeft hiervoor nog aandacht gevraagd. Wordt Giethoorn een Chinese kolonie?

‘Nee. Dat ging om een Chinese ondernemer die hier al meer dan twintig jaar woont. Hij

zag gewoon slimme kansen. De media deed de rest; een hype was geboren. Veruit het meeste vastgoed wordt nog steeds gekocht door lokale en bovenlokale Nederlanders. Bedrijven die zich vanuit China hier willen vestigen zijn er bij mijn weten niet. Giethoorn is een parel in een groene oase, zonder commerciële havens of andere grote economische activiteiten. Een verdere economische spin-off is niet opgetreden.’

Is zakendoen met Chinezen heel anders?

‘Het kost tijd en je moet met een goede delegatie komen; ook van hun kant komen er altijd behalve een zakenman ook een overheidsambtenaar en iemand vanuit het onderwijs mee. Zelf heb ik enkele malen Chinese ondernemers mogen ontvangen in Giethoorn. Men had mij geadviseerd de ambtsketting te dragen, want daar zijn ze heel gevoelig voor. En inderdaad kreeg ik van mijn Chinese gastheren achteraf te horen dat zij vooral

mijn ketting zagen en mij over het hoofd hadden gezien – met mijn twee meter! Het is een cultuur van grote gebaren en banketten en veel praten, iets waarbij wij ons soms

wat minder senang voelen.’

Zijn er nog tips voor gemeenten die met China verder willen?

‘Zorg voor een soort stedenband, een uitwisselingsstad, een wat ouderwets besturingsconcept dat wellicht nog steeds werkt. Maak vooraf een goede trend- en risicoanalyse, ook ten aanzien van draagvlak bij andere stakeholders in je gemeente. En pak het bovenregionaal aan, want dan heb je meer kennis en middelen om een goede samenwerking tot stand te brengen. Daarnaast: investeer in Chinezen die op bezoek komen en in kennis van hun cultuur. Wees als overheid goed voorbereid op de kansen, maar breng ook voorafgaand mogelijke risico’s in kaart.’

Chinezen zijn gevoelig voor een ambtsketting

Nederland en de Chinese AI-draak

Europa loopt zwaar op Amerika en China achter als het gaat om de ontwikkeling van artificial intelligence (AI). Om niet overlopen te worden en eigen voorwaarden en normen te kunnen stellen, dienen Nederland en Europa zich niet door angst te laten leiden maar een ambitieuze, eigen AI-agenda op te stellen. Anders dan China, waarvan het waardesysteem op controle door en versterking van de overheidsmacht gebaseerd is, hebben Nederland en de EU immers het vrije individu en de vrije samenleving voor ogen. Alleen zo kan er met de Chinese AI-draak gewedijverd worden.

door Boudewijn Wijnands De auteur is oprichter en CEO van Deedmob, een online platform van meer dan 850.000 vrijwilligers. Verder is hij onder andere lid van de nationale Nederlandse denktank DenkWerk en covoorzitter van het CDA Amsterdam.

China is verwickeld in een nek-aan-nekrace met Amerika om grootmacht te worden op het gebied van kunstmatige intelligentie (artificial intelligence of AI). Deze twee *superpowers* zijn het thuisland van techreuzen als Amazon, Alibaba, Facebook en WeChat, bedrijven die de lijstjes aanvoeren wanneer het gaat om het verzamelen van gegevens, het aantrekken van toptalent en het beschikken over de grootste cloudcomputersystemen – de belangrijkste voorwaarden die vereist zijn om AI-diensten te ontwikkelen. Hun dominantie moet Nederland en Europa zorgen baren. Hoewel de EU nog steeds 's werelds tweede economische grootmacht is, zal ze deze positie verliezen als wij ons niet durven te richten op AI. China durft dit wel en zet gigantische stappen vooruit, creëert hierbij een nieuwe economie en claimt een nieuwe rol in de internationale wereldorde.

Aan het begin van dit millennium lag China op het gebied van AI een decennium achter op Amerika. Die achterstand is ingelopen door een ambitieuze Chinese overheid. Zij faciliteerde grote investeringen in een aantal belangrijke academische AI-onderzoeken en creëerde beleid dat het mogelijk maakte om grootschalige AI-experimenten op te zetten. Nederland en Europa racen ook mee in de mondiale AI-strijd, maar dan in een totaal andere league – een league voor 'beginners' en 'juniores', zowel in termen van financiering als van beleid. Dit is problematisch, en als actie uitblijft zal het onze welvaart en vrijheid op het Europese continent in gevaar brengen. Mensen die stellen

dat dit een doemscenario is – ‘Het zal uiteindelijk allemaal wel meevallen. Je hoeft niet alle races te winnen, dus het zal zo’n vaart niet lopen’ – beseffen niet dat dit dé race van de toekomst is. Nederland moet aan de slag om een nationaal en Europees AI-plan te realiseren om de afstand tot China te verkleinen. Hoe? Door niet op voorhand bang te zijn voor een toekomst waarin AI een grote rol speelt. En ook door te leren van de ambitieuze Chinese draak die met grote ambitie de mondiale toekomst tegemoet vliegt.

Onbehagen

Er is veel geschreven over het belang van AI. Toch bekruipt Nederlanders en CDA’ers een gevoel van onbehagen als deze term in de mond genomen wordt. We zien doemscenario’s voor ons waarin robots ons leven domineren; sciencefictionfilms worden waarheid. Toch laat de Pixarfilm *WALL-E* zien dat er ook vreedzame robots zijn, die ons leven makkelijker maken. Sundar Pichai, CEO van Google, stelde vorig jaar dat ‘AI een van de belangrijkste onderwerpen is waar de mensheid aan werkt en dat het een impact zal hebben die groter is dan die van elektriciteit of vuur’.¹ Dystopische beelden en woorden van ontwrichtende strekking leiden ertoe dat het debat over AI in Nederland verschoven is naar de negatieve gevolgen van de mogelijkheden.

Deze angst zorgt ervoor dat het Nederlandse debat over AI gevoerd wordt op basis van onzekerheid. Vooral privacy en de juridische en ethische problematiek van AI domineren de discussie. Dit zijn absoluut belangrijke onderwerpen die onze aandacht verdienen, maar we verliezen zo helaas de focus op de kansen die AI ons biedt. AI biedt bijvoorbeeld de mogelijkheid om de productiviteit in bijna alle sectoren te verhogen; dit kan een gigantische boost geven aan de Nederlandse economie. Verder kunnen dankzij AI-modellen maatschappelijke vraagstukken en problemen ten aanzien van klimaatverandering worden aangepakt doordat er bijvoorbeeld minder energie en grondstoffen nodig zijn voor productie. Ook overheidsdiensten kunnen verbeterd worden dankzij AI-technologie; de dienstverlening aan de burger wordt bijvoorbeeld geoptimaliseerd door middel van geavanceerde chatbots. Zorgrobots, zelfrijdende auto’s en zichzelf besturende vliegtuigen behoren ook tot de AI-kansen en zijn al volop in ontwikkeling. Met andere woorden: men vergeet soms dat de consequenties van het níét grip krijgen op deze technologie, evenmin te overzien zijn.

Hoe anders verloopt deze discussie in China! AI wordt daar gezien als een enorme kans, een middel waarmee China de wereld kan gaan leiden. China miste de boot tijdens de eerste industriële revolutie, terwijl het Westen tweehonderd jaar de vruchten plukte van deze kentering. Dit laat de Communistische Partij van China (CPC) in Beijing niet nog een keer gebeuren. China voorziet dat AI de mondiale hiërarchie totaal gaat veranderen. De CPC heeft daarom in 2017 een ambitieuze doelstelling uitgesproken: in 2030 moet China mondiaal leider zijn op AI-gebied. Het land wil in 2020 al enkele bijzondere mijlpalen bereiken. Zo moet China de meeste fundamentele AI-onderzoeken publiceren en moet het de favoriete bestemming zijn voor ’s werelds slimste talenten. Ook verwacht de

*Er zijn ook vreedzame robots
die ons leven makkelijker maken*

overheid dat AI-bedrijven in China, zoals SenseTime, grote mondiale disrupties gaan teweegbrengen, bijvoorbeeld op het gebied van gezichtsherkenning en zelfrijdende auto's. Verder moet het AI Cyber Security Department van de overheid het Chinese leger naar een nieuwe hoogte brengen.

Communistische Partij van China

Nu 2020 nadert merken onderzoekers wereldwijd indrukwekkende sprongen in de kwaliteit van het Chinese AI-onderzoek. Ze voorspellen ook een toenemend vermogen van China om AI-talent te behouden ten opzichte van Amerika en de EU. Dit komt ten dele doordat China een succesvol opleidingsprogramma heeft opgesteld. Anderzijds spelen ook de verslechterde handelsbetrekkingen met de Verenigde Staten – de belangrijkste rivaal op (onder andere) AI-terrein – een rol. De VS is voor Chinezen simpelweg een minder aantrekkelijke bestemming geworden.

China's voorsprong op AI-gebied is vooral te danken aan het belang dat de CPC hecht aan deze ontwikkeling. Ook was het land in staat om een langetermijnstrategie te ontwikkelen, te bekostigen en uit te voeren waarbij superieure kwaliteit het uitgangspunt was. Daarnaast biedt een grote bevolking het voordeel dat AI-experimenten op grote schaal kunnen worden uitgevoerd. Zo is gezichtsherkenning op Chinese scholen en universiteiten heel gewoon. Dit doet men niet alleen om 'veiligheidsredenen', maar ook om te observeren hoe studenten harder en effectiever

kunnen studeren. Dit is uiteraard niet een doelstelling die wij in Nederland willen nastreven, maar dit voorbeeld laat een groot contrast zien: in Nederland bevinden we ons in het stadium van het formuleren

Gezichtsherkenning is op Chinese scholen en universiteiten heel gewoon

van een nationaal AI-plan, en ondertussen investeert de Chinese overheid al gericht miljarden.

De achterstand op AI-gebied leidt er mogelijk toe dat wij onze economische welvaart, veiligheid maar ook waarden niet behouden. Dit zijn zaken waarvoor wij, christendemocraten, jarenlang hebben gestreden. Europa dreigt het 'niet-geïndustrialiseerde China' van de eenentwintigste eeuw te worden. Ons waardestelsel zal onder grotere druk komen te staan van internationale (financiële) krachten. Onze waarden zijn ook niet te verdedigen als wij op AI-terrein de kop in het zand steken. Als we willen meepraten over ethische kwesties gelieerd aan mondiale AI-ontwikkelingen (bijvoorbeeld over AI-aangedreven wapens en dilemma's rondom publieke gezichtsherkenning), dan is een voorwaarde dat Europa mee vooroploopt in de ontwikkeling van de technologie zelf. Alleen dan blijven we baas van onze eigen toekomst.

De oranje-blauwe AI-draak

Nederland moet op het gebied van AI het voortouw nemen in Europa. We kunnen alleen natuurlijk niet opboksen tegen de investeringen die gedaan worden door China, maar in Europees verband zijn er voldoende mogelijkheden. Het is van groot belang dat er gewerkt wordt aan een ambitieuze AI-agenda, op nationaal

Bron: iStock

én Europees niveau. Het vorig jaar door de Europese Commissie geïnitieerde AI-onderzoeksfonds (met een budget van twintig miljard euro) komt echter maar moeilijk van de grond. Nederland kan het voortouw nemen in dit Europese initiatief door bijvoorbeeld actief partners voor dit fonds te werven. AI-deel terreinen zoals gezondheid, transport, landbouw en cybersecurity zouden prioriteit moeten hebben als onderzoeksgebieden, zowel in Nederland als in Europa. De oplossing is tweeledig: enerzijds is er financiering nodig, anderzijds moet Europa randvoorwaarden creëren (bijvoorbeeld op het gebied van wetgeving) waardoor de AI-industrie tot bloei kan komen.

In Europa bestaat het grote risico dat iedere lidstaat afzonderlijk de AI-sleutel probeert te kraken ('AI-nationalisme'), waarbij landen in toenemende mate proberen hun gegevens en hun algoritmen voor zichzelf te houden. Deze benadering is gedoemd te mislukken, omdat de potentie van AI juist berust op de hoeveelheid schaalbare data. Dit betekent bovenal dat er gewerkt moet worden aan het overwinnen van de AI-versnippering die Europa in haar greep houdt. Grote en homogene thuismarkten geven China en de VS een gigantisch voordeel. Volgens een schatting van het Massachusetts Institute of Technology (MIT) zal China tegen 2030 dertig procent van de gegevens in de wereld in handen hebben. Europa heeft

ook gegevens, maar moet nu nog zijn middelen vanuit de lidstaten bundelen. Een gemeenschappelijke Europese gegevensmarkt is op korte termijn nodig. Daarnaast is het noodzaak om snel wetgeving te scheppen over de manier waarop gegevens van bedrijven en overheden kunnen worden gedeeld. De voorwaarden moeten geschreven worden vanuit het perspectief van het individu, maar ook vanuit het perspectief van het totale collectief van de samenleving in termen van welvaart, veiligheid en privacy. Dit is iets waar we als Nederland en Europa wel sterk in zijn.

Privacy

Privacy is en blijft belangrijk, maar moet niet de AI-discussie doodslaan. Het delen van data is extreem belangrijk als voorwaarde om een open nationale economie en samenleving te creëren die aansluit op mondiaal niveau. Verder is het delen van data in de wereld van morgen onomkeerbaar. Hoe wij als samenleving met het delen van data omgaan, dát is de centrale vraag. Robuuste normen zijn nodig om ervoor te zorgen dat AI-diensten transparant en rechtvaardig zijn, zodat bijvoorbeeld wordt voorkomen dat bepaalde groepen worden gediscrimineerd. Nederland en Europa hebben de kans om de ontwikkeling van AI zodanig vorm te geven dat deze vitale technologie meer doelstellingen kent dan alleen het maximaliseren van de reclame-inkomsten (zoals in Amerika) en het minimaliseren van de onenigheid (zoals in China). Nederlandse en Europese beleidsmakers moeten

Privacy is en blijft belangrijk, maar moet niet de AI-discussie doodslaan

beter hun positie gebruiken om op mondiaal niveau normen te stellen voor AI-ontwikkeling. De Europese markt van vijfhonderd miljoen relatief rijke consumenten is nog steeds aantrekkelijk om bedrijven

aan te zetten tot het naleven van EU-regels. Een voorbeeld is de strikte Europese privacywet, de Algemene Verordening Gegevensbescherming. De beginselen van de AVG worden nu gebruikt als benchmark voor het bewaren van gegevens in jurisdicties ver buiten Europa. Door gemeenschappelijke regels op te leggen, kunnen dergelijke normen bijdragen tot de bloei van de AI-industrie in de EU.

Waarden

Naast de privacyvraagstukken met betrekking tot het individu rijst de vraag welke AI-randvoorwaarden nodig zijn in Europa. Om deze vraag te beantwoorden moeten we kijken naar waarden. China bekijkt deze vraag vanuit een centraal overheids perspectief. Het Chinese individu wordt zo goed als genegeerd; het AI-optimalisatieproces is gefocust op het creëren van een zo stabiel mogelijke Chinese staat met optimale controle op en sturing van zijn bevolking. Zo heeft de CPC een 'sociaal kredietsysteem' geïntroduceerd waarin elk individu een scorekaart heeft. De score van een individu is gebaseerd op zijn 'goede gedrag' (zoals gedefinieerd door de CPC) in de samenleving. De persoonlijke score heeft veel invloed op het dagelijkse leven: hij bepaalt deels hoeveel belasting je betaalt, de kans die je hebt op een nieuwe baan, en wanneer je mag reizen naar andere delen van het land. AI-technologie helpt de Chinese overheid bij het hanteren en het optimaliseren van dit scoresysteem. Een

AI-waardesysteem gebaseerd op controle door en versterking van de overheidsmacht. Als Europa en Nederland willen we zo'n waardesysteem niet, maar wat moet ons AI-waardesysteem dan wel zijn? Een systeem dat altijd mensgericht is en niet bedrijfsresultaten of overheidscontrole centraal stelt. Het Nederlandse en Europese individu moet altijd de macht hebben om zijn zorgen te uiten over welk waardesysteem dan ook, dus ook als dit AI betreft. Ons AI-waardesysteem moet zich richten op het verbeteren van onze samenleving in termen van openheid, het tegengaan van discriminatie en het handhaven van vrijheid. Er moet een evenwicht zijn tussen de vrije samenleving en het vrije individu.

Urgentie

Het is mogelijk dat wij als Nederland en Europa de AI-race ondanks onze inspanningen niet zullen winnen, maar hoe dan ook moeten wij mee willen racen om zo onze kwaliteit van leven te beschermen en onze toekomst zelf te kunnen vormgeven. Het is onze taak als Nederland en Europa om te proberen de mondiale AI-ontwikkelingen zo te sturen dat deze in dienst staan van de Europese burgers en ook de rest van de wereld ten goede komen.

Anders dan in de oude wereld zijn leercurves en intellectueel eigendom bij AI uniek in gebruik en goed te beschermen. Dit betekent dat goed getrainde algoritmen en data niet weglekken, zoals gebeurt wanneer medewerkers met unieke kennis veranderen van werkgever.

Met andere woorden: een opgebouwde voorsprong is moeilijk in te halen. Een vroege start is daarmee cruciaal.

Nederland loopt al achter, en daarom is het maar de vraag of we überhaupt ooit nog in de buurt gaan komen van China. Maar om de achterstand niet nog verder te laten oplopen zijn actie, visie en ambitie nodig om onze *welvaart*, onze *veiligheid* en onze *waarden* te behouden. Hopelijk zijn dat drie woorden waar wij als CDA ons in kunnen vinden, en zien wij het als onze plicht om vooruit te kijken en te vliegen op onze eigen AI-draak, op weg naar de toekomst.

Er is actie, visie en ambitie nodig om onze welvaart, veiligheid en waarden te behouden

1 Catherine Clifford, 'Google CEO: A.I. is more important than fire or electricity', website CNBC Make It, 1 februari 2018. Zie <https://www.cnbc.com/2018/02/01/google-ceo-sundar-pichai-ai-is-more-important-than-fire-electricity.html>

Europa, stel orde op (Chinese) zaken

China heeft zich ten doel gesteld leidend te zijn in de vierde industriële revolutie, die de digitalisering van grote delen van onze economie mogelijk maakt. Het beschikt over een aantal eigenschappen die deze ambitie helpen vormgeven. De confucianistische traditie levert een top-downbenadering met weinig ruimte voor tegenspel en checks-and-balances. Bovendien is China vastbesloten om zo autonoom mogelijk te zijn. Als antwoord hierop moet Europa vanuit zijn christendemocratische wortels dringend een eigen strategie ontwikkelen.

door Sebastiaan den Bak en Alwyn de Jong Den Bak is coördinator internationaal beleid bij de NWO. De Jong is strategie- en changemanager (op het vlak van innovatie en duurzaamheid) en schrijft een proefschrift over de oorzaken van grote mondiale veranderingen, met daarin specifieke aandacht voor China. Den Bak en De Jong zijn beiden lid van het Dagelijks Bestuur van het CDA.

In de volgende fase van globalisering (4.0) staat de digitale economie centraal, waarin het draait om artificial intelligence (AI), het internet of things (IoT), nanotech, biotech, robotica, zelfrijdende auto's, 3D-printen, energieopslag enzovoort. Een steeds verder digitaliserende maakindustrie kortom, mogelijk gemaakt door technologische vooruitgang in de vorm van de zogeheten vierde industriële revolutie. Een ontwikkeling die ertoe zal leiden dat de grenzen tussen fysiek, biologisch en digitaal vervagen en die de arbeidsmarkt op haar kop zal zetten. Met het verwerven van hoogwaardige kennis en technologieën als *new frontier* wordt het voor de grote economische machtsblokken (de Verenigde Staten, China en de EU) dan ook cruciaal om op techgebied een dominante, toonaangevende positie te creëren of behouden. De grote handelsblokken zullen daarom fors (moeten) inzetten op hoogwaardige kennis, op fundamenteel en toegepast onderzoek (R&D). China heeft zijn ambities en aanpak op dit vlak kenbaar gemaakt via het plan *Made in China 2025* (MIC2025), een blauwdruk om China's maakindustrie hoger in de waardeketen te brengen en de leiding te nemen in hoogwaardige kennis en sleuteltechnologieën die in de vierde industriële revolutie bepalend worden.¹ MIC2025 past op zijn beurt weer in een bredere Chinese moderniseringsagenda die 2049, precies een eeuw na het uitroepen van de Volksrepubliek, als tijdshorizon kent.

Luchthartig

Dit doelgerichte en sterk op de lange termijn gefocuste denken én handelen is kenmerkend voor China. Een bekend voorbeeld (in uitvoering) betreft het in 2013 gelanceerde Gordel- en Weginitiatief, een geopolitieke en economische blauwdruk om via handel, infrastructuur en investeringen Azië, Afrika en Europa aan China te verbinden en daarmee in de Chinese invloedssfeer te trekken.² Aanvankelijk werd hier in Europa (EU) wat luchthartig op gereageerd. Nu de opmars van China pregnant zichtbaar wordt, daagt het in Europa echter dat het China menens is, dat het een strategie heeft en dat China daar ook naar handelt. En wat is daarop het antwoord van Europa? Op die vraag komen we aan het eind van dit artikel terug.

We gaan eerst nader in op China, op hoe het kan dat veel van wat de Chinezen aan doelstellingen formuleren ook wordt gerealiseerd en op wat achterliggende drijfveren kunnen zijn. Want is de opkomst van China voor Europa een ontwikkeling ten goede of niet? En zijn de Chinese machthebbers uit op *peaceful development*, of moet het Westen China als een bedreiging bezien? Vragen die nog eens extra relevant worden nu China vast van plan is een leidende rol te pakken in (delen van) de vierde industriële revolutie. Intenties zijn echter lastig te peilen. Het beste wat we eigenlijk hebben is een feitelijk relaas van Chinees handelen, want *the proof of the pudding is in the eating*. En we kunnen kijken naar factoren die de Chinese denk- en handelwijze helpen verklaren.

Een van de succesfactoren voor de opkomst van China lijkt gelegen in het Chinese top-downsysteem, waarin voor zaken als checks-and-balances, tegenspel of transparantie aanzienlijk minder ruimte is dan we in het Westen institutioneel

en cultureel gewend zijn. Het gaat hier om een systeem dat aan de oppervlakte een communistisch tintje kent maar waarvan de wortels diep in het Chinese sociale weefsel liggen; het vertoont dan ook een opmerkelijke continuïteit door de eeuwen heen. Ons samenlevingsideaal is vanzelfsprekend een ander, maar dit neemt niet weg dat deze factor kan helpen om focus en massa te verwezenlijken. Een andere factor betreft de Chinese drang om strategisch zo min mogelijk kwetsbaar te zijn, en daarmee samenhangend om zo autonoom mogelijk te (willen) zijn. De oorzaak hiervan ligt onder andere in de als traumatisch ervaren vernederingen – Chinezen wordt een diep historisch besef aangeleerd – die China in de negentiende en twintigste eeuw heeft moeten ondergaan in de context van westers en Japans imperialisme. Deze en andere factoren tellen op tot een strak geleid en zeer gedreven land dat zijn strategische doelstellingen vaak *by all means* gerealiseerd wil zien, iets wat het ook maar wat vaak voor elkaar weet te krijgen.

*Nu de opmars van China pregnant
zichtbaar wordt, daagt het in Europa dat
het China menens is*

Moderniseren

China, in 2001 lid geworden van de Wereldhandelsorganisatie (WTO), leek zich tot het aantreden van president Xi Jinping in 2012 goeddeels te willen voegen naar de naoorlogse, op regels gebaseerde en sterk door westerse waarden gedomineerde

multilaterale mondiale ordening. De gedachtegang van westerse landen achter het Chinese lidmaatschap van de WTO was destijds *modernization by stealth*. Door China in de mondiale handel en (economische) ordening te trekken zou het, als goedkope 'productieworkshop' voor het Westen, vanzelf economisch moderniseren, en bovendien politiek en sociaal liberaliseren en verwesteren, met als gevolg een welvarend en minder assertief-nationalistisch China. Alhoewel dit in de context van de jaren negentig misschien nog een redelijke premisse was, ging men te gemakkelijk van de vooronderstelling uit dat modernisering ook verwestering zou impliceren. Een assumptie trouwens die door veel Chinezen als arrogant en naïef wordt beschouwd.

De afgelopen jaren dringt evenwel geleidelijk tot de westerse wereld door dat de Chinese moderniteit naast overeenkomsten ook substantiële verschillen vertoont met de westerse moderniteit³ – verschillen waar diepe historische en culturele wortels en verschillende waardesystemen aan ten grondslag liggen. Sterk gesimplificeerd zou China misschien omschreven kunnen worden als een 'constitutioneel confucianistisch' land, dat daarnaast is gevormd door boeddhisme, taoïsme en een aantal westerse denkbeelden. Zo rust het Chinese top-downsysteem deels op een confucianistisch paradigma waarin machthebbers, daartoe voorzien van een zogeheten 'hemels mandaat' (天命 : tiānmìng), worden geacht om eenheid, stabiliteit en harmonie te bewaren, te bewaken en te bevorderen. Loyaliteit aan

de machthebbers wordt in dit verband als een deugd beschouwd.

De drang van China om zo autonoom mogelijk te zijn motiveert het land om te streven naar een dominante positie op de new frontier

De aanname dat modernisering verwestering zou impliceren, wordt door veel Chinezen als arrogant en naïef beschouwd

van hoogwaardige kennis en technologieën. Daartoe zal China theoretische kennis, knowhow en ook een creatief innovatieproces in huis moeten hebben. Hoogwaardige R&D-capaciteit is immers bij uitstek de sleutel om technologisch potentieel te ontwikkelen. Enerzijds zal dit voor China nog niet zo gemakkelijk blijken te zijn. Creativiteit en innovatie verhouden zich immers vaak ongemakkelijk tot een gebrek aan vrije informatie-uitwisseling. Anderzijds biedt China in de context van wetenschap en technologie soms meer ruimte aan trial-and-error dan westerse samenlevingen ethisch wenselijk achten.

CRISPR-baby

Zo reageerde de wereld vorig jaar geschokt op de CRISPR-baby-affaire: het DNA van een Chinese tweeling werd bewerkt met de genbewerkingstechniek CRISPR. Een casus die in een notendop zowel het handelen van de Chinese autoriteiten als een aantal dilemma's voor het Westen blootlegt. Uit het handelen van de autoriteiten komt een gemengd beeld naar voren. De wetenschapper zou zijn ontslagen en mogelijk onder huisarrest verkeren, maar er zijn ook berichten die aangeven dat dit huisarrest in de praktijk betekent dat hij zijn werkzaamheden onder directe supervisie van de autoriteiten heeft kunnen voortzetten. Ook in ethische zin varieert

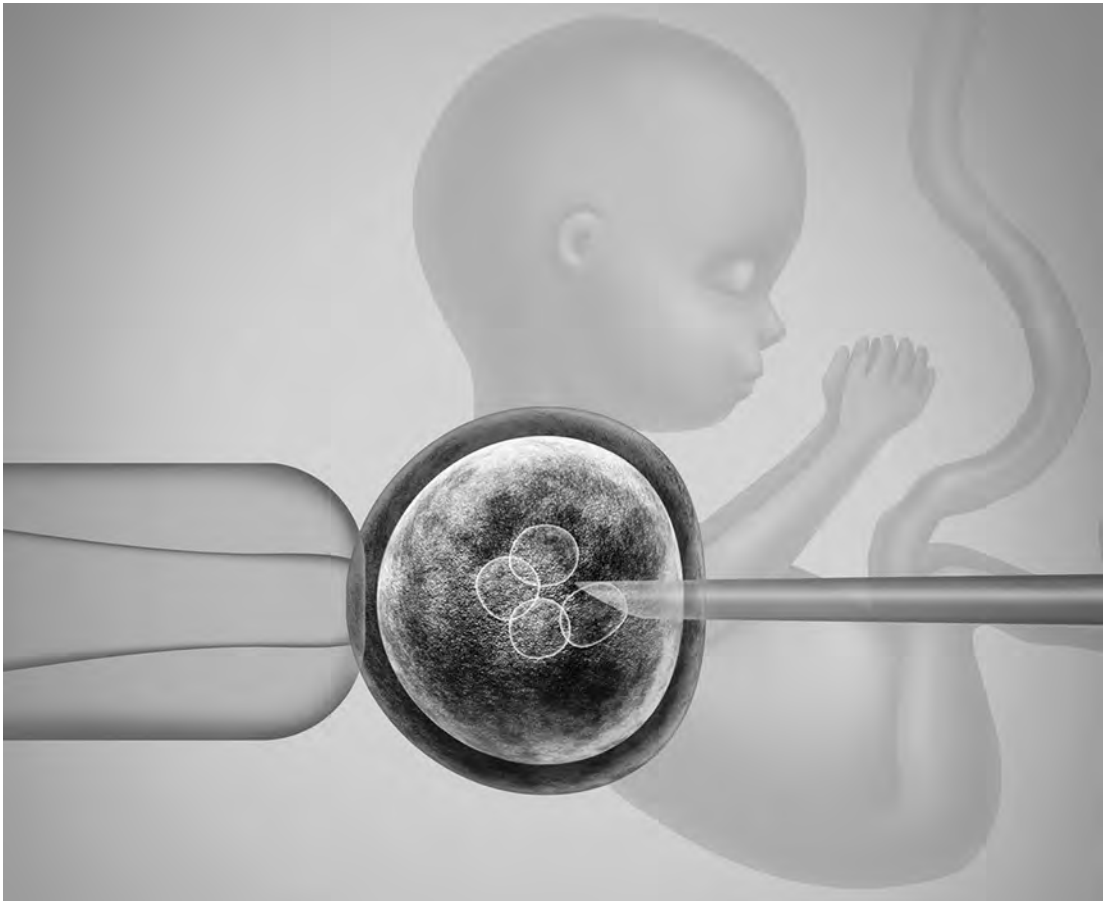
het beeld. *Red lines* liggen in China soms anders dan in het Westen, alhoewel we ook in het Westen niet bepaald eenduidig zijn over wat we wel of niet moreel verantwoord vinden. In het geval van grensverleggende wetenschap is dat immers een continue zoektocht. Naast kritische geluiden vallen opvattingen op die expliciet naar het confucianisme

verwijzen, zoals opmerkingen in de trant van ‘We hebben als confucianisten een andere visie op ongeboren leven’, maar ook uitleg die verwijst naar de noodzaak om in het

kader van wetenschappelijke en economische vooruitgang grensverleggend te kunnen experimenteren, en ten slotte commentaren die aangeven dat men geen behoefte heeft aan ‘richtlijnen vanuit het Westen’.⁴

Een ambivalent beeld dus – iets wat we in het geval van China wel vaker aantreffen. Als concept duiden we dit soms aan als *strategic ambiguity*: bewust, soms

Een ambivalent beeld treffen we in het geval van China wel vaker aan

Bron: iStock

halfbewust, mist veroorzaken en rookgordijnen optrekken. Alhoewel bepaald niet exclusief Chinees, betreft het wel een concept dat door de geschiedenis heen vaker door Chinese machthebbers is toegepast. Het is een van de vele concepten uit de doos van Sun Tzu. In lijn met deze grote Chinese filosoof en militair strateeg uit de zesde eeuw voor Christus is voor de Chinese machthebbers strategie vooral de kunst en de wetenschap van opties: van het begrijpen van huidige opties, van het voortdurend creëren van nieuwe opties, en van het kiezen van de optie die op enig moment als het ware vanuit de mist opdoemt als de kansrijkste. Dat zij hierin succesvol zijn blijkt wel uit China's opmars. Wie had rond de eeuwwisseling verwacht dat Huawei een grote speler op de Europese markt zou worden, of bijvoorbeeld dat het Amsterdamse advocatenkantoor Boekel de Nerée anno 2019 door het leven zou gaan als 大成 Dentons-Boekel?

De opmars van China wordt in westerse landen met steeds kritischer ogen bekeken nu de Chinese footprint impact krijgt op het Westen en het begint te dagen dat een dominant China weleens tot een geheel ander type mondiale ordening zou kunnen leiden dan ons lief is. De kritiek op China betreft in het algemeen de wijze waarop China met mensenrechten omgaat, maar ook de structuur en modus operandi van het Chinese systeem van staatskapitalisme. Meer in het bijzonder gaat het onder andere om *forced technology transfers* in ruil voor toegang tot de Chinese markt, tekortschietende bescherming van het intellectueel eigendom

(IP) van niet-Chinese actoren, alsmede misbruik en spionage bij bedrijven en universiteiten om kennis en knowhow te bemachtigen.⁵ Honderdduizenden Chinezen studeren in het Westen en nemen opgedane kennis en

Honderdduizenden Chinezen studeren in het Westen en nemen opgedane kennis mee terug naar China

knowhow mee terug naar China. Zo ook de wetenschapper van de CRISPR-baby-affaire. Na een periode werkzaam te zijn geweest op Stanford University vertrok hij weer naar China om via het *Thousand Talents Program* aan de slag te gaan, een arrangement waarbij veelbelovende talenten worden 'thuisgenodigd' om zich voor China in te zetten in ruil voor faciliteiten, financiering en posities. Zoals geschetst is China een zelfbewust, ambitieus land dat zijn strategische doelstellingen stevast gerealiseerd wil hebben en dat bereid is om daartoe veel te doen. Om in de vierde industriële revolutie de toon te kunnen zetten, zet het fors in op groei van de eigen kennis- en innovatie-infrastructuur. De toenemende handelsconflicten tussen de grote handelsblokken gaan dan ook niet alleen over onenigheid op de handelsbalans, maar draaien sterk om competitie inzake positie en dominantie op de new frontier van hoogwaardige kennis en technologieën.

Europese kampioenen op techgebied

Europa dreigt in deze competitie de verliezende derde partij te worden. Om dat te voorkomen moet nu worden gehandeld, zowel met betrekking tot de new frontier van hoogwaardige kennis en technologieën als richting China. De EU is dringend toe aan een langetermijnstrategie van waaruit coherent en concreet gehandeld wordt.

Een strategie waarin alle EU-lidstaten participeren, eventueel geïnitieerd door een kerngroep van landen als Duitsland, Frankrijk en Nederland. Een strategie die inzet op het creëren van eigen Europese kampioenen op techgebied. En een strategie die inzet op een zelfbewuste, constructief-kritische relatie met China waarin Europa voor zichzelf prioriteert wat het wél maar ook wat het níét wil in de samenwerking met China. Het is wat dat betreft bemoedigend dat er sinds kort in Nederland een concrete en realistische Chinastrategie ligt waarin reële zorgen over de (gevolgen van de) steeds dominantere positie van China worden geadresseerd.⁶ Zoals het rapport stelt: ‘Chinese instellingen hebben over het algemeen een beter beeld van potentiële partners en weten beter wat zij uit de samenwerking willen “halen”. Hierdoor bestaat een risico op ongewilde kennisoverdracht van Nederland naar China op gebieden die van fundamenteel belang zijn voor Nederland, of die serieuze consequenties hebben voor de bescherming van Nederlandse en/of universele waarden, dan wel de economische of nationale veiligheid.’⁷ Vanuit een dergelijke risicoanalyse dienen Europese lidstaten, bedrijven, kennisinstellingen en andere organisaties aan te geven wat wel en wat niet kan in de samenwerking met China. Zo heeft onderzoeksfinancier NWO aangegeven dat er in de financieringsrondes met Chinese zusterorganisaties een bewustere afbakening zal plaatsvinden van thematische keuzes met mogelijk minder inzet op onderzoeksprojecten met een hoog strategisch gehalte, zoals hightechsystemen en -materialen. Het gaat hierbij om onderzoeksprojecten waarin het type hoogwaardige kennis en technologieën aan bod komt die doorslaggevend zullen zijn in de vierde industriële revolutie.

Europa moet vanuit zijn eigen DNA in staat zijn om tot een dergelijk strategisch perspectief te komen. Het waren immers de (christendemocratische) founding fathers van de EU, zoals Robert Schuman, Jean Monnet, Konrad Adenauer en Alcide De Gasperi, die vanuit een doordachte langetermijnstrategie coherent en concreet naar resultaat wisten toe te werken. Er staat voor Europa veel op het spel. Niets minder zelfs dan de naoorlogse mondiale ordening die de bedding vormde voor het ontstaan van de Europese Unie. De winnende actoren in de vierde industriële revolutie zullen bepalen hoe de mondiale ordening er in de toekomst gaat uitzien. Europa moet daarbij zijn. Kortom: *Europa, stel orde op (Chinese) zaken.*

Voor Europa staat er niets minder op het spel dan de naoorlogse mondiale ordening

1 ‘Chinese investeringen in Nederland naar laagste punt sinds 2014’, *Het Financieele Dagblad*, 19 juli 2019.

2 Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Nederland-China: een nieuwe balans*. Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken, mei 2019.

3 Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, *AIVD Jaarverslag 2018*. Den Haag: AIVD, april 2019, p. 9.

4 Zie de Kamerstukken in dossier 35153. Zie <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/dossier/35153>

5 Ferd Grapperhaus en Mona Keijzer, Kamerbrief ‘Maatregelen bescherming telecomnetwerken en 5G’, Den Haag, 1 juli 2019.

6 ‘Verordening (EU) 2019/452 van het Europees Parlement en de Raad van 19 maart 2019 tot vaststelling van een kader voor de screening van buitenlandse directe investeringen in de Unie’, *Publicatieblad van de Europese Unie* 62 (2019), nr. L 791, pp. 1-14.

China houdt EU een spiegel voor

door **Marc Janssens** De auteur is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

De opkomst van China houdt Europa een spiegel voor, stelt de Vlaamse politicoloog Jonathan Holslag. ‘We liggen als het ware aan het infuus van goedkope producten uit China, waardoor mensen koopziek worden en we geen urgentie voelen om zelf betere, duurzame en lokale producten te maken.’ Europa moet op zichzelf vertrouwen en zich niet aan China aanpassen, meent Holslag. ‘Beter dan het Chinese staatskapitalisme te kopiëren is om Chinese bedrijven zó te behandelen als we met onze eigen bedrijven doen, en daarmee het staatskapitalisme buiten de deur te houden.’

Jonathan Holslag, als politicoloog en China-deskundige verbonden aan de Vrije Universiteit Brussel, heeft een reeks artikelen en boeken over China en de internationale politiek op zijn naam staan. Hij toont zich daarin een liberale erfgenaam van de Verlichting, waarbij hij benadrukt dat het huidige neoliberalisme, met zijn blinde vertrouwen in de vrije markt, van de Verlichtingsidealen is afgedreven. ‘Echt liberalisme is in eerste instantie het versterken van de geest, onder andere door goed onderwijs, en het kweken van geëmancipeerde burgers en kritische consumenten. Neoliberalisme is niets anders dan slecht verpakte gemakzucht en dus een vals liberalisme. Alsof de

markt alles vanzelf kan oplossen. Politici als Mark Rutte vind ik dan ook geen echte liberalen.’

Verlichting, onderwijs, emancipatie: het lijkt ogenschijnlijk weinig met China te maken te hebben. Toch is dat voor Holslag nadrukkelijk wel het geval. De manier waarop Europa met zijn eigen identiteit, waarden en regelgeving omgaat, verzwakt het continent en geeft landen als China, dat er andere waarden en praktijken op na houdt, de gelegenheid binnen te breken. We moeten dan ook niet te veel naar China kijken, maar de hand in eigen boezem steken en het geloof in de eigen industrie, cultuur en samenleving versterken, zegt Holslag tijdens een

Jonathan Holslag Foto: Rob ter Bekke

gesprek dat vanwege zijn drukke agenda plaatsvindt in de trein tussen Dordrecht en Rotterdam.

Wat zijn volgens u de belangrijkste redenen waardoor Europa te weinig gelooft in zijn eigen kracht om tot een betere economie te komen?

‘Allereerst is dat zelfgenoegzaamheid. We hebben het er met onze mond wel over dat we hyperkapitalistisch zijn, dat eenzaamheid oprukt en dat we onze economie naar een hoger plan moeten tillen, maar we doen er weinig tegen. We blijven heel materialistisch en trekken ons bijvoorbeeld weinig aan van wat de paus

in zijn encycliciek *Laudato Si*’ over het milieu zegt. We denken dat de vrije markt onze economie wel kan vernieuwen, maar vergeten dat ook iemand als Adam Smith, die vaak als de kampioen van de vrije markt wordt gezien, in zijn boek *The theory of moral sentiments* benadrukt dat ethiek voor een markteconomie onmisbaar is.’

‘Een tweede reden is dat we bijna aan het infuus liggen van goedkope producten. China werkt samen met onze detailhandel en grotere winkelketens, wat in Europa veel urgentie wegneemt om zelf iets beters te produceren. Mensen worden koopziek, en

Interview in het kort:

- * Europa heeft zich afhankelijk gemaakt van goedkope producten uit China en daardoor de drang om diepgaand in de eigen economie te investeren verloren
- * Niet een teveel aan eigen regels maakt de EU kwetsbaar in de concurrentie met China, maar het inconsequent toepassen ervan
- * Europeanen worden in slaap gesust als consumenten en geregeerd door bureaucraten
- * Beter dan auto-cratische landen als China te spekken, is het om via de handel opkomende democratieën in Tunesië en Libanon te versterken
- * Politici als Boris Johnson en Viktor Orbán spreken stoer over nationalisme, maar verkwanselen hun land aan auto-cratische leiders van buiten

de noodzaak verdwijnt om te reflecteren over hoe onze economie en samenleving op elkaar ingrijpen.'

'Ten slotte maken de Chinezen het heel moeilijk voor onze bedrijven om te innoveren en te komen tot een duurzame economie. Op zich hebben we in Europa wel de technologie in huis om energiezuinig en circulair producten te maken, maar als we onze bedrijven laten concurreren met Chinese bedrijven die van vervuiling hun keurmerk maken en van de staat enorme subsidies krijgen, zetten we een rem op onze innovatie. We stellen onze bedrijven bloot aan oneerlijke concurrentie, waardoor er niet alleen een prijzenslag plaatsvindt maar we ook verhinderd worden met onze economie de diepte in te gaan. Een economie zegt als het goed is ook iets over wie we zijn, over wat onze identiteit is en waarvoor we staan. Kijk naar de Nederlandse en Vlaamse steden, waar in het verleden ambacht, lokale productie en technologie samengingen. Daar zouden we weer veel meer naartoe moeten, in plaats van met een consumptieve houding allemaal goedkope producten uit China te halen.'

Betekent dat ook dat we de vrije markt meer moeten reguleren en Chinese bedrijven niet zo makkelijk toegang tot onze markt moeten geven?

'De vrije markt bestaat in wezen niet. Die vraagt om regels, zoals we die ook in de interne markt van de EU hebben opgesteld. Maar het gekke is dat Europa zijn eigen bedrijven dwingt om allerlei regels te respecteren, maar ondertussen deze bedrijven blootstelt aan de concurrentie met Chinese bedrijven, die deze regels niet hoeven na te komen en kunnen putten uit tientallen miljarden aan krediet van de Chinese staatsbanken. Bovendien stelt de EU onze bedrijven bloot aan technologiediefstallen,

die voor een groot deel zelfs door de Chinese overheid worden gepromoot.'

Kan de EU niet beter het staatskapitalisme van China kopiëren en toestaan dat er grote monopolies komen die wel de concurrentie aankunnen?

'Nee, veel beter is het om de regels voor de interne markt ook aan onze externe handel te koppelen. Dan creëer je een gelijk speelveld, waarin iedereen dezelfde kansen heeft. Ik weet dat er Europese bedrijven zijn die zeggen dat ze meer subsidie nodig hebben om de concurrentie met China aan te gaan. Maar dan doen we hetzelfde als wat we China verwijten en gaan we wereldwijd naar een overcapaciteit die moordend is. Bovendien lukt het in een democratie nooit om hetzelfde kapitaal op tafel te leggen als waarover China beschikt. Beter dan het staatskapitalisme binnen te halen, is het om het staatskapitalisme

buiten te houden. Als Europa werkelijk de innovatiefste en concurrerendste economie ter wereld wil worden, moeten we bedrijven die teren op vervuiling weren. Dan moeten we een CO₂-heffing aan de grens instellen om de Chinese dumping tegen te gaan. En dan moeten we Chinese bedrijven

weren die de OESO-regels en de regelgeving over het gebruik van staatskredieten niet respecteren. Nu komen er tal van Chinese bedrijven de EU binnen die niet aan de Europese regels voldoen, maar omgekeerd houdt China Europese bedrijven tegen.'

Het is niet zo dat Europa een teveel aan regels heeft?

'Regels zijn het probleem niet; alleen we passen ze niet consequent toe. Mensen verwachten dat Europa een veilig thuis voor ze is, vooral op het gebied van migratie, integratie en de vluchtelingenproblematiek. Het bijzondere is dat we bij de inburgering wel via allerlei wetten

Het lukt in een democratie nooit om hetzelfde kapitaal op tafel te leggen als waarover China beschikt

en regels eisen aan nieuwkomers stellen, maar bij bedrijven uit het buitenland niet. Een van de belangrijkste taken van de EU met haar 500 miljoen burgers – of na de brexit 420 miljoen – is om onze waarden en principes daadwerkelijk af te dwingen.’

Hoe kijkt u aan tegen het vasthouden aan de eis van democratische hervorming bij het aangaan van een ontwikkelingsrelatie? China stelt deze voorwaarden niet en komt zo gemakkelijker Afrika binnen.

‘Het opleggen van politieke waarden elders is geen goede zaak. Beter is het om ze intern te verdedigen en anderen ervan te overtuigen ons voorbeeld te volgen door te laten zien dat democratie en vrije markt goed samengaan. Democratie opleggen zonder dat de juiste voorwaarden gecreëerd zijn, werkt sowieso niet. Wel moeten we nadenken met welke landen Europa zijn strategische partnerschappen aangaat. Op dit moment maken we autocratische landen als China slapend rijk, omdat zij onze belangrijkste handelspartners zijn maar de balans in hun voordeel overslaat. Beter is het om onze handel zo vorm te geven dat we recht doen aan onze democratische waarden. Dat betekent dat we moeten handeldrijven met landen die wellicht niet volledig democratisch zijn, maar er wel naar streven.’

Aan welke landen denkt u?

‘Aan landen als Tunesië en Libanon: kleine staten om ons heen, waar redelijk wat goedkope arbeidskrachten zijn. Ze zijn niet zo democratisch als Europese landen, maar er bestaat wel een dynamische middenklasse met veel private bedrijven. Door goede partnerschappen kunnen die de ruimte krijgen, waardoor deze landen kunnen doorgroeien

naar een echte democratie. Dat lijkt me beter dan alles toe te spitsen op een groot land als China. Ik bedoel dit niet als een nieuw soort kolonialisme, een kolonialisme dat andere landen tot democratie wil dwingen. We moeten samenwerking gebruiken als hefboom voor democratische ontwikkelingen. En mocht het niet werken, dan trekken we ons weer terug.’

Europa moet zijn waarden actiever uitdragen?

‘Ja, dat gebeurt te weinig op de goede manier. Er zijn tegenwoordig wel politici die luidruchtig met de vlag zwaaien om de Europese waarden te verdedigen. Dat is natuurlijk heel moedig als je tegenover een vluchteling in een rubberbootje op de Middellandse Zee staat. Maar als je die waarden echt wilt verdedigen, doe je dat vlaggen ook tegenover de grote staatsgefinancierde bedrijven uit China en Rusland.’

Europese waarden verdedigen is natuurlijk heel moedig tegenover een vluchteling in een rubberbootje op de Middellandse Zee

Politici als Boris Johnson en Viktor Orbán zwaaien ook met de vlag van westerse waarden ...

‘Maar dat is natuurlijk pure schijn. Dat soort politici fulmineren tegen Brussel maar verkopen hun land aan autocratische leiders. Iemand als Orbán is kritisch op Brussel, maar gooit zijn eigen land open voor Chinezen en Russen en begunstigt met het binnengekomen geld zijn eigen familie en entourage. Hij werpt zich op als nationalist, maar maakt van zijn land een soort bordeel, waar iedereen met geld wat kan halen. Datzelfde geldt voor Boris Johnson: stoere taal tegenover de EU, maar ten opzichte van externe handelspartners als Xi Jinping en Donald Trump gaat hij plat op de buik.’

Hebben we nog wel leiders die weten te onderscheiden waar het op aankomt?

'Alexis de Tocqueville, de Franse aristocraat die begin negentiende eeuw over de opkomende democratie in Amerika schreef, zei: "De grootste bedreiging voor de democratie is wanneer mensen in slaap gesust worden als consumenten en bestuurd worden door bureaucraten."

Dat maken wij nu mee.

Wij Europeanen zijn consumenten geworden, afhankelijk van goedkope spullen uit China, en bestuurd door politici die de echte waarden uit het oog zijn verloren. In de

klassieke oudheid zeiden geschiedschrijvers als Sallustius en Tacitus, die de ondergang van de Romeinse Republiek hebben meegemaakt, iets vergelijkbaars, en ze kregen gelijk. Ook nu is onze politiek technocratisch geworden en toont ze weinig moed. Dat is heel gevaarlijk met de opkomst van autoritaire landen als China, die in het Westen steeds meer navolging krijgen.'

U heeft eerder ook de Atheense staatsman Solon van rond 600 voor Christus ten voorbeeld gesteld, die de beste pottenbakkers uit Korinthe naar Athene lokte en daarmee een vorm van protectionisme avant la lettre erop na hield.

Moeten we toch niet wat meer protectionistisch à la Solon worden?

'Solon deed in de oudheid met Korinthe wat China nu doet met Europa, namelijk ten koste van de ander handeldrijven. Ik vind niet dat we moeten doen wat Solon deed, maar wel dat we niet moeten eindigen als Korinthe.'

Hoe komt het dat het Westen, waaronder Nederland en Europa, China zijn gang heeft laten gaan?

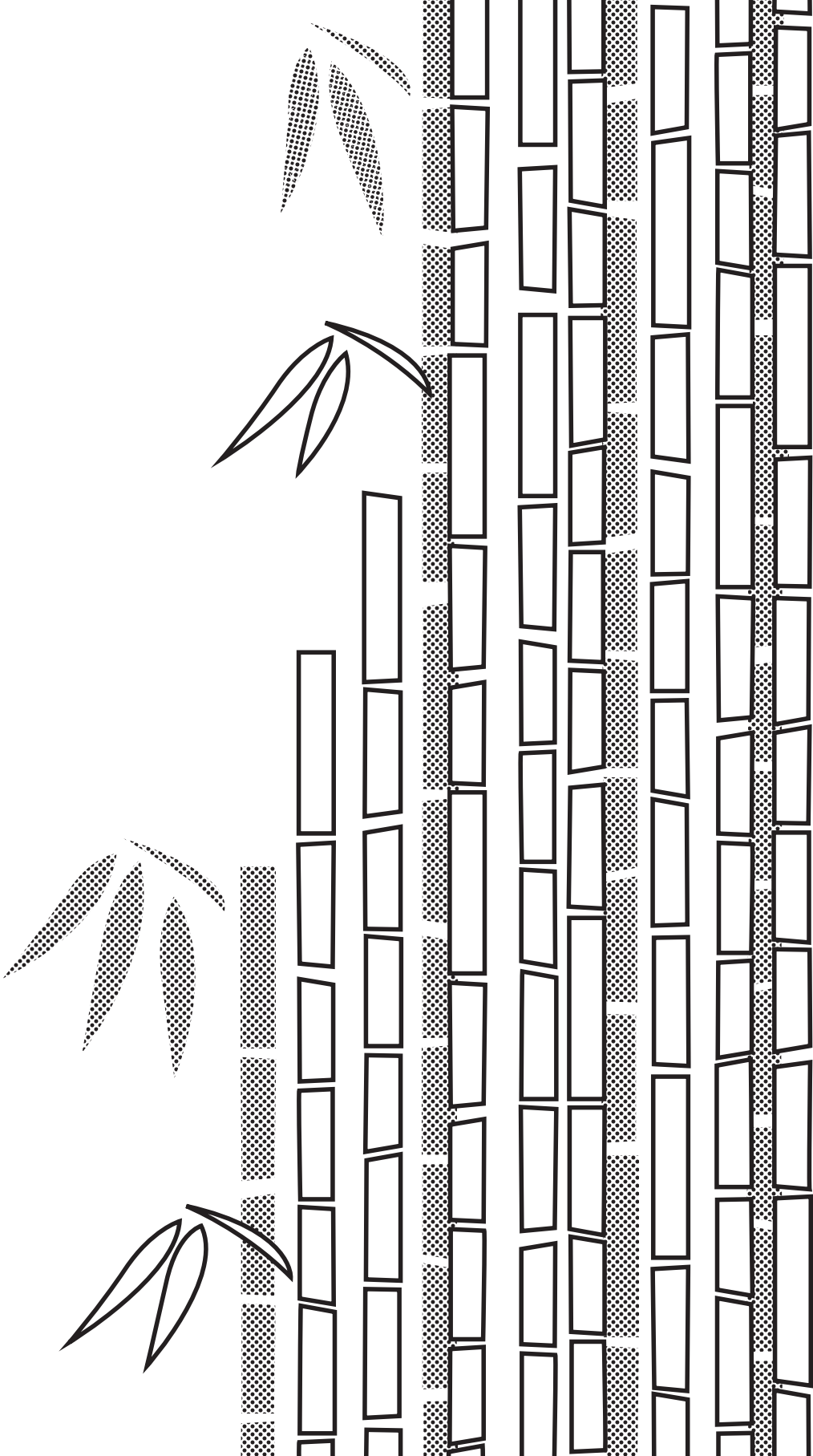
'Eind jaren tachtig en begin jaren negentig was een kantelpunt in de relatie tussen China en het Westen. Rond de opstanden op het Plein van de Hemelse Vrede in 1989 had het Westen de wil om zijn handel met China te

koppelen aan de voorwaarde voor politieke hervormingen. Maar gaandeweg hebben we die eis laten vallen en China toegang gegeven tot onze technologieën, die cruciaal waren voor de Chinese groei. Waarom? Voor een deel was dat naïviteit. Hoewel er aanwijzingen waren dat China niet aan onze eisen zou voldoen, bleven we volhouden dat het wel goed zou komen. We dachten dat

economische welvaart altijd tot democratische bloei zou leiden. Daarnaast hebben onze bedrijven voor vaandelvlucht gekozen door zich te vereenzelvigen met de Chinese markt in plaats van met de eigen thuishmarkt.

En ten slotte ontbreekt het ons in Europa gewoon aan politieke strategie. We hebben bewondering voor China, dat op een economisch-realistische manier zijn afhankelijkheid van het buitenland probeert terug te dringen en de eigen industrie versterkt. Ondertussen doen wij zelf juist het tegenovergestelde door onvoldoende in onze eigen economie te investeren.'

Solon deed in de oudheid met Korinthe wat China nu doet met Europa

Boek & Cultuur

Alle grondwetten

door Jan Dirk Snel De auteur is historicus.

Als er op een boek staat dat het een roman is, dan verwacht je een verhaal. Of misschien een ingenieuze veelheid aan verhalen in een gelaagde presentatie. Maar als de titel van een boek vertelt dat het gaat om ‘het verhaal van de grondwet’, wat kun je dan tegemoet zien?

Vogelvluchtgeschiedenis

Er is maar één grondwet, dat weten wij allemaal: de eigen grondwet. Dat is in Duitsland, waar de huidige grondwet uit 1949 stamt, of in Frankrijk, waar die uit het roemruchte gaullistische jaar 1958 dateert – maar in de preambule ondertussen wel de *Déclaration des droits de l’homme et du citoyen* van 26 augustus 1789 bevat – niet anders dan in Nederland, waar de Grondwet (nu vanzelfsprekend met een hoofdletter geschreven) zelf verklaart van 24 augustus 1815 te zijn. Vroeger was dat trouwens wel anders. Ten tijde van de Republiek waren er, vertellen historici op gezag van de rechtsgeleerde Marcus Zuerius Boxhorn (1612-1653), vijf fundamentele wetten: de Pacificatie van Gent (1576), de Unie van Utrecht (1579), het Plakkaat van Verlatinge (1581), het Twaalfjarig Bestand (1609) en de Vrede van Munster (1648).¹ Wie de moeite neemt het *Groot Placaet-Boeck* erop na te slaan, zal overigens ontdekken dat er nog wel wat meer documenten onder de genoemde categorie vielen, zoals het verdrag bij de Reductie van Groningen in 1594.²

In Zweden, meldt Wim Voermans in een interessante noot,³ zijn er nog steeds vier zulke wetten (*grundlagar*): de Wet op de troonopvolging (1810), de Wet op de persvrijheid (1949), de Wet op de regeringsvorm (1974) en de Wet op de vrijheid van meningsuiting (1991). Zweden was trouwens ook, verhaalt hij elders, en gelukkig in de hoofdtekst, een der eerste landen waar ‘het idee van juridische binding van overheidsmacht aan fundamentele regels’ reeds in 1634 in de zogenoemde *Regeringsform* werd vastgelegd. Daar hebben we meteen de kern te pakken van wat moderne grondwetten van oudere constituties, in de zin van een samenstel van bepalingen over hoe een staat was ingericht, onderscheidt: de zelfbinding van de soevereine macht aan de wet.

Wat de argeloze lezer ondertussen vooral geconcludeerd zal hebben, is dit: dat Voermans zich kennelijk niet tot de Nederlandse grondwet beperkt. Dat klopt. Sterker nog, zijn verhandeling gaat in principe over alle 189 of 192 grondwetten ter wereld: niet ónze grondwet dus, maar het fenomeen. Alle grondwetten. En zelfs dat is nog al te karig uitgedrukt, want het boek bevat een vogelvluchtgeschiedenis van de mensheid van de allervroegste tijden tot heden.

Voermans aarzelt niet zijn verhaal bij de jager-verzamelaars en de landbouwrevolutie, zo’n twaalfduizend jaar geleden, te beginnen. Tegen het eind

Wim Voermans

Het verhaal van de grondwet.

Zoeken naar wij

Prometheus | 2019 | 512 pp. | € 34,99

| ISBN 9789044640014

van zijn boek merkt hij, instemmend met Francis Fukuyama, op dat er nooit een rousseauaanse natuurtoestand bestond, ‘waarin we als individuen vrij en onafhankelijk leefden en vanwaar we vrijwillig, op een soort contractuele basis, zijn overgestapt naar een gemeenschap die onze natuurlijke rechten zou moeten garanderen’, maar ondertussen wekt het verhaal van de transitie naar landbouw, die sprekend op de verdrijving uit de Hof van Eden lijkt – Adam en Eva plukten vruchten, doch Kaïn werd akkerbouwer, Abel veehouder – maar al te zeer de indruk van een overgang van een paradijselijke situatie waarin mensen elkaar kenden – het getal van Dunbar, dat ongeveer 148 persoonlijke relaties het maximaal mogelijke acht – naar een geciviliseerde toestand met bezit en eigendom, waarin,

om de boel toch bij elkaar te houden, institutionele – en breed genomen: constitutionele – arrangementen hun intrede deden.

In acht generaties en vier delen

Voermans heeft sterk de neiging in elke rechtsorde meteen een constitutie te zien. Hij heeft natuurlijk gelijk dat ook privaatrecht min of meer publiekrechtelijke instellingen veronderstelt. Maar echt boeiend wordt zijn geschiedenis van de grondwet als verschijnsel vooral als hij bij de bewust als zodanig opgestelde grondwetten aankomt en acht generaties onderscheidt: monarchaal, revolutionair, restauratief, liberaal, imperiaal, leviathanachtig, voortkomend uit bevrijding, en liberaal-democratisch. In dit tweede deel vertelt Voermans zeker een verhaal:

dat van de mondiale ontwikkeling van grondwetten.

Hij kiest daarbij meer voor harmonisering dan voor scherpe breuklijnen of polemiek. Zo ziet hij in het idee van het sociaal contract, in lijn met de middeleeuwse praktijk, direct een overeenkomst die de overheid met de burgers sluit. Ik zou zeggen dat de basisgedachte ligt in de *horizontale* verbintenis die vrije mensen onderling zouden aangaan,⁴ terwijl in de feodale orde de nadruk juist lag op de ongelijke, *verticale* verhouding tussen heerser en ondergeschikten. De ras mislukte Nederlandse staatsregeling van 1798 ging uit van ‘maatschappelijke

minder volgen. Hij heeft zeker gelijk dat rechtsordes een zekere gezamenlijkheid – het ‘wij’ uit de ondertitel – scheppen. De Belgische filosoof Paul Wouters heeft betoogd dat Vlamingen en Walen sociologisch altijd nog meer op elkaar lijken dan op Nederlanders, en dat komt volgens hem door ‘het wettelijk regime waaronder mensen leven’.⁵ Maar zo’n orde kan ook van bovenaf opgelegd zijn – of zelfs van buitenaf, zoals in Japan, waar de Amerikanen de grondwet opstelden – en die werkt ook als mensen geen enkele rechtstreekse verhouding tot de tekst van een grondwet hebben. Een grondwet is nu eenmaal primair een regelboekje waar de overheid zichzelf aan bindt.

En de bedoeling van grondrechten – de secundaire functie, die in de loop van de tijd steeds belangrijker is geworden en die burgers tegen de staat beschermt – is juist om het ‘wij’ niet al te verstikkend te laten worden. Het CDA verkondigt op zijn website: ‘Burgerschap wordt gevoed door een sterke verbinding met de Nederlandse kernwaarden, zoals gedefinieerd in onze Grondwet.’⁶ Dat is een levensgevaarlijke uitspraak. Vrijheidsrechten zijn er juist om burgers in de samenleving (dus zeker samen met anderen) over hun eigen waarden te laten beschikken. Toen onlangs enkele salafistische extremiten de aandacht trokken, riepen diverse politici direct op om de grondwettelijke vrijheid van onderwijs te beperken. Nu onze samenleving geestelijk aanzienlijk homogener is dan in voorgaande eeuwen, is het gevaar van een van staatswege opgelegde moraal niet denkbeeldig. De constitutionele orde delen we, maar gedeelde waarden

Grondwetten zijn geen bestuurlijk speelhoed

vereniging’. Maar in 1814-1815 keerden men terug naar de oude verhouding van *overheid en onderdaan* en dat was simpelweg realistischer. Er is nu eenmaal een groot machtsverschil, en egalitaire ideeën werken pas als dat eerst erkend wordt. Bestuursrecht is wezenlijk feodaal.

Voermans’ boek is echter niet alleen een verhaal. De overige vier delen – over de enorme proliferatie van grondwetten, over ‘soorten en maten’, over effecten en ‘verbeelde orde’ – bestaan uit brede, boeiende beschouwingen, die inzichten uit allerlei disciplines benutten. Voermans wil niet alleen over grondwetten vertellen, hij poneert ook dat de grondwetten zélf ‘een meeslepend verhaal’ vormen. En daar kan ik hem

horen niet thuis in de Grondwet. Het moet trouwens gezegd worden dat Voermans met zo veel woorden waarschuwt in een grondwettelijk bestel een 'gereedschapskist' te zien 'om een samenleving naar wens mee in elkaar te schroeven': 'Grondwetten zijn geen bestuurlijk speelgoed.'

Wederzijdse erkenning en vertrouwen

Telkens weer toont Voermans zijn oprechte verbazing dat abstracties – als recht of een constitutie – die we niet kunnen zien, toch zo echt kunnen aandoen. In aansluiting bij Benedict Andersons formule van *Imagined*

communities (1983) spreekt hij graag over een 'verbeelde orde'. Ik denk dat idealistische filosofen dat vroeger de 'objectieve geest' noemden. Je kunt je natuurlijk ook afvragen of het zichtbare echt 'reëler' is dan het onzichtbare. Maar de achterliggende gedachte is duidelijk: mensen kunnen het niet alleen af. Ze hebben elkaar nodig. Daarom scheppen ze recht en gezagsinstanties die dat kunnen handhaven. Alles draait om wederzijdse erkenning en vertrouwen. Dat is misschien wel de kern van Voermans' enthousiaste verhandeling: de grondwet als vormgeving van vertrouwen.

-
- 1 S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse Staat onder de Republiek*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1961, p. 3; Simon Groenveld, *Unie - Bestand - Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden*. Hilversum: Verloren, 2009, p. 10. Boxhorns *Commentariolus de statu confoederatarum provinciarum Belgii* verscheen in 1649. Het werd in 1650 vertaald als *Politijck Hant-boecxken, van de staet van 't Nederlandt (...)* en ook na de dood van de auteur enkele keren herzien. Als *Verbeteret en vermeerdert politijck en militair hantboecxken van den staet der Geunieerde Provintien (...)* verscheen de zesde en laatste druk in 1674.
 - 2 Cornelis Cau (ed.), *Groot Placaet-Boeck, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de Doorluchtige, Hoogh Mog. Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden ende vande Ed. Groot-Mog. Heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt, mitsgaders vande Ed. Mog. Heeren Staten van Zeelandt*. 's-Gravenhage: Van Wouw, 1656, k. 1-40, met name 36-40; zie ook 48-132. Op zich staan de 'Tractaten van Treves en Vrede'

- onder een eigen 'tytel', maar de kopregel 'Fundamentele Wetten' loopt nog wel even door.
- 3 Laat ik in overeenstemming hiermee mijn klacht ook maar in een noot zetten. Dit boek telt 87 bladzijden eindnoten (pp. 375-461) met dikwijls interessante opmerkingen en citaten. Maar wie leest al die 1304 noten achterin, al op en neer bladerend? Waarom leren uitgevers het nooit ze aan de voet van de bladzijde te zetten? Hetgeen trouwens meteen een gevarieerdere en vooral toegankelijker bladspiegel zou opleveren.
- 4 Jean Terrrel, *Les Théories du pacte social. Droit naturel, souveraineté et contrat de Bodin à Rousseau*. Parijs: Éditions du Seuil, 2001. De ondertitel toont hoe Terrel drie begrippen zorgvuldig onderscheidt; vooral het verschil tussen 'verbintenis' en 'soevereiniteit' is van belang.
- 5 Paul Wouters, *België-Nederland. Verschil moet er zijn*. Rotterdam: Lemniscaat, 2005, p. 44.
- 6 CDA, 'Burgerschap', website CDA, zonder datum. Zie <https://www.cda.nl/standpunten/burgerschap>

Vernietiging van pluriformiteit doodsteek voor de politiek

door Jan Prij De auteur is redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

In *Het waagstuk van de politiek* worden twee nog niet eerder in het Nederlands vertaalde teksten van de filosofe Hannah Arendt (1906-1975) samengebracht. Het zijn 'Liegen in de politiek' en 'Burgerlijke ongehoorzaamheid', die in respectievelijk 1971 en 1970 werden gepubliceerd in *The New York Times*. 'Liegen in de politiek' is geschreven naar aanleiding van de Pentagon Papers en de leugenachtigheid van de toenmalige machthebbers ten aanzien van de Vietnamoorlog. 'Burgerlijke ongehoorzaamheid' richt zich op twee vormen van verzet van burgers: ten eerste het verzet tegen de Vietnamoorlog, waarvan de grondwettelijkheid betwist kon worden aangezien de regering haar beslissing om in Vietnam in te grijpen helemaal niet aan de burgers had voorgelegd, en ten tweede het verzet van de burgerrechtenbeweging die opkwam voor gelijkberechtiging van de zwarte bevolking. Ze geven iets aan van de wijze waarop Arendt filosofie bij voorkeur bedreef: een denken dat zich aan gebeurtenissen gehecht weet, 'als een cirkel aan zijn middelpunt'.¹ Zowel haar beide teksten als haar onderzoeksmethode hebben nog niets aan actualiteit en relevantie ingeboet.

Tegen totalitarisme

De filosofie van Hannah Arendt is gestempeld door de ervaringen van de Tweede Wereldoorlog. Dit blijkt eens te meer uit een gesprek dat zij in 1964 met Günter Gaus had. Met een verslag van dit interview (voorafgegaan door een inleiding van de vertalers Dirk De Schutter en Remi Peters) opent de bundel.² Arendt ontvluchtte als Duitse Jodin in 1933 haar geboorteland om zich, na tal van omzwervingen als vluchteling in Europa, in 1941 definitief in Amerika te vestigen. Al haar denken en werk is erop gericht te begrijpen hoe totalitarisme heeft kunnen ontstaan en op het onder woorden brengen van het belang van het politieke, dat allesbehalve totalitair is.³ De essays uit deze bundel zijn geboren uit ontsteltenis en afgrijzen over de terugkeer van het totalitaire model in de jaren zeventig, juist in de Verenigde Staten, die haar eens een veilig toevluchtsoord boden.

Geen gemeenschappelijke wereld

Liegen in de politiek is funest volgens Arendt. Systematisch liegen leidt uiteindelijk tot de ontkenning van het feit dat we in een wereld leven die we met elkaar delen, en waarvoor we dus onherroepelijk een gezamenlijke

Hannah Arendt

Het waagstuk van de politiek

Klement | 2018 | 165 pp. | € 19,99 |

ISBN 9789086872350

verantwoordelijkheid dragen. Waar de leugen regeert, bestaat in feite geen geloof meer in een gemeenschappelijke wereld. Dan heeft iedereen zijn eigen waarheid, leeft ieder voor zich in zijn eigen bubbel en moeten we daar, conform het hedendaagse dogma van de identiteitspolitiek, nog alle begrip voor hebben ook.

Dat betekent in feite het einde van de politiek, die bestaat bij de gratie van een gemeenschappelijke wereld en die leeft van de nooit helemaal te realiseren belofte dat daarin goed leven mogelijk is waarbij iedereen op een eigen unieke wijze tot zijn of haar recht kan komen. Door te liegen slaan mensen de gemeenschappelijke bodem weg waarop ze staan en die hun houvast geeft om iets nieuws te beginnen. De totalitaire leider spreekt altijd de waarheid, niet omdat hij zijn uitspraken afstemt op de

werkelijkheid, maar omgekeerd, omdat hij de werkelijkheid aan zijn uitspraken aanpast. Het totalitarisme meent zich deze leugens te kunnen veroorloven omdat het in zijn eigen almacht gelooft. Deze verstrengeling van almachtswaan en ideologie had ook de VS in haar greep, zo leert Arendt uit haar lectuur van de Pentagon Papers, het uit 47 delen bestaande rapport over de Amerikaanse interventie in Vietnam dat in 1971 werd samengesteld door de minister van Defensie Robert McNamara.

Rekenmeesters strooiden in dat rapport met tal van tabellen en grafieken, alsof ze daarmee de op niets gebaseerde (en al door de CIA ontcrachte) dominotheorie over het communistische gevaar aannemelijk konden maken. De gevolgen van militaire acties werden berekend alsof men de loop van de wereldgeschiedenis in de eigen achterzak

had. 'De probleemoplossers rekenden, en oordeelden niet', zo stelt Arendt.⁴

Op niet onwelwillende wijze werd met de zienswijze van statistici en speltheoretici bij de hand, de werkelijkheid van de Vietnamoorlog gevormd (een andere werkelijkheid met 'alternatieve feiten', zou je nu zeggen). Een kleine politieke elite was, zo bleek, meer bezig met het krampachtig in stand houden van het imago van almacht van de wereldleider dan met de feitelijke beoordeling van alle weerbarstige historische, politieke en geografische feiten, laat staan met de vernietigende gevolgen van de oorlog zelf. Gelukkig zijn deze misstanden in

klimaatverandering, de systematische beschadiging van hem onwelgevallige personen, en de ondermijning van de instituties van de rechtsstaat (zoals de onafhankelijke rechterlijke macht, de vrijheid van onderwijs en de vrije pers).

De plicht tot burgerlijke ongehoorzaamheid

Niet alleen de pers, maar ook de mondige burger kan zich met succes tegen de totalitaire dreiging en bekering verzetten. De wet is niet in staat verandering af te dwingen, volgens Arendt, maar burgerlijke ongehoorzaamheid kan dat wel.⁶ 'Ik geloof dat Montesquieu gelijk had toen hij poneerde dat er zoiets bestaat als de geest van de wetten', zo stelt zij.⁷

Wanneer aan de geest van de grondwet onrecht wordt gedaan, mogen burgers tegen specifieke wetten in opstand komen. Elke nieuwkomer, elke beginner op deze wereld stemt impliciet in met het naleven van de regels van de groep, met de mores van de geldende wetten, in ruil voor de stilzwijgende verwelcoming door de gemeenschap; de nieuwkomers staan voor de innerlijke immigratie waardoor de gemeenschap zich voortdurend hernieuwt. De stilzwijgende instemming is zo bekeken geen fictie; ze is inherent aan de menselijke conditie. Echter, de algemene instemming – door Tocqueville een 'stilzwijgend verdrag', een *consensus universalis* genoemd – moet zorgvuldig onderscheiden worden van de instemming met specifieke wetten of specifieke beleidsmaatregelen; de stilzwijgende instemming heeft hierop geen betrekking, zelfs niet als ze de uitkomst is van beslissingen door de meerderheid.⁸

Het schrikbarende feit is dat zwarte inwoners van de Amerikaanse republiek

Wie Arendt leest, wordt zich ervan bewust hoe weinig politiek de politieke arena is geworden en hoeveel antipolitiek er is

de openbaarheid aan de kaak gesteld door de krachtige vrije pers, zo stelt Arendt in haar analyse.⁵ Je vraagt je onwillekeurig af of ze daar in het hedendaagse Amerika nog zo gerust op zou zijn. Van George H.W. Bush is al deze uitspraak bekend: 'I will never apologize [...]. I don't care what the facts are', maar de gelegenheden waarbij Trump de feiten aan zijn laars lapt zijn talloos. De onschuldigste leugen is nog dat hij recentelijk de feitelijke loop van een orkaan ontkende om zich niet voor zijn fout te hoeven verontschuldigen. Dit gaat echter naadloos over in het veel kwalijker frame van ontkenning van de

de facto geen deel uitmaakten van het oorspronkelijke contract, terwijl ze daar volgens de geest van de wet (die de menselijke waardigheid van iedere ingezetene hooghoudt, ongeacht geloof, ras en sekse) wel recht op hadden. Wanneer door de wetgever de kracht van wederzijdse beloften wordt gebroken, wanneer onrecht wordt vermenigvuldigd in plaats van verminderd, mogen burgers hiertegen in opstand komen. Zowel tegen de onrechtvaardigheid van de door wetten gelegitimeerde rassenscheiding als tegen een onwettige en immorele Vietnamoorlog, de door Arendt beschreven cases, mogen zij dus opstaan. Burgerlijke ongehoorzaamheid is te beschouwen als de nieuwste vorm van de vrije vereniging. De vrijheid van vereniging is een noodzakelijke waarborg tegen wat Tocqueville de ‘tirannie van de meerderheid’ noemt. Het is een opstand tegen onrechtvaardigheid waartoe we als burgers misschien wel de plicht hebben. Zonder deze vormen van burgerlijke ongehoorzaamheid zouden er nooit veranderingen ten goede kunnen plaatsvinden die een nieuw begin mogelijk maken.

Ontluisterende spiegel

In een tijd van nepnieuws en autoritaire leiders die de wereld dwingend naar

hun hand denken te kunnen zetten, is Arendts analyse hyperactueel. Wie Arendt leest, wordt zich ervan bewust hoe weinig politiek de politieke arena is geworden en hoeveel antipolitiek er is. Ook in ons land zien we feitelijk een inperking van de publieke ruimte die we met elkaar delen, en ook hier is er angst voor pluriformiteit en diversiteit. Ook hier heersen dwingend conformisme en fractiediscipline binnen de politieke arena, waar afwijkende opinies niet op hun waarheidsgehalte worden getoetst en gekoesterd, maar eerder als lastig en onwenselijk worden beschouwd. Het belang van Arendts essays ligt wat mij betreft dan ook in de titel van dit werk besloten, namelijk in haar visie dat politiek een waagstuk is, een kwestie van handelen in woorden en daden waarvan de gevolgen onvoorspelbaar zijn. Politiek is dus niet een kwestie van berekening, van nut, van voorspelbaarheid of van het uitbannen van risico's. Het is een waagstuk dat, zoals Arendt zelf zegt aan het einde van haar gesprek met Günter Gaus, ‘vertrouwen in de mensen veronderstelt. Dat betekent een nauwelijks te vatten, maar fundamenteel vertrouwen in het menselijke in alle mensen. Anders is het niet mogelijk.’⁹

1 Arendt 2018, p. 15.

2 Het interview is te vinden op YouTube; zoek op ‘Hannah Arendt Zur Person’.

3 Met als belangrijkste werken *The human condition* (1958), haar geruchtmakende verslag van het proces-Eichmann *Eichmann in Jerusalem* (1963), *The origins of totalitarianism* (1951) en de onvoltooid gebleven trilogie *The life of the mind* (postuum uitgegeven in twee delen, 1977-1978).

4 Arendt 2018, pp. 90-91.

5 Arendt 2018, pp. 98-99.

6 Arendt 2018, p. 133.

7 Arendt 2018, p. 136.

8 Arendt 2018, p. 140.

9 Arendt 2018, p. 55.

Economie met een ziel: de toekomst van het kapitalisme

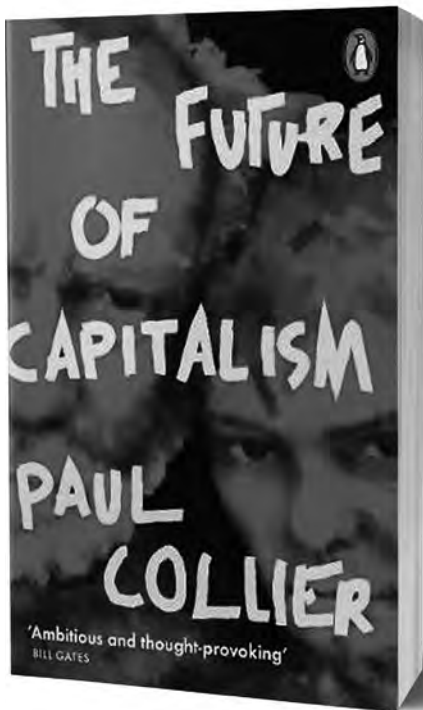
door Arjen Siegmann De auteur is econoom en stafmedewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

‘Ik ben een schoonheid in niets anders dan mijn boeken.’ Aldus beschreef Adam Smith zichzelf ooit eens aan een vriend. Smith, met zijn boek *The wealth of nations* uit 1776 grondlegger van het economisch denken, was geen knappe man en zijn hele leven leed Smith aan een trillend hoofd en aan een vreemde en stotterende manier van spreken.¹ Tweehonderdvijftig jaar later is het niet alleen de fysieke verschijning van Smith die op weinig bewondering kan rekenen. Ook zijn intellectuele erfenis staat onder druk.

Marktdenken is uit, en het kapitalisme al helemaal. We kennen de problemen: het verlies van goedbetaald werk voor laaggeschoolden, krapte op de woningmarkt, de druk van immigratie. Er ontstaat publieke weerzin tegen de hoge salarissen van bankiers, de belastingontwijking van multinationals, miljonairs die minder belasting betalen dan een gezin met drie keer modaal. Geen wonder dat mensen zich verzetten tegen nieuwe belastingen om te kunnen vergroenen en sceptisch zijn over het klimaatbeleid. De natuurlijke wederkerigheid in de samenleving lijkt

terrein te verliezen aan individualisme en identiteitspolitiek.

In zijn nieuwe boek, *The future of capitalism*, mengt ontwikkelings-econoom Paul Collier zich in deze discussie en kiest voor een opvallende diagnose van het probleem: het ontbreken van goede normen en waarden als noodzakelijke voorwaarden voor de toekomst. Collier is hoogleraar in Oxford, werkte eerder voor de Wereldbank en is bekend geworden door boeken over armoedeproblematiek (*The bottom billion*) en migratie (*Exodus*). Hij schrikt er niet voor terug om heilige huisjes omver te werpen. Zo pleitte hij voor militair ingrijpen in de armste landen om een burgeroorlog te voorkomen, als een belangrijke vorm van hulp. En hij pleitte voor het beheersen van immigratie, omdat die leidt tot segregatie en vervreemding in de ontvangende landen. Landen van herkomst zouden meer hebben aan de betrokkenheid van internationale bedrijven in speciale economische zones. Bij dit alles beroept hij zich op doorwrocht economisch denken en op zijn eigen wetenschappelijke publicaties

Paul Collier

The future of capitalism. Facing the new anxieties

Allen Lane | 2018 | 256 pp. | € 20,00
| ISBN 9780241333884

op het gebied van ontwikkeling, migratie en economische theorie.

Normen en waarden

In de ontwikkeling van het economisch denken na de Tweede Wereldoorlog lag het primaat bij het denken in termen van 'nut' (Jeremy Bentham) of van een abstracte rechtvaardigheid (John Rawls). Economie draait om de behoeftebevrediging onder schaarse middelen, en daar is voor veel wetenschappers het meeste wel mee gezegd als het gaat om de fundamenten van de economie. Het grootste deel van de literatuur gaat uit van de rationele mens, de homo economicus, wiens gedrag voorspeld kan worden: liever meer dan minder, liever meer voor mezelf dan voor een ander. In dit kader

spelen normen en waarden geen rol. Zij worden als gegeven beschouwd.

Een belangrijke uitzondering wordt gevormd door een lijn van Duitse denkers: Ludwig Erhard, Wilhelm Röpke en Alexander Rüstow. Zij beschreven al voor de Tweede Wereldoorlog hoe belangrijk een vrije markt was, geschraagd door sterke gezinnen en bedrijven met hun eigen morele verantwoordelijkheid. De staat scheidt niet zelf de voorwaarden waar hij van afhankelijk is. Collier sluit met zijn boek volledig aan bij deze denkers, overigens zonder ze bij naam te noemen.

De juiste basis voor een samenleving wordt gevormd door mensen die zich aan de wet willen houden. Relaties zijn de kleinste eenheden van de samenleving. Het gezin is belangrijk. ('De betrokkenen

heid van jonge ouders op hun kinderen baat ons allen en we moeten bereid zijn om ervoor te betalen. Als ouders hun commitment niet opvolgen, betaalt de rest van ons daarvoor een hoge prijs.’) Ondernemingen vragen om moreel leiderschap waarbij winst niet het hoogste doel is, maar een randvoorwaarde.

Moraal is ‘normaal’ als zij gebonden is aan een fysieke plaats, zoals een natiestaat. Daarbinnen kunnen we elkaar (persoonlijk of en plein public) aanspreken op onze rechten en plichten ten opzichte van elkaar. Dit begrip van normale morele instincten staat in de traditie van Adam Smith

Moraal is ‘normaal’ als zij gebonden is aan een fysieke plaats, zoals een natiestaat

en David Hume. Het staat haaks op het utilitarisme van Bentham en de abstracties van John Rawls, een denken dat omarmd lijkt door de meritocratische elite, voor wie landsgrenzen steeds minder betekenis hebben. Begrijpelijk, want zij zijn mobiel en vinden hun identiteit in hun professionele status.

In de flaptekst van het boek staat vermeld dat Collier de Duitse overheid adviseert. Hij spaart die niet in het boek, door scherp te oordelen over de opstelling van de voormalige SPD-lijsttrekker Martin Schulz, die het internationaal recht (van vluchtelingen) belangrijker vond dan de ‘stemming in het land’, en ook over de beslissing van

bondskanselier Merkel om de grenzen ruim open te zetten voor vluchtelingen. In beide gevallen, vindt Collier, is er te weinig gedacht aan moraliteit als gebonden aan plaats. Er is wel een plicht om hulp te bieden bij rampen, oorlog en hongersnood (*duty of rescue*), maar die is van een andere orde.

Herstel van een morele economie

Het sleutelbegrip waar volgens Collier een nieuwe, humanere vorm van kapitalisme om draait is ‘herstellen’: het herstellen van de erfenis van Smith, die de samenleving zag als een morele opgave, en het herstellen van de normale blik op wederzijdse verplichtingen en relaties, die de basis vormen van een rechtvaardige samenleving. Collier geeft dit zelf weer als een combinatie van drie componenten: saamhorigheid (*shared belonging*), wederkerigheid en doelgerichtheid.

Deze principes zijn goed toe te passen op de wereld van nu. De huidige polarisatie tussen hoog- en laag-opgeleiden ontstaat door het verschil tussen banen die een hoge status bieden en werk dat een lage status geeft. De groep met een lage status identificeert zich sneller met de natiestaat. Dit doorbreken vraagt om een gedeelde identiteit en om een gevoel van saamhorigheid tussen beide groepen.

Voor de onderneming betekent moraliteit het hebben van een goed zicht op de verantwoordelijkheden van een werkgever. Het maken van winst moet geen doel zijn, maar een randvoorwaarde. De activiteiten van de onderneming moeten uiteindelijk bijdragen aan het algemene belang.

Investeren in werknemers en aandacht hebben voor de leefomgeving horen bij het 'normale' ondernemen, en dat mag meer uitgedragen worden door politici.

Ten slotte valt er veel te zeggen voor een nieuwe visie op het gezinsleven. Het vervangen van de *ethical family* door het individu-met-rechten is een tragedie in plaats van een triomf. Gezinnen zijn gekrompen in de breedte, maar gegroeid in de relaties tussen generaties. Wie in die nieuwe situatie alleen zichzelf zoekt, houdt uiteindelijk niets over. Bonhoeffer had gelijk: we vinden onszelf pas als we het goede zoeken voor de ander. Zelfs onder psychologen wordt dit inmiddels erkend, en onder hen staat het bekend als de teleologische paradox: het streven naar geluk maakt mensen niet gelukkig. Het is de tragedie van Alejandro Valverde, de Spaanse wielrenner die in een depressie stortte nadat hij wereldkampioen was geworden.

Collier noemt het niet zo, maar zijn morele basis wordt in feite gevormd door het verhaal van de barmhartige Samaritaan. Dit verhaal is vormend geweest voor de westerse beschaving. Naast de menselijke doelgerichtheid en de prestatieaansprekking houdt dit verhaal ons een spiegel voor: 'Zorg voor je naaste, ook als het je niet uitkomt of als die naaste jou niet aanstaat.' Verplichtingen op afstand en abstracte doelen kunnen ons blind maken voor de nood van de ander, die zich altijd weer aandient op momenten dat het ons eigenlijk niet uitkomt. 'Wie is mijn naaste?' is een vraag die moet blijven worden gesteld.

De weg die Collier voorstaat sluit opvallend goed aan bij het christendemocratische denken over de mens en de rol van de overheid. De basis van het goede samenleven wordt gevormd door verantwoordelijkheid: we roepen elkaar ter verantwoording, en we geven zelf antwoord op de opgave waar het leven ons voor stelt. Deze wederzijdse verhouding is de basis voor samenleven. Het primaat ligt niet bij de politiek, maar bij de morele waarden die hooggeacht worden in de samenleving.

Kunnen we er wat mee?

Sinds de oprichting van het CDA zijn er al veel studies verschenen die

Het vervangen van de ethical family door het individu-met-rechten is een tragedie in plaats van een triomf

zich richten op de problemen van de 'verzorgingsstaat'. De staat kan niet, en moet niet, de rol overnemen van de normale wederzijdse verantwoordelijkheden die mensen ten opzichte van elkaar voelen. Waar dat gebeurt ontstaan problemen als die van het toeslagensysteem, een hoge belastingdruk en instrumentalisme om vrouwen 'economisch zelfstandig' te maken. Het gaat voorbij aan de eigen verantwoordelijkheid en aan relaties als de kleinste eenheden van de samenleving.

Op drie vlakken wijst Collier op een aantal interessante wegen waar het denken over politiek en economie zijn voordeel mee kan doen. Ten eerste

de economische opkomst van de grote stad. Daar vinden baancreatie en groei, maar ook woningnood plaats. Een deel van deze groei zou weleens minder productief kunnen zijn. Niet alles wat bankiers, advocaten, vastgoedmakelaars en handelaren doen, draagt bij aan het economische welzijn. Het belasten van grootverdieners zou hoger op de politieke agenda moeten staan.

Ten tweede werkloosheid en scholing. In veel landen wordt gedacht aan een permanent scholingsfonds vanaf de geboorte, voor iedereen persoonlijk. Het klinkt mooi, maar het is individualistisch gedacht, vanuit diploma's en onderwijsinstellingen – terwijl mensen leren op het werk, en terwijl het de bedrijven zijn die mensen productief maken. Het herstellen van de normale verantwoordelijkheid van bedrijven voor de vorming en opleiding van hun personeel, ook in een tweede carrière, sluit veel beter aan bij hoe volwassen mensen leren en werken.

Ten derde het inkomens- en belastingbeleid. De prikkels in dat beleid zijn gericht op meer werken en meer verdienen, maar dat is niet waar het goede leven om draait. Als er al prikkels in het belastingbeleid zitten, dan zouden die moeten aansluiten bij de normale verantwoordelijkheden die gezinnen en bedrijven al bezitten: zorg voor kinderen, zorg voor werknemers, het tegengaan van oneigenlijke winsten. Een hoger minimumloon stimuleert bedrijven om meer in hun personeel te investeren.

Moreel en economisch heeft dit grote waarde.

En Adam Smith? Hij vroeg zich hardop af: 'Wat is het nut van alle moeite en zweet in deze wereld? Waarheen leiden inhaligheid en ambitie, het najagen van rijkdom, macht en status?' Het antwoord dat hij zelf geeft in *The wealth of nations*: het heeft zijn rechtvaardiging in het welzijn van de gewone man. Collier herinnert ons aan datzelfde thema: de rechtvaardiging van markten en economische groei kan niet liggen in hun eigen bestaan, maar ligt in iets wat verder wijst. We kunnen ons nut niet maximaliseren; in het ons omkeren naar elkaar schuilt het geheim.

1 Robert L. Heilbroner, *The worldly philosophers. The lives, times, and ideas of the great economic thinkers*

(zevende, herziene editie). New York: Simon & Schuster, 1999, p. 45.

Rob de Wijk
De nieuwe wereldorde. Hoe China sluipenderwijs de macht overneemt
Amsterdam: Balans | 2019 | 368 pp. | € 23,99

Op naar een Chinese wereldorde?

‘Zet u schrap: de nieuwe wereldorde komt eraan’, zo begint Rob de Wijk tamelijk alarmistisch zijn boek over de opkomst van China als wereldmacht. De afgelopen eeuwen hebben Engeland en de VS – via mechanisatie, massaproductie en ICT – de wereldorde bepaald, maar nu is het de beurt aan China. Inzake de vierde industriële revolutie op het gebied van big data, kunstmatige intelligentie en de hyperconnectiviteit tussen mensen en apparaten ontwikkelt het land zich pijlsnel, en wie deze wedstrijd wint zal de wereldorde bepalen, zo leert de geschiedenis. Ondertussen verandert de huidige orde terwijl we erbij staan te kijken. Trump is daarvan volgens De Wijk de sloper met zijn afbraak van westerse waarden, en Poetin kan niets anders doen dan wat ontregelen. Dit geeft China alle ruimte om de macht naar zich toe te trekken, en dit doet het onder leiding van Xi Jinping welbewust en strategisch. Zo is de kans groot dat een land dat niet schroomt om zijn burgers via hoogwaardige technologie in de gaten te houden, de belangrijkste touwtjes op het wereldtoneel in handen krijgt.

Ties Dams
De nieuwe keizer. Xi Jinping, de machtigste man van China
Amsterdam: Prometheus | 2018 | 232 pp. | € 21,99

Van geboren prins via verrader naar keizer

In beeldende taal en met grondige kennis van de Chinese geschiedenis en cultuur beschrijft Ties Dams de opkomst van China onder aanvoering van president Xi Jinping. Dat begint al bij Xi Jinpings vader, Xi Zhongxun, die in nauw contact met Mao staat maar uit diens gratie valt. Het maakt dat Xi junior opgroeit als ‘rasechte geboren prins’, maar als gevolg van de Culturele Revolutie tijdens zijn puberteit ‘gebrandmerkt als bastaard en verrader’ moet zien te overleven en uiteindelijk in een grot in het bergdorp Liangjiahe belandt. Nu, vijftig jaar later, is deze grot ondergebracht in een attractiepark dat de grootheid van Xi bejubelt. Opmerkelijk genoeg heeft het verraad door Mao Xi Jinping nooit gebracht tot het afzweren van de Communistische Partij, en wanneer zijn vader weer in ere hersteld wordt, begint de zoon aan een gestage politieke opmars. Deze leidt langs diverse functies in de provincies naar de positie die hem inmiddels op gelijke hoogte van Mao heeft gebracht: president van de Volksrepubliek China. Dams schetst een krachtig beeld van de vastbesloten wijze waarop Xi China in het centrum van de wereld wil plaatsen, een plek die het land volgens de president gezien het verleden ook toekomt. *De nieuwe keizer* combineert veel achtergrondinformatie over wie Xi Jinping is en uit welk land hij komt, met een kleurrijke schets van zijn werkwijze en de impact daarvan.

Oscar Garschagen
De Chinese droom.
Wedergeboorte van een
ongenaakbare supermacht
Amsterdam: De Geus | 2019
| 320 pp. | € 20,00

De Chinese 'droom' van binnenuit

Oscar Garschagen beschrijft de Chinese droom van binnenuit. Jarenlang is hij voor *NRC* in China correspondent geweest en zijn boek is daarvan een weergave. Dat maakt dat het dicht op de huid van de lezer gaat zitten. Die is erbij als Garschagen de positie van christenen beschrijft, onder wie de moedige protestantse dominee Wang Yi, die inmiddels is gearresteerd. De lezer maakt het mee als de auteur met voormalige Rode Gardisten spreekt, vol berouw over wat ze tijdens de Culturele Revolutie hun leraren hebben aangedaan, en als hij beschrijft hoe een deel van China almaar rijker wordt, terwijl aan de onderkant van de samenleving kankerpatiënten en de koelies van Shanghai een leven leiden zonder enig perspectief. De lezer is er getuige van hoe Garschagen door de Chinese autoriteiten bij zijn werk gevolgd wordt, maar beseft dat dit nog niets is vergeleken met de huiveringwekkende manier waarop de islamitische Oeigoeren in de provincie Xinjiang met behulp van hightechmethodes en 'heropvoedingscentra' in de gaten worden gehouden. In een nawoord erkent de auteur dat hij bij zijn reportages in de krant 'fouten en feitelijke vergissingen' heeft gemaakt en meer zorgvuldigheid en geduld had moeten betrachten. Nog beter was het geweest wanneer Garschagen onomwonden had gesteld dat die fouten in het boek eruit zijn gehaald. Het imponerende werk was er nog sterker door geworden.

Karel van der Leeuw
Chinese filosofie
Amsterdam: Boom | 2018 |
454 pp. | € 39,90

Chinees en Europees denken vergeleken

Dit lijvige en mooi vormgegeven boek neemt de lezer mee naar het Chinese denken en vergelijkt dit met de Griekse filosofie, die de cultuur in Europa diepgaand heeft beïnvloed. Het bestaat uit een reeks essays, grotendeels geschreven door filosoof en Chinakenner Karel van der Leeuw, die het werk door zijn overlijden in 2015 echter niet heeft kunnen afmaken. Van der Leeuw was gespecialiseerd in het confucianisme, genoemd naar de grote Chinese wijsgeer Confucius of Kǒngzǐ (rond 500 v.Chr.), die wel de Chinese Socrates wordt genoemd. Tal van onderwerpen passeren de revue: boeddhisme, taoïsme (genoemd naar Dao: de weg), de verhouding tussen wijsbegeerte en godsdienst, onsterfelijkheid, de visie op de mens, zenboeddhisme, logica, metafysica, waarzeggerij, geneeskunde en muziek. Niet alleen de vergelijking tussen het Chinese en het Griekse denken is waardevol – vooral omdat deze min of meer gelijktijdig, los van elkaar zijn ontstaan –, ook de vele verhalen uit de Chinese literatuur stemmen tot nadenken. Het boek eindigt met een beschrijving van de interesse die er vanuit Europa voor het Chinese denken is geweest, een belangstelling die gezien de huidige wederopstanding van China niets aan belang heeft ingeboet.

Uit de kunst

Zonder context geen kunstwerk

door **Rien Fraanje** De auteur is oud-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. In deze rubriek belicht hij de politieke actualiteit vanuit de kunsten.

De muziek van Queen is als Queen zelf: veelzijdig, uitgesproken, gedurfd, vernieuwend, experimenteel en niet in een hokje of stroming te plaatsen. De muziek die de vier mannen van Queen maakten kan – zoals bij vrijwel elk geslaagd kunstwerk – niet worden genoten zonder kennis te nemen van de persoonlijke, maatschappelijke en/of politieke context waarin de makers deze maakten. Vorig jaar rond deze tijd kwam de film *Bohemian Rhapsody* in de bioscopen. Deze werpt licht op een klein stukje van de context waarin Queen, en dan met name leadzanger Freddie Mercury, tot zijn composities kwam. Bijna 27 jaar na zijn tragische dood aan aids konden we met deze gedramatiseerde film kennismaken van zijn ingewikkelde leven.

Context

Het verhaal begint op het moment dat hij in 1970 toetreedt tot het tot dan toe onbekende bandje Smile, later omgedoopt tot Queen, en loopt tot het legendarische optreden van de band in 1985 op het benefietconcert Live Aid in Wembley Stadium in Londen.

Daarmee laat de film overigens belangrijke context weg. De bagage die de in 1946 als Farrokh Bulsara geboren voorman van Queen uit zijn jeugd meenam in zijn leven, blijft

namelijk buiten beschouwing. Mercury was afkomstig uit een traditionele Parsifamilie. Parsi zijn Perzen die na de islamitische overname van Iran in de zevende eeuw na Christus vluchtten naar India. Farrokh bracht een groot deel van zijn puberjaren zonder zijn ouders door op een kostschool. Als 16-jarige verhuist hij met zijn ouders en zus naar Engeland. In het Engeland van begin jaren zestig is homoseksualiteit nog verboden; het maakt aannemelijk waarom we hem in de vijftien jaar die de film omspant zien worstelen met zijn identiteit. Hij durft niet publiekelijk voor zijn geaardheid uit te komen. Zelfs de film speelt met de nog steeds bestaande twijfel of hij nu bi- of homoseksueel was. Inmiddels weten we wel dat hij een uitbundig leven leidde met veel verschillende bedpartners, drank en drugs. De film – waarbij Queens drie overige bandleden Brian May, Roger Taylor en John Deacon een flinke vinger in de pap hadden – suggereert dat de in het dagelijks leven zeer verlegen maar op het podium uitgesproken extravagante Mercury hierin zijn toevlucht zocht om somberte en eenzaamheid tegen te gaan.

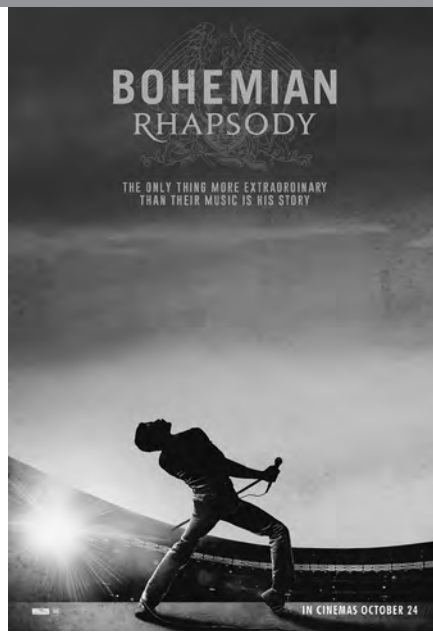
Als je in het dagelijkse leven niet jezelf kunt zijn, zoek je een plek waar dat wel kan. Mercury vond die op het podium. Het publiek en de fans dachten wellicht dat de zanger van Queen daar een spel

speelde, maar de film maakt aannemelijk dat hij daar met zijn extravagantie meer zichzelf kon zijn dan in de luwte.

De kracht van Queen lag in de onderlinge acceptatie van elkaars anders-zijn. Queen was zonder meer een bijzonder samengestelde groep: een gesjeesde tandheelkundestudent als drummer, een elektrotechnicus als bassist, een gepromoveerde astrofysicus als gitarist en een uitgesproken en extravagante homoseksueel als zanger. Tegelijkertijd herkenden ze zich in elkaar. Een sleutelscène in de film is de kennismaking met de manager van de platenmaatschappij die met hen in zee wil gaan. ‘Wat maakt jullie zo bijzonder?’ vraagt hij. Freddie Mercury neemt als eerste het woord, de anderen vullen later aan. ‘Wij zijn misfits en wij maken muziek voor de buitenbeentjes in deze wereld’, zeggen zij. ‘De andere misfits zullen zich in ons herkennen.’

De bandleden van Queen waren breed georiënteerd en (artistiek) goed geschoold. Ze hielden van opera en klassiek en die liefde verwerkten ze zonder schroom in de muziek die ze voor hun albums schreven. In de film zien we hoe de vier hun artistieke vrijheid moeten bevechten op de platenmaatschappij. Na het succes van hun eerste plaat wil die dat ze dicht bij de formule van dat eerste album blijven. Maar de mannen van Queen weigeren: ze willen zich blijven ontwikkelen en vernieuwen, en kondigen aan dat ze op hun volgende langspeelplaat ook opera-invloeden laten doorklinken.

Aan het begin van de turbulente jaren zeventig plaatsten zij zich buiten de artistieke en maatschappelijke orde. Ze behoorden niet tot de beweging van jongeren of hippies die de bestaande orde omver wilden gooien, noch tot de bestaande orde die de verandering

Film: *Bohemian Rhapsody* (2018)
Regie: Brian Singer.
Met: Rami Malek, Lucy Boynton en Gwilym Lee.

wilde tegenhouden. Ze wilden gewoon goede muziek maken, en omdat ze dus bij niemand hoorden, hoefden ze zich ook geen zorgen te maken of ze zich wel conform de verwachtingen gedroegen, of hun muziek wel in het beoogde genre paste. Daarin waren ze – als echte kunstenaars – compromisloos. Als ze enkele maanden later weer op de bank in de werkkamer van de platenbaas zitten, laten ze het resultaat van hun nieuwe album horen, en kondigen daarbij meteen aan dat ze ‘Bohemian Rhapsody’ als eerste single willen uitbrengen. ‘Onmogelijk’, verzucht de platenbaas, want op de radio worden alleen maar plaatjes van drie minuten gedraaid, dus een nummer van ruim zes minuten met bovendien drie verschillende muziekstijlen (ballad, rock en door opera geïnspireerde zang) zal op de radio geen speeltijd krijgen. De vier mannen persisteren, en de rest is geschiedenis.

Zie een band van vier zelfbenoemde misfits als een kleine samenleving, en zie wat het oplevert als die samenleving ruimte laat voor verschil en mensen zichzelf laat zijn: enorme creativiteit en tijdloze kunstwerken.

Een zootje

door Jan Schinkelshoek De auteur is directeur van een communicatiebureau in Den Haag en oud-Tweede Kamerlid voor het CDA.

‘Als er niemand meer in God gelooft, wordt het een zootje.’ Die waarschuwing kreeg Hans Boutellier (1953) van zijn vader, en hij heeft zich dat zo aangetrokken dat hij later, als socioloog, in achtereenvolgende studies de ‘maatschappelijke onbestemdheid’ van het van God losgeraakte land heeft onderzocht. In weerwil van zijn vaders woorden is het seculiere experiment geen zootje geworden, stelt hij vast. Religie speelt geen overheersende rol meer, het christendom is op zijn retour, de kerken lopen almaar leger en bijna niemand durft het nog over christelijke politiek te hebben, maar toch lijkt het mensen goed te gaan. Knellende banden en corrigerende hogere machten vielen weg, maar ‘we’ blijken die vrijheid goed aan te kunnen. Toch?

Nee, dit wordt geen doemverhaal, een verhaal om uit te leggen dat het veel slechter gaat dan het lijkt. Dat we – wacht maar! – eerder dan gedacht op de koffie zullen komen. Eerlijk is eerlijk: secularisatie – verzamelwoord voor ontwikkelingen die vanaf ‘1968’ mensen meer ruimte hebben gegeven om hun eigen leven in te richten – heeft veel goeds opgeleverd; er zijn maar weinig mensen die terug willen naar vroeger – ook onder hen die níet van hun geloof zijn gevallen. In naam van God, christendom en kerk is er bovendien ook veel misdreven. Er zijn met dogmatische stelligheid geloofswaarheden verkondigd waaraan praktisch niemand binnen de kerken graag herinnerd wordt. Nee, niet alleen over homo’s.

Maar, die eerlijkheid ten spijt: er schuurt iets. Is dat het ogenschijnlijke gemak waarmee sinds de jaren zestig die hele erfenis wordt weggevaagd? Weggerelativeerd? Schieten we van de weermorstuit door van het ene uiterste in het andere? Zagen we niet de tak af waarop we zitten?

Gelouterd door de loop der eeuwen heeft het christendom, als voornaamste bron van cultuur, met vallen en opstaan zo veel ‘beschaving’ opgeleverd dat Nederland, ondanks alles, een plezierig land is om in te wonen. Dat zit diep. Dat raakt aan de bronnen van de rechtsstaat, geeft de parlementaire democratie een stevige plek, verklaart goeddeels het poldermodel, stempelt de omgang ...

Misschien zou het land zonder die christelijke voorgeschiedenis er ook wel zo bij liggen. Maar als naastenliefde niet eeuwenlang van de kansels was gepreekt, als soberheid niet met de paplepel was ingegoten, als barmhartigheid niet als deugd was aangeprezen, als particulier initiatief, veelal van christelijke origine, geen ruimte zou hebben gekregen, als er geen christendemocratische partijen waren geweest – dan zou Nederland er anders hebben uitgezien.

Nee, zonder geloof is het geen zootje geworden. Maar geloof kan wel zo veel méér opleveren. Al hoeft je dat binnen een christendemocratische partij niet uit te leggen. Toch?

In het volgende nummer

Ondermijning

Nederland heeft als open en verweven economie een toppositie in de georganiseerde criminaliteit.

Er is sprake van een toenemende verwevenheid van onder- en bovenwereld, waarbij de macht van het criminele geld zich soms letterlijk op moorddadige wijze laat voelen. Nederland zal de oorlog tegen ondermijning van de rechtsstaat winnen, verklaren politici. Maar op welke manier? Hoe kunnen de morele infrastructuur van Nederland en de rechtsstaat het best worden versterkt? Welke fundamentele vragen over de aard en staat van de rechtsstaat roept ondermijning op?

China's groei

De onstuimige opmars van China in de wereld houdt Nederland en Europa een spiegel voor. Hoe om te gaan met deze grootmacht, die er een andere cultuur en in veel opzichten andere waarden op na houdt? Een christendemocratische verkenning langs de Nieuwe Zijderoute, de positie van minderheden in China, het confucianisme en de Chinese sprong voorwaarts inzake robotisering en kunstmatige intelligentie. Wat zegt China's groei over de vraag hoe we in Nederland en Europa zelf omgaan met ons koopgedrag, onze economische regelgeving en onze democratische kernwaarden?

‘Ik pleit voor een rechtmatiger plek voor China in mondiale instituties.’

- **Kathleen Ferrier [op pagina 56]**

‘Met gelijke munt terugbetalen is de enige taal die in Beijing wordt verstaan.’

- **Henk Schulte Nordholt [op pagina 70]**

‘Beter dan het Chinese staatskapitalisme te kopiëren is het om Chinese bedrijven zó te behandelen als we met onze eigen bedrijven doen.’

- **Jonathan Holslag [op pagina 106]**

CD

V

Christen Democratische
Verkenningen

Winter 2019

Ondermijning

Redactie

Drs. S.J.L. Aghina
Prof. dr. G. Boogaard
Prof. dr. Th.B.F.M. Brinkel
Prof. dr. S.C. van Bijsterveld
Drs. P.H.J. Dijkman
Drs. M.J. Fraanje
Prof. dr. P.J.J. van Geest [voorzitter]
Drs. P.E. Heerma
A.Z. van Helden MA
Drs. M. Janssens [hoofdredacteur]
Prof. dr. E. de Jong
Drs. G. de Jong
Drs. L. Kooistra
Prof.dr. L.J. Lietaert Peerbolte
Drs. J. Prij [redactiesecretaris]
Dr. P.J.G. van Velthoven

Eindredactie

Drs. W.M. van Koppen

Redactieadres

Christen Democratische Verkenningen
Ter attentie van drs. M. Janssens
Postbus 30453
2500 GL Den Haag
e-mail marc.janssens@wi.cda.nl
internet www.tijdschriftcdv.nl

Typografische verzorging

OSAGE [basisontwerp]
Pre Press Media Groep, Zeist.

Vanwege de aard en inhoud van de uitgave wordt u geacht het abonnement in het kader van uw beroep of bedrijf te ontvangen en niet als consument op te treden in de zin van de artikelen art. 236 en 237 boek 6 BW. Mocht dit anders zijn, dan bent u gehouden dit binnen één maand na ingang van het abonnement per e-mail, telefonisch, schriftelijk of anderszins bij de abonnementenadministratie van de uitgever aan te geven.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgever

Boom uitgevers Amsterdam
Prinsengracht 747-751
1017 JX Amsterdam
www.uitgeverijboom.nl

Abonnementen

CDV verschijnt vier keer per jaar.
Voor de actuele prijzen en mogelijke abonnementsvormen, zie: www.tijdschriftcdv.nl.
Voor een abonnement kunt u contact opnemen met Boom uitgevers Amsterdam via tel. 020-520 01 20 of e-mail abonnementen@bua.nl.
Het abonnement kunt u tevens afsluiten via www.tijdschriftcdv.nl.

Abonnementen worden aangegaan voor de duur van één jaar. U kunt het abonnement te allen tijde tegen het einde van deze termijn opzeggen met inachtneming van een opzegtermijn van één maand. Het abonnement wordt na verloop van één jaar telkens stilzwijgend verlengd voor een bepaalde duur van drie maanden. U kunt het abonnement telkens tegen het einde van de verlenging opzeggen met inachtneming van een opzegtermijn van één maand. Opzegging geschiedt schriftelijk of per email. De opzegging kan worden gericht aan de abonnementenadministratie.

www.tijdschriftcdv.nl

Administratie

Boom uitgevers Amsterdam B.V.
Postbus 15970
1001 NL Amsterdam
Nederland
telefoon (020) 520 01 20
e-mail abonnementen@bua.nl

© 2019 Boom uitgevers Amsterdam

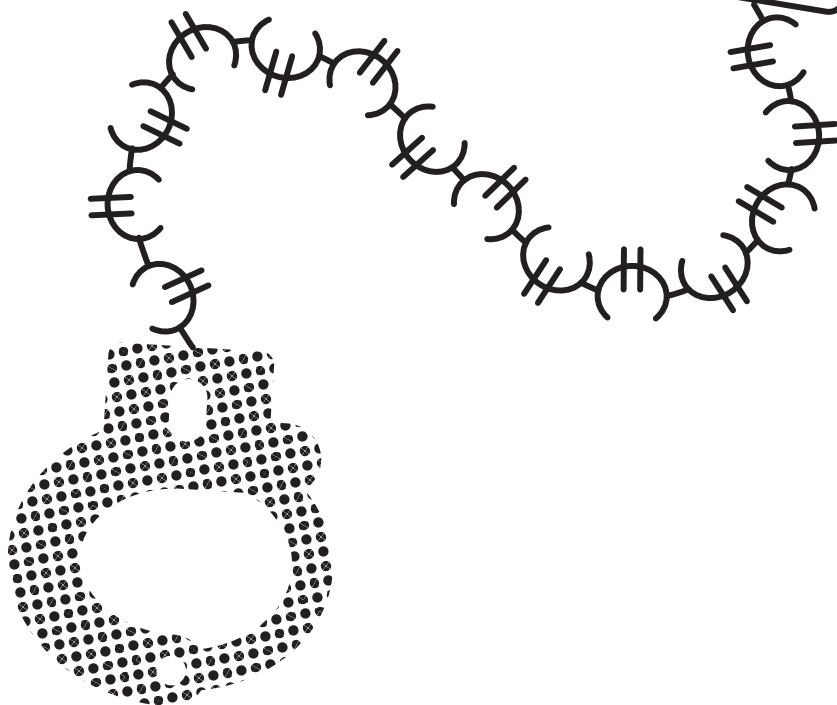
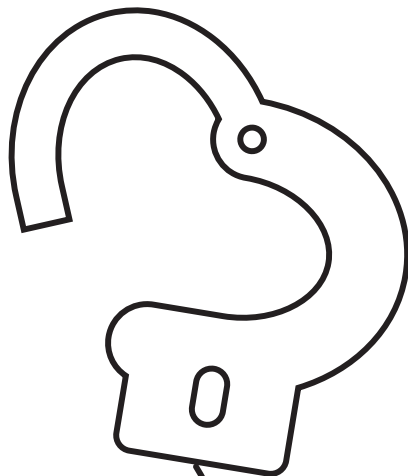
ISSN 0167-9155
Jaargang 39

Christen Democratische Verkenningen is een voortzetting van Anti-Revolutionaire Staatkunde, Christelijk Historisch Tijdschrift en Politiek Perspectief

CD

V

Christen Democratische
Verkenningen

Winter 2019

Ondermijning

Boom Tijdschriften

Inhoudsopgave

Actualiteit

Intro

door Marc Janssens

7

Dwars: het CDA moet af van het label boerenpartij

**Eens, een volkspartij is er niet
voor doelgroepen maar voor
de hele samenleving**

door Sander van Waveren

12

Oneens, de partij mag haar basis niet loslaten

door Bouwien Rutten

14

Vanuit de basis: interview met Herman Wijffels

'Nú is het CDA aan zet'

door Marc Janssens

16

CDA en landbouw: historische intelligentie of erfelijk belast?

door Ton Duffhues

24

Uitgesproken politiek

Drama

door Désanne van Brederode

29

Herkenbaar christen- democratisch geluid

door Jos van Gennip

30

Thema: Ondermijning

Zij aan zij schuurt onvoldoende met rauwe werkelijkheid

door René Cuperus **34**

Idealisme van de daad

door Pieter Gerrit Kroeger **40**

Stoutmoedig afrekenen met het koloniale verleden

door Aart G. Broek **45**

Column

Wederkerigheid

door Janne E. Nijman **49**

Redactioneel

Einde aan de vrijheid-blijheidsmentaliteit

door Sophie van Bijsterveld, Chris van Dam, Jan Prij en Madeleine van Toorenburg **52**

Uit de praktijk: interview met Anton Ederveen

Ondermijning: je ziet het pas als je het doorhebt

door Jan Prij **58**

De geschiedenis van een begrip

door Emile Kolthoff **63**

Ondermijnende criminaliteit als moreel vraagstuk

door Pieter Tops en Jan Tromp **70**

Interview met Ferdinand Grapperhaus

Debat over privacywetgeving nodig

door Marc Janssens en Jan Prij **76**

Thema: Ondermijning

Wie nog niet sterk genoeg is, moet slim zijn

door Jill Coster van Voorhout en
Miranda de Meijer **80**

De institutionele crisis van de rechtsstaat

door Stavros Zouridis **87**

Is de boodschap van Van Traa vergeten?

door Renze Salet, Jan Terpsta en
Rian de Jong **92**

Uit de praktijk: interview met Wim van de Donk

**'IRT-trauma zit effectieve
rechtsstaat in de weg'**
door Jan Prij **98**

Geen jurisprudentie, maar moresprudentie

door Marcel Pheijffer **102**

Waken voor dubbele ondermijning

door Peter Noordhoek **107**

Uit de praktijk

Samenleving moet mee in aanpak criminaliteit

door Sander van Waveren,
Bert van Steeg en Bert Kos **112**

Weg uit de incidentenpolitiek

door Peter Noordanus **114**

Christendemocratie en de aanpak van ondermijning

door Chris van Dam **120**

Innovatief besturen tegen ondermijning

door Hans Boutellier **125**

Uit de praktijk

Tegen het recht van de sterkste

door Jan Dirk van der Borg **130**

Boek & Cultuur

Geerten Boogaard

Joan Smithuis, Hub van Wersch
en Joop van den Berg

*Van campagne tot compromis.
Collegevorming in Nederlandse
gemeenten, 2010-2018*

136

Bas Aghina

Derk Boswijk

Theodore Roosevelt.

De progressieve populist

139

Uit de kunst

Van wie is de stad?

door Rien Fraanje

142

Vanuit de achterbanken

Verkeerde afslag

door Jan Schinkelshoek

144

Bron: iStock

Intro

door Marc Janssens De auteur is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.
marc.janssens@wi.cda.nl/@janssensmarc

Nadenken. Dat doen we in *Christen Democratische Verkenningen* graag. Vanuit de christendemocratische levensvisie denken we na over allerlei vraagstukken die zich in onze samenleving voordoen. Het afgelopen jaar hebben we dat gedaan over China's opmars in de wereld en de spiegel die deze ons in Nederland en Europa voorhoudt; over Europa zelf, dat steeds diverser wordt en ons daarmee zowel voor problemen als voor kansen stelt; en over kunst, een onderwerp waarmee christendemocraten blijkens ons lentenummer altijd een wat ambigue relatie hebben gehad.

'Nadenken' is eigenlijk een vreemd woord. In de Griekse mythologie dacht Epimetheus, letterlijk de 'na-denker' oftewel degene die wat achterloopt met denken, juist níét zo goed na toen hij na de schepping van levende wezens de dieren uitbundig voorzag van allerlei handige talenten en eigenschappen, zoals snelheid, stevige klauwen en behendigheid. Toen hij bij de mens aankwam was hij door zijn gaven heen, waarna zijn broer Prometheus, de 'voor-denker' of degene die vooruitdenkt, moest ingrijpen en de mens voorzag van verstand – een talent waarmee deze de dieren toch de baas werd.

Rauwe werkelijkheid

Vooruitdenken gebeurt ook op het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, de thuisbasis van *Christen Democratische Verkenningen*. In het discussiestuk *Zij aan zij*, een 'toekomstperspectief voor Nederland in 2030', heeft het WI een visie uiteengezet die niet zozeer een politiek verkiezingsprogramma is maar veeleer discussie over de samenleving in de toekomst wil uitlokken. Dit stuk heeft een snaar geraakt, zo blijkt uit de vele debatavonden en gesprekken die erover worden georganiseerd. Ook in deze CDV gaan we erop door. Zo benadrukt Jos van Gennip dat *Zij aan zij* in de traditie staat van voorgaande visiedocumenten van het CDA en ziet Pieter Gerrit Kroeger er 'steenkampiaanse' en 'lubberiaanse' trekken in. René Cuperus beschouwt het stuk als een belangrijke bijdrage aan het debat over de versterking van het politieke midden, maar mist zelfkritiek en de confrontatie met de rauwe werkelijkheid.

Dat die werkelijkheid rauw is weten we. Niet voor niets stond het Malieveld de afgelopen maanden geregeld vol met telkens nieuwe groepen burgers die zich ongezien, ‘ongehoord’ of in ieder geval onvoldoende gekend voelen. Ook *Zij aan zij* leverde aanvankelijk boze reacties op en liet zien welke onzekerheid over het eigen toekomstperspectief er leeft onder bepaalde groepen, in dit geval de boeren.

In deze CDV denken we verder ‘vooruit’ over het perspectief voor 2030, en specifiek over wat dit voor onze landbouw, ons natuurbehoud en onze voedselveiligheid betekent. Ton Duffhues, specialist Landbouw & Samenleving bij ZLTO, houdt het CDA nadrukkelijk een spiegel voor over de existentiële keus die de partij zijns inziens moet maken voor een toekomstperspectief als het om landbouw gaat. En in een interview stelt Herman Wijffels dat de onvrede, zich uitend in de vele demonstraties van dit moment, een teken is van het nieuwe dat ontkiemt. Er is een paradigmaverschuiving gaande die zich kenmerkt door onvrede en crisis, maar ook door hoop. Die onvrede moet serieus genomen worden, maar juist de hoop die Wijffels overal in de samenleving waarneemt, vormt een beweging waarbij de christendemocratie zich moet aansluiten. Sterker nog: het is volgens hem de ‘natuurlijke roeping’ van het CDA om de politieke stem van deze basisbeweging te zijn.

Organisatorische achterstand

Na- en vooruitdenken doen we ook over het thema ondermijning. Als zich ergens de rauwe werkelijkheid voordoet, is het wel op dit thema, waarmee steeds meer gewone mensen te maken krijgen. Boeren die benaderd worden om hun lege schuur ter beschikking te stellen voor de hennepcultuur, en kinderen die gevraagd worden om een rol in de xtc-handel te spelen: de ondermijning is diep in de samenleving binnengedrongen. In het themadeel staan we hier uitgebreid bij stil; we onderzoeken de ernst van de situatie en de impact ervan op onze rechtsstaat. We denken na over en blikken vooruit op de lange adem en de veranderingen die nodig zijn. ‘We lopen organisatorisch als rechtsstaat op zijn zachtst gezegd nogal achter op de werkelijkheid van vandaag de dag’, stelt Wim van de Donk, commissaris van de Koning in Noord-Brabant, onomwonden. Het individualistische mensbeeld dat volgens hem achter veel huidige regelgeving zit, is er mede debet aan. Ook andere auteurs wijzen op het belang van normen en waarden en op de verantwoordelijkheid van iedere burger om een bijdrage te leveren aan de strijd tegen ondermijning. Die strijd voeren is niet slechts een taak van de overheid, maar van de hele samenleving.

Ook verwelkomen we in deze CDV een nieuwe columnist. Janne Nijman, academisch directeur van het T.M.C. Asser Instituut in Den Haag en hoogleraar

.....

History and Theory of International Law aan de Universiteit van Amsterdam, wisselt de column van Herman Van Rompuy af en gaat deze eerste keer in op het thema wederkerigheid in relatie tot migratie. ‘Strengere eisen aan immigratie? Dan eerst strengere eisen aan economische en financiële activiteiten en hervorming van de mondiale economische orde’, stelt ze.

Hoop

Na-denken en vooruit-denken. In de mythologische verhalen over Epimetheus en Prometheus heeft de laatste niet alleen het verstand aan de mens geschonken, maar ook nog eens het vuur van de goden gestolen en bij de mens afgeleverd. Dit vuur vormde de basis van niet alleen de offerdienst aan de goden, maar ook van allerlei technische vaardigheden, zoals smeden en koken, waarmee de menselijke beschaving een aanvang nam. En zelfs voor het geschenk van de hoop was Prometheus verantwoordelijk, hoewel hoop in de klassieke oudheid een minder positieve bijklank had dan bij ons. Ze werd ook wel ‘blinde hoop’ genoemd, en was zelfs opgeborgen in de doos van Pandora, met allerlei (andere) rampen.

In de christelijke traditie heeft ‘hoop’ altijd – terecht – een positieve connotatie gehad. De kwalificatie ‘hoopvol realistisch’ is op christendemocraten absoluut van toepassing: we nemen de rauwe werkelijkheid serieus, maar staren ons er niet blind op. Waar tekenen van hoop zichtbaar zijn, verbinden we ons ermee en proberen we die ‘vurig’ te stimuleren, zonder het paradijs op aarde na te streven. Dit alles in de overtuiging dat het leven ons gegeven is en zin heeft. Lees het interview met Herman Wijffels erop na.

Actualiteit

Het CDA moet af van het label boerenpartij

Eens, een volkspartij is er niet voor doelgroepen maar voor de hele samenleving

door **Sander van Waveren** De auteur is voorzitter van de CDA-fractie in de stad Utrecht.

In de gemeente Utrecht is maar een handvol boerenbedrijven gevestigd, de meeste in de polder Rijnenburg. Daar is ook het enige stembureau in onze stad waar het CDA de afgelopen jaren bij verkiezingen nog de grootste partij was. Ik ben die kiezers dankbaar voor hun stem, maar het maakt niet dat we een *boerenpartij* zijn. Al was het maar omdat alleen die stemmen uit het buitengebied ons in Utrecht bij lange na niet aan een raadszetel zouden helpen. Sterker nog: een te eenzijdig merk als boerenpartij stoot andere kiezers weer af. Dat heb ik tijdens de campagnes in de afgelopen jaren vaak genoeg gehoord op straat.

Een land verdeeld?

In Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht, de vier grootste steden, wonen samen 2,4 miljoen Nederlanders. Dat is ongeveer evenveel als in de vijf kleinste provincies: Zeeland, Flevoland, Drenthe, Groningen en Friesland. Een grote politieke partij moet allebei die doelgroepen aanspreken. Dat red je met

een *stadspartij* net zomin als met een *boerenpartij*: als je je als één van beide neerzet, zet je je af tegen de andere.

Daar zit ook voor de Nederlandse boeren een groot risico in, zowel binnen het CDA als wanneer zij een aparte partij zouden oprichten. Als het beeld bestaat dat boeren door één, electoraal beperkte, partij vertegenwoordigd worden, zullen andere politieke partijen steeds minder voor het boerenbelang opkomen. Zo zet een boerenpartij juist het boerenbelang buitenspel.

Verdere polarisatie lijkt mij niet de oplossing waar de Nederlandse politiek op dit moment op zit te wachten. In de (electoraal) beste jaren van het CDA, onder Lubbers en Balkenende, lukte het juist om kiezers in de stad en op het platteland te verbinden, waardoor de krachten gebundeld werden.

Brede volkspartij

Op zich zijn de voorgaande argumenten volgens mij al voldoende reden om niet te sterk vast te houden aan het beeld van een boerenpartij. Maar er is nog een veel

belangrijker reden, één die raakt aan het wezen van het CDA als brede volkspartij en als partij met duidelijke beginselen en waarden.

Een CDA dat staat voor verbinding, voor solidariteit en voor subsidiariteit zou zich nooit te nadrukkelijk met het belang van één groep in de samenleving moeten vereenzelvigen. We zijn er voor alle inwoners die op ons appel willen antwoorden en meedoen in de samenleving. Dat betekent dat we oplossingen zoeken die voor het hele land werken. Die oplossingen zijn er niet als we een optelsom van deelbelangen proberen te maken. Oplossingen zijn er wel als we op diepere waarden terugrijpen. Op solidariteit tussen stad en platteland bijvoorbeeld. We moeten de wederzijdse afhankelijkheid duidelijk maken, en regionaal en lokaal meer beleidsruimte bieden om passende afwegingen te maken.

De huidige problemen rondom stikstof worden veel te eenzijdig bij de agrarische sector

Toekomst

De uitdagingen voor de komende jaren – of het nu om volkshuisvesting, energietransitie, voedselzekerheid of eerlijke lonen gaat – vragen om verbinding tussen de belangen van boeren en stedelingen. Dat het CDA electoraal op het platteland al goed scoort is een mooie basis, maar de groei van de bevolking zit de komende jaren in de stad. De 2,4 miljoen inwoners van de grote steden en die in de omliggende gemeenten vormen de basis voor het electorale herstel van het CDA. Dat kan alleen als de boodschap en de uitstraling van de partij niet die van een boerenpartij zijn, maar die van een brede volkspartij voor stad én platteland.

Een boerenpartij kan het boerenbelang juist buitenspel zetten

neergelegd. Daar hebben consumenten een rol in, maar vooral het openbaar bestuur dat een (technocratisch) systeem ontwierp dat zo vast kon lopen. Maar ook in de stad loopt het vast: de woningbouwopgave en de mobiliteit staan onder druk omdat we daar niet snel genoeg (kunnen) doorpakken. Zo heeft elk gebied zijn kenmerkende opgaven.

Als brede volkspartij moeten we al die opgaven zien, en we moeten vanuit onze christendemocratische beginselen zorgen voor een overheid die sneller en beter werkt. Niet voor specifieke doelgroepen, maar voor de samenleving als geheel.

Het CDA moet af van het label boerenpartij

Oneens, de partij mag haar basis niet loslaten

door **Bouwien Rutten** De auteur is fractievoorzitter van de CDA-Statenfractie in Overijssel.

De stelling dat het CDA af moet van het label boerenpartij impliceert dat dit label geen recht doet aan het CDA als volkspartij. Als voorzitter van de Statenfractie van het CDA in Overijssel ben ik het daar niet mee eens. Sterker nog: waarom zou je je van een label willen ontdoen waarmee je als politieke partij sinds de jaren tachtig duidelijk een stempel hebt gedrukt op de ontwikkeling en groei van de agrarische sector, en daarmee op de voedselvoorziening en economische groei van Nederland? Met alleen de Verenigde Staten voor zich is Nederland immers de op één na grootste landbouwexporteur van de wereld. Een belangrijke speler die zich heeft onderscheiden vanwege zijn kwaliteit en kennis, en die nu zijn kennis en kracht wil inzetten om een omslag naar kringlooplandbouw te maken. De landbouw is een sector die al veel heeft gedaan en nog steeds volop in ontwikkeling is.

Natuurlijk ben ik mij ervan bewust dat deze zelfde sector een groot aandeel heeft in de CO₂-uitstoot en de stikstofproblematiek. Maar kijkt de overheid in al haar berekeningen

voldoende naar de rol van de industrie en de lucht- en scheepvaart ten opzichte van het aandeel van de landbouw? Een aangenomen resolutie op het partijcongres van oktober 2019 met een oproep om de groei van de luchtvaart in deze tijden aan banden te leggen, geeft aan dat het CDA staat voor rentmeesterschap en de zorg voor de generaties na ons.

Ook is de oplossing van het energievraagstuk grotendeels in handen van de landbouwsector. Als ik de provincie Overijssel als voorbeeld neem, komt het merendeel van de initiatieven met betrekking tot het opwekken van hernieuwbare energie vanuit (agrarische) ondernemers op het platteland. Oplossingen voor het energievraagstuk waar wij allemaal baat bij hebben en dankbaar van gebruikmaken, zowel bewoners van het buitengebied als van de stedelijke omgeving.

Stedelingen

Niet onbelangrijk om te vermelden is dat ook stedelingen genieten van het landschap buiten de stad. Dat landschap is grotendeels door de landbouw tot

stand gebracht en wordt nu door de agrariërs onderhouden. Het platteland zonder koeien in de wei verliest al snel zijn charme voor de gemiddelde bezoeker; laten we daar niet aan voorbijgaan!

Een groot gedeelte van de CDA-achterban, zeker in een landelijke provincie als Overijssel, bestaat al sinds jaar en dag uit leden afkomstig uit de agrarische sector én leden die de agrarische sector een warm hart toedragen. Tot aan 2011 was het CDA vrijwel door heel Nederland de grootste partij in het buitengebied. Een citaat uit een gedateerd artikel van De Daghelykse Standaard: '[H]et CDA besloeg [...] alles met een weiland, kerk, beekje en een hooivork.'¹ Zo was het ook.

Met de politieke versplintering hebben we als partij veel stemmen verloren de laatste jaren, en daardoor zetels ingeleverd. Maar nog steeds is er een trouwe achterban uit de agrarische sector.

Nog steeds is er een trouwe achterban uit de agrarische sector

Dit is niet vanzelfsprekend. Wij zullen als partij hard aan de slag moeten om dit vertrouwen te behouden én terug te winnen. Vanuit de basis weer verder groeien.

Gelukkig wordt de CDA-achterban niet alleen gevormd door plattelandsbewoners, maar ook door bewoners van de stedelijke omgeving. Daar moet aandacht voor zijn, evenredig als voor het buitengebied. Het is uitstekend te noemen dat het CDA zich openstelt voor verandering van koers en in zijn programma de stedelijke woon- en werkomgeving meer tot haar recht laat

komen – maar wel zonder de basis los te laten. Stad en platteland kunnen wat mij betreft prima samengaan, want is het CDA ook niet een partij van de verbinding? En van de familiebedrijven, de basis van de Nederlandse economie, innovatie en werkgelegenheid. Wellicht zal in de toekomst het CDA ook een stadspartij worden genoemd; dat is zeker niet onmogelijk. Maar laten we wel met zorg dat pad bewandelen, zonder de achterban te verliezen die het CDA vanaf het begin gesteund heeft. Een agrarische achterban die zijn verantwoordelijkheid durft te nemen en graag meewerkt aan verandering, maar wel met respect en betrokkenheid.

Kortom, het CDA heeft meer labels dan alleen die van boerenpartij. Laten we trots uitstralen om al deze labels te mogen dragen. Het CDA brengt als partij het platteland dicht bij de stad, zorgt voor de verbinding en waardeert het familiebedrijf als geen ander.

Tot slot: er leven meer mensen in de stad dan op het platteland. In de stad worden meer glazen melk gedronken dan in het buitengebied. Laten we dan ook vooral de trots blijven uitstralen naar degenen die ervoor zorgen dat dat glas melk gevuld blijft. Maar met volle aandacht voor de vele uitdagingen in de stedelijke omgeving. Wonen, werken, leven.

Samen komen we verder, vandaag en morgen. Daar drink ik graag een glas (karne)melk op!

1 Wout Willemsen, 'Een versplinterd Nederland: overzicht van stemgedrag en toekomstbeeld', website De Daghelykse Standaard, 24 maart 2019.

Herman Wijffels: 'Nú is het CDA aan zet'

Het CDA is dé partij die de noodzakelijke veranderingen van deze tijd, bijvoorbeeld ten aanzien van de landbouw- en de voedselcrisis, kan helpen vormgeven, stelt Herman Wijffels. Daartoe is het belangrijk dat de partij zich als vanouds aansluit bij de krachten die in de maatschappij zelf aanwezig zijn. 'Het goede is zich al aan het voltrekken. Alleen wordt het tot nu toe door de politiek genegeerd', aldus Wijffels, wiens ideeën in een nieuw boek zijn uitgekomen.

door Marc Janssens De auteur is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

Het gesprek met Herman Wijffels (77), voormalig topman bij de Rabobank en de Sociaal-Economische Raad en oud-bestuurder bij de Wereldbank, vindt plaats in zijn nieuwe appartement in hartje Utrecht. Het is een paar dagen nadat op het CDA-congres *Zij aan zij* werd besproken, een rapport met een visie voor het CDA op de middellange termijn,¹ en een landbouwpassage daarin tot hevige reacties leidde.² Wijffels is blij met het rapport, dat hij een proeve van 'authentiek christendemocratisch denken' noemt en 'een verademing' vergeleken met de koers die het CDA zijns inziens het afgelopen decennium heeft gevoerd. 'De laatste jaren, sinds de deelname van de partij aan Rutte I, was het CDA toch vooral een reflectie van de angst en de bezorgdheid die er in de samenleving bestaan. Op zich is het goed om je in de zorgen van mensen

te verdiepen, maar als je daarbij blijft stilstaan, word je als partij irrelevant voor de toekomst. En dat terwijl het CDA juist nu een belangrijke rol kan spelen in de noodzakelijke veranderingen die zich al aan het voltrekken zijn.'

Eén van die veranderingen betreft de landbouw. Herman Wijffels is ervan overtuigd dat deze op een totaal andere manier moet worden vormgegeven dan vanaf de Tweede Wereldoorlog is gebeurd. En toch, of misschien juist daarom, begrijpt hij de onrust bij de boeren wel, zoals hij ook de zorgen begrijpt van anderen die zich op het Malieveld manifesteren. 'De CDA'ers die zo ageerden tegen de bewuste zin in het rapport over de verhouding tussen export en duurzaamheid, zitten opgesloten in een oud paradigma. Als je hierbinnen te horen krijgt dat de export er minder toe doet, begrijp ik dat je boos

Herman Wijffels Foto: Dirk Hol

wordt. Want juist deze export, gebaseerd op zo laag mogelijke kosten, vormt de belangrijkste bron van hun inkomsten. Deze mensen kunnen niet anders dan binnen dit paradigma denken. Ondertussen voltrekt zich in de samenleving echter een verandering die een nieuw verdienmodel kan opleveren. Vanuit dat nieuwe paradigma gaat er een wereld open. Alleen is de landbouwpassage in het discussiestuk van het Wetenschappelijk Instituut nog onvoldoende uitgewerkt, zodat men ook niet uit het oude paradigma kon worden opgetild. Maar ik ben ervan overtuigd dat mensen daartoe wel in staat zijn.'

In het recente boek De gulden snede erkent u dat er allerlei crises in de wereld zijn, bijvoorbeeld ten aanzien van voedsel, landbouw, ecologie, stikstof, energie en geopolitiek.³ Toch bent u opvallend hoopvol. Wat maakt u zo hoopvol? 'Uiteindelijk is dat de gedachte dat in al deze crises het zaad ligt voor het nieuwe. In de stikstofcrisis, maar ook in de geopolitieke crisis en de energiecrisis, ligt als het ware al de kiem voor het andere, dat als je goed kijkt al zichtbaar wordt. De crisisverschijnselen zijn hiervan zelfs een teken. Dieper beschouwd heeft dit te maken met mijn visie op de Verlichting en het industriële tijdperk. De twee grote erfenissen van de Verlichting, te weten het kapitalisme en het socialisme, hebben de afgelopen eeuwen

voor een deel goed werk verricht. Ze waren in de industriële tijd belangrijk voor de bestrijding van armoede en voor de verbetering van het leven hier op aarde. In deze strijd tussen kapitaal en arbeid heeft de christendemocratie een bemiddelende rol gespeeld door ervoor te zorgen dat de balans niet te veel naar de ene of de andere kant uitsloeg. Maar we moeten nu constateren dat de Verlichting met haar nadruk op materiële waarden is doorgeslagen en ons gebracht heeft in contreien waar het leven zelf ondergraven wordt. De ecologische crisis en de uitbuiting van de aarde zijn daarvan het beste bewijs.'

We zijn te materialistisch geworden?

'De Verlichting was een reactie op de dominante rol van de kerk, die mensen vooral een goed leven in het hiernamaals beloofde. Terecht heeft men zich daarna gericht op verbetering van het leven hier en nu op aarde. Maar we zien nu dat zo'n lange periode op basis van rationaliteit is uitgemond in een cultuur die ook wel "platland" wordt genoemd. De verticale dimensie is uit ons bestaan verdwenen, met alle gevolgen van dien, zoals uitbuiting en egoïsme. Voor mezelf heb ik vastgesteld dat het veel verkieslijker is om een visie op het leven te hebben die niet de korte kijk van het materialisme centraal stelt, maar een weidser perspectief biedt. In die visie wil je de aarde zo goed mogelijk voor de volgende generaties achterlaten. Ik noem dat het evolutionaire of transcendente perspectief, dat door het doorgesloten Verlichtingsdenken op de achtergrond is geraakt, maar dat we hard nodig hebben om de problemen op deze aarde aan te pakken.'

De Verlichting met haar nadruk op materiële waarden is doorgeslagen

U toont zich hoopvol over het proces van evolutie, maar bent ook kritisch over het sociaal darwinisme en stelt dat de evolutietheorie nog veel vragen onbeantwoord laat. Hoe zit dat precies?

'Er zijn genoeg aanwijzingen dat het leven zich in een evolutionair proces ontwikkelt, dus in die zin ga ik volop mee met de evolutietheorie. Maar er zijn ook nog veel onbeantwoorde vragen, zoals wat er vóór de big bang was en hoe het eerste leven en de eerste materie zijn ontstaan. Daarnaast vind ik het niet aannemelijk dat al het bestaande op toeval berust, en hierin sta ik zeker niet alleen. Ik houd het op de hypothese dat er achter het evolutieproces een "zin" zit. In mijn visie worden zielen van mensen geïncarneerd om een bijdrage aan dat evolutieproces te geven. Ik kan dit natuurlijk niet bewijzen, maar deze

hypothese is in ieder geval vruchtbaarder dan dat we hier "toevallig" zouden zijn, zonder enig doel of enige betekenis. Tegelijk ben ik heel kritisch op het sociaal darwinisme, dat de evolutietheorie vervalst

heeft door te stellen dat niet degene die zich het best aanpast, maar de sterkste de grootste kans op overleving heeft. Deze vervalste theorie is op het menselijk domein geïnterpreteerd als een strijd van allen tegen allen, wat weer zijn vertaling heeft gekregen in onze economische orde. Ons hele mededingingsbeleid is op dit sociaal darwinisme gebaseerd en heeft als uitgangspunt dat niet samenwerking maar concurrentie het beste in de mens naar boven haalt. Dat heeft een desastreuze uitwerking gehad in de VS, maar later ook in Europa en specifiek bij ons in Nederland.'

Welke?

'In de VS, met name in de Republikeinse Partij, heeft het in combinatie met een scherpe interpretatie van het calvinisme geleid tot

het leerstuk dat wie het niet goed heeft in het hiernumaals, dit aan zichzelf te wijten heeft. Het calvinistische arbeidsethos moet je succes opleveren; zo niet, dan is dat je eigen schuld. Deze cultuur heeft zich vertaald in het aandeelhouderskapitalisme, dat zich na de val van de Muur in 1989 ook in Europa heeft gevestigd. Vóór die tijd zaten we in Europa met het Rijnlandse model met zijn waardering voor stakeholders geografisch precies tussen het collectivistische communisme in het oosten en het individualistische kapitalisme in het westen in. Na de val van de Muur is het kapitalistische aandeel in Europa veel sterker geworden, in het bijzonder in Nederland. De Hollanders – zoals ik als Vlaming uit Zeeland toch eigenlijk moet zeggen – hebben zich altijd veel meer Angelsaksisch georiënteerd en stonden over de zee naar Amerika en Groot-Brittannië als grote voorbeelden te kijken, met hun rug naar het continent. Dit aandeelhouderskapitalisme heeft bij ons allerlei ongelukken tot gevolg gehad, zoals die bij ABN AMRO en bij Ahold aan het begin van deze eeuw.

In mijn optiek zouden deze crises, maar ook die van de aarde, de energie en het voedsel, zich niet voltrokken hebben als we minder in de sociaaldarwinistische strijd om het bestaan waren terechtgekomen en wat meer de langetermijnooriëntatie hadden gehad die we met de Verlichting zijn kwijtgeraakt. In ieder geval hebben we de transcendente oriëntatie, het denken over generaties heen, nu heel hard nodig bij alle problemen die op ons afkomen.'

Speelt uw katholieke achtergrond daarbij nog een rol?

'Ik kom niet veel meer in de katholieke kerk, maar bezoek wel geregeld de Tafel van XII van dominee

Ruben van Zwieten op de Zuidas, waar we, soms aan de hand van een Bijbeltekst, nadenken over allerlei actuele vragen. Daarnaast vind ik het mooi dat het discussiestuk *Zij aan zij* begint met de encycliek *Laudato Si'* van paus Franciscus, die het ook over ons gemeenschappelijk huis heeft.⁴ Alleen viel het me op dat het stuk deze notie van een gemeenschappelijk huis meer in sociale zin gebruikt, terwijl de paus het vooral over de ecologische notie van de aarde als gemeenschappelijk huis heeft. De aarde is de bron en de drager van ons leven, maar dit besef is zowel in de kerken als in het CDA slecht ontwikkeld. Dat komt doordat we het Bijbelse begrip "naaste" altijd sociaal hebben uitgelegd. Kenners hebben mij erop gewezen dat deze term in de oorspronkelijke teksten "weidegenoot" betekent: je respecteert je buurman dus niet

alleen sociaal, maar als nomadenstam laat je de grond zó achter voor je naaste als je hem zelf ook hoopt aan te treffen. Dat gemeenschappelijke huis van de aarde waarvan we afhankelijk zijn en waarmee we ons verbonden voelen, moeten we weer in het vizier krijgen, maar juist dat aspect vind ik te weinig uitgewerkt in de WI-notitie.'

Het besef van de aarde als bron en drager van ons leven is in de kerken en het CDA slecht ontwikkeld

Hoe waardeert u het stuk in het algemeen?

'Ik ben er erg blij mee, omdat het getuigt van een authentiek christendemocratisch denken dat ik lange tijd gemist heb, zowel vanuit het Wetenschappelijk Instituut als vanuit de partij zelf. In die zin is het een verademing. Er kwam de afgelopen jaren geen integrale visie op de samenleving vanuit het WI, hooguit wat rapporten op deelgebieden. En de politieke leiding had eerder een behoudende en soms met de wolven in het bos meehuilende stem dan dat ze met frisse, concrete, bruikbare en degelijke ideeën over de toekomst van Nederland en Europa kwam. Uit

de gesprekken die ik voer met allerlei mensen binnen en buiten het CDA, krijg ik gelukkig de indruk dat er een groot verlangen bestaat om als partij weer een rol te spelen in de vormgeving van de toekomst. In het boek *De gulden snede* heb ik het bijna afgelopen decennium “de politieke winter van het CDA” genoemd. Ik geef toe dat ik een paar keer op een andere partij gestemd heb, maar ben wel altijd lid gebleven. In die zin heb ik deze winter overleefd binnen de partij, en op dit moment biedt de christendemocratie bij uitstek het gedachtegoed om de noodzakelijke transitie in de samenleving vorm te geven.’

Wat heeft de christendemocratie juist nu te bieden?

‘We hebben een samenleving gecreëerd waarin we alles óf van de overheid óf van de markt verwachten. De rol van de gemeenschap is op de achtergrond geraakt, terwijl dat juist altijd de kern van de bijdrage van het CDA is geweest. Vanouds heeft het CDA zich met het klassieke maatschappelijk middenveld verbonden, maar nu is er een heel nieuw middenveld aan het ontstaan dat tot nu toe vrijwel volledig door de politiek in Den Haag is genegeerd, zo niet tegengewerkt. Er is in de samenleving een enorme behoefte om niet langer afhankelijk te zijn van de overheid met haar bureaucratische regels of van het grote bedrijfsleven met zijn technocratische oplossingen. Mensen willen weer meester worden over hun eigen leven, en zijn daartoe ook steeds meer in staat. Door de enorme investeringen van de afgelopen tijd in emancipatie en onderwijs kan men veel meer zelf doen, en daartoe worden allerlei initiatieven ontplooid. Het goede is zich allang in de samenleving aan het voltrekken.’

Het CDA heeft de natuurlijke roeping om de politieke stem van deze basisbeweging te worden

Aan welke initiatieven denkt u?

‘Aan de vele honderden energiecoöperaties die niet alleen gezamenlijk in hun eigen energie willen voorzien, maar vooral niet meer afhankelijk willen zijn van fossiele energie als olie en gas. Aan de vele dorpscoöperaties waarin mensen de handen ineenslaan om de plaatselijke kroeg, de lokale supermarkt of het plaatselijke gemeenschapshuis te behouden en dat verbinden met ondernemingszin en bijvoorbeeld de zorg voor ouderen. Aan groepen ouders van kinderen die dezelfde ziekte hebben, die gezamenlijk professionele zorgarrangementen inkopen of zelf uitvoeren, omdat ze niet langer afhankelijk willen zijn van wat de staat hun te bieden heeft. Aan de vele initiatieven van ouderen die gezamenlijk in een Knarrenhof gaan wonen, zodat ze de zorg krijgen en aan elkaar geven die ze graag

willen. Aan de tientallen stadsdorpen, waarvan dertig in Amsterdam, waarin op wijkniveau van alles wordt geregeld, bijvoorbeeld huisartsenzorg. Denk ook aan de honderden sociale ondernemingen die inmiddels actief zijn in ons land, of aan broodfondsen

waarin zelfstandige ondernemers elkaar steunen bij ziekte of arbeidsongeschiktheid. Echt, er is een heel nieuw middenveld aan het ontstaan, een brede beweging van mensen die op een duurzame manier met elkaar verbonden willen zijn en een bijdrage aan het algemeen belang willen geven. Maar Den Haag speelt daarin nog nauwelijks een rol.’

Wat moet de specifieke rol van de politiek en het CDA daarin worden?

‘Het CDA heeft de natuurlijke roeping om de politieke stem van deze basisbeweging te worden: de stem van al die mensen die bereid én in staat zijn om hun verworven eigenheid, het goede dat uit de Verlichting is voortgekomen,

te verbinden met collectieve belangen. Zelf heb ik het CDA altijd gezien als een partij die niet primair in Den Haag opereert, maar in het land. Tot op zekere hoogte vervult de SP die rol ook, maar die partij heeft een ideologie die het toch altijd weer van de overheid verwacht. Terwijl wij als christendemocraten diep vanbinnen geen overheids- of marktpartij zijn, maar een partij die het goede in de samenleving stimuleert. Het CDA moet al die zojuist genoemde initiatieven steunen. Dat kan met wetgeving, maar ook door de beperkingen van het markt- en staatsdenken te doorbreken. Want gek genoeg heeft juist de gedachte om zo veel mogelijk aan de markt over te laten een overheid gecreëerd die met allerlei controlemechanismen een woud aan regels en bureaucratie heeft geschapen.'

Het goede is zich al in de samenleving aan het voltrekken en de overheid moet vooral niet in de weg staan?

'Absoluut. Dat maakt me ook hoopvol. Onderzoek heeft aangetoond dat eerdere beschavingen altijd ten onder gingen als er werd voldaan aan twee voorwaarden: de overbelasting van natuurlijke bronnen en de aanwezigheid van elites die niet wilden veranderen. Mijn stelling is dat wij als mensen door onze capaciteit om te reflecteren en te veranderen inmiddels zo veel kennis en inzicht hebben opgedaan, bijvoorbeeld op het gebied van ICT en van technologie, dat het feit dat we er nog niet in slagen om de problemen in de wereld aan te pakken op dit moment geen kwestie is van onkunde, maar van onwil. En dan komt de volgende vraag op tafel, ook voor het CDA: wat ga je als partij doen? Wil je net als veel mensen in het land de mogelijkheid tot reflectie van de mens omzetten in daadkracht, zodat we de ondergang kunnen afwentelen, of doen we niets en laten we de ondergang almaar dichterbij komen?'

Laten we naar de landbouw gaan. In het boek pleit u voor een sector die met behulp van de allernieuwste technieken aan 'precisie-landbouw' doet die vooral de gezondheid van mens en aarde voorstaat. Ziet u die nieuwe landbouw ook al ontstaan?

'Zeker. Allereerst is dat natuurlijk de biologische landbouw, die behoorlijk groeit maar ten opzichte van het geheel nog relatief klein is. Daarnaast is er een grotere beweging van zo'n tienduizend boeren, een vijfde van het totale aantal, die verenigd in de organisatie BoerenNatuur en gegroepeerd in zo'n veertig regionale coöperaties, een natuurinclusieve landbouw nastreeft. Voor hen staan niet de maximale productie en zo min mogelijk kosten centraal, maar een landbouw die de natuur een plek geeft, die aan weidebeheer doet zodat vogels als de grutto een natuurlijke habitat houden.'

We hebben in verhouding nu te weinig akkerbouw in Nederland

Inmiddels heeft minister Schouten de term 'kringlooplandbouw' omarmd. Zijn we in Nederland op de goede weg?

'Ik onderschrijf die stap van de minister, maar zie in haar stukken hierover nog niet dat ze de volledige consequentie van een circulaire landbouw trekt. Het blijft hangen in het optimaliseren van het oude systeem, terwijl een volledig circulaire landbouw niet langer kan draaien op het importeren en gebruiken van grote hoeveelheden veevoer en het exporteren van kunstmest. In een volledig circulaire landbouw draait het om het levend houden van de bodem en een evenwichtige balans tussen veehouderij en akkerbouw, zodat nutriënten als stikstof en fosfaat in een gezonde hoeveelheid in de bodem terugkeren. Nu hebben we in verhouding te weinig akkerbouw in Nederland, waardoor we een teveel aan nutriënten hebben, dat vervolgens als vervuiling in het milieu terecht komt.'

Kunnen we deze volkomen nieuwe organisatie van de landbouw in Nederland voor elkaar krijgen, of is circulaire landbouw over geheel Europa en zelfs de hele wereld mogelijk of zelfs noodzakelijk?

‘Er zijn in mijn ogen drie mogelijkheden. De eerste is dat je enkel in Nederland een circulaire landbouw opzet. Omdat wij te weinig akkerbouwgrond hebben, is dat echter niet goed te realiseren. De tweede mogelijkheid is dat we in Noordwest-Europa, dus in delen van Duitsland, Nederland, België en Noord-Frankrijk, een gebied voor deze circulaire landbouw creëren. Ik denk dat we daar tot een goede balans van veeteelt en akkerbouw kunnen komen, hoewel we misschien onze teelt wat moeten veranderen en bijvoorbeeld meer soja moeten verbouwen. Een derde optie is dat we tot een wereldwijde circulaire landbouw komen. In bijvoorbeeld Brazilië wordt dan met hoogwaardige technologie soja en maïs verbouwd, waar ter plekke de nutriënten die we hier in Nederland nodig hebben via bioraffinage eruit worden gehaald, om vervolgens nutriënten als fosfaten via raffinage hier weer uit de mest te halen en terug te brengen in de bron daar. Het gaat er in ieder geval om dat de bron in stand blijft en vruchtbaar. We moeten toe naar een landbouw die oog heeft voor behoud van een gezonde aarde, voor gezond voedsel voor mens en dier, én voor een goed inkomen voor de boer.’

Een nieuwe organisatie van de landbouw hoeft niet ten koste te gaan van de boeren, die op dit moment vrezzen voor hun toekomst.

‘Inderdaad. Bij een echt circulaire landbouw worden alle elementen in de keten zo op elkaar afgestemd dat zorg voor de bodem samengaat met een goede beloning van de boer, die naar

rato van het werk dat hij levert moet worden betaald. Dat is nu absoluut niet het geval. Bij de Rabobank is ooit eens uitgerekend dat iedereen in de voedselsector er goed aan verdient, van leveranciers tot afnemers, maar de boeren zelf niet. Dat kan natuurlijk niet. Daarom reageren ze nu ook zo heftig. Ze zitten klem in het lagekostenparadigma, waardoor ze zo veel mogelijk moeten produceren en exporteren. Bovendien doen ze alles om aan de huidige regels te voldoen, en dan is het wéér niet goed. Er is maar één mogelijkheid om uit deze spagaat te komen en dat is een totale ombouw van het systeem. Dit is niet alleen een probleem van de boeren, maar van de hele samenleving. Het heeft alles te maken met gezond voedsel en de bereidheid van mensen om daarvoor te betalen.’

Het kan niet dat iedereen in de voedselsector er goed aan verdient, behalve de boeren zelf

Is dat verlangen naar gezond en lokaal voedsel in de samenleving al zichtbaar?

‘Absoluut. Steeds meer mensen hechten aan gezond voedsel, eten minder of geen vlees, of kopen lokale producten. Toch is ook

hier nog wel een wereld te winnen. Op de radio hoorde ik in aanloop naar het CDA-congres wethouder Sven de Langen van Rotterdam zeggen dat de helft van de mensen in zijn stad obees is. En dat klopt: veel mensen behandelen hun lichaam zo slecht dat er allerlei ziektes op de loer liggen. Maar gelukkig worden ook hier veel goede initiatieven ontplooid. Denk maar aan de Amsterdamse basisscholen die tuintjes hebben aangelegd waar ouders samen met hun kinderen leren wat gezond voedsel is. Het goede is zich al aan het voltrekken.’

In uw boek toont u zich dermate hoopvol en optimistisch dat u zelfs de opkomst van China positief duidt. Stapt u niet te gemakkelijk over het gebrek aan pluriformiteit en democratie in dat land heen?

‘Waar het mij om gaat is dat de Chinese overheid van alle overheden die ik ken de grootste stappen zet op het gebied van milieubeleid. Het land is de grootste investeerder in windmolens, zonnepanelen en accu’s. In een stad als Shanghai rijden alle brommers en motoren al op elektriciteit. Natuurlijk verkies ik de manier waarop wij onze democratische rechtsstaat hebben ingericht boven de inrichting van de Chinese samenleving, maar je moet die ook in haar context bezien. Het huidige Chinese leiderschap gedraagt zich nog steeds als een keizerlijke dynastie die kijkt wat het volk nodig heeft om zelf in het zadel te kunnen blijven. En dat is een gevoel van veiligheid, voldoende eten en het aanpakken van de milieuvervuiling. Vanuit hun optiek doen de Chinese leiders het dus goed, en ze koppelen dat bewonderenswaardig aan een visie op de lange termijn. Onze visie voor de lange termijn is op de christendemocratie gebaseerd en kan voor de toekomst inspiratie vinden in *Laudato Si*.’

Wat raadt u het CDA nu aan?

‘Steun al die initiatieven waarin mensen zelf de organisatie van hun leven op zich nemen en het goede voor de hele samenleving zoeken.

Mensen zijn tegenwoordig zo ontwikkeld dat ze niet meer gehinderd willen worden door al die regels, maar gerespecteerd in hun professionaliteit. Dat geldt voor de zorg, voor het onderwijs en voor de landbouw. Wat dit laatste punt betreft: het landbouwbeleid in Europa moet hervormd worden. Geef daar als CDA mede vorm aan. Daarin moet niet concurrentie centraal staan, maar samenwerking tussen alle partijen in de voedselketen, zodat ruimte wordt gegeven aan gezond voedsel, duurzame zorg voor de aarde en een eerlijke beloning voor de boeren. Wat dat betreft staat er nu net zo’n grote operatie te wachten als na de Tweede Wereldoorlog, toen onder leiding van Sicco Mansholt het huidige Europese landbouwbeleid werd opgetuigd.’

Wat voor leiderschap heeft de christendemocratie daarvoor nodig?

‘We hebben mensen nodig die zich innerlijk verbinden aan de grote vraagstukken van deze tijd. Het proces dat we nu moeten aangaan is niet gebaat bij een leiderschap vanuit managementsoptiek. In de samenleving, ook bij andere politieke partijen, ziet men graag dat het CDA de richting van Nederland mede bepaalt op een financieel en bestuurlijk degelijke wijze én met een sociaal hart. Die combinatie is essentieel voor de partij, nu we een weg inslaan waar niet alleen de markt of alleen de overheid, maar vooral de samenleving het stuur in handen heeft.’

We hebben leiders nodig die zich innerlijk verbinden aan de grote vraagstukken van deze tijd

1 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Zij aan zij. Toekomstperspectief voor Nederland in 2030. Uitnodiging tot discussie*. Den Haag: CDA, 2019.

2 De gewraakte zin luidde: ‘De waarden duurzaamheid en dierenwelzijn en het inkomen van de boeren moeten belangrijker zijn dan de ambitie om de tweede voedselexporteur van de wereld te willen blijven.’

3 Wilma de Rek, *De gulden snede. Herman Wijffels over een economie die werkt voor mens en aarde*. Amsterdam: Balans, 2019.

4 Paus Franciscus, *Laudato Si’ / Wees geprezen. Over de zorg voor het gemeenschappelijke huis*. Vaticaanstad/Poeldijk: Libreria Editrice Vaticana/Stg InterKerk, 2015.

CDA en landbouw: historische intelligentie of erfelijk belast?

Is het CDA zo erfelijk belast met zijn historische band met boeren en landbouw dat de partij maar moeizaam voorbij de kortetermijnbelangen van boeren en partij kan komen? Of ontwikkelt ze vanuit historische intelligentie een visie voor de lange termijn die, in aansluiting bij duurzaamheid en rentmeesterschap, antwoorden zoekt op de complexe voedsel-, natuur- en landbouwvraagstukken van deze tijd? Een bijdrage aan een bezinning over de keuze waarvoor het CDA staat.

door Ton Duffhues De auteur is senior onderzoeker aan de Universiteit Utrecht en specialist Landbouw & Samenleving bij de Zuidelijke Land- en Tuinbouworganisatie (ZLTO).

Kort na de boerenprotestacties van begin oktober en een paar dagen voor het CDA-congres van 9 november het verzoek doen om te reflecteren op 'het CDA als belangenbehartiger van de boeren' getuigt van een bijzondere timing. Ik had al 'ja' gezegd op dit verzoek voordat op het genoemde congres een discussie ontbrandde over een paar woorden.¹ De hier getoonde verdeeldheid was ook al zichtbaar in het optreden van CDA'ers tijdens de boerenacties. Wellicht is dit illustratief voor de gemankeerdheid van een politieke partij die voortdurend twijfelt tussen kortetermijnsentimenten en langetermijnvisies en -uitgangspunten. Juist die twijfelzone leent zich bij uitstek voor persoonlijke profilering door de kaart te spelen van een collectief

dat zich niet gehoord zou voelen. Het gevolg van deze 'flinkheid' is voor het CDA dat de ene politicus claimt echt van en voor de boeren te zijn, en daarmee de andere opzijzet. Maar 'waar staat dan het CDA voor' als het over landbouw en boeren gaat? Deze principiële vraag voor zowel de eigen achterban als voor buitenstaanders is diepgravend (zelf)onderzoek waard. Gedurende lange tijd ben ik betrokken geweest bij de agrarische sector via mijn werk voor de Zuidelijke Land- en Tuinbouworganisatie en het onafhankelijke Atelier Waarden van het Land. Vanuit die posities deel ik in dit bestek slechts enkele persoonlijke observaties die mogelijk nuttig zijn voor dat zelfonderzoek van het CDA.

Erfelijk belast

Laat ik beginnen met wat ik ‘erfelijke belasting’ noem. Bij de vorming van het CDA kwam een aantal historische sporen bij elkaar die tot op de dag van vandaag traceerbaar zijn: diverse christelijke religies (katholiek en protestant), hechte netwerken in wat toen nog het maatschappelijk middenveld genoemd werd, en ten slotte een sterke positie op het platteland. Op al die sporen waren boeren en tuinders relatief goed vertegenwoordigd. De agrarische bevolking is altijd gerekend tot de trouwste kerkelijke achterban. Daarnaast was er sprake van het spreekwoordelijke ‘boerenbolwerk’ of ‘groene front’: sterke verbindingen van landbouworganisaties en coöperaties met de politieke partij, politici en bestuurders, geschraagd door persoonlijke relaties en carriërepatronen. Ten slotte overheerste het hardnekkige beeld van boeren en tuinders als sociaal-cultureel en economisch boegbeeld van het platteland.

Het hoeft geen betoog dat de werkelijkheid deze voorstelling van zaken allang heeft achterhaald. In kerkelijk-religieus opzicht volgen boeren en tuinders grofweg dezelfde weg van secularisering als anderen. Het ‘boerenbolwerk’ is uiteengevallen, niet in het minst vanwege de diversiteit aan bewegingen binnen de sector zelf. Het platteland is bovendien allang geen boerenland meer. Sterker nog, het is een ruimtelijke en maatschappelijke arena waarin boeren en tuinders hun positie moeten verdienen. Het is een open deur om te stellen: ‘Succes in het verleden is geen garantie voor de toekomst’, maar ik durf zelfs te beweren dat voor het CDA dit succes in het verleden later een erfelijke belasting is geworden.

Verlegenheid en onvermogen

Het gaat daarbij om twee elkaar tegenwerkende bewegingen. De eerste beweging behelst de verwachtingen van de achterban. Deze komt maar

moelijk los van wat ooit zo vanzelfsprekend leek. Hardnekkig is nog steeds het verhaal dat op zondagavond de voorzitter van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (NCB) even belde met landbouwminister Gerrit Braks om de agenda van de week door te nemen. Deze suggestie van korte lijnen en effectieve invloed heeft lang doorgewerkt en daarmee de relatie van het CDA met de agrarische achterban vertekend, zoals ze ook de reikwijdte van de invloedssfeer van de landbouworganisaties vertekend heeft. Deze hebben minder in de melk te brokkelen gehad dan verondersteld werd op basis van dat beeld van nauwe relaties met de politiek. Toch heeft in electorale zin dit aspect van de erfenis van het CDA nog een tijdje gewerkt bij boeren en tuinders, die zich in het stemhokje bijzonder loyaal en trouw aan de partij toonden.

De tweede beweging gaat over de doorwerking van visie en standpunten. Hier is

Het platteland is allang geen boerenland meer

in kringen van het CDA en ook in verwante organisaties en coöperaties een soort ‘verlegenheid’ ontstaan om de agrarische achterban met nieuwe vraagstukken en gezichtspunten te confronteren. Voor het CDA groeide dit gaandeweg uit tot een politieke balanceeract tussen het directe kortetermijnbelang van boeren aan de ene (agrarische) kant, en de ideologisch geladen concepten van duurzaamheid en rentmeesterschap aan de andere (maatschappelijke) kant. Het onvermogen om deze twee te verbinden is al in 1994 op typerende wijze verwoord door Frans Kriellaars, oud-voorzitter van de NCB. Reflecterend op de snelle ontwikkeling van de veehouderij en op de daarmee samenhangende problemen rond mest en overschotten van melk en boter, zei hij: ‘We hebben de boeren leren lopen; nu lopen ze hard

en houden we ze niet meer bij.’ Het CDA heeft het nooit makkelijk gevonden om de boeren en tuinders een spiegel voor te houden.

Paradox en paradigma's

De verleiding is groot om trouwe vrienden te koesteren. Dat lukt echter uiteindelijk niet door hen steeds maar naar de mond te praten of hen uit de wind te houden van allerlei onvermijdelijke ontwikkelingen. Om er een paar te noemen: de aanspraken op boerenland vanuit recreatie en natuur, de groeiende maatschappelijke druk om het dierenwelzijn te vergroten, de vanzelfsprekendheid van groei in de vorm van schaalvergroting en specialisatie, de milieutechnische en ethische aspecten van de import van veevoer. Hier zit de paradox waar het CDA de afgelopen decennia mee geworsteld heeft. Je zou ook kunnen zeggen dat het CDA

Het CDA heeft het nooit makkelijk gevonden de boeren en tuinders een spiegel voor te houden

bepaalde paradigmaverschuivingen in het denken over landbouwbeoefening slechts halfslachtig heeft onderkend en uitgedragen.

Een van die verschuivingen komt samen in het begrippenpaar ‘boer’ en ‘ondernemer’. Ja, de boer moest ondernemer worden en meedoen met de economische wedloop van schaalvergroting, specialisatie, kostprijsverlaging, efficiency. Nog voordat hij in de jaren zeventig van de vorige eeuw minister van Landbouw werd, deed landbouwconsulent Pierre Lardinois deze uitspraak: ‘Een gulden kost maar een cent.’ Dit was het motto waarmee hij boeren en tuinders over de mentale drempel wilde helpen om flink te gaan investeren. Deze economische visie op agrarisch ondernemerschap is steeds door het CDA verkondigd en in beleid uitgedragen.

Tot in de jaren negentig gebeurde dit in een vanzelfsprekende symbiose met het sociaal-maatschappelijke streven naar het behoud van zo veel mogelijk levensvatbare gezinsbedrijven dan wel familiale middenbedrijven. De achtergrond hiervan had te maken met de sociale en mentaal-culturele waarden die vanuit christelijk-religieuze tradities van oudsher aan boeren en boerengezinnen werden toegedicht.

In de jaren negentig kwam die symbiose onder druk te staan: in het CDA-verhaal over de landbouw en de boeren werd de koppeling van het economische verhaal over agrarische bedrijfsontwikkeling met het sociale en mentaal-culturele verhaal over de boeren steeds lastiger en ongeloofwaardiger. Ook binnen het CDA werd landbouw gaandeweg als een gewone economische activiteit beschouwd, waarvoor dus dezelfde wetten en logica golden als voor andere sectoren. De sociale en mentaal-culturele

waarden van boeren en landbouw raakten op de achtergrond en kregen slechts aandacht bij calamiteiten en in de vorm van het zogenoemde sociaal flankerend beleid. Zo ontstond een oneigenlijke tweedeling – boer versus

ondernemer – die voor het CDA tot op de dag van vandaag moeilijk hanteerbaar is gebleken. Het ongekend hoge tempo van de technisch-economische ontwikkelingen in een sterk geliberaliseerde, globale markt is hieraan mede debet geweest. De eenzijdige economische oriëntatie op agrarisch ondernemerschap heeft wellicht ook gezorgd voor een ambivalente visie op de verhouding tussen landbouw en natuur, door ze als twee aparte, gescheiden domeinen te gaan zien. Wie denkt in termen van de boer als vakman, als verzorger en als schepper in het werk met de natuur (dieren, planten, bodem), zou immers juist de verbinding landbouw-natuur centraal stellen.

Bron: iStock

Wijsheid achteraf?

Het lijkt erop dat het CDA zichzelf in zijn landbouwpolitieke keuzes vaak uit opportunisme verscholen heeft achter de belangen van de stille meerderheid van boeren en tuinders. De conclusie achteraf is dan dat de partij haar politieke vizier vooral richtte op kortetermijnbelangen om boeren en de agrosector als geheel tevreden te stemmen en zo mogelijk stemmen te winnen. De aanpak was dan gericht op het reduceren van complexe problemen tot enkelvoudige vraagstukken, in combinatie met technisch-bestuurlijke oplossingen. Het mestvraagstuk geldt bij uitstek als voorbeeld hiervan: decennialang geloven in en zoeken naar ‘cosmetische’ oplossingen, terwijl het vraagstuk niet fundamenteel en bij de bron wordt aangepakt. ‘Wijsheid achteraf’, wordt dan makkelijk gezegd, want pas bij terugkijken komen oorzaak-gevolgrelaties en grotere verbanden in ruimte en tijd goed in beeld. Maar nee, dit is een al te makkelijk excuus voor het niet echt doorpakken op vraagstukken rond landbouw,

natuur, milieu, mest, dierenwelzijn en klimaat. Bovendien doet het geen recht aan opeenvolgende visiedocumenten en wetenschappelijke rapporten van het CDA zelf, waarin termen als ‘rentmeesterschap’ en ‘duurzaamheid’ veelvuldig centraal staan als leidend principe en vergezicht. Zit dan het dilemma voor de partij in de weerbaarheid van de praktische vertaalslag van deze theoretische stellingnames naar het boerenerf en de consequenties hiervan voor de keuzes waar boeren en tuinders voor staan? Als dit zo is, wat komt er dan terecht van de belofte van een eigentijdse christelijk-sociale leer, Bijbelse noties over rentmeesterschap, waarden van gemeenschap en samenwerking?

Historische intelligentie

‘Wij zijn de partij van de boeren en het platteland’ is nooit een expliciete wens geweest van het CDA, maar voor sommige geledingen van de partij is en was dit wel een wensbeeld. Dat zorgt voor verwarring als het er voor de boeren echt op aankomt. Vaak is dat dan

op momenten dat oorzaak-gevolgrelaties en meervoudige verbanden manifest en problematisch worden. Denk aan de actuele vraagstukken rond mest, stikstof, eerlijke prijzen, sociaal-psychische veerkracht, regionalisering enzovoort. Het zijn overigens meestal andere partijen en maatschappelijke groeperingen die dit momentum bepalen en de agrarisch-politieke agenda weten te resetten. Opnieuw staat het CDA dan voor een paradigmaverschuiving om urgente (maatschappelijke) vraagstukken aan te kunnen pakken en om hiervoor het idioom te vinden dat past bij de traditie én appelleert aan het vermogen om vanuit gedeelde waarden anders te denken en te doen. Ondertussen speelt binnen de partij wederom het combinatiespel van eisen stellende boeren met opportunistische pleitbezorgers die graag de 'boerenreputatie' van de partij willen waarmaken. Het risico van deze 'erfelijke belasting' is gebleken op het congres van 9

Het loont niet om boeren knollen voor citroenen te verkopen

november: het blijft voor de partij lastig om vanuit historische intelligentie gedurfde keuzes te maken, meer lef te tonen en het radicale midden te kiezen. Op de lange duur is dit fnuikend, want het loont niet om boeren knollen voor citroenen te verkopen of hen naar de mond te praten.

Aan het intellectuele gedachtegoed van het CDA ligt het niet. Er zijn tal van inspirerende documenten en rapporten, zowel uit de eigen gelederen als van buiten. Woorden op papier zijn echter geduldig, en intellectuele exercities volstaan niet. Voor de geloofwaardigheid van het CDA komt het erop aan om zich via een waardedialoog permanent te verdiepen

in het perspectief van alle betrokkenen, zowel boeren als burgers, om zo de gewenste vernieuwing van het voedselsysteem te kunnen vormgeven. De term 'voedselsysteem' geeft aan dat land- en tuinbouw niet langer los gezien kunnen worden van andere domeinen, zoals gezondheid, natuur, energie en omgeving. Dit betekent ook werken aan het verbinden van boeren en burgers via het spoor van voedsel én de overige maatschappelijke domeinen. Die transformatie vraagt ook vanuit het CDA een eigentijdse herwaardering van de maatschappelijke en economische betekenis van boeren en landbouw, en daarmee ook van de ruimte en tijd voor boeren en tuinders om vanuit een persoonlijke waardeoriëntatie een nieuw zelfbeeld te ontwikkelen. Nieuwe uitdagingen met betrekking tot bijvoorbeeld natuurinclusieve landbouw, biodiversiteit, gezond en voldoende voedsel, stikstofreductie en bodemkwaliteit vragen hierom.

Onlangs fietste ik op een dijk bij Weurt, richting Nijmegen. Mijn oog viel op een bijzondere combinatie van beelden: een kerktoeren, een varkensstal met silo's, en een kolengestookte elektriciteitscentrale. Alle drie leeg of in afbraak. Symbolen van een verleden tijd: een rond de kerk verenigde lokale gemeenschap, een bewijs van een sprong voorwaarts in de grootschalige productie van goedkoop voedsel, en ten slotte een teken van de ogenschijnlijk onbeperkte fossiele energievoorziening. Het CDA staat voor een existentiële keuze: óf blijven treuren om het verlies van deze wereld, óf, vanuit waardering van wat ooit was, samen met alle belanghebbenden nieuwe, reële toekomstperspectieven ontwikkelen voor zo veel mogelijk boerenbedrijven. Een tussenweg is er niet.

1 Zie over deze kwestie het begin van het interview met Herman Wijffels elders in dit CDV-nummer.

Drama

door Désanne van Brederode De auteur is schrijver. In deze rubriek belicht ze een woord of uitdrukking uit het politieke taalveld.

Wat er met het woord ‘drama’ wordt bedoeld, begrijpt iedereen. Er zijn mensen (lees: vrouwen) die erom bekendstaan overal een drama van te maken, de zogeheten dramaqueens. In de media wordt het woord gereserveerd voor gezinsmoorden (familiedrama) en voor bijvoorbeeld de uitermate pijnlijke afwikkeling van een faillissement. Er kan sprake zijn van een dramatische daling van de beurskoersen, of van een grootschalig misbruikdrama. Maar er wordt nooit ‘dramatisch’ gekort op kunst en cultuur, terwijl dat toch vaak het geval is, en milieurampen komen voor maar, hoe erg ook, drama’s zijn dat nooit. Wie bepaalt wanneer iets een drama mag heten en wanneer iets ‘slechts’ een crisis, een ramp, een kwestie of een probleem is?

De aanschaf van de JSF door defensie vind ik al jaren een drama, waar een dramatisch hoog bedrag mee is gemoeid, dat ook nog aldoor oploopt. Het is allemaal keurig in het nieuws, leve de transparantie, maar boze burgers hoor ik nergens. Terwijl men wel een drama maakt van de kosten die de opvang van vluchtelingen met zich meebrengt, of boos kan worden om duurzaamheidsmaatregelen en kunstsubsidies die worden gefinancierd van ‘ons belastinggeld’. Miljarden voor wapentuig waarmee we, als we het echt zullen inzetten, vele slachtoffers zullen maken: ook van ons belastinggeld. Toch is het hooguit goed voor een beetje satire

op zaterdagavond. Je moet er vooral geen drama van maken.

Ik kan het niet uitleggen aan Syrische vrienden, wier familieleden en vrienden dagelijks vrezen voor de straaljagers met bommen boven hun hoofd: dat de JSF ons heilige paradepaardje is, dat testvluchten niets te maken hebben met hun angsten en trauma’s, en dat we kennelijk trots zijn op geavanceerd wapentuig. Ook milieuactivisten richten zich liever op luchtvaartmaatschappijen en recreatievliegers dan op de intens vervuilende JSF. En nog geen boer kwam op het idee om te zeggen: ‘Pak eerst de uitstoot door defensie aan.’ De klaarblijkelijke aanvaarding van geavanceerd moordspeelgoed, dát noem ik een drama. Een doodstil drama. Geen familiedrama, maar een mensheidsdrama dat niet in verband is te brengen, op geen enkele manier, met die hoogstaande joods-christelijke waarden waar sommigen prat op gaan. Het wordt tijd dat men van Erasmus niet enkel meer de *Lof der Zotheid* leest, maar ook de diepzinnige, tedere tegenhanger *Vredes weeklacht*. Liefst opgevoerd als theateraal spreekkoor op een grote bühne, getoonzet door een inmiddels wegbezuinigde componist. Dan zal ik dramatisch trots op democratisch Nederland zijn. Eindelijk.

Herkenbaar christen-democratisch geluid

Het discussiestuk *Zij aan zij* kan net als eerdere visiedocumenten van het CDA bijdragen aan revitalisering van de partij en de basis vormen van toekomstig regeringsbeleid.

door Jos van Gennip De auteur is oud-senator namens het CDA en adviseur van Socires, studiecentrum voor cultuur en samenleving.

Voor de derde keer in een kwarteeuw is het CDA met een strategische heroriëntatie naar buiten gekomen; dit keer onder de titel *Zij aan zij*. Die titel, die in tientallen voorstellen en oriënteringen terugkeert, is misschien niet het opwindendste onderdeel, en de lancering van het rapport leed bovendien onder het publicitaire geweld rond die ene passage over de prioriteiten van onze landbouw, maar dat maakt het rapport niet minder lezens- en behartigenswaard. Het verdient veel aandacht en discussie, niet alleen van CDA-leden – die zeker – maar van iedereen die geïnteresseerd is in echte politieke vernieuwing.

Het rapport start onder de titel ‘Wat samenbindt’ met de oproep van paus Franciscus om echt en eindelijk eens zorg te gaan dragen voor ‘ons gemeenschappelijk huis’. Daarna volgt een bijna adembenemende analyse van de verarming en ontsporing van de manier waarop wij de vraagstukken van de samenleving, de economie en de politiek zijn gaan benaderen. Hier gaat het over de controlecultuur, met alsmaar meer regels en afrekeningen, en tezelfdertijd over de mythe van de

zelfredzaamheid van de burger en die van de vrije markt als dé oplossing van allerhande problemen. Maar het rapport blijft niet steken in de in onze kringen nogal eens gebruikte sombreurstaal. In alle domeinen die belicht worden, worden haarscherpe analyses gevolgd door oriënteringen op bevrijdende alternatieven. Soms worden daarbij ook concrete kortetermijnvoorstellen geagendeerd, en dat niet vanuit de pragmatiek van het vastgelopen zijn, maar vanuit de ‘vaste waarden’: onze wegwijzers, die een nieuwe actualiteit en relevantie blijken te hebben. Er klinkt geen genuw meer dat onze uitgangspunten achterhaald of onbegrijpelijk geworden zouden zijn; deze zaken, zoals solidariteit, publieke gerechtigheid en gespreide verantwoordelijkheid, worden zonder meer ‘bronnen van *vernieuwing*’ genoemd. Van daaruit moeten en kunnen we werken aan een maatschappij die niet gekenmerkt wordt door de ratrace maar door relaties, en niet door regelzucht maar door burgerruimte.

Niet de boze, bange burger ...

Die agendering zelf is verademend. Uitgangspunt is niet 'de boze burger', maar de grote uitdagingen juist van de bescherming en de reparatie van ons gemeenschappelijk huis en van hoe we dat moeten verzorgen, niet door de reductie van de maatschappij tot de relatie staat-burger of die tussen staat en markt, maar door op al die domeinen te belichten wat 'de kracht van verbondenheid' kan bewerkstelligen. Die benadering wordt in alle consequenties doorgetrokken. Het gemeenschappelijke huis is – jazeker – de eigen leefomgeving, het eigen straatje, het eigen dorp en de eigen stad – ook in onderlinge verbondenheid, dus niet *of/of* maar *en/en*, inclusief de mondiale realiteit. Dat hebben we lang niet meer zo gehoord in onze kringen.

Met het voorgaande nauw verbonden wordt de noodzaak van een nieuw Europees elan. Dat is ook een verademing. Europa is geen bedreiging, op zijn gunstig met 'het eurorealisme' als uiterste grens. Nee, het Europese verzoeningsproject is een kans én een onmisbaarheid bij de sterk veranderende globale machtsverhoudingen. De stichters van Europa – dat zijn toch de christendemocraten – komen zo ook weer thuis. Geen eurosceptische sirenenzang en ook niet die voorzichtige benadering van 'alleen in uiterste noodzaak' die we bijvoorbeeld in kringen van de ChristenUnie nogal eens aantreffen. Een ondergeschikt minpuntje is wel dat slechts verwezen wordt naar Adenauer en Jean Monnet als de stichters van Europa, terwijl de eigenlijke architect, de met het christelijk-sociaal denken zo verwante Robert Schuman, niet vernoemd wordt!

Balans en levensloop

Toch gaat het misschien wel indringendste hoofdstuk over de aanpak van de sociale problematiek in eigen land. Uitgangspunt is ook hier niet langer de categorisering en afzonderlijke behandeling van probleemcategorieën. Die

worden niet ontkend, integendeel, maar gekozen wordt voor een integrale benadering. Er moet voor iedereen een balans komen tussen leren, werken en zorgen. In wezen breken we hiermee met de opsluiting van de leerfase tot de leerplichtige leeftijd (en voor hoger opgeleiden nog een tijdje langer). Levenslang leren wordt zo niet een sloganmatige opdracht, maar een basisrecht en een faciliteit voor iedereen. Zo wordt ook aangesloten bij de recente bevindingen van de commissie-Borstlap, die het duivelse dilemma van de vlucht in het zzp'erschap wil aanpakken, maar ook de onbegrijpelijke en soms mens- en maatschappijonterende paradox van 800.000 vacatures en 1,2 miljoen mensen die onnodig aan de kant staan. Terecht wordt er daarbij voor gepleit om de sluiting van de sociale werkplaatsen met onmiddellijke ingang terug te draaien. Die sluiting, die door het kabinet-Rutte/Asscher werd doorgevoerd onder de volstrekt

Een nieuw Europees elan is een verademing

misleidende benaming 'Participatiewet' (een wet die, zo bleek recentelijk uit SCP-onderzoek, juist leidt tot *non*-participatie), wordt betiteld als 'een historische fout'. Al even fout is de devaluatie van het beroepsonderwijs, terwijl de fiscale facilitering van het zzp'erschap een 'straf op vaste relaties' genoemd wordt, en een 'bonus op transacties zonder gezamenlijke verantwoordelijkheid'.

Ook het denken in termen van drie generaties van wederzijdse liefde, zorg en inspiratie is iets wat bevrijdend kan werken bij de huidige snel verschuivende demografische verhoudingen. Dat, gecombineerd met de stelling dat zorg niet in de eerste plaats een medische handeling, een product of een pil is, maar *een betekenisvolle relatie*, kan het zorgdebat eindelijk uittilen boven de beklemming van kosten en personeelstekort. Voor het CDA ligt in de uitwerking van deze

oriëntering ook de sleutel voor een nieuwe herkenbaarheid en aantrekkelijkheid.

Voor een integrale ecologie en economie

De wereld waarin de burgers leven krijgt eveneens veel aandacht. Deze moet een thuis zijn, en gekenmerkt worden door de menselijke maat. Die herontdekking is op haar beurt ook een contrapunt tegen doordenderende efficiency- en technologiegedreven schaalvergrotingen. De genoemde herontdekking wordt ook vertaald in een dringend pleidooi voor de beëindiging van het huidige woningtekort. Kernstuk van met name het katholieke sociale denken was ooit om de bezitsvorming te beginnen met een eigen huis. Maar juist de maatregelen die dat moesten bevorderen, zoals de hypotheekrenteaftrek, hebben er door hun prijsopdrijvende werking voor gezorgd dat woningen voor starters op die

Levenslang leren wordt zo niet een sloganmatige opdracht, maar een basisrecht

markt onbetaalbaar zijn geworden. Dat zegt ook iets over de noodzaak om de tijdsgebonden vertaling van waarden uit dit denken steeds opnieuw tegen het licht te houden.

De wereld waarin wij nu leven vormt ook de brug naar die noodzakelijke, allesbeheersende ecologische uitdaging. Zo vraagt de imperatief van een kansen biedende energietransitie om een heel andere benadering dan die van kabouterland: van windparken op zee tot het bespreekbaar maken van kernenergie en de overgang naar groene waterstof, en ook hier weer de inzet van de kracht van lokale gemeenschappen. In dit kader staat ook die omstreden passage over de landbouw. Daarbij moeten 'de waarden (...) belangrijker zijn dan de ambitie om de tweede voedselexporteur van de wereld te willen blijven', zegt het rapport. Welke

waarden? Naast duurzaamheid en dierenwelzijn is dat ook letterlijk het inkomen van de boeren! En dan volgt een boeiende passage over een nieuw perspectief voor de landbouw en de kansen voor ondernemerschap van de sector daarbij. Wie die passages in volheid en in objectiviteit op zich laat inwerken, begrijpt de ontstane commotie niet helemaal, zegt deze voormalig agrariër en bosbouwer.

Ons gemeenschappelijk huis moet niet alleen warm zijn, maar ook veilig. Daarvoor moeten natuurlijk de nodige inspanningen worden geleverd. Ons huis moet echter wel óók een tehuis voor nieuwkomers kunnen zijn. Al had de passage over het integratiebeleid misschien wat sterker gekund! Of hebben we geen echte oplossing gevonden voor de groeiende segregatie in onze samenleving langs etnische scheidslijnen? Dat kan, nu blijkt dat de verzuilingsbenadering die we in de jaren negentig huldigden, niet werkt.

Hier is huiswerk te doen.

Met betrekking tot de economie wordt een pleidooi gehouden voor het samenbrengen van menselijke bloei en economische groei.

Daarmee wordt afstand

genomen van het huidige kapitalistische, *exclusief* op aandeelhouderswaarde en op de korte termijn gerichte, economische stelsel. Opnieuw hoor ik hier een verre echo van het rapport *Nieuwe wegen, vaste waarden* van een kwarteeuw geleden.

Ten dienste van vitale gemeenschappen

Tot slot die benadering die naast onze inzet voor heel de mens altijd het sterkste punt van de christendemocratie is geweest: onze visie op samenleving en overheid. De samenleving moet een volwaardige rechtsgemeenschap zijn, maar ook een participerende belangengemeenschap en – óók in het tijdperk van individualisme en sterk veranderde mens- en levensopvattingen – een *waardegemeenschap*. Dat betekent 'voorbij de systeemwereld naar dienstbare instituties',

oftewel een openbaar bestuur dat kleinschalig is als het kan, en alleen grootschalig als het moet.

Door de burgers als het kan, door de overheid alleen als het moet. Vandaar ook die keuze voor de kracht van lokaal bestuur in dienstbaarheid aan levende gemeenschappen. Dat is niet nieuw in het CDA-denken, maar ondanks de desbetreffende passages in opeenvolgende

verkiezingsprogramma's, bleek de verleiding van grootschaligheid toch dikwijls te groot, ten detrimente van vitale gemeenschappen en niet zelden met decimering van de invloed van het CDA tot gevolg. Nu wordt tenminste in plaats van herindelingen op grond van meer efficiëntie en de kwaliteit van het apparaat weer teruggegrepen op vormen van samenwerking. In sommige streken, bijvoorbeeld in Twente, lijkt dit al goed te werken. Hier geldt niet alleen 'zij aan zij', maar ook 'ruggen recht'. We kunnen het niet genoeg herhalen: burgers die zich verworteld weten in een eigen vitale leefgemeenschap en daarbij gesteund en niet gedomineerd worden door hun overheid, hebben het minste moeite met de processen van modernisering en globalisering.

Uitnodiging

Het CDA heeft met het rapport *Zij en zij* een uiterst boeiende, en in de acceptatie van de noodzaak van verandering en innovatie ook zeer moedige, voorzet gedaan. Het sluit af met een open uitnodiging om discussie en dialoog langs deze lijnen voort te zetten. De twee andere keren dat zulke rapporten tot stand kwamen, heeft dat grote consequenties gehad voor de heroriëntering en revitalisering van de partij, en uiteindelijk ook voor de inzet op een herkenbaar regeringsbeleid. Het CDA staat nu wederom voor een nieuwe fase, met nieuwe mensen en vooral met de uitdaging van hoe op verschillende fronten om te gaan met die – ook soms vastgelopen – erfenis van dertig jaar waarin het kapitalistische systeem

dominant was. Het Wetenschappelijk Instituut heeft met dit rapport niet alleen zijn eigen partij

De verleiding van grootschaligheid bleek ondanks goedbedoelde passages in verkiezingsprogramma's binnen het CDA toch vaak te groot

een goede dienst bewezen, maar ook het politieke en het maatschappelijke debat over die uitdaging.

Zij aan zij schuurt onvoldoende met rauwe werkelijkheid

Het discussiestuk *Zij aan zij* is een belangrijke bijdrage ter versterking van het politieke midden van Nederland. Het valt niet in de valkuil om populistten naar de mond te praten óf ze te demoniseren. Wel mist het scherpste en urgentie, en maakt het onvoldoende helder hoe de gewenste kleinschaligheid, medemenselijkheid en gemeenschapszin te realiseren vallen in een hyperdiverse samenleving, een complexe EU en een globaliserende wereld. Het programma is op zich sympathiek, maar had ook wel iets minder braaf gemogen.

door René Cuperus De auteur is oud-medewerker van de Wiardi Beckman Stichting, de denktank van de PvdA. Momenteel is hij verbonden aan Clingendael – Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen, en tevens publicist.

Er zijn grofweg twee manieren om te reageren op de nationaalpopulistische opstand die de gevestigde orde nu al jarenlang teistert. De ene reactie is meehuilen met het populisme; kritiekloos achter de ‘stem des volks’ aanlopen; dicht tegen het geluid van het nationaalpopulisme aankruipen. De andere reactie vanuit het establishment is het populisme wegzetten als zo ongeveer het ‘nieuwe fascisme’ of op zijn minst als een feitenvrije opstand van verwende burgers in een van de gelukkigste landen ter wereld. De elite moet leiderschap tonen, oftewel doorgaan op de ingeslagen weg: meer Europa, meer flexibilisering, voort met migratie en diversiteit, vooroplopen met klimaataanpassing en

energietransitie. Trotseer de weerstand van andersdenkenden, en met name die van de *deplorables*, zij die niet beter weten. Deze laatste respons negeert elk onbehagen en houdt zich blind en doof voor de nieuwe scheidslijnen en fricties die in de samenleving zijn ontstaan rondom migratie, globalisering en de digitale kenniseconomie – datgene waarop de nationaalpopulistische opstand van de *left behind* nu juist reageert.

Hoe kan het onder druk staande politieke midden zichzelf handhaven en zelfs versterken in dit gepolariseerde krachtenveld waarin de naoorlogse volkspartijen worden uiteengetrokken door populisme versus elitisme, dynamische steden

versus krimpde periferie, internationaal georiënteerde hoger opgeleiden versus lokaal georiënteerde lager opgeleiden? Dat is de kernvraag voor het overleven van onze unieke Europese middenklassesamenleving zoals christendemocratie en sociaaldemocratie die na de oorlog hebben opgebouwd.

Tegen deze achtergrond mogen we blij zijn – en ik heb dat eerder gezegd in een *Volkskrant*-column¹ – met de wederopstanding van het ideologische debat binnen het CDA. Deze klassieke volkspartij voldoet daarmee aan haar dure plicht om antwoorden te vinden op de politiek-maatschappelijke krachten die op de middenpartijen inbeuken, en die de sociale samenhang in onze samenleving ondermijnen.

Het CDA pakt dit diepgaander en serieuzer aan dan de huidige VVD en PvdA, getuige alleen al de studie *Het Midden. De middenklasse als morele kern van de samenleving* van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.² Men zoekt ook en vooral naar het midden in de eigen partij. Daar waar oud-partijleider Buma in zijn roemruchte Schoo-lezing³ misschien iets te grofmazig terecht kwam in het kamp van de boze populistische burger, hielden zijn CDA-tegenstrevers in hun *Trouw*-manifest *Verandering en vertrouwen* weer te veel over naar de tweede respons,⁴ waarin het wereld- en toekomstbeeld der academische professionals wordt verkocht als ‘leiderschap van het midden’.

De opponenten van de koers-Buma bepleitten voor het CDA een koers naar het ‘radicale midden’, maar juist daarin schoten zij door. Uit de WI-studie *Het Midden* en eerder het OESO-rapport *Under pressure. The squeezed middle class* blijkt dat de middengroepen onder druk staan.⁵ Zij zijn niet boos, maar wel bezorgd over de toekomst. In plaats van radicale veranderingen (inclusief die door nationaalpopulistische volksophitsers worden nagestreefd) zoeken zij zekerheid. Zij willen sociaal-economische zekerheid én culturele continuïteit.

Dat is dan ook wat middenpartijen, als antwoord op de uitdagingen van een wereld in flux én de nationaalpopulistische revolutie, burgers minimaal moeten bieden – met name de burgers uit de lagere middenklasse, die men nauwelijks meer aantreft in traditionele partijen, kerken of maatschappelijke organisaties. Geen radicaal midden, maar een degelijk en betrouwbaar midden; een midden dat zichzelf koestert, verdedigt en versterkt.

Zij aan zij: recept voor volkspartij nieuwe stijl?

Voldoet het nieuwe toekomstrapport van het CDA, *Zij aan zij. Toekomstperspectief voor Nederland in 2030*,⁶ aan deze gevraagde balanceerkunst voor het politieke en sociologische midden? Levert dit rapport de grondstof voor het redden, ja, het nieuw leven inblazen van de naoorlogse volkspartijen? Ja en nee.

De middengroepen staan onder druk en zoeken zekerheid

Vooropgesteld: het is – als altijd – een goed doordacht programmatisch rapport. Het CDA heeft een sterke traditie op dit gebied (denk aan *De verantwoordelijke samenleving* uit 1991, en *Nieuwe wegen, vaste waarden* uit 1995). Partij en Wetenschappelijk Instituut (WI) maken optimaal gebruik van wat er met name bij VU-hoogleraren opgehaald kan worden aan christelijk-sociaal denken of christendemocratische politieke filosofie. Ook aan het laatste vooruitdenkrapport zijn weer grote namen verbonden: Lans Bovenberg, Ab Klink, Govert Buijs, met soms zelfs herkenbare noties in de tekst.

Opmerkelijk is altijd welke constructief-programmatische rol het WI bij het CDA-koersdebat krijgt toebedeeld. Dat instituut is geen luis in de pels, geen thuis voor ‘interne partijcritici’, intellectuelen met een haat-liefdeverhouding tot de bestaande politiek

(iets wat de Wiardi Beckman Stichting zich kon veroorloven in de hoogtijdagen van de Nederlandse sociaaldemocratie); nee, het WI stelt zich nadrukkelijk op als facilitator en penvoerder van de middellange-termijnkoers van de partij – ook weer bij dit rapport over de ‘zij-aan-zijmaatschappij’.

Het is om een aantal redenen moedig dat het CDA nu met zo’n toekomstvisie komt. Als oppositiepartij is het makkelijker om vrijuit te denken en te schrijven dan als partij met regeringsverantwoordelijkheid. Je coalitiepartners kijken immers mee met wat je opschrijft. Verder wordt de hedendaagse politieke mediacultuur gekenmerkt door angst voor debat en meningsverschil binnen partijen.

Dit rapport laat in elk geval zien dat het CDA over het ‘PVV-gedoogetraumacongres’ van Arnhem heen is, en het weer aandurft om met elkaar over christendemocratische

Dit rapport laat zien dat het CDA over het ‘PVV-gedoogetraumacongres’ van Arnhem heen is

politiek te discussiëren – ook in een tijd waarin traditionele volkspartijen de grootste moeite hebben om de boel bij elkaar te houden, en waarin het CDA een spagaat moet uitvoeren tussen zijn bestaande oudere electoraat in de provincie en potentieel nieuwe jonge doelgroepen in de steden. Zelfs de altijd zo stabiel geachte Duitse zusterpartij van het CDA, de Duitse *Union* van CDU/CSU, blijkt tijdens Merkels *Endspiel* uiterst kwetsbaar voor de polariserende krachten in onze onoverzichtelijke spaghettisamenleving: ze wordt uiteengetrokken door groenen en rechtspopulisten, door *urban professionals* tegenover de *left behind* in de periferie.

Dat is de driedubbele handrem die op het stuk zit, maar er is ook wind mee. Een kentering in de tijd? Een kanteling van het politiek-

maatschappelijke klimaat? Een nieuwe flow? In het rapport zelf wordt die kentering fraai als volgt omschreven:

‘Veel mensen zijn klaar met “ieder voor zich” en “eerst ik en misschien ooit jij”. Polarisatie en tweedeling werken alleen maar destructief. Velen ervaren ook het ongemak met het eenzijdige economische en neoliberale denken, het collectief sturingsdenken en het negativisme van “eigen volk eerst”. De christendemocratie wil die wending in het politiek en geestelijk klimaat aanmoedigen en versterken.’⁷

Dat is, in het kort, het intellectuele vertrekpunt van het rapport. We moeten van een veel te ver doorgeslagen neoliberale, individualistische, systeembureaucratische maatschappij op zoek naar een samenleving die weer meer op de menselijke maat is toegesneden, en waarin mensen en gemeenschappen de Nederlandse cultuur van samenwerking weer hervinden en versterken. ‘Op zoek naar nieuwe gemeenschappelijkheid’, kopt het rapport.⁸ Het CDA hoopt daarvoor aan te sluiten bij drie ‘hoopvolle vernieuwingsbewegingen’, namelijk die ‘van ratrace naar relaties’, ‘van regelzucht naar burgerruimte’ en ‘van winst naar [duurzame] waarden’.⁹ Allemaal zeer wezenlijke ideeën die herkenbaar klinken. Uiteindelijk is *Zij aan zij* een vertrouwd christendemocratisch verhaal, opgebouwd vanuit de CDA-kernwaarden solidariteit, publieke gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap. In de huidige politieke context van populisme, elitisme, identiteitspolitiek, polarisatie en politieke verruwing is het opnieuw een uiterst belangrijk appel.

Er staan een paar prachtige noties in het rapport. Zoals de notie van *radicale subsidiariteit*: ‘Kleinschalig als het kan, grootschalig alleen als het moet. Door burgers

als het kan, door de overheid alleen als het moet.¹⁰ Er zit ook veel Habermas in het rapport: ‘Tegen de systeemwereld, leve de leefwereld!’¹¹ Men bepleit ‘democratisch en technologisch burgerschap’¹² en ‘dienstbare instituties’ voorbij het systeemdenken.¹³

Sociale agenda

Opvallend sterk naar voren komt de sociale agenda van het CDA. ‘Niemand aan de kant’, zo luidt het motto.¹⁴ Er is oog voor nieuwe ongelijkheid en nieuwe segregatie, en men komt met redelijk ferme uitspraken over een radicaal andere jeugdzorg en over de herwaardering van het beroepsonderwijs.

Wel blijft een sterk meritocratische hooglerarentoon aanwezig waar het gaat over een ‘nationale agenda een leven lang ontwikkelen’.¹⁵ Daar wordt een toekomstbeeld geschetst van zelfredzaamheid, flexibiliteit en aanpassingsvermogen waarvan we juist geleerd hebben dat dit een splijtzwam vormt tussen hoogopgeleiden en lager opgeleiden. Hier is nog niet de, voor een volkspartij zo cruciale, brug gevonden tussen transitiewinnaars en transitieverliezers.

Dat treft uiteindelijk ook de tegenstelling tussen stad en platteland, bruisende steden en perifere krimpgebieden. Daarin houdt *Zij aan zij* eerst redelijk het midden, met oog voor de vitaliteit van de (nu CDA-loze) grote steden en een oproep voor een heus nationaal programma voor krimpgebieden,¹⁶ maar ook hier wordt daarna toch harder geslagen op de trom van toekomstgerichte innovatie dan op die van traditie en erflaterschap. Van een prettig-conservatieve partij als het CDA zou je iets meer respect voor houvast, voor het belang van traditie en continuïteit mogen verwachten, conform die mooie CDA-slogan: ‘Voor een land dat we door willen geven.’

Ik zie in het rapport veel ‘vaste waarden’, maar ook een grenzeloze innovatiedrang steunend

op een beeld van een totaal veranderende wereld. Dat levert niet altijd een geruststellende balans op. *Zij aan zij* biedt juist aan die groepen in onze samenleving die, bij alle welvaart, een enorme toekomstonzekerheid en gebrek aan bescherming ervaren, te weinig zekerheid en continuïteit. Precies dat – een disruptieve innovatie voorstellen zonder gezaghebbende bescherming – heeft zich gewroken in de landbouwparagraaf in het rapport, wat op een onvermijdelijke botsing moest uitlopen en dat daadwerkelijk ook deed.¹⁷ Voor een volkspartij blijft de balans tussen traditie en innovatie, veranderingshysterie en behoudzucht essentieel. Wat willen we behouden in een wereld op drift? Wat van ons land geven we door aan de nieuwe generaties?

In dat opzicht is de onverbloemde omhelzing van het Rijnlands model van de sociale markteconomie weer wel een goede keuze. Bedrijven omschrijft men als een

Van een prettig-conservatieve partij zou je iets meer respect voor houvast, traditie en continuïteit mogen verwachten

‘samenlevingshuishouding’,¹⁸ en er wordt een sociale, ecologische economie op basis van het brede welvaartsbegrip nagestreefd, met Nederland als topland in die *next economy*.¹⁹ Wel alles, dat spreekt, op menselijke maat. Hoe dit allemaal verzoend kan worden met een ruig globaliserende wereld, in de eeuw van Azië, en binnen de Europese marktsamenleving, daarover bekreunt zo’n rapport zich dan weer niet.

Prettig, tot slot, aan het rapport is dat het zich presenteert als een ‘uitnodiging tot discussie’ aan heel Nederland. Dat komt heel sympathiek over, en breekt geheel terecht het incrowdbeeld van politieke partijen open. Achterin, bij ‘Uitnodiging om mee te denken’, is ruimte opengelaten waar men zelf politieke analyses en eigen oplossingen kan aanvullen. Helaas is het rapport voor zo’n handreiking naar buiten niet goed genoeg

Bron: iStock

geschreven. Niet alleen te beleidswetenschappelijk voor de gemiddelde Nederlander, maar mij begon het ruimschoots aanwezige zalvende predikantenjargon tegen te staan; het is allemaal ‘samen’, ‘zij aan zij’, ‘niet jij of ik’ wat de klok slaat. Bij al die brave medemenselijkheid mis ik spannende confrontatie en contrastwerking met de realiteit.

Aanvullingen

Ik vind wat betreft gedachtegoed en appel *Zij aan zij* van het CDA een uiterst belangrijk rapport voor iedereen die het politieke midden van Nederland een warm hart toedraagt. Ik voel me als sociaaldemocratisch ‘gemeenschapsdenker’ zeer verwant met de noties van leefwereld versus systeemwereld, relationeel mensbeeld en de nieuwe gemeenschappelijkheid van de zij-aan-zijmaatschappij.

Mijn probleem is: zo’n type samenleving wás, met alle gebreken en schaduwzijden,

het naoorlogse Europese samenlevingsmodel, sterk gedragen en geïnspireerd door de christendemocratie en de sociaaldemocratie, en steunend op de instituties van de democratische rechtsstaat, op het sociaal contract van de relatief egalitaire verzorgingsstaat, op een polderoverlegeconomie en op een hoog niveau van rechten, plichten en onderling vertrouwen – maar ergens ging het dus fout. Hoe precies? Waarom hebben christendemocratie en sociaaldemocratie hun erfenis niet vernieuwend kunnen behouden? Waar faalde het politieke midden? Welke nieuwe krachten en ontwikkelingen hebben die zij-aan-zijmaatschappij ondermijnd en aangetast?

Het is deze kant van het verhaal die ik in het rapport node mis: zelfkritiek van het politieke midden. Hoe hebben wij al die boze en bezorgde *left behind* in onze samenleving kunnen doen ontstaan? Heeft Hans de Boer, de voorzitter van VNO-NCW, gelijk toen hij in november in

Buitenhof stelde dat het politieke midden, na een slordige omgang met migratie en integratie en de neoliberale versoering van de verzorgingsstaat, nu met klimaatdrammerij ook de boeren en de bouwwereld dreigt kwijt te raken?

Het politieke midden kan alleen maar sterk zijn – en dat hoeft ik het CDA niet uit te leggen – als ook het maatschappelijke midden sterk is, het prepolitieke ‘milieu’, zoals de Duitsers dat noemen. Sociaaldemocratie en christendemocratie zijn echter hun mobiliserende en integrerende kracht

kwijtgeraakt in de samenleving: binnen de kerken, de vakbeweging, maatschappelijke organisaties. Niet zozeer in de politiek, maar vooral dáár moet de zij-aan-zij-samenleving worden (her)uitgevonden en versterkt.

Maar dan nog: Hoe radicale kleinschaligheid en medemenselijkheid te organiseren in een globaliserende wereld, een complexe EU en een hyperdiverse samenleving? Hoe een nieuwe volkspartij te ontwerpen die identiteitspolitiek en bubbels overstijgt en een brug vormt tussen innovatieve urbane professionals en traditiegezinden in de regio?

Wil men dat echt voor elkaar krijgen, dan zal het politieke midden scherper moeten durven zijn over het eigen falen (het is te elitair doorgesloten in economische en culturele liberalisering) en veel waakzamer moeten zijn tegenover de bedreigingen die de Europese middenklassesamenleving zo sterk onder druk

Ik mis in het rapport zelfkritiek van het politieke midden

zetten (migratie, maatschappelijk onverantwoord ondernemen, misdaad, autoritarisme). Men zal kritisch moeten zijn op zowel het establishment, dat het land niet meer voldoende bij elkaar weet te houden, als op de nationaalpopulisten en de salafisten, die juist riskante verdeeldheid zaaien. De ironie is dus dat we eigenlijk wél een radicaal midden nodig hebben.

Het voorgaande is wat ik zou aanvullen op de eerdergenoemde opengelaten plekken achter in het rapport *Zij aan Zij*.

-
- 1 René Cuperus, 'Waarom het politieke midden niet radicaal moet zijn, maar degelijk en betrouwbaar', *de Volkskrant*, 28 april 2019.
 - 2 Arjen Siegmann (red.), *Het Midden. De middenklasse als morele kern van de samenleving*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA/Wilfried Martens Centre for European Studies/Konrad Adenauer Stiftung, 2019.
 - 3 Sybrand Buma, 'Verwarde tijden!' *die om richting vragen. HJ Schoo-lezing 2017*. Amsterdam: Elsevier Weekblad, 2017.
 - 4 Jeroen Kremers, Lans Bovenberg, Raymond Gradus, Frank van den Heuvel en Bas van Os, *Verandering en vertrouwen. Oproep tot inhoudelijk debat vanuit het christendemocratisch midden van de politiek* (discussiestuk), 24 april 2019. Het stuk werd naar buiten gebracht via het volgende artikel: Jeroen Kremers en Bas van Os, 'Een nieuw radicaal politiek midden is dringend nodig', *Trouw*, 24 april 2019.
 - 5 Siegmann 2019; OECD, *Under pressure. The squeezed middle class*. Parijs: OECD Publishing, 2019.
 - 6 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Zij aan zij. Toekomstperspectief voor Nederland in 2030. Uitnodiging tot discussie*. Den Haag: CDA, 2019.
 - 7 WI 2019, p. 71.
 - 8 WI 2019, p. 11.
 - 9 WI 2019, pp. 12-13.
 - 10 WI 2019, p. 53.
 - 11 WI 2019, pp. 5-6.
 - 12 WI 2019, p. 39.
 - 13 WI 2019, p. 53 e.v.
 - 14 WI 2019, p. 27.
 - 15 WI 2019, p. 27.
 - 16 WI 2019, p. 37.
 - 17 Zie over deze kwestie het begin van het interview met Herman Wijffels elders in dit CDV-nummer.
 - 18 WI 2019, p. 65.
 - 19 WI 2019, p. 66.

Idealisme van de daad

Het discussiestuk *Zij aan zij* staat in een lange christen-democratische traditie, waarop Piet Steenkamp en Ruud Lubbers hun stempel hebben gedrukt. Steenkamp stelde tegenover de polarisatiedrift van de jaren zeventig de oriëntatie op vier kernbegrippen, die in *Zij aan zij* eigentijds terugkeren. Lubbers' denken is terug te vinden in de nadruk op internationaal realisme en op participatie in werk en ontwikkeling.

door **Pieter Gerrit Kroeger** De auteur is historicus en podcaster bij Betrouwbare Bronnen.¹

Het startdocument voor de visie van het CDA op de toekomst van Nederland² bracht mij in gedachten terug naar de jaren zeventig van de vorige eeuw. Ook toen was er een periode van polarisatie als dominante politieke strategie en van sociaal-economische omwentelingen. Bleek indertijd de belangstelling al groot voor een tegendraadse filosofie die de nuchterheid en gematigdheid van de wederopbouwjaren een nieuwe lading en levenskracht wist te geven, zo lijkt ook nu het 'zij-aan-zijbeeld' van de 2030-nota voor sommigen onverwacht aan te slaan. Wie het discussiestuk goed leest, ziet welke grondmotieven daartoe leiden. Het stuk is zowel 'steenkampiaans' als 'lubberiaans', en met dat laatste bedoel ik niet dat het verbluft door wollig proza.

Nooit af

Het steenkampiaanse karakter van *Zij aan zij* zit in twee kenmerken ervan, namelijk in de benadering van een breed geschetst maatschappij- en mensbeeld die in de plaats komt van een verengde en toegespitste ideologie, en in de vurigheid waarmee het stuk

stelling neemt tegen de krachten, ideologie en praktijk van de polarisatie als strategie in het publieke en politieke domein. Nadrukkelijk is dit zichtbaar in de – zeker voor iemand als de ruimdenkende katholiek Steenkamp zeer herkenbare – pauselijke metafoor van het gemeenschappelijke huis van de mensheid. Op bladzijde 10 wordt die direct toegepast op de politieke rollen die deze gedachte met zich meebrengt. De bewoners zijn 'de bouwers en beheerders' van dat huis, en dat huis 'is nooit af en zal altijd onderhoud vergen'.³ Daarmee is meteen helder dat dit huis geen particulier bezit is, maar een gezamenlijke verantwoordelijkheid, met sterk publieke dimensies.

Het is deze invalshoek die de insteek vormt van het voor sommigen opvallend 'antineoliberales' karakter van het discussiestuk. Deze benadering sluit wonderwel sterk aan op de kuyperiaanse visie op de politiek, met name ook de christelijke politiek. Want juist bij het gedurig bouwen aan en verbouwen en onderhouden van zo'n gemeenschappelijk huis is 'architectonische kritiek' – een pakkende term van Abraham Kuyper

– van essentiële betekenis. Dat is niet alleen, maar in mijn ogen zeker óók, esthetische kritiek. Het vormt een gedurig kritische blik op de fundamenteën en hun stevigheid, en op de plaatsen waar het huis de bewoners zowel een goede plek als een uitzicht op de horizon biedt. We zien hier een organische verbinding tussen de denkwereld van de antirevolutionairen, met hun principiële kritiek op het liberalisme van de negentiende eeuw, en die van de *aggiornamento* van katholieken als Steenkamp, die zich door paus Johannes XXIII en de arbeiderspriester Ariëns geïnspireerd voelden. Het verzet tegen de liberale kijk op mens en maatschappij in *Zij aan zij* is hiermee, in al zijn eigentijdse relevantie en uitdagendheid, verrassend klassiek.

Bevrijdend denken

Die inhoudelijke verbinding tussen rooms en refo ontstond opmerkelijk genoeg ook in de polarisatie van de jaren zeventig. Het was Wim Hoogendijk van de Kuypertstichting die zich vanuit de ideologische voorzetten van Steenkamp bezon op een nieuwe grondslag voor de christendemocratie in het postzuilentijdperk. Hij kwam met wat wel de ‘antwoordfilosofie’ is genoemd. Christendemocraten zag hij als mensen die zich in politiek en samenleving vanuit het evangelie wilden laten aanspreken op hun handelen en denken, om daarop vervolgens hun antwoord te geven. Hoogendijk zag net als Steenkamp de christendemocratie als een politieke beweging en filosofie, en niet als een spiritueel of mentaal gezelschap, laat staan als een belangenorganisatie van klagende krimpgebieden of rurale grootverdieners. Zoals hij ooit schreef: een christendemocratische partijformatie is ‘niet een godsdienstig genootschap, maar een politiek actiecentrum’.⁴ Dat veronderstelde in zijn denken ‘een homogeniteit van politiek optreden’, en niet het idee dat mensen enkel op grond van hun confessionaliteit in zo’n politieke club bijeengebracht werden,

terwijl zij ondertussen ‘de meest uiteenlopende opvattingen’ vertoonden.

Hij trok deze principiële conclusie uit de ontmoeting van Kuypers denken met dat van Steenkamp, omdat dit ‘naar mijn mening de consequentie [is] van het feit dat de rooms-katholieke en Kuyperiaans-gereformeerde wereld zelf zijn opengebroken’.⁵ Een van Hoogendijks opvolgers, Jos van Gennip, noemde deze fundamentele stap naar een nieuw christendemocratisch denken ‘bevrijdend’. Niet alleen omdat hiermee de politieke strategie van polarisatie en bewuste tweedeling een krachtig antwoord krijgen kon, maar omdat ‘het Woord hanteren zonder onmiddellijk de vraag te stellen wat de kerkelijke lading is van wie het hanteert’ bevrijdend bleek. ‘Het maakt het Woord blijvend relevant. Zonder dat het wordt gebonden aan de ene of de andere dogmatische interpretatie.’⁶

*Het verzet tegen de liberale kijk op mens en maatschappij in *Zij aan zij* is verrassend*

Tegenover de polarisatiedrift stelden Steenkamp en de zijnen de oriëntatie op vier essentiële publieke beginselen. Het ging en gaat immers bij het CDA om een politieke partij. Zoals de CDU dat is, niet als de CSU. Dat is in de actuele discussie over *Zij aan zij* een markant punt vanuit het denken van Steenkamp en Hoogendijk. Anders dan zusterpartij CDU is de CSU immers een regionaal gericht, *lokalpatriotisch* actiecentrum waarin de dominantie van één religieuze en particularistische traditie uniformerend werkt. Daarmee kan men Beieren bijna als een ‘sociale onderneming’ exploiteren, en beheersen met behulp van patronage en zelfs door de greep op staatsbedrijven. Dat het lawaai tegen het concept voor *Zij aan zij* kwam vanuit streken die zich wel vaker en al langer spiegelen aan een soort CSU aan de Dinkel of Maas, is dan ook

historisch gezien geen verrassing. Het CDA heeft zich daar veel minder ontwikkeld tot politieke partij à la de CDU, en is meer blijven steken in een regionalistisch verband, met zelfs hier en daar tribalistische trekken. Het op het recente partijcongres gehanteerde idioom van ‘onze boeren’ die niet gezien, gerespecteerd of gehoord worden, verried dat nog eens. Onbedoeld wellicht een variant van ‘ongehoord Nederland’.

Verrassende veerkracht

De vier eerdergenoemde publieke en daarmee inherent politieke beginselen van Steenkamp benut *Zij aan zij* in eigentijdse vorm opnieuw als wapens tegen de polarisatiedrift – nu die van de wereld na 11 september 2001 en de kredietcrisis van 2009. Die beide jaartallen duiden er al op dat het CDA niet te vroeg is gekomen met zijn discussiestuk; misschien eerder vijftien jaar te laat. Dat neemt niet weg dat het

Het discussiestuk zet urbane gebieden en rurale omgevingen niet tegen elkaar af, maar verbindt ze

stuk op pagina 71 het geheel van zijn nieuwe politieke toekomstbeeld scherp bijeenbrengt in een herneming van die vier steenkampiaanse kernbegrippen. Het laadt deze als het ware, heel eenentwintigste-eeuws, als een gsm op. Solidariteit wordt verbonden met de nieuwe nadruk op de ‘polder van cocreatie’ en op de geopolitieke realiteit van de noodzaak tot Europese lotsverbondenheid. Gerechtigheid wordt verbonden met de noodzaak van een stevige internationale rechtsorde in de ‘woelige wereld’ die het stuk als uitgangspunt voor nieuw machtsrealisme noemt, en tevens met de bescherming van de menselijke waardigheid. Gespreide verantwoordelijkheid wordt verbonden met het accent op Rijnlandse ‘brede welvaart’ en rijk burgerschap van eenieder in de delta vol polders. Rentmeesterschap wordt verbonden met

durf bij transities in klimaat- en energiebeleid en met het bewaren en ‘creatief doorgeven’ van beschaving en tradities.

Tegenover de polarisatiedrift wil het stuk aan de hand van deze ‘geladen begrippen’ iets heel steenkampiaans doen en wagen. Het wijst op de ‘steeds verrassende veerkracht en veranderkracht’ die ons land, onze samenleving en onze economie steeds lieten en laten zien als zij de kunst van het polderen in cocreatie op zijn best weten te benutten. Deze twee krachten wil *Zij aan zij* ontketenen voor een uitdagend toekomstperspectief. Anders gezegd: als je een land wilt doorgeven, zorg er dan liefst voor dat het een slim en boeiend land is, en dat je niet verscheurdheid, onvermogen en neergang doorgeeft.

Daarbij is helder dat het stuk kiest voor een inclusieve benadering waarin sterk groeiende urbane gebieden en centra intensieve en

organische relaties ontwikkelen met hun geografische en rurale omgevingen. Het zet deze twee niet tegen elkaar af of op, maar verrijkt hun verbindingen, zelfs met een integraal aangepakt nationaal actieplan à la het Nationaal

Programma Rotterdam Zuid voor krimpgebieden die niet op eigen kracht – materieel en bestuurlijk – tot revitalisering kunnen komen. Dat juist uit zulke gebieden verzet werd aangetekend tegen de denklijnen in dit stuk, duidde erop dat men het óf niet gelezen had en meende te moeten reageren op vertekende persweergaven, óf met andere motieven en bedoelingen een sterk polariserende en zelfs dicterende houding meende te moeten aannemen. Men koos hier warempel voor een insteek die meer verwantschap vertoonde met de flanken links en rechts in de jaren zeventig dan met wat Steenkamp indertijd voor ogen stond. De gedachte dus dat hun betoog echt uit het hart van het CDA, zijn tradities en politieke wortels kwam, heeft weinig merites.

No-nonsense

Naast ‘typisch Steenkamp’ is *Zij aan zij* ook echt lubberiaans. De nadruk op realisme in geopolitieke zin, op ‘iedereen aan de slag’, creativiteit en ondernemerschap, en op de bijzondere waarde van de spirituele inspiratie, is steeds ten nauwste verbonden met zowel het beleid als de politieke visie van Ruud Lubbers. En dan heb ik het nog niet eens over diens missionarissenwerk in de latere jaren van zijn leven voor het ‘Handvest van de Aarde’ en over zijn vreugde dat paus Franciscus in *Laudato Si’* dit concept theologisch onderbouwde.⁷ Lubbers werd de premier en voorman van het CDA die vooral in andere partijen bekendstond om zijn no-nonsensebeleid en zijn bijna verontrustende creativiteit. Zitten die karakteristieken ook in *Zij aan zij*? Mij dunkt van wel.

Misschien is dit wel het meest het geval in twee grote lijnen die het discussiestuk op tafel legt: ten eerste een sterk accent op internationaal realisme in een ‘woelige wereld’ waarin een delta- en polderland moet zien te overleven, en ten tweede een sterk accent op massale participatie in werk en ontwikkeling. Het was geen toeval dat Lubbers als fractieleider de eerste was die een interne commissie opzette voor het thema *éducation permanente*, zoals men indertijd bij de OECD noemde wat wij nu LLO noemen: Leven Lang Ontwikkelen. De bijzondere benadering daarvan in het stuk is dan ook treffend en gedurfd. En ik kan het weten, want Lubbers maakte mij als 23-jarige secretaris van die fractiecommissie.

Lubbers zag participatie op de arbeidsmarkt altijd als een vorm van actief burgerschap. Mensen daartoe toerusten in onderwijs, training, vorming en LLO zag hij daarom als vorm van ontwikkeling van een democratische samenleving. Meedoen, handen uit de mouwen, voortdurende interactie met collega’s, klanten, leerlingen, concurrenten. Hij was altijd ook die Rotterdamse ondernemer, naast het oneindig creatieve politieke dier dat met iedereen en altijd ‘even

meedenken’ wilde. In dit opzicht is *Zij aan zij* in optima forma lubberiaans. Werk en participatie zijn verrijkend en verbindend. Ora et labora.

Een consistente lijn

Dat blijkt uit nóg een opmerkelijk accent in het stuk, de scherpe tekst over inburgering en integratie. Een van mijn indringendste ervaringen met Lubbers was in zijn tijd als voorzitter van het UAF, het fonds dat vluchtelingen ondersteunt bij hun academische en hbo-studies in ons land. Elk jaar organiseerde hij voor hen een diploma-uitreikingsest. Sommigen van hen konden daar hun verhaal doen, waarin dan naast hun soms heroïsche doorzettingsvermogen altijd ook hun intense dankbaarheid tegenover ons land doorklonk, en zeker ook die tegenover Lubbers zelf. In een vraaggesprek met hem na afloop van zo’n evenement zei hij tegen mij: ‘Laat de mensen toch wat doen! De vluchteling moet aan de slag,

Zij aan zij is in optima forma lubberiaans: ora et labora

zo komt hij ook onder de mensen en wordt hij weer actief. Het verplicht de overheid om snel duidelijkheid te geven; dat is voor iedereen goed.’ Waarop ik hem zei: ‘Het is alsof ik de premier Lubbers uit de jaren tachtig weer hoor: “Laten we de mensen weer aan de slag krijgen. Ga wat doen, dat is altijd beter.”’ Hij reageerde verrast en zei toen: ‘Daar zit wel iets in, ook in het verplichtende ervan. Het is een consistente lijn in mijn leven.’

Diezelfde denklijn zit in *Zij aan zij*. In scherpe bewoordingen verwerpt het stuk de in gang gezette aanpak van inburgering, waarmee vluchtelingen via een soort leenstelsel zelf maar moeten uitvogelen hoe zij aan een opleiding en informatie komen. Het stuk verheldert meteen ook – en dat is nogal eens nodig, ook binnen het CDA zelf – veel van de verwarring en onzuivere redeneringen die met migratie en integratie gepaard gaan. Het maakt terecht een scherp onderscheid tussen

vluchtelingen, asielzoekers, kenniswerkers en burgers uit andere EU-lidstaten. Elk van deze vier groepen vereist een duidelijk beleid, dat ook duidelijk onderscheid weet te maken tussen hun geheel verschillende posities en herkomst.

Eigenlijk is alleen bij de twee laatstgenoemde groepen sprake van ‘migratie’, zou ik daaraan wel durven toevoegen. De eerste twee groepen zijn geen migranten, maar medemensen die in wanhoop een beroep doen op de humaniteit van ons rijke land. Als er echter bij sommigen van hen geen sprake is van een noodsituatie of van een kans op een zinvol bestaan in onze drukke delta, moet het glashelder zijn dat het geen zin heeft om zo’n bestaan hier te willen afdwingen, laat staan om het door mensensmokkel te realiseren. Uit die verheldering komt de lubberiaanse denklijn direct helder naar voren. Wie hier bij ons komen en bij ons horen, willen we zo snel mogelijk ‘aan de slag’ zien, want inderdaad: ‘Dat is voor iedereen

Lubbers werd zo gewaardeerd vanwege diens combinatie van katholiek idealisme en zakelijke nuchterheid

goed.’ Net als bij Lubbers is dat ‘aan de slag gaan’ en mensen niet aan hun lot overlaten met zo’n leenstelsel een benadering die hout snijdt, en het is zeer terecht dat *Zij aan zij* er in een pinnige zijdelingse opmerking op wijst dat wat wij ten aanzien van studenten in ons land een faliekante fout vinden, niet voor inburgeraars ineens een succesmodel kan heten.⁸

Oorlogsverklaring aan tweedeling

Het accent in het nieuwe stuk op klimaatadaptatie en energietransitie als enorme kansen voor een hoogontwikkeld en uiterst innovatief polder- en deltagebied is natuurlijk eens te meer een door en door lubberiaanse denkwijze. Het was juist de combinatie van katholiek idealisme en zakelijke nuchterheid, van Rotterdamse doenerigheid en een urbane blik naar de horizon, die ervoor zorgde dat hij als politicus en als aanvoerder zo gewaardeerd werd en zodoende met het CDA de grootste verkiezingsoverwinning in de parlementaire geschiedenis kon behalen, tot tweemaal toe. Alleen dat al zou voor een net zo nuchtere en doenerige partij in de eerste helft van de eenentwintigste eeuw een aanbeveling kunnen zijn. Van een strategie van zelfbeklag, boze burgerij en platte belangenpolitiek moet een brede christendemocratische beweging het in elk geval niet hebben. Electoraal niet, en moreel evenmin.

Kortom, *Zij aan zij* maakt het denken en doen van Steenkamp en Lubbers weer helemaal eigentijds. Het is een oorlogsverklaring aan de polariseerders en de tweedeling, aan Europahaters en het ‘eigen-volk-eerstdenken’. Esther de

Lange zei het in september 2018 heel mooi in haar Hannie van Leeuwenlezing: ‘Ons idealisme is meer doenerig dan dat van marcherende vlaggenzwaaiers en grote retoriek. Het is een idealisme van de daad, van wat Angela Merkel zo mooi noemt: “Schritt für Schritt” dingen verbeteren voor de mensen.’

1 Zie <https://www.dagennacht.nl/serie/betrouwbare-bronnen>

2 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Zij aan zij. Toekomstperspectief voor Nederland in 2030. Uitnodiging tot discussie*. Den Haag: CDA, 2019.

3 WI 2019, p. 10.

4 Pieter Gerrit Kroeger en Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA, 1974-1998*. Amsterdam: Balans, 1998, pp. 40-41.

5 Kroeger & Stam 1998, p. 41.

6 Kroeger & Stam 1998, pp. 104-105.

7 Paus Franciscus, *Laudato Si' / Wees geprezen. Over de zorg voor het gemeenschappelijke huis*. Vaticaanstad/Poeldijk: Libreria Editrice Vaticana/Stg InterKerk, 2015.

8 WI 2019, p. 44.

Stoutmoedig afrekenen met het koloniale verleden

Nu het Statuut dat de staatkundige relatie tussen Nederland en de Caribische eilanden regelt, 65 jaar bestaat, is het noodzaak de realiteit onder ogen te zien. Ook na de recente wijziging in 2010 is de verhouding tussen Nederland en de eilanden ongelijkwaardig en laat ze nog altijd sporen van het koloniale verleden zien. Pas als alle eilanden afzonderlijke gemeenten vormen en samen één provincie, kunnen de toenemende problemen daadwerkelijk worden aangepakt.

door Aart G. Broek De auteur is socioloog en letterkundige en gespecialiseerd in het Caribisch gebied.¹

Nederland wist Suriname in 1975 tot onafhankelijkheid te bewegen. De Antilliaanse eilanden bedankten keer op keer voor die opgelegde vrijheid. Zij hebben daartoe het volste recht en kunnen niet tegen hun wil uit het Koninkrijk worden gezet. Vanaf 1990 en onder de motiverende aansturing van de toenmalige minister voor Nederlands-Antilliaanse en Arubaanse Zaken, de CDA'er prof. dr. Ernst M.H. Hirsch Ballin, veranderde het Nederlandse beleid. De eilanden zouden binnen het Koninkrijk blijven en zouden zich aan de nodige 'huisregels' dienen te houden, zoals politiek-bestuurlijke integriteit, een deugdelijke begroting en onwrikbare rechtshandhaving. Dit bleken opgaven waaraan maar moeizaam consequent invulling kon worden gegeven.

Sinds die beleidsommezwaai heeft Nederland in toenemende mate bemoeienis met de eilanden Aruba, Bonaire, Curaçao, Sint Maarten, Sint Eustatius en Saba gekregen. Los van de traditionele moederlandse taken als de uitgifte van het Nederlandse paspoort, buitenlandse betrekkingen en defensie, geldt de toegenomen betrokkenheid ongetwijfeld in bestuurlijk, financieel, justitieel en politieel opzicht. Inderdaad, Nederland bemoeit zich er flink tegenaan.

Aanmodderen

Het wetsdocument dat de onderlinge verhoudingen binnen het Koninkrijk formeel regelt, is het Statuut. Dit torent boven de grondwet van de respectieve landen binnen het Koninkrijk uit. Het

werd in december 1954 ondertekend en regelmatig bijgesteld, het meest recentelijk op 10 oktober 2010. Sindsdien bestaat het Koninkrijk der Nederlanden uit vier 'landen', te weten Aruba, Sint Maarten, Curaçao en Nederland, terwijl de eilanden Bonaire, Sint Eustatius en Saba (BES) als 'openbaar lichaam' aan Nederland zijn toegevoegd en de benaming Caribisch Nederland kregen. Ter toelichting worden de BES-eilanden wel als 'een soort gemeenten' gekarakteriseerd, maar de eilanden zijn dat niet: ze hebben veel minder te vertellen dan willekeurig welke gemeente in Nederland. De vereisten die aan eilandelijke bestuurders worden gesteld, zijn scherper dan voor gemeentelijke bestuurders, en de mogelijkheden om van Nederlandse zijde op eilandelijk niveau bij te sturen en in te grijpen, zijn flink groter dan bij gemeenten.

Ook Aruba, Sint Maarten en Curaçao zijn praktisch gesproken geen 'landen' in de staatkundige zin, al was het maar omdat

*We noemen de eilanden 'autonoom',
maar dat zijn ze in veel opzichten steeds
minder geworden*

enkele essentiële zaken niet door die landen ingevuld kunnen worden: de eerdergenoemde moederlandse taken. We noemen de eilanden 'autonoom', maar ook dat zijn ze in vele opzichten absoluut niet, en dat zijn ze ook steeds minder geworden. De problemen rijzen de pan uit en zijn – hoewel het een autonome taak betreft – niet zelfstandig het hoofd te bieden. Dagelijks wordt dit onvermogen om aan autonomie daadwerkelijk invulling te geven geïllustreerd door ontoereikende criminaliteitsbestrijding, overrompelende milieuproblematiek, gemankeerd onderwijs, onduidelbare (intereilandelijke) infrastructuur, falende handhaving van de mensenrechten, uitzonderlijke gewelddadigheden, belabberde ambtelijke dienstverlening, haperende kindbescherming, hoge werkloosheid,

frauduleus bestuur, behoeftige gezondheidszorg en onbeheersbare overheidsfinanciën in de eilandelijke samenlevingen.

Tweederangs

Het Statuut kwam tot stand juist om *onderscheid* mogelijk te maken. In de praktijk van alledag maakt het de bewoners van de eilanden tweederangsburgers van het Koninkrijk. Dit is feitelijk een keuze die zij – dan wel hun voorvaderen – ooit zelf maakten, zij het mogelijk niet zo doelbewust. In de status van 'openbaar lichaam' en bovenal die van 'autonoom land' is het slecht toeven, niet in de laatste plaats omdat het in de praktijk steevast een afwachten is wat Nederland wel of juist niet zal gaan doen.

Het is steeds afwachten óf en, zo ja, hóé Nederland ingrijpt, bijvoorbeeld wanneer eilandelijke overheidsbedrijven, de inlichtingendienst en de Centrale Bank in handen dreigen te vallen van malafide partijen; wanneer de bestuurders bij het opstellen van de eilandelijke begrotingen de realiteit volledig uit het oog verliezen; om het verval van het cultureel erfgoed te keren; wanneer onderwijs, ziekenzorg en intereilandelijke infrastructuur

door het ontbreken van noemenswaardig beleid ineenstorten; wanneer de lucht- en de watervervuiling aantoonbaar doden veroorzaken.

Gunst

Het Statuut spreekt van gelijkwaardigheid, zelfstandigheid en wederkerigheid voor de landen. Dat klinkt menigeen als muziek in de oren, maar ontegenzeggelijk worden die verhoudingen feitelijk beheerst door een uitgesproken koloniaal element: *gunst*. De Caribische eilanden zijn bedelende horigen van Nederland. Aan de Koninkrijksrelaties ontbreekt een deugdelijk uitgewerkt en transparant stelsel van rechten en plichten.

Grondig uitgewerkte rechtsregels ordenen de onderlinge verwachtingen en voorkómen

zodoende conflicten. Belangwekkender is echter wat socioloog De Swaan schrijft: ‘Het recht versterkt het *vertrouwen* tussen mensen in een samenleving.’² Dit is nu precies wat gunsten níét doen. Van gelijkwaardigheid, zelfstandigheid en wederkerigheid is geen sprake. Een samenleven gebaseerd op gunstverlening voedt het onderlinge *wantrouwen* en (ver)hindert zodoende het samenwerken. De geschiedenis van de eilandelijke samenlevingen én van het Koninkrijk van de afgelopen 65 jaar laten dit onverholven zien.

Het door gunsten gestuurde samenleven versterkt aan de zijde van de onderliggende partij het optrekken van façades, het zich onttrekken aan verantwoordelijkheden, het aannemen van de slachtofferrol, gevoelens van minderwaardigheid. Kortom, Nederland beschaamt de eilandelijke bewoners. Die vernederingen zijn dikwijls verpakt met de beste bedoelingen. Desalniettemin doen de eilandelijke samenlevingen in koninkrijksverband aanhoudend schaamte-ervaringen op.

Eén Nederlandschap

Het verminderen en uiteindelijk opheffen van de schaamtevolle gunstrelatie begint bij het vaststellen van een gemeenschappelijk doel. Met een knipoog naar een catechetische kwestie, dient de volgende vraag beantwoord te worden: waartoe zijn wij in het Koninkrijk der Nederlanden?

Ook al doen de discussies over de onderlinge verhoudingen anders vermoeden, de staatkundige structuur vormt *geen doel* op zich. Die structuur is uitsluitend *een middel* om specifieke doelen te realiseren. *Het eerste doel* is de invoering van een en hetzelfde Nederlandschap voor álle burgers van het Koninkrijk. Dit onderstreept niet alleen de staatkundige eenheid en onze veelzijdige verbondenheid, maar bovenal onze gedeelde rechtsstaat en democratie.

Het Statuut houdt de scheiding van eerste- en tweederangsburgers binnen het Koninkrijk in stand. Alle varianten bestendigen die tweedeling. Onverbrekkelijk samenhangend met het eerste is *het tweede doel*, namelijk het aanvaarden in

het gehele Koninkrijk van één norm voor het niveau van de maatschappelijke voorzieningen, waaronder uiteenlopende velden van overheidszorg als de rechtshandhaving, openbare financiën, bestuurlijke integriteit, onderwijs, milieu, sociale woningbouw en gezondheidszorg. Leidend zou de westerse norm dienen te zijn, en niet die van de onafhankelijke eilanden in het Caribisch gebied. Bij omringende onafhankelijke landen als Haïti en Dominica steken de Nederlands-Caribische eilanden altijd gunstig af.

Als gelijk welzijn en gelijke welvaart voor alle rijksgenoten daadwerkelijk het hoofddoel van het samenleven in het Koninkrijk vormen, dan ligt het voor de hand om te kiezen voor de bestuurlijke constructie waarbij de eilanden gemeenten en tezamen een provincie worden. Beslist dient onderkend te worden dat uitsluitend met de volledige integratie van de eilanden in Nederlands verband het verlangde westerse welzijns- en welvaartsniveau en de daarop

De Caribische eilanden zijn bedelende horigen van Nederland

afgestemde financiële middelen gegarandeerd kunnen worden.

Met deze constructie van integratie wordt de door gunst geteisterde relatie ontmanteld, daar het aan beide zijden niet alleen duidelijk is wat geëist kan worden, maar ook – ongetwijfeld niet minder van belang – wat de verplichtingen zijn. Beide partijen kunnen dan eindelijk, zonder schaamte- en (eventueel) schuldgevoelens, elkaar als gelijkwaardige partners tegemoettreden. Integratie maakt van de vele problemen stoutmoedige oplossingen en realiseerbare idealen voor een vitaal samenleven in het Koninkrijk.

Erin of eruit

Er dient een keuze gemaakt te worden. Erin of eruit? Hetzij je wordt onafhankelijk en treedt als Suriname de eigen toekomst tegemoet –

inclusief een zich agressief opdringend Venezuela, een expansief en nekoloniaal China en een genadeloze Latijns-Amerikaanse maffia. Hetzij je wenst je een Koninkrijk zónder koloniale gunstverhoudingen en mét een volwaardig meedraaien in een democratisch bestel.

We moeten van koers veranderen. Dat werd ruim voor de herziening van het Statuut in 2010 al opgemerkt, heel nadrukkelijk ook door het CDA. Zelfs de hier verdedigde vorming van een dertiende provincie met zes gemeenten kwam in 2005 al uitgebreid ter sprake in een speciaal nummer van *Christen Democratische Verkenningen*.³ Dat pleidooi heeft sindsdien alleen maar aan kracht gewonnen. Het roer moet nu echt worden omgegooid, opdat krachtdadig en doelgericht koers gezet kan worden naar een en hetzelfde Nederlanderschap. Het is de enige nog resterende mogelijkheid om af te rekenen met de koloniale verhoudingen binnen het huidige Koninkrijk.

*Er dient een keuze gemaakt te worden.
Erin of eruit?*

Volwaardige relaties

De bestuurlijke slagkracht om intern, regionaal en wereldwijd te opereren is in de Caribische 'landen' Aruba, Sint Maarten en Curaçao structureel ten enenmale te gering om alle complexe vraagstukken het hoofd te bieden. Het resulteert in permanente frustraties, agressie en weerstand. De 'landen' willen autonomie, maar ontvangen 'samenwerking' die synoniem is geworden aan Nederlandse voogdijschap.

Diepe frustraties overheersen ook op Bonaire, Sint Eustatius en Saba. Het Nederlandse bestuur heeft vooralsnog verzuimd om de openbare lichamen om te zetten in daadwerkelijke Nederlandse gemeenten. De BES-eilanden beschikken dan ook niet over de rechten, plichten en financiering, noch over de invloed en de zeggenschap zoals Nederlandse gemeenten die kennen. Zij hangen er maar een beetje bij. Deze schaamtevolle constructie leidt over en weer voortdurend tot frictie en boosheid, en tot tegenwerking.

Het Statuut heeft de beloofde gelijkwaardigheid, zelfstandigheid en wederkerigheid nooit waargemaakt. Er resteert praktisch en constitutioneel dan ook nog maar één optie: schaf het Statuut af en vorm de Nederlandse Grondwet om tot de Koninkrijksgrondwet. Maak van de Caribische eilanden één provincie en zes gemeenten naar Nederlands model. Dit behoeft geen van de partijen te beangstigen, zolang deze onafwendbare ontwikkeling met wederzijdse zorg verder wordt voorbereid en begeleid.

De overgang zal tijd vergen, complex zijn en veel van iedereen eisen. Daarom is het gewenst om een trans-

Atlantische organisatie in het leven te roepen om de overgang naar de gemeente/provincie-constructie nader te onderzoeken en alle voor- en nadelen op een rijtje te zetten. Vervolgens kan met die bevindingen en bij instemming van alle betrokkenen het beoogde traject daadwerkelijk worden afgelegd. Zo rekenen we stoutmoedig af met het koloniale verleden.

1 Dr. Aart G. Broek is auteur van onder meer *De geschiedenis van de politie op de Nederlands Caribische eilanden, 1839-2010. Geboeid door macht en onmacht* (2011) en *De terreur van schaamte. Brandstof voor agressie* (tweede druk 2015).

2 Abram de Swaan, *De mensenmaatschappij. Een inleiding*. Amsterdam: Bert Bakker, 1996, p. 81.

3 Aart G. Broek (red.), *Antillen/Aruba: uit de gunst* (CDV Winter 2005). Amsterdam: Boom, 2005.

Wederkerigheid

door **Janne E. Nijman** De auteur is academisch directeur van het T.M.C. Asser Instituut en hoogleraar History and Theory of International Law aan de Universiteit van Amsterdam.

Deze zomer was ik in een emigratiemuseum in een klein Italiaans dorp. Aan de hand van oude foto's en voorwerpen kwamen lokale en mondiale geschiedenis prachtig samen in de verhalen van mensen. Aan het einde van de negentiende eeuw had de *Phylloxera vastatrix* (druifluus) het dorp bereikt. De wijnstokken stierven, armoede sloeg toe, en mensen kochten met hun laatste geld kaartjes voor de boot naar de VS of Latijns-Amerika.

In zijn recente HJ Schoo-lezing problematiseert Wopke Hoekstra migratie en integratie, terwijl hij zijn zorgen uit over de middenklasse. De oplossingsrichtingen werkt hij uit aan de hand van de prachtige notie van wederkerigheid. Hoekstra is een betrokken wereldburger die op cruciale momenten durft op te komen voor de waarden die hij in deze lezing prijst. Daarom wil ik even stilstaan bij de reikwijdte van 'wij' en 'wederkerigheid' in relatie tot (de oorzaken van) migratie.

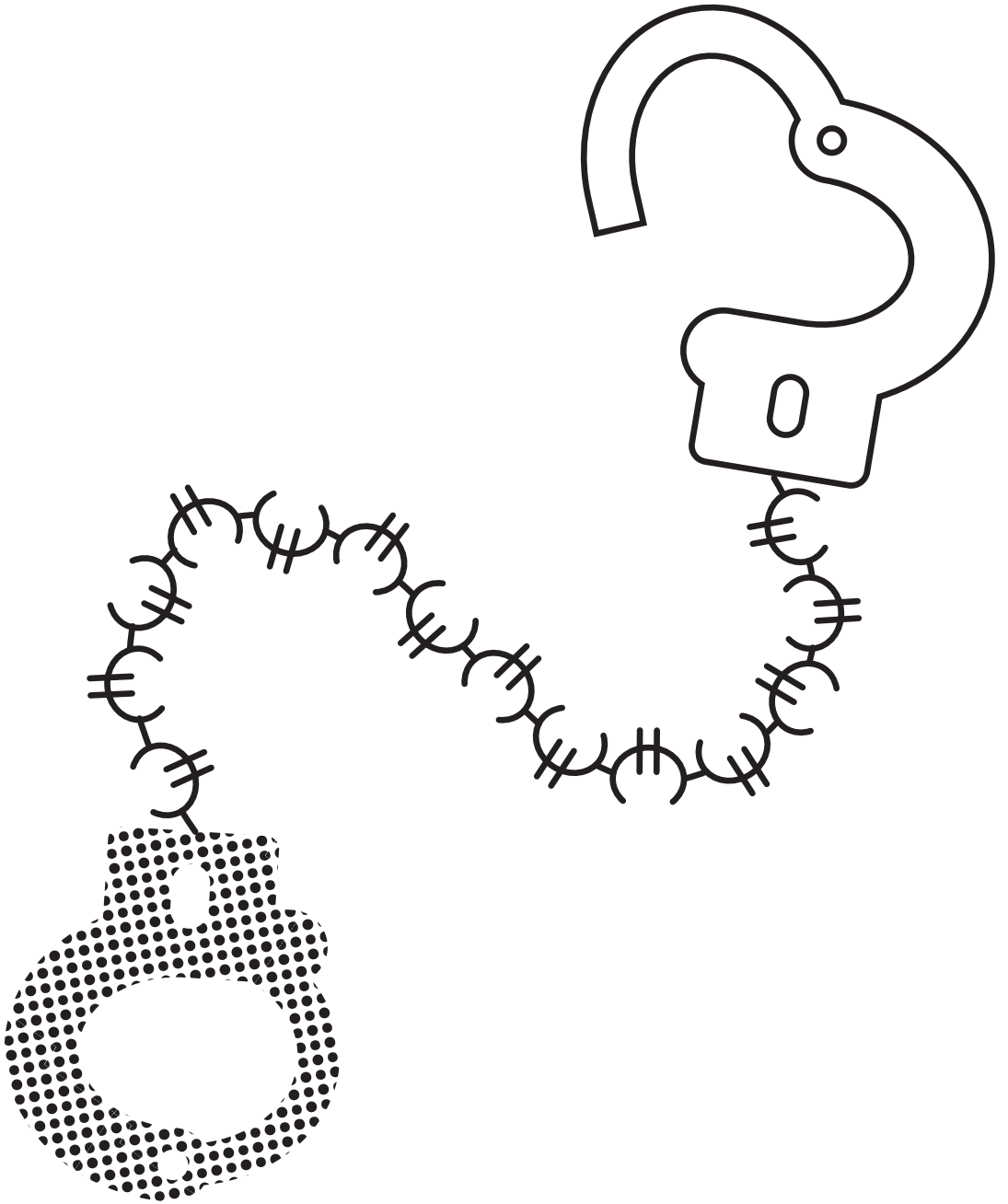
De grondoorzaken van migratie van bijvoorbeeld Afrika naar Europa hangen samen met politieke instabiliteit en geweld. Socioloog Saskia Sassen wijst echter ook op de massale destructie van land en water als gevolg van mijnbouw, *land grabbing* en industriële landbouw in Afrika. Kortom, de door economische 'ontwikkeling' uitgeputte, vervuilde en opgedroogde natuur noodzaakt miljoenen tot vluchten. De mondiale economie – waarvan wij deel uitmaken en waarvan wij bovenal profijt trekken – zorgt voor een massale *loss of habitat*. In de afgelopen decennia is ook door

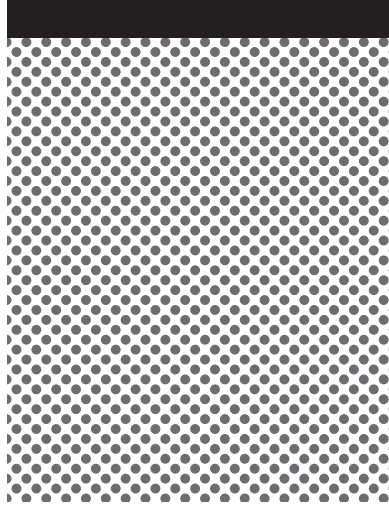
Nederland ingezet op globalisering, privatisering en deregulering van de wereldeconomie. Terecht dus dat Hoekstra opmerkt dat 'het hedendaagse kapitalisme' een 'correctie' behoeft.

Er is in de afgelopen veertig jaar iets 'heel erg misgegaan' met de structuren van de wereldeconomie, zoals Martin Wolf onlangs uiteenzette in de *Financial Times*. Ongelijkheid neemt wereldwijd toe, en de natuur sterft direct of indirect (via klimaatverandering) door economische activiteiten. De oorzaken van emigratie uit Afrika zijn (deels) verbonden met Europa's economische en financiële beleid. Daarmee komt 'wederkerigheid' ineens in een heel ander licht te staan.

Het beginsel eist dat wij niet profiteren van activiteiten waar anderen voor op de vlucht moeten slaan, en bijgevolg dat wij ons met een krachtig internationaal-politiek optreden inzetten voor hervorming van de wereldeconomie. Dan zullen wij met hoop kijken naar de minister van Financiën die ons vertegenwoordigt bij de OESO, het IMF en de Wereldbank, en die namens ons spreekt voor verduurzaming van de wereldeconomie en voor versterking van de middenklasse in Afrika. Strengere eisen aan immigratie? Dan eerst strengere eisen aan economische en financiële activiteiten en hervorming van de mondiale economische orde.

Weer zien we vluchtende mensen op bootjes. Zij en ik vragen de politiek om een vertaling van 'wij' en 'wederkerigheid' *voorbij* de Nederlandse grens.

Ondermijning

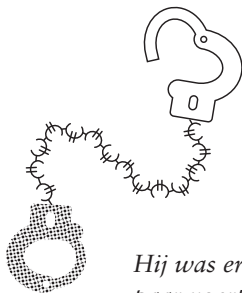

Einde aan de vrijheid-blijheidmentaliteit

Ondermijning duidt op een aantasting van de maatschappelijke orde en de rechtsstaat door een verwevenheid van onder- en bovenwereld. Misdaad en normloosheid grijpen om zich heen en de weerstand ertegen brokkelt zienderogen af. Het is een veel te hoge prijs voor een vrijheid-blijheidcultuur waarin alles maar moet kunnen. Het is daarom de hoogste tijd voor een ander geluid: moreel geladen, maatschappelijk betrokken en hoopvol. Een geluid dat juist nu gehoord moet worden, in het belang van een weerbare samenleving waarbinnen de rechtsstaat zich kan herstellen.

door **Sophie van Bijsterveld, Chris van Dam, Jan Prij en Madeleine van Toorenborg**

Van Bijsterveld is oud-Eerste Kamerlid voor het CDA en hoogleraar Religie, recht en samenleving aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Van Dam en Van Toorenborg zijn Tweede Kamerlid voor het CDA. Prij is redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

Hij was er wat beduusd van, de oude boer die net twee politieauto's en nog een paar voertuigen zijn erf op had zien rijden. Het bleek te gaan om een rondgang door de buurt in het kader van de ondermijningsaanpak van de Taskforce Brabant Zeeland. Kwetsbare plekken werden aangedaan en gesprekken werden gevoerd over de situatie die op het Brabantse platteland was ontstaan. Ietwat gelaten toonde de oude man zijn leegstaande schuren. Slechts één stal was nog in gebruik. Daar werd het gezelschap gadeslagen door de paar dikbilvaarzen die de boer nog rijk was. Het bevreesdde de boer wel dat zo'n omvangrijk gezelschap hem nu bezocht, want eerder had hij zich tot drie keer toe tevergeefs tot de politie gewend. Tweemaal was er bij hem in huis ingebroken, en onlangs nog waren er landbouwvoertuigen van hem ontvreemd, maar er was toen niemand gekomen, ook niet nadat hij met veel moeite via internet aangifte had gedaan. Of hij weleens benaderd was door ongure

types? Zeker wel. Pas nog. Toen reden dure auto's zijn erf op en werd hem gevraagd of hij enkele toch leegstaande stallen ter beschikking wilde stellen. De bedragen die werden genoemd waren verleidelijk, maar hij had het aanbod beleefd afgeslagen. Het voelde niet goed. In de loop van de dag was zijn zoon nog langsgeslagen. Die toonde een sms'je van een onbekende met de vraag of hij niet even met zijn vader kon praten over die leegstaande schuren. Dat was wel raar, ongemakkelijk. Met wie hadden ze hier toch van doen?

In dit voorbeeld, het 'kleine' verhaal van de oude boer, wordt het 'grote' verhaal achter ondermijning in een notendop zichtbaar. Deze uit het leven gegrepen passage is een illustratie van de dreiging en werking van ondermijning in de praktijk, en laat ook zien hoe ondermijning kan ontstaan. Ziehier al meteen een belangrijke voedingsbodem voor ondermijning: verwaarlozing. Mensen die het gevoel hebben er alleen voor te staan, blijken vaak vatbaar. Gelukkig kreeg de misdaad de oude boer niet in haar greep, maar het had evengoed anders kunnen gaan: liefst driemaal had de man de hulp van de politie ingeroepen, maar die had steeds niet thuis gegeven. Het is, zo benadrukken diverse auteurs in de voorliggende bundel, de keerzijde van de cultuur van tolerantie,¹ de kant van morele verwaarlozing, van mensen die aan hun lot worden overgelaten in wijken, in steden, op het platteland. Maar het is meer dan alleen wegstaren. Lees hoe Tops en Tromp het uitdrukken: 'De aanpak van ondermijning [...] is ook een maatschappelijk project dat directe relaties heeft met de uitwassen van een neoliberale samenleving; opkomen voor jezelf, zo veel mogelijk geld verdienen, snel rijk worden, als het niet verboden is mag het. De maatschappelijke elite heeft op dit punt vaak het verkeerde voorbeeld gegeven. De aanpak van ondermijning is daarmee ten diepste ook een vraagstuk van maatschappelijke ordening en individuele moraliteit. En niet alleen bij de criminele kant van onze samenleving.'²

De nieuwe integrale aanpak laat zien dat er echt geleerd is van de fouten uit het verleden

Taskforce

Maar het voorbeeld leert ons nog iets anders, namelijk hoe sluw en schimmig foute lieden proberen de boer 'erin te luizen': een sms'je naar de zoon nadat vader het beslist aantrekkelijke aanbod heeft afgewezen. Stallen staan leeg; een kwetsbare situatie. De misdaad zoekt haar weg naar de bovenwereld in de benadering van de oude man en zijn zoon.

Dat de omvang van de ondermijning in Brabant beslist tot actie heeft geleid, blijkt uit het voorbeeld ook. Hier zien we de nieuwe aanpak in praktijk gebracht worden. Samenwerkend trekt de Taskforce erop uit, zichtbaar en doortastend. De overheid is er dus wél, moet de boer hebben gedacht. Het zal alleen wel even duren voordat zijn geschonden vertrouwen is hersteld.

Een nieuwe integrale aanpak, de belofte voor de toekomst, die laat zien dat er echt geleerd is van de fouten uit het verleden. In zijn bijdrage noemt Noordanus er vier: gebrek aan continuïteit, geen evenwicht tussen preventie en repressie, een overheid

die zichzelf tegenspreekt en tegen zichzelf in handelt, en het feit dat wetten die het adequaat handelen van de overheid tegen ondermijnende criminaliteit mogelijk moeten maken, te traag worden aangepast.³ Bezien in dat licht is volgens hem het ‘Deltaplan ondermijning’ dat Ton Rombouts onlangs aankondigde,⁴ dan ook bepaald geen overbodige luxe.

Aantasting rechtsstaat en maatschappelijke orde

In dit nummer gaan we dieper in op de problemen die aan de orde komen in situaties zoals in dit treffende voorbeeld van de boer en zijn zoon. We gaan na hoe het begrip ‘ondermijning’ ingang heeft kunnen vinden en ook een ander accent in de opsporing markeert. Ook leest u een kritische beschouwing over het *catch-all*-karakter van het begrip, dat een fatsoenlijke beoordeling van de effectiviteit van de ondermijningsaanpak vrijwel onmogelijk maakt, om over het gebrek van inbedding in de huidige rechtsstatelijke praktijk nog maar te zwijgen.⁵ Daarnaast bezien we wat de impact van ondermijning is op de rechtsstaat en de maatschappelijke ordening. Ook laten we de aarzelende inzet zien van de nieuwe integrale benadering om criminaliteit aan te pakken, waarbij overheidsinstellingen uit hun ivoren torens komen en met elkaar gaan samenwerken en hun gegevens delen. Deze praktijk van samenwerking is nu al mogelijk op basis van een convenant,⁶ maar heeft nog geen basis in algemene nieuwe wettelijke regelgeving. Dit leidt tot onduidelijke situaties,

*Als burgers merken dat criminelen vrij
eenvoudig weggelopen met hun praktijken,
accepteren ze minder snel dat ze zelf op de
bon worden geslingerd*

bijvoorbeeld over wat op basis van de Algemene verordening gegevensbescherming al dan niet mogelijk is. Het is niet voor niets dat minister Ferdinand Grapperhaus zich ervoor hardmaakt om juist op dit punt duidelijkheid te geven.⁷

We willen ook taal bieden om beter te kunnen duiden wat er

aan de hand is, en handreikingen doen voor een structurele aanpak. Zo is vanuit deze verkenning de onzekerheid van de boer en diens zoon op onderliggend fundamenteel niveau begrijpelijk. Zij zijn niet de enigen die niet weten wie er achter het benaderen van hen zit. Er is eenvoudigweg nog veel kennis nodig om het verdienmodel en de sluwe werking van de criminele organisaties te breken.⁸ Onzekerheid is er ook bij private organisaties en burgers, die nu massaal tot poortwachter worden gemobiliseerd,⁹ en bij de financiële sector, die bovenal ‘geen jurisprudentie, maar moresprudentie’ nodig heeft.¹⁰

Volgens Stavros Zouridis is er reden om van een institutionele crisis van de rechtsstaat te spreken.¹¹ De rechtsstaat, opgevat als rechtvaardig ervaren rechtsorde die daadwerkelijk wordt gehandhaafd conform de vastgestelde spelregels, is volgens hem een succesformule die onder druk staat. Als burgers merken dat criminelen en geldwitwassers vrij eenvoudig weggelopen met hun praktijken, zullen ze minder snel accepteren dat ze zelf op de bon worden geslingerd voor een relatief klein vergrijp, iets waarmee de politie veel makkelijker kan scoren. Het gevolg is dat de rechtsstaat als in de samenleving levende rechtsorde erodeert. Dit effect doet zich volgens Zouridis

niet alleen bij drugscriminaliteit voor, maar is op een veel grotere en bredere schaal in Nederland waarneembaar in de vorm van fraude, belastingontduiking en witwassen. De rechtsstaat verwordt dan steeds meer tot een juridisch construct, een prachtige belofte die niet wordt waargemaakt.

Er is een kloof ontstaan tussen de juridische systeemwereld en de normatieve werkelijkheid zoals die door burgers wordt beleefd. Bestuurders zijn vooral nog relatief onmachtig om deze kloof te dichten. 'Het probleem is niet de onderwereld, maar de bovenwereld', zegt Van de Donk.¹² Hij stelt – in lijn met Zouridis en gestoeld op praktijkervaringen – dat we onze eigen onmacht hebben georganiseerd en van de rechtsstaat een papieren tijger hebben gemaakt. Hij legt de oorzaak hiervan in een doorgeslagen individualistisch mensbeeld: 'We leven niet op een eiland en langs elkaar heen, maar zo hebben we de zaken wel geregeld en in allerlei hokjes gestopt. We regelen nu in complexe systemen en procedures de zaken helemaal dicht.' Dat is precies de reden dat hij de Taskforce Brabant Zeeland begon, om op basis van onorthodoxe maatregelen en samenwerkingsverbanden ondermijning te bestrijden.

Aanbevelingen

Uit de analyses van deze CDV hebben we een aantal aanbevelingen gedestilleerd, onder de noemer 'voorkomen, versterken, verhelderen en verbinden' (de vier v's).

1. Voorkom dat regels en rechtsbescherming door overdaad hun doel voorbijschieten

Conform het adagium van Zouridis en Van de Donk moet we de rechtsstaat verdedigen door die effectiever, daadkrachtiger en daarmee legitiemer te maken. Zouridis doet het voorstel om ontneming van crimineel vermogen makkelijker te maken. De Italiaanse maffiawetgeving kan daarbij tot voorbeeld strekken; die laat zien hoe het anders kan, ook binnen de kaders van mensenrechtenverdragen. Ook moet de regeldruk binnen de verschillende professies in de handhavingsketen worden verminderd, analoog aan soortgelijke initiatieven in de zorg.

2. Versterk het preventiedeel van het ondermijningsprogramma

Alleen nadruk op handhaving en repressie zal de rechtsstaat niet doen herstellen. Diverse auteurs benadrukken dat versterking van het preventiedeel van het ondermijningsprogramma nodig is. Het Nationaal Programma Rotterdam Zuid is een voorbeeld van een wijkaanpak vanuit deze nieuwe invalshoek: hulp verlenen en kansen bieden, maar ook *tough on crime*.¹³ Ook ervaring in het buitenland met de wijkaanpak leert dat veiligheidsbeleid sociaal en beleid is. Hierbij zijn voorbeelden interessant waarbij in beslag genomen onroerend goed, zoals een villa van een crimineel in Napels, wordt teruggegeven aan de gemeenschap.¹⁴ Het zijn voorbeelden van de elementaire opdracht om elkaar binnen wijken en steden niet in de steek te laten.¹⁵

3. Verhelder de onduidelijkheid over gegevensuitwisseling

Er is veel onduidelijkheid over de AVG: wat mag wel op het terrein van gegevensuitwisseling, en wat niet? Betere gegevensuitwisseling in samenwerkingsverbanden ter bestrijding van ondermijnende criminaliteit is al mogelijk, maar gemeenten, provincies en private partijen lijken nu vooral te maken hebben met disproportionele

en tegenstrijdige regelgeving op dit punt. In het eerdergenoemde interview geeft minister Grapperhaus dan ook terecht aan hier een hoofdpunt van te willen maken.

4. Verbind de versterking van de rechtsstaat aan het bieden van hoopvolle perspectieven

Het begrip ‘ondermijning’ wijst op een sluipend verval, en de term ‘narcostaat’ doet zelfs behoorlijk fatalistisch aan. Beide woorden doen zo op elementaire wijze onrecht aan datgene waar de rechtsstaat nog steeds voor staat: dat mensen níet een anonieme speelbal zijn van de markt of van de macht. De rechtsstaat stelt mensen in staat om op basis van een fair en effectief samenspel van evenwichtige rechtsregels hun levensprojecten te realiseren, ongeacht achtergrond, religie, ras of etniciteit. De macht van de meerderheid, het recht van de sterkste,¹⁶ noch een staat of markt mag dat project dwarsbomen en minder levensvatbaar maken. Wel geeft deze CDV overduidelijk de kwetsbaarheid van deze belofte van de rechtsstaat weer; de succesformule wordt bedreigd. En daarom is werken aan een weerbare rechtsstaat zo essentieel; daarom moeten we voorkomen dat de rechtsstaat zichzelf in de voet schiet; daarom is het cruciaal om mensen perspectief bieden door het preventiedeel van het ondermijningsprogramma te versterken; daarom is verheldering over informatie-uitwisseling nodig, opdat er daadwerkelijk effectief tegen ondermijning kan worden opgetreden.

Ondermijning als maatschappelijk vraagstuk en persoonlijk appel

De grenzen van de vrijheid-blijheidcultuur zijn overduidelijk zichtbaar geworden. De geschiedenis van morele verwaarlozing op het platteland en in de steden, en van het uitblijven van politieoptreden, verbeeld door de schets waarmee dit redactioneel opende, is ook de geschiedenis van ‘zelf een blokje omlopen als het moeilijk wordt’. Het is tijd voor een ander, maatschappelijk en moreel weerbaar en hoopvol tegengeluid. Dat is goed voor de boer en zijn zoon én voor de samenleving als geheel, en ondersteunt de nodige versterking van de rechtsstaat.

1 Zie bijvoorbeeld de bijdrage van Kolthoff en het interview met Anton Ederveen in deze CDV.

2 Zie de laatste alinea van de bijdrage van Pieter Tops en Jan Tromp in deze CDV.

3 Zie de bijdrage van Peter Noordanus in deze CDV.

4 Ton Rombouts, ‘Rombouts: Ondermijning vraagt om deltaplan’, website CDA, 15 november 2019. Zie <https://www.cda.nl/actueel/nieuws/rombouts-ondermijning-vraagt-om-deltaplan>

5 Zie de bijdrage van Renze Salet, Jan Terpstra en Rian de Jong in deze CDV.

6 Zie: Afdeling advisering van de Raad van State, *De rol van gemeenten in de bestuurlijke en integrale aanpak van ondermijning*. Den Haag: Raad van State, 20 maart 2019.

7 Zie het interview met minister Grapperhaus in deze CDV.

8 Zie de bijdrage van Jill Coster van Voorhout en Miranda de Meijer in deze CDV.

9 Zie de bijdrage van Peter Noordhoek in deze CDV.

10 Zie de bijdrage van Marcel Pheijffer in deze CDV.

11 Zie zijn bijdrage in deze CDV, en uitgebreider: Stavros Zouridis, *De institutionele crisis van de rechtsstaat. Over de binnenkant van rechtsstatelijk bestuur*. Den Haag: Boom bestuurskunde, 2019.

12 Zie het interview met Wim van de Donk in deze CDV.

13 Zie de bijdrage van Peter Noordanus in deze CDV.

14 Hans Boutellier, Mauro Boelens en Niels Hermens, *Weerbare wijken tegen ondermijning. Contouren van een nieuwe strategie*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut, 2019, pp. 15-18.

15 Zie de bijdrage van Chris van Dam in deze CDV.

16 Zie ook de bijdrage van Jan Dirk van den Borg, Pauline Knol en Jochem Spoorendonk in deze CDV.

Bron: iStock

Ondermijning: je ziet het pas als je het doorhebt

door Jan Prij De auteur is redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

De overheid heeft jarenlang te veel gedoogd. ‘We zien drugs oogluikend door de vingers en besteden er geen aandacht aan.’ Dat stelt Anton Ederveen. ‘Het heeft tot cynisme geleid in de samenleving: het mag, ze doen er toch niets aan, en als je belt met een klacht, wordt er niets mee gedaan.’

Anton Ederveen is inmiddels twaalfenhalf jaar burgemeester van Valkenswaard en sinds 2014 portefeuillehouder ondermijning bij de commissie Bestuur en Veiligheid van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG). Vanuit die laatste hoedanigheid neemt hij ook deel aan het Landelijk Overleg Veiligheid en Politie (LOVP): het overleg tussen de regioburgemeesters en de minister van Justitie en Veiligheid. Hij is met het thema ondermijning in aanraking gekomen dankzij partijgenoot Gerd Leers. Leers zette als burgemeester van Maastricht in Zuid-Limburg als eerste een zogenoemd Regionaal Expertise en Informatie Centrum (RIEC) op. Tien jaar geleden organiseerde Leers een congres in Maastricht om mensen in het veld te laten kennismaken met een vernieuwende aanpak van criminaliteit waarin gegevens van gemeente, justitie en Belastingdienst met elkaar werden gedeeld. Deze aanpak heeft landelijk

navolging gekregen. Ederveen kopieerde de aanpak naar Noord-Brabant en zette in Valkenswaard met Nicolien Hermens (eveneens CDA) ook de pilot van het RIEC op. Afgelopen jaar werd het inmiddels tienjarig jubileum van dat RIEC-Brabant nog gevierd.

Bij de start van dit kabinet hebben de regioburgemeesters aan oud-collega Noordanus gevraagd om een proeve van wetgeving te maken waarin punten van verbetering worden geïnventariseerd op het terrein van privacy, geld en capaciteit. Dat heeft onder andere geleid tot een verzoek om meer capaciteit, middelen en mogelijkheden om als overheid criminaliteit effectief te kunnen aanpakken. Ederveen: ‘Je ziet dat dit ook in het regeerakkoord is terechtgekomen: 100 miljoen extra voor de politie aan het begin van de kabinetsperiode, al vroegen we om 1 miljard. Dat is iets minder, om het eufemistisch uit te drukken, maar het is wel een begin. Onlangs is er weer

Anton Ederveen

110 miljoen extra toegezegd. Dan zeg ik: “We zijn meters aan het maken”, hoewel ik het liefst kilometers maak. De grote winst is ondertussen dat er erkenning is van de problematiek. Ik ben meer van het glas is half vol.’

Wat is voor u ondermijning?

‘Mijn definitie van ondermijning is: grote criminaliteit dichtbij. Is het nieuw? Het verschijnsel grote criminaliteit is dat natuurlijk niet, maar de aanpak om daar als overheid integraal tegen op te treden is dat wel. De integrale aanpak die nu gedurende een aantal jaren bestaat, heeft een behoorlijk lange aanlooptijd gehad, alleen al op het terrein van elkaar leren kennen en het mogelijk maken van gegevensuitwisseling. Hierbij geldt: vertrouwen komt te voet en gaat te paard. Het kostte tijd voordat we als instituties uit onze torens kwamen en het vertrouwen er was dat je succesvol kunt optreden door informatie met elkaar te delen.’

‘Voorheen bekeken we elkaar argwanend en met oogkleppen op, zo van: “Dit is van de

Interview in het kort:

- * Ondermijning is grote criminaliteit dicht bij de mensen
- * Het nieuwe is niet de omvang, maar het nabije karakter, plus de erkenning en doelgerichte, integrale aanpak ervan
- * De gedoogcultuur vanuit de jaren zestig is medeschuldig aan ondermijning
- * De samenleving moet eerst inzien dat er veel loos is, om zelf een belangrijke rol in de bestrijding te spelen
- * Nederland is te mooi om het fundament eronder te laten wegslaan

gemeente, of van de Belastingdienst, en dit is van het OM.” Het kost ook tijd om elkaar succes te gunnen. De ene keer is een interventie van het OM effectief, een andere keer kan beter bestuursrecht worden ingezet door bijvoorbeeld snel te kunnen overgaan tot het sluiten van een pand om de openbare orde en veiligheid te kunnen waarborgen.’

‘Criminaliteit dichtbij ervaren mensen in hun directe omgeving. Denk bijvoorbeeld aan het afbranden van een hennepkwekerij op de zolder in het pand naast je, om over liquidaties op straat nog maar te zwijgen. Maar ook achter zo’n hennepkwekerij, waar men vanuit het beeld van de jaren zestig van de vorige eeuw misschien nog met een zekere nostalgie naar kijkt, blijkt een stevig vertakt netwerk van criminaliteit te zitten. Als je daar eenmaal in zit, kom je er echt niet zomaar uit.’

Hoe ziet zo’n netwerk eruit?

‘Timmerlui, elektriciens, leveranciers van lampen en benodigdheden, advocaten, makelaars en

notarissen et cetera. Allemaal zijn ze er op een of andere manier gewild of ongewild bij betrokken. Deze structuur heeft zich inmiddels sluipenderwijs geworteld in de samenleving. Dat is gepaard gegaan met een zekere normalisering, met dank aan de overheid. Het is op papier moeilijk te verbeelden, maar de overheid is jarenlang goed geweest in artikel 5: we zagen het door de vingers en besteedden er geen aandacht aan. Met dank ook aan de gedoogcultuur: je mag het hebben, maar je mag het niet kweken. Dat heeft tot cynisme geleid in de samenleving: het mag, ze doen er toch niets aan, en als je belt met een klacht, wordt er niets mee gedaan. Het failliet van het gedoogbeleid noemde we dat vanuit de VNG een paar jaar geleden. Het vertrouwen waar ik het net over had, is echt wel te paard vertrokken. Om dat vertrouwen te herwinnen in de samenleving is een enorme kluit, omdat ondertussen die netwerken zich allang geworteld hebben.’

Hoe kan de overheid dat vertrouwen herstellen?

‘Hier geldt een uitspraak van Johan Cruijff: “Je ziet het pas als je het doorhebt.” Het gaat er allereerst om te herkennen dat achter bijvoorbeeld een hennepkwekerij een heel crimineel netwerk schuilgaat of dat pillengebruik criminaliteit faciliteert. Ik had in april een discussie in De Balie met Amsterdammers, een stadsmarinier en iemand van het OM.¹ Ik sprak over het gegeven dat het gebruik van pillen op feestjes en van cocaïne op de Zuidas of in het uitgaansleven in Amsterdam is genormaliseerd, en zei hoe bizar dat eigenlijk is. Ik zei: “Dat pilletje dat je gebruikt voorziet in een criminele netwerkstructuur waar je u tegen zegt.” In de tjokvolle zaal trilde het van verontwaardiging: hoe ik het durfde mensen zo in de hoek te zetten! Tot ik zei: “Maar wat nu als je kinderen benaderd worden om een pilletje te bezorgen of om hennepplantjes te gaan knippen – verleidelijk, want dat is veel lucratiever dan vakkenvullen bij Albert Heijn –, wat zeg je dan? Want met dat ene pilletje houd je immers wel een structuur in

stand waarvan je tegen je kinderen zegt: ‘Begin er niet aan; begeef je er niet in.’” Waartegen je ze wilt beschermen. Als we ons dat niet realiseren en we het als overheid mensen niet vertellen, dan gaan we het als samenleving niet zien. Je ziet het pas als je het doorhebt en uiteindelijk kantelde de discussie. De zaal begon ook door te krijgen wat ik bedoelde, en mensen zeiden: “Ja, verrek, je hebt wel een punt.”

‘Ik zag laatst ook een bericht voorbijkomen over een amateurvoetbalclub met de plaatselijke coffeeshopouder als shirtsponsor. Dan moet je je toch echt even achter de oren krabben. Als dat de mentaliteit blijft, komen we niet veel verder.’

Wat zijn de vervolgstappen, naast het anders kijken naar de onschuldig ogende coffeeshop om de hoek?

‘Dit alles vraagt – en laat duidelijk zijn dat dit echt een enorme opgave is – om een overheid die betrouwbaar en standvastig is, en effectief optreedt tegen misstanden. Dat is de enige manier om het vertrouwen te herwinnen. Laat ik een voorbeeld geven. In Valkenswaard hebben we een huis gehad waarvan

de buurt het toch wel opmerkelijk vond dat er ’s nachts zo veel verkeersbewegingen waren en dat auto’s in een ondergrondse parkeergarage verdwenen. Toen zijn we er als gemeente, Belastingdienst, FIOD, politie en nog een paar partners maar eens een kijkje gaan nemen; we troffen er geld, wapens en harddrugs aan. We vonden die mede doordat de buurtbewoners de alertheid hadden gehad om zorgwekkende signalen te melden. Dat hebben we vervolgens ook aan de burgers teruggemeld, alsook dat het pand voor een langere tijd gesloten wordt.’

‘Het zichtbare signaal moet zijn: “Wij treden op en wat hier gebeurt, is niet normaal.” Nederland bestaat in doorsnee uit veel hardwerkende burgers die op een fatsoenlijke manier hun brood verdienen en belasting betalen voor publieke voorzieningen, waarvan we met zijn allen profiteren en trots op zijn. Dan is het

onaanvaardbaar dat een aantal “windhappers” vlak in de buurt dat stelsel ondergraven en kunnen weggelaten met hun duistere zaakjes. Met elkaar daadwerkelijk optreden is de sleutel. We hebben als burgemeesters daarom bijvoorbeeld ook het capaciteitsgebrek bij de Belastingdienst aangekaart. We kunnen de Belastingdienst niet uitkleden als we de georganiseerde criminaliteit echt willen aanpakken. Al Capone is ook gepakt door de belastingdienst zeg ik dan.’

Wat is uw drijfveer? Waarom gaat dit thema u zo aan het hart?

‘We leven met elkaar in een fantastisch mooi land: welvarend, open en met topvoorzieningen die voortdurend hoog op de ranglijsten voorkomen. Dit stelsel is gebaseerd op de checks-and-balances van de rechtsstaat. Als je toestaat dat er parallel daaraan een samenleving ontstaat die zich daaraan volledig onttrekt, dan ondermijn je ook de basis van het stelsel waarvan we leven. Het is bizar dat we het normaal zijn gaan vinden dat wat aan de basis daarvan ligt, echt fundamenteel wordt ondergraven en bedreigd.’

‘Het gaat daarbij in essentie echt om de volgende basale vraag: welk land wil jij doorgeven aan de volgende generatie? Dat is het klassieke thema van rentmeesterschap. We hebben te lang als een nogal lakse tuinman geopereerd, totdat overall het onkruid welig tierde. Als we een tuin zonder onkruid willen, gaat dat niet zonder verplichtingen, zonder het onkruid steeds weer uit de grond te halen en het regelmatig wieden van de tuin totdat de grond schoon is.’

Hebben we dan niet vooral bezuinigd op de zorg? Gaat het, om in uw beeldspraak te blijven, in beginsel meer om het mogelijk maken van bloei in de tuin dan om het voorkomen van onkruid?

‘Hans Boutellier heeft recent een behartigenswaardig VNG-essay geschreven waarin hij een aantal van dit soort zaken benoemt.² Hij wijst onder meer op het belang van preventieve voorzieningen, zoals onderwijs, sport en het hebben van een baan. Inderdaad: voorkomen is beter dan genezen. Als je wilt dat je kinderen

opgroeien in een veilige omgeving, dan betekent dat niet alleen aandacht voor gezinspolitiek en levensloopbeleid, maar ook het in stand houden van publieke voorzieningen. Zo is het uitstekend dat er honderden miljoenen extra naar onderwijs zijn gegaan en dat er geïnvesteerd wordt in jeugd- en jongerenwerk. Ik ben blij dat we wijkagenten hebben die zien wat er speelt in de wijk, of dat er jongerenwerkers zijn die zorgen voor perspectief en jongeren zo op het goede pad houden. Als we pas aan de achterkant beginnen, is het dweilen met de kraan open.’

‘Toen ik dertien jaar geleden wethouder was in Amsterdam Nieuw-West, hadden we al een top 100-aanpak en een preventieve aanpak genaamd “Wij Amsterdammers”, opgezet in het kader van het grotestedenbeleid. Dat systeem bracht ook de familie- en gezinsrelaties van probleemjongeren in kaart. Het was een voorbeeld van een krachtige preventieve aanpak die ik heb zien opkomen en vanwege incidentele financiering weer heb zien wegzakken. Ik heb helaas op dit terrein te veel zigzagbeleid gezien. Een standvastige, duurzame en structurele aanpak die begint bij de basis is essentieel om op de lange termijn succes te kunnen boeken.’

Hoe taxeert u de mogelijkheid om informatie uit te wisselen tussen verschillende instanties en overheden?

‘Het verbeteren van de informatie-uitwisseling is een enorm belangrijk zorgpunt. Als ik informatie over een potentieel probleemadres wil, is dat niet direct mogelijk via het uitwisselen tussen gemeentelijke afdelingen. Dat mag simpelweg niet. Het kan wel als er indirect naar gevraagd wordt, zonder dat er al informatie wordt uitgewisseld. Pas als uit die navraag bij verschillende afdelingen blijkt dat er bijvoorbeeld een adres bij meerdere gekend is, kan dat een reden zijn om op te schalen en informatie te kunnen gaan delen. Bizar vind ik dat. Daarnaast zijn er momenteel forse capaciteitsproblemen, mede door de benodigde menskracht voor bewaking en beveiliging. We hebben als overheid straks het eigen basale niveau van publieke dienstverlening niet op orde als we niet uitkijken. We werken

Bron - Getty Images

tegelijkertijd wel toe naar het tot stand komen van een overheid in de vorm van verknoping van informatievoorziening en gezamenlijke dienstverlening, maar als je alles bij elkaar beziet is het kwetsbaar en nog volstrekt onvoldoende.’

Dat klinkt vrij hopeloos.

‘Dat is het niet. Het is alleen belangrijk om in te zien dat het een kwestie is van de lange adem. Het vergt veel uithoudingsvermogen en tijd om de schade te herstellen van hetgeen we decennialang door de vingers hebben gezien. Het is nu tijd om van de nood een deugd te maken en door te pakken, ook internationaal. Nu we het eenmaal doorhebben, kunnen we ook niet door de vingers zien dat hennepkwekerijen naar het buitenland worden verplaatst. In België is pas onlangs een RIEC opgericht, maar qua bevoegdheden is lokaal bijvoorbeeld veel minder mogelijk dan hier in Nederland. Dat betekent dus ook werk aan de winkel wat grensoverschrijdende samenwerking betreft. Daar kun je moedeloos van worden, maar

dat gebeurt me niet zo snel. Aanpakken denk ik dan.’

Nog even over de rol van burgemeester als schakel in de diverse samenwerkingsverbanden: is die voor u vooral crimefighter of burgervader?

‘We zijn per definitie burgervader. Dat raakt ook aan de vraag wat voor samenleving we willen doorgeven en beschermen. En ja, daar zitten zeker sheriffachtige elementen in, zoals de mogelijkheid om panden te sluiten en dwangsommen te innen. Maar de dieperliggende motivatie is altijd de bescherming van de openbare orde en veiligheid van de bewoners en de mogelijkheid van goed samenleven. Trots zijn op onze geweldige samenleving is echter alleen mogelijk als je ook jouw persoonlijke verantwoordelijkheid daarin erkent. Burgers mogen van de overheid terecht verwachten dat deze handelend optreedt tegen misstanden, overlast en misdaad, maar ze mogen daarbij hun eigen gedrag niet buiten beschouwing laten. Samenleven doe je niet alleen.’

1 <https://debalie.nl/agenda/breaking-bad-in-de-vinexwijk/>

2 Hans Boutellier, *De andere kant van de medaille*.

Visiedocument over de rol van gemeenten in de aanpak van ondermijnende criminaliteit. Den Haag: Vereniging van Nederlandse Gemeenten, 2019.

De geschiedenis van een begrip

Wie de media volgt krijgt al snel de indruk dat we bij ondermijning te maken hebben met een nieuw en plotseling opgekomen fenomeen. Of dat beeld klopt is de vraag, maar wel zien we dat het probleem de overheid steeds meer boven het hoofd dreigt te groeien en dat de vermenging van onderwereld en bovenwereld op veel terreinen een feit is. Om hier weer grip op te krijgen moeten autoriteiten niet langer de indruk wekken dat alles onder controle is, maar onorthodoxe maatregelen inzetten en erkennen dat een lange adem noodzakelijk is.

door Emile Kolthoff De auteur is hoogleraar criminologie aan de Open Universiteit en lector Ondermijning bij het Expertisecentrum Veiligheid van Avans Hogeschool.

Nederland staat bekend als een tolerant land. Onder het motto ‘leven en laten leven’ mag er veel. ‘Gedogen’ is een gevleugelde term geworden, maar een die je in het buitenland moeilijk kunt uitleggen. We doen hard ons best om de drugscriminaliteit aan te pakken, maar een pilletje op een festival moet kunnen, en een lijntje coke om ’s avonds wakker te blijven is op dure kantoren aan de Zuidas heel gewoon. Het grote plaatje erachter, van criminaliteit, geweld, misère en kosten voor de samenleving, zien we dan even niet. Die tolerantie heeft een keerzijde: we maken ons niet snel meer druk over gebeurtenissen die tegen onze rechtsstaat ingaan. Het gedoogbeleid dat in de jaren tachtig van de vorige eeuw een goed antwoord leek op de heroïneproblematiek, veroorzaakte vervolgens een mogelijk onomkeerbare poel van ellende. Zo sluiten we onze ogen voor de ondermijnende effecten van ons beleid.

Het begrip ‘ondermijning’ heeft in Nederland de afgelopen jaren een hoge vlucht genomen en lijkt aan inflatie onderhevig te zijn. Het is een modewoord geworden, een etiket dat te pas en te onpas op allerlei samenlevingsproblemen wordt geplakt. Het lijkt ook een typisch Nederlands begrip te zijn. In het Angelsaksische taalgebied is de uitdrukking onbekend en spreekt men meestal van elementen van georganiseerde misdaad, zoals corruptie. Het is goed om hier al te benadrukken dat het bij ondermijning gaat om de gevolgen van bepaalde vormen van criminaliteit en de daarmee samenhangende mechanismen die onze maatschappelijke en democratische structuren aantasten, en niet om de onderliggende criminaliteit zelf. In dit artikel probeer ik het begrip wat in te kaderen.

Waar hebben we het over?

In 2016 schreef Jan Tromp in *de Volkskrant* een serie artikelen over ondermijning in Brabant. Een burgemeester vertelt daarin hoe de georganiseerde criminaliteit op lokaal niveau infiltreert in de politiek. De verantwoordelijke instanties – van zorgverlener tot opsporing – blijken de kennis, contacten en informatie te ontberen om adequaat te signaleren en acteren. Burgers verliezen hierdoor het vertrouwen in hun overheid. Verschillende auteurs, politici en recent de Nederlandse Politiebond¹ roepen dat Nederland weliswaar nog geen maffiastaat is, maar wel dreigt af te glijden naar een narcostaat. De minister van Justitie en Veiligheid en de korpschef van de Nationale Politie bestrijden dit, maar Teun Voeten laat in een antropologisch essay in *NRC* zien dat we er niet zo heel ver vandaan zitten: ‘De straffeloosheid, het afkalvend vertrouwen in justitie en politiek, het afbrokkelen van het geweldsmonopolie en de groei van een enorme parallelle economie leiden tot een gevaarlijke ondermijning van de democratische rechtsstaat. Nederland is nu nog een functionele narcostaat. Maar dat kan veranderen in een gewelddadige nachtmerrie als we niet ingrijpen.’²

De suggestie wordt in de hiervoor genoemde en andere artikelen gewekt dat we bij ondermijning te maken hebben met een nieuw en plotseling opgekomen fenomeen. Of dat beeld klopt is de vraag, maar allerlei excessen, in de media vaak breed uitgemeten, laten wel zien dat het probleem de overheid steeds meer boven het hoofd dreigt te groeien: op landelijk én – vooral – op lokaal niveau. De recente publicatie

De achterkant van Amsterdam illustreert hoe de zaken in de hoofdstad uit de hand zijn gelopen.³

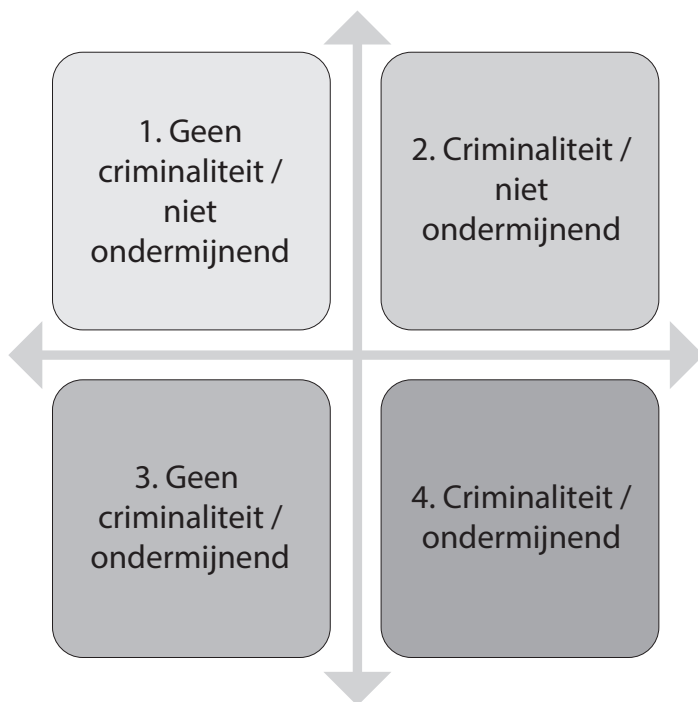
Toch is het risicobewustzijn met betrekking tot ondermijning op lokaal niveau vaak gering, en besteden politieke partijen

nauwelijks aandacht aan deze problematiek, bijvoorbeeld bij de selectie van kandidaat-volksvertegenwoordigers. Terwijl die partijen als enige de mogelijkheid hebben om ongewenste personen buiten bijvoorbeeld de raad te houden, namelijk door ze niet op de kieslijst te plaatsen. Daarna is het te laat.

Ondermijning betekent letterlijk het weggraven of aantasten van de ondergrond of fundamenteën, waardoor gebouwen of andere structuren in elkaar storten. ‘Ondergraven’ is een bekend synoniem. De ondermijning waar het in deze bijdrage over gaat, betreft de aantasting van structuren en fundamenteën van de samenleving in brede zin, uiteindelijk uitmondend in aantasting van de rechtsstaat. Geïsoleerde gedragingen die niet aan deze definitie voldoen vallen dus niet onder het begrip ‘ondermijning’, hoe ingrijpend deze voor bijvoorbeeld een individueel slachtoffer ook kunnen zijn. Daar staat tegenover dat ook ondermijnende activiteiten kunnen worden gesignaleerd die in strikt juridische zin (nog) geen criminaliteit zijn. Een voorbeeld hiervan is het verstrekken van vergunningen ondanks een negatief Bibob-advies,⁴ met economische overwegingen als argument.

Ondermijning is daarnaast in het algemeen verbonden met georganiseerde criminaliteit, waarbij sprake is van verwevenheid tussen onderwereld en bovenwereld.

Er bestaan ook ondermijnende activiteiten die in strikt juridische zin (nog) geen criminaliteit zijn

Figuur 1 Ondermijning: wat het wel en niet is in vier kwadranten

In figuur 1 worden de hiervoor genoemde verschillende categorieën op een rijtje gezet. In de eerste categorie wordt nog weleens geroepen dat iets ondermijnend is, maar hebben we feitelijk te maken met problemen die weliswaar een grote impact kunnen hebben op de samenleving, maar toch niet ondermijnend zijn, en al helemaal niet crimineel. Voorbeelden die we in dit kader vaak horen zijn hangjongeren en verwarde personen. In de tweede categorie gaat het om gedrag dat wel een strafbaar feit behelst, maar niet ondermijnend is: een eenmalige tasjesroof of een uit de hand gelopen vechtpartij. De categorieën 1 en 2 uit figuur 1 betreffen dus uitdrukkelijk géén ondermijning.

Een stukje geschiedenis⁵

De eerste manifestaties van het begrip ‘ondermijning’ in de literatuur vinden we in het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw. Men spreekt dan nog niet zozeer van ‘ondermijnende criminaliteit’, maar van de ondermijnende gevolgen van (meestal georganiseerde) misdaad. De Angelsaksische literatuur heeft vooral oog voor de effecten op het economische verkeer.

Volgens McDowell is het legale financiële en bancaire systeem bijna altijd betrokken bij het witwassen van crimineel geld, en alleen al daardoor lopen de gevestigde systemen het risico van aantasting van hun integriteit.⁶ Maar ook de legale private sector (met name het mkb) wordt volgens McDowell aangetast door

de activiteiten van criminele organisaties die hun criminele opbrengsten willen witwassen. De daders gebruiken vaak dekmantelbedrijven (frontstores) voor hun activiteiten, of proberen een belang te verwerven in legale bedrijven in bijvoorbeeld de projectontwikkeling of de hotelbranche, om via die bedrijven hun geld wit te wassen. McDowell wijst erop dat de economische macht op deze wijze verschuift van de overheid, de markt en de burgers naar criminele organisaties, en dat dit corrumperende effecten heeft.

Shelley voorspelde al in 1995 dat transnationale georganiseerde misdaad in de eenentwintigste eeuw een serieuze bedreiging zou zijn voor de natiestaat.⁷ Zij verklaart dat de kosten van georganiseerde misdaad niet alleen monetair zijn, maar dat politieke structuren en de sociale orde in landen er eveneens door worden aangetast. De instabiliteit die daarvan weer het gevolg is geeft gelegenheid voor meer criminaliteit en belemmert het functioneren van democratische instituties. De civil society wordt ondermijnd door intimidatie van burgers en de pers.

Ook in Nederland duikt het begrip ‘ondermijning’ halverwege de jaren negentig van de vorige eeuw op, met name tijdens de parlementaire enquête opsporingsmethoden, die dan plaatsvindt naar aanleiding van de zogenoemde IRT-affaire.⁸ In 2008 verschijnt het rapport van de parlementaire werkgroep-Joldersma met de titel *Verwevenheid van de bovenwereld met de onderwereld*.⁹ Hoewel het rapport zich uitsluitend baseert op resultaten van opsporingsonderzoek en daarmee per definitie een deel van de werkelijkheid mist, biedt het toch belangrijke inzichten en aanknopingspunten. Waar de commissie-Van Traa in 1996 nog concludeerde dat legale sectoren in Nederland niet in de greep van de georganiseerde misdaad waren en geen aanleiding zag om privileges van beroepsgroepen als notarissen en advocaten (zoals verschoningsrecht en geheimhouding) ter discussie te stellen, gaat de commissie-Joldersma ruim tien jaar later een stap verder. Zij stelt dat uit vervolgonderzoek en de Monitor Georganiseerde Criminaliteit blijkt dat steeds meer mensen uit de bovenwereld betrokken raken bij criminele activiteiten. Kleemans en Van de Bunt laten die relatie tussen ondermijning en georganiseerde criminaliteit mooi zien in een analyse van 120 zaken uit de Monitor Georganiseerde Criminaliteit.¹⁰ Uit hun analyse blijkt dat de verwevenheid tussen onder- en bovenwereld zeer hecht is en een groot scala aan beroepen omvat, zowel in de (internationale) handel en de transportsector als in de financiële wereld. Uit de *Veiligheidsagenda 2015-2018* van het Ministerie van Veiligheid en Justitie blijkt dat de minister, de regioburgemeesters, het college van procureurs-generaal en de politie met elkaar zijn overeengekomen dat de aanpak van ondermijnende criminaliteit een van de centrale thema's is geworden.¹¹

De essentie van ondermijning

Hoe ernstig de problematiek rondom bepaalde vormen van criminaliteit op zichzelf ook is, het wordt nog erger wanneer de bovenwereld hier zelf een prominente rol in gaat spelen. De verwevenheid van onderwereld en bovenwereld suggereert een tweezijdig handelen: de onderwereld zoekt die verwevenheid, maar de bovenwereld speelt daarin een belangrijke rol en loopt het risico dat zij zelf niet alleen object of slachtoffer is van ondermijning, maar de rol van facilitator of zelfs hoofdrolspeler in ondermijning – bewust of onbewust – gaat vervullen (zie figuur 2).

Figuur 2 De tweezijdige verwevenheid in beeld

Criminelen maken gebruik van de mogelijkheden die de overheid en andere gevestigde instituten hun bieden voor het uitvoeren van hun criminele activiteiten. Ze hebben informatie en vergunningen nodig van de lokale overheid; ze hebben een bankrekening nodig en moeten banktransacties uitvoeren om hun criminele geld wit te wassen; voor het investeren in onroerend goed hebben ze makelaars, projectontwikkelaars en notarissen nodig. Boeren worden door criminelen benaderd om hun leegstaande schuren te verhuren, waarbij het uiteindelijke oogmerk de productie van wiet of synthetische drugs is. Groepen, families, individuen, maar ook bedrijven en ondernemers die actief zijn in of vanuit het criminele circuit zoeken voortdurend naar mogelijkheden en ruimte – waarbij ze vaak beschikken over allerlei hulpbronnen, zoals kennis van de sociale en machtsverhoudingen in de wijk of buurt of van sociale en familiale netwerken, hun voorkomen (indrukwekkend fysiek, brutaliteit), liquide middelen, intermediairs en (soms) de intelligentie om de situatie naar hun hand te zetten. Aan de andere kant is het de overheid die vergunningen verleent en erop moet toezien dat men zich houdt aan de daarin gestelde voorwaarden. Daarbij kunnen signalen van criminaliteit worden opgevangen of niet, en als die worden opgevangen, kan er iets mee worden gedaan of niet. Er iets mee doen kan weer conflicteren met beleidsdoelstellingen of politieke prioriteiten, of met persoonlijke belangen.

Afronding

Is er ook nog goed nieuws te melden? Jazeker! De intensivering van de samenwerking in Brabant, met als aanjager de Taskforce Brabant Zeeland en gefaciliteerd door het Regionaal Informatie en Expertise Centrum (RIEC), werpt wel degelijk vruchten af. Verschillende regio's laten soortgelijke successen zien. Ook daar zien de verschillende partners dat meer van hetzelfde niet werkt, en dat we ook naar creatieve manieren moeten zoeken om ondermijning aan te pakken. Daarvoor moet je weten hoe het werkt en welke mechanismen ten grondslag liggen aan de ondermijnende activiteiten.

De socioloog Zygmunt Bauman heeft dat eens prachtig verwoord: ‘The only promising start to a therapy against rising and ultimately incapacitating fear is to see through it, down to its roots – because the only promising way to continue with it requires facing up to the task of cutting out these roots.’¹²

Een mogelijke aanpak zou rekening moeten houden met de volgende acht uitgangspunten:

1. Erken op politiek-bestuurlijk en beleidsbepalend niveau dat we te maken hebben met een serieuze dreiging die ook serieus aangepakt dient te worden. Er wordt nu nog steeds te veel ontkend en weggekeken.
2. Wees bereid om in de strijd tegen ondermijnende praktijken te investeren in en te experimenteren met onorthodoxe maatregelen. Er wordt nu bijvoorbeeld vaak geschermd met de AVG als excuus om niets te doen, terwijl er best mogelijkheden zijn om op een verantwoorde manier, binnen de grenzen van de rechtsstaat, informatie uit te wisselen.
3. Zorg bij de voordeur dat verkeerde elementen niet binnenkomen. Pas een strenge selectie en screening toe op nieuwe ambtenaren en bestuurders, en herhaal die bij kwetsbare functies geregeld. Wijs politieke partijen op de risico’s van infiltratie en beïnvloeding, en vertel hoe ze daarmee om moeten gaan bij het samenstellen van de kieslijsten.¹³
4. Faciliteer politici en ambtenaren om zich te beschermen tegen ondermijning:
 - a. Stel protocollen op voor de handelwijze bij bedreigingen en poging tot intimidatie/infiltratie, en stem af met de politie voor een snelle opvolging.

Bron: Robert Carner, Pixabay

- b. Geef politici en ambtenaren de gelegenheid om een risicoadvies in te winnen, en adviseer ze over hoe om te gaan met kwetsbaarheden.
- c. Organiseer reflectie en tegenspraak.
5. Daadwerkelijk effect is een kwestie van de lange adem, die echter de politiek-bestuurlijke spanningsboog vaak overstijgt.
6. Tegen die achtergrond is het van belang dat er wordt geïnvesteerd in maatschappelijk draagvlak. Dat wil zeggen dat de autoriteiten, in plaats van de suggestie hoog te houden dat men de zaak onder controle heeft, het belang van hun inzet delen met de burgers.
7. Dat organiseren van draagvlak voor een gezamenlijke inzet zal zorgvuldig moeten gebeuren, al was het maar om te voorkomen dat het vertrouwen, in plaats van te worden versterkt, juist nog verder wordt ondermijnd.
8. De strijd tegen ondermijning betekent in praktische zin ook dat instanties, nog meer dan nu al het geval is, leren samenwerken, elkaars taal gaan spreken en informatie delen.

De voorgaande uitgangspunten openen ook de deur naar het ontwikkelen van contrastrategieën. Net als bij de aanpak van traditionele criminaliteit lijkt het ook bij ondermijning goed om in de huid van de ondermijners te kruipen en ze zo een stap voor te zijn. Het gaat daarbij om het anticiperen op crimineel gedrag, het blootleggen van methoden en mechanismen, en het genereren van support bij belangrijke partners.

-
1 Nederlandse Politiebond, <i>Noodkreet recherche. Waar blijft onze versterking?</i> Utrecht: NPB, februari 2018. 2 Teun Voeten, 'Ja, Nederland is net als Mexico een narcostaat', <i>NRC</i>, 2 maart 2018. 3 Pieter Tops en Jan Tromp, <i>De achterkant van Amsterdam. Een verkenning van drugsgerelateerde criminaliteit</i>. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, augustus 2019. 4 De Wet bevordering integriteitsbeoordelingen door het openbaar bestuur (Bibob) is in 2003 ingesteld. Doel is dat gemeenten, provincies en ministeries de mogelijkheid krijgen om de integriteit van houders en/of aanvragers van vergunningen en subsidies te toetsen. 5 Zie voor een uitvoeriger historisch overzicht: Emile Kolthoff en Sjaak Khonraad, 'Ondermijnende aspecten van georganiseerde criminaliteit en de rol van de bovenwereld', <i>Tijdschrift voor Criminologie</i> 58 (2016), nr. 2, pp. 76-90. 6 John McDowell en Gary Novis, 'Consequences of money laundering and financial crime', <i>Economic Perspectives</i> 6 (2001), nr. 2, pp. 6-8, aldaar p. 8. 7 Louise Shelley, 'Transnational organized crime. An imminent threat to the nation-state?', <i>Journal of International Affairs</i> 48 (1995), nr. 2, pp. 463-489, aldaar p. 463.	8 C. Fijnaut, F. Bovenkerk, G.J.N. Bruinsma en H.G. van de Bunt, <i>Inzake opsporing. Enquêtecommissie opsporingsmethoden. Bijlage VII: Eindrapport georganiseerde criminaliteit in Nederland</i>. Den Haag: Sdu, 1996. 9 Cisca Joldersma, Fred Teeven, Jan de Wit, Ton Heerts, Ed Anker en Raymond de Roon, <i>Verwevenheid van de bovenwereld met de onderwereld. Rapport van de parlementaire werkgroep verwevenheid onderwereld/bovenwereld</i>. Den Haag, oktober 2008. (<i>Kamerstukken II</i> 2008-2009, 29 911, nr. 14.) 10 Edward Kleemans en Henk van de Bunt, 'Organised crime, occupations and opportunity', <i>Global Crime</i> 9 (2008), nr. 3, pp. 185-197. 11 Ministerie van Veiligheid en Justitie, <i>Veiligheidsagenda 2015-2018</i>. Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie, september 2014. (<i>Kamerstukken II</i> 2014-2015, 28 684, nr. 412, bijlage.) 12 Zygmunt Bauman, <i>Liquid fear</i>. Cambridge: Polity Press, 2006. 13 Hiervoor bestaat een mooie handreiking: Ronald van der Mark, Fabienne Rôben en Laurens Vellekoop, <i>Handreiking integriteitstoetsing van kandidaten voor decentrale politieke partijen</i>. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, oktober 2019.
-

Ondermijnende criminaliteit als moreel vraagstuk

De aanpak van ondermijning is niet alleen een juridische strijd tegen criminaliteit. Het is ook een maatschappelijk project dat samenhangt met de uitwassen van een neoliberale samenleving: opkomen voor jezelf, zo veel mogelijk geld verdienen, snel rijk worden, en als het niet verboden is mag het. De maatschappelijke elite heeft op dit punt vaak het verkeerde voorbeeld gegeven. De aanpak van ondermijning is daarmee ten diepste een vraagstuk van maatschappelijke ordening en individuele moraliteit.

door **Pieter Tops** en **Jan Tromp** Tops is bestuurskundige en Tromp is journalist.¹

Ondermijnende criminaliteit is geen geïsoleerd fenomeen in onze samenleving, maar een vanzelfsprekend bestanddeel daarvan. Zij is op allerlei manieren vertakt met en uitgezaaid in het dagelijkse leven. Het onderscheid tussen onder- en bovenwereld is veel te grofmazig en digitaal. Het wekt de indruk dat een paar slechteriken de onderwereld bevolken, die er bovendien in slagen enkele mensen uit de bovenwereld voor hun karretje te spannen. De rest is zuiver op de graad. Maar het onderscheid is veel gradueler: het varieert van onbewust meedoen, via bewust wegkijken, een graantje meepikken, hand-en-spandiensten verlenen en handlanger zijn tot deel uitmaken van de criminele kern (en alle denkbare variaties daartussen). Het is geen digitale kwestie van goed of fout; ertussen zitten vele tinten grijs. Ook voor mensen in de bovenwereld heeft de ondermijnende criminaliteit soms veel te bieden.

Belangrijk is ook om te ‘snappen’ dat niet alleen economische motieven een rol spelen in de ontwikkeling van ondermijnende criminaliteit, maar ook eigenwaarde en zingeving. Het gaat om meer dan zo veel mogelijk geld verdienen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de 1% MotorClubs (motorclubs waarvan de leden zich niet aan de wet gebonden voelen; ze staan ook wel bekend als *Outlaw Motorcycle Gangs* of OMGs), waarin kameraadschappelijkheid en de daarmee verband houdende ‘zekerheden’ van groot belang lijken. Het geldt voor woonwagendwoneers, die hun ‘autonome’ levensstijl willen behouden, los van de burgersamenleving. En het geldt voor sommige volkswijken of allochtone gemeenschappen, die zich vaak kenmerken door een grote sociale cohesie.

In zekere zin beschikken sommige criminelen over meer legitimiteit dan officiële instanties, en die is niet alleen op dreiging of geweld gebaseerd. Er is sprake van *trusted criminals*.

Dat criminele activiteiten soms grote aantrekkingskracht kunnen uitoefenen, heeft niet alleen met geld te maken, maar ook met een verlangen naar status, structuur en spanning en met een zekere hang naar autonomie en afkeer van de ‘burgerlijke wereld’; een gevoel dat zich mengt met verongelijkheid en ressentiment, met zich afzetten tegen de gevestigde wereld. Er is een sfeer van grimmige eigenzinnigheid, die bijvoorbeeld sterk is in de reeds genoemde woonwagenwereld, OMGs en bepaalde volksbuurten, maar soms ook in hogere maatschappelijke klassen. Niet zelden heeft overheidsbeleid in het verleden daar ook weer (onbewust en ongewild) een stimulerende en ‘voedende’ rol in gespeeld.

Het verschijnsel van ondermijning is ook een uitdrukking van een zekere ‘weerbaarheid’ van maatschappelijke onderklassen, althans van delen daarvan. Veel mensen aan de onderkant zien en ervaren dat sommige problemen eerder op hun bordje terechtkomen dan op dat van de hogere klassen (multiculturele samenleving, vluchtelingen, enzovoort). Zij zien ook dat leden van die hogere klassen er vaak in slagen uitstekend voor zichzelf te zorgen. Niet zelden worden zij stevig en onaangenaam bejegend door een verhardende en abstracte overheidsbureaucratie. En zij ervaren ook dat er voortdurend een beroep op de ‘eigen kracht’ en de ‘eigen verantwoordelijkheid’ van burgers wordt gedaan.

Welnu, die uitdaging van het ontwikkelen van eigen kracht willen zij wel aangaan, maar dan op hún manier. Niet-legale en criminele activiteiten vormen daarbij een eigen

inkomstenbron en zorgen voor economische onafhankelijkheid. De cultivering van een eigen levensstijl – vaak gebaseerd op sterke, maar afwijkende normen en waarden – geeft zin en richting aan het handelen. Soms rauw en niet zelden succesvol verzet tegen overheidsinterventies geeft het gevoel ertoe te doen en een vuist te kunnen maken.

Natuurlijk is er een onderscheid tussen de echt harde criminaliteit (met haar liquidaties, ontvoeringen, wapengebruik en dergelijke) en de hier bedoelde weerbare onderklasse, maar er is zeker overeenkomst in werkelijkheidsdefinitie, afkeer van elites en belangenperceptie. Dit betekent dat de aanpak van ondermijnende criminaliteit nog heel andere dimensies heeft dan nu vaak centraal staan (criminele industrie, ‘grote jongens’). Die kant is er ook, maar er is meer dan dat.

Ondermijning is een uitdrukking van ‘weerbaarheid’ van maatschappelijke onderklassen

Grensverschijnselen

Wat is eigenlijk ondermijnend crimineel gedrag? Dat is helemaal niet zo duidelijk als wij aanvankelijk dachten. Er is voortdurend debat over, niet alleen juridisch maar ook moreel en maatschappelijk. Natuurlijk, geweld en liquidaties worden unaniem veroordeeld. Maar hennep kweken? Het mag toch verkocht? Een motorclub? Soms wat ver doorgevoerde mannevriendschap, dat zeker, maar crimineel? Er is een

permanente strijd over wat geoorloofd is en wat niet. Het strafrecht stelt daarbij grenzen, en is zeker een moreel ankerpunt. Maar het is ook een strijdtoneel, een arena die is georganiseerd rond kwesties van goed en kwaad, zoals de praktijk van de rechtbank ons dagelijks laat zien. Over de vraag wat ondermijnende criminaliteit is, speelt een voortdurende *framing contest*, die gaat over welke beelden, opvattingen en benaderingen de bovenhand krijgen. In zekere zin wordt op dit terrein het echte gevecht tegen de ondermijning gevoerd.

Dat er steeds strijd is rond ondermijning en wat daaronder verstaan moet worden, heeft met de aard van het verschijnsel zelf te maken. Moord en diefstal zijn doorgaans duidelijk. Iedereen is daar wel tegen. Maar ondermijning als misdadaandcategorie heeft een aantal kenmerken die minder duidelijk en helder zijn. Ondermijnende criminaliteit is niet gemakkelijk af te bakenen, ook al omdat zij zich over veel activiteiten en handelen uitstrekt en beweeglijk is. Niet alle activiteiten zijn even problematisch. Soms dringt zich de vraag op waar de grens ligt tussen criminaliteit en niet-burgerlijk of onaangepast gedrag. Inzet van het ondermijningsbeleid hoeft niet te zijn dat iedereen een 'brave burger' wordt.

Georganiseerde misdaad heeft bovendien positieve sociale en economische functies. Hij voorziet onder meer in de behoefte aan illegale producten of diensten, zoals softdrugs, harddrugs, een aanbod van goedkope gestolen goederen (van sigaretten, via merkkleding en fietsen tot aan auto-onderdelen), prostitutie en goedkope arbeid. Georganiseerde misdaad levert (criminele) geldstromen op en daarmee een illegaal kansencircuit. Crimineel geld is economische smeerolie en werkt statusverhogend: in kleine kring en in sectoren, tot in de 'bovenwereld'. Criminelen hebben behoefte aan hand-en-spandiensten van bedrijven of

specialisten, bijvoorbeeld financieel adviseurs, elektriciens, notarissen of advocaten.

Misdaad levert geld op en er zijn veel mensen die daar behoefte aan hebben. Het gaat daarbij niet alleen om criminele kopstukken die al een vermogen hebben opgebouwd, maar ook om junior partners, een crimineel middenkader, loopjongens en kleine profiteurs. Waarom voor ruim duizend euro per maand geestdodend werk verrichten, met een lage status, als bijvoorbeeld een parttimebaan in de horeca met criminaliteit kan worden aangevuld met hetzelfde bedrag, maar dan per week? Misdaad is een vorm van economische stijging, maar tegelijkertijd draagt hij bij aan sociale stijging, in elk geval in de eigen leefwereld. Misdaad is ook een manier om mee te tellen.

Rondom ondermijnende criminaliteit is behoefte aan een breed repertoire van justitiële en sociale interventies. Een meervoudige aanpak. De ontwikkeling daarvan staat nog in de kinderschoenen. Verdieping en uitwerking zijn noodzakelijk.

Het is dan nodig om te kijken naar de sociale druk en interne cohesie die in bepaalde gebieden bestaan (zoals in sommige volkswijken). Vanuit de klassieke wijkenaanpak is het positief om het belang van sociale cohesie te benadrukken. Sociale cohesie voorkomt mede dat wijken uiteenvallen en dat mensen aan hun lot worden overgelaten. Vanuit een ander frame is sociale cohesie echter geen oplossing, maar een probleem. Ze zorgt voor gesloten ('parallele') gemeenschappen, die een

Misdaad is ook een manier om mee te tellen

dekmantel vormen voor activiteiten die het daglicht niet kunnen verdragen. Een zwijgcultuur zorgt ervoor dat autoriteiten daarover slechts moeizaam informatie kunnen verwerven. Behalve een repertoire om sociale cohesie te versterken (uitgangspunt van de wijkaanpak) moet er dus ook een repertoire zijn om op sommige plekken de sociale cohesie te verminderen (of in ieder geval van karakter te veranderen).

De neiging is groot om een instap in de criminele wereld als een probleem van achterstand of mislukte opvoeding te zien. Toch is daar lang niet altijd sprake van. De tijd dat wij dachten dat werk, scholing en een huis wel voldoende zouden zijn, ligt al weer jaren achter ons. De keuze voor een criminele carrière kan ook een 'positieve' zijn; men kiest er bewust voor omdat het aantrekkelijker is dan de alternatieven (profvoetballer, popmusicus en crimineel zijn drie mogelijkheden om zonder schoolopleiding toch te kunnen meetellen in de wereld). Wat betekent dit? Hoe daarmee om te gaan? Een verlangen naar autonomie en een afkeer van de 'burgermaatschappij' spelen soms een rol. Dat klinkt niet per se onredelijk of onaantrekkelijk, maar maakt nog niet dat alle gedrag dan veroorloofd is.

Het is nodig om naar individuele afwegingen te kijken. Waarom via studeren en werken in je levensonderhoud voorzien, als je op andere manieren op betrekkelijk eenvoudige wijze aan een veelvoud van inkomsten kunt komen? 'Ik kan makkelijk werkervaringsplaatsen bij de supermarkt regelen, maar ze zien me aankomen', aldus de hartenkreet van een sociaal werker. Is het mogelijk om de individuele 'calculus' van deze mensen te beïnvloeden? Wat is daarvoor nodig? Waarom stappen jongeren met vergelijkbare posities en kansen soms wel en soms niet in de criminele wereld? Wat is daar cruciaal in? Vallen daar lessen uit te trekken?

Tot slot kan ook niet ontkend worden dat een deel van de criminaliteit wél met sociale verhoudingen en problemen te maken heeft. Voor sommige mensen met een marginale positie bieden criminele activiteiten net de extra inkomsten die hen in staat stellen om het hoofd boven water te houden. Voor deze mensen – voor de onderkant van de samenleving – zijn overheid en samenleving vaak hardvochtig geworden. Zij kunnen zich eigenlijk geen fouten permitteren, maar verkeren in een positie waarin die hun relatief vaak overkomen. Een bekeuring voor een verkeersovertreding kan er dan flink inhakken; voor gedoe met en boetes van het UWV geldt hetzelfde.

Beschavingsoffensief

De verantwoordelijkheid voor de aanpak van ondermijning kan niet uitsluitend bij politie en justitie gelegd worden. Zo is er wel een tijdje naar gekeken, maar dat is onderdeel van het probleem. Het vraagstuk van georganiseerde misdaad is geen juridisch handhavingsvraagstuk, maar een economisch en een sociaal vraagstuk. Een maatschappelijk vraagstuk dat vraagt om een maatschappelijke aanpak. Dat begint nu te dagen, maar moet nog veel verder versterkt worden: in termen van maatschappelijke coalities en sociale innovaties.

De 'integrale aanpak' is begonnen als een soort aanvulling op het handhavings-tekort van het strafrecht. Omdat het strafrecht tekortschiet, moeten we ook andere instrumenten inzetten. Dat is een miskenning van wat nodig is. Noodzakelijk is een maatschappelijke aanpak, en het strafrecht is een belangrijke (morele) ondersteuning daarvan. Daarvoor moet dat strafrecht wel effectief en gezaghebbend zijn.

Hoe lastig ook, aanpak van ondermijnende criminaliteit heeft ook relaties met een (her)bevestiging van een bepaalde morele orde ('Wat accepteren wij in onze samenleving en wat betekent dit voor jou?') en met de ontwikkeling van moderne vormen van verheffing of beschaving. Het gaat ook over de vraag wat wij acceptabel vinden in de samenleving, en hoe wij mensen kunnen ondersteunen (en soms dwingen, maar ook 'verleiden') om zich daaraan te houden.

Ondermijnende criminaliteit vraagt om (her)bevestiging van een bepaalde morele orde

De aanpak van ondermijning is niet alleen een juridische strijd tegen criminaliteit. Het is ook een maatschappelijk project dat directe relaties heeft met de uitwassen van een neoliberale samenleving; opkomen voor jezelf, zo veel mogelijk geld verdienen, snel rijk worden, als het niet verboden is mag het. De maatschappelijke elite heeft op dit punt vaak het verkeerde

voorbeeld gegeven. De aanpak van ondermijning is daarmee ten diepste ook een vraagstuk van maatschappelijke ordening en individuele moraliteit. En niet alleen bij de criminele kant van onze samenleving.

1 Dit artikel is een bewerking van hoofdstuk 19 van: Pieter Tops en Jan Tromp, *De achterkant van Nederland. Hoe onder- en bovenwereld verstrengeld raken*. Amsterdam: Balans, 2017.

[ADVERTENTIE]

Veiligheidsdag

25 januari 2020

Voor raadsleden, wethouders, burgemeesters en provinciebestuurders.
Met Ferd Grapperhaus, Chris van Dam en Madeleine van Toorenburg.
Workshops over politiesterkte, ondermijning, cybercrime en personen met
verward gedrag.

Locatie: Nieuwegein

Tijd: 09:30 tot 14:00

Aanmelden op [website bestuurdersvereniging](#).

Veiligheidsdag

Grapperhaus wil debat over privacywetgeving

door **Marc Janssens en Jan Prij** Janssens is hoofdredacteur en Prij redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

De impact van ondermijnende criminaliteit is enorm, erkent Ferdinand Grapperhaus. Tegelijk is de minister van mening dat er méér kan in de aanpak dan wordt gedacht. ‘Er kan al heel veel, mits de verschillende instanties voldoende samenwerken en slim te werk gaan.’ Toch heeft Grapperhaus er ook moeite mee wanneer privacy tot een schild van de criminelen wordt gemaakt. Dat moet niet meer kunnen, mede door nieuwe wetgeving.

Het gesprek met minister Grapperhaus van Justitie en Veiligheid vindt plaats op woensdag 13 november. Eerder op die dag zijn bij een inval in een woonwagenkamp in Oss automatische wapens, geld en drugs gevonden. Het is een bewijs dat er wel degelijk succes wordt geboekt in de aanpak van de ondermijnende criminaliteit, zegt CDA-bewindsman Grapperhaus, die dagelijks zijn handen vol heeft aan het onderwerp.

Hoe erg staat Nederland ervoor als het om ondermijnende criminaliteit gaat?

‘De omvang van de inkomsten uit zware, ondermijnende criminaliteit is schokkend hoog. Volgens berekeningen van het WODC gaat het om zestien miljard euro die jaarlijks wordt witgewassen. De straatomzet van in Nederland

geproduceerde xtc bedraagt negentien miljard euro, waarbij de brutowinsten boven de vijf miljard euro uitkomen.’

‘Daarnaast blijkt de ernst van de problematiek uit de verwevenheid tussen boven- en onderwereld. Dat uit zich op twee manieren. Allereerst zijn er bedrijven en instellingen die enorme bedragen binnenhalen door de onderwereld te faciliteren; denk aan administratie- en advieskantoren, notarissen en autohandelaars. Soms zijn deze bedrijven zich er volledig van bewust, andere keren wordt er met stromannen gewerkt. In de tweede plaats is die verwevenheid tussen boven- en onderwereld zichtbaar doordat criminelen steeds meer in gewone wijken opereren. Onlangs was ik nog in Eindhoven, waar in een woonwijk

Ferdinand Grapperhaus Foto: Leonard Walpot

panden leegstonden omdat er allerlei xtc was opgeslagen. Stel je voor: een doorzonwoning waar in de kamers over twee, drie verdiepingen verspreid allerlei dozen met pillen stonden. En in een garagebox was een compleet xtc-laboratorium ingericht. Buurten raken daardoor geïntimideerd; mensen durven er niks van te zeggen. Een basisschooldirecteur in Venlo vertelde me bij een ander werkbezoek dat illegale prostitutie en drugsgebruik de wijk rond de school ontwrichtten.’

‘Een derde factor die de ernst van de huidige situatie aangeeft is de meedogenloosheid van deze bendes. Dat was twintig jaar geleden echt anders. Helaas heeft de moord op advocaat Derk Wiersum dit op een gruwelijke manier bevestigd. Als een crimineel een van de belangrijkste personen in een rechtsstaat, namelijk een strafadvocaat, vermoordt, dan drijft hem maar één ding: “Mijn wil geschiede.” We hebben te maken met sociopaten – ik heb er geen ander woord voor.’

Interview in het kort:

- * De omvang van ondermijnende criminaliteit blijkt uit de enorme geldbedragen die ermee gemoeid zijn
- * Criminelen zijn de laatste jaren steeds meedogenlozer geworden
- * De Nederlandse rechtsstaat is nog altijd op orde
- * Er is veel meer mogelijk op het gebied van gegevensuitwisseling dan critici beweren

Welke impact heeft dit op de samenleving en op u als bevoegd minister?

‘De impact is enorm, en dat zal de komende jaren dan ook veel extra capaciteit vragen. We hebben meer mensen nodig voor de beveiliging van personen, en meer capaciteit om ondermijning concreet aan te pakken. De impact is vooral zichtbaar omdat ondermijning gaten dreigt te slaan in de groep “hoeders van de rechtsstaat”, zoals ik ze noem. Door de moord op advocaat Wiersum zijn veel mensen zich gaan afvragen: Wil ik dit werk nog wel doen? Dat merk ik vaak in gesprekken, en daarbij gaat het dan niet alleen om rechters, advocaten en officieren van justitie, maar ook om gewone bestuurders en ambtenaren. Mensen worden of voelen zich bedreigd en vragen zich af of ze wel voldoende beschermd zijn. We zullen als overheid echt een vuist moeten maken, en die bescherming bieden.’

‘Verder raakt het mij persoonlijk ook dat ik mensen ontmoet die in de vuurlinie zijn terechtgekomen. Ik vind het moeilijk te verkroppen dat iemand als Jos Wienen, onze burgemeester in Haarlem, bedreigd is en dat hij in een safehouse heeft moeten wonen. Vorig jaar ben ik in Haarlem op werkbezoek geweest, maar op een gegeven moment kon Jos om veiligheidsredenen niet meer mee. Dat is natuurlijk afschuwelijk.’

In dit CDV-nummer stellen diverse mensen dat er ook aan het weefsel van onze rechtsstaat iets mankeert. Een teveel aan regels, bijvoorbeeld op het gebied van privacybescherming, maakt het lastig om tegen ondermijning op te treden. Is onze rechtsstaat zelf nog steeds goed ingericht?

‘Ja. De net geschetste ernst van de situatie betekent niet dat we onze rechtsstaat niet op orde hebben. De kwaliteit daarvan is nog steeds heel goed, en de politie heeft ook nog steeds snelle Audi’s om snel ter plaatse te kunnen

zijn. Ook het OM staat goed aangeschreven, en de onafhankelijkheid van de rechtspraak is nog altijd uitstekend. Aan de basis van onze rechtsstaat mankeert dus niets. Wel kunnen sommige zaken nog beter. De capaciteit van de Politieacademie wordt nu maximaal benut door extra investeringen van dit kabinet; dit moet zich over enkele jaren gaan uitbetalen in meer agenten. Ook komt er nieuwe wetgeving; we zijn niet voor niets het Wetboek van Strafvordering aan het moderniseren. Ook moeten we de capaciteit van de opsporing verder vergroten.’

Maar los van de capaciteit: kunnen de privacy-regels en de rechtsbescherming in ons land niet averechts werken, omdat criminelen er te veel bescherming in vinden?

‘Ik hoor vaak zeggen dat er te weinig kan.

Onlangs nog in een debat met de Kamer, waarin politici aangaven dat veel niet mogelijk is door bijvoorbeeld de privacy-wetgeving. Ook burgemeesters klagen dat er te weinig kan. Enerzijds gaan we nu met nieuwe wetgeving extra mogelijkheden creëren, maar anderzijds moeten we de bestaande ook beter benutten.’

De provincie Brabant zegt dat het niet mogelijk is om gegevens uit te wisselen met Gelderland.

‘Daarover moeten we een discussie voeren. Ik wil graag de onduidelijkheid over de mogelijkheden en onmogelijkheden van privacywetgeving verhelderen. Laat ik het even naar gemeenteniveau trekken; daar is het vrij helder. Het is niet zo dat de burgemeester van stad A geen gegevens kan uitwisselen met stad B. Dat kan geregeld worden via de politiegegevens en via de gezagsdriehoek van burgemeester, officier van justitie en politie – mits er uiteraard een zwaarwegend belang is. Wel wordt eraan gewerkt om de uitwisseling van gegevens binnen samenwerkingsverbanden

verder te verbeteren. De wet hierover is bijna langs de Raad van State. Dit heeft wat voeten in de aarde gehad en tijd gekost vanwege afstemming met de Autoriteit Persoonsgegevens. Dit was een ingewikkeld proces; we moeten voorkomen dat privacy tot een schild voor de criminelen wordt gemaakt.'

Maar het probleem van gebrekkige gegevensuitwisseling bestaat dus niet?

'Ik zeg niet dat het niet bestaat, maar wel dat er binnen de huidige wet al veel meer mogelijk is dan nu wordt gebruikt. Wat nu vooral nodig is, is dat we beter gaan samenwerken. Daarom vind ik het ook zo waardevol dat er 110 miljoen euro extra is gekomen voor het MIT, het Multidisciplinair Interventie Team. De politie, de FIOD, de douane, het jongerenwerk en de marechaussee kunnen op deze manier veel beter samenwerken. We moeten kwetsbare jongeren van het criminele pad zien te houden, en drugsgebruik onder hen ontmoedigen. Dat begint al bij jongeren vanaf 8 jaar, vergis je niet.'

Hoe heeft het zo uit de hand kunnen lopen?

'Als samenleving hebben we er in de periode 2005-2015 te weinig aandacht aan besteed. De prioriteiten lagen anders; de aandacht ging toen vooral uit naar contraterrorisme. Daarnaast is het probleem zo groot geworden door de globalisering. Voor criminelen is het tegenwoordig heel gemakkelijk om bijvoorbeeld voor de cocaïnehandel een lijntje naar Colombia te leggen. Bovendien is mede door deze globalisering de sociopatenmentaliteit ontstaan waar ik eerder op wees. Kopstukken van criminele bendes hebben niks met onze Nederlandse maatschappij; ze vertrekken na de misdaad naar safe havens in verre landen waar ze met het geld gemakkelijk hun veiligheid kunnen kopen. En ten slotte zijn de criminele bendes steeds professioneler geworden.'

Is het niet zo dat de rechtsstaat uiteindelijk onvoldoende levert, bijvoorbeeld als het gaat om de opsporingspercentages?

'Dat valt erg mee. Die opsporingspercentages zijn niet slecht, al kunnen ze natuurlijk altijd beter. Maar repressie alleen lost het probleem niet. Sommige misdadigers gaan fluitend zes jaar zitten, terwijl een ander ondertussen het geroofde geld beheert. Of nog erger: criminelen sturen vanuit de gevangenis hun bende aan – echt iets wat je in films ook ziet. Daarom leg ik de nadruk op deze dingen: oprollen, afpakken en voorkomen.'

Worden er successen geboekt?

'Ja, hoewel ik niet op afzonderlijke zaken kan ingaan. Maar kijk naar het nieuws van vandaag, over die grote inval in Oss. Hoe dan ook: dit is een zaak van de lange adem. Dit gaan we niet in deze kabinetsperiode redden, en zelfs niet in de volgende. Hier zijn we als samenleving zeker nog wel acht tot tien jaar mee bezig.'

Wie nog niet sterk genoeg is, moet slim zijn

Ondermijnende criminaliteit is zo ingewikkeld dat de aanpak ervan ook innovatief en veelzijdig moet zijn. Daarvoor is allereerst meer kennis nodig van de manier waarop criminele netwerken functioneren en van de strategieën die zij hanteren, zoals confronteren, infiltreren en corrumperen. Ook is samenwerking tussen overheidsdiensten en private en maatschappelijke organisaties cruciaal om het businessmodel van criminele netwerken te ontmantelen.

door Jill Coster van Voorhout en Miranda de Meijer Coster van Voorhout is universitair docent (inter)nationaal strafrecht aan de Universiteit van Amsterdam en Research Fellow bij het Institute for Advanced Study (IAS). De Meijer is senior advocaat-generaal en bijzonder hoogleraar Openbaar Ministerie aan de Universiteit van Amsterdam en lid van de Board of Associates van het IAS.

Ondermijnende criminaliteit is een *wicked problem*. Ze stelt ons voor vraagstukken die zo complex en diffuus zijn dat deze haast onoplosbaar lijken, bijvoorbeeld omdat mogelijke oplossingen weer nieuwe problemen veroorzaken of het probleem verplaatsen, veranderen of zelfs verergeren. Meer in het bijzonder gaat het om een samenstel van (veelal grensoverschrijdende) misdrijven als mensenhandel, illegale wapenhandel en illegale drugshandel en -productie, die veelal gepaard gaan met witwassen, corruptie en geweldsdelicten. Dergelijke misdrijven worden vaker gepleegd in georganiseerd verband. De betrokken criminele netwerken of groeperingen kunnen veelal eenvoudig van samenstelling veranderen en hebben vaak het vermogen zich snel aan te passen, afhankelijk van (veranderende) omgevingsfactoren. Voor al deze misdrijven en criminele samenwerkingsverbanden geldt dat ze moeilijk op te sporen, te vervolgen en te berechten zijn. Op zich adequate interventies van politie en justitie kunnen ervoor zorgen dat netwerken bijvoorbeeld juist sterker worden, veranderen of zich verplaatsen. Er is bovendien sprake van een steeds grotere verbondenheid tussen onder- en bovenwereld. Er wordt gebruikgemaakt van legale structuren, zoals de financiële sector, van legale beroepen, zoals notarissen en belastingadviseurs, of van infrastructurele knooppunten, zoals havens. De rechtsstaat in zijn geheel staat hierdoor onder druk, maar ook de integriteit van de financiële sector en de dienstverlenende sectoren. Deze vorm van

criminaliteit is bovendien vergroeid met alle lagen van de bevolking, zodat het niet alleen een criminaliteitsprobleem is, maar ook een sociaal-maatschappelijk probleem.

Confronteren, infiltreren en corrumperen

Ofschoon op meerdere terreinen en in meerdere opzichten in positieve zin forse stappen worden gezet in de strijd tegen de ondermijnende criminaliteit, neemt dit alles niet weg dat zich op het gebied van de ondermijnende criminaliteit in de relatie tot de (rechts)staat nog steeds bijzonder zorgwekkende ontwikkelingen voordoen. Wij noemen hier slechts enkele in het oog springende punten, die de relatie van criminele netwerken met de (rechts)staat betreffen.

Criminele samenwerkingsverbanden kunnen in hun relatie met de overheid drie verschillende strategieën hanteren: confronteren, infiltreren en corrumperen.¹ Bij *confronteren* is er sprake van bedreiging en geweld tegen overheidsambtenaren, bestuurders en andere gezagsdragers. Niet alleen kennen we inmiddels verschillende gevallen van bedreigingen van burgemeesters, maar ook intimidatie van en geweld tegen togadragers is geen onbekend fenomeen meer. Toenemend geweld jegens en intimidatie van overheidsambtenaren is een ontwikkeling die reeds een aantal jaren gaande is en waarop steeds meer zicht wordt verkregen.²

Door *infiltratie* in overheidsorganen kunnen criminele netwerken hun grip op legale structuren verstevigen. Als er op die manier invloed wordt verkregen op bestuurlijke beslissingen of op beslissingen binnen opsporings- en vervolgingsdiensten of op *intelligence*, hebben dergelijke netwerken vrij spel. Er is dan sprake van een aantasting van de democratische rechtsstaat in

Criminele samenwerkingsverbanden kunnen confronteren, infiltreren en corrumperen

optima forma. Infiltratie met een crimineel oogmerk ondermijnt het democratische proces en kan op termijn ook de legitimiteit van de staat aantasten.³ Ofschoon het zicht op mogelijke infiltratie van criminele netwerken binnen overheidsorganen, c.q. lokale politiek of politiediensten, (nog) niet bepaald scherp kan worden genoemd,⁴ is inmiddels wel duidelijk dat er sprake lijkt te zijn van een urgent probleem.⁵

Dit laatste geldt ook voor de derde strategie: *corruptie*. Doordat er steeds meer zicht op netwerken ontstaat, wordt tegelijkertijd duidelijk hoe beperkt het zicht nog is op criminele netwerken in relatie tot corruptie. Zo blijkt uit het betrekkelijk recent verschenen actieplan tegen ondermijnende drugscriminaliteit in Midden-Nederland – om maar een voorbeeld te noemen – dat er negentien criminele netwerken met corruptieve contacten in beeld zijn en dat dit waarschijnlijk slechts het topje van de ijsberg is.⁶ Dit beeld wordt bevestigd door het jaarverslag van het Openbaar Ministerie, dat in het afgelopen voorjaar verscheen.⁷ Zo werden in maart drie douaniers uit de Rotterdamse haven opgepakt voor corruptie en witwassen. Eerder faciliteerden douaniers de doorvoer van grote partijen cocaïne.⁸ Het aantal gevallen van corruptie waarbij ambtenaren van gemeenten en opsporingsdiensten betrokken zijn, is vorig jaar fors gestegen. Het gaat daarbij onder meer om zeer ernstige en complexe zaken waarbij gevoelige informatie naar criminelen wordt doorgespeeld. Corruptie is voor criminele samenwerkingsverbanden een belangrijk middel om

grensoverschrijdende georganiseerde criminaliteit te faciliteren, en het verlaagt bovendien de risico's en de kosten.

Slimme samenwerking

Een effectieve(re) aanpak van ondermijnende criminaliteit vraagt om een slimme integrale en multidisciplinaire samenwerking,⁹ waarbij breed interdisciplinair wetenschappelijk onderzoek in de kennisketen van universiteiten, hogescholen, de Politieacademie, onderzoeks- en kennisinstituten en onderzoeksbureaus, belangrijke ondersteuning kan bieden.¹⁰ Bij de aanpak van ondermijnende criminaliteit gaat het niet alleen om een harde repressieve aanpak, maar ook om de inzet van innovatieve en preventieve instrumenten voor de langere termijn, waarbij niet direct voor de hand liggende wetenschappen betrokken zouden kunnen worden.¹¹ Wicked problems doen zich immers niet alleen voor op het domein van de criminaliteit, maar ook op gebieden die daarmee samenhangen of die daarmee overeenkomsten vertonen. Ook moet er aandacht zijn voor de vraag of een bepaalde interventie geen onbedoelde negatieve neveneffecten zal hebben die ervoor zorgen dat het probleem enkel verandert, of wellicht zelfs groter en grimmiger wordt.¹²

In beide gevallen – zowel preventief als repressief – kan het gaan om een aanpak die gericht is op de vitale schakels, structuren en knooppunten van een crimineel netwerk. Het gaat daarbij ook om het wegnemen van de sociale voedingsbodemp en de aanpak van gelegenheidsstructuren, alsmede om het weerbaar maken van kwetsbare sectoren en branches. Probleemgericht en informatiegestuurd werken is een belangrijke voorwaarde voor een succesvolle aanpak van ondermijning, evenals het creëren van de juiste maatschappelijke gelegenheidscoalities daartoe (onder andere overheid, burgers en private partijen) voor de aanpak van concrete problematiek.¹³

Een voorbeeld van voornoemde innovatieve aanpak is het detecteren van ondermijnende criminaliteit in bankgegevens. Immers, het plegen van genoemde misdrijven kost geld en is gericht op het verdienen van geld. Er gaan geldstromen om die veelal toch op enig moment langs of via legale structuren worden (door) geleid. Er moeten kosten worden gemaakt om drugs te produceren, of om mensen te ronselen voor mensenhandel, en om deze vervoerd te krijgen naar andere delen van het land of naar andere landen. Denk daarbij aan steekpenningen of bedrijfskosten. Hetzelfde geldt voor witwassen van de illegale inkomsten uit illegale drugshandel of mensenhandel, om daarmee een luxe levensstijl (blijvend) te realiseren. Om crimineel geld te kunnen witwassen, moeten veelal ook kosten worden gemaakt om die witwasconstructies op te tuigen. De aanpak van ondermijnende criminaliteit is dan ook terecht voor een belangrijk deel gericht op de financiële aspecten van deze misdrijven en op financiële dienstverleners. Maar het gaat verder dan dat. Banken beschikken ook over niet-financiële informatie die van belang kan zijn voor het verwerven van een betere informatiepositie. Zo kan in bankgegevens aangetroffen worden op welk huisadres potentiële slachtoffers verblijven en hoe de verschillende actoren in het criminele netwerk zich tot elkaar verhouden.

Mensenhandel

Tegen deze achtergrond is in juni 2015 door een publiek-privaat samenwerkingsverband een pilotonderzoek gestart om te bezien of slachtoffers van een van de meest complexe vormen van mensenhandel – te weten mensenhandel met het oogmerk van arbeidsuitbuiting – in bankgegevens konden worden gedetecteerd, of daarop het geld zou kunnen worden gevolgd en of, tot slot, daarin het netwerk achter de mensenhandel uit die financiële gegevens zou kunnen worden gevonden.¹⁴ Dit bleek – toen enkele jaren later de uitkomsten van dat onderzoek bekend werden – het geval.¹⁵ Inmiddels wordt op deze pilot voortgebouwd door een wetenschappelijk onderzoeksconsortium (COMCRIM),¹⁶ waarbij een groot aantal partijen betrokken is.¹⁷ Dit onderzoeksconsortium beoogt geïnformeerd uit te breiden naar ondermijnende criminaliteit met een focus op mensenhandel in alle verschijningsvormen (dus breder dan alleen arbeidsuitbuiting), witwassen en corruptie. Naast detectie van criminaliteit in bankgegevens wordt bij een bank ook transactiemonitoring en openbronnenonderzoek toegepast (Open Source Intelligence of OSINT). Dit samenstel aan inlichtingenactiviteiten draagt bij aan een verbeterde informatiepositie bij een bank, die vervolgens ongebruikelijke transacties meldt aan de Financial Intelligence Unit – Nederland die, op zijn beurt, dergelijke transacties verdacht kan verklaren en, tot slot, die verrijkte informatie doorgeeft aan de opsporing. Hiermee wordt het mogelijk om structuren, patronen en interacties van criminele netwerken te

duiden. Dit wetenschappelijke onderzoek draagt bij aan het realiseren van integriteit in en van de financiële sector. Banken signaleren immers actief slachtoffers van misdrijven die de rechtsstaat ondermijnen

in hun bankgegevens, in plaats van dat ze passief aan de minimumvereisten van het volgen van wettelijke verplichtingen hieromtrent voldoen (de zogeheten compliance). Het blijkt al dat banken hiertoe bereid zijn. Daarbij komt dat banken hiervan ook merken dat het bevorderend is voor hun reputatie, alsmede dat het hun mogelijkheden vergroot om (jong, technisch onderlegd) personeel aan te trekken. Mensenhandel is bij uitstek een voorbeeld van ondermijning, net als drugshandel; beide zijn in het Nederlandse nationale dreigingsbeeld opgenomen, en wel vanwege de sterke verwevenheid van onder- en bovenwereld, de wijze waarop ze de democratische rechtsstaat uithollen, en de significante illegale opbrengsten die beide misdrijven opbrengen (er wordt geschat dat drugshandel wereldwijd het meeste illegale geld opbrengt, en dat mensenhandel daarop volgt).¹⁸ Ook als er contant geld wordt verdiend, wordt dit via witwassen in de legitieme economie gebracht zodra bijvoorbeeld een statussymbool als een jacht of een auto wordt aangeschaft. Zoals gezegd: op een of andere manier wordt het geld dus altijd door het bancaire systeem (door)geleid.

Ook andere wetenschappelijke onderzoeken geven interessante en belangrijke inzichten, zoals factoren die leiden tot de aanwas van criminele netwerken en tot wijzigingen in rollen en structuren, en de reden voor het verdwijnen van criminele

Herstel van criminele netwerken verloopt minder makkelijk als interventies gericht zijn op facilitators

groepen. Zo blijkt dat criminele netwerken zich goed kunnen herstellen als interventies gericht zijn op leden, zelfs kopstukken, die makkelijk kunnen worden vervangen. Dit herstel verloopt minder makkelijk als de interventie gericht is op de zogenoemde facilitators, makelaars of leden met moeilijk vervangbare rollen binnen het criminele netwerk, zoals leden met specialistische taken.¹⁹ Mede door gebruik van internet en social media zijn netwerken flexibel; er kan via die kanalen gezocht worden naar personen die een klus kunnen klaren. Ook kan vrij eenvoudig kapitaal voor criminele investeringen vergaard worden via bijvoorbeeld crowdfunding. Daar staat tegenover dat openbronnenonderzoek, zoals OSINT, hier meer zicht op kan geven en dat samenwerking met organisaties die zich daarop toeleggen, een belangrijk middel zou kunnen zijn om meer kennis te krijgen van hetgeen langs die kanalen plaatsvindt. Ontluisterend is ten slotte dat uit studie blijkt dat het verdwijnen van criminele groepen doorgaans wordt veroorzaakt door wijzigingen in de 'criminele markt', en maar zelden door politieel ingrijpen.²⁰ Als we die marktwerking nog meer kunnen doorzien, kunnen we ook nadenken over beïnvloeding ervan.

Interventies

Uit het voorgaande zal reeds blijken dat wij het eens zijn met Berghuis²¹ dat, hoe complexer de georganiseerde criminele wereld wordt, hoe meer er moet worden ingezet op een op kennis gebaseerde aanpak die deze complexiteit probeert te doorgronden. Hoewel een aantal wetenschappelijke onderzoeken reeds kennis heeft opgeleverd voor een effectievere handhaving, blijkt uit het voorgaande dat er nog steeds meer kennis is vereist van de kenmerken en van de dynamiek van criminele netwerken, en van de te onderscheiden rollen van de leden daarvan. Ook is meer kennis vereist van de effecten van interventies, het type interventies en interventiestrategieën op de criminele netwerken. Meer kennis van de criminele modi operandi en de wijze waarop legale structuren daarbij worden beïnvloed en ingezet, is eveneens nodig, zodat bijvoorbeeld nieuwe zoekstrategieën in het kader van (financiële) intelligence kunnen worden ontwikkeld en verdere aantasting van de democratische rechtsstaat zo veel mogelijk wordt tegengegaan en voorkomen. Ook is meer kennis van ondermijnende criminaliteitsfenomenen in de sociaal-maatschappelijke context benodigd.

Samenwerking tussen overheidsdiensten, maatschappelijke en private organisaties (waarbij ook burgers en burgerinitiatieven worden betrokken) is – naast forse investeringen in handhaving capaciteit en het opleiden van nieuw personeel – in de strijd tegen de ondermijnende criminaliteit reeds in gang gezet, en is onzes inziens ook noodzakelijk. Maar ook een brede interdisciplinaire kennisketen, waarbij ook niet direct voor de hand liggende wetenschappen worden betrokken, mag volgens ons niet ontbreken bij het uitvoeren van de ambitie om ‘slimmere’ interventies te ontwerpen en in te zetten. Voordat de handhaving capaciteit op volle sterkte is en opgewassen is tegen de uitdagingen die de ondermijnende criminaliteit ons stelt, kan nog wel een langere periode zijn verstreken. Ondertussen heeft het criminele circuit de mogelijkheid om verder te groeien en te wortelen in legale structuren. Dus geldt hier wat ons betreft het volgende credo: Wie (nog) niet sterk (genoeg) is, moet slim zijn!

Voordat de handhaving capaciteit op volle sterkte is, kan nog wel een langere periode zijn verstreken

1 Rachel Locke, *Organized crime, conflict and fragility. A new approach*. New York: International Peace Institute, juli 2012. Vgl. Pro Facto, *Criminele beïnvloeding van het lokale openbaar bestuur*. Groningen/Den Haag: Pro Facto/Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum, 2017. Dit Pro Facto-rapport over mogelijke beïnvloeding van het lokale bestuur door personen of organisaties met een crimineel oogmerk is op 5 oktober 2018 aan de Kamer aangeboden (*Kamerstukken II 2017-2018*, 29 911, nr. 172).

2 Zie bijvoorbeeld: Jaap Bouwmeester en Nora Löb, *Monitor Agressie & geweld 2018. Decentraal bestuur*. Amsterdam/Enschede: I&O Research. (*Kamerstukken II 2017-2018*, 28 684, nr. 536, p. 5.)

3 Vgl. Adviesraad Internationale Vraagstukken, *Criminaliteit, corruptie en instabiliteit. Een verkennend advies*. Den Haag: AIV, mei 2013, p. 19.

4 Pro Facto 2017, pp. 41-46.

- 5 Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid, 'NOS: Criminelen regelen zaakjes via gemeenteraad', website CCV, 12 maart 2018. Zie <https://hetccv.nl/nieuws/nieuws-detail/article/nos-criminelen-regelen-zaakjes-via-gemeenteraad>
- 6 Veiligheidscoalitie Midden-Nederland, 'Wie praat, die gaat.' *Actieplan tegen ondermijnende drugs-criminaliteit in Midden-Nederland* (publieksversie). Utrecht: Veiligheidscoalitie, p. 7.
- 7 Openbaar Ministerie, *Jaarbericht 2018*. Den Haag: Openbaar Ministerie, mei 2019.
- 8 Redactie NOS, 'Van corruptie verdachte douanier werkte mogelijk al jaren voor criminelen', website NOS, 6 november 2019. Zie <https://nos.nl/artikel/2309292-van-corruptie-verdachte-douanier-werkte-mogelijk-al-jaren-voor-criminelen.html>
- 9 Rijksoverheid, 'Breed offensief tegen georganiseerde ondermijnende criminaliteit', website Rijksoverheid, 18 oktober 2019. Zie <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/10/18/breed-offensief-tegen-georganiseerde-ondermijnende-criminaliteit>
- 10 Dan gaat het niet alleen om bijvoorbeeld rechtswetenschappelijk en bestuurlijk onderzoek, maar ook om onderzoek dat wordt verricht in samenwerking met bijvoorbeeld bètawetenschappen. Denk aan het Institute for Advanced Study (IAS) van de Universiteit van Amsterdam (met op zijn website deze vermelding: 'Where outstanding researchers bridge disciplines, scales and paradigms to unravel wicked problems').
- 11 Interessante voorbeelden zijn de Glasgowmethode van Karyn McCluskey en de IJslandse methode die succesvol bleek te zijn bij de aanpak van criminele jeugdgroepen; zie respectievelijk: Jon Henley, 'Karyn McCluskey: the woman who took on Glasgow's gangs', website *The Guardian*, 19 december 2011 (www.theguardian.com/society/2011/dec/19/karyn-mccluskey-glasgow-gangs); en lanthe Sahadat, 'Hoe IJslandse tieners drank en sigaretten inruilden voor sport', website *de Volkskrant*, 2 juli 2017 (www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/hoe-ijslandse-tieners-drank-en-sigaretten-inruilden-voor-sport-b901563a).
- 12 Dirk J. Korf, Simone J. Luijk en Miranda E. de Meijer, *Criminele samenwerkingsverbanden. Ontwikkelingen in aanpak en duiding van effectiviteit*. Amsterdam: Rozenberg Publishers, 2018, p. 172 e.v.
- 13 Vgl. *Toekomstagenda Ondermijning: Een gezamenlijk product van politie, Openbaar Ministerie, Belastingdienst en de regioburgmeesters, samen met de ministeries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Financiën en Veiligheid en Justitie. (Kamerstukken II, 2016-2017, 29 911, nr. 167, bijlage.)*
- 14 Zie voor publicaties hieromtrent: Faculteit der Rechtsgeleerdheid, 'Arbeidsuitbuiting en mensenhandel', website Universiteit van Amsterdam. Zie <https://www.uva.nl/faculteit/faculteit-der-rechtsgeleerdheid/onderzoek/onderzoeksthemas/arbeidsuitbuiting-en-mensenhandel.html>
- 15 Hiertoe werkte de Universiteit van Amsterdam samen met ABN AMRO en de Inspectie SZW. Dit pilotonderzoek heeft geresulteerd in twee opsporingsonderzoeken in voorbereiding en één toezichtactie (resultaatratio zeventig procent).
- 16 Dit consortium is reeds aangekondigd op de NWO-website: Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, 'Between conflict and cooperation', website NWO: 'BCC.1916 Combatting crimes that undermine the rule of law in a smart and comprehensive manner, in a financial public-private partnership and through artificial intelligence - with a focus on human trafficking, money laundering and corruption'.
- 17 Bij dit wetenschappelijke onderzoek zijn betrokken: vier banken (ABN AMRO, ING, Rabobank en Knab), vijf wetenschappers (twee juristen, een juriste en sociologe, en twee kunstmatige-intelligentie-experts) en negen publieke partijen, waaronder de gehele strafrechtsketen in de vorm van FIU-Nederland, de Inspectie SZW en het Openbaar Ministerie (OM). Bovendien is de gehele kennisketen vertegenwoordigd, omdat zowel fundamenteel als toegepast onderzoek wordt verricht; het eerste aan de Universiteit van Amsterdam, het laatste aan de Politieacademie. Overige samenwerkende partners zijn de Nationaal Rapporteur Mensenhandel en de ngo's CoMensha en Fairwork. Verder zijn het Ministerie van Justitie en Veiligheid en dat van SZW betrokken.
- 18 Frank Boerman, Martin Grapendaal, Fred Nieuwenhuis en Ewout Stoffers, *Nationaal dreigingsbeeld 2017. Georganiseerde criminaliteit*. Driebergen: Dienst Landelijke Informatieorganisatie.
- 19 Paul Duijn, *Detecting and disrupting criminal networks. A data driven approach* (proefschrift Universiteit van Amsterdam). Amsterdam: in eigen beheer.
- 20 John Denley en Barak Ariel, 'Whom should we target to prevent? Analysis of organized crime in England using intelligence records', *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice* 27 (2019), nr. 1, pp. 13-44.
- 21 Bert Berghuis, 'Verstoring van criminele netwerken' (column), website *Secondant*, 2 september 2019. Zie <https://ccv-secondant.nl/platform/article/verstoring-van-criminele-netwerken>

De institutionele crisis van de rechtsstaat

De veronderstelling dat de machteloze burger tegen de machtige overheid moet worden beschermd, heeft geleid tot extreme rechtsbescherming, grote aantallen regels en procedures die nu effectief kunnen worden gebruikt om zand in de justitieraderen te strooien. Zeker in de grote en middelgrote strafzaken is de relatie tegenwoordig omgekeerd: de machtige crimineel staat tegenover een tamelijk machteloze justitie.

door Stavros Zouridis De auteur is als hoogleraar bestuurskunde verbonden aan Tilburg University en is tevens lid van de Onderzoeksraad voor Veiligheid.

Na een aantal incubatiejaren is het ondermijningsframe doorgedrongen in het mainstream politieke en bestuurlijke debat over criminaliteit. Aan het begin van dit decennium sprak het Openbaar Ministerie (OM) al van ondermijnende criminaliteit en werd het OM ingericht naar de ‘zaakstromen’ ZSM (Zorgvuldig, Snel en op Maat; een werkwijze voor veelvoorkomende criminaliteit), *High Impact Crimes* (met name zware zeden- en geweldsdelicten) en Ondermijnende criminaliteit. ‘Ondermijnende criminaliteit’ verving toen reeds het begrip ‘georganiseerde misdaad’. Tegenwoordig spreekt het Openbaar Ministerie van ondermijnende criminaliteit bij misdaad die maatschappelijke structuren of het vertrouwen daarin schaadt.¹ Al sinds het rapport van Cressey in de VS uit 1967² worden stelselmatig pogingen gedaan om begripsmatig het fenomeen georganiseerde misdaad zo goed mogelijk te ‘vangen’, en nu is er dus het begrip ‘ondermijning’.³

Het aardige van opeenvolgende begrippen die voor hetzelfde fenomeen worden gebruikt is dat ze telkens andere accenten benadrukken die kennelijk op dat moment belangrijk zijn. Waar ‘zwacri’ benadrukte dat het om zware criminaliteit ging (tegenover ‘kleine criminaliteit’, ontdekt in de jaren zeventig) en georganiseerde criminaliteit de organisatiegraad van de criminele verbanden accentueert, legt ondermijning bloot dat deze misdaad legale maatschappelijke structuren bedreigt. De belangrijkste maatschappelijke structuur die door ondermijning wordt geraakt, is de rechtsstaat.

Dé rechtsstaat?

Weinig begrippen worden zo losjes en gedachteloos gebruikt als ‘rechtsstaat’. Achter het rechtsstaatsbegrip gaat echter een eindeloze variëteit aan betekenissen schuil, en begripsprecisie is nodig.⁴ De veelheid van theorieën over de rechtsstaat laat zich reduceren tot drie hoofdbenaderingen. Ten eerste staat een rechtsstaat voor een

daadwerkelijk gehandhaafde rechtsorde. In deze aan Thomas Hobbes ontleende benadering is de rechtsstaat er voor de bescherming van burgers tegen elkaar en van de samenleving tegen externe dreigingen. De rechtsstaat stelt normen vast voor het maatschappelijk verkeer en handhaaft deze desnoods met dwang of geweld ter bescherming van burgers. De tweede hoofdbenadering, met John Locke als inspiratiebron, benadrukt dat zowel de rechtsorde als het handhaven ervan wel conform de afgesproken regels moet plaatsvinden. Het gedrag van publieke instanties is daartoe genormeerd en wordt getoetst door onafhankelijke rechters. In de derde hoofdbenadering, met tal van inspiratiebronnen, onder wie kerkvader Augustinus en Thomas van Aquino, staat de rechtsstaat voor een rechtvaardige staat of orde. Over wanneer de staat precies rechtvaardig is, wordt uiteraard verschillend gedacht. Empirisch gezien zal een orde of staat in ieder geval door de overgrote meerderheid van de burgers als rechtvaardig moeten worden ervaren om op langere termijn stabiel te blijven.

De rechtsstaat, een als rechtvaardig ervaren rechtsorde die daadwerkelijk wordt gehandhaafd conform de vastgestelde spelregels, is een succesformule. De afname van geweld sinds de achttiende eeuw is ermee verklaard; voor welvaart is een rechtsstaat belangrijker gebleken dan grondstoffen, havens of mainports. Samenlevingen ontwikkelen zich sneller in rechtsstaten, en burgers voelen zich gelukkiger in rechtsstaten. Dat is niet direct, maar indirect aan de rechtsstaat toe

Voor welvaart is een rechtsstaat belangrijker gebleken dan grondstoffen, havens of mainports

te schrijven. De cruciale tussenliggende variabele is maatschappelijk vertrouwen. Hoe meer vertrouwen in een samenleving aanwezig is, hoe welvarender, gelukkiger en geweldlozer deze zal zijn. Maar hoe komt dat maatschappelijke

vertrouwen tot stand, en hoe blijft het in stand? Welnu, dat wordt gecreëerd door een als rechtvaardig ervaren rechtsorde die daadwerkelijk wordt gehandhaafd door een overheid die zich aan de spelregels houdt. Ergo, een rechtsstaat.

Om de dreiging van ondermijning te kunnen identificeren, is het ook van belang om te weten hoe de rechtsstaat ‘werkt’. Om dat te begrijpen, heb ik een conceptueel hulpmiddel ontwikkeld: het rechtsstaatsprisma. Net zoals een prisma een lichtbundel scheidt in verschillende hoofdkleuren die bijeen weer de lichtbundel vormen, scheidt het rechtsstaatsprisma de rechtsstaat conceptueel in drie hoofdkleuren die bij elkaar de rechtsstaat vormen. Bij elkaar laten de hoofdkleuren zien hoe een rechtsstaat ‘werkt’; los van elkaar schieten de hoofdkleuren per definitie tekort (ook al doen juristen ons soms anders geloven). In de *juridische* hoofdkleur verschijnt de rechtsstaat als juridisch construct: een set van regels, procedures, normen, rechten en juridische instanties. De juridische hoofdkleur levert nog geen rechtsstaat op, zoals landen laten zien die wel beschikken over het juridische construct maar waar de rechtsstaat geen levende sociale werkelijkheid is (Mexico bijvoorbeeld). Om te begrijpen hoe een rechtsstaat werkt, is ook de *sociologische* hoofdkleur nodig. De rechtsstaat verschijnt daarin als wat het grootste deel van de mensen in een samenleving beschouwt als legaal en illegaal. Kortom, de rechtsstaat is in de

sociologische zin de orde waarnaar het grootste deel van de mensen leeft. Om te waarborgen dat de rechtsstaat een levende maatschappelijke werkelijkheid blijft, is een overheid nodig die de rechtsorde actief handhaaft. Is die derde, *bestuurlijke* hoofdkleur er niet, dan wordt zowel het juridische construct als de normatieve institutionele orde instabiel. Kortom, om de ‘werking’ van een rechtsstaat te begrijpen, is het van belang gelijktijdig het juridische construct, de maatschappelijke orde en een uitvoerend en handhavend bestuur in oenschouw te nemen.

Hoe bedreigt ondermijning de rechtsstaat?

Ondermijnende criminaliteit en de rechtsstaat zoals omschreven raken elkaar in twee opzichten. Ten eerste ontstaan er door de bedragen die verdiend worden met bijvoorbeeld drugsproductie en -handel, mensenhandel en andere illegale handel machtsposities waarop de rechtsorde geen greep meer heeft. Het zijn niet alleen de ‘megadealers’ en internationale syndicaten waarop de rechtsstaat zijn greep heeft verloren, ook de ‘mindere goden’ kunnen met voldoende geld de rechtsbeschermingsmogelijkheden zo gebruiken dat ze zich nauwelijks bedreigd hoeven te voelen.

Natuurlijk gaat een enkeling voor enkele jaren achter de tralies, zo af en toe wordt er een internationaal misdaadsyndicaat opgerold, en natuurlijk wordt er her en der wat van het criminele vermogen door justitie afgesnoept. Maar aanhouden is nog geen veroordelen, en afpakken van crimineel vermogen valt aan het eind van het proces nogal eens tegen. En zelfs al

zijn er af en toe successen, dan nog is de verhouding met wat er daadwerkelijk wordt verhandeld en verdiend compleet zoek en heeft de rechtsstaat nog niet het begin van een antwoord.

De veronderstelling dat de machteloze burger tegen de machtige overheid moet worden beschermd heeft geleid tot extreme rechtsbescherming, grote aantallen regels en procedures die nu effectief kunnen worden gebruikt om zand in de justitieraderen te strooien. Zeker in de grote en middelgrote strafzaken is de relatie tegenwoordig omgekeerd: de machtige crimineel versus de tamelijk machteloze justitie. Om nog maar niet te spreken van zaken met een internationale vertakking, en dat zijn tegenwoordig de meeste zaken. Van de rechtsstaat als handhavend bestuur, de derde hoofdkleur, komt in de dagelijkse praktijk niet veel terecht.

Waar een rechtsorde niet wordt gehandhaafd, ligt erosie op de loer. En dat is precies wat er gebeurt. Het zijn telkens de ‘omstanders’ die er als eersten mee worden geconfronteerd. Jongeren met een baantje of studie zien in hun omgeving dat drugskoeriers zich van alles kunnen veroorloven en ongemoeid worden gelaten. Bonafide burgers die ’s ochtends naar hun werk gaan en zich afvragen hoe het toch kan dat straatgenoten met illegale inkomstenbronnen én meer verdienen én jarenlang niet worden aangepakt. Maar ook makelaars, notarissen, administratiekantoren, autoverhuurbedrijven, electriciens, boeren met lege schuren en leveranciers die met lede ogen moeten aanzien dat ze handel missen als ze niet een oogje dichtknijpen. Naarmate meer omstanders ervoor kiezen om (een beetje) mee te doen, zijn er

*Van de rechtsstaat als handhavend bestuur
komt in de dagelijkse praktijk niet veel
terecht*

om hen heen weer nieuwe omstanders die dit zien. Niet-naleving van de regels loont in Nederland op vrijwel alle fronten, en naarmate dit langer duurt neemt het aantal bonafide burgers en bedrijven af. Sterker nog: zoals Cressey al in de jaren zestig liet zien, zullen de misdaadssyndicaten de bescherming van de niet-bonafide burgers steeds meer overnemen van de rechtsstaat. Met als gevolg dat de rechtsstaat als in de samenleving levende rechtsorde erodeert. Dit effect doet zich niet alleen bij drugscriminaliteit voor, maar is op een veel grotere en bredere schaal in Nederland waarneembaar. Zo is op veel terreinen in Nederland sprake van tamelijk grootschalige fraude, van voedsel tot en met afval en van socialeverzekeringsfraude tot zorgfraude, van witwassen tot en met illegale arbeid.⁵ Ook corruptie in publieke organisaties lijkt te groeien, al zijn de signalen niet eenduidig te interpreteren. (Ontdekken we meer corruptie door meer alertheid, of groeit de corruptie in Nederland?)

De rechtsstaat die resteert wordt dan steeds meer alleen nog maar een juridisch construct; een prachtige belofte die niet wordt waargemaakt.⁶ In twee opzichten verkeert de Nederlandse rechtsstaat in een institutionele crisis. Om te beginnen is de rechtsstaat als ensemble van instituties die de rechtsorde daadwerkelijk moeten handhaven in crisis. Primaire indicatie daarvoor is het handhavingstekort. Op vrijwel alle terreinen van de handhaving is het handhavingstekort groot, van voedsel- tot fraude met belastingen en toeslagen, van de strafketen tot en met de fraude in

de sociale zekerheid, de zorg en het omgevingsrecht. Debet aan het handhavingstekort zijn ongetwijfeld de jarenlange bezuinigingen, maar het is vooral de rechtsstaat van Hobbes en die van

Ook de corruptie in publieke organisaties lijkt te groeien

Locke die in disbalans zijn geraakt. Jarenlang meer rechtsbescherming tegen handhavingsorganisaties in de vorm van procedures eist zijn tol, en het gevolg is een gigantisch handhavingstekort over de volle breedte.

Het langetermijneffect van het handhavingstekort is dat de rechtsstaat als door burgers rechtvaardig ervaren staat is geërodeerd. Met andere woorden, niet alleen de instituties die de rechtsstaat moeten borgen zijn in crisis, maar ook de rechtsstaat als sociale institutie. Zelfs in een *high trust*-samenleving als Nederland leidt een jarenlange situatie van lonende niet-naleving van regels tot erosie van de rechtsstaat als ‘manier van leven’.

Bouwstenen voor een rechtsstaattoffensief tegen ondermijning

Wat staat ons te doen? Snelle oplossingen en *quick fixes* zijn er helaas niet om de vicieuze spiraal te doorbreken die tot een institutionele crisis van de rechtsstaat in Nederland heeft geleid. Wel een paar langetermijnstrategieën. Om te beginnen zou de overdaad aan regels en rechtsbescherming nu echt serieus moeten worden aangepakt, zodat de schaarste in handhavingsorganisaties afneemt evenals hun onmacht om de rechtsorde tot gelding te brengen. De ontneming van crimineel vermogen is hiervan een voorbeeld, waarbij de bewijslast voor inkomsten geheel bij het Openbaar Ministerie is gelegd, er hoge eisen zijn voor het aantonen dat

vermogen ook met criminele activiteiten verdiend is, en een beetje vermogende crimineel topadvocaten kan inhuren die iedere procedurefout genadeloos afstraffen. De Italiaanse maffiawetgeving laat zien hoe het anders kan, ook binnen de kaders van mensenrechtenverdragen.

Het aanpakken van overregulering en de overdaad aan obstructiemogelijkheden voor ‘ondermijners’ alleen zal het handhavingstekort niet voldoende reduceren. Daarvoor is ook capaciteitsversterking (bij alle handhavingsinstanties met uitzondering van de politie, die de afgelopen decennia nogal goed is bedeed), operationele samenwerking (ook internationaal) en ICT inclusief artificiële intelligentie (zonder de overdaad aan privacybelemmeringen) nodig.

En dan nog zijn we er niet, zoals het rechtsstaatsprisma laat zien. Want alleen handhaving zal de rechtsstaat als in de samenleving levende rechtsorde niet herstellen. Dat zal ook bottom-up moeten gebeuren, in buurten, op scholen, in verenigingen, in onlinemeenschappen, in beroepsgroepen en ondernemersorganisaties. Het aanpakken van malafide gedrag met handhaving levert immers niet meteen bonafide gedrag op; daarvoor zijn de sociale prikkels in de directe dagelijkse omgeving van burgers en bedrijven nodig.

Tezamen leveren deze drie actielijnen een rechtsstaatoffensief op waarmee ondermijning op termijn kan worden gekeerd. Hoe belangrijk dit is, is hiervoor benadrukt. Op de rechtsstaat als fundament voor maatschappelijk vertrouwen kun je niet zuinig genoeg zijn.

Op de rechtsstaat als fundament voor maatschappelijk vertrouwen kun je niet zuinig genoeg zijn

-
- 1 Openbaar Ministerie, ‘Ondermijnende criminaliteit’, website OM, geraadpleegd 12 november 2019. Zie https://www.om.nl/onderwerpen/ondermijnende/?pager_page=58
 - 2 Later nog eens vastgelegd in boekvorm: D.R. Cressey, *Theft of the nation. The structure and operations of organized crime in America*. New York: Harper & Row, 1969.
 - 3 Voor een aardig overzicht van benaderingen van georganiseerde misdaad, structuren en werkwijzen die voor dit type criminaliteit kenmerkend zijn en beleidsstrategieën, zie de volgende bundel: Letizia Paoli (red.), *The Oxford handbook of organized crime*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
 - 4 Voor alle achtergronden van deze paragraaf wordt verwezen naar: Stavros Zouridis, *De institutionele crisis van de rechtsstaat. Over de binnenkant van rechtsstatelijk bestuur*. Den Haag: Boom bestuurskunde, 2019.
 - 5 Zie onder meer: Lex van Almelo, Bob Hoogenboom, Erwin Muller en Marcel Pheijffer (red.), *Fraude. Fraude en fraudebestrijding in Nederland*. Deventer: Wolters Kluwer, 2016; en Bart de Koning, *Vriendjespolitiek. Fraude en corruptie in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.
 - 6 Zie Zouridis 2019.

Is de boodschap van Van Traa vergeten?

Verskillende voorbeelden laten zien dat de drang om ‘ondermijnende’ activiteiten tegen te gaan, kan ontsporen. Zo worden shishalounges soms op gezondheidsaspecten gepakt bij gebrek aan strafrechtelijk bewijs, en probeert de overheid verdachte bedrijven via naming-and-shaming te schaden, terwijl daarvoor een juridische basis ontbreekt. Niet alleen ondermijning kan zo bedreigend zijn voor de rechtsstaat, maar een slechte aanpak ervan ook. Om een nieuwe ‘IRT-affaire’ te voorkomen, is het beter het diffuse begrip ‘ondermijning’ los te laten.¹

door Renze Salet, Jan Terpstra en Rian de Jong De auteurs zijn allen werkzaam bij de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Radboud Universiteit te Nijmegen. Salet is universitair docent criminologie bij de vakgroep Strafrecht & Criminologie, Terpstra is hoogleraar criminologie, en De Jong is universitair hoofddocent staatsrecht.

Ondermijning als ernstig maatschappelijk probleem en bedreiging voor de overheid is in minder dan tien jaar pijlsnel gestegen naar de top van de Nederlandse politieke en beleidsagenda. Na een succesvolle lobby, op gang gekomen vanuit Noord-Brabant, is in korte tijd in brede kring (ook in de Haagse wereld van politiek en bestuur) het besef doorgedrongen dat de tijd van ‘wegkijken’ en gedogen rond ‘ondermijning’ en ‘ondermijnende criminaliteit’ voorbij moet zijn. Een harde, creatieve en ‘integrale’ aanpak wordt als noodzakelijk gezien om te voorkomen dat Nederland wordt overgeleverd aan criminelen, vooral in de drugseconomie. Zo is er een ruim gebudgetteerd Ondermijningsfonds in het leven geroepen om vele initiatieven in de strijd tegen ondermijning mogelijk te maken, om zo te voorkomen dat criminelen vrij spel krijgen.

Medio 2019 zijn bovendien de eerste stappen gezet tot een speciale Ondermijningswet. Deze moet de aanpak van ondermijning versterken en oplossingen aanreiken voor de in de praktijk ervaren juridische knelpunten. Deze wet moet meer bevoegdheden gaan bieden om tegen ondermijning op te treden, via zowel het bestuurs- als het strafrecht.

De verwachtingen van de integrale aanpak van ondermijning zijn hooggespannen, waarbij ervan uit wordt gegaan dat deze aanpak het effectiefst is. Omdat bij de aanpak van ondermijning nogal hard van stapel is gelopen, is het goed eens nader te kijken naar enkele gevolgen daarvan. Deze aanpak is vooral in de praktijk en vaak

pionierend ontstaan. Kernprobleem daarbij was vooral hoe in een doelgerichte aanpak van ondermijning organisatorische stroperigheid, bureaucratische rigiditeit en juridische belemmeringen te omzeilen. Hoe begrijpelijk deze opstelling ook is, zeker gelet op de complexiteit en het verborgen karakter van georganiseerde criminaliteit en drugseconomie, toch roept deze ontwikkeling belangrijke vragen op. Is de ondermijningsaanpak niet te veel een eigen leven gaan leiden, buiten wettelijke en rechtsstatelijke kaders om? Vijf problemen of risico's kunnen worden onderscheiden die in de huidige integrale ondermijningsaanpak kunnen optreden (zie verderop). Op basis hiervan kan de vraag worden opgeworpen of de boodschap van Van Traa van begin jaren negentig naar aanleiding van de IRT-affaire nog wel voldoende leeft bij de partijen die thans verantwoordelijk zijn voor de ondermijningsaanpak. Destijds werd tegen de opkomende drugscriminaliteit gebruikgemaakt van opsporingsmethoden waarvoor geen of onvoldoende wettelijke basis bestond. Van Traa concludeerde dat het in de opsporing onder meer ontbrak aan normstelling door de wetgever over wat wel en niet geoorloofd is bij de toepassing van opsporingsmethoden. Daar kwam bij dat het officieren van justitie in de praktijk vaak ontbrak aan gezag over de politie, wat de normering van de opsporing eveneens bemoeilijkte. Deze gezagscrisis werd volgens Van Traa versterkt door de complexe verhouding tussen gezag en beheer van de opsporing, en door de geringe invloed van burgemeesters op de recherche die daarvan het gevolg was.² De vraag of deze

boodschap nog voldoende leeft, is des te belangrijker omdat normering in de huidige ondermijningsaanpak zich slecht lijkt te verdragen met het belang dat wordt toegekend aan een creatieve aanpak, die vooral van onderop moet ontstaan. De positie van het gezag is sinds de jaren negentig bovendien sterk veranderd onder invloed van de grote nadruk op crimefighten bij vooral burgemeesters. De vraag komt daarom op of de geschiedenis zich gaat herhalen, maar nu niet alleen met een crisis in de opsporing, maar ruimer, met een crisis in de rechtsstaat.

De vaagheid van het begrip 'ondermijning' belemmert een adequate en effectieve aanpak

Vijf problemen en risico's

Het eerste probleem dat speelt bij de aanpak van ondermijning is onduidelijkheid over waarop de aanpak zich precies richt. In de praktijk richt deze aanpak zich op zeer uiteenlopende problemen, waarbij wordt gebruikgemaakt van een veelheid van strategieën, waarbij verschillende partijen betrokken zijn en waarbij een verscheidenheid aan doelstellingen wordt nagestreefd.³ Omdat de term 'ondermijning' uitermate vaag is en met die term van alles op één hoop wordt gegooid, blijft onduidelijk waarop de aanpak zich richt. De vaagheid van dit begrip belemmert een adequate en effectieve aanpak. Bij de uitvoering ervan ontstaan daardoor ook allerlei problemen.⁴

Gegeven de enorme verscheidenheid aan doelstellingen, op te lossen problemen en gehanteerde strategieën is het nauwelijks mogelijk de vraag naar de effectiviteit

van de ondermijningsaanpak te beantwoorden. Waarop zou de effectiviteit van een zo heterogene aanpak beoordeeld moeten worden? Gaat het hier om de hoeveelheid in beslag genomen drugs, het herstel van het vertrouwen in de rechtsstaat, een beter integriteitsbeleid van de overheid of het herstel van de morele orde in een woonwijk? Bovendien is het bij de vaak gehanteerde integrale aanpak van ondermijning nauwelijks mogelijk om aan te geven welke maatregelen tot welke effecten leiden.⁵ Onderzoek naar de effectiviteit van de ondermijningsaanpak blijft daarom vrijwel altijd achterwege, of is ongeschikt om deze vraag te beantwoorden.

Een derde probleem of risico bij de integrale ondermijningsaanpak betreft de zo belangrijke informatie-uitwisseling tussen de samenwerkende partijen. In hoeverre wordt daarbij gevoelige informatie uitgewisseld, of informatie die met een ander doel is verzameld? In de ondermijningsaanpak is tot voor kort veelvuldig gebruikgemaakt van het zogenoemde stoplichtmodel. Volgens dit model kunnen bijvoorbeeld makelaars en autoverhuurders advies vragen bij de politie of zij met een potentiële klant in zee kunnen gaan. Deze werkwijze moest worden beëindigd nadat de Autoriteit Persoonsgegevens oordeelde dat hij strijdig is met wet- en regelgeving.⁶

Een vierde risico bij de integrale ondermijningsaanpak is schending van de rechtsstatelijke waarborgen. In de samenwerking in het kader van de integrale aanpak kan onduidelijkheid ontstaan over de vraag wie op welk moment optreedt op basis van welke bevoegdheid en wie verantwoordelijk is voor de aanpak. In hoeverre zijn afzonderlijke partijen aan te spreken op een aanpak waarbij meerdere partijen betrokken zijn? Daarbij bestaat het risico dat bevoegdheden worden gebruikt voor andere doelen dan waarvoor zij in het leven zijn geroepen. Zo wordt woningsluiting op basis van de Opiumwet in de praktijk niet altijd toegepast zoals door de wetgever bedoeld is. De woningsluiting mag formeel geen vergeldend of straffend karakter hebben, maar heeft dat soms wel. Daardoor kan iemand de facto dubbel worden gestraft.⁷ Bovendien zijn de waarborgen in het bestuursrecht minder dan die in het strafrecht. Wordt een 'verdachte' hiermee wel voldoende beschermd? Daarnaast vervaagt het onderscheid in taken tussen justitie en bestuur, terwijl dat juist zo belangrijk is om het systeem van checks-and-balances in stand te houden bij de aanpak van criminaliteit.

Ten slotte wordt hier gewezen op het risico van de verplaatsing van problemen. Welke gevolgen heeft een strenge ondermijningsaanpak in de ene gemeente voor omliggende gemeenten? Onderzoek laat zien dat de aanpak van criminele samenwerkingsverbanden kan leiden tot geografische verplaatsing.⁸

Twee voorbeelden

De zojuist beschreven problemen en risico's worden hierna in hun onderlinge samenhang geïllustreerd aan de hand van twee voorbeelden.

Shishalounges

Het eerste voorbeeld betreft de in veel gemeenten gehanteerde ondermijningsaanpak tegen shishalounges. Een shishalounge is een bar waar waterpijp kan

worden gerookt. De ondermijningsaanpak richt zich op deze shishalounges omdat die gebruikt zouden worden om crimineel vermogen wit te wassen, ‘broeinesten’ zouden zijn van radicalisering, en tevens ‘sleutelplaatsen’ van zware misdaad. Bij deze aanpak zijn in de regel naast de gemeente ook de politie, de Belastingdienst, de brandweer en de NVWA betrokken. Het opmerkelijke is dat informatie over de vraag of deze problemen zich feitelijk voordoen in deze shishalounges, ontbreekt. Onderzoek onder alle Nederlandse gemeenten liet zien dat de grootste problemen rond deze shishalounges bestaan uit geluids- en stankoverlast.⁹ In een andere studie in drie gemeenten met een dergelijke aanpak bleek de claim van criminele activiteiten en voorbereidingen in de shishalounges niet te kunnen worden hardgemaakt.¹⁰ Bij controles in deze gemeenten werden weliswaar geregeld drugs en pijptabak aangetroffen, maar de belangrijkste geconstateerde problemen hadden betrekking op gezondheidsaspecten veroorzaakt door te hoge CO-waarden. Ook na de controles waren er onvoldoende aanwijzingen dat de shishalounges worden gebruikt voor het beramen van zware misdaad. Het lijkt erop dat de controles op gezondheidsaspecten worden gebruikt

Bron: Ethan Parsa, Pixabay.

om personen te kunnen treffen die worden verdacht van criminaliteit, maar waarbij het strafrechtelijk bewijs ontbreekt of tekortschiet. Dit blijkt ook uit een interview met de Rotterdamse wethouder Wijbenga. Die meent dat ‘paal en perk’ moet worden gesteld aan shishalounges omdat die in verband zouden staan met criminaliteit en een criminele ontmoetingsplaats zouden zijn.¹¹ De controles die op grond hiervan plaatsvinden, blijken zich echter te richten op de regels voor rookruimtes, brandveiligheid en het betalen van accijns. Dat heeft weinig te maken met criminaliteit, maar kan blijkbaar wel reden zijn om shishalounges te sluiten.

Naming-and-shaming

Soms probeert de overheid in de aanpak van van ondermijning verdachte burgers of bedrijven te straffen, buiten het recht of iedere externe toets om, bijvoorbeeld omdat een strafrechtelijke reactie als onhaalbaar wordt beschouwd. Een voorbeeld hiervan is naming-and-shaming. Door de gemeente of de politie wordt in dat geval doelbewust negatieve informatie over bijvoorbeeld een bedrijf naar buiten gebracht, bijvoorbeeld via de lokale media, om zijn reputatie te schaden. Gehoopt wordt dat op die manier (potentiële) klanten of afnemers niet meer naar dit bedrijf gaan, dat daardoor in zijn omzet geraakt wordt.¹²

In feite gaat het hier om trial by media, maar dan georganiseerd door overheidsdienaren. Het is een poging iemand te schaden terwijl strafrechtelijk gezien geen schuld kon worden vastgesteld. Over de gevolgen van deze strategie is weinig bekend. Vermoedelijk kan deze

Er valt te vrezen voor herhaling van de crisis in de opsporing uit de jaren negentig

negatieve informatie de betrokken personen lang achtervolgen. Bovendien hebben zij waarschijnlijk nauwelijks mogelijkheden zich hiertegen te verweren.

Conclusie

De discussie over de aanpak van ondermijning en de Ondermijningswet stuit op verschillende problemen. Voor een effectieve aanpak is een veel scherper beeld nodig van de problemen waarom het gaat. Het begrip ‘ondermijning’ is echter vaag en laat zich nauwelijks definiëren. De omvang, ontwikkeling en aard van de problemen die achter deze term schuilgaan, zijn vaak onduidelijk. Ze zijn te veelvormig en te divers, niet alleen om tot gerichte aanpak te komen, maar ook als basis voor wetgeving. Bovendien is die aanpak zelf zeer heterogeen, en is de effectiviteit ervan onduidelijk en diffuus, met grote kans op ongewenste neveneffecten.

De huidige aanpak van ondermijning wordt soms gelegitimeerd met een beroep op de huidige ‘improvisatiemaatschappij’.¹³ Daarbij wordt het als positief opgevat dat de overheid, samen met andere partijen, creatief wat scharrelt tussen allerlei netwerken door. Het gevaar van deze opvatting is niet alleen dat daarmee de rechtsstaat naar de achtergrond verdwijnt, maar ook dat deze praktijk als legitiem of onvermijdelijk wordt beschouwd. De discussie over de aanpak van ondermijning

en de Ondernijingswet zou daarover moeten gaan: hoe de rechtsstatelijke basis van de ondernijingsaanpak te herstellen, hetgeen iets anders is dan slechts zoeken naar meer bevoegdheden.

De term ‘ondernijning’ in deze context kan beter weer worden losgelaten. De term heeft slechts symbolische betekenis en leidt inhoudelijk tot verwarring. Voor de omschrijving van taken en bevoegdheden is hij ongeschikt. Het maakt discussies over effectiviteit en risico’s diffuus en ongrijpbaar. Ondernijning kan bedreigend zijn voor de rechtsstaat, maar voor een slecht doordachte ondernijingsaanpak geldt dat ook. Juist de combinatie van beide overwegingen zou uitgangspunt moeten zijn voor de discussie over een Ondernijingswet. Anders valt te vrezen voor herhaling van de crisis in de opsporing uit de jaren negentig, maar dan over de veel bredere aanpak van ondernijning.

-
- 1 Deze bijdrage bouwt voort op een eerder verschenen artikel: Renze Salet, Jan Terpstra en Rian de Jong, ‘De aanpak van “ondernijning”. Vragen en kanttekeningen’, *Nederlands Juristenblad* 94 (2019), nr. 24, pp. 1731-1737.
 - 2 Maarten van Traa, *Inzake opsporing. Eindrapport*. Den Haag: Sdu, 1996.
 - 3 Jérôme Lam, Ronald van der Wal en Nicolien Kop, *Sluipend gif. Een onderzoek naar ondernijnende criminaliteit*. Den Haag: Boom criminologie, 2018.
 - 4 Lam e.a. 2018.
 - 5 W. Huisman, M. Huikeshoven, H. Nelen, H. van de Bunt & J. Struiksma, *Het Van Traa-project. Evaluatie van de bestuurlijke aanpak van georganiseerde criminaliteit in Amsterdam*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers, 2005; Hans Nelen, ‘Situational organized crime prevention in Amsterdam. The administrative approach’, in: Karen Bullock, Ronald V. Clarke en Nick Tilley (red.), *Situational prevention of organised crimes*. Cullompton: Willan, 2010, pp. 93-110; Van der Steen, J. Schram, N. Chin-A-Fat & J. Scherpenisse, *Ondernijning ondernijnd. Hoe het rijk meer ruimte kan maken voor een (boven)lokale aanpak van georganiseerde ondernijnende criminaliteit*, Den Haag: NSOB 2016; Lam e.a. 2018. Zie ook: Jan Terpstra en Roderik Kouwenhoven, *Samenwerking en netwerken in de lokale veiligheidszorg*. Enschede/Zeist: IPIT, Instituut voor Maatschappelijke Veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente/Kerckebosch, 2004.
 - 6 Lam e.a. 2018, p. 209.
 - 7 Renze Salet en Henny Sackers, *Bestuurlijke bevoegdheden, politie en de lokale aanpak van onveiligheid*. Apeldoorn: Politie & Wetenschap, 2019; Renze Salet en Henny Sackers, ‘Spanningen tussen de bestuurlijke en strafrechtelijke aanpak van criminaliteit’, *Nederlands Juristenblad* 94 (2019), nr. 14, pp. 933-939.
 - 8 Dirk J. Korf, Simone J. Luijk en Miranda E. de Meijer, *Criminele samenwerkingsverbanden. Ontwikkelingen in aanpak en duiding van effectiviteit*. Amsterdam: Rozenberg Publishers, 2018.
 - 9 A. Kruize, M. Sijstra en B. Bieleman, *Inventarisatie shisha lounges 2015*. Groningen: Intraval, 2015.
 - 10 Leonie Willemsen, *Shishalounges in het vizier* (masterscriptie Veiligheidszorg, Recht & Bestuur). Nijmegen: Radboud Universiteit, 2018.
 - 11 Redactie *ThePostOnline*, ‘Rotterdamse shisha-lounges bron van criminaliteit, worden aangepakt’, website TPO, 25 januari 2019.
 - 12 Lam e.a. 2018, p. 105 e.v. Zie ook: Pieter Tops en Henny Schilders, ‘Naar een meervoudige aanpak van ondernijning’, *het Tijdschrift voor de Politie* 78 (2016), nr. 7, pp. 12-15.
 - 13 Hans Boutellier, Caspar Hermans en Femke van de Plas, *Ontsporende vrijheid. Over de maatschappelijke betekenis van ondernijning en het belang van een onorthodoxe aanpak daarvan*. Den Haag: Boom bestuurskunde, 2019.
-

IRT-trauma zit effectieve rechtsstaat in de weg

door Jan Prij De auteur is redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

Wim van de Donk, commissaris van de Koning in Brabant, voelt zich relatief onmachtig in de strijd tegen de georganiseerde misdaad. De Nederlandse rechtsstaat lijkt zo ingericht dat hij eerder criminelen in de kaart speelt dan politie en justitie in hun strijd tegen ondermijning helpt. Dat vraagt om een discussie die verder gaat dan alleen een noodzakelijke uitbreiding van geld en capaciteit. Er moet een fundamenteel debat komen over de vraag of we met een wetgeving die voornamelijk is gestoeld op een individualistisch mensbeeld niet verkeerd uitkomen.

Sedert Van de Donk commissaris is, is hij zeer alert op het vermogen de ondermijning in de vorm van georganiseerde criminaliteit en de vermenging van boven- en onderwereld aan te pakken. Absoluut dieptepunt was de aanslag op het gemeentehuis van Waalre in juli 2012, dat als gevolg daarvan afbrandde. Het was een reden temeer om verder te investeren in de Taskforce die hij een jaar eerder samen met de burgemeesters van de grote steden in Brabant en met steun van het Ministerie van Justitie en Veiligheid in het leven geroepen had. Er zijn resultaten, maar de vraag blijft of het genoeg is. Recent nog waarschuwde hij in een lezing voor een situatie waarbij de rechtsstaat in de strijd tegen de brute vormen van

georganiseerde criminaliteit ‘amper een deuk in een pakje boter’ kan slaan.¹

Waarom bent u zo gealarmeerd over de staat van de rechtsstaat?

‘Ik maak me grote zorgen. We houden graag abstracte vertogen over het belang van de rechtsstaat. De werkelijkheid is dat we er niet of nauwelijks in slagen om zaken geregeld te krijgen. Zoals een politiefunctionaris laatst zei: “Het probleem zit ’m allang niet meer in de onderwereld, maar in de bovenwereld.” Mijn punt is: het systeem is onmachtig geworden om in te spelen op de uitdagingen van de internationalisering en de digitalisering. In Brabant zijn we goed in digitaliseren, innoveren en internationaliseren. Dat geldt voor

Wim van de Donk Foto: Marc Bolsius

de bovenwereld, maar net zo goed voor de onderwereld. Tegen deze achtergrond is het bizar dat wij de behandeling van het nieuwe Wetboek van Strafvordering, bedoeld om de opsporings- en vervolgingsmogelijkheden te vergroten, weer hebben uitgesteld. De mogelijkheden om in te grijpen en effectief te zijn als rechtsstaat staan in geen enkele verhouding tot de mogelijkheden die criminele netwerken hebben. Wij zijn op geen enkele manier voorbereid om op te treden tegen de internationale digitale en innovatieve werkelijkheid. Neem alleen al het feit dat een van onze grootste verdachten naar alle waarschijnlijkheid in Dubai zit, waar we niets tegen hem kunnen uitrichten. Maar ook dichtbij voelen we de frustratie van burgers en mensen die bij politie en justitie werken. Dit onvermogen om adequaat te reageren zet het vertrouwen in en de legitimiteit van de rechtsstaat ernstig onder druk.'

Kunt u meer voorbeelden noemen?

'Neem de bitcoin. Ik heb hierover zelf de raads-heren van het gerechtshof 's-Hertogenbosch gesproken. Ik vroeg: "Bereidt het strafrecht ons enigszins voor op de uitdagingen van cryptogeld als de bitcoin en de digitalisering van het monetaire verkeer?" Dan wordt er wat zenuwachtig naar elkaar gekeken. Niemand is hier adequaat op voorbereid. Ook politie en justitie niet. Natuurlijk, er worden allerlei studies gedaan, maar veel verder dan dat zijn we niet.'

'We lopen organisatorisch als rechtsstaat op zijn zachtst gezegd nogal achter op de werkelijkheid van vandaag de dag. Daarnaast is er op alle fronten een groot capaciteitstekort. We zijn weg uit de wijken en van het platteland, wat de ogen-en-orenfunctie van onze staat ernstig heeft geschaad. We zijn wel bereid om intelligenter samen te werken, maar de mogelijkheden om informatie te delen zijn verre van optimaal.'

Ondermijning

Is het niet mogelijk om informatie te delen tussen bijvoorbeeld de provincies Brabant en Gelderland?

‘Het is veel erger dan dat. We mogen zelfs binnenshuis geen gegevens delen om te kunnen optreden tegen stromanconstructies, terwijl we uit gegevens die we op basis van de Wet Bibob over verdachte transacties hebben verkregen, weten dat mensen de zaak systematisch bedonderen. En ze komen ermee weg, telkens weer. Als we dat niet anders regelen, is de rechtsstaat uiteindelijk niet geloofwaardig meer. Dan schieten we met onze regeldrift toch echt het doel ervan voorbij. Het doorgeschoten individualistische mensbeeld dat impliciet of expliciet achter veel van de regels zit waarmee we het in onze rechtsstaat moeten doen, heeft ervoor gezorgd dat de balans naar de verkeerde kant is doorgeslagen. Dat moet anders: de belangen die de samenleving als geheel heeft om ontwrichting en ondermijning van onze rechtsorde te voorkomen, moeten zwaarder gaan wegen. We leven niet op een eiland en langs elkaar heen, maar zo hebben we de zaken wel geregeld en in allerlei hokjes gestopt. We regelen nu in complexe systemen en procedures de zaken helemaal dicht, maar ik zou graag achteraf door de rechter willen laten toetsen wat hier nu betamelijk handelen is. Je kunt telefoons aftappen, huizen binnenvallen, auto’s doorzoeken. Ik heb de indruk dat het strafprocesrecht nog te veel op de afzonderlijke dingen gericht is, en niet in samenhang bekijkt wat er nodig is. Mevrouw Bos, voormalig officier van justitie, heeft het strafrecht eens een “logistieke nachtmerrie” genoemd. Ik heb nog niemand gehoord die dit oordeel met argumenten kan ontkrachten.’

Maar u bent toch ook een van de hoofdverantwoordelijken voor de bestuurlijke kant van de rechtsstatelijke keten?

‘Dat is te zwaar aangezet. Maar ik lever graag mijn bijdrage als onafhankelijk voorzitter van het bestuurlijke ketenberaad dat probeert de strafrechtssketen, of liever nog het netwerk van

samenwerkende organisaties die daarin zo van elkaar afhankelijk zijn, beter te laten functioneren. Daar kunnen een beetje innovatie en de toepassing van nieuwe technologie geen kwaad. Ik ben daarom bijzonder gemotiveerd om onorthodoxe manieren van samenwerking te beproeven. Dat was ook de reden achter het oprichten van de Taskforce destijds: om van buitenaf tot vernieuwing te prikkelen. Hierbij was ik geïnspireerd door de metafoer van het storende en sturende rubberbootje van socioloog Hans Adriaansens die toentertijd de universiteit wilde veranderen². Hij zei: “Ik zie dat een Greenpeacebootje in actie meer effect heeft om een koerswijziging te bewerkstelligen dan het vanaf de officiële brug op papier afkondigen van nieuw beleid.”

‘De aanslag in Waalre op het gemeentehuis was voor mij ook een keerpunt. Dat was een rechtstreekse aanval op de rechtsstaat. Als criminele netwerken in feite straffeloos kunnen zeggen: “De regels gelden niet voor ons”, dan is dat niets minder dan het begin van het einde van de rechtsstaat. We gaan de rechtsstaat niet verdedigen door hem af te schaffen, maar ook niet door toe te zien dat hij feitelijk krachteloos wordt gemaakt.’

‘Er zit ook een organisatorische dimensie aan de rechtsstaat die we ernstig verwaarloosd hebben. We moeten onszelf op nieuwe manieren, slagvaardiger, innovatiever organiseren. Slimmer samenwerken in de keten, zowel in de preventie als in de repressie. Dat gaat nu daadwerkelijk beter, maar nog steeds moeizaam. Zo moet de cultuur van samen delen van de overheid nog sterker verankerd zijn, maar daarvoor moet structureel ook nog veel veranderen.’

Wat dan?

‘De mogelijkheden om hindermacht te organiseren zijn te groot. Het is goed om te kijken of het systeem van checks-and-balances inmiddels niet zo ver is doorgeschoten dat het zelf de legitimiteit en het effectief functioneren van de rechtsstaat in de weg staat. Daarnaast ligt binnenkort een

Maak gegevensuitwisseling breder mogelijk

aanpassing van de Wet Bibob voor. Mijn advies zou zijn: maak gegevensuitwisseling echt breder mogelijk. Ik heb er nu last van dat zelfs de data die we in huis hebben over de stikstofcrisis vanwege de AVG niet gekoppeld mogen worden; dat kan niet de bedoeling zijn.’

‘Verder ervaar ik dagelijks bestuurlijk-politieke druk door capaciteitsgebrek in de gehele keten van de rechtshandhaving. Of kom ik mensen tegen die te maken hebben gekregen met fysiek geweld, zelfs verkrachting, maar wier zaken op de plank blijven liggen. Onlangs is een buitengewoon opsporingsambtenaar in elkaar geslagen. De dader was eerder bij een soortgelijk vergrijp weggekomen met een geldboete; hij kreeg zelfs geen taakstraf. Dat is niet in balans. We moeten werkers van de rechtsstaat die er dagelijks met beperkte middelen het beste van proberen te maken, zoals de eerdergenoemde boa, beter toerusten en beschermen. En luisteren naar de mensen op de werkvloer, en dat meenemen in beleid en wetgeving. Laat ik een voorbeeld geven. Ik zou havenmeesters in jachthavens opsporingsbevoegdheid willen geven, zodat zij, als zij zaken signaleren, gelijk kunnen optreden. En het is van de gekke dat we jachtboten nog steeds niet adequaat mogen registreren.’

Moet de integrale benadering van de Taskforce worden uitgebreid en opgeschaald naar andere provincies? Of is de situatie in Brabant daar te uniek voor?

‘Deels is de situatie hier uniek, vanwege de doorvoerfunctie met twee wereldhavens in de buurt. Maar vergis je niet: het speelt in heel Nederland. Drugscriminaliteit neemt autonoom toe, mede door het zeer aantrekkelijke vestigingsklimaat voor internationale criminele syndicaten. We slagen er maar zeer beperkt in de grote jongens aan te pakken, en dat ondermijnt

ons rechtssysteem over de hele linie. Vanwege de fundamenteel oneerlijke uitwerking van het rechtssysteem geloven mensen het op een gegeven moment niet meer. Ik zag dat ook bij de aanpak van de mestfraude. Daar kon een criminele organisatie jarenlang ongehinderd haar gang gaan, ten koste van boeren die een eerlijke boterham wilden verdienen. Er zijn ongebruikelijke samenwerkingsverbanden nodig. Hier in Brabant doen we dat in de Taskforce; daarin werken we als overheden onderling samen en zoeken we de samenwerking met maatschappelijke partners op. De Taskforce koopt bijvoorbeeld zelf vastgoed op, om te voorkomen dat het in verkeerde handen valt. Als we dat niet doen, staan we machteloos; dan heeft de bank of de overheid achteraf eenvoudigweg het nakijken.’ Er zijn mensen die zeggen: ‘Met zulke onorthodoxe maatregelen komt een tweede IRT-affaire naderbij.’

‘De vraag is of deze reactie niet te kort door de bocht is. Ze is wel tekenend voor de situatie waar we in zitten. Ik denk inderdaad dat dit land lijdt aan het IRT-trauma. Het verlamt ons. We hebben er last van en zijn bang en onzeker geworden. Dat pleit er alleen maar voor om even een stap terug te doen en te reflecteren op wat nodig is. Zal het vernieuwde Wetboek van Strafvordering ons echt gaan helpen? We moeten breder kijken naar wat feitelijk nodig is om de rechtsstaat te versterken, niet alleen gedacht vanuit de intenties en de bestaande instituties, maar ook vanuit zijn eigen slagkracht en effectiviteit.’

‘Ik heb weleens deze retorische vraag gesteld: “Stel dat criminele organisaties een bestuurdersvergadering van de Taskforce zouden afluisteren; zouden ze dan schrikken?” Nogmaals: we moeten omwille van het behoud van de rechtsstaat de effectiviteit ervan dringend vergroten.’

1 Wim van de Donk, ‘Burgemeester: vriend of vijand van de rechtsstaat?’, rede bij het gelijknamige symposium, Tilburg, 21 juni 2019. Zie <https://www.brabant.nl/actueel/nieuws/veiligheid/2019/burgemeester-vriend-of-vijand-van-de-rechtsstaat>

2 Ontevreden met het niet veeleisend en grootschalige

klimaat van het universitair onderwijs in Nederland, richtte Adriaansens een kleinschalig en academisch intensieve undergraduate college in Nederland. Dit resulteerde in het University College Utrecht in 1998 en in de Roosevelt Academy, nu bekend als University College Roosevelt, in 2004 (*toevoeging redactie*).

Geen jurisprudentie, maar moresprudentie

De financiële sector is door het OM terecht op scherp gezet. Maar bankiers en accountants moeten niet louter overgaan tot het melden van ongebruikelijke witwastransacties omdat de wetgever hun die taak heeft toebedeeld. Zij behoren dat te doen vanuit een intrinsiek correcte taakopvatting waarin beroepsethiek centraal staat.

door Marcel Pheijffer De auteur is hoogleraar Accountancy aan de Nyenrode Business Universiteit en hoogleraar Forensische Accountancy aan de Universiteit Leiden.

Eerlijk gezegd moet ik nog steeds wennen aan het begrip ‘ondermijning’. In mijn tijd als opsporingsambtenaar bij de FIOD (1991-2003) werd het begrip niet gebruikt. In het *Nationaal Veiligheidsprofiel 2016* zijn 65 woorden nodig om het begrip te omschrijven en te operationaliseren.¹ Welke burger begrijpt dat nog? In de wereld van opsporing en handhaving is het woord ‘ondermijning’ wel ingeburgerd. Sterker nog; het is daar een buzzword. Het wordt echter dusdanig vaak gebruikt dat ik vermoed dat het een blijvertje is.

In deze bijdrage zal ik ingaan op de impact van witwaspraktijken in het veld van bankiers en accountants. Daarbij stel ik de ING-kwestie centraal. In die kwestie kwam de Nederlandse grootbank een transactie van 775 miljoen euro met het Openbaar Ministerie (OM) overeen. Kort gezegd omdat het OM constateerde dat de bank de procedures met betrekking tot de naleving van antiwitwasregelgeving niet op orde had.

Poortwachtersfunctie

Criminaliteitsbestrijding betreft duidelijk een overheidstaak. Maar de overheid kan die taak niet in haar eentje vervullen. Sterker, een deel van haar taken is sluipenderwijs overgegaan naar de private sector. Forensisch accountants en advocaten vervullen op het terrein van de aanpak van fraude bijvoorbeeld een belangrijke rol bij het uitvoeren van zogeheten ‘interne onderzoeken’ bij ondernemingen die worden geconfronteerd met malversaties door werknemers, de ondernemingsleiding of derden.

Op het terrein van de witwasbestrijding maakt de overheid graag gebruik van poortwachters (een ander buzzword, in mijn tijd als opsporingsambtenaar evenmin gebruikt). Het gaat dan bijvoorbeeld om meldingsverplichtingen voor financiële instellingen en vrijberoepsbeoefenaars als accountants, advocaten, belastingadviseurs en notarissen. Die zijn verplicht om ongebruikelijke transacties die verband kunnen houden met witwassen te melden bij de Financial Intelligence Unit - Nederland (FIU-Nederland),

die deze transacties vervolgens verder kan onderzoeken. Accountants hebben daarnaast een wettelijke meldplicht inzake fraude.

ING-kwestie

Op 3 september 2018 sloot het OM namens de Staat der Nederlanden een transactie (de juridisch correcte term, waarbij in de volksmond meestal over een ‘schikking’ wordt gesproken) met ING Bank NV. Het OM geeft in de overeenkomst aan dat het van mening is dat ING zich in de periode 2010-2016 schuldig heeft gemaakt aan strafbare feiten die voortvloeiden uit tekortkomingen in de uitvoering van het antiwitwasbeleid. Het betrof onder meer het niet of onvoldoende functioneren van het interne cliënt- en transactiemonitoringssysteem. Daarmee was sprake van overtreding van de Wet ter bestrijding van witwassen en het financieren van terrorisme (Wwft) en van schuldwitwassen (artikel 420quater Wetboek van Strafrecht). ING heeft uiteindelijk ter genoegdoening een bedrag van 675 miljoen euro aan de Staat betaald, vermeerderd met 100 miljoen euro ter ontneming van het wederrechtelijk verkregen voordeel. Dit voordeel bestond erin dat ING door het niet op orde hebben van de antiwitwasprocedures een bedrag van 100 miljoen euro aan compliancekosten (oftewel de kosten voor de naleving van wet- en regelgeving) had bespaard. Anders gezegd: door een dergelijk bedrag te investeren in de naleving van wet- en regelgeving had de bank zich het bedrag ad 675 miljoen kunnen besparen. Dat laatste bedrag is nu ten laste gegaan van de winst, en komt daarmee voor rekening van de aandeelhouders – een voor hen uiterst onaangename verrassing.

Aan de transactie ligt een drietal verwijten ten grondslag.

Deze volgen uit het door het

OM opgemaakte ‘feitenrelaas Houston’ (3 september 2018):

1. *De toon aan de top was niet adequaat.* Bij het senior management van de bank ontbrak voldoende bewustzijn ten aanzien van de uitvoering van het antiwitwasbeleid. Jarenlang werd er onvoldoende geïnvesteerd in de werking van het transactiemonitoringssysteem en in personeel, zowel qua aantal als qua opleiding, dat was betrokken bij de afhandeling van witwassen.
2. *Business ging boven compliance.* Uit het onderzoek is gebleken dat bij bepaalde (investerings)beslissingen de commerciële doelstellingen prevaleerden boven de naleving van de wet.
3. *Disfunctioneren interne controle en verzuiling.* De verschillende bij de naleving van wet- en regelgeving betrokken afdelingen voelden een beperkte verantwoordelijkheid voor het geheel; er was sprake van verzuiling, waarbij eenieder slechts oog had voor zijn eigen afgebakende rol, waardoor eigenaarschap op het gehele proces ontbrak.

Soortgelijke bevindingen zagen we eerder in de Liborkwestie (2013), waarin de Rabobank een transactie met het OM sloot voor 774 miljoen euro. Op het moment van schrijven van deze bijdrage (oktober 2019) doet het OM een soortgelijk onderzoek

Door 100 miljoen te investeren in de naleving van wet- en regelgeving had ING 675 miljoen kunnen besparen

bij ABN AMRO en bij de minder bekende Amsterdam Trade Bank. In het buitenland lopen onder meer dergelijke onderzoeken bij Danske Bank en Deutsche Bank.

Overigens refereert het OM in het eerdergenoemde feitenrelaas nadrukkelijk aan de poortwachtersfunctie van de bank. Die houdt in ‘dat een bank ongewenste transacties tegengaat of meldt. Banken zijn namelijk bij uitstek geschikt om aanwijzingen van witwassen te signaleren, omdat zij zicht hebben op de transacties van cliënten. Door de Wet ter voorkoming van witwassen en financieren van terrorisme (Wwft) na te leven, moet voorkomen worden dat het financiële stelsel bijvoorbeeld wordt misbruikt voor het witwassen van crimineel geld.’

Vertakkingen ING-kwestie

In het feitenrelaas Houston richt het OM zich niet louter op de interne procedures van ING. Er wordt ook gerefereerd aan een viertal concrete onderzoeken waar het risico van witwassen (door falende procedures) zich heeft gemanifesteerd maar melding achterwege is gebleven. Het betreft de Vimpelcom-casus en de casus van een Curaçaose witwasfamilie.

In de eerste casus heeft het in Nederland gevestigde telecombedrijf Vimpelcom steekpenningen betaald aan Karimova, de dochter van de voormalige president van Oezbekistan. De steekpenningen zijn deels betaald via een bankrekening van ING. In het dossier van de bank ontbraken belangrijke cliënt- en identificatiegegevens.

Bovendien bleek de bank niet alert te reageren op signalen van witwassen en corruptie. Vimpelcom sloot eveneens een transactie met het OM, zowel in Nederland als in de Verenigde Staten. Daarmee was een bedrag van 795 miljoen dollar gemoeid.

Het is saillant dat het OM niet alleen een transactie sloot met ING, maar ook met de witwasfamilie

Een Curaçaose witwasfamilie heeft voor diverse ondernemingen ruim 320 miljoen dollar – afkomstig uit Venezuela – witgewassen. Het transactiemonitorings-systeem van ING heeft van 2010 tot 2013 in totaal 49 witwassignalen gegenereerd, die echter binnen de bank allemaal, vrijwel zonder nader onderzoek, terzijde zijn gelegd en door de bank aanvankelijk dan ook niet bij de FIU-Nederland zijn gemeld.

Saillant is dat het OM niet alleen een transactie sloot met ING, maar ook met de witwasfamilie. De verdachten werkten uiteindelijk mee aan het OM-onderzoek, leverden het wederrechtelijk verkregen voordeel in en staakten hun criminele activiteiten. In ruil daarvoor paste het OM de tenlastelegging in een voor de verdachten positieve zin aan en werd de strafeis aanzienlijk verlaagd: slechts twee jaar gevangenisstraf, waarvan een groot deel voorwaardelijk. Per saldo zouden de verdachten niet meer hoeven ‘te zitten’. De rechter stak echter een stokje voor deze deal. De rechtbank Overijssel vond dat deze deal geen recht deed aan de feiten en de ernst van de zaak, en bovendien mag in dergelijke kwesties niet de indruk ontstaan dat er sprake is van klassenjustitie. De rechtbank heeft daarom gevangenisstraffen opgelegd van vijf en zes jaar.

De accountant ligt zelf ook onder vuur

Eveneens saillant is de rol van accountant EY. De accountantsorganisatie had in de periode van de verweten gedragingen zowel ING als Vimpelcom als cliënt. Het OM vervolgt EY omdat de accountant heeft nagelaten om naar aanleiding van de controle van de jaarrekening van Vimpelcom de ongebruikelijke transacties (die uiteindelijk corruptiebetalingen bleken te zijn) bij de overheid te melden. Bij de controle door EY van de jaarrekening van ING heeft de accountant de gebreken in de antiwitwasprocedures van de bank noch de transacties inzake Vimpelcom gemeld.

Accountants doen jaarlijks ruim duizend meldingen van ongebruikelijke transacties. Zij leveren als poortwachter dus wel degelijk een belangrijke bijdrage aan de witwasbestrijding. Toch is er geregeld kritiek op accountants te horen als het gaat om de wijze waarop zij hun rol als poortwachter vervullen. Juist als het gaat om het melden van fraude en andere onregelmatigheden ligt de accountant (te) vaak onder vuur. Een voorbeeld daarvan betreft de steekpenningen- en witwasverdenking in een zaak waarbij Ballast Nedam was betrokken. Het concern zou steekpenningen hebben betaald om opdrachten in Suriname en in Saoedi-Arabië binnen te halen. In die zaak werden accountantsorganisatie KPMG en de betrokken individuele accountants ook als verdachten aangemerkt.

Bron: *Andreas Lischka, Pixabay*

Beroepsethiek

Dat bankiers en accountants een belangrijke rol kunnen vervullen bij de witwasbestrijding is evident: zij zitten dichterbij de transacties van hun cliënten dan een overheidsinstantie ooit zal kunnen en mogen doen. Bovendien beschikken zij over actuelere informatie dan de overheid. Maar bankiers en accountants hebben ook een commercieel belang. Dit belang kan hun aandacht voor de vervulling van de hun bij wet toegekende poortwachtersfunctie doen verslappen. Daarom is het wat mij betreft goed dat het OM, geholpen door politie en FIOD, met onderzoeken zoals die tegen ING, ABN AMRO en EY, de norm heeft (her)bevestigd. Daarvan gaat niet alleen een repressieve, maar ook een preventieve werking uit.

De financiële sector en accountantsorganisaties zijn door het OM op scherp gezet. Thans worden hoge investeringen gepleegd in personele capaciteit en detectiesystemen. Daarbij plaats ik overigens wel de kritische kanttekening dat daarbij ook sprake is van windowdressing: de investeringen en de aantallen aangetrokken medewerkers verbloemen dat het vaak ook gaat om onervaren personeel. Er zijn in de financiële sector medewerkers actief in de witwasbestrijding die bij wijze van spreken twee maanden geleden het woord 'witwassen' nog niet konden spellen. Bovendien wordt er door financiële instellingen personeel vanuit de overheid aangetrokken; dat is een verschuiving binnen de keten, die niet tot daadwerkelijke versterkingen leidt.

Investeringen en aantallen aangetrokken medewerkers verbloemen dat het vaak gaat om onervaren personeel

Wat wél tot versterking leidt is het in de opleiding van bankiers en accountants sterk benadrukken van het belang van beroepsethiek. Banken vervullen een nutsfunctie, accountants worden gekarakteriseerd als 'vertrouwensman van het

maatschappelijk verkeer'. Adel verplicht. Bankiers en accountants moeten niet louter overgaan tot het melden van ongebruikelijke transacties omdat de wetgever hun die taak heeft toebedeeld; zij behoren dat te doen vanuit een intrinsiek correcte taakopvatting waarin beroepsethiek centraal staat en die bovendien is vastgelegd in aan hun beroepsuitoefening gerelateerde gedragscodes. Daarin draait het om fundamentele beginselen als integer, zorgvuldig, deskundig en professioneel handelen; beginselen die geen loze letters op papier mogen zijn, maar invulling krijgen door de manier waarop deze in de praktijk worden ingevuld. Professionals zijn daar ten eerste zelf verantwoordelijk voor. Maar bij hun afweging of zij correct handelen, is het goed dat zij overleg plegen met collega's en daarbij transparant zijn. Door lastige situaties onderling te bespreken komen dilemma's op tafel en wordt een gezamenlijke norm ontwikkeld. Geen jurisprudentie waaraan rechters te pas komen, maar moresprudentie.

1 Analistennetwerk Nationale Veiligheid, *Nationaal Veiligheidsprofiel 2016. Een All Hazard overzicht van potentiële rampen en dreigingen die onze*

Samenleving kunnen ontwrichten. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, 2016.

Waken voor dubbele ondermijning

Ondernemers hebben een maatschappelijke verantwoordelijkheid om alert te zijn op ondermijning en bij vermoeden van criminele bedoelingen dit te melden. Om die reden worden nu duizenden ondernemers tot ‘poortwachter’ omgevormd. Deze strategie is niet zonder risico’s. Nieuwe en overdadige regelgeving om ondermijning tegen te gaan kan het onderlinge wantrouwen in het maatschappelijke verkeer bevorderen en erger zijn dan de kwaal.

door Peter Noordhoek De auteur is werkzaam op het terrein van kwaliteits- en toezichts-vraagstukken binnen beroeps- en brancheverenigingen en lid van het CDA.

‘Zoals de waard is, vertrouwt hij zijn gasten.’ Dit bekende gezegde krijgt in de context van ondermijning een extra lading. Het gezegde drukt uit dat je oordeel over iemand vooral wordt beïnvloed door hoe je zelf bent. Geef je vertrouwen, dan krijg je vertrouwen. Werk je vanuit wantrouwen, dan wekt dat wantrouwen.

Onze samenleving is mede zo succesvol, zo welvaartverhogend, omdat we elkaar doorgaans met vertrouwen tegemoet kunnen treden. Die waarheid geldt wellicht nog het meest voor ondernemers. Goede ondernemers geven en wekken vertrouwen, en de economische wetenschappen laten tal van voorbeelden zien waarbij heel vergaande verdienmodellen mogelijk zijn op basis van het op voorhand geven van vertrouwen.¹ Het vertrouwen dat er vroeg of laat betaald wordt voor een goed product of een verleende dienst. Het vertrouwen dat ook zonder grote marketingactiviteiten een bedrijf kan doorgaan, op basis van persoonlijk contact en de gunning die ermee samenhangt.

Boven- en onderwereld

Het is wellicht mede daarom dat een thema als ondermijning zo hard kan aankomen. Ondermijning kent namelijk twee kanten. De eerste is een overname van de bovenwereld door de onderwereld via de weg van witwassen en andere sluiptwegen. De bestrijding hiervan is waar we het in dit themanummer van CDV vooral over hebben. De andere vorm van ondermijning is die waarbij de bovenwereld zichzelf verzwakt door alles wat deze doet om ondermijning te voorkomen. Dat loopt van het omgooien van werkwijzen en het investeren in tijd, geld en medewerkers, tot het veel later of niet helpen van klanten. Misschien zit de grootste ondermijning nog wel in een omslag in de behandeling van klanten en relaties van vertrouwen naar wantrouwen. Elke economie is gebaseerd op vertrouwen; op de lange termijn zouden daardoor de kosten van de tweede vorm van ondermijning weleens groter kunnen zijn dan de directe negatieve effecten van de eerste

vorm. Daarom is het zo belangrijk om goed te doorgronden wat de effecten kunnen zijn van het tot ‘poortwachter’ benoemen van talloze ondernemers. Anders dreigt een dubbele ondermijning.

Een scène

In een sollicitatiegesprek voor de rol van auditor in de eigen beroepsgroep maken we kennis met een vrouw die een kleine makelaarspraktijk heeft. Zoals altijd vragen we in zo’n gesprek of de sollicitant zelf weleens benaderd is door een klant die iets voorstelde wat ze niet vertrouwde. Bijna altijd is het antwoord negatief. Niet bij haar. Kalm vertelt zij hoe ze een keer melding heeft gedaan van een vastgoedtransactie waarbij een potentiële klant contant wilde betalen. Ze heeft hem afgewezen en anoniem melding gedaan. Enige tijd later hoorde ze dat de politie een inval bij precies die klant heeft gedaan. Net zo kalm vertelt zij dat het in het verlengde ervan tot liquidaties is gekomen. Haar antwoord op onze vraag naar haar motief om te melden is simpel: ‘Dat hebben we toch zo afgesproken binnen de vereniging?’ Geconfronteerd met het idee dat dit voor veel van haar collega’s niet zo vanzelfsprekend is, geeft zij haar observatie dat vooral de collega’s melding doen die net als zij in de vereniging of in het eigen dorp actief zijn. Haar zorg heeft te maken met de collega’s die alleen opereren en geen contact met andere collega’s zoeken. Wat weten ze, wat durven ze?

Er vindt een grootschalige mobilisatie van de private sector plaats

In deze scène komt een aantal dingen samen:

- *Er is een probleem.* Ondermijning is geen denkbeeldig risico: de illegaal verworven geldstromen zijn

fors, de gevolgen ook. Op basis van data-analyses bestaat het vermoeden dat zo’n 13 miljard euro op de een of andere manier een weg zoekt om legaal te worden,² niet zelden via de vastgoedketen. In totaal gaat het om ongeveer anderhalf procent van het bruto binnenlands product. Zo lijkt er alleen al meer dan 4 miljard euro aan vastgoed in handen te zijn van personen die zelf geen vermogen of inkomen hebben. Dat kan een legale reden hebben, maar de kans is groot dat het om stromannen gaat die voor criminelen werken. Het gaat om geldstromen die het daglicht niet kunnen verdragen, met daarachter niet zelden concrete bedreigingen. Kortom, er is sprake van ondermijning van de rechtsstaat, maar niemand beschikt nog over een maatstaf om te zeggen tot hoeveel actie dat moet leiden en wat de prijs daarvoor mag zijn.

- *Het raakt de verantwoordelijkheid van elke ondernemer.* Naast het hele justitie- en opsporingsapparaat worden voor het tegengaan van ondermijning zo’n 200.000 bedrijven aangewezen om als poortwachter te fungeren. De grootbanken vallen daaronder,³ maar het overgrote deel hiervan betreft het mkb en zelfstandigen. En het begint pas: ook bijvoorbeeld bedrijven in de chemie, de autohandel en andere sectoren krijgen poortwachtersdienst. Een grootschalige mobilisatie van de private sector dus.

- *De durf van deze ondernemer.* Melden is niet zonder risico. Het is daarom moedig dat deze makelaarster daartoe overgaat, temeer omdat zij behoort tot degenen die weten dat, hoewel de melding per definitie anoniem moet gebeuren, ze bij een strafzaak als getuige wel met hun gegevens in het strafdossier terecht komen – een mogelijk zware prijs voor iets wat door de collega's ook met zwijgen of doorverwijzen wordt opgelost. Toch zou wat deze vrouw doet normaal moeten zijn.
- *Het nog lage aantal meldingen.* Deze makelaarster valt op met haar melding. Hoewel het aantal meldingen nu snel stijgt,⁴ hebben we het nog altijd over een klein aantal in verhouding tot het aantal transacties dat dagelijks plaatsvindt. Het is erg makkelijk om dat af te doen als een gebrek aan burgerzin of als opzet, maar dat is niet de indruk die we bijvoorbeeld in het kader van onze audits krijgen van de betrokken (georganiseerde) ondernemers. Er is meer aan de hand. Om uit te zoeken wat dat is, kunnen we ook niet om de vraag heen wat het rendement is van deze mobilisatie van de bovenwereld tegen de onderwereld.
- *Werking van de regels.* Onbekendheid met de regels is nog steeds aan de orde, maar daar wordt in ieder geval door brancheverenigingen aan gewerkt. Problematischer is hoe snel de regelgeving zich ontwikkelt en hoe afhankelijk deze nog is van data van matige kwaliteit. Ook de meldingsprocedure zelf is lastig, mede omdat de wetgeving rond privacy (AVG) en onderzoeksplicht (Wwft) op punten botst. Dat loopt van misverstanden over de vraag of paspoorten nu wel of niet moeten worden geblurd tot en met lastiger vragen over het kunnen inzien van het zogeheten UBO-register van uiteindelijke belanghebbenden (*ultimate beneficial owners*). Zeker dit laatste vraagt om het doorhakken van knopen over wat gezien mag worden en wat niet. Nu is er eigenlijk de situatie dat onderzoeken en melden niet goed kan, maar dat niet melden bij enig vermoeden⁵ strafbaar is.
- *Het belang van georganiseerdheid.* Het zijn de branche- en beroepsverenigingen die primair de reactie op ondermijning moeten organiseren. Dat is deels hun eigen belang – het voorkomt imagoschade – maar er speelt meer. Het komt neer op een combinatie van overheidsdwang en burgerzin. Sommige leden houden het op 'Het moet nu eenmaal', maar er zijn er genoeg die prima snappen dat ze het zich zowel professioneel als meer algemeen niet kunnen veroorloven om zich te laten verleiden tot witwassen of andere illegale zaken. Onze sollicitant is van dit laatste een uitgesproken voorbeeld. Het risico zit hem meer bij de ongeorganiseerden dan bij de georganiseerden.

Het zijn de branche- en beroepsverenigingen die de reactie op ondermijning moeten organiseren

Ondermijning van de relatie tussen klant en ondernemer

Achter deze scène zit een beeld van een serieus probleem, maar ook een beeld van veel preventieve acties, in gang gezet door regelgeving en door de sectoren zelf. Zorgwekkend is dat de regelgeving veel van de ondernemers vraagt en soms

tegenstrijdig werkt, en dat tegelijkertijd de middelen maar matig effectief lijken. Per saldo blijven we nog erg afhankelijk van de burgerzin van de ondernemers en hun medewerkers. Deze burgerzin kan ook worden ondergraven als de regelgeving ervaren wordt als iets wat de relatie met de klant aantast, en dat is in toenemende mate het geval.

De belasting van de relatie tussen bedrijf en klant gaat inmiddels een stuk verder dan het moeten invullen van irritante formulieren en het voortdurend laten zien van je legitimatiebewijs aan mensen die je soms al je hele leven kent. Het openen van rekeningen bij een bank wordt bemoeilijkt, simpele informatieve vragen krijgen het antwoord 'Dat mag ik niet zeggen van de AVG', of je gegevens komen juist in registers terecht die voor iedereen toegankelijk zijn. Serieuzer wordt het als een fout uit het verleden mensen blijft achtervolgen via de data in hun dossier. Elke transactie in het maatschappelijke verkeer wordt bewerkelijker en dus duurder. Dat zijn kosten die ondernemers doorgaans niet kunnen doorberekenen in de kostprijs. Erger nog, maar veelal onzichtbaar, is het steeds complexer en gevoeliger maken van transacties die anders soepel en snel zouden kunnen worden afgehandeld. Die transacties worden daarmee onpersoonlijker, en dus ook de relatie tussen ondernemer en klant. Wie vertrouwt nog de waard?

Bron: iStock

Conclusie

Deze analyse begon met de constatering dat er iets aan de hand is. Ondernijning bestaat en is alleen maar gegroeid als gevaar. Niets doen is geen optie. Wat echter bij de analyse hoort, is dat de prijs voor het bestrijden van ondernijning ook hoog is: de ramp na de ramp. Het helpt echter niet om te zeggen, zoals Hendrik Gommer doet in *Trouw*, dat 'de regelgeving om witwassen en terrorisme te bestrijden zelfs van de braafste burger een potentiële verdachte' maakt.⁶ Dat is te makkelijk zolang de cijfers nog op een duidelijk gevaar wijzen. Wat moet er wel gebeuren?

- Dichter op de data kruipen. Transparantie is net zo belangrijk als privacy. We weten veel, maar niet genoeg om echt concreet te zijn over het dreigingsniveau en over welke resultaten worden geboekt.
- Consequenter de ondernemer helpen in diens strijd tegen ondernijning. Regelgeving en de opvolging ervan consistent, stabiel en voorspelbaarder maken.
- Bij dat laatste hoort, last but not least, zorgen voor versterking en aanmoediging van de verenigingen en andere collectieven van ondernemers. Zonder de gezamenlijkheid geen succes.

Dit artikel werd geschreven in de dagen dat de boeren hun trekkers op het Malieveld parkeerden. Wie goed luisterde naar de aard van de protesten, zal hebben gehoord dat het vooral een protest was tegen de hoeveelheid regelgeving die over de boeren was uitgestort, en tegen de voortdurende veranderingen daarin. Het ging dus niet primair over geld, al werd het weer heel snel een discussie over geld nadat de politiek zich ermee mocht bemoeien. Het is echter de vraag of geld nog kan compenseren wat er in de sfeer van regelgeving al is misgegaan. Hoe verdedigbaar die regelgeving ook was en is, door de omvang ervan en de omgang ermee is eerst het draagvlak verdwenen en daarna de opstand begonnen.

Het is lang niet gezegd dat dit rond het thema ondernijning ook zal gebeuren. Wel is het risico van draagvlakverlies fors: als de regelgeving niet op z'n minst leidt tot het idee dat deze ook helpt; als er sprake blijft van onopgeloste conflicten tussen privacy en veiligheid; als we niet, conform het CDA-gedachtegoed, blijven uitgaan van vertrouwen in plaats van wantrouwen.

1 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Vertrouwen in ondernemers*. Den Haag: WI, 2006.

2 Gaby de Groot en Johan Leupen, 'Bijna €13 mrd wordt er jaarlijks witgewassen in Nederland', *Het Financieele Dagblad*, 13 november 2019. De infobox Crimineel en Onverklaarbaar Vermogen (iCOV) baseert deze schatting op 77.000 meldingen bij de Financial Intelligence Unit - Nederland over de periode 2009-2014. Achter dit cijfer zit een complexe werkelijkheid van binnen- en buitenlandse geldstromen. De recente aandacht voor witwassen leidt nu tot een piek in meldingen; dit is niet meegenomen in het genoemde bedrag.

3 Grootbanken als ING en ABN AMRO ontvingen hun megaboetes dus vooral omdat ze hun taak als poortwachter verzaakten, niet omdat ze zelf direct aan ondernijning deden - een essentieel onderscheid.

4 Financial Intelligence Unit - Nederland, *FIU-Nederland Jaaroverzicht 2018*. Den Haag: FIU-Nederland, 2019.

5 In Nederland dient een 'vermoeden' al aanleiding voor een melding te zijn; in Duitsland geldt de term 'verdacht'.

6 Hendrik Gommer, 'De wetgeving tegen witwassen tast onze privacy en onze vrijheden aan', *Trouw* (Opinie), 5 oktober 2019.

Samenleving moet mee in aanpak criminaliteit

door **Sander van Waveren, Bert van Steeg en Bert Kos** De auteurs zijn respectievelijk fractievoorzitter, woordvoerder veiligheid en fractiemedewerker van de CDA-fractie in de Utrechtse gemeenteraad.

In Utrecht zien we bijna wekelijks de ondermijnende criminaliteit op de voorpagina's van de kranten: een vergismoord, schietpartijen, illegale bedrijven, wietkwekerijen, plofkraken en politieacties die geïnstitutionaliseerde criminaliteit blootleggen. Dat kan niet bestaan zonder dat er heel veel mensen van op de hoogte zijn. Pas als we die mensen meekrijgen, zal het lukken om criminaliteit echt aan te pakken.

In december 2017 hielden politie en gemeente een grote actie in een complex met ondergrondse garageboxen in Utrecht Overvecht. 83 garageboxen werden gecontroleerd, en in maar liefst 77 ervan bleek iets illegaals plaats te vinden: shishalounges, materialen voor plofkraken en hennepteelt, honderd gestolen fietsen en zelfs een illegale kapsalon. Een goudmijn voor de politie en het OM, zou je denken. Maar inmiddels, twee jaar na dato, is er slechts één zaak van gekomen: de fietsendief heeft een taakstraf gekregen en moet een schadevergoeding betalen.

Dat het illegale gebruik op deze plek beëindigd is, is een goede zaak. Maar het signaal aan al die betrokken criminelen is dat ze ermee weggomen. En dat signaal klinkt luid en duidelijk door in de buurt.

Dit kan alleen veranderen als we meer ogen op straat krijgen en sneller zien waar het fout gaat. Dat betekent meer blauw op straat én online, meer camera's die meekijken, maar vooral meer inwoners die hun ogen openhouden en melding doen voordat het zo uit de hand loopt.

Laat zien dat criminaliteit niet loont

De buurt gaat pas meehelpen, signalen doorgeven en, belangrijker nog, niet zelf meedoen aan criminaliteit als ze zien dat die niet loont, en dat de overheid optreedt. Dat betekent dat de spelregels van onze samenleving strenger gehandhaafd moeten worden. Heel basaal door effectief de overlast van (kleine) criminaliteit aan te pakken, maar ook door te rechercheren. Voor

dat laatste is nu veel te weinig capaciteit, maar als we die capaciteit kunnen vergroten, krijgen we ook de zware jongens te pakken en verdwijnt het grote geld uit het criminele circuit. Dat is essentieel, want dat (drugs)geld is nu de drijvende kracht achter heel veel criminaliteit.

Wat ons betreft moeten we in ieder geval de volgende vier stappen snel gaan zetten:

1. *Snel, zichtbaar optreden.* De overheid kan vertrouwen winnen door zichtbaar, snel en effectief op te treden tegen de overlast die criminaliteit veroorzaakt. Klachten en signalen uit de buurt moeten veel sneller opgepakt en aangepakt worden. Plofkraak, autodiefstal, drugshandel en wietkwekerijen zijn de zichtbare toplaag van het criminele circuit. Meldingen moeten vaker leiden tot onderzoek, vervolging en verder onderzoek. Dat betekent dat de hele keten versterkt moet worden, want de capaciteit knelt niet alleen bij de politie. Ook het Openbaar Ministerie en de rechterlijke macht kunnen onvoldoende vaart maken of laten te veel zaken liggen.
2. *Pak het zwarte inkomen aan én af!* Uiteindelijk draait ook de zwarte economie om geld. Daar moeten we achteraan. Door geldstromen te verstoren zorgen we dat misdaad niet loont. Daar hoort ook bij dat criminele winsten afgepakt worden. De wetgeving moet hiervoor veel meer mogelijkheden geven om verdachte bezittingen in beslag te nemen en af te pakken. Dat geeft niet alleen het juiste signaal af, het kan bovendien helpen om de extra inzet te financieren.
3. *Maak gezamenlijke verantwoordelijkheid duidelijk.* Georganiseerde criminaliteit kent vele medeplichtigen. Mensen die een auto uitlenen, een gebouw verhuren of gewoon wegstijven. We zien en horen geregeld over ouders die toestaan dat hun zoon drugs verhandelt vanuit huis en daarbij wegstijven,

terwijl allerlei dure nieuwe elektronica in huis staat. Dat soort medeplichtigheid moet óók aangepakt worden. De hele buurt ziet immers wat er gebeurt. Als medeplichtigheid ongestraft gaat, nemen we de belangrijkste drempel voor deelname aan criminaliteit weg.

4. *Grijp vroeg in bij criminele gezinnen.* Zware criminaliteit wordt in families en netwerken daaromheen doorgegeven. De kinderen in die gezinnen hebben geen reëel perspectief op een ander bestaan en glijden snel af van lichte vergrijpen naar zware misdaad. Daar zijn (zwaardere) interventies van de overheid in de privésfeer gerechtvaardigd, zowel vanuit het oogpunt van het kindermishandelen als vanuit veiligheidsoogpunt.

Lokaal de samenleving betrekken

De voorgaande voorstellen vragen vooral landelijke actie, maar ook als gemeente spelen we een belangrijke rol, bijvoorbeeld in het signaleren van misstanden en verdachte situaties en in het verwerken van bewonersmeldingen.

Ondernemersverenigingen kunnen we steunen om meer verantwoordelijkheid te nemen voor hun werkgebied. Veiligheidsvrijwilligers, zoals buurtvaders en whatsappgroepsbeheerders, kunnen getraind en begeleid worden. De gemeente en de politie kunnen laagdrempeliger melden stimuleren en mogelijkheden als anoniem melden meer onder de aandacht brengen.

Uiteindelijk staat of valt de aanpak echter met de gevolgen die crimineel gedrag heeft. Is drugshandel een weg naar rijkdom of een enkele reis naar de gevangenis? Als we dat eerste beeld laten bestaan bij forse delen van onze samenleving, dan moet je je afvragen hoelang het draagvlak voor onze rechtsstaat nog overeind blijft.

Weg uit de incidentenpolitiek

Een aanpak tegen drugscriminaliteit wordt te vaak gedreven door incidentenpolitiek en bepaald door incidenteel gefinancierde programma's. Dat moet anders, sneller en beter, zowel repressief als preventief. Voor het eerste is een meerjarenprogramma reductie drugscriminaliteit nodig, voor het tweede een wijkaanpak nieuwe stijl. Een goed voorbeeld van een structurele wijkaanpak nieuwe stijl is het Nationaal Programma Rotterdam Zuid.

door Peter Noordanus De auteur was onder meer burgemeester van Tilburg en is momenteel voorzitter van het Strategisch Beraad Ondermijning.

Ik denk dat iedereen het inmiddels wel doorheeft: wij kampen in ons land met een enorme drugsindustrie met alle criminele effecten van dien. Moorden, vergismoord, grootscheepse witwassen, milieudelicten. Voorlopig dieptepunt is de afschuwelijke moord op Derk Wiersum, terecht een aanslag op de rechtsstaat genoemd. Onder de noemer 'aanpak ondermijning' is de afgelopen tijd al een eerste begin gemaakt met een (her)nieuwde aanpak van dit vraagstuk – dit overigens vanuit het besef dat een langjarige, structurele en ook structureel gefinancierde inzet nodig is om die drugsindustrie in Nederland echt een halt toe te roepen en de drugsgerelateerde criminaliteit terug te dringen. Wie echter wil weten hoe dat moet, moet zich verdiepen in de achtergronden, en lessen durven trekken uit de fouten die we in het verleden gemaakt hebben.

Achtergronden

Ik stuitte tijdens mijn Tilburgse burgemeesterschap op de cannabisteelt en de synthetische-drugsindustrie in Brabant: zo verscheen op mijn spreekuur een zwaar mishandeld ex-motorclublid dat aan PTSS leed, en op schoolbezoek legden vmbo-leerlingen mij uit wat ze konden verdienen met hennetoppen knippen of met landelijk pillen bezorgen, met gebruik van hun ov-studentenkaart. Ik kreeg ook een beeld van de geschatte criminele omzet per jaar: ongeveer 800 miljoen euro, evenveel als de Tilburgse gemeentebegroting, en dat alleen nog maar voor hennep. Toen het kwartje eenmaal viel snapte ik – los van alle zichtbare geweldscriminaliteit – welke maatschappelijke ontwrichting de drugsindustrie in een gezellige stad als Tilburg veroorzaakte. Vandaar dat ik – en met mij veel andere burgemeesters in Brabant en elders in ons land – tegen ondermijnende criminaliteit in het geweer getreden ben.

Op zich is dat best merkwaardig, omdat criminaliteitsbestrijding in termen van opsporing en vervolging geen taak is van burgemeesters, maar allereerst van de politie en het OM. Het zegt echter wel iets over het gebrek aan succes van alleen acteren op

het strafrechtelijke terrein en over de beperktheid van strafrechtelijke interventies bij de aanpak van het probleem. Het zegt ook iets over de noodzaak van een meer integrale, overheidsbrede aanpak, alsmede over de noodzaak om repressie en preventie beter met elkaar te verbinden – iets wat op lokaal niveau het best kan, hoewel drugsriminaliteit uiteraard ook een nationaal/internationaal fenomeen is.

Als het gaat om de Nederlandse positie op de internationale drugsmarkt is de situatie als volgt:

- We zijn nog steeds toonaangevend op het gebied van cannabisproductie, maar onze betekenis neemt af door de opkomst van teelt/productie in andere Europese landen en door liberalisering van gebruik en productie elders in de wereld.
- Ons land is een van de marktleiders als het gaat om productie van synthetische drugs.
- Nederland is een Europese handelsvloer voor cocaïne, die via Rotterdam en Antwerpen in steeds grotere hoeveelheden wordt aangevoerd.
- De Nederlandse drugsproductie is voornamelijk bestemd voor de export. Er zijn aanwijzingen dat men probeert om in ons land ook de productie van chrysal meth (methamfetamine) op gang te brengen – ook weer vooral bedoeld als exportproduct.

Over de oorzaken waarom de drugsindustrie in ons land zo groot heeft kunnen worden, is al veel geschreven. In steekwoorden: onze open, op export gerichte economie; de Nederlandse handelsgeest; de tolerante opvattingen ten aanzien van drugsgebruik; de relatief lage straffen voor drugsproductie; de tekortkomingen in de opsporing. Ik noem deze oorzaken wel, maar bespreek ze kortheidshalve verder niet. Het is belangrijker – nu iedereen wel snapt dat het uit de hand gelopen is – om te bedenken wat er gedaan moet worden om het tij te keren.

Lessen uit het verleden

Ik zou vier lessen uit het verleden willen noemen die ons kunnen helpen bij het formuleren van een nieuwe aanpak. Deze lessen betreffen:

1. *Het gebrek aan continuïteit in benaderingswijzen.* Uithoudingsvermogen en een consistente focus op het vraagstuk ontbreken. Een probleem dat gedurende decennia in ons land heeft kunnen groeien ben je niet zomaar kwijt, maar de grilligheid bij het besturen en het niet duurzaam verankeren van aanpakken in ketenorganisaties zorgen ervoor dat wat begonnen is niet wordt afgemaakt. De *rise and fall* van de synthetische-drugsunit bij de Nationale Politie¹ en de zogenoemde Wallenaanpak in Amsterdam zijn hiervan illustraties.²
2. *De integraal handhavende overheid.* Het optreden als één gezamenlijke, handhavende, overheid – kernpunt in de strategie – wordt vaak met de mond beleden, maar is in de uitvoeringspraktijk nog sterk voor verbetering vatbaar. Domeingedrag en verschil in organisatiecultuur – ik zag dat in mijn Brabantse burgemeesterspraktijk – belemmeren nog vaak effectieve samenwerking. Veel informatie kan wel gedeeld worden, maar het gebeurt eenvoudigweg niet. Integrale acties zijn vaker het resultaat van individuele medewerkers die elkaar in de veiligheidsketen weten te vinden, dan dat ze verankerd zijn in vaste programmatische samenwerking.

3. *De verhouding tussen repressie en preventie.* Iedereen zal het erover eens zijn, zeker na de incidenten van de afgelopen maanden, dat een stevige inzet op repressie nodig is. Maar bijna iedereen zal ook vinden dat een repressieve aanpak op de lange termijn alleen maar kan slagen als er tegelijkertijd ook aan preventie gewerkt wordt. Een succesvolle aanpak zit in een slimme combinatie van beide. Ter illustratie van deze stelling een teleurstellende ervaring uit mijn tijd als burgemeester van Tilburg: een interessant project om in de lokale Turkse gemeenschap jongeren ervan te weerhouden toe te treden tot de uiterst lucratieve cannabisindustrie liep vast op de onwil of het onvermogen om tegelijkertijd ook de grote Turkse cannabisproducenten – informele machthebbers in die gemeenschap – aan te pakken.
4. *Het feitelijke tempo van aanpassing van wetgeving.* Wie de drugsindustrie in ons land wil bestrijden, moet beseffen dat het gaat om een wendbare business. Agile of lenigheid wordt daar niet door consultants aangeleerd, maar zit in de genen. Aanpassing van wetgeving op veranderingen in de bedrijfstak moet dus ook een *quick response* kunnen zijn; uiteraard met respect voor rechtsstatelijke waarborgen, maar niet als mosterd na de maaltijd. Zo kan een situatie als de volgende voorkomen worden: na een verbod op MDA werd die stof als grondstof voor synthetische drugs snel vervangen door MDMA, en door die kleine wijziging

Domeingedrag en verschil in organisatiecultuur belemmeren nog vaak effectieve samenwerking

in de samenstelling van de grondstof kon de productie ongestoord doorgaan. Ook het volgende kan als voorbeeld dienen. Informatiedeling is bij de aanpak van ondermijning een majeur probleem. Bij mijn benoeming tot burgemeester

in 2010 was dat al een issue, en indertijd werd er daarom gesproken over een ‘Kaderwet informatiedeling’. Nu, negen jaar verder, is er in termen van wetgevingsproductie nog geen enkel zichtbaar resultaat. Tempo en urgentie, daar gaat het hier om.

Wat er al gebeurt

Lees het voorgaande niet als moedeloos gesomber. Als het om de aanpak van ondermijning gaat, gebeurt er al best veel. Ik ben zelf best trots op het Openbaar Ministerie, dat er bij de aanpak van criminele motorclubs in geslaagd is een flinke aantal kopstukken op te pakken en veroordeeld te krijgen. De door de rechter geacordeerde civielrechtelijke verboden van verschillende clubs zijn hier zeker ook een stap in de goede richting. Een ander succes, uit 2017, was het overnemen en uit de lucht halen door de Nationale Politie van Hansa market, een criminele handelswebsite op het darkweb. Ik noem ook de succesvolle samenwerking tussen de gemeente Rotterdam en de Financial Intelligence Unit - Nederland (FIU-Nederland) bij het afpakken van crimineel vermogen. Er zijn meer successen en succesjes te noemen, maar al met al is het nog te weinig, moet het tempo omhoog, en moet het van een zaak-/casusgerichte aanpak komen tot een systematisch bestrijdingsprogramma.

De (regionale) versterkingsplannen zijn hiervoor een nuttige tussenstap. Deze plannen worden gefinancierd uit het ondermijningsfonds van honderd miljoen euro dat in het regeerakkoord van het huidige kabinet is voorzien. Bezwaarlijk aan het fonds is dat het gaat om incidenteel geld, wat niet past bij de noodzakelijke langjarige structurele aanpak, maar het fonds zorgt er wel voor dat er landelijk meer aandacht aan de aanpak van ondermijning geschonken kan worden. Er kunnen zo methodieken worden ontwikkeld die ook op de lange termijn inzetbaar zijn, maar dan moet er dus wel een follow-up komen.

De (regionale) versterkingsplannen zijn inmiddels in uitvoering. Ik zie een reeks interessante initiatieven, waarvan ik er hier drie wil noemen om een indruk te geven:

1. Hoe kan drugsproductie in leegstaand agrarisch bedrijfstgoed effectiever worden tegengegaan (Oost-Nederland, Zuid-Nederland)? Doel van het project: effectievere handhavingsarrangementen en samenwerking met boeren.
2. Het ontwikkelen van een aanpak om nieuwe toetreders in de cocaïne-industrie te voorkomen (Midden-Nederland, Amsterdam). Doel van het project: voorkomen dat jongeren en jongvolwassenen snel carrière maken in de cocaïnehandel.
3. Het terugdringen van maritieme smokkel in visserijhavens en jachthavens (Noord-Holland, Brabant). Doel van het project: drugsimport via trawlers en plezierjachten terugdringen.

Met een landelijk aanjaagteam wordt geprobeerd cross-overs te organiseren om als lerende overheid sterker te worden in de aanpak van ondermijning.³

Intussen zijn het kabinet en de Tweede Kamer al weer een stap verder dan de afspraken die in het regeerakkoord gemaakt zijn over de aanpak van ondermijning. De door het kabinet overgenomen motie-Dijkhoff/Heerma vraagt onder meer om een ‘extra’ nationaal te positioneren interventieteam. Minister Grapperhaus heeft als antwoord op de motie inmiddels de oprichting van een landelijk Multidisciplinair Interventie Team (MIT) aangekondigd. Dat is op zichzelf een verstandige stap, want bij ondermijning is er sprake van ‘glokalisering’: de criminele effecten van ondermijning manifesteren zich vaak op lokaal niveau, maar de drugsindustrie acteert ook op (inter)nationaal niveau. De drugsindustrie is internationaal georiënteerd, ook als het om witwassen gaat. Nationale structurele versterking op opsporing en het afpakken van geld is daarom nodig en bepaald niet verkeerd. Het is daarbij belangrijk om nieuwe instituties en structuren te vermijden, en vooral aan te sluiten bij bestaande taakorganisaties, zoals de Landelijke Eenheid bij de Nationale Politie en de FIOD. Dit lijkt in het voorstel van minister Grapperhaus het geval te zijn, alhoewel over de structurele financiering voorlopig nog onduidelijkheid bestaat. Zwak in de voorstellen van de minister is dat er nauwelijks een relatie met de integrale regionale aanpak gelegd wordt, en dat er geen zekerheid geboden kan worden wat betreft de continuering daarvan wanneer eind 2021 de (incidentele) financiering afloopt. Wat hier ook dreigt, is terugval naar een ‘monoaanpak’ – een aanpak die uitsluitend op strafrecht en het vervolgen van subjecten is gebaseerd –, terwijl een integrale aanpak van de industrie als geheel meer perspectief biedt.

Bij ondermijning is er sprake van glotalisering

Wat er nog moet gebeuren

In wat er verder moet gebeuren schuilt een zekere logica. Het heeft niet veel zin om een vraagstuk dat zich jarenlang heeft kunnen nestelen in onze samenleving, aan te pakken met een eenmalig, incidenteel gefinancierd programma. Een uitsluitend casusgerichte aanpak is evenmin zinvol. De drugsindustrie, die zich zo breed in ons land gevestigd heeft, moeten wij allereerst beter kunnen doorgronden in hun businessmodellen, om haar vervolgens in een langjarige programmatische aanpak terug te dringen. Ik laat nu voor het Strategisch Beraad Ondermijning (SBO) een beleidsscenario schrijven met als uitgangspunt deze vraag: wat moet er ketenbreed – dus bij alle instanties in de veiligheidsketen – gebeuren als we ons als doel stellen om in tien jaar tijd de drugsindustrie in Nederland te halveren? Dit sluit nauw aan bij de gedachte van een ‘Deltaplan ondermijning’, recent geopperd in de Eerste Kamer in de motie-Rombouts. Het beleidsscenario moet laten zien waar ketenzwakten zitten en dus (financiële) versterking nodig is; bij OM, de rechterlijke macht, maar ook op gemeentelijk niveau. Uitgangspunt blijft de huidige inzet op een integrale aanpak en het betrekken van maatschappelijke partijen door publiek-private samenwerking. Het beleidsscenario moet vertaalbaar zijn in een meerjarenprogramma waaraan in een volgende kabinetsperiode ook een nieuw kabinet zich moet kunnen verbinden.

Waar dit beleidsscenario/meerjarenprogramma voornamelijk ziet op de repressieve aanpak van ondermijning, is het daarnaast en in relatie daarmee ook

nodig om in te zetten op een preventieve aanpak. Dit vergt een apart initiatief waarbij kan worden aangesloten bij wijkaanpakken nieuwe stijl zoals die in een aantal Nederlandse steden al in ontwikkeling zijn. Als archetype

Er is een meerjarenprogramma nodig waaraan een nieuw kabinet zich ook moet kunnen verbinden

van de wijkaanpak nieuwe stijl zie ik het Nationaal Programma Rotterdam Zuid (NPRZ), waarin met een langetermijn-ontwikkelingsprogramma op het gebied van onderwijs, toeleiding naar werk en gezinshulp ingezet wordt op empowerment en resocialisatie, met tegelijkertijd een focus op het terugdringen van criminaliteit. Op verzoek van het SBO heeft het Verwey-Jonker Instituut een verkennend essay geschreven over die nieuwe wijkaanpak,⁴ die overigens niet alleen nodig is om te voorkomen dat nieuwe generaties in de drugsindustrie verzeild raken, maar ook helpt bij het voorkomen van radicalisering in probleemwijken of bij het opvangen van verwarde personen.

Voor mij is in de nieuwe wijkaanpak de cross-over tussen repressie en preventie essentieel: hulp verlenen en kansen bieden, maar ook *tough on crime*. Vandaar dat ik me voorgenomen heb om op dat tussenveld met het SBO en het daaraan verbonden aanjaagteam de kansen/mogelijkheden voor nieuwe benaderingswijzen nader te verkennen. Wat mij nadrukkelijk het exploreren waard lijkt, is rechtspraak in de wijk, en dan niet alleen voor strafrecht, maar ook voor jeugdrecht, onderbewindstelling en alle andere zaken die met een integrale persoonsgerichte aanpak samenhangen. Het zou ook niet verkeerd zijn als de reclassering en de Raad voor de Kinderbescherming zichtbaar waren in de wijk, in combinatie met een betere samenwerking met gemeentelijke diensten. Dat een stevigere invulling van

wijkgericht politiewerk bij het te ontwikkelen repertoire hoort, is vanzelfsprekend: extra wijkagenten dus.

Slotbeschouwing

Wie de drugsindustrie in ons land effectief wil terugdringen, moet daarvoor een plan van aanpak ontwikkelen voor de lange termijn, en dat plan volhouden met een langjarige programmatische inspanning. Denkend vanuit de businessmodellen die de drugsindustrie kent, moet deze industrie systematisch worden bestreden, en dit gekoppeld aan een eveneens langjarige inzet op preventie. In deze bijdrage schetste ik voor beide sporen enkele contouren, vanuit de gedachte dat in de huidige situatie de inzet vaak al te zeer bepaald wordt door incidenten en incidenteel gefinancierde programma's.

Het zal zijn opgevallen dat ik in mijn bijdrage gezweven heb over de mogelijkheid van liberalisering van de drugsmarkt. Ik ben daar dan ook terughoudend in. Ik vind allereerst dat de roep om liberalisering alleen maar afleidt, en een alibi verschaft om de overwegend op de export georiënteerde productie en handel in ons land niet aan te pakken. Ik ben daarnaast ook beducht voor liberalisering in verband met de internationale context. Zal Nederland als groot handels- en productieland op het gebied van drugs niet nog verder aan positie winnen in een mondiale setting waarin productie en gebruik overwegend strafbaar blijft? Wat voor volk, zowel qua producenten als qua

gebruikers, trekt dat aan? Daar komt ten slotte nog bij dat ik in mijn loopbaan net te veel jongeren/jongvolwassenen ben tegengekomen die hun toekomst weggeblowd hebben om enthousiast te worden over het idee van liberalisering. Over deze argumenten voor mijn terughoudendheid kun je politiek uiteraard verschillend denken, maar dat ontslaat geen enkele politieke partij in ons land van de plicht om een inzet te kiezen waarbij de drugsindustrie stevig en stellig wordt teruggedrongen.

De nieuwe wijkaanpak: hulp verlenen en kansen bieden, maar ook tough on crime

-
- 1 Pieter Tops, Judith van Valkenhoef, Edward van der Torre en Luuk van Spijk, *Nederland en synthetische drugs. Een ongemakkelijke waarheid*. Den Haag/ Apeldoorn: Boom criminologie/Politieacademie, 2018.
 - 2 Pieter Tops en Jan Tromp, *De achterkant van Nederland. Hoe onder- en bovenwereld verstregeld raken*. Amsterdam: Balans, 2017.

- 3 Zie Tops e.a. 2018.
- 4 Hans Boutellier, Mauro Boelens en Niels Hermens, *Weerbare wijken tegen ondermijning. Contouren van een nieuwe strategie*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut, 2019.

Christendemocratie en de aanpak van ondermijning

Christendemocratische politiek pakt criminaliteit op twee manieren aan. Natuurlijk is een repressieve aanpak via opsporen, vervolgen en straffen noodzakelijk. Maar de christendemocratie wil vanuit haar visie op de mens als geroepen, relationeel, maatschappelijk en kwetsbaar wezen ook solidair zijn met iedereen die vatbaar is voor crimineel gedrag. Zij zijn verantwoordelijk voor hun gedrag, maar wij zijn ervoor verantwoordelijk om solidair naast hen te gaan staan.

door **Chris van Dam** De auteur is Tweede Kamerlid voor het CDA.

Het is dinsdagmiddag. Groep 7 in een volkswijk, in een stad in Brabant. De klas is half leeg. Veel kinderen zijn ziek gemeld, maar ze liggen niet in bed. Ze knippen hennep bij Bertus, een buurtgenoot. Want er zijn veel handen nodig om te oogsten. En het verdient heel goed.

Het is zaterdagmiddag. De kantine van de voetbalclub is bomvol. Hoewel de vereniging klein is en sportief nooit veel heeft kunnen presteren, draait het eerste elftal mee aan de top van de ranglijst. Sinds vorig jaar. Toen zijn talentvolle spelers ‘gehaald’ door de nieuwe voorzitter, een succesvolle ondernemer uit een nabije stad. Niemand kent deze man echt goed, maar hij bulkt van het geld.

Het is zondagmorgen. Het is vroeg. Over de A2 rijdt een Audi richting Amsterdam. De auto is gestolen. Voorin zitten twee jonge jongens: 18 en 21 jaar. Op de achterbank ligt een geladen kalasjnikov, achter in de auto staat een jerrycan met benzine. Ze hebben een papier bij zich, met daarop een naam en een adres.

Christendemocratie en ondermijning

Hoe kan vanuit de christendemocratie aangekeken worden tegen de bestrijding van ondermijnende criminaliteit? Kunnen we hier nog uit de voeten met begrippen als ‘gespreide verantwoordelijkheid’, ‘publieke gerechtigheid’, ‘solidariteit’ en ‘rentmeesterschap’? Of is de ernst van die criminaliteit zodanig hoog dat die benadering – inclusief gedachten gebaseerd op subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring – even moet plaatsmaken?

Als Kamerlid met de portefeuille Justitie en Veiligheid probeer ik altijd uit te leggen hoe vanuit de christendemocratie aangekeken wordt tegen criminaliteit en de bestrijding

daarvan. Het is belangrijk om telkens weer woorden te besteden aan ons watermerk, aan hoe wij als politieke stroming in het leven staan. Onze oplossing kan lijken op die van andere partijen, maar onze argumentatie niet.

Ik begin altijd met subsidiariteit. Ik leg uit dat veiligheid bij mensen zélf begint: door kinderen zo op te voeden dat eigen verantwoordelijkheid vooropstaat, door waarden en normen voor te leven, door ‘omzien naar elkaar’ in de praktijk te brengen. Het wordt pas echt onveilig in Nederland als we niet zelf goed hang-en-sluitwerk in ons huis aanbrengen, als ouders op oudejaarsavond niet met hun kinderen afspraken maken over het gebruik van vuurwerk, als we niet de moeite nemen om tijdens vakanties op de brievenbus en het huis van de burens te letten. Uiteraard dient pal achter die verantwoordelijke burger een actieve overheid te staan: de politie, het justitieel apparaat, maar ook de gemeente. Als de burger zelf in zijn mogelijkheden tekortschiet – en hoe zwaarder de criminaliteit is, hoe eerder dat het geval zal zijn –, moet hij kunnen vertrouwen op de politie als back-up.

Mens, waar ben je?

Onze kijk op criminaliteit en de bestrijding daarvan heeft veel te maken met ons mensbeeld. Hoe kijken wij als CDA'ers naar de mens, naar de ander, naar onszelf? En in wat voor samenleving komt die mens volgens ons het best tot zijn recht? Zou in zo'n samenleving de criminaliteit ook niet laag zijn?

Na dertig jaar werkzaam te zijn geweest binnen politie en justitie heb ik een vrij nuchter beeld ontwikkeld van de bestrijding van criminaliteit. De repressieve aanpak daarvan zal altijd blijven bestaan en zal door digitalisering en

internationalisering zelfs verder geïntensiveerd moeten worden. Nu al hapert onze strafrechtsketen fors. Het aantal taken en prioriteiten (terreur, ondermijning, bewaken en beveiligen, digitale criminaliteit) is zodanig toegenomen dat veel ‘gewone’ zaken blijven liggen. Dat gaat ten koste van het veiligheids- en het rechtvaardigheidsgevoel van burgers, en het kan leiden tot een vorm van privatisering van criminaliteitsbestrijding – en daarmee schaadt het aspecten van publieke gerechtigheid. Toch ga ik in dit artikel niet verder in op die even noodzakelijke als harde kant van de bestrijding van criminaliteit, al was het maar omdat zo veel anderen dat al doen.

Want ondanks mijn nuchtere overtuiging van het belang van repressie ben ik er ook van overtuigd dat wij als christendemocraten juist het onderscheid kunnen maken door méér dan dat na te streven; het bestrijden van criminaliteit omvat veel meer dan repressie. Een eerlijke, menselijke samenleving kan in hoge mate bijdragen aan het terugdringen van crimineel gedrag. En wat dan als ‘eerlijk’ en ‘menselijk’ wordt beschouwd, heeft veel te maken met ons eigen mensbeeld – en daar hebben wij als CDA'ers een ander verhaal te vertellen.

Ons mensbeeld staat mooi beschreven in het WI-rapport *Mens, waar ben je?*¹ Ik kan iedere CDA-crimefighter van harte aanraden dat rapport nog eens goed tot zich te nemen, omdat daarin rake woorden staan die juist net die andere kijk, die andere argumentatie geven. Een paar noties uit dit rapport:

Het wordt pas echt onveilig in Nederland als we niet de moeite nemen om tijdens vakanties op het huis van de burens te letten

- *De mens als geroepen wezen.* De mens zoekt naar vervulling van zijn leven. Die vervulling is niet zozeer materieel als wel spiritueel. Het gaat om het zoeken naar bestemming en zin, en om het vinden van rust voor de ziel.
- *De mens als relationeel wezen.* De betekenis van het leven komt tot stand in de relatie met de ander. Zonder gemeenschappen van mensen zou ik als 'ik' helemaal niet bestaan.
- *De mens als maatschappelijk wezen.* Het realiseren van maatschappelijke waarden als rechtvaardigheid, solidariteit en verantwoordelijkheid hoort wezenlijk bij ons mens-zijn. Om dat mogelijk te maken moeten er maatschappelijke verbanden zijn (verenigingen, clubs, kerken, maar ook nieuwe verbanden) waarin de zorg voor elkaar en maatschappelijke verantwoordelijkheid vorm krijgt. Ontbreken dergelijke instituties, dan worden mensen op zichzelf teruggeworpen.
- *De mens als kwetsbaar wezen.* Ook wel: het zondige wezen. De christelijke traditie stelt niet de verdorvenheid van de mens centraal, maar de mogelijkheid tot vernieuwing. Ze erkent dat mensen vrij zijn om zowel te bouwen als te breken.

Een rechtvaardige samenleving

In 'Samenvatting en vooruitblik' stellen de auteurs van het genoemde waardevolle rapport het volgende:

'Kwaad laat zich niet uitbannen door menselijke verhoudingen zoveel mogelijk in regels en procedures vast te leggen en te pogen alle mogelijke risico's uit te sluiten. In tegendeel, het is een recept voor overbodige bureaucratie. Evenmin verdwijnt het kwaad uit de samenleving door zoveel mogelijk rechtvaardige structuren te creëren (een sociaaldemocratische neiging) en ook niet door mensen zoveel mogelijk vrijheid te geven en ze zoveel mogelijk te "ontplooiën" (een liberale illusie).'²

Maar wat dan wel? Wat voor samenleving moeten we creëren om met elkaar veilig te zijn? Durven we verder te gaan, door onszelf in de strijd te werpen? De auteurs vervolgen:

'Wie begint bij "laat wie zonder zonden is de eerste steen werpen", erkent het falen van mensen, zonder de ander apart te zetten en af te schrijven. Juist het vermogen om gaven en gebreken serieus te nemen en verkeerde dingen verkeerd te noemen, zonder je boven een ander te stellen – dat vermogen is de voorwaarde voor een *decent society*. [...] Dat maakt het mogelijk om geen *permissive society* van gedogen te worden waarin calculerende burgers de mazen van de sociale wetgeving en de ethiek opzoeken, maar een samenleving waarin mensen elkaar bij de les houden zonder de solidariteit, het onderlinge begrip en de compassie te verliezen.'³

Terug naar de voorbeelden

Laten we eens kijken of we deze gedachten kunnen toepassen op de casussen waarmee ik dit artikel begonnen ben.

Hennep knippen

Het eerste wat mij opvalt aan deze casus is dat ouders de schaamte voorbij zijn en meer waarde toekennen aan financieel gewin van vandaag dan aan een toekomst voor

hun kinderen. Kennelijk is het verhaal, het ideaal van onze samenleving, namelijk dat scholing en een deugdelijk leven kinderen verder brengt, ingeruild voor een ander ideaal: rijk worden – of ten beste je hoofd boven water houden – door mee te doen aan criminaliteit.

Feit is dat de georganiseerde drugshandel schaamteloos gebruikmaakt van het gebrek aan weerbaarheid van specifieke bevolkingsgroepen. Er zijn wijken en bevolkingsgroepen die gedesillusioneerd afscheid hebben genomen van wat in mainstream-Nederland als fatsoenlijk burgerschap wordt beleden. Financieel en sociaal leven zij in een isolement, een isolement dat makkelijk misbruikt wordt door criminelen die zo zelf buiten schot blijven. Mensen zijn doodsbang om te vertellen wie hen heeft verleid om op zolder een hennepkwekerij te laten inrichten, maar ze zijn zelf wel de klos als de politie binnenvalt.

En laten we eerlijk zijn: vaak hebben wij – als onderdeel van ‘fatsoenlijk Nederland’ – zelf ook afscheid genomen van de mensen in deze wijken. We vertrouwen het de overheid toe om regulerend en repressief op te treden, maar zelf rijden we graag een blokje om. Kunnen we het versterken van de maatschappelijke weerbaarheid echter wel helemaal aan die overheid overlaten? Is er niet méér nodig? Zouden we niet moeten werken aan het maatschappelijk (eer)herstel van deze medeburgers? Zouden we niet juist in die delen van Nederland moeten investeren in de voetbalclub, de scouting, de kerk, en maatschappelijke verbanden ondersteunen waarin en waarmee we deze wijken

weer terugwinnen en vooral de bewoners weer zichzelf kunnen laten rehabiliteren? Dat kan bijvoorbeeld door actief vrijwilligers te werven die samen met de bewoners die maatschappelijke verbanden nieuw leven inblazen. Wie doet er mee?

Vaak hebben wij als ‘fatsoenlijk Nederland’ zelf ook afscheid genomen van de mensen in deze wijken

De voetbalclub

Verenigingen en clubs zijn eigendom van de leden. Met elkaar schraap je de centen bij elkaar, schilder je het clubhuis, sta je achter de bar, zorg je ervoor dat de jeugdteams getraind worden. Ook als de nood hoog is, moet je zorgen dat dat karakter bewaard blijft. Dat karakter drijft namelijk op de gedachte dat alle mensen gelijkwaardig zijn, dat de vereniging op termijn doorgegeven wordt aan een jongere generatie, en dat het niet om de winst gaat maar om het spel. Betekent dit dat je je als vereniging nooit mag verbinden met een sponsor, een geldschietter, een financiële redder in de nood? Nee, maar dat mag wel slechts gebeuren onder de voorwaarde dat het karakter van de club niet verandert, dat de leden de baas blijven.

De geplande liquidatie

De jongens in de Audi hebben niet door dat ze gevolgd worden. Vlak voordat ze willen toeslaan worden ze klemgereden en aangehouden. Hier past maar één ding: langdurig straffen. Want wie de keuze maakt om zich zo te verhouden tot een medemens, maakt ook de keuze om geen onderdeel te willen zijn van onze Nederlandse samenleving.

En tegelijkertijd reden hier ook twee slachtoffers: jonge gasten die gegrepen zijn door de mooie verhalen en het vele geld dat ze bij vaders, neven, bij rolmodellen zien. Jongens die weinig kansen krijgen in onze Nederlandse samenleving, al was het maar omdat ze de verkeerde achternaam hebben. In veel gevallen lijkt criminaliteit een seksueel overdraagbare ziekte te zijn, van vader op zoon.

We zullen wegen moeten vinden om die wetmatigheid te doorbreken. We mogen immers niet onverschillig staan ten opzichte van de toekomst van nieuwe generaties in ons land, zeker als het gaat om generaties jongeren die een grotere kans hebben om in de criminaliteit te belanden. In dit kader mag de vraag gesteld worden of we ons collectief niet veel actiever moeten bemoeien met de opvoeding van kinderen van veroordeelden, zeker van mensen die veroordeeld zijn voor zware criminaliteit. Te denken is aan het actief inzetten van civielrechtelijke jeugdbeschermingsmaatregelen, zoals ontzetting uit de ouderlijke macht van zware criminelen, of ondertoezichtstelling of uithuisplaatsing van hun kinderen.

Besluit

Het bestrijden van zware, georganiseerde, ondermijnende criminaliteit vergt in CDA-optiek een tweesporenbeleid. Een zeer belangrijk spoor is de repressieve aanpak: opsporen, vervolgen, detineren, afpakken van winsten. Mede door de tragische moord op een advocaat is dit in een stroomversnelling gekomen. We zullen de komende jaren

fors moeten investeren, willen we het open, rechtvaardige land blijven dat we zijn – of denken te zijn.

Maar daarnaast kent de christendemocratische aanpak van criminaliteit nog een tweede spoor, namelijk dat van een

Moeten we ons niet veel actiever bemoeien met de opvoeding van kinderen van veroordeelden van zware criminaliteit?

visie op de samenleving, een visie op de mens en een visie op de daaruit voortvloeiende verhouding tot mensen die de wet overtreden of daar vatbaar voor zijn, waarin het woord ‘solidariteit’ centraal staat. Als we de mensen die het moeilijk hebben, die vatbaar zijn voor de verlokkingen van de criminaliteit, van ons af duwen en alleen laten, wordt de samenleving er niet veiliger op.

We moeten niet een straatje omrijden als we die ene wijk in onze stad of gemeente naderen, maar we moeten – zeker als CDA'ers – de wijk in, op zoek naar sociale structuren die versterkt moeten worden, naar mensen die nog de hoop hebben er iets van te maken. Letterlijk: mens, waar ben je? We moeten hen aanspreken op hun verantwoordelijkheid, maar ook zelf de verantwoordelijkheid nemen om naast hen te gaan staan. Zodat kinderen niet henneptoppen gaan knippen, maar in de klas zitten. Zodat de voetbalclub niet wordt overgenomen door vreemde snoeshanen. Zodat jongeren niet meer hun heil zoeken in het criminele circuit.

1 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Mens, waar ben je? Een verkenning van het christendemocratische mensbeeld* (2e druk). Den Haag: WI, december 2011.

2 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 2011, p. 109.

3 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 2011, pp. 109-110.

Innovatief besturen tegen ondermijning

Gemeenten komen in de vuurlinie te staan van de strijd tussen de georganiseerde misdaad en de samenleving. Om effectief te kunnen bijdragen aan de bestrijding ervan is een nieuwe bestuursstijl nodig die aansluit bij de netwerksamenleving en de improvisatiemaatschappij. Lokaal beleid wordt gevoerd binnen de grenzen van nationale en internationale politiek, en kan daar niet voor in de plaats treden.

door Hans Boutellier De auteur is verbonden aan het Verwey-Jonker Instituut en hoogleraar Veiligheid & Veerkracht aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

De veiligheidsproblematiek is in de afgelopen decennia drastisch veranderd. Er zijn ondermijnende processen ontstaan (met name vanuit de drugsindustrie), waarbij het lokale bestuur in de bestrijding ervan steeds belangrijker is geworden. De portefeuille Openbare orde en veiligheid heeft een steeds prominentere ‘repressieve’ rol voor de burgemeester opgeleverd. Waar vroeger een zekere terughoudendheid bestond om functies te vermengen, zien we in de eenentwintigste eeuw een hybride veiligheidsfunctie groeien. Bestuur, politie en justitie kruipen steeds dichterbij elkaar aan om de bedreigingen voor de lokale samenleving te weerstaan. Dat is begrijpelijk, maar niet zonder problemen. Gemeenten komen in de vuurlinie te staan van de strijd tussen de georganiseerde misdaad en de samenleving.

Ik noem het ambigue drugsbeleid, de open grenzen, het handelsverkeer, de fysieke infrastructuur, het huisvestingsbeleid en alle wetgeving die op een of andere manier relevant is voor het verweven complex van de legale en de illegale economie. De problemen hebben een dusdanige aard en (geschatte) omvang dat daar geen enkele overheidsinstantie tegen is opgewassen. Tegen die achtergrond ontstaan de ontwikkelingen voor samenwerking, ook met partijen die vooralsnog niet of op geheel andere wijze bij veiligheidsbeleid waren betrokken: de Belastingdienst, de vastgoedsector, woningcorporaties, festivaldirecteuren, de horeca, de banken en dergelijke. Dat is de enig juiste ontwikkeling: een aanpak langs vele lijnen vanuit een vernieuwend perspectief.¹

Zeven ideeën voor besturen tegen ondermijning

De inzet van de nieuwe werkwijze is een geloofwaardige overheid (en geen ‘gekke Henkie’) in een omgeving waarin het niet naleven van wet- en regelgeving relatief eenvoudig is en moreel gesproken niet zwaar weegt. Nieuwe vormen van illegaliteit

vragen om nieuwe vormen van bestrijding – zo veel mag duidelijk zijn. Ik zet er zeven op een rij.

1. Samenwerking ja – maar vooral met wie echt wil

Doorbraken in samenwerking zijn te forceren door gericht te zijn op de personen of organisaties waar sprake is van positieve energie en/of degenen met de beste kaarten. Samenwerking is geen doel op zich. Het kan leiden tot vrijblijvende verhoudingen en een schuilplaats bieden voor passiviteit. Draagvlak is belangrijk, maar maakt degenen in winterslaap niet wakker. Dit kan alleen door niet meer langdurig en zorgvuldig te polderen, maar door maatschappelijke problemen centraal te stellen. Op deze wijze staat de samenwerking open voor iedereen die wil en kan. Het resultaat staat voorop.

2. Handelen vanuit mogelijkheden – op het juiste moment

Gemotiveerd samenwerken plaatst het belang van een interventie in een groter geheel. Daarbij dient het benutten van mogelijkheden (of kansen) voorop te staan. Dat kan vaak klein beginnen en uitlopen tot veel meer. Dat wordt alleen duidelijk in een samenwerkingsverband waarbij er ook zicht is op de (vervolg)acties van derden. Dan wordt ook duidelijk hoe belangrijk het moment is waarop geacteerd moet worden. Juist in complexe omstandigheden betekent handelen vanuit kansen dat vaak klein wordt begonnen, om geleidelijk aan op te schalen naar grotere

acties. Niet de risico's of de belangen staan voorop – het is een houding waarbij men zich niet laat gijzelen door organisatiedenken of actieve weerstand.

Nieuwe vormen van illegaliteit vragen om nieuwe vormen van bestrijding

3. Bestuurlijke ambitie is onontbeerlijk

Met de juiste mensen op de goede momenten mogelijkheden benutten (een korte samenvatting van de eerste twee punten) kan niet zonder bestuurlijke steun. Dit is een belangrijk inzicht dat moet worden toegevoegd aan het denken over de netwerksamenwerking. In theorie en praktijk wordt vaak al te gemakkelijk uitgegaan van de zelforganiserende kracht daarvan. Die is er vast wel in een ideale wereld, maar samenwerking vindt plaats binnen een taaie institutionele context. In de praktijk betekent dit dat bestuurlijke steun onontbeerlijk is. Daarbij dient men zich bewust te zijn van het feit dat het hier in de kern gaat om een rolverdeling. Dat geldt voor degenen die zich schikken naar het bestuurlijke gezag, maar ook voor de gezagsdrager zelf. Deze is er eerst en vooral op gericht het algemene belang te dienen, en van daaruit de actie in de samenwerking te faciliteren.

4. Doen is het doel, dus de uitvoering staat centraal

Actiegerichtheid kan beleidsmatige en organisatorische stugheid doorbreken. We komen het vaker tegen: het inzicht dat daadwerkelijk doen, hoe beperkt ook, uiteindelijk effectiever is dan de weg langs de systemen die de beleidstheorie van het New Public Management voorschrijft. Door te doen wordt de échte werkelijkheid (en niet een papieren) binnengehaald, waarbij het ene resultaat het verlangen naar

het volgende oproept. Door de nadruk te leggen op het 'leveren' wordt ook duidelijk wat de meerwaarde is van de verschillende partijen in relatie tot het grotere doel. Het maakt het mogelijk om de confrontatie aan te gaan als de uitvoering te wensen overlaat: 'Laat maar resultaten zien.' Nieuwsgierigheid en alert reageren op kleine signalen winnen het dan van het denken in beperkingen.

5. Informatiegestuurde actie, maar ook ervaringskennis

De sleutelwoorden van het gangbare discours in beleid en uitvoering zijn 'evidencebased interventies' en 'informatiegestuurd optreden'. Daar valt veel voor te zeggen, maar de ervaring leert dat dit voor effectieve operaties in de actuele onderwereld niet genoeg is. Het is vaak te langzaam en biedt niet altijd zicht op het verborgen karakter van ondermijnende criminaliteit. Er is weer behoefte aan het kunnen en durven vertrouwen op ervaring – een beproefde werkwijze die door het New Public Management naar de marge van de professionaliteit is gedrukt. In te veel gevallen wordt vanuit de beschikbare – lees: afwezige – systeeminformatie gehandeld. Het is zaak gebleken ook door middel van actie de informatiepositie te verstevigen.

6. Een balans tussen degelijkheid en activisme

Bij het besturen tegen ondermijning is het de kunst om een balans te vinden tussen degelijkheid en actie, analyse en aanpakken, institutionele verantwoordelijkheid en de wil om daadwerkelijk op te treden. Eerder hebben we dat getypeerd als het belang van impulsen.² Dat begrip is welbewust gekozen: geen groot dekkend systeem organiseren, niet zonder meer vertrouwen op de slagkracht van organisaties, maar het prikkelen tot actie en ambitie. Grote omvattende analyses leiden vaak tot vertraging. Desalniettemin zijn de organisatie en de logistiek van de interventie afhankelijk van de organisatie. Ook voor de consistentie en de vasthoudendheid op bepaalde onderwerpen is het nodig dat de betrokken organisaties 'overpakken'.

*Succesvol optreden tegen wetsovertreding
en normoverschrijding versterkt de sociale
cohesie*

7. Denken in opbrengsten

Doorsnee burgers willen handhaving van de wet; dat bespaart hun overlast, maar geeft ook een reden voor naleving van de wet door henzelf. We zouden zelfs nog verder willen gaan: succesvol optreden tegen wetsovertreding en normoverschrijding versterkt de sociale cohesie. Dat geldt voor ondermijnende criminaliteit, maar waarschijnlijk net zo goed voor zaken die de leefwereld van mensen bepalen: werk(omstandigheden), huisvesting en verblijf, zorg en welzijn. De Nederlandse verzorgingsstaat is door en door verbureaucratiseerd en geprofessionaliseerd. Tot op zekere hoogte is dat begrijpelijk: de wereld is moeilijk bestuurbaar. Het is echter tegelijk onvermijdelijk dat de vastgestampte institutionele wereld wordt losgetrild door impulsen van buitenaf. Dat is al helemaal het geval wanneer blijkt dat de 'systeemwereld' losgezongen is van een ontsprende leefwereld. Dat is de maatschappelijke betekenis van de aanpak van ondermijnende criminaliteit.

Bron: Pixabay

Die groeit op een voedingsbodem van complexiteit, morele ambiguïteit rond drugs, en structurele gelegenheid. Daarmee ondergraaft ze de sociale kwaliteit van de samenleving, terwijl de overheid vastzit in een passief makende rationaliteit van turven en vinken. Het geven van bestuurlijke impulsen geeft de kans om nieuwe wegen te bewandelen, met vallen en opstaan, met succes in de bewustmaking, in slagvaardige samenwerking, en met korte en rake klappen voor de criminele industrie.

Tot besluit

Lokaal ligt het laagste punt: daar komen de problemen samen en daar moeten ze worden aangepakt. Maar dat kan niet zonder een bredere benadering waarbij ook landelijk en zelfs internationaal dammen worden opgeworpen tegen illegale stromen van middelen en mensen. Dit is geen spectaculaire constatering, maar ze heeft wel consequenties. De rol van de gemeente kan niet groter zijn dan de competenties en het gebied reiken. De bevoegdheden van de burgemeester zijn dan niet een verlengstuk van het strafrecht, maar vormen het sluitstuk van beleid dat gericht is op een optimale lokale kwaliteit van samenleven.³

Dat lokale beleid wordt gevoerd binnen de grenzen van nationale en internationale politiek, en kan daar niet voor in de plaats treden. Het geeft de gemeente(n) wel recht van spreken richting de nationale politiek, bijvoorbeeld inzake de gegevensuitwisseling. De meeste barrières kunnen nu eenmaal niet lokaal worden opgeworpen. Het is wenselijk en in feite noodzakelijk om juist in het kader van de ondermijningsproblematiek een nieuwe impuls te geven aan nationaal wijkenbeleid.

Aan buurten zonder kansen zal ook perspectief geboden moeten worden. Dat moet integraal (met aansluiting van politiek en justitie) en met nationale middelen – denk aan het grote program dat voor Rotterdam-

Zuid is gerealiseerd.⁴ De actuele problematiek van ondermijnende processen in de (lokale) samenleving behoeft een urgente aanpak van twee kanten: een repressief beleid waarbij vanuit het strafrecht een veld van interventies wordt ontwikkeld, en een lokaal sociaal beleid waarvan de bestuurlijke interventies van de gemeente het sluitstuk vormen.

De overheid zit vast in een passief makende rationaliteit van turven en vinken

-
- 1 Ik baseer dit op de analyse van de werkwijze van de Taskforce Brabant-Zeeland; Hans Boutellier, Caspar Hermans en Femke van de Plas, *Ontsporende vrijheid. Over de maatschappelijke betekenis van ondermijning en het belang van een onorthodoxe aanpak daarvan*. Den Haag: Boom bestuurskunde, 2019.
- 2 Hans Boutellier en Jolijn Broekhuizen, *Impuls tegen ondermijning. De Taskforce Brabant-Zeeland wetenschappelijk tegen het licht gehouden. Strategisch advies*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut, 2016.

- 3 Ik heb deze stellingname uitgebreid beargumenteerd in een essay dat ik schreef voor de VNG: Hans Boutellier, *De andere kant van de medaille. Visiedocument over de rol van gemeenten in de aanpak van ondermijnende criminaliteit*. Den Haag: Vereniging van Nederlandse Gemeenten, 2019.
- 4 Hans Boutellier, Mauro Boelens en Niels Hermens, *Weerbare wijken tegen ondermijning. Contouren van een nieuwe strategie*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut, 2019.

Tegen het recht van de sterkste

door Jan Dirk van der Borg, op basis van een gesprek met Janienke Knol en Jochem Spoorendonk Van der Borg is landelijk coördinator van de Bestuurdersvereniging van het CDA. Knol is secretaris van CDA Heerenveen en werkt bij de regionale recherche Noord-Nederland als bestuurlijk specialist, waarbij ze is verbonden aan het thema ondermijning. Spoorendonk is oud-raadslid van CDA Grave en is projectleider bij het team veiligheid van de provincie Noord-Brabant.

Geen volksvertegenwoordiger of bestuurder wil het meemaken, maar helaas komt het steeds vaker voor: ze worden geconfronteerd met ondermijning, een bedreigde integriteit of een gebrek aan bestuurlijke weerbaarheid. Maar hoe herken je ondermijning eigenlijk? Wat is het precies? Wat doe je als je ermee in aanraking komt? En waarom is bewustzijn op dit onderwerp zo'n belangrijk (CDA-)thema?

Allereerst een begripsafbakening: waar hebben we het precies over?

- Bij *ondermijning* gaat het om ongewenste activiteiten/criminaliteit die de fundamenteën van de rechtsstaat aantasten: het vertrouwen in de overheid en instituties, de rechterlijke macht, een eerlijk en goed werkend economisch systeem.
- Bij *integriteit* gaat het om de vraag of er privébelangen meespelen in de besluitvorming voor het algemeen belang. Maakt iemand bijvoorbeeld misbruik van zijn positie?
- *Bestuurlijke weerbaarheid* houdt in dat bestuurders belangenafwegingen vrij kunnen maken, dat wil zeggen zonder dat hun veiligheid in het geding is. Er is geen sprake van bedreiging of geweld.

Waarom zou ondermijning een speerpunt moeten zijn van een lokale of provinciale CDA-fractie?

KNOL: 'Fraude en witwassen tasten het financiële en economische systeem aan, en het vertrouwen daarin van de burger. Dit kost de samenleving veel geld, dat je anders zou kunnen uitgeven aan zorg of onderwijs.'

'Fraude met uitkeringen of belastingontduiking tast het draagvlak voor sociale voorzieningen aan. Wie gaat nog belasting betalen als "die grote crimineel" ongestoord z'n gang kan gaan? Er zijn voorbeelden waarbij pgb-geld wordt gebruikt voor een nieuwe auto, terwijl het kind voor wie dat geld bedoeld is niet de goede zorg krijgt.'

'Ondermijning in de openbare ruimte (bijvoorbeeld bij criminele motorclubs)

zorgt voor een gevoel van dreiging en onveiligheid en het idee dat er blijkbaar mensen zijn die boven de wet staan.’

Criminele motorclub

‘Ondermijning kan de leefbaarheid in de wijk aantasten, bijvoorbeeld wanneer een of enkele personen in de wijk bepalen wat er gebeurt in de wijk. Mensen vertrouwen elkaar niet meer, en verliezen ook het vertrouwen in de overheid. Ook bijvoorbeeld de (zichtbare) aanwezigheid van leden van een criminele motorclub kan een gevoel van dreiging en onveiligheid oproepen. Gewone burgers krijgen het gevoel dat er blijkbaar mensen zijn die boven de wet staan en hun gang kunnen gaan en anderen hun wil kunnen opleggen.’

‘Bij ondermijning in relatie tot drugs spelen vooral grote financiële belangen. Wanneer dit niet wordt aangepakt, ontstaat het beeld dat criminele activiteiten lonen. Wie gaat er nog vakkenvullen of achter de kassa zitten als je met hennepteelt veel gemakkelijker veel geld kunt verdienen?’

Bovendien zit er een grote illegale en semi-illegale infrastructuur achter de drugshandel.’

‘Waar ik mij als CDA'er vooral zorgen om maak: uiteindelijk ontstaat er een wereld waar het recht van de sterkste telt. Dit gaat altijd ten koste van de zwakkeren. Het voorbeeld van de jongere die een liquidatie uitvoert, de prostituee die van hot naar her wordt gesleept en leeft en werkt onder erbarmelijke omstandigheden, de motorclubleden die bepalen wat er wel en niet gebeurt. De vraag is of dat de wereld is die je wilt. De wet behoort het schild voor de zwakken te zijn. Als er niet wordt gehandhaafd, zal de vrijheid van de zwakken worden aangetast doordat de sterkeren zich te vrij gaan voelen. Voor mij is dat de drijfveer om ondermijning aan te pakken.’

SPOORENDONK: ‘Ondermijning van de samenleving door de georganiseerde misdaad is iets wat ons allen hard raakt. Het lijkt misschien een ver-van-mijn-bedshow: een hennepkwekerij, een xtc-lab of een schietpartij waarbij de ene crimineel de andere raakt. Maar helaas is niets minder waar. Als bedrijven een voorsprong hebben of goedkoper hun producten kunnen maken of hun diensten aanbieden dankzij goedkope (illegale) arbeidskrachten of hennepinkomsten, zorgt dat voor oneerlijke concurrentie: lokale bedrijfjes zullen het moeilijk krijgen, en de kwaliteit van geleverde producten of diensten gaat achteruit. Verder trekken criminele netwerken altijd kwetsbare groepen aan. Arbeidsuitbuiting, fysieke mishandeling, (be) dreiging en misbruik van deze kwetsbare mensen ligt op de loer, en dat zorgt in de samenleving

voor angst, wanhoop en druk. Daarnaast zorgen de enorme winsten die criminelen maken met hun illegale verdienmodel (drugs, nep-merkleding, wapens, malafide hondenfokkerij en dergelijke) voor problemen:

Uiteindelijk ontstaat er een wereld waar het recht van de sterkste geldt

zij proberen hun geld wit te wassen via aankopen van vastgoed en investeringen in bedrijven of vakantieparken, wat resulteert in een ongelijk speelveld en ongewenste maatschappelijke neveneffecten. Ze zorgen er ook voor dat er ongewenste rolmodellen in wijken of dorpen komen waaraan jonge kinderen dan een verkeerd voorbeeld kunnen nemen. Het is erg verleidelijk om snel geld te verdienen in deze onderwereld, maar je komt er vaak niet of beschadigd uit. Al deze voorbeelden laten zien dat ondermijning van de democratische rechtsstaat uiteindelijk ook de gewone burger raakt. Het bewaken van de rechtsstaat en het beschermen van die burger is een taak van het openbaar bestuur. En daarmee is het ook de plicht van onze CDA-bestuurders (lokaal, provinciaal én landelijk) om hun steentje eraan bij te dragen.’

Veel volksvertegenwoordigers vinden het nog moeilijk om te duiden wat ondermijning nu precies inhoudt. Heb je voorbeelden van ondermijning van georganiseerde criminaliteit die heel dicht bij de lokale politiek komt en van onzichtbare beïnvloeding van het lokale openbaar bestuur?

SPOORENDONK: 'Georganiseerde criminaliteit die erg dichtbij komt wordt ook gevormd door degenen die aan de balie staan en een vergunning willen, een inschrijving doen, of een gesprek willen met een wethouder over de aankoop van een stuk grond. Je moet als gemeente tegenwoordig heel weerbaar zijn. Om die weerbaarheid binnen het openbaar bestuur te vergroten kun je als raad of staten kaders stellen en middelen beschikbaar stellen. De informatie-uitwisseling en -positie, het meldpunt, het instrumentarium en de doekracht zijn zaken die op orde moeten zijn; dan pas kan er sprake zijn van een gezond, niet naïef openbaar bestuur.'

'Onzichtbare beïnvloeding kan ook gebeuren door personen of bedrijven die soms ineens dicht tegen de politiek aanschurken met foute intenties. Criminelen kunnen proberen het openbaar bestuur een kant op sturen die hen goed uitkomt. Dit is niet altijd direct duidelijk of zichtbaar, maar je krijgt toch het onderbuikgevoel dat er iets speelt. Hierbij helpt het vaak om erover te praten, of om er melding van te maken bij degenen die ermee aan de slag kunnen gaan.'

Wat is de relatie van ondermijning met het onderwerp (bestuurlijke) integriteit?

KNOL: 'Bij bestuurlijke integriteit gaat het om de vraag of je als gemeente, of als bestuur als geheel, integer bent. Hoe is de organisatie ingericht, welke lokale wet- en regelgeving is er, en welke activiteiten onderneemt het bestuur wel of niet? Neem het volgende voorbeeld, iets wat overigens nu niet gauw meer gebeurt: een burgemeester die het clubhuis opent van een motorclub die zich

waarschijnlijk met criminele zaken bezighoudt. Ben je als bestuur dan integer?'

'Een bestuurlijk instrument dat al jaren bestaat is de Wet Bibob. Die moet voorkomen dat de gemeente ondermijning faciliteert door een vergunning te verlenen aan iemand die ernstige strafbare feiten heeft gepleegd. Met deze wet kunnen we voorkomen dat zo iemand een vergunning ontvangt en er misbruik van maakt. Ik beseft dat de Wet Bibob nieuwe regelgeving vormt die voor ondernemers best wel impact heeft, terwijl de politiek de laatste tijd juist de hoeveelheid regels wil verminderen, maar toch is die wet ook voor ondernemers van groot belang, omdat ook zij baat hebben bij bestuurlijke integriteit en het tegengaan van ondermijning. Wel moeten we er nog aan werken de regelgeving voor hen te vereenvoudigen.'

'Ondermijning aanpakken is niet altijd gemakkelijk als bestuur: welke instrumenten kun je inzetten, en wat is daarvan de consequentie? Stel, je sluit een horeca-inrichting, een woning, of zelfs een prostitutiegebied. Wat zijn daarvan de juridische, financiële en politieke gevolgen? Die zijn vaak moeilijk te overzien.'

'Een vraag die ik vanuit mijn eigen functie weleens stel is deze: "Wil je als burgemeester (of als politicus) dat dit soort criminaliteit plaatsvindt in jouw gemeente? Zo nee, sta je er dan voor om hier concreet wat aan te doen?" Dat is niet eenvoudig, en dan kom je bij de bestuurlijke weerbaarheid ...'

Stel dat je als volksvertegenwoordiger te maken krijgt met oneigenlijke beïnvloeding, integriteitskwesties of zelfs ondermijnende criminaliteit. Welke handelingsperspectieven zijn er dan? Met andere woorden: wat moet je zeker wel doen en wat vooral niet? En welke personen of instanties zijn hierbij belangrijk?

SPOORENDONK: 'Als je een onderbuikgevoel hebt of er is een directe aanleiding, aarzel dan niet om

er iets mee te doen. Als er direct gevaar is kun je altijd de politie bellen, maar vaak zijn zaken als beïnvloeding en integriteitskwesaties dusdanig sluipend dat je niet direct een kant-en-klaar verhaal hebt. Er ontbreken nog puzzelstukjes. Jouw melding kan dan het begin zijn van een adequate, integrale aanpak van de overheid. Dus hoe dan ook: meld het, bij de burgemeester, bij de griffier, bij de veiligheidsafdeling van jouw gemeente of provincie, of bij je wijkagent. Ten slotte kun je ook Meld Misdaad Anoniem (M.) bellen of mailen als je zelf anoniem wilt blijven. Het ligt er natuurlijk aan wat voor signaal of kwestie je hebt, maar erover praten in kleine kring en dan melden helpt vaak. De gezamenlijke overheidspartners met hun private partners kunnen dan voor een integrale oplossing zorgen.’

KNOL: ‘Als CDA-politici zijn we natuurlijk integer. Je neemt geen geld aan om een bepaald besluit erdoor te drukken of om een bepaald standpunt in te nemen, en ook laat je je privébelangen niet meewegen in de besluitvorming. Het vervelende bij integriteit is dat het soms weinig te maken heeft met hoe het feitelijk zit, maar veel meer met beeldvorming. Als alleen maar het *beeld* van belangenverstremming is ontstaan, dan is die belangenverstremming daarmee eigenlijk al een feit.’

‘Van jezelf weten dat het wél zuiver is, is niet genoeg; je moet alert zijn op de vraag of het beeld kan ontstaan dat dat wellicht níét zo is. Je moet heel preventief zijn in die zin, want als het beeld eenmaal ontstaat, ben je eigenlijk al te laat. En sommige mensen hebben er belang bij om dat beeld aan te wakkeren en je in die lastige positie te krijgen.’

‘Mijn advies is: praat erover. Vraag hoe andere mensen er tegen aankijken, want jijzelf hebt hierin geen objectief oordeel. Als zij ook maar het geringste vermoeden hebben dat een beeld van onpartijdigheid kan ontstaan, wees dan verstandig en laat iemand anders het woord voeren, ga niet in zee met dat bedrijf, doe een stap terug.’

Wat kun je doen als je ziet dat de bestuurlijke weerbaarheid van de gemeente in het geding komt?

KNOL: ‘Ik zie dit toch los van integriteit. Bij bestuurlijke weerbaarheid heb je namelijk geen eigen belangen die spelen, maar voel je je beperkt in het maken van een goede belangenafweging, bijvoorbeeld omdat je als politicus of bestuurder bedreigd wordt. Het vraagt veel moed en lef om dan vast te houden aan het genomen besluit, en dit dan ook nog naar buiten uit te dragen. Als burgemeester of politicus ben je dan kwetsbaar, juist omdat je zo’n openbare en zichtbare functie hebt. Het is anders dan wanneer de Belastingdienst een heffing oplegt.’

‘Wat dan het advies is? Het is te gemakkelijk om te zeggen: “Je moet volhouden en dapper zijn.” Wat helpt is om als bestuurders op te trekken met andere overheidspartners en, ieder vanuit zijn eigen rol, in gezamenlijkheid op te treden: bijvoorbeeld de burgemeester, de officier van justitie en de politiechef samen aan tafel.’

Hoe groot is de kans dat een volksvertegenwoordiger of een fractie in aanraking komt met ondermijning?

KNOL: ‘Die kans is groter dan je op het eerste ogenblik misschien zou denken. Ondermijning kan zich voordoen bij heel grote zaken, maar zit ook in heel kleine dingen; je integriteit is al gauw geschaad. En georganiseerde criminaliteit rondom drugs en arbeidsuitbuiting is momenteel erg groots aanwezig in grote delen van het land – Zuid- en Oost-Nederland, Amsterdam, Rotterdam –, dus ook wat dat betreft is de kans groot dat je ermee te maken krijgt. Het is daarom de taak van volksvertegenwoordigers om voortdurend alert te zijn en de integrale aanpak tussen en binnen overheidspartners te bevorderen. Alleen dan kunnen we een stevige vuist maken tegenover de georganiseerde criminaliteit.’

Boek & Cultuur

Observaties van ongelijksoortig gewicht

door **Geerten Boogard** De auteur is bijzonder hoogleraar decentrale overheden aan de Universiteit Leiden.

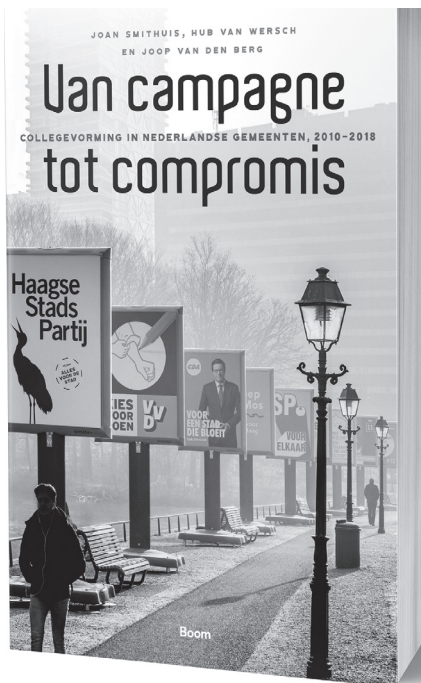
‘Met vaart en oog voor detail.’ Dat belooft de achterflap onder een foto van drie glimmende heren die voor een boek over collegevorming een bijzondere gelegenheidscombinatie vormen: twee ervaren spindoctors en een emeritus professor parlementair stelsel. De belofte wordt waargemaakt: verreweg het grootste gedeelte van het boek beschrijft met vaardige hand veel details uit de lokale collegevorming in de afgelopen jaren. In hoofdstuk 2 en 3 vergelijkt Joan Smithuis de formatie in tien grote gemeenten tussen 2010 en 2018.¹ In hoofdstuk 4 zoomt hij nog eens extra in op Den Haag, Rotterdam en Tilburg, zijnde de steden waar ‘populisten’ na de verkiezingen van 2018 een hoofdrol speelden. In de hoofdstukken 5 en 6 buigt Hub van Wersch zich over de collegevorming in veertien kleinere gemeenten.²

In hun hoofdstukken doen communicatie-experts Smithuis en Van Wersch verslag van hun intensieve, kwalitatieve onderzoek: zij hebben met veel betrokkenen gesproken. Daardoor komt de lezer meer over de praktijk van collegevorming te weten dan uit de algemene cijfers blijkt. Tegelijk ontstaat door deze methode het gevaar dat

overwinnaars de geschiedenis schrijven. Er komen nogal wat mensen aan het woord die feitelijk op hun eigen succes terugblikken. Op de paar punten in het boek waarvan ik uit anderen hoofde toevallig ook iets weet, valt dat op. Over de Leidse formaties in 2010 en 2014 bestaan bijvoorbeeld meer visies dan die van Robert Strijk dat hij in 2010 wel klaar was met het bestuurlijke gedonder in de Sleutelstad en daarom het initiatief tot een breed college op wisselende meerderheden nam (p. 65) en dat hij in 2014 ‘om niet arrogant over te komen’ een tweede formateur van de PvdA aantrok (p. 68).

Kracht en zwakte

De kracht van de beschrijvende hoofdstukken ligt in de rijke variatie aan lokale smaken die zij schilderen. Er is niet één mal voor collegevorming beschikbaar, er zijn 355 lokale praktijken. De zwakte van de beschrijvende hoofdstukken is dat hun analyse blijft steken in een reeks observaties van ongelijksoortig gewicht. De conclusie dat de collegevorming ‘voor ambtelijke ondersteuners een unieke leerschool is’ (p. 61) kan rustig voor kennisgeving worden aangenomen, terwijl de observatie dat bewoners van

**Joan Smithuis, Hub van Wersch
en Joop van den Berg**

*Van campagne tot compromis.
Collegevorming in Nederlandse
gemeenten, 2010-2018*

Boom | 2019 | 208 pp. | € 24,90 |
ISBN 9789024430314

kleine kernen steeds vaker iemand uit de eigen dorpskern kiezen, waarbij diens ideologische kleur (dus) van ondergeschikt belang is (p. 126), tot nadenken stemt. Bij gemeentelijke herindelingen wordt vaak sussend op de mogelijkheden van de ‘kernendemocratie’ gewezen als alternatief voor de opgeschaalde bestuurlijke nabijheid. Al eerder waarschuwde politiek geograaf Kees Terlouw voor ‘dorpisme’, waarmee dorpsraden verzetshaarden tegen de nieuwe gemeente blijven.³ Als zulk dorpisme ook nog bijdraagt aan politieke versplintering in de raad, is dat een nieuw argument tegen bestuurlijke herindelingsdrift. En het is duidelijk waar de uitdaging voor het CDA ligt: bij het verenigen van dorpsidentiteiten op een christendemocratisch platform van lokale politiek.

Analyse is er wel in het slothoofdstuk van Van den Berg. In zijn fijne stijl schildert hij in grote streken hoe wij vroeger afspiegelingscolleges hadden waarin de grootste partijen wethouders leverden, gevolgd door een korte hype van (linkse) programcolleges in de jaren zeventig in een paar wat grotere steden. Daarna veerde de praktijk terug in de traditie van evenredigheid, maar de programmatische afstemming is gebleven: de meeste gemeenten werken tegenwoordig met een collegeakkoord. Informatie zijn een heel recent verschijnsel. In 2002 was het een noodoplossing in Rotterdam, maar anno 2018 maakte een derde van de gemeenten er gebruik van.

Maar waarom eigenlijk? Twee derde van de gemeenten kan kennelijk nog prima zonder informateur. Door de opzet

van dit boek om lokale collegevorming door de bril van nationale formaties te beschrijven, valt die vraag een beetje buiten beeld. Ongetwijfeld heeft de inzet van verkenner en informateurs iets te maken met politieke versplintering en grillige kiezers. Meerderheidsvorming wordt gewoon steeds ingewikkelder, en daarom is er meer hulp van buiten nodig. En waarschijnlijk zit er ook veel waarheid in een observatie van Molkenboer, geciteerd in het boek, dat lokale politici elkaar vroeger veel vaker informeel tegenkwamen. Daardoor werden nieuwe coalities in de kroeg beklonken; de verkiezingen gingen over de onderlinge machtsverhoudingen. Dit informele bindweefsel is in rap tempo weggevallen, deels omdat het tegenwoordig achterkamertjespolitiek heet (p. 32). En als de politici het zelf vóór de verkiezingen niet meer doen, dan moet iemand anders het erná komen doen. Beide verklaringen zullen waarheid bevatten. Maar er is nog een andere mogelijkheid: het inschakelen van verkenner en informateurs is een modegril en een tijdrovende vorm van ‘Tweede Kamertje spelen’ in de lokale politiek. Het gebeurt omdat men denkt dat het hoort, ook als er geen bijzondere aanleiding voor is.

Ombudspolitiek nieuwe stijl

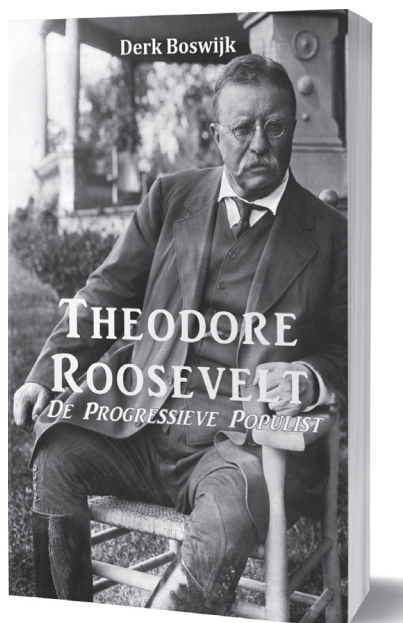
Van strategisch belang voor het CDA is de conclusie van Van den Berg dat de

‘traditionelen’ en de ‘populisten’ (ruim genomen) lokaal steeds vaker en steeds fundamenteeler tegenover elkaar staan. Traditionele partijen moeten in steeds grotere aantallen bij elkaar kruipen om nog meerderheidscoalities te vormen, zonder dat de groei van het totaal aantal zetels voor niet-traditionele partijen daarmee wordt geremd. In plaatsen als Rotterdam en Tilburg zijn Leefbaar en de Lijst Smolders met veel gedoe buiten het college gehouden, en in Barendrecht is zelfs een ‘monsterverbond’ gesloten om Echt voor Barendrecht van het pluche te houden. De vraag is of dit soort polarisatie op de lange termijn houdbaar is of dat de traditionele politiek veel meer verbinding moet gaan zoeken met de niet-traditionele. In Den Haag hebben Wiegel en Schippers een alternatief geforceerd met Groep de Mos in het centrum van de macht. ‘De toekomst zal leren of de Haagse aanpak een noodoplossing is geweest of de weg heeft gewezen naar een nieuwe “brede basis” onder de grootstedelijke politiek’, schrijft Van den Berg (p. 180). Recente ontwikkelingen met Richard de Mos hebben het antwoord helaas vertroebeld. Maar de vraag ligt in veel gemeenten op tafel, in het bijzonder op die van het CDA: hoe verbinden wij subsidiariteit met lokale ombudspolitiek? Veel van de thema’s en de mensen waarmee lokale partijen komen, zijn ‘onze’ thema’s en ‘onze’ mensen. Zijn wij dan nog wel echt lokaal?

- 1 Het gaat om Groningen, Amersfoort, Leiden, Den Haag, Gouda, Rotterdam, Arnhem, Doetinchem, Tilburg en Maastricht.
- 2 Hier gaat het om Hollands Kroon, Schagen, Bergen NH, Dronten, Opsterland, Ooststellingwerf, Borger-

- Odoorn, Coevorden, Hellendoorn, Heusden, Geldrop-Mierlo, Peel en Maas, Nederweert en Hulst.
- 3 Kees Terlouw, ‘Dorpsraad kan verzetshaard tegen herindeling worden’, *Binnenlands Bestuur*, 24 januari 2014.

Lessen in goed populisme van sociale rentmeester

Derk Boswijk

Theodore Roosevelt. De progressieve populist

Brave New Books | 2019 | 142 pp. |

€ 16,95 | ISBN 9789402197327

door Bas Aghina De auteur is publicist en redactielid van *Christen Democratische Verkenningen*

Na het einde van de Amerikaanse Burgeroorlog in 1865 vormden de Verenigde Staten een industrialiserende, navelstarende en jonge natie die haar wonden likte na een oorlog die het land had verscheurd. Vanuit liberale waarden ontwikkelde deze natie zich tot een economische grootmacht waar tegen het einde van de negentiende eeuw voor velen in de steden onmenselijke

werk- en leefomstandigheden ontstonden. Bovendien stonden met name grotere steden onder druk door de immigratiegroei, vooral uit Europa.

In *Theodore Roosevelt. De progressieve populist* laat Derk Boswijk zien hoe een aan astma lijdende Harvard Graduate (geschiedenis, met als bijvak onder andere biologie) van rijke, deels Nederlandse komaf de Verenigde Staten

helpt veranderen in een modern land met wereldmacht. Door een combinatie van karakter, *life-changing experiences* (zoals de bijna gelijktijdige dood van zijn moeder en zijn eerste vrouw), talenten en energie groeide Theodore Roosevelt (1858-1919) uit tot een van de meest tot de verbeelding sprekende actieve Amerikaanse presidenten. Schrijver, legercommandant, politiecommissaris, boer, jager én natuurbeschermer, ontdekkingsreiziger: Teddy Roosevelt belichaamde ergens nog de pioniersgeest van de vroege Europese settlers. Tegelijkertijd was hij ook kind van zijn tijd – maar soms ook van een verdere toekomst.

In een enthousiast en sympathiek boek volgt Boswijk uitgebreid de levensloop van deze Theodore Roosevelt, op zoek naar zijn ‘geheim’. Zijn er uit Roosevelt’s leven, optreden en uitspraken lessen te destilleren voor onze tijd en onze kant van de oceaan? Door hem te portretteren als progressieve populist ontstaat een rijk beeld van een man die het moderne Amerika hielp vormgeven, in de steden, als rentmeester in natuurbescherming, en op het wereldtoneel.

Progressief

Theodore Roosevelt, door zijn omgeving ‘TR’ genoemd heeft relatief veel bereikt in zijn twee ambtstermijnen en in zijn overige werk voor de publieke zaak. Progressief was hij op het gebied van sociale voorzieningen en bescherming van kwetsbaren (verbetering van werk- en leefomstandigheden, wet op de voedselveiligheid), het aanpakken van kartels en het stichten van de eerste Amerikaanse natuurreservaten. Hierdoor wist hij ook brede steun onder de bevolking te verwerven. Zijn populariteit

vergrootte zijn geloof in zijn populistische aanpak, zijn stijl en zijn levensfilosofie van *the strenuous life* (een inspannend leven van werken en uitdagingen zoeken).

Roosevelt was ook een *power player*: in korte tijd transformeerde hij de monroedoctrine (het voorkomen van nieuwe Europese koloniën op het Amerikaanse continent, maar tegelijkertijd het respecteren van de reeds bestaande) tot een assertieve strategie. Dit begon al vóór zijn presidentschap door het verzamelen van steun voor en deelname met de zogenoemde Rough Riders aan de onafhankelijkheidsstrijd van Cuba. Tijdens zijn presidentschap zette Roosevelt deze internationalisering door: hij trad op als vredestichter in de Russisch-Japanse Oorlog (1904-1905), wat hem de Nobelprijs voor de Vrede opleverde, en steunde de aanleg van het Panamakanaal. Hierdoor kon de nieuwe Amerikaanse vloot, met de bijnaam Great White Fleet, de wereld rondgaan om het aanzien, het gezag en de invloed te bevestigen van de Verenigde Staten als nieuwe militaire grootmacht. Zijn tijd echt vooruit was Roosevelt omdat hij de Afro-Amerikaanse intellectueel Booker T. Washington op het Witte Huis uitnodigde om de problemen en uitdagingen te bespreken van de Afro-Amerikanen. Gevolg: rellen en steunverlies in de Zuidelijke Staten.

Boswijk’s boek kiest een interessante invalshoek, is gelardeerd met Roosevelt’s pakkende citaten en leest soms als een spannend jongensboek. De bewondering van de auteur verzandt gelukkig niet in persoonsverheerlijking; er is ruimte voor de minder mooie kanten van Roosevelt. Zo was hij in eigen land weliswaar natuurbeschermer, maar schroomde hij

niet om in Afrika zo'n elfduizend dieren te vangen dan wel af te schieten voor Amerikaanse dierentuinen en musea.

Zelf ook politicus, ondernemer en reservist, zoekt Boswijk praktische 'lessen' in het leven van TR. Sommige zijn nog actueel, maar worden geregeld vergeten, zoals het belang van het hebben van méér dan 'diplomakennis' om een goed politicus te kunnen zijn. Sommige lessen kunnen, hoewel gemeengoed, niet vaak genoeg toegepast worden, zoals het belang van voorbeeldgedrag en goed teamwork bij het uitoefenen van leiderschap. Dat Roosevelt een beslissende aanval in de Cubaanse onafhankelijkheidsoorlog leidde (1898) en dat hij als 'gewone man' als rancher werkte, zijn beide feiten die levenslang zijn populariteit en gezag hebben gevoed.

Verlicht populisme

Vanuit deze bespreking wil Boswijk komen tot een herwaardering van de politieke categorie van de 'populist' als iemand die op een goede manier de stem van de mensen verwoordt en zo de kloof tussen de bestuurderselite en de mensen kan dichten. Hiervoor sluit de auteur aan bij David Van Reybroucks 'verlicht populisme'. In tegenstelling tot de conservatieve variant – zie Trump – kan verlicht populisme een *sense of belonging* en het ideaal van wereldburgerschap combineren. Progressieve populistten als Theodore Roosevelt zijn, aldus Boswijk, niet alleen nodig om landen te 'managen', maar vooral om mensen door de uitdagingen van hun tijd te leiden.

Twee andere inzichten komen ook door dit boek bovendrijven. Omdat Roosevelt uit zichzelf al sociaal gedreven was, wordt het om te beginnen begrijpelijker waarom het socialisme,

compleet met politieke partij, als tegenbeweging voor het kapitalisme in de VS minder aansloeg dan in Europa. Ten tweede kunnen we – met wat goede wil – in deze Roosevelt een christendemocraat herkennen: iemand die de wetten en de staat 'inzet' als mensen en bedrijven er onderling niet uitkomen, en die de markt dienstbaar wil maken aan brede welvaarts-groei, en niet slechts de ongebreidelde vermogens-groei van groepen aandeelhouders voor ogen heeft.

Ergens weerspiegelt het boek een beetje het karakter en de levensloop van Roosevelt zelf. Er zitten interessante vergelijkingen in tussen toen en nu, en het boek staat vol met spannende passages. Het geeft een goede aanzet tot een portret van een progressieve populist, ook voor onze tijd. Tegelijkertijd is het redactioneel soms wat grillig en is de 'grondverf' hier en daar nog zichtbaar. Gelet op het doel van de schrijver had het boek aan kracht gewonnen als er nog meer aandacht besteed zou zijn aan het dieper analyseren van het gedrag en de beweegredenen van deze Roosevelt, bijvoorbeeld op het niveau van kernwaarden.

Het geschreven woord is eigenlijk een gestold gesprek tussen de schrijver en een potentieel oneindig aantal lezers. Het is goed voorstelbaar dat de schrijver ons (in een volgende editie, of wellicht een vervolg?) verder meeneemt op 'expeditie' door lessen voor onze tijd in vertaling en analyses van het wel en wee van 'progressieve populist' Roosevelt. Dat zou ergens moeten kunnen. In de woorden van Roosevelt zelf: 'Believe you can and you're halfway there.' Het onderwerp, namelijk het blijven overbruggen van de kloof tussen mensen en hun bestuurders – een 'rode draad' in TR's eigen 'strenuous life' –, is er belangrijk genoeg voor.

Van wie is de stad?

door **Rien Fraanje** De auteur is oud-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. In deze rubriek belicht hij de politieke actualiteit vanuit de kunsten.

Het oude gebouw heeft vijf verdiepingen. Buiten aan diverse balkons hangt de was te drogen. Op de foto is duidelijk te zien dat de woningen vervallen zijn. Hoelang zullen deze gestapelde stenen nog standhouden? Want deze flat van vijf woonlagen valt in het niet bij de nieuwe wolkenkrabbers die het oude gebouw omringen. Het lijkt een kwestie van tijd dat dit restant van een vervlogen tijd geplet zal zijn door de vooruitgang van nieuwe, grotere, hogere en mooiere gebouwen. Alsof de nieuwe stad een niet te stoppen natuurkracht is.

Dit najaar is in Huis Marseille in Amsterdam voor het eerst in Neder-

experimenten in beeld brengen het nagerecht. Het hoofdgerecht wordt gevormd door haar foto's van de stad New York in de jaren dertig van de vorige eeuw.

Een stad in transformatie

Abbott is in de jaren twintig in Parijs in de leer geweest bij de Amerikaanse fotograaf Man Ray. Na enkele jaren kan ze in diezelfde stad haar eigen studio openen. Wanneer Abbott in 1929 naar New York terugkeert, ziet ze dat de stad in beweging is en ingrijpend verandert. In 1935 krijgt ze een subsidie voor een project dat ze *Changing New York* doopt. Ze gaat aan de slag en legt de veranderingen waaraan New York onderhevig is vast op camera. In 1939 verschijnt een boek met dezelfde titel.

Het zijn zonder meer indrukwekkende foto's. De composities zijn stuk voor stuk prachtig. Veel foto's zijn van onderop genomen, wat als effect heeft dat je ervaart hoe nietig een mens eigenlijk is bij zulke massieve bouwwerken. Gek genoeg weet ze hetzelfde effect te bereiken als ze juist van bovenaf positie kiest.

De titel van haar project is treffend gekozen. We zien een stad in transformatie, met veel hoge gebouwen, net nieuw of nog in wording; veel staal en steen. Het duurt even, maar dan valt het op: er staan maar heel weinig mensen op de foto's die Abbott van New York heeft

Berence Abbott laat een stad zien waar steen en staal het van de mensen aan het winnen zijn

land een overzicht te zien van het oeuvre van de Amerikaanse fotografe Berence Abbott (1898-1991). Zij kan volgens de samenstellers van de overzichtstentoonstelling worden gezien als een sleutelfiguur van de fotografie in de twintigste eeuw. De tentoonstelling laat drie kanten van haar werk zien. Een verzameling van haar portretfotografie vormt het voorgerecht, een collectie van ogenschijnlijk abstracte foto's die de uitkomsten van wetenschappelijke

gemaakt. En als er mensen op staan, zijn ze heel nietig. Of juist met heel veel. In tegenstelling tot haar portretfotografie lijken mensen in Abbotts foto's van New York geen individualiteit te hebben. Ze zijn pionnen op een schaakbord, willoos en machteloos voor de oerkracht van een stad in verandering. Abbott fotografeert die verandering als een onontkoombaar natuurverschijnsel.

Spooksteden

Daarmee wordt deze tachtig jaar oude fotocollage opeens hyperactueel. Ze roept de volgende vraag op: van wie is de stad? Deze foto's doen vrezen dat halverwege de jaren dertig niet meer gezegd kon worden dat New York nog van de mensen was. Berenice Abbott laat een stad zien waar steen en staal het van de mensen aan het winnen zijn.

Ook nu wordt strijd om de stad geleverd. Welke beelden zou Abbott vangen met haar camera als zij nu een grote stad in de VS of Europa zou portretteren? Zou ze de massale toestroom van toeristen met hun rolkoffertjes vastleggen, als ware die

eveneens een niet te stoppen oerkracht die steden overneemt en ze voor bewoners praktisch onleefbaar maakt? Of de moderne vastgoedbelegger die de huizen in steden opkoopt om ze voor woekerprijzen te kunnen verhuren of voor vakantiegangers op een internetplatform te huur te zetten?

Hoe zou ze moderne spooksteden als Venetië of Florence in beeld brengen, door Ilja Leonard Pfeijffer onlangs in zijn geroemde roman *Grand Hotel Europa* nog met woorden treffend geportretteerd als openluchtmusea waar nauwelijks nog mensen (kunnen) wonen? Amsterdam heeft inmiddels met de Haarlemmerstraat zijn eigen spookstraat: er wonen vrijwel geen mensen meer; de huizen staan op internet in de aanbieding voor toeristen.

Van wie is de stad? In de jaren dertig leek de onvermijdelijke vooruitgang van groter, hoger en meer de mens te verdringen. Nu komen de stadsbewoners in de verdrukking door de onbegrensde marktwerking die van huizen een beleggingsobject en verdienmodel heeft gemaakt.

Tentoonstelling:
Berenice Abbott.
Portretten van
het moderne
leven. Gezien in
Huis Marseille,
Amsterdam,
september 2019.

Verkeerde afslag

door Jan Schinkelshoek De auteur is directeur van een communicatiebureau in Den Haag en oud-Tweede Kamerlid voor het CDA.

We hebben de verkeerde afslag genomen. Sinds een jaar of tien werpt het CDA zich op als ‘partij van de regio’s’. Dat leek vanzelfsprekend: bij tegenslagen trek je je terug op je bolwerk. En het klonk ook aansprekend: ‘Wij staan voor het land waar het leven nog goed is.’

Het moet gezegd: die strategie heeft enig succes gehad. Ook na teleurstellende, tegenvallende of ronduit tragische uitslagen bij verkiezingen voor de Tweede Kamer heeft de partij zich in diverse provincies redelijk staande weten te houden.

Maar de keerzijde wordt steeds duidelijker. Al een tijdje staat het CDA met de rug naar de Randstad. In de grote steden Amsterdam, Den Haag en Rotterdam verschrompelt de christendemocratie. Dat trekt steeds meer z’n sporen, vooral mentaal. Het heeft onvermijdelijk tot gevolg dat de christendemocratische politiek minder oog heeft voor wat er speelt, wat er leeft, wat er omgaat onder wat Elco Brinkman ooit de ‘gewone stedeling’ in Leiden, Almere en Nieuwegein heeft genoemd. En dan gaat het concreet over zaken als filebestrijding, verpaupering, wonen, werken, bio-industrie en klimaatcrisis. De stikstofcrisis laat zien hoe groot die afstand is geworden.

Door zich in te graven in de provincie isoleert het CDA zichzelf in zorgwekkend tempo. Nee, het gaat er niet om de Amsterdamse grachtengordel naar de mond te praten. In de ban van het regionalisme schrijft de partij echter stilzwijgend meer dan de helft van het land af. De Randstad is allang veel groter dan de Randstad. Dat Den Bosch, Heerlen, Arnhem, Enschede en Groningen steeds minder verschillen van Haarlem, Dordrecht en Gouda, lijkt maar moeizaam door te dringen.

Over de kortzichtigheid van zo’n electorale strategie heb ik het dan nog niet eens. In het zuiden, het noorden en het oosten krijgt het CDA met een zekere vertraging last van eenzelfde ‘afval’ als eerder in de Randstad. Het is eerder uitstel van executie.

Waar is de volkspartij gebleven? De partij waarin iedereen meedoet, waarin sociale verschillen niet de doorslag geven, waarin de stad net zo zwaar weegt als het platteland? De partij die zich niet laat meesleuren in een belangenstrijd?

Toch zal dat regionalisme zich niet gemakkelijk laten corrigeren. Dat komt doordat het uit armoede geboren is. Aangetast door wat ik gemakshalve ‘interne secularisering’ noem – het modernelevensgezwel dat steeds minder rekent met christendom, christelijk geloof en christelijke traditie – kijkt de partij hulpeloos om zich heen. Waar de christendemocratie van oudsher een richting wees, een kompas had, is de beweging steeds meer met lege handen komen te staan. Wat heeft ze nog te bieden?

Het CDA zal iets anders moeten verzinnen dan boze burgers naar de mond te praten, achterop te springen bij boeren met zware tractoren, en zich terug te trekken in de provincie, want op die manier marginaliseert de partij zichzelf. Het is hoog tijd de weg terug te vinden.

In het volgende nummer

Vijf jaar decentralisatie

Vijf jaar geleden heeft er, mede op instigatie van het CDA, een grootscheepse decentralisatie op het sociale domein plaatsgevonden. Gemeenten zijn voor een groot deel verantwoordelijk geworden voor zorg, werk en jeugdhulp, zoals vastgelegd in nieuwe wetgeving: de Wmo, de Participatiewet en de Jeugdwet. In deze eerste *Christen Democratische Verkenningen* van 2020 onderzoeken we of deze decentralisatie heeft opgeleverd wat ermee werd beoogd. Was het een goed idee? Wat kan er beter?

Ondermijning

Ondermijning duidt op aantasting van de maatschappelijke orde en de rechtsstaat. Door verwevenheid van onder- en bovenwereld grijpen misdaad en normloosheid om zich heen en brokkelt de weerstand ertegen zienderogen af. Het is een te hoge prijs voor een vrijheid-blijheidcultuur waarin alles moet kunnen. Hoogste tijd voor een ander geluid: moreel geladen, maatschappelijk betrokken en hoopvol.

‘Het besef van de aarde als bron en drager van ons leven is in de kerken en het CDA slecht ontwikkeld.’

- **Herman Wijffels [op pagina 19]**

‘Het strafprocesrecht is nog te veel op de afzonderlijke dingen gericht, en bekijkt niet in samenhang wat er nodig is.’

- **Wim van de Donk [op pagina 100]**

‘Het wordt pas echt onveilig in Nederland als we niet de moeite nemen om tijdens vakanties op het huis van de burens te letten.’

- **Chris van Dam [op pagina 121]**